

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ե ՂԱՐ

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄԻՈՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱՍԱՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԳՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ

Հրատարակվում է պետական
հովանավորությամբ
Խմբագիր ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մատենադարի պատմախառն մեթոդաբան*
ԱՔՏ. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Մովսես Խորենացի

Մ 016 Հայոց պատմություն| Բարձր., հերթ. և ծանոթ. Մտ. Մալխասյանցի.— Եր.: Հայաստան, 1997.— 552 էջ:

Հայոց պատմադար, համաշխարհային պատմագրության մեծածառ ներկայացուցիչ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» քննարկում է Հայաստանի պատմությանը հնագույն ժամանակներից մինչև Նեղոսիկի աղբյուր՝ Կ գրքը: Այն պարունակում է հսկայաբան հրապարակումը հայ Տին մշակույթի, հասկացիչ՝ Պաղատի մոզոգրաֆիկական բնագիտության, ինչպես և հարևան երկրների և մարտիկների պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ: «Հայոց պատմություն» աչքի է ընկնում բազմաթիվ զեղարվեստական արձաններով՝ կատարվածքի կատարելությամբ, գրքիչների ու իրադարձությունների ժառանգությանը: Կերպարներով, լեզվի նրբությամբ ու միամտանակ սեզմությամբ:

Հրատարակությունը նախատեսվում է ընթերցող չլրջանների համար:

0509020015

Մ ————— 46—97

701 (01)—97

ԳՐԿ 68. 8(24)

ISBN 5-540-01102-9

7011 — ԳՐԱԳՈՒՆՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

© «Հայաստան» հրատարակչություն, 1997

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

«Աման» իրապակ բազու գայտ Բեյ և որ զին Կո գայտ են ազգ»
(Խոր. Ա. Կ.):
«Մի՛րն մտանան մե՛ն կայն ին՛ն կամ պարտին՛ն Բոց հայրենաց... Խալայն սկսաց, թեպետ և շահի. միայն թե շնորհակալ ո՛վ մե՛րցա գտանցի արխատարե՛ց» (Անգ. Ա. Գ.):

Մովսես Խորենացի: Նրա կենսագրությունը: Հայաստանի պատմությունը: Այլխատությունները: Հայոց պատմություն: Չորրորդ գրքի հարցը: Պատմության աղբյուրները: Մատենադարի աղբյուրը: Հայ մոզոգրաֆիկական առաջնիկները: Պատմության հատկությունները: Ոճը, լեզուն: Պատմության նշանակությունը: Քննություններ Խորենացու Պատմության մասին: Պատմության գրության ժամանակը: Պատմության արժանահավատությունը: Պատմության աղբյուրների ուսումնասիրությունը: Պատմության մեթոդները, հրատարակությունները, քաղցածությունները: Երկա բարձրագույն հանգամանքները:

Մովսես Խորենացին եղական գրական դեմք է մեր հին մասնագիրների մեջ: Նա տասնհորս զար շարունակ անձնագ Նոսարքրություն է շարժել հայ մոզոգրֆի և բանասիրության մեջ իր Հայոց պատմությամբ, որ ծառայել է իբրև ուսման առարկա և իբրև ուսումնասիրության նյութ: Ավելի քան տասը զար այս գրվածքը եղել է հայ ազգի միակ գառագիրքը իր հին լեզվային հեռ ծանոթանալու համար. եղել է աղբյուր և օրինակ հետագա պատմիչների համար, որոնք նրանից քաղվածքներ են անում, ընդօրինակում են, հետևում են նրա ստեղծած պատմագրության տիպին: Ամենաբարձր զգվեսաներով հիշում են նրա ստեղծը՝ տիեզերահաշակ քերթազ, պատմահայր, քերթազահայր (իբրև հասուկ նրան սեփական տիրադաս): Նրան հուշել են հայ Հերոդոտոս, որ ևս, ինչպես Գուաշմիան ասում է, հայերը, Էթն փորք-ինչ սնափառություն ունեն, իրավունք ունեն այսպես կուշկու նրան. նա արևելյան ազգերի պատմական գրականության մեջ իր հնությունը առաջիններից մեկն է Ս. Գրքից հետո¹:

Սակայն տասնհիններորդ գրքից այս կողմը հեղաշեռե փոխվեց զի-

¹ Խորենացու արժանահավատությունը. Լր. 3 և 6:

անճովաճական է այս 120 տարվա հասակը և մանավանդ անընդունելի է 370 թվին ծնվելը, սա հակասում է Պատմահոր ցուցման։ Նա գրում է, որ Նիփոսի ժողովից հետո, ուրման 432—437 թվականների ընթացքում, Սահակ ու Մեսրոպը նրան ուրիշ բնկերների հետ ուղարկեցին Ալեքսանդրիա՝ բարձրագույն ուսում ստանալու։ Բայց 370-ին ծնվածը, այն ժամանակ կլինեք 62—66 տարեկան ձերունի Այսպիսի տարիքում, աշխարհում մտուքով, չեն գնում բարձրագույն ուսում ստանալու, այլ ափնի կրիտասարգ հասակում։

Գին օգնելով այս առասպելը, որի աղբյուրը թվում է թե Թովմա Առժրուճուն մի խոսքն է՝, մենք նրա ծննդյան հավանական տարին կհանենք հենց հորենացու հիշյալ վկայությունից։ Այնպիսի հնուավոր ու թվվար ճանապարհորդություն կատարելու, աստուծության մեջ ինքն իրեն կառավարել գիտենալու համար պետք էր բավական չափահաս ու փորձառու լինել, միանգամայն սուր հիշողություն, մտքի թարմություն և ուսանելու րոտն փափագ ունենալ, Այսպիսի հասակ մենք համարում ենք մարդու 22—23 տարեկան հասակը. ուստի էրբ հորենացին, արտասահման ուղարկվելիս, այսինքն՝ 432—434 թվականներին 22—23 տարեկան լինելով պետք է ծնված լինեք 410 թվականի շուրջը, մի-երկու տարով անպակ համո հետո։ Այս թվականը լավ համարվում է նրա մյուս վկայությանը, թե Պատմությունը գրելիս, 480-ական թվականներին, կհչել է «այդ ժնր և հիանդոտ և անպարսպ ի ԹարգմանուՍենաց»։

Այսպես, հորենացու ծնունդը զննելով 410 թվականի մոտ՝ այնուհետև երբակցանում ենք, որ նա մանուկիցն տարիներում սղորհական կրթությունն ստացել է հենց Մյունիքում, ս. Մեսրոպի արևելք հիմնած զարդոտ, ինչպես վկայում է Կորյունը։ Այստեղ ուսանելով ավարդված ասորական գիտությունը, որ էր զրավարժ բնիկացանություն և երգեցողություն, և ցույց տալով աչքի բնկնող ընդունակություն՝ նա 15—16 տարեկան հասակում, այսինքն՝ մոտ 427 թվականին, ուղարկվում է Վաղարշապատ, Հայաց այն ժամանակվա կենտրոնական վարժարանը, որտեղ ուսուցանում էր ինքը ս. Մեսրոպը։ Այստեղ էլ նա ուսանում է 5—8 տարի, բացի հայերենից սովորելով նաև հունարեն և ասորերեն (սառայց այս լեզուների մասնաբնթյան՝ նա չէր կարող ճանապարհորդել Ասորիքով և ապրել Ալեքսանդրիայում)։ Պահլավների և (Սասանյանների ժամանակի պարսկերենը), էթն ոչ զրավոր՝ բայց զորձնականապես նուչնպես գիտեր,

¹ «Քրոյ անք կենանք տեկույ նոխույ ամն հարիւր և բան լի և պարտւո ձերությամբ և այլն»։ Սրո մասին քիչ հետո մանրամասն կհսուենք։

Սա երևում է մի շարք պահլավների բառերի ուղիղ մեկնությունից, որ պատահում ենք նաև Պատմության մեջ։

Եփեսոսի ժողովից (431) հետո, էրբ Սահակ ու Մեսրոպը Ս. զիրեն ուղղում էին բոտ հունարեն բնագրի (կամ հունարենից երկրորդ անգամ էին Թարգմանում)՝ կարիք զգացին քաշ հունագիտների, բերթղական արվեստին հմուտ գիտնականների, ուստի որոշեցին իրենց ամենաընդունակ աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Ալեքսանդրիա, գիտությունների այն ժամանակվա կենտրոնը, որտեղ իրար հանգիպում և իրար հետ զոգվում էին Արևելքն ու Արևմուտքը։ Այս քնտրյալների զասին էր պահանջում և նրանց մեջ առաջինն էր պատահալի Մովսեսը, մոտ 22 տարեկան հասակում, որ հիացմունքով ու վառ հույսերով լի նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը, իր ուսուցիչներին նմանեցնելով արեգակի, իսկ իրենց՝ այդ արեգակից լույս տաացող աստղերի։ Այս ճանապարհորդությունը երթարդում ենք 432-ից հետո, ոչ ուշ, քան 435 թվականը։

Ինչ էր նա սովորում Ալեքսանդրիայում՝ ստույգ չգիտենք. նա իր ուսուցիչին կոչում է նոր Պատմություն, սուսց անձեր սալու. ուստիև հավանական է, որ նա իմաստասեր՝ գիտնական լինելը, քան աստվածաբան։ Այսպիսի ունենալով նրա զուլու գլխավոր նպատակը՝ պետք է հետևեցնեք, որ նրա ուսման հիմնական առարկաներն էին հունարեն լեզուն և բերթղական արվեստը, այսինքն՝ լեզվի և խոսքի թնորքան, քերականություն, ճարտասանություն։ Երկրորդաբար նա սովորում էր Ս. գրքի մեկնությունները, պատմություն, հունաց զիցաբանություն։ Ալեքսանդրիայի աշխարհահռչակ մատենադարանը միջոց էր տալիս ուսմանսր Հայ կրիտասարգների կարգալու հուչք բանաստեղծների, փիլիսոփաների, պատմագիրների և այլ գիտնականների զրավձքները, որոնցից հետո հորենացին համախապի օգտվում է իր Պատմությունը գրելիս։

Հայտնի չէ, թե որքան ժամանակ հայ ուսանողները մնացին Ալեքսանդրիայում և ահաստարակ պանիստուսիլյան մեջ, հանենայն զեղս ոչ պակաս, քան 5—6 տարի։ Նրանք վերագարձան 439 թվականից հետո, էրբ Հայաստանի երկու լուսավորիչներն ու նրանց ուսուցիչներն արդեն վախճանված էին։ Նրանց համար անհանկալ էր այս ցավովի իրողությունը։ Ինչպե՛ս սրտառուչ կերպով արասնալաում է հորենացին իր վիշտը. «Միջև նրանք սպասում էին մեր զարձին, և փասավորվել իմ ամենախմատ արվեստով ու պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ-շտապ զալով հուչս ունենիք հարանիքում պարել... և առազուստի երթաք սակ՝ այժմ այդ ուրախության փոխարեն զերկզմանի վրա ողբեր ասելով հառալում ու ողորմաղին, մանավանդ որ շժամանեցի

տեսնել նրանց անշքերի փակվելը և լույն նրանց վերջին խոսքն ու սրճանությունը (Ողբ):

Քայց զուցն այս երկու մահերից ավելի դառն էր այն սառն, զրեկն քննամական ընդունելությունը, որին նրանք հանդիպեցին իրենց կարոտած հայրենիքում: Գիտություն պաշարով ծանրաբեռնված, հայրենիքին ծառայելու անկողմ ուղեորված՝ նրանք գալիս են և հանդիպում են արժամարտերի և հայամանքների: Նրանց սապարեզ չէին տալիս զործելու, ծառայում էին նրանց գիտությունը, հայամանք էին տեղից տեղ, գաղտնաբարտում էին զրկանքներով ի կյանքի, ազդատություն: Այս մասին միանման վկայում են ինքը՝ Խորենացին և Չ. Փարսեղին, մեկը մյուսին լրացնելով: Խորենացին ասում է. «Արզ՝ երբ Աստուծո սրբերի հետ այսպես վարվեցին (խոսքը Տրդատ Թագազորին Քունվորելու մասին է), էլ ի՞նչ կարող ենք մեկը տակ ձեզանից մեր կրած վշտերի համար, քանի որ վշտերն ու աղքատությունը մեզ սեփական են...»¹ Ե՛վ մեր կեցած ժամանակ մեզ հանդիստ, սքեան կամ ասն պատրաստեց: Քոզմու՜ իմ տակ, որ զուր չանձանհարցից շար ու տղան լիզուններ, սնտրի փառանքությունն ու կատաղի լիզվագարությունը, այլ մեր ուսումնաստաց բարքով նշույթ մատակարարանցիք նրանց անմտությունն և բորբոքեցիք ավելի քան Բարբելու նի հնարք...»² Ե՛վ հասկացող մարդկանցից նրանց լի սրբա, և ե՞րբ չեք նեղանում՝ կասեմ և նրանց, որոնք նրանց հորդորան են այսպես լինելու (Բ. դր): Ողբի մեջ ասում է. «Ե՛վ՞ զայսուհետև պետք է հարգի մեր տառու՜մը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր սրբու առաջադիմության վրա, ո՞վ պետք է պայանանցեի առողջ վարդապետության հակառակ դուրս կեղծերին...»³ որոնք մեզ ծագրում և արժամարտում են իրեն անհաստատ և ոչ մի պիտանացու արժեքա չունեցող մարդկանց: Ղայար Փարսեղցին գրում է իր թղթում փիլիսոփա Մովսեսի մասին, որ ընդհանրապես համարում է Մովսեսն Խորենացին, «Մրանելի Մովսես փիլիսոփոսը, որ քանի կենդանի էր՝ հրեշտակի նման կյանք ուներ, չէ՞ որ հայոց այդ արեղայական խումբը նրան տեղից տեղ հայտնեց, ի՞նչ որ այն լուսավորչին և նրա սգիտանալով գրքերն իրենց անգրիտությունը կույտում էին փաթեղ իկես՝, և ուրիշ շատ բաներով էլ նրան վշտացնելուց հետո՝ ուրիշներից ամաշխով խորակական կախկապությունը նրան ավելի իրեն մահադեղ և սրբի ձայնը խեղդեցին»:

¹ Ե. Մուս այս երկու բաները, որ սնմական հասցում սնեն՝ բացարժեղ է ազգատու՜ման, ազգավրժանման նշանակությունը (նիստորարտում, ստրաբուսնի) (Началомиа история Армении Апостол, էջ 30):

ԱՆՆԱԿԱՆՔԵՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՆՔԻՆԵՐԸ, Ի՞նչ է այս հայամանքների պատճառը: Ընկեր և սրա հետևորդությամբ Աստվածներն այս բանը վերացրում են արեւո հայո հողերակախության նախնանքին, որ միակզամայն անընդունելի է և հակասում է իրականությանը: Պետք է ուրիշ՝ կենդանական և սոցիալական պայմանների մեջ փնտրել այս պատճառները, քանի որ նրանք, ինչպես իսկույն կունենենք՝ սկզբունքային, իդեալային բնույթ ունեն ընթ այս հայամանքները անհաստատ բնույթ ունենային, լակ Խորենացու զեմ ուղղված՝ կարելի կլիներ զրանք բացարժեղ Խորենացու համարակախուս լիզվով, որ իրեն համարում էր ռամենիմաստ արվեստի տերը, կատարելագույն պատրաստություն ունեցող անմ, իսկ մյուսներին ասանց բաշխվու միշտ տղես էր անվանում, որով հարկավ շատերին կզրզոներ իր զեմ. կամ կարելի կլիներ այդ հայամանքները վերացրել Խորենացու առերեսությամբ զկարի Մամիկոնյանները, անդիտի ժամանակ, երբ կրտսական պատերազմի նախադրական կամ նրանից հետո Մամիկոնյանները՝ հանձնին Ղարաբեյ Մամիկոնյանի և թիչ հետո Վահանի, ազգային հերոսների անուն ու հարգանք էին վախճում հայո հողերակախության մեջ և որանց սակայն Խորենացին այս կամ այն բանում մեղագրում էր կամ պարսաբակում: Քայց, ինչպես ասացիք, երևույթը մասապայական բնույթ ուներ. հայամանքները հետևանք էին գաղտնաբարդային պայջարի:

Պայքարը մղվում էր հայ հողերակախության երկու խավերի միջև, որոնցից մեկը առքուական օրինակապիսին հետևող էր, մյուսը՝ հունակապին Ասորիները վաղուց ի վեր տիրապետող ազդեցություն էին ձեռք բերել Հայաստանում. շմոտանակ, որ քրիստոնեությունն սկսվելուց ի վեր ասորի հողերակախներով լցվեց Հայաստանը. ժամերգությունը կատարվում էր ասորիներն լիզվով. հայ պատասխանները Ասորիք էին գնում ասորիներն ստորելու, որպեսզի հայրենիք վերադառնուլով կարողանան առերին լիզվով պաշամանքը կատարել հայոց կենդանիներում: Պարսեց կառավարությունն էլ, հունակապ թագաբանություններից կապակեցով խոչընդոտ էր լինում հունարենի տարածման և խրախուսում էր առքուական ազդեցությունը, Գրեզի զյուտի համար ս. Մերսուրը Ասորիք զիմեց և ոչ Հունաստան. Ս. զիրքը առաջին անգամ ասորիներից թարգմանվեց.

¹ Այս անթարություն մեջ ոչ մի անհավանական բան չկու: Եթե այսու, երբ ասանք կրտսական պատերազմի պատճառները զիմեց միայն երկու Մամիկոնյան պատմիչներից և քրտանկախիով շարք բանագրությունը հենց նրանց գրածներն իման լիզվելով, իր գաղտնաբարտում կասանքն և իր փառանքում Վարդանի, ո՞րքան նոր ու առքու բաներ մեկը կրտանայինք և իրազմությունը առքուեր կերպարանք կատանար, եթե այդ պատմությունը զուրք մի սյունեցի կամ զեմ մի անկողմնապաշ մայր լիներ:

նույնիսկ հուներն զրգամքները հայերեն էին թարգմանվում ասորերեն թարգմանություններից: Ս. Սահակի զահճեկեցութեան միջոցին հասնելու հետև հայոց կաթողիկոս ևստեցին ասորի հոգևորականները: Ասորիներն ուժեղ էին իրենց մասսայով և զրգամք բարձր գիրքերով և ունեին շատ հետևողներ հայ հոգևորականության միջոց: Այս խումբը պահպանողական էր և համեմատաբար ավելի սոցիալ:

Հունական օրինեստացիան ավելի ուշ առաջ եկավ, հաճախորեն այն մասնակից, երբ ս. Մեսրոպ Քյուլանցիան զնայ իրավունք ձեռք բերելու, որ Հայաստանի հունական բաժնում էլ հայերեն գրագիտություն մտածվի, Այս թույլտվությունն ստացվեց, բայց ուրիշ փոխադարձ դիմումով, այն է, որ Ս. գիրքը երբ թարգմանվի կամ գտնել ուղղվի ըստ հունարեն բնագրի և որ հայ ուսանողությունն այսուհետև Քյուլանցիան զնա ուսում ստանալու, փոխանակ Ասորիք զնալու: Եվ տեսնում ենք, որ երեսասարգությունը փափագելով դիմում էր Քյուլանցիա, նույնիսկ ստանց իրենց ուսուցիչների թույլտվություն: Այս երեսասարգների թվին էին պատկանում նաև Խորենացի իր ընկերներով, որոնք ուղարկվեցին Ալեքսանդրիա բարձրագույն ուսում ստանալու և թերթագրական արվեստը սովորելու: Սրանք ընդհանուր հասկանելի էր ավելի լայն աշխարհայացք և ավելի բարձր կրթություն:

Այս երեսասարգները, որ հնուհնական գալիս էին Հայաստան՝ զնմ առ զնմ հանդիպում էին պահպանողական և անուսում, բայց ուժեղ հոգևորականության, Խորս զնմ էին գալիս երկու խումբ՝ տարբեր կրթություններով, տարբեր աշխարհայացքով: Փայքան անխուսափելի էր: (Հիշենք՝ որպիսի ընդունելություն զրգամ վեհաբնեց հարյուր տարի առաջ եղավ: Արքայանը էջմիածնի հոգևորականության կողմից):

Որ այս պայթյալը գասակարգային էր ու ինքնական և ոչ անհաստական կամ անձնական՝ պարզ երևում է Ղ. Փարպեցու կարևոր վկայությունը: Իր թղթի վերջում, իր կրթած հայաժամանակները նկարագրելուց հետո՝ նա ասում է. «Բայց ընդունենք, որ ես այս շարժարանները կրեցի իրավացի կերպով իմ գործերի համար. իսկ այն մյուս առաքելանման մարդիկ ինչո՞ւ այսպիսի և ավելի խիստ վշտեր կրեցին այս աշխարհում և խստագույն վշտերի մեջ վախճանվեցին»: Սկսում է բերել օրինակներ, առաջին տեղում հիշելով «Երանին Մովսես փիլիսոփոսին» (անս վերք, էջ 8): Այնուհետև ձեռագրում մի թերթ պահասում է (կամ կորելի է պատահաբար, կամ, որ ավելի հավանական է, դիմումը պահել հանել են՝ ազգային խայտառակության քսումնելի արարքներն անհետացնելու համար): Հնարող թղթի վրա շարունակություն մեջ զրգամ է մի անհայտ

անձի մասին (անուր եզել է պոկված թղթի մեջ): «Երան նշանակեց աշխարհ անհնազանդ աշխատանքների վրա զիշեր ու ցրեկի, Հայոց աշխարհի լուսավորության համար. Ոսկորները գերեզմանեց հանել էին տալիս ու գեղեր թափում, Հրեշտակավան Տերին նույն անհնազանդ հալածանքներով վախճանացրին, և զնա այժմ էլ անհաջ քիսախնդրությամբ կոզում են մեռածի հետ: Անարատ և անկեղծ հարգված հույսը, անբեռնողիկ զնա մեր սահմանը հասած, մինչ գալիս էր՝ լսեցին և ինչպես իշխում զնմ զինվեցին ասկով: Ահա մյուս թարգմանն էլ, ո՞ր է գալիս»: Եվ այն օրնայլը հեռվից լսելով մահաբեր աղեղների ճայթյուներ՝ ազոթեց բարձրային և յուր ինչպիսիք գտավ, և նրա ցանկալի նըշխարները ամփոփելու արժանացան ուրիշներ և ոչ մեկը, եվ այլն: Որքանքն բնորոշ է՝ «Ահա՛, մյուս թարգմանն էլ գալիս է՞ խոսքը: Դեռ հայրենիքի սահմանը ոտը չկոխած, զնա ոչ մի գործ չարած՝ նա իր զնմ է զիսում հուզմունքների խումբը լսել այն պատճառով, որ թարգմանել էր, Քյուլանցիայում բարձրագույն ուսում է ստացել: Որքանն պայքարը մղողում էր մի օրոշ գասակարգի գնմ, անկանխ նրանց անհաստական հանգամանքներից: Եվ երբ հայաժամերի ենթարկվածները թարգմանիչներ էին, այսինքն հունական կրթություն և օրինեստացիա տեսցողները, ապա զիսում նաև, թե ովքեր էին հայաժողովրդ, նույն Փարպեցին նրանց շարունակ անվանում էլ արեկանց հայոց, ասորական արեկա բառից (ասոր. ԵՂԱԵ կրոնավոր), մինչդեռ մյուս հոգևորականներին կոչում է պարզապես տավոր (փարաշավոր): Գարձայս տեսնում ենք, որ Մովսես փիլիսոփոսին ծաղրելու համար նրա գրքերը կոչում էին փաթաղ իկես՝ ու զարձայս ասորական բաներով, ուրեմն ասորի էին կամ ասորացիս:

Պայքարն իրը սկսվեց և ազդեալի հետևանքներ ունեցավ հայ կուլտուրայի համար:

Մենք առայժմ երկու կողմերն առիթ կարող ենք ցույց տալ այդ պայքարի՝ լիզվի շուրջը և կրոնի շուրջը, որոնց երկուսի մեջ էլ ասորական խումբը հանդիսանում է պահպանողական, իսկ հունասերների խումբը՝ առողջոյնական:

Լեզվի հարցում նորիկ հունասեր խումբը հանդես բերեց մի բարենորոգչական ձգտում՝ հայերենի մեջ մտնել գտնել մի մասը այն բազմատեսակ առավելություններից, որ ունեւ հունարենը, որով նրանք սիրահարված էին. նախդիրներով կազմված հարաբար ըստեր, համաձայ-

1 Ասորի-հունական հակամարտությունը Հայաստանում և Ֆրյույս ասորական բուրքի բնորոշ գործունեությունը առաջին անգամ մտածելից Մարտ. Ուս. ԻՍՏ. ԱՐՄ. ԱՌՈՈՒՄԱ.

նական ազատություններ, հոգիք, սեռեր և այլն, որոնցից զուրկ էր հայրենիք¹:

Քաղնեով ուրիշ գրվածները՝ կարող ենք հաստատ անել, որ Փրիչոն ճառերը, Գրոնիստոսի շերտակնությունը, Եվեթրիոսի ժամանակագրությունը, Փրոտոյից գերբը արգեն Քարգմանված էին հայերեն այս Քարգմանիչների ձեռքով: Եւն ժամանակ՝ երբ դեռ կենդանի էին հոսեղեղեղեղեղեղ լիզվի պարագլուխները՝ Ազատանգեղոսի խմբագրող, Փավստոսի անհայտ հեղինակը, զուցեև Յղիհիկ ու Երջուհե: Եւրոպիայի էին այս հեղինակավոր մատենագիրները հաշտ աչքով նայել զերհոհելույն Քարգմանությունների և երանց Քարգմանիչների վրա, որոնք ահագին հեղագիրություն էին մտցնում դասական հայերեն լիզվի բառամթերքի և քերականության մեջ, նթե մեկ մտտ ժամանակեքուս և հենց մեր օրերում լիզվի բառամթերքի, քերականության և ուղղագրության մեջ նորամուծություններն այնքան քննադատությունների և բողոքների առիթ են տալիս, հիշենք Առ. Նուգարյանի և երա խմբի պայքարը լիզվի ազնուգրականների հետ, ի՞նչ կրինք, այն ժամանակ, երբ պահպանողականությունը, նախնայաց հետևելու սովորությունը օրենք էր: Մի հիշատակագիր, որի գրամբ մեջ է բերում Գ. Զարգանայանը (Մատենադարան Հայկական Քարգմանության նախնայաց, էջ 397), տառն հեղինակի անուկ ասուով, ասում է. «Ամեն ինչ անտես անելով, մեղքներ, ազգականներ, ստացվածքներ՝ փութացին ուսման վայրերը, իմաստության և գիտության տունը, երկար աշխատանքով ձեռք բերին գիտություն, գարձան ստեղծեցին՝ և բայ փրկություններ... Այնուհետև մեծ խնդրությամբ գործան իրենց աշխարհը՝ իմաստություն տարածելու... Բայց ոչ միայն բնորոշություն չգտան, այլև ենթարկվելին հեղինակների հակառակորդների կողմից. հի՛նչ էր դուրս տալիս (բաղբաջեր), ասում էին երանց. մեր պատճառն արվեստակալ լեզուն (սկսեցինք) մեկ բոլորովին անդուրեն թվում, ստու և սեռաչել է մեր իմաստությունը, անսոցուտ մեր աշխատանքը»: Եվ նրանք ախրում, խոր խոցովում էին արտմությունը:

Երկրորդ առիթը, որ ավելի սուր էր և ավելի աղետալի հետևանքներով կրոնական պայքարն էր, տարածաշրջանային Քաղկեդոնի ժողովի զավանդարտության նկատմամբ: Այս ժողովը իր ընդունած բանաձևով

¹ Եզվի այսուրի բարենորոգչական փորձեր, ոչ միայն բուսականության, այլև քերականական ձևերի մեջ՝ խորթ են մեղադրում, բավական է՝ ինչի ճանկահայտում, Ուսուցիչներն, Միտա Չերազեն, մեք մեջ՝ և Ստեփաննի, Ազգայնեն և ուրիշներին: Իսկ բանասերգությունը ունի շատ ներկայություններ:

² Քաղկեդոնի ժողով է սովոր, որ մեք համարում ենք ազգավարության փոխանակ սովորներ:

Փրիստոսի մի թե կրկու բնութայն մասին՝ ամբողջ քրիստոնեյա աշխարհը բաժանեց երկու հակամարտող անհաշտ խմբերի՝ երկարակներին (երկու, բնութայն զավանդողների՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի բանաձևի), որոնց ամբողջներն էին Բյուզանդիոսի և Հասթի, և միաբանակների (մի բնութայն զավանդողների)՝ հոգր ամբողջներով: Այնքանագրիչալում, Անտրոսում, Անտրիքում: Հայաստանը, որ մյուս քրիստոնեյա աշխարհից կզգիցած էր: Եւ շփում աներ թե՛ Բյուզանդիոսի և թե՛ Անտրիքի հետ՝ հարկավ չէր կարող անձան մնալ այս հարցում, որով գրաբար էր ամբողջ քրիստոնեյա աշխարհը: Անտրոսի ուժեղ ազդուր Հայաստանում անարարաչալու միաբանակ էր, այսինքն՝ մեքում էր Քաղկեդոնի զավանդարտությունը: Տիմոթեոս Կուրի, հակաքաղկեդոնի ուժեղ պայքարող է՝ Հակահատությունը՝ արգեն Քարգմանված էր հայերեն Ե զարի ուխտանական թվականներին: Իսկ Հունաստանում՝ ուսում նոր սերունդը, Քարգմանչական խումբը, բնականապես երկարակ էր, այսինքն ընդունում էր Քաղկեդոնի զավանդարտությունը: Այս կերպով հայ հոգրարականության մեջ ժողովի երկդասակություն: Եւ կողմն էր, անտրոսում միաբանակ են խումբը, որ ուժեղ էր ըստ մասնաշրջանի և գրաված բարձր գիթերով: մյուս կողմն էր հունական երկարակ սակավամթիվ խումբը, որ ուժեղ էր գիտական պատրաստությունը և հենարանով՝ տիեզերական ժողովի բանաձևով: Եկեղեցին պաշտոնապես դեռ չէր ըր մնում (անաղի երկդիմի որոշումը Քաղկեդոնի զավանդարտության դեմ Հայաց եկեղեցական ժողովը կայացրեց միայն 508 թվին, ժողովից 57 տարի հետո): Ես զգվարանում էր միաբանակների սովոր խմբի դեմ դնալ և իրենում ժամանակի զգուշանում էր՝ հակահատ որոշում կայացնելով միևն իր կողմը տիեզերական ժողովի և ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու հետ և շարժել բյուզանդական կայսրերի բարկությունը: Բայց ավագ եկեղեցականներն անպատուս կերպով թե էին այսին միաբանակներին երանց պայքարի մեջ:

Որ հիրավի Հայաստանում Ե զարի երկրորդ կեսում կրոնական բուռն պայքար էր մղվում և երկու կողմերը մեկը մյուսին համարում էր մուլոված, շարսիտու, հերձվածագ՝ պարզ երևում է Խորենացու ողբից: Հենց սկզբում ես ողբում է, որ հուղարկատուրյանը վզգովվեց, ազնուս:

¹ Մյուս ազգայնց կարծիք է համարել Խորենացու բողոքը: Հնախնայող ժողովանցից էլ չի ողբում, և մեք չէր նկատում՝ կուսում և երանց, որ ասուց հարցում են այսպես լինելը: Գ. Փարզեցին էլ չոր թղթում գրում է, թե հարձակներին մեթարկված ժամանակ դեմքը բանասերային պիտոգրիքի ինդրով չոր ցորեք թնել, արքայաբանկ կամ պատեղ, իսկ ես պատասխանում: «Ձեմ կարող էմ համարելովում ընդ անկելի, մք զուց ինչ էլ չեզ հետ թազեն»:

Քյան շնորհիվ չարախառքյանը հիմնադրվեց: Քիչ հետո նա ասում է. «Մ'ի պետք է պապականներն առողջ վարդապետարան դեմ դուրս եկողների բերանը»: Մի երրորդ տեղ նա ասում է. «Եթեմ կոհիպեր ներսից և սարափները դրսից, սարափներ հեթանոսների (=կրակապաշտ պարսիկների) կողմից և կոհիպեր ներսից կողմից: Այս վերջին հերձվածող բարո միանցումայն որոշում է հորենացու գիրքը այս պայքարի մեջ: Հերձվածող կողմում է նա; ով ճեղքվում անշատովում է կեղեկացու միտքյանից, այս անունը կարող էր որովի միմիայն նրանց, որոնք քրիստոնեական ժողովի որոշումը մերժելով, անշատով կնի քրիստոնեական կեղեկացու միտքյանից, այսինքն մխարնակներին: Արեմն բառ հորենացու, հերձվածողները, շարափառները միարևակներն էին, իսկ ուղղափառները, առողջ վարդապետություն ունեցողները Քաղկեդոնի զավանթարանությունն քնդունողներն էին, այսինքն երկաբանակները: Արարից հետո՝ վում է, որ հորենացին երկաբանակ էր, քաղկեդոնական: Այս մասին մի ծանրակշիռ վկայություն ունեն է մրաց զրակապետյանից, վրաց Արևելևոր կաթողիկոսը (Թ զարում) խոսելով Մովսեսի մասին՝ նրան կոչում է ուղղափառ վարդապետ, այսինքն քաղկեդոնական, ինչպես ինն էր՝:

Քաղկեդոնիկների մեջ գիտությունը և ազդեցությունը աչքի էր քնկնում հորենացին, գուցեն նրանց պարագլուխն էր, ուստին զլսափորպես նրա զեմ էին ուղղված կապականները: Երկար տարիների քննարկում նրան ոչ միայն անտես էին անում, ծաղրում, արժանարժեքում էին «և այլ շատ բաներով թշնամանում», այլև նրան զատապարտում էին ազրատության և զրկանքների, բայց նա անկնքն էր մնում, Շուգրմանում էր նրանց ազրատյունը, մարառում էր նրանց հերձվածողությունն զեմ: Վերջը մի ճար գտան նրան յոնցնելու, ինչպես ասում է Փարսեցիների ուրիշներից ամաչելով նրան եպիսկոպոսություն ավիլն իբրև մահազու, որպեսզի այս միջոցով նրա բարդի ճաշից կտրեն, աչք փակելով նրա կրոնական համոզմունքի վրա:

1 Ա. Լ. Մելիքոսթրի Վրաց պատմությանը, Ա. էջ 38, որ քաղկեդոնականությունը Հուստանում է անձնականը երկրներում տարածված էր Շախրի մեջ զեմ Ե գործի պատճառով է ն. Մտար փաստերով Արքայու անտեղ իր հետախց հետազոտության մեջ Արտուղ Ի միջ պաշտ նա այն միտքն է հայտնում, թե Հայ չեզոք մեջ մտածված հետազոտությունը Հայ քաղկեդոնիկների գործն էր (հույսը նկատարում է և սկզբնական Անտոնյանը «Հունարան պատմության»): Միևնույնպես համայնի մեջ, բայց Հունարանությունը լինել կազում քաղկեդոնականության հետ իբրև հետևանք, ոչ իրական է, միայնակց անկող, համարում էր հետևանք թարգմանիչների հետադարձության, հակառակ քրիստոսության:

Անց հասնել է հետոց մի զրավոր ավանդություն, որ շատ համապատասխանում է Փարսեցու այս տեղեկության և հորենացու Պատմությունից իրող հետևություն: Ըստ այս ավանդության՝ հորենացին թարգմանից թարգմանից է եղել անհայտության մեջ Վաղարշապատի շրջակայքում, մի զուրուց՝ արդեն ծերացած հասակում: նրան որոնելիս են յնում, որոնում է և նրա աշակերտակից Գյուտ կաթողիկոսը: Սա մի անգամ զայիս իջնում է այդ զուրը, նրան դիմավորում են, պատվով ընդունում: Ճաշի ժամանակ, սեզանի վրա ամեն եկեր մի բան էր ասում կաթողիկոսի պատվին. «որսնան և մի օտարական ծերունու, որ ներկա էր այնտեղ, և ասալարկեցին, որ մի բան էլ նա ասել նա սկզբից հրաժարվեց, բայց երբ թարգմանեցին՝ զիջելով՝ հակապատաստից մի շատ զեղեկից ճառ ասաց քրիստոսական սեռով, երեք տեղից բազկացած, շարականի նման: Բոլորը ապշած մնացին: Այն ժամանակ այդ օտարական ծերունու աշակերտը զիջելով կաթողիկոսին հայտնեց, թե սա այն Մովսեսն է, որին զու փնտրում էիր: Կաթողիկոսը նայում է ծերունու կերպարանից, հիշում է նրա դիմածինը, ճանաչում է յուր վաղուց կորած աշակերտակից ընկրին, վեր է կենում, համարզվում է նրա հետ և յուր հետ տանելով, Քաղկեդոնից և Արշարունյաց եպիսկոպոս է ձևանալովում Եղեկի մահից հետո: Հետո նրանից խոչորում են զրել Հայոց պատմությունը, որ նա կատարում է հրաշայի հորինվածող:

Այս ավանդության կարևոր կետերն են, առաջին՝ Գյուտ կաթողիկոսը, որ ավթոր զրովից 461—471 թվականներին, ուսումն ասել է հուլյանական Հունաստանում, ուրեմն իուլյանական քաղկեդոնիկ էր, կամ զոնն հակառակոր չէր նրանց. երկրորդ կետն է Մովսեսի ձևանալովը Քաղկեդոնի և Արշարունյաց եպիսկոպոս, բանի որ այս բանը վկայվում է և մի տարբեր ազրյուրում, մի կանոնագրքում. «Վ սրբուն Գրիգորի Քաղկեդոնից և Արշարունից մի եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին մինչև ցվախանս Քրիստոսոսորս երանելուց Մովսեսի եպիսկոպոսը, ասալ զատուցեալս՝ Երրորդ կետն այն է, որ այս Մովսեսը Ղազար Փարսեցու հիշած փրիխսփոսն է, Մովսես հորենացին:

Վերոհիշյալների ամփոփելով՝ կարող ենք հորենացու կյանքի շարունակությունը արտասահմանից վերադառնալուց հետո այսպես ձևակերպել մտապարտապես: Հունարան լեզվի և մանավանդ քաղկեդոնիկ լինելու պատճառով նա արժանաբանների ու Հայածանքի ենթարկվեց, ազրատություն ու զրկանքներ կրեց մտու երեսուն տարի, և յոթնասուտեական թվականների սկզբում, երբ արդեն վաթսու տարեկան ծերունի

1 Չ. Ավրան, Այրարատ, էջ 56:

էր՝ նպիտակապես ձեռնադրեց, որով ոչ միայն վերականգնում էր նրա պատիվը, դազարում էին հարձակումները, այլև եղապատուօր պայմաններին ստեղծումով ձերտուն համար՝ իր սիրած գրական աշխատանքներին նվիրելու: Որ իրոք նա ձերբեկան հասակում հարգված և շատ հեղինակավոր անձնավորություն էր՝ երևում է նրա Պատմության շատ տեղերից: Այս ժամանակներն էր ահա, որ Մանչի Բազրատոսի իշխանը, նրա գիտության համբավը լսած լինելով, թեև անձամբ ոչ ծանոթ, դիմում է նրան՝ խնդրելով գրել Հայոց պատմությունը: Տառապանք հայ Բազավորների և նախարարական տաճերի ծագման պատմությունը: Այս գործը, որի մասին պիտի խոսենք, նա ավարտեց Ե զարի ութսուհակուս թվականներին, մտա 483—485-ին, երբ իր խորագրով «այս ձեր էր և հիվանդուս և անպարապ է թարգմանութեանս: նրա մահը տեղի ունեցավ հավանորեն նույն զարի իննսուներես թվականների սկզբին (անանք դնում են 493-ին), համեմայն զեպո Ղ. Փարպեցու թուղթը գրելուց ոչ շատ առաջ:

Մի շարք տարածված և շատ սխալ կարծիք կա բանասիրության մեջ, իբր թե նրա մահից հետո նրա ոսկորները գերեզմանից հանել են, չուրրն են թափել: Այս առասպելը կրկնում են ոչ միայն հին գրականության անձանոթ հեղինակները, այլ նույնիսկ բանասիրները, երբեքսցու թարգմանիչները, ինչպես էմիլը և Ստեփանեն: նրանք այս կարծիքը հիմնում են Ղ. Փարպեցու վերը բերված խոսքի վրա, թե «զուգուսն ի գերեզմանին հանել և ի գեա արկանել»: Սակայն նրանք մոռանում են, որ Փարպեցու թղթում՝ Մովսեսի հիշատակությունից հետո ձեռագրից մի թուղթ է բնկած, որի մեջ թվարկվում էին հայամանրի ենթարկված որսիչ մարդիկ, որոնցից վերջինիս է վերաբերում տեղեկությունը՝ ոսկորները գերեզմանից հանելու մասին, երբեքսցին, նպիտակապես ձեռնադրվելուց հետո, որ նշան էր հայ Տոգևորականության հաշտության նրա հետ՝ իր գիտական համբավի հետ վախճում էր նաև բնդհանուր հարգանք: Հենց միայն այս հանգամանքը, որ Բազրատոսյան իշխանը նրան էր դիմել Պատմությունը գրելու խնդրով՝ շատ պետք է բարձրացնել նրա պատիվը: Այսպիսի պայմաններում նույնիսկ անհասկանալի կլինեին մահից հետո նրա ոսկորները հանելը և զեպոս անելը: Ընդհակառակը, տեսնում ենք, որ Տոգևորականությունն աշխատում էր մոռացնել տալ նրա քաղկեդոնիկ լինելու հիշատակը, և յոթներորդ զարի բանական թվականներին (Հունի Մայրաքաղաքում մասնակցության) նրա անունով մի թուղթ կեղծեցին միաբանակների ոգով, որով ձգտում էին միանգամայն ոչնչացնել նրա երկարակալ լինելու իրողությունը, որ զույց

ավանգարտը զեա հիշվում էր տեղ-տեղ, և միևնույն ժամանակ այս կեղծված թղթով Մովսես երբեքսցու հեղինակությանը, կոպել մյուս երկարեակների զեմ: Ուստի բացերիցս պետք է հրատարակել այս սխալ ենթադրությունից, թե ոսկորները գերեզմանից հանելու տեղեկությունը երբեքսցուն է վերաբերում:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: Մեր հին մատենագրության մեջ երբեքսցին միակ անձն է, որի արհեստը, ազդորական պարագուծները և զել է գրելը, մատենագրելը: Բազրատոսի իշխանից առաջարկություն ստանալով Հայոց պատմությունը գրելու՝ որսխուսթյամբ ընդունում է և ստում, թե զս սիրելի է իր ճաշակին և մանավանդ սովորությանը, Ուրիշ տեղ առում է. «Այր ձեր եմ և հիվանդուս և անպարապ ի թարգմանութեանս: Սակայն նրա գրածին ամբողջապես մեր ձեռքը չեն հասել: Անհետ կորել են նրա այս գրվածքները, որոնց մեջ էս, իր Տառանքի մոտ 30 տարիներում, մարտն էլ միաբանակների զեմ: Հայ Տոգևորականության խիստ պարսնությունը ոչնչացրել է նրա այս գրվածքները, թե՛ ուրիշ բնկերցողները չզայթակղեցնելու և թե՛ նրա անունը երկարեակության արտախց մարտին: համար. Մի բացանայտ վկայություն ունենք Փարպեցուց, թե Մովսեսը վախճանվելու ժամանակ կրով թողել է մի ահավոր եղովք հի վերս գիտարաց քահանայութեանց: որպես զոքս՝ ինքնին (= Վահան Մամիկոնեան) գիտէք տեղեկացնալ: ուրեմն մի նայուրի գրվածք, ասկայն այդ գրված եղովքը բոլորովին անհետացած է և միայն Փարպեցու թղթից գիտենք, որ նա երբեմն գոյություն է ունեցել: նույն բախտին արժանացած կլինեն նաև նրա քաղկեդոնական ոգով գրածները: նույնիսկ նրա Պատմությունն անցել է հայ Տոգևորականության խիստ քննության բովով և ուղղադրվել է:

նրա անունով մեր ձեռքը հասել են հետևյալ ինքնուրույն աշխատությունները.

1. Ներքալան Լոբիսիմյանց (երիտասարդ հասակում գրված)
2. Պատմություն Լոբիսիմյանց
3. ձեռ Վարդավաթի
4. Թուղթ առ Մանչի Արժունի
5. Պատմություն Հայոց

Բայց սրանք, բացի Պատմությունից, կասկածելի են՝ իբրև անհարգատ գրվածքներ՝ երբեքսցուն վերագրված: նրա թարգմանական աշխատությունն է Պիտրոց գիրքը, Բանասիրությունը մեծ համականությունը նրան է վերագրում թարգմանությունը կեղծ նույնիսկենիս Պատմությունը վարուց Աղեքսանդրի և Գրիգոր Նազյանցացու (Աստվածարևի) ճառերի մի մասի:

Նոր ձեռագրերներում նրան է վերագրվում Յանթ Այնաճացույցը, բայց վերջ ի վերջ պարզվեց, թե դա Անանիա Շիրակացու գրածն է յոթերորդ դարի երկրորդ կեսում:

Կան և ուրիշ մանր գրվածքներ քերականական բովանդակությամբ, որոնք ձեռագրերում վերագրվում են Խորենացուն, բայց զրանք չեն ասպարզված և բառագրված:

Կա վերջապես նրա անունով կեղծված մի գրություն միաբնակների սրբվ. որի մասին վերջ հիշեցինք (ասպարզված է Գիրք թղթացի մեջ, էջ 22—28):

Այս կերպով՝ Խորենացու անունով ասված մատենագրությունից անկասկած նրան են պատկանում Պիտոյից դրի թարգմանությունը և ինքնագիր Հայոց պատմությունը:

Պիտոյից գիրքը ճարտասանական ձևերով է. բաղկանում է տասը գլխից՝ Պետք (որից և ամբողջ զբոս վերնագիրը՝ Պիտոյից), Երաստ, Եղ-ժաման, Հասարակ տեղիք, Ներքուշյան, Պարսավ, Բազդաստություն, Բա-րաստություն, Արտասանություն, Իրությունն Յուրաբանչյուր գլխի սկզբում համառոտ ավանդում է թեոթիան՝ ինչ կանոններով պետք է գրել, և ապա գործնականը՝ 6—7 շարագրություն յուրաբանչյուրի համար: Վերջում իբրև հավելված գրված են երեք նոր օրինակ բարաստության, որոնք պատկանում են մի ուրիշ Մովսես Բերթոզի, որ վերջը դնում է նաև մի փորատարանության հորդորական՝ իր թեոդորոս աշակերտի համար: Այս կերպով Թեոդորոս Խորենացու աշակերտը չէ, ինչպես ընդունում է Գ. Զարգասեանյանը¹, այլ այս հավելվածի հեղինակ Մովսես Բերթոզի, որ որսով շատ ստոր է Խորենացուց:

Պիտոյից գիրքը թարգմանություն է հունարենից և հավանորեն Խորենացու անգղաենիկ աշխատություններից է, գուցե հենց Ալեքսանդրիայում ուսանողության ժամանակ գրված. որովհետև հունարան լեզուն նրա մեջ շատ ավելի է նկատվում, քան Պատմության մեջ, որը Պատմահայրը գրել է Ալեքսանդրիայից վերադառնալուց մտա ըստասուն տարի հետո, երբ երկար կյանքը հայ միջավայրում, հայերեն գրքերի ընթերցումը, հայերի հետ շփումը շատ մեղմացրել և շափափօրել էին նրա երթման ժայռահեղ հունարանությունը:

ԱՅՅՅՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, Գրանք նրա գլուխգործոցին՝ Հայոց պատմությանը, որ խկապես անմահացրել է նրա անունը և մնացել է անմահ հիշատակարան հայ մատենագրության:

Այս գիրքը նա գրել է Սահակ Բազդաստունու խնդրանք, որ, ինչպես

բանասիրությունը ենթադրում է, այն Բազդաստունի իշխանն է, որին Վահան Մամիկոնյանը և նրա համարիտ՝ ընկերները ապաստանություն տալը-րում հայտարարեցին Հայաստանի մարզպան և որ մի ճակատամարտի մեջ սպանվեց մոտ 482 թվին: Իրավաբի ընթացքում հեղինակը համարիտ գիտն է իր մեկնեանիս, նրա խնդրանքների վերաբերմամբ այս կամ այն պատասխանը տալով. որից կարելի է եզրակացնել, թե Պատմահայրը իր գրածները մաս-մաս ուղարկում էր նրան, առանց սպասելու իր գործի ավարտին:

Պատմությունը բաժանվում է երեք մասի կամ հատվածի¹, որոնք կոչվում են 1) Հայոց մեծերի մենագրանությունը, 2) Հայոց միջին պատմություն և 3) Մեր հայրենիքի պատմություն ավարտը:

Առաջին գիրքը կամ մասը պարունակում է 32 դրոսի, որոնցից առաջին յոթը գլուխները նախապատրաստական նյութեր են՝ Սահակ Բազդաստունու թղթի պատասխանը և նրա խնդիրը կատարելու խոստանո (ա). Ընտեսական արդյունքների նախապատմություն տալը (բ). Մեր նախկին թագավորների և իշխանների անխմաստասիր բարքը (գ). Ազգամի և մյուս նահապետների մասին արտաքին պատմիչների տարբեր պատմածները (դ). Նոյի երեք որդիների ազգաբանությունը մինչև Աբրահամ, Իհնես և Արամ (ե). Աբրաքին պատմիչների Ս. գրքին նման և նրանից տարբեր պատմածները և Ոլիմպիզորոս փիլիսոփայի անգիր զրույցները (զ). Աբրաքին հեղինակների Բել կոչածը, Ս. գրքի ներքովթն է (է). Ուլիբերոզ և իններորդ գլուխներում պատմված է իր զբաղմբ աղբյուրի՝ Մար Աբասի և ինքնոր, որ Վաղարշակի թղթով գնում է Արշակ Մեծի մոտ և նրանից թուլլավություն է ստանում քննել նիկիզի գրադարանը. այստեղ նա զբու-նում է մի գիրք հունարեն լեզվով, որի վրա մակագրված է Լեզու, թե այս մատչանը Աղեքսանդրի (Մեծի) հրամանով թարգմանված է քաղեկ-կանից հունարենի և պարունակում է բուն հեղինակի նախկին գրությունները: Այս մատչանից Մար Աբասը ըստում է Հայոց պատմության վերաբերյալ մասը հունարեն և ասորերեն գրով և բերում է Վաղարշակին: Սա մեծ ուրախությամբ ընդունում է Մար Աբասի բերած պատմությունը, հրամայում է զգուշությամբ պահել արքունիքում, իսկ մի մասը հրամայում է արձանի վրա գրեցնել: Սերջևի (պարզ չէ, արևանի վրա գրեց-մից, թե բուն գրքի) հեղինակը պատմական անցքերին փակեթանալով խոստանում է բավարարել իր մեկնեանի հարցասիրությունը և մեր բնիկ

¹ Հասած կամ հատված կարգված է հունարենի հետևողությամբ, նեմո հասունի կտրել բառից τόμος (տոս—TOM)— հատված, կտոր: Ավելի սովորական ձևն է հասոր:

Եւսիսարարների Հյուզպարտությունը հասցնել մինչև քաղցիացոց Ասորական պալ թագավորը:

Տասներորդ զինով սկսվում է բուն Հայոց պատմությունը, Հայկի պատերազմը Բիլի հետ (ժ, ժա), Հայկի հաջորդները (ժբ), Արամի գործերը (ժգ, ժդ), Շամիրամի պատերազմը Արաշի հետ և կառարած շինությունները (ժե—ժը), Երբայեցոց, Քաղցիացոց և Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը մինչև Գավթի, Ասորականպալ և Սելալորդի (ժթ), Արայան Արա (ի), Հայոց առաջին թագավոր Պարույրը և նրա հաջորդները (իա, իբ), Արծրույայաց, Գնծույաց և Անգնդանս ծագումը և Աղմուշոց բողջը (իգ), Տիգրան Երվանդյան (իդ—լ), Տիգրանի հաջորդները (լա), Եզրական պատերազմը և Զարամայրը (լբ): Տիգրանի հաջորդներից վերջինն է Լգնի Վա՛ն, որ պատամբելով սպանվում է Աղբքանդը Մակեդոնացուց, (323 ՆՔ), որից հետո, մինչև Վաղարշակի թագավորելը (132 ՆՔ) հեղինակը ոչինչ չի պատմում Հայոց մասին, ասելով թե ստույգ բան չունի պատմելու, որովհետև ազմուկ և շփոթություն էր տիրում, և շատերը մքրած էին մեր աշխարհին տիրանալու համար, մինչև որ Պարթևների Արշակ Մեծն թագավորը հեղուտություն մտաք գործեց Հայասան և թագավորեցրեց իր Էդրոքը՝ Վաղարշակին:

Առաջին գրքից հետո առանձին գրված են երկու գլուխ «Պարսից աստապելներից», որոնցից առաջինում բերված են պարսից աստապելները Բյուրասպի Անդանակի և Լրուզինի մասին, իսկ երկրորդում՝ այդ աստապելների բացատրությունը, ճշմարտյալ պատմությունը: Հեղինակը հայտնում է թե ինքն առեղիգ ատում է, նույնիսկ զգում է մեկ անձին և անհամար աստապելներից, բայց գրում է՝ առիվում ձեռնասի թախանձանքից, միայն արծան չի համարել նրանց դեռանել իր Պատմության սրել մասում, այլ գրել է զատ, ասանձին:

Երկրորդ գիրքը բազկացած է 92 զինից, սկսվում է Պարթևների ասպատակությունից Մեղեկացոց դեմ (ա, բ) և Վաղարշակին Հայոց վրա թագավորեցնելուց (132 ՆՔ) (գ), և վերջանում Տրդատի մահով (318 ՆՔ), որին և պարտակում է Հայոց 450 ասրվա պատմություն: Այս մասում պատմական կարևոր շրջանների մասին պատմելիս՝ հեղինակը հիշում է այն ասրյուրները, որոնցից օգտվել է:

Մերթը գիրքը պարունակում է 68 գլուխ «հեղինակին ժամանակով մոտ կամ քիչ առաջ պատահած անցքերը», սկսած Տրդատի հաջորդ Խուրը Փորթից (319) մինչև Արշակունյաց թագավորության բարձրումը (428), այսինքն 110 ասրվա պատմություն (ա—զզ), արևոհեակ Սահակ կաթողիկոսի Պարսկաստանից հնա զառնայք Եմուկի հետ (կհ), Եմուկի անարժան գործերը (կզ), ս. Սահակի և Մկրտչի զախանձվելը (կե) և իբրև

վերջարան՝ «Որք՝ Արշակունյաց թագավորության վերացման և ս. Գրիգորի ստճմից բահանայապետության զարգանակ մասին» (կբ):

ՉՈՐԹՈՒՄ ԳՐԹԻ ՀԱՐՅԸ: Ժ գրքի հեղինակ Թովմա Արծրունին հիշում է հորինացու Պատմության մի Չորրորդ գիրք ես: Եսիսական հիշելով Սահակ կաթողիկոսին և Հայտներով, որ նա ապրեց 120 ասրի, արևոհեակ հիշում է Սահակ թագաւորունի օպարապետի մահը, որից մի բանի տուչ հետո շարունակում է. «Սահակն այս այն Սահակն է, որոյ հրամանալ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահաշակնայ ընթուին՝ զորքն Պատմութեան Հայոց մեծաց Տրաշազան յարինուսով, սկսելով յնկարայ մինչ ի կայսրն Զենոն, ուսչ ժամանակ կենաց անկա ձգելով ամա ճԻ ի և պարտաք ձերութեանը. որպէս գրեալ ասանդեցալ մեկ այս ի չորրորդ գրուագի խոտարանեալ պատմութեան Մովսէսի ետրեանացոյ: վերագործութեան ի վերայ երկնցույց գրուագեալ հասուսմին. զոր և երանելիս Կորնն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ արբորն Մկրտչույ յնրումն ստուգարանեալ պատմութեան գլաւասիկ մեկ հաստարանացուցանել» (ս. Պետերը, 1887, էջ 75—56): (—):

Գ գրքի գլուխթունը պետք է բացիրեաց մեծել, քանի որ ուրիշ ոչ մի հեղինակ այն չի հիշում, ոչ մի հեղինակ նրանից ոչ մի բազկածք չի անում, այլ բոլոր ասաշին երեք գրքից օգտվելուց հետո զիտմ են որիշ հեղինակների և նրանցից բազկածքներ անում, քանի որ ոչ մի ձեռագիր, ոչ իսկ գրքերի ցանկերը, նա պարտակում որևէ հետք այդ գրքի գլուխթան, իսկ Գ գիրքը իր անունով «Ասարատարանութիւն մերց հայրենաց» և վերջարանի Ողբով ապացուցանում են, որ Գ գրքով էլ վերջանում է Հայոց պատմությունը Արախս որ Ք. Արծրունու մի անգամ հիշած Գ գիրքը պետք է համարել կամ թուրիմացություն կամ ազգավազություն: (—):

ՊԵՏՄՈՒՄՅԱՆ ԱՐՅՈՒՆՈՒՆԸ: Խորհնացին ձեռնարկելով նոր՝ իր նմանը Հայաստանում շունեղոց գործի, այսինքն հորինելու Հայոց սխումեական պատմությունը նախնական ժամանակներից մինչև իր օրերը՝ բնականաբար կարել պետք է ունենար աղբյուրների Ենք քանիցս անգամ զանգուսում է, թե ձեռքի ասի չունի այս կամ այն կարևոր գիրքը կա՞ն ժամանակագրական ձեռնարկը, որանցից անհայտ կերպով հյուսել պատմական անցքերն ու ժամանակները: Եվ այս զանգուստը շատ հասկանալի է մի հեղինակի կողմից, որ զգում է, թե որքան մեծ ու պատասխանատու է իր սկսած գործը և որքան ինքը զուրկ է անհրաժեշտ միջոցներից, հեռու է լուսավորության կենտրոններից, ապրում է մի երկրում, որտեղ գիրքն ընդհանրապես հազվապես մի բան էր: Ուստի նա, զրական այս անապատում, մանանայի նման ընդունում է որևէ զրկածք:

որ գտնե մի նախադասութեամբ՝ մի ակնարկով կարող էր իրեն օգտակար լինել:

Նա գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից մի մասը հանգանե հիշում է, մյուսները չի հիշում: Բայց այս բոլորն էլ, բացի Մարտարայան աղբյուրից և ժողովրդական երգերից, Հայոց պատմության համար երկրորդական նշանակութուն ունեն և պահանջին չեն բավարարում:

Նրա հիշած աղբյուրներն են՝ Ս. դիրքը, Մար Աբուս Կատինայի պատմությունը, Հայտաման Պետոյից, հայ ժողովրդական առասպելները կամ երգերը, Հուլիոս Ափրիկանոս (Գ դարի), Եվսերիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմությունը (Գ դար), Հովսեփոս Փյարիոս (Ա դար), Լարուրես (Ղերուհա) Եղեացի (մոտ Գ դարում), Խոռոհրուս (Գ դար), Փերմելիանոս Եպիփանոս (Գ դար), Ալեքսանդրոս (Ե դարի երկրորդ կեսում), Հրոպոզիտոս (Գ դար), Մանսեթոս (Գ դար ԵԲ), Յոլյումպ բարձր (Ա—Բ դար), Արիստես Փեղզացի (Ա դար), Բարգածան (Գ դար), Բարսեմա (Գ դար), Արտիթես (Գ դար): Պոլիկատես, Եվալարոս, Ալեամազրոս և Փղեզանիոս շատ հույն հետաք հեղինակներ. նաև Համերոս, Հերոդոտոս, Պլատոն, որոնցից ցիտասներ է բերում կամ անդհնություն ստանում: Հիշում է նաև Բերսոս Բաղեացուն, Ալեքսանդր Բազմավային, Արյոզնեսոսին, Կեփագիանին, որոնց նա ծանոթ է Եվսերիոսի ժամանակագրության միջոցով և ոչ թե անմիջապես:

Նրա հիշած, բայց օգտագործած աղբյուրներ են՝ հայ հեղինակներից՝ Կորյուն, վկայարանություն և. Քաղոս առաքել, Փովստոս, իսկ օտարալեզու՝ հույներն Քարգանձված հեղինակները՝ Կղնիս Ալեքսանդրոսի, Դիոդորոս Մեկիլիսցի, Փիլոս Ներսիսի, Կրիզոր Նյուսացի, Կրիզոր Նազիանզացի կամ Աստվածարև, Եվսերիոսի ժամանակագրությունը, Սուս Կայրիթենեսի պատմություն վարուց Ալեքսանդրի, Սոկրատի Եկեղեցական պատմության և Մեղրեստրոսի Վարքի հայերեն Քարգանձությունը, Եղովպոսի Կեսարությունը:

Թե ինչու՞ և որտեղից աղբյուրներից մի մասը հիշում է, մյուս մասը ոչ՞ զիման է հիշում և սպասող պատասխան տալու հոսք չի կարող լինել այն մասին, թե նա կամենում է թարցնել իր գործածած աղբյուրները: Կորյունին, Եվսերիոսի ժամանակագրությունը, Փիլոսին, Դիոդորոսին հիշելը միայն պատիվ կարող էր բերել Պատմությունը և նրան ավելի արժանազավա դարձնել, շիշելը միայն կարող էր վնասել: Թվում է, թե Խորենացին ընդհանրապես չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և բարձրանուն հասկանալի են, ինչպես մեկը այժմ իբրև աղբյուր ցույց չկեր սալիս հանրագիտական բառարանները, կամ ժամանակա-

գրական աղբյուրները: Գարձայ չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք չեն վերաբերում պատմության որոշ շրջանի, այլ որոնցից նա մասնավոր անցքի մասին որևէ տեղեկություն է բազում կամ բնօրինակն ու սասցվածքներ: Գարձայ չի հիշում այն զրգածները, որոնք ինքն է Քարգանձել, ուրմեն և մասամբ իր աշխատությունն է համարում: Բայց առանձին պարմանի մեջ է այտուց Փավստոսի Պատմությունը, սրից օգտվել է Խորենացին, բայց Քարցնում է այս աղբյուրը՝ նրա խոշոր պակասությունների պատճառով:

Վերահիշյալ ավելի քան քառասուն աղբյուրներից ամենակարևորներն և բանասերներին ավելի զբաղեցնողները եղել են Մար Աբասի Պատմությունը և հայ ժողովրդական առասպելները: Մյուս աղբյուրները մեծ մասամբ հայտնի են և ուսումնասիրված. մի քանիսն էլ բոլորովին անծանոթ են, որոնց մասին ուրմեն ոչինչ չի կարելի ասել:

ՄԱՐԱՐԱՍՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ Խորենացին ինքը պատմում է այս աղբյուրի ծագումը (Ա. ր. Բ): Եթե ստույգ լինեն ինչ որ Խորենացին պատմում է այս Պատմության ծագման մասին, այնինքն, որ Մարարայան աղբյուրը հանված է Ալեքսանդր Մեծի հրամանով թաղված հույներին Քարգանձված մի պատմությունից՝ ապա նա կիրեն ամենահին և ամենապատվական պատմական հիշատակարանը աշխարհի վրա (չհաղված բեկտադրի և հիերոգլիֆ արձանագրությունները): և սկզբներում այսպես էլ նախում էին այս աղբյուրի վրա: Բայց եկրպուական բանասիրական քննադատությունը հնազնուն երևան հանց այս աղբյուրի կեցածիքը. նրանց հետեցին և այս բանասերները: Բնագիտությունը գտավ, որ Ալեքսանդրի ժամանակ նիկիզ բազաբը չկար, փյատուկները կույս էր. և թե նույնիսկ բազաբը գոյություն ունենար՝ նրա մեջ մատյաններ էլին կարող գտնվել, այլ աղբյուրիների վրա զրոյված սեպագրություններ, որոնք հույարներով գրովիցին անցյալ դարում նիկիզի փրատակների պեղումների ժամանակ. բայց ամենազխավորն այն է, որ նիկիզի մատյանում կամ սեպագրությունների մեջ չէր կարող պարունակվել անպիտի պատմությունը, որի մեջ Բարբելոսի և Նիկիզի աստվածները (Բեչ, Տամիրամ) պարտավ կամ ամոթյալ զերի մեջ զուրս բերված լինեին, իսկ հայերը (Հայկ, Արա)՝ իբրև զյուցագուններ և առարկություն տիպարներ: Պեղումներից զուրս եկած սեպագրությունների մեջ պատմբված են քարեկայանների և առարեստեցիների փառավոր հաղթությունները միայն՝ քաղաքների ավերելը, երկրների խողալուրը, օտար թագավորներ սպանել կամ զերելը. բայց ոչ մի անգամ իրենց պարտությունը:

Մարարայան աղբյուրի կեցածիքը բացվելուց հետո հարց ծագեց,

Քն ո՞վ է կատարել այդ կեղծիքը և ի՞նչ իրական հիմք ունի այդ պատմությունը: Շատերը կարծիք հայտնեցին, թե Մար Աբաա անունով անձ առձանաարև չի եղել, նրան հետքն էլ ինքը հորենացին, ուրեմն Մար Աբաա և հորենացի նույն անձն է: Քայց վերջը այս ժայռահող կարծիքը մերժվեց, և այժմ ընդունված է, թե եղել է Մար Աբաա անունով մի մտնոց (հայ կամ ասորի՝ հայանի չէ): որ զոր է առել հայոց նախնական ժամանակին վերաբերյալ ավանդությունները և երանց վավերականությունը՝ բնծայելու նպատակով հետքն էլ նրա ծագումը՝ նիհովնի գրասենյոց: Իսկ հորենացին հավաստեցի էլ նրա պատմածին: Իսկ այս ավանդությունների հիմքը Մ. Գարագաշյանը համարեց՝ հայն մասնակազմների ասորեականացիների և պարսիկների մասին արած պատմությունները, որ մեծ մասամբ անվավի են նվերիտի ժամանակագրությունից և հարմարեցրած են հայերին ("):

Սակայն Մարաբայան աղբյուրը, մեր կարծիքով, ուրիշ հիմք ունի, որով նախկին հմայքը կորցնելուց հետո ուրիշ նոր հմայք է ստանում, իբրև հայ ժողովրդի հիշողությունների նախահայվական աշխիճ՝ ուրարտական ժամանակների Հայաստանի պատմությանը: Երբ արարական տիրապետության ժամանակի հիշողությունները հազար տարի ապրել են ժողովրդի մեջ Սասունցի Գավթի վեպով, ինչո՞ւ նույն ժողովուրդը չէր կարող նույնպես հազար տարվա հիշողություններ պահպանել իր երկրի հեռավոր պատմության մասին. եթե նկատի առնենք, որ այդ աղբյուրի մեջ գրածը անմեղից Քիչ Բարկլոնի աստված է եղել, Շամիրամի՝ Ասորեստանի աստվածուհի, Հայկի՝ Հայոց հին աստված, որի անունով կոչված է Օրիոնի համաստեղությունը, իսկ Աբաա մի անձան՝ ռդի (համապատասխան Իշտար=Շամիրամի սիրահար Աղոնիսին), Պլուտոնի հիշած հայ էրբ, ապա զյուրով կհամոզվենք, որ այս անունների տակ մարմնացել են մի կողմից Բարկլոնն և Ասորեստանը (Քիչ, Շամիրամ), և մյուս կողմից Հայաստանը (Հայկ, Աբա), և Քիչ ու Շամիրամը արշավանքները Հայաստանի վրա՝ ապա հիշողություններ են Բարկլոնի և Ասորեստանի մղած դարավոր պատերազմներին ուրարտական թագավորների զեմ: Հիշողությունները նույնիսկ պահպանել են այս պատմական տեղերին հաջորդականությունը:

Բարկլոնի անբեղատ, որտից դար շարունակվող արշավանքները, ինչպես վկայում են սեպագիր արձանագրությունները, ապացույց են այդ արշավանքների անհաղթելիության, որ հայ ժողովրդի հիշողությունների մեջ արտահայտվել է Քիչի սպանվելով աղեղնավոր Հայկից: Իսկ Ասորեստանի արշավանքները, որոնք հաջողությամբ պսակվեցին Ուրարտուի նվաճումով, արտահայտված են Աբաայի սպանվելով Շամիրամի

զորքերից: Հետաքրքրական է, որ հիշողությունները պահպանել են Շամիրամ աստվածուհու թնորոջ գծերը՝ ազգականություն և վավաշատություն:

Այսպես ուրեմն, Մարաբայան աղբյուրի մեջ պահված են այս վաղեմի պատերազմների հիշողությունները, մինչդեռ հորենացին, որ այդ պատերազմները նկարագրում է ըստ Մար Աբաաի, հակացողություն անգամ չունի նրանց իսկական նշանակության մասին և վանի շինությունը, ուրարտական թագավորների բեռնագիր արձանագրությունները վերագրում է Շամիրամին:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ հորենացու Պատմության առաջին գիրքը մտնողպես Մարաբայան աղբյուրից չէ, այլ մի մասը միայն՝ մյուս մասերն անվավի են ուրիշ աղբյուրներից, Բերոսյան Սիրիլայից, «ի բանից արանց իմաստնոց և յայտասիկ քաջախոհաց» (Ա. ՏԻ), որոնց ստուգության մասին այնքան էլ վստահ չէ, և հատկապես Տիգրան Երվանդյանի պատմությունն առել է մեզ անձանթ՝ «Հիստորիան Պիտոնից» կոչված գերթվածից, որից պատահաբար 3—4 տող պահպանված է հայ հին քերականների մեջ:

«Եւ արց ներգործեալ ի մյուս երկիր առ խորհուրդս փողարին մեծապոյ Տիգրանայ զնոյնին Տիգրանուհի, իւր ներգործեալ զկուշարան, նաև ողջամիտ աշխարհածուի, որ վերազգովում է Դավիթ Անհաղթին:

ԱՒԱ ՏՈՂՈՂՈՂԱԿԱՆ ԱՌԱՊՅԵՆՆԵՐԸ. հորենացին հաճախ պատմական նյութ է քաղած ժողովրդական երգերից և ավանդություններից, որոնց նա զանազան անուններ է առլիս՝ երբ վիպասանաց, երբ Թուլիսաց, վիպասանք, երբարանք բանավորք, ցոյցք, բանք, առասպելք: (Սրանց մասին տե՛ս ծանոթ. 8): Այդ ժողովրդական բանահյուսություննց նա շատ անգամ բառացի բերում է հաստատներ, իսկ երբեմն բերում է նրանց կարճառատ բովանդակությունն իր խոսքերով: Այսպես՝ նա վահագնին վերաբերյալ հաստատ բառացի մեղերիցուց հետո շարունակում է. «չխո որոյ և ընդ վիշապաց ասկին յերգին կուռլ նմա և յաղթել և կարի իմն նմաեզդուն զՂերակլեայ նահասակութիւնս նմա երգիլին: Այլ և ասն զսա ստովածասեցալ, և սնդրի ի վրաց աշխահին զտար շափ հասակին կանցնելալ պատուովն զուհերս (Ա. լա.)»: Այսպես նաև Արտուրիների ծագման մասին կարճառատ հիշում է առասպելք. «Թողում զառասպելաց քաջազանս որ ի Հաղամակութոյն պատուի—

1 Տե՛ս Միսրան (Գ. Տեր-Մկրտչյան) հորենացու ուսումնասիրության, Վազաղագրագրագ, 1896 թ. կշ 57—58:

մանկան ներհույ անձրն և արև հակառակաւ, և հովանի թռչոն՝ պատանայն թափացելոյ» (Ք. է), նույնպէս՝ «Է պարսից աստապիաց» վերնագրի տակ առաջին գլխում շատ կարճ բերում է Բյուրասպի Աժդահակի մասին աստապելները: Բողոնելով Հայկի, Արամի, Արաշի և Տիգրան Երվանդյանի պատմությունները, որոնք ժողովրդական ծագում ունեն, բայց հորենացի ձևերն անցել են գրագոր սարչությանով, ինքն անմիջական ժողովրդական բանահյուսությունը օգտվել է Վահագնի, Վարդգի Մանկան, Տոքր Անգղեզի, վիշապազունների, Բյուրասպի Աժդահակի, Երվանդի, Սանատուկի, մանավանդ Արտաշես Բ-ի և Արտավազդի մասին գրելիս: Արամի պատմությունը դեռ չէր ձևափոխված՝ եւս իր մեկնությանի հայտնում է, թէ Արամի մասին պատմվում են շատ քաջություններ ու հաղթություններ: «Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորս և զգործս քառութեան... թէ կամիցես՝ արտաքոյ յայտնից զորոց կարգեցանք և կամ թողցուք, ապա թէ ո՛ր ի սմին» (Ա. ժք): Շատ աստղերնակ է թվում, որ հորենացին հումարություն է հայտնում իր պատմությունից զօրս ոչցելու այնպիսի պատմություն, որ շատ թանկեղան արեք է համարվեր, մանավանդ այնպիսի հին ժամանակի և նահապետի վերաբերմամբ: Բայց հանձնելով շուտով պարտություն է Արամի պատմության վերջում հորենացին ասում է, թէ այս պատմությունը բուն թագավորական մատյաններում չէ եղել, այլ «ի փորձոց անասն և յաննշանից արեց ի զուսանակակնն այս գտանի ժողովակ ի զիվանի սարունեաց» (Ա. ժք. Սե. բնութի Մար Արասի Մծորանայն էլ չունի Արամի պատմություններից և ոչ մեկը, այլ միայն անունն է՝ հիշում): Արտաշես Բ-ի թագավորության մասին հայտնում է. «Արտաշեսի վերջոյ գործը՝ բազում ին: յայտնի են ընդ ի վիպասանացն, որ պատմելի ի Գողթան — շինել զբազարն և խնամությունն ընդ Ալանս և մծուկոց զարմին և նրբ արհանք Մաթինկայ ընդ վիշապազունս՝ աստապելաբար... մարտ ընդ ճուս և քաշալումն ինչ՝ իրանութիւնն և սպանումն նոցա և ճրկելութիւն շինուածոցն և նախած իրանոց Արտաշեսի և զգրգութիւն ընդ միմեանս ի մէնս կաննեցն» (Ք. խթ): Այս խոսքերից նրկում է, որ Գողթան վիպասաններն ընդարձակ պատմական տեղեկություններ էին պարունակում Արտաշեսի գործերի մասին, որոնցից հորենացին օգտվել է: Նույնը տեսնում ենք և Արտավազդի վերաբերությունը, որի կյանքի գծերն ու գործերը. սկսած մեռուցից, նրբ «վիշապազունք զոգացան դանտունի Արտավազդ և զն փոխանակ եղին», մինչև մահը, երբ քաղերի ձևերով բանասրկվեց ազատ Մասիսի վրա և սպանումն է, որ մի որ զուր կզա և աշխարհս կոտիս՝ այս բոլորը նշոթ է եղել ժողովրդական բանահյուսության: Ուստի սխալ չի լինի ենթադրել, թէ այս երկու թագավորների կյանքն ու գործունեությունը ծայրահայտ

պատմվելիս և երգվելիս են եղել հայ աշուղներից, բայց հայտնի չէ, իբրև մի ամբողջական միակտուր վեպ, թե մանր անգամ երգերով: Ավելի հավանական է առաջինը: (Համեմատել Գավթի և Մհերի վեպի հետ):

Հորենացին ինքնուրույն եղանակ ունի ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվելու: Նա ժողովրդական վեպը՝ աստապելը համարում է այլարանություն, այսինքն այնպիսի մի պատմվածք, որ արտաքին նյութական բովանդակության տակ թաքցրած ունի ներքին բովանդակություն, իրականը, կարևորը, ինչպես տառիների մեջ: Այսպես՝ եւս պարսից աստապելների մասին իր արձամարձանքն է հայտնում ասելով. «Մի՛ արեք յունեական պերն և ողորկ աստապելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշարտութիւն իրացն այլարանաբար չիբրեանս ունեն թագուցեալս: Նույնպես Արտաշես Բ-ի մասին վիպասանների բովանդակությունը հիշելով ասում է. «Այս ամենայն, որպէս ասացուք, յասնի են ընդ յերգս վիպասանեացն, բայց ինչաստանեացը և մեր կարճառուտիք և յայլարանութիւնն ճշարտեսցուք» (Ք. խթ): Այսպիսի հասկացողության բնական հետևանքն այն է եղել, որ հորենացին երբ կամ աստապելը կարճառուտ բնկելով՝ ինքը նրան մեկնում է, այսինքն՝ այլարանությունը բացատրում է, կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ «Ճշմարտում էս: Եվ ինչ, որ մենք հորենացու մեջ կարգում ենք իբրև պատմություն Արտաշեսի, Արտավազդի և ուրիշների մասին, որոնք ծագում են ժողովրդական վեպից՝ իսկապես նույն ինքն հորենացու մեկնությունն է, ժողովրդական վեպի այլարանությունից» երա ստեղծած «Ճշմարտեալ պատմությունը»:

Այս այսպես լինելով՝ հասկանալի է, որ հորենացու ճշմարտյալ պատմությունը կարող է լինել ուղիղ կամ սխալ, նախելով, թէ եւս ո՛րքան ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի էությունը և ո՛րչափ հաջող է մեկնել՝ նրան այդ վեպը հիրավի այլարանություն է եղել: Օրինակ, տեսնում ենք, որ հորենացին ճիշտ բացատրություն է առաջի «Տեղ ոսկի տեղալս» երգին, ասելով. թէ «սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի գուռն տաճարն հասանել զսճեկանն ճապաղել... նույնպես և թագուհեացն յառաջատանի՛ մարգարիտ. այս է ճշմարտութիւն բանեցս» (Ք. ձ): Նույնպես բերելով Վարդգի մանկան երգը. «Հատուած դնացեալ... բացատրում է այդպես. «Այս Երուանդ առաջինն է, սակապեացն, զորոյ զբայն կին առեալ Վարդգէտի՝ շինն զուսան զայս» (Ք. կն): այսինքն՝ Վաղարշապատը, որ առաջ կուզվելիս է եղել Վարդգիս պատմության առաջին մասը այն է, որ երգի մեջ հիշված Երվանդը Մակավաղարշ է՝ կարող է նշյալ լինել կամ սխալ, բայց երկրորդ մասն անպայման

ճիշտ մեկնություն և երբ «Կոնյ կոփելի զգուճն Երուանդայ արքային խա-
թին: Մեկնի զուր կոնյ, կոփելի՝ նշանակում է այդ սասնից կին ուղել:

Բերնք մի երկու օրինակ էլ, որտեղ Խորենացու ճշմարտյալ պատ-
մութիւնը սխալ է գուր եկել: Մտթեկներն առանձնական անցքը պատմե-
լին Խորենացին առում է. «Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն
լեբզնի խրեանց սանն... Հեծաւ արի սրբայն Արտաշէս ի սեան քեզե-
ցիկ... որ ճշմարտութեամբ ունի ապաւնս, քանից պատուեալ է առ պառնս
ժողով կարմիր, լայրա շատ և սոխի բազում տունայ ի վարանս, առնու
զտիկն օրիորդն Մտթեկի. այս է սոխից շիկփոկի պարանն» (Բ. Ժ),
աչինչ երգը մի պարզ առանձնութեան նկարագրութեան է, և սոխից շի-
կփոկի պարանը այն պարանն է, որ ձգում էին Հակասակորդի վրա և
նրան կաշկանդում: Խորենացին ուրիշ տեղ (Բ. ԵԵ) ճիշում է, ինչպէս
Բազումք Քաղաքը իր նշարքն քննադատապա պարանով կաշկանդեց
Տրգաս Քաղաքորի ուր: Խորենացու սխալն այստեղ նրա մեջ է, որ նա
ալլարանութեան է ճամարել իրական անցիկ նկարագրութեանը և շան-
ցել է նրան «ճշմարտել»: Ուրիշ օրինակ, Խորենացին Տանտի ճիշում է
վիշապագուններին և նրանց ու Հայոց Քաղաքորների մեջ եղած կոնֆլի-
քը. «Կոնյով ժարաց Աժգահակեց մինչև Արգաման, որին սիրաճարում
է Մտթեկից և որին ապանում է Արտապազը: Երգերի մեջ ճիշում վի-
շապագունների առասպելի Խորենացին «ճշմարտում է»: Նկատելով, որ
Աժգահակ պարսկերեն նշանակում է վիշապ Գահակ (կամ Զորակ), որ
ժար պարսկերեն նշանակում է օձ, նա կորակացնում է, որ երգերի մեջ
ճիշում վիշապագունները Աժգահակ Քաղաքորի սերունդն են, որ Մտթե-
կի մտերը և վրան ապրող վիշապները ժարեն են (մեղացիք), որ Մու-
րացան նախարարութեան սնտոր իսկապէս ժարացոց (այսինքն օձերի,
վիշապների) անունից է առաջ եկել, և որ Մուրացանների Արգամ նա-
ճապաւոր երգի մեջ ճիշում Արգամանն է Այս գլխուն այնքան է ուրա-
խացրել Պատմաճորը, որ պարծենալով դիմում է իր մեկնմանին, առելով.
«Եւ արդ ո՛ր առանձն աստանօր դարմացին ի վիշապ մերչ ճշմարտապատ-
մութեան, Քի որպէս յայնմեցոյց զայնայս իրս վիշապաց, որք են լեզան
ի վեր ի Մտթիս» (Ա. 1): Այնինչ վիշապագունների և վիշապների այդ
բոլոր պատմութիւնը ներկայումս բացարժիւտ է ավելի թեական կեր-
պով. գրանք բոլորն էլ ընդհանրապէս օձերի և վիշապների, նրանք Քա-
ղաքորների կոնֆլիկտի մասին ժողովրդի տենցած ճազատախրներն են,
որոնք մինչև այժմ պահպանված են Տերիաթների և թերանացի պատմիչ
ժողովրդական առասպելների մեջ: Եռուկայի Տերիաթներ, ավելի ման-
րաման, պատմվելիս են եղել և Խորենացու մամանակ, և նա նրանց
բնութեան է իրեն ալլարանական վիպական երգ, պատմական ճիշք ունի:

ցող, սուտի նրանց մեկնելով ճարմարեցրել է պատմական անձերի, այն-
պէս որ այս կտերում Խորենացու մեկնությունների մեջ պատմականն
ու առասպելականը խառնվել ևն իրար հետ: Այս օրինակումն էլ Խո-
րենացու սխալը կայանում է նրանում, որ նա սնտորապաշտական առա-
պելին ընդունել է իրեն պատմական այլարանութեան և աշխատել է «ճշ-
մարտել», բայց անհաջող կերպով: Մի ուրիշ տեղ (Ա. 9) բերելով Մի-
րիլլայի Հայտնի տողը. «Կնիկն իշխանք երկրի Զրուան, Տրուան և Տա-
պետութի», իր կողմից ճշմարտում է ասելով, «որ ինձ թուի Սնմ, Քամ,
Տարթթ», այնինչ Միրիլլայի տաղում բերվածները Տունական գիցարանու-
թեան մեջ ճիշում առավաններն են՝ Կոնոսս, Տրոսոս, Տապետոս, Ուր-
նոսի որդիները:

Մրանից երևում է, որ Խորենացու ժողովրդական աղբյուրից Հյու-
ստմ մտերում պետք է ուշադրութեամբ որոշել, թե ո՞րն է իսկապէս
ժողովրդականը և ո՞րն է Խորենացու ավելացածը իրեն մեկնութեան
կամ լրացած ժողովրդական աղբյուրի, առանց սրան՝ առպարեզ կրաց-
իզ գնահատան թուրմիտացութեանները:

Քաղաքով օտարազգի աղբյուրներից, որ վերք ճիշեցինք, ոչ մեկը
Հակասակեան Հայոց կամ Հայաստանին չի վերաբերում, չի պարունակում
Հայոց ստեղծական պատմութեանը, նրանք բոլորը, զանազան ան-
կերում, տարբեր ժամանակներում և ասորեր զոգով գտնած՝ պարունա-
կում են պատմական կցկտոր տեղեկութեաներ Հայոց մասին, սխալ
կամ ուղիղ, Խորենացին էլ պատմութեան սկզբում առում է. «Մի՞թե
մատան մերն կայցի ինձ... կամ պատմութեան քոջ Հայրենացին, որով
նձանադրին արցոսը երբայնցոյց պարտաբար ի վերուստ ի թեզ իշու-
նագունն անօխալ, կամ ի թէն և յայնոց սկսեալ անց ի վեր Տանիցն
ի սկիզբն: Բայց սակայն սկսուց, թէլէտ և շարն» (Ա. 9): Խորենացին
մեղքի տակ ունի իսկապէս ոչ թէ պատմական աղբյուրներ, այլ կտոր-
տանքներ, որոնք նա պետք է իրար մաս դնի, կցկցի: Իրար հարմարեց-
նել և ամբողջացնել: Եվ այս պատասխանատու զորք կատարելիս նա
չունի զոնն ստույգ ժամանակագրական աղյուսակներ, Քաղաքորների
Հացորդական ցանկով, որոնք իրեն առաջերոց լինին. այդ ցանկերն էլ
զարմալու ինքը պետք է կազմեր ճիշտ կտորտանքների հիման վրա՝
Համաստանութեամբ:

Ստույգ աղբյուրների բացակայութեան պատճառով Խորենացին ակա-
մայից ընկնում է խոշոր սխալների մեջ: Այսպէս, նա շփոթ և բարբոթին
չէ ճիշում մաս երկու Տարբուր տարբա Հայաստանի Քաղաքորների՝ Ար-

որի մեջ հիշում է նաև, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվել են հետքովի ձևերով, բայց որովհետև ճշմարտությունը և ոճով չի պատմում, ոչ էլ նշանակում է նահատակվածների սեռանքները և նահատակության տեղերը, մեր հարկ շամարեցիներ կրկնորդել, իսկ ինչ որ նա գրում է հետքովի մահից հետո կատարված անցքերի մասին՝ մինչև Տեր-գուտի թագավորներ՝ ասույզ համարելով՝ համառոտ կրկնում ենք թեզ համարը (Բ. հե)։ Տրգրան Գ-ի ժամանակ հաստատված աննշան նախարարական տոհմերի մասին գրում է, թե անուն առ անուն չի նշանակում, մասամբ՝ որովհետև իրեն հայտնի չեն, և մասամբ՝ որովհետև խուսափում է աշխատությունից, մանավանդ որ շատերի անասուզությունը կասկածելի է դարձնում ամբողջը։ Վեստի մենք չենք գրի վերջին Տրգրանից հաստատված նախարարական տոհմերի մասին, թեև կող շատ անգամ էլ դու խնդրես, այլ միայն վերջինները կնշանակենք, որքան որ հավաստի դեռենք։ Ա՛նք խուսափեցիք անհավաստի պատմություններից, այլ որքան կարողացանք, հետևիցիներ սրգաբերի և ճշմարտի ուստի այժմ էլ, ինչպես շատ անգամ, աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիք ավելորդ բաները գրելու և մեր ամբողջ հավաստի աշխատությունը դատարկ և ավելորդ գործ դարձնելու, որ վտանգ է բերում ինչպես ինձ, այնպես և թեզը (Բ. կ)։

Այս բոլորը սույն են տալիս, որքան ուշագիթ և զգուշավոր է ետրևնացին իր սարյուրների նկատմամբ, որքան քննադատաբար և բնորանք է ընդունում և օգտագործում նրանց, որքան իր սարյուրներին ուշադրությունը բնեկով՝ ուղղում է երանք սխալներ իրեն մասնակի ուրիշ տեղեկություններով կամ զոնև այնպես, ինչպես իրեն հավանակի է թվում։ Եթե այնուամենայնիվ նա բնկնում է սխալների մեջ, սա բնավ չար դիտավորությունը չէ, այլ, կամ սարյուրների սխալներից է առաջ դալիս, որոնց սխալները նա չի կարողացել ճանաչել, կամ ուրիշ պատճառներից, որ վերը հիշեցիք։

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթե ետրևնացու Պատմությունը տասնյակ դարերով եղել է միակ հեղինակավոր սարյուր Հայոց նախնական պատմության համար, եթե բոլոր հետագա պատմագիրներն իրրկ պատգամ ընդունել են նրա որո՞վ Պատմությունը, և ոչ մեկը փորձ չի արել կրկնորդ անգամ գրել հայ ազգի նախնական պատմությունը՝ որս պատճառն աչև առանձնահատկություններն են, որ սեփական են Միայն ետրևնացու, շնորհիվ նրա բնածին տաղանդի և բազմակողմանի պատրաստության, որոնցով նա

գերազանցում է բոլոր իրենից հետո եկող պատմագիրներին, Սառնթանացի այս հատկություններին։

Ետրևնացին առաջինը եղավ, որ զրնց հայ ազգի սխտեմական պատմությունը սկզբից մինչև իր ժամանակները։ Սա մի ստեղծագործություն էր, շի շարժչ գոյի ամեյը էր մի ազգի անցյալը, սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտեր, թե ո՞վ է ինքը, և ի՞նչ ծագում ունի։ Կայելով հայ ազգի սկզբնավորությունը Ս. գրքի հետ, ծագեցնելով հայերին Հարթի շեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատմավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում։ Սերեցնելով հայերին աշտարակաշինության ժամանակահիցի Հայից, նկարագրելով այս նահա ազգնավորին իրրկ ազատության սիրահար և բռնակալ թեյին սպանող, նա փառավոր և սրբիկ դարձրեց հայերին իրենց ծագումը՝ Նիշու է, այս պատմությունը հիմնված է առասպելի վրա։ Բայց սր ազգն է, որի նեղուցին պատմությունը՝ ծագումը առասպելական չէ։ Հռոմայեցիների նախահայր Հռոմուլոսը գայի ծծով է մեծացել և իր առաջին գործն է կելի իր անկախից կարյուր սպանել։ Հելլենների նախահայր Հելլենն այն քարերից է առաջացել, որ նրա հայր Գեկայիսը վերցնում էր գետնից և շարտում էր իր հետևը։ Վեասպեյական մանրամասնությունները, մինչև առասպելական ժամանակագրությունը, — ասում է Մ. Մառը, — անխուսափելի հատկություններ են ծողովոյի ամեն մի ինկական ազգային ամանդության իր նախնական ծագման մասին, որքան էլ սա հիմնված լինի անկասկած առողջ ցեղալին ամանդության վրա։

Այս ստեղծագործության համար ետրևնացին գործ է ամել ավելի քան քրատունը սարյուր, թե՛ նյութեր հայտնելու և թե՛ նկարագրություններ, դարձվածներ, կարուկ գառողություններ փոխ աննկու համար։ նա գործ է ամել այնքան արյուր, որքան չի գործածել և ոչ մի հայ հեղինակ նրանից առաջ և հետո։ Բայց նշանավոր է ոչ այնքան արյուրների քանակը, որքան նեղնայի սուր ըմբոսնությունը, որով նա կարողացել է մի շնչին տեղեկություն կամ նախադասություն մի հեղինակի մաս գնահատել և օգտագործել։ Ինչպես մի թղուն այս ու այն տեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեղ, մի փետուր, միակ իր կուռցի օգնությամբ ճշտում է բույն ձողուկները համար, այնպես էլ ետրևնացին գանազան կցկատու, սեփազ, ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտության ու տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեցրել է իբրս այդ նյութերը

1 Тексты и развскинии во Кавказской филологии, I, էջ 103:

ն ամեղծել է իր հայակաղ պատմագրական շնորհ իր ազգի համար: Սրա համար է, որ մենք տառն ենք, քն նա փ շտյէ ի փոյն ամեղ Հայոց պատմութիւնը:

Առանձնապէս հիշելու է, որ Խորենացիի առաջինը եղա՞մ է միակը, որ գնահատեց ազգային անդիր ավանդութիւններն իբրև պատմական աղբյուր և Խրենացից մեծ շարժով օգտվեց, իր կողմից լուսարաններով ու յրացներով այս ավանդութիւնները: Այսպիսի ավանդութիւնները կամ առասպելները հին ժամանակ արձամարձում էին (Յգիշէ, Փա՛վատոս և այլն), նրանց արժեքը հազիվ ճանաչվեց մեր մեջ տասնեկնորորդ դարի կեսին: Իսկ Խորենացիին, որ զիս հիեղեկորոզ զարում գնահատեց այդ արձամարձում գանձը և նուրիսկ իբրև պատմական աղբյուր գործածեց, իր մտավոր կարողութիւնը անշուշտ ավելի բարձր կանգնած պետք է լինի բոլոր ժամանակակիցներին և նախորդ ու հաջորդ հեղինակներին:

Խորենացիին յայտնեց մեր մատենագրութեան մեջ սովորութիւն հիշելու զգործածած աղբյուրները: Մինչև նրա ժամանակ զրոջ հեղինակները (Յգնիկ, Ագաթանգեղոս, Փա՛վատոս) այս սովորութիւնը չունեին: Քննադատները ներկայումս մեղադրում են նրան, որ չի հիշում բոլոր աղբյուրները. բայց այդ մեղադրանքն արդարացի չէ: Աղբյուրները չհիշելը ընդհանուր սովորութիւն է եղել Հայոց հին հեղինակներին. Խորենացիին բախտավոր բացատրութիւն է կազմում՝ գոնե զիստավոր աղբյուրները հիշելով:

Խորենացիին պատմական գրականութեան մեջ մտցրեց ժամանակագրութիւնը, և ամեն մի թագավորի կամ հարչութեան գահակալութեանը, ամեն մի նշանավոր անցք աշխատում է որոշել ժամանակագրութեամբ, երբեմն նաև սինխրոնիզմով, նա այնքան կարեւորութիւն է տալիս ժամանակագրութեան, որ մի տեղ բառն է. «Մէ՛շ է պատմութիւն ստույգ, ստանց ժամանակագրութեան» (Ք. Ժբ.) և այս մի նախադասութեանը, այնպիսի հեղինակավոր անձի կողմից ասված՝ որքա՛ն մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հաջորդ պատմագիրներին վրայ, որոնք աշխատում են ժամանակագրական թվեր տալ իրենց պատմած անցքերին ու գահակալութիւններին համար:

Այս հատկութիւնները կազմում են Խորենացու Պատմութեան արտաքին, տեխնիկական կողմը: Սրանց համապատասխանում են մի շարք ներքին հատկութիւններ՝ հեղինակի գիտարեքնութեան զեպի պատմական աղբյուրները, պատմական անձներ, զիպի հայ ազգն ու նրա պատմութիւնը: Այս մասում առավելագոյն նկատում է Խորենացու բարձր

մտավոր զարգացումը, համեմատութեամբ իր ապրած ժամանակին, և նրա քննադատական ոգին:

Նաև հենձնրան փիլիսոփայութեան հետեղ է, ըստ որում հավատացած է, քն հեթանոսական աստվածները սկզբնապէս նշանավոր մարդիկ են եղել, որոնք հետո, ժողովրդական ավանդութիւններին մեջ, աստվածացել են: Այս հայացքի հիման վրայ Խորենացիին նորից մարզ է զարձնում Բիլին, Հայկին, Շամիրամին, Արային, Վահագնին, որոնք բարեկանն և հայ ազգի աստվածութիւններ են: Նույն սկզբունքով նա սովորական մարդիկ է զարձնում Տորք Անգեղին, Բյուրասպի Աժգահակին, Արտավազգին, որոնք առասպելական հերոսներ կամ ոգիներ էին: Առասպելական կամ անհավատալի զիպվածներին համար նա աշխատում է գտնել քնական բացատրութիւններ: Այսպե՛ս՝ Տորքի մասին քննելով անհավատալի առասպելներ, իր կողմից նկատում է. Քն նա սաստիկ ուժեղ է եղել, ուստիև արժանացել է այսպիսի զրույցներին (Ա. ք): Երկուսից աշխրի կախարդական զորութեան մասին պատմելուց հետո իր կողմից բացատրում է. սա ստու և առասպել է, կամ որևէ զիպական զորութիւն է ունեցել (Ք. խք): Նա պատմում է Արտավազգի կալստեղծութեան քաշքիցը, ինչպէս հետևած իր հոր Արտաշէսի անձեթի, որ շատ ընդհանրացած միջազգային առասպել է զանազան վարկածներով, բայց իր կողմից մի պարզ՝ քնական բացատրութիւն է տալիս. Արտավազգը որսի գնացած լինելով՝ հանկարծ մի խելապարտութիւն է զալիս վրան և նա ձիով հանգերձ գահավիժում է խոր վի՛հի մեջ և կորչում (Ք. կա):

Նույն հայացքի արտահայտութիւն է և այն աշխի քննեղ երևույթը, որ Խորենացիին տեղ չի տալիս հրաշքերին իր պատմութեան մեջ և իր աղբյուրներին մեջ նկարագրած հրաշքներն նա բացատրում է իբրև քնական երևույթներ: Այս հատկութիւնը մանավանդ զարմանալի է երանով, որ Խորենացիին ինքը բարեպաշտ հավատացալ էր: Որինակ բերենք մի դեպք: Փա՛վատոս պատմում է, քն ներսես Մեծը չթխանառն մարդով Վազն կալարի հրամանով արտոզվեց մի ամաչի կղզի, որտեղ ոչ բույս կար, ոչ արձատ, այլ միայն ժայռեր ու ավազ, որպիսիք արտոբանները սովամած լինեն: Երեսու Մեծը քաշալերում է քնկերներին, հետո առաջարկում է ծունկ շոթել և աղոթք անել, և հանկարծ ծոփն ահագին բանկութեամբ ձուլ է ափ զցում, նույնպէս և փայտ. փայտն ինքն իրեն բոցավաճում է, ձուլի խորովում են և ուտում: Այսպիսի, այս կղզու վրայ պարմ են ինք տարի (Փա՛վատոս, Գ. զ): Խորենացիին, որ աշխի առաջ ունեն Փա՛վատոսի այս պատմութիւնը, հետևալ կերպով է

Նկարագրում զեպրը: նազանդուժյունից ազատվածները տազնապի մեջ շմայելի. նրանք ուսում էին անտարի արժանանալիք և այն ձևերը, որ Աստու Տրամանով ծագը կենդանի աքի զցում. այսպես աղբյուրի նրանք ութ ամիս (Մ. չ): Այստեղ կա գործչայ Աստու նախանձանու- թյունը, բայց չկա Տրաշը, ամեն ինչ բնական է և Տնարավոր: Որեմն հորենացին մերժում է զերբնականը, որ չի Տարմարում պատմության հշմարտչայ ոճին: Միակ բացառությունը նա անում է իր սիրելի վարդապետի (ուսուցչի)՝ Մեսրոպ Մաշտոցի վերաբերմամբ, երբ պատմում է, թե նրա զագագի վրա լուսեղեն խաշ երեսց, որ մարմինը Վաղարշապատից մինչև Օշական տանելը երևում էր: Բայց այս «Տրաշքին» տեղ ապու Տամար նա չի բավականանում ժամանակակից Կորյունի վկայու- թյամբ, այլ ուրիշներից ևս ստուգում է նույնը. «Որպես լույս ի բազմաց և ի Տաստարիմ արանց», և միայն այսպիսի զգուշավոր քննությունից «հետ թույլ է աչխա իրեն պատմել այս նշանը Է...»

Խորենացին շատ բարձր է գնահատում ուսումը, արվեստները, մա- տենագրությունը, առճաստարակ լուսավորությունը: Մտրցն ստեղծված է բառ պատկերի Աստու, սասում է նա, իսկ մարդու էական Տաղու- թյունը բանկանությունն է, և ով որ բանկանությունը զարդարում է, Տեստանու լինելով ուսման և դպրության, նա արժանավոր է դառնում Աստու պատկեր կոչվելու (Ա. ա): Այսպիսի արժանարանական ուղից զատողությունը նա ներբողում է իր մեկնեսնա Մահակ Բագրատունուն այն պատճառով, որ նա «հատանու եղավ զպրովյան և իրեն առաջարկից գրել Հայոց պատմությունը: Եւսլինիկ գովեստներ է տալիս նա Մողո- մենա Եզրայրասերին, որ գիտությունները ծագիկցրեց Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայի Տուչակավոր մասնեղարանը Տիմենց . ս. Մահակին ու Մեսրոպին, որոնք Հայաստանի լուսավորության մեծ հիմնադիրները եղան: Իսկ այս բարենամությունները լուսեղող թագավորներին նա կո- շում է անբան, թուգամիտ, վայրենի:

Խորենացին հելլենական քաղաքակրթության, հելլենասիրության լա- վագուն և ազդեցիկ ներկայացուցիչն է եղել Հայաստանում, Տունական զարդն ու գիտությունը զերագաակելով ապրուստանից և պարսկական և Հուստաստանը կուղելով «մայր կամ զայնակ իմաստից»: Այժմյան լեզ- վով ստեղծել նա Եվրոպական կուլտուրայի հետևող և տարածող էր արի- վիկորում, Տակառակ աքիական կուլտուրայի: Այս Տանգամանքն ստանձ- նապես գրահատելի է մի մասնեղարի կողմից, որ արարում էր Հայաս- տանում, մի աշխարհում, որ գլխովին ողողված էր պարսկական կու- լտուրայով, որտեղ արքունական տունը, նախարարական տները լուրաց- րել էին պարսկական նաշակ կյանքի բուրդ պարագաներում, որի լա-

վագուն ապացույցն է, Էթն լինելին ուրիշ ապացույցներ, հայերեն լեզուն, լիտի հեղեղված պահավական բառերով ու ոճերով: Հնեց ինքը Խորենացին շատ հմուտ է պարսկական ասոսպելներին, թեպետ և նրանք սասում է, և առճաստարակ լուստեղչակ է պարսկական զործերին: Որեմն Խորենացու հելլենասիրությունը խոր զացցված և անշեղ զործարգրող զիծ է նրա մտավոր կարողության, և ոչ թե լուս համակրություն հուչ- ներին իբրև քրիստոնյաների հանդեպ հեթանոս պարսիկների: Ասորի- ները նույնպես քրիստոնյա էին և ավելի շիում ունեին հայերի հետ, սա- կայն Խորենացին նրանց էլ արճամարճում է, աշխատում անտես անկ նրանց ազդեցությունը զրերի գյուտի ժամանակ, այնպես որ, բառ Խո- րենացու, զրերի գյուտը աներ է ունեցել ոչ թե Ասորիքում, Մասնաս- քաղարում, այլ Հունաստանում: Մասնա կղզու վրա, հույն Հոսոփանոսի աշակցությունը, որ զնացած՝ միայնացած է լինում այդ կղզում: Ուրիշ տեղ է նա ասորի գիտնականներին բնորոշում է իբրև փորք և աննշան մտաբոկի:

Խորենացին անցքեր պատմելիս կամ անձեր նկարագրելիս լուս զի- տող՝ անասրբեր արձանագրող չէ, այլ նրանց հետ կապվում է հոգով ու սրտով, քննադատում և է գնահատում. նա չի բավականանում միայն պատմելով: Պատմությունը, նրա Տանգովմարով, լուս անցքերի զատու- թյունն լի, այլ մի զիրք, որտեղ անցքերը պետք է լուսարանված լի- նեն անձները զնահատված. մի զիրք, որ ընթերցողին պետք է ուղեցույց լինի կյանքի մեջ, առաջնորդելով նրան զպար ապրիստանում, բարե- կրթությունը, ուսումնասիրությունը և հայրենասիրությունը: Այս պատճա- րով թու կանգ է ստեղծում պատմական անձնավորությունների վրա, գնա- հատելով նրանց զործերը, զովելով կամ պարսավելով: Այն մարդիկ, որոնք հետանու են եղել ուսման, զրականության զարգացման, հա- յապել են հայրենիքի թշնամիներին, փաստորկ են հայրենիքը հող- թություններով, մուծել են քաղաքական և անտեսական բարենորոգում- ներ, ընդհանրապես աշխատել են ժողովրդի մասվոր, տեստական, քա- զարական և բարոյական առաջադիմության համար, արճանանում են Խորենացու աննասանձ ու խելացի գովեստներին. «Նրանց անմահ հիշա- տարի մնում է աշխարհում», «Նրանք մեներուց հետո էլ շարունակում են ապրել», «Նրանք մահկանացու ծնվելով՝ անմահ են թողնում իրենց հիշատակը»: Ընդհակառակն, այն անձնավորությունները, որոնք ոչ մի զգուշավոր զործ չեն արնում ժողովրդի համար, անփուլթ են լինում սան- մահ հիշատակի թողնելու, այլ միայն իրենց զվարճության համար են արքուն, ենթարկվում են Խորենացու արդարացի և խիստ պարսավին, իբրև թուգամորթ, վայրենի, սրովանի սարուկ, արքանոցներ մեծացնող,

անմիտ, անզգամ ե այլն: Առաջին կարգին են պատկանում Տիգրանները, Արտաշեսները, Տրդատը, Սահակ Բագրատունիին, Սահակ և Մեսրոպ և այլն: Երկրորդ կարգին են պատկանում Արտավազը, Խոսրով Փոքրը, Արշակ Բ-ը, Պապը և ուրիշները:

Իր գաղափարների մեջ Խորենացին անաչառ է և խիստ, միևնույն ժամանակ ինքնուրույն է համարձակ: Արդեն մի շարք թագավորների անպիսի կծու խոսքերով պարտավելը ցույց է առնի, որ նա չի բաշխում ազգային պատիվը վերագործելու երկշուտ զգացմունքից: Նա իր համոզմունքից բարձր ոչինչ չի ճանաչում, և երբ համոզվումը թելադրում է նրան մի բան, նա առում է համարձակ, թեկուզ արանով շատ արտեր վիրավորվեն, նվիրական գործած զգացմունքներ թուլանան: Քերենը մի օրինակ է Հայտնի է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, բնա ազգային ավանդության, իր կրած անասնելի շարժարաններով, մի ամբողջ աշխարհ՝ քրիստոնեական լույսով լուսավորելով, Հայոց կեկեղցու նվիրուպետությունը հիմնելով և ճգնությունը հայ ազգի և եկեղեցու ամենատիրելի, ամենաժողովրդական ստրբը, պաշտելի անձնավորությունը դարձավ: Հայոց կեկեղցիներում ամեն օր նրա անունն սկսեց հիշվել իրրկ բարեխոսի առ Աստված՝ Աստվածամանի, Հովհաննես Մկրտչի, Ստեփանոս նախավկայի, առաքյալների և մարգարեների հետ (տե՛ս ԵՊարեկոս օտնիմբ՝ ժաղթանքը): Նրա հիշատակի համար տարեկան երեք ան անհամբով՝ մուսն ի վիրապն, եյն ի վիրապել, գիտո նշխարաց: Նրա անունով բազմաթիվ տաճարներ կառուցվեցին, ժողովուրդն աղոթելին միշտ նրան է կանչում բարեխոս (Ղ. Փարսեցի): Եվ ա՛հ Խորենացին, իրրկ պատմաբան, այս երկնաբազալացի սրբին նորից աշխարհ է իջեցնում, և նրան համեմատելով Տրդատի հետ, վերջինիս կոչում է սուրբ, մեծ, երկրորդ նախասակ, մերոյ լուսավորիչն անասնու զվերակացու, գործակից և հուսասար ճգնող մերոյ նախաշաղի և լուսավորիչն անհասակն անհասակն: Լուսավորչին առնիս է տաավելություն իրրկ վկայի և առաքյալի՝ իսկ այնուհետև երկուսը պուզարան և հուսասարագործ են: Բայց այստեղ նա նախաշում է թագավորի առավելությունը. որովհետև Աստուծո մասին խորհելու և ճգնելու մեջ իրար հավասար լինելով, թագավորն այն տաավելությունն է ունեցել, որ հորգորական խոսքերով ու հրամաններով նվանել է ժողովուրդը նոր կրոնի լծի տակ: Այսպիսի համեմատություն անելու, Տրդատ թագավորին և Լուսավորչին համասարադատելով համար պետք էր ունենալ Խորենացու լուսավոր խորթաբազանց միտքը և իրկոխ համարձակությունը: Նույն համարձակությունը անսուսում էր և ուրիշ տեղեր, մասնավանց Ողբի մեջ, որտեղ անխնա հար-

վածում է Հայոց բոլոր գաղափարգրին, հանդիմանելով ամեն մի գաղափարի բնորոշ արտաները:

Խորենացին հայրենասեր է, այս բառի ամենաազնիվ նշանակությունը: Հայրենասեր է նրանով, որ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքը փռագվոր, անկախ, իր հայրենակիցներին՝ առաքելի, բազարակրթված, ապահով: Հայրենասեր է նրանով, որ իր ազդու գրքով հարգվածում է տիրություն, սնգործություն, մուրաբյուններին, զովում է դիտությունը, սգուակար գործունեությունը, առաքինությունը: Նա ուրախակից է ազգի ուրախություններին, ցավակից է նրա ցավերին, Բայց նրա հայրենասիրությունը զգաստ է, գիտակցող և չի փոխվում վնասակար հայրենասիրության (չովինիզմի), երբ ամեն ինչ, որ ազգային է, վարդապույտ, կատարյալ է երևում, երբ ազգի պակասությունները թվում են իրրկ առաքինություն կամ վերագրվում են թշնամու կամ օտար ազդեցություն: Ուկն առնելով պետք է արձանագրել Խորենացու այն կարք, բայց դիտակցությունը չի խոսքերը, արտեցից երևում է, թե որքան լավ է բերնում նա մեր ազգի համեմատաբար համեստ գրությունը, և միևնույն ժամանակ սիրում է նրան. «Թէպէտ և եմք անու փոքր, և թուով յոյով անբող փոքու սահմանեալ, և զօրուքեամբ տկար, և բնց այլով յոյով անզգամ նուսճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեանց զտանկն գործեալ և ի մերում աշխարհիս և արժանի ցրոց իշառակի» (Ա. գ): Մի անկեղծ խոստովանություն, որ զգաստության և ինքնագիտակցության օրինակ կարող է ծառայել նույնիսկ մեր օրերում:

Խորենացու Պատմության հատկությունները լրիվ բնորոշելու համար պետք է հիշել և նրա տարապալման սերը դեպի ստուգաբանությունը: Նա ստեղծարանությունը գործ է ածում զարմյալ իրրկ օճանդակ արդյունք տեղերի անունները բացատրելու, նախարարական տոհմերի ժագածը կամ պաշտոնը որոշելու համար և այլն: Այսպես՝ Հայք զավորի անունը նա առաջ է բերում «Հայք» բառի հոգնակի ձևեց (հայք), իրրկ թե՛ «հայք են աստեն բնուկները ազգի տանն Յորգոմաս» (Ա. ժ): Գերեզմանը կամ Գերեզմանակը անունով Հայկը կոչում է այն բուրբ, որտեղ բնկավ թելը (Ա. ժա): Մարմնա զգաստակերտ անունը նա առաջ է բերում պարսկերեն տար ամաս (մարք եկավ) բացակասությունից: որով Արտաշեսի զօրքերն իմաց տվին Յրվանդին Արտաշեսի հաղթական հարձակումը (Յրվանդը Արտաշեսին թշնամանելու համար մար է եղել կռիվի), (Բ. իս): Սանատրուկ անունը նա բացատրում է իրրկ Սանտայ սուրբ (Սանտայը եղել է Սանատրուկի դաշակը, որ ձյունի բուրբ ժամանակ երկնային երեք օր է դիշեր պահել է ձյունի տակ, ստիներներ մեջ, մինչև կեկե գտել են), (Բ. լգ): Բզնունյաց նախարարությունը նա

ծագեցնում է Բազից, Մանավազի որդուց (Ա. Իր)։ Սյունիքի Սխական անունը առաջ է բերում Սյունյաց նահապետ Միսակի անունից (Ա. Տր)։ Անգղ տան անունը առաջ է բերում այդ տան նահապետ Տորքի սղեզաթյունից (= անգղեղեղիկ, Բ. Բ)։ Ամասուռույց նահարարության անունը առաջ է բերում պարսկերեն ամենն (զոյ) բայից, իբրև կնիքորեն (Բ. ձե)։ Սլիսունյաց նահարարության անունը առաջ է բերում նրանց Սյար նահապետի անունից (Բ. Բ)։ Արժրունիք՝ նա մեկնում է իբրև արժիվ ունիք։ Սպանդունիք՝ իբրև սպանդանացիների (զինարանների) վերահայտնիք։ Հավնունիք՝ իբրև բաղնիկների և բաղնակների (Հավ գրարար նշանակում է թռչուն)։ Գնունիք՝ իբրև դին ունիք (Բ. է)։ Նույնիսկ ժառանգիչ հասույթ անունները նա ստուգաբանում է հայերեն բառերով։ Այսպես՝ Կնարիս քաղաքի նախկին Մամար անունը նա համարում է առաջ եկած Մշակ բառից, այն կողմնակալի անունից, որին Արարը նշանակել էր կառավարիչ իր նվաճած Կապադովկիայի տեղացիները չկարողանալով Մշակ բառն ուղիղ արտասանել, փոխել են Մամարի (Ա. ժա)։ Արգար անունը նա մեկնում է սուսգարի, որ այսպես կոչված է իր առավել ճկունության և իմաստության, ինչպես և արքերի պատմաբանություններն ու ասորիները չկարողանալով ուղիղ արտասանել, փոխել են Արգարի (Բ. Բ)։ Մծրին քաղաքի անունը մեկնում է իբր ամաց միտ, այսինքն՝ թե Մանասարունն այս քաղաքը վերաշինելիս իր արձանը կանգնեցրել էր նրա մեջ, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ նշանակելիս է կռիվ, թե այս քաղաքի վրա բոլոր դրամներս ծախսեցի, միայն այս դրամը մնաց (Բ. Լ)։

Այսպիսի օրինակներ էլի շատ կարելի է բերել։ Սրանց ամենամեծ մասն իհարկե անհաղոյ և բանալուսիկ ստուգաբանություններ են, զույն մի բանին անվամ ժողովրդից։ Բայց համենայն դեպս Պատմության արձանիքը չեն ավելացնում, միայն ցույց են տալիս, որ Պատմաճայրը երբեմն ինչ անվավերական աղբյուրների և միջոցների է դիմում պատմական ելույթ քաղելու համար։

Պետք է վերջապես կանց անունները հորենացու Պատմության ուրիշ մի բանի հատկությունների վրա նա, որտեղ մեր այժմյան հայացքով դատապարտելի են։

Խորենացին համարի մեջ է բերում նամակներ, որ փոխանակում են իրար մեջ մի կողմից Հայոց և մյուս կողմից սասարազգի թագավորները, կամ Հայոց կաթողիկոսը և Հունաց պատրիարքը, Բոլոր նամակներն էլ աչքի են ընկնում իրենց հակերթ սեղով և գործանական բնույթով։ Այս նամակներից ոչ մեկը վավերական չէ, դրանք սակզոն է ինքը՝ Խորենացին, այն բովանդակությամբ ու այն ձևով, ինչպես որ, նրա կարծիքով,

որով, նրանք պետք է զբված լինեին, եթե իրոք զրվեին։ Մեր հասկացությունները սա կեզծիք է, խորագախություն, բայց հորենացու գործում մա մի ընդունված սովորական ձև էր ոչ միայն մեր, այլև սուսարազգի մատենագրության մեջ։ Բայց այդ նամակներն ուրիշ հետաքրքրական կողմ ունեն, երանցից երևում է, թե ինչպես է հորենացին պատկերացնում հիշյալ թագավորների փոխադարձ հարաբերությունը, ինչպեսիսի տեսնում են կրում իրենք կամ տալիս իրենց թագավորներին, արդար մտերմական են այդ հարաբերությունները, թե պաշտոնական, իբրև հավասարակեր, են դրամ միմյանց, թե իբրև պետք սուսարազգային կամ սուսարազգայր պետին, արանցով էլ որոշվում են հայոց թագավորների քաղաքական դիրքն ու նշանակությունը սուսար թագավորների նկատմամբ, ինչպես ենթադրում է Խորենացին։

Գարձալ նա սովորություն ունի իր աշխարհների մեջ փոփոխություններ ու լրացումներ մտցնել այնպես, ինչպես ինքը կարծում է, թե ինչպես պետք է լինի։ Կարծիքի մեջ գրված է, թե Քաղեոս առարայրը եղևուս գալով՝ իլեանեց Տուրիայի մաս։ Խորենացին լրացնում է հրեա Տուրիա իլեանի մաս, որի մասին ասում են, թե Բագրատունյաց ասմից է եկել (Բ. Լ)։ Ուրիշ անգ խորենացին պատմում է, թե Տիգրանը (Բ) Պարսից Արտաշես թագավորին վերադարձնելով անխազանությունը, հայտնեցնում է իր հետ, որտեղից օգնական զորք է անվանում, Հայոց և Պարսից միացած զորքի վրա սպարապետ է նշանակում Ռշտունյաց նահապետ Բարզափրանին և ուղարկում է հռոմայեցիների զորքերի դեմ (Բ. Ժ)։ Այս պատմությունը Խորենացին մանրամասնելուց և շատ անգ բառացի անուն է Հովսեփոսից, բայց Հովսեփոսը ամբողջ զորքը վերագրում է Պարսից թագավորին, Բարզափրանին էլ կոչում է Պարսից զորավար, ոչ Տիգրանի անունը կա Հովսեփոսի մաս և ոչ Բարզափրանի Ռշտունյաց նահապետ լինելը։ Եարունակության մեջ Հովսեփոս հիշում է թագավորի մի մասովակի (տակառապետի), ասանց անունը այսուրեք Խորենացին ավելացնում է. «Գնե՛լ ոմն տակառապետս որբային Հայոց, որ էր չազկէն Գնունեանց»։ Պատմության Բ գրքի ից և ին գլուխներում Խորենացին պատմում է Արշամի կամ Արշամի գործերը, որին համարում է որդի Արտաշեսի, եղբայր Տիգրանի, հայր Արգարի։ Բայց հայտնի է, որ Արշամ անունով թագավոր չի եղել, այլ այդ բառն սուսարենի Արամա (հայերեն թարգմանության մեջ՝ Արշամա) բառն է, որ

1 Այս տեսակետով է պետք է նայել եղիշի և Փարսեցու մեջ բերած Միհրենիսի կամ Հակոբյանի նամակն և Հայոց պատմության, որտեղ բոլորովին իրարից ատրերվում են երկու Տեղեկանքների մաս։

նշանակում է վտու և եզել է Արգար Քաղաքի մակդիրը՝ Արգար Արշա-
մա—Արգար Քույս ետրենացին այս բառի մագումն ու նշանակությունը
չհասկանալով, կարծել է, թե հասուկ անուն է սեռական հոլովով գրված,
և ըստ հայերեն լեզվի քերականության հասկացել է Արգար (որդի) Ար-
շամի: Սա իհարկև, արդյունք է սխալ հասկացողության: Բայց այն գոր-
ծերը, ինչ որ նա վերագրում է այս Արշամին՝ նմանու Քաղաքատուն
հետ գծավիչը Հյուսիսային պատճառով կամ Հերովդոտի հետ բեղհա-
բուժի բանվորներ տար մեկուկես պատճառով՝ արդեն չեն կարող կոչ-
վել սխալներ. սրանք ետրենացիներ է սովորել մասամբ Հովսեփոսի ա-
նելով, մասամբ իրենից հարմարեցնելով:

Ազգային օրինակներ էլ կան ետրենացու Փատմության մեջ, Սրանք,
իհարկև, անհերքելի են մեր այժմյան հասկացողությամբ, բայց հեղինա-
կին պետք է գտակի իր ժամանակի և շրջանային տեսակետից, նրա մա-
մանակ տիրող սովորությունների համեմատությամբ: Վերը բերած օրի-
նակները գիտակցական ասեք չեն ետրենացու կողմից հորինված. նրանք
սխալներ են հիմնված հավանականության վրա, և ետրենացին բոլոր
այս դեպքերում որոշ հիմքեր ունեն՝ նրանց հավանական համար-
ելուու: (—)

ՊԱՏՄՈՒՐՅԱՆ ԼԵՉՈՒՆ, ՈՒՇ: ետրենացու լեզուն արվեստական է և
բարձր, որով շատ դանդաղեցում է Փագառսի և Փարպեցու գրեթե մո-
զովրդական լեզվից: Նա փայլում է ճոխությամբ, բառեր արվեստա-
կան, բայց պատշաճ ու ներդաշնակ դասավորությամբ, կանոնավոր քե-
րականությամբ թե՛ ստուգաբանության և թե՛ շարժչյուսուկության մեջ:
Չեպելով, որ երբեմն շատ երկար պարբերություններ է դորձնում, ու
մի անգամ խոսքի տրամաբանական կապը չի խզվում: այլ ստացվում է
մի բարդ, բազմաճարկ և գեղեցիկ գոստավորված կառուցվածք: Եզ-
կապներ, կրճատված նախադասությունների նպատակահարմար գործա-
ծությունը ոչ միայն խոսքը պարզ և հասկանալի է դարձնում, այլև
ընթերցողին միջոց է տալիս հետևելու հեղինակի մտածողության եզա-
նակին: Նա լեզվի վարպետ է, և իրականությանը բնականաբար բոլոր միջոց-
ները նշտորեն մտադրեցնում է իր մտքին արտահայտելու:

Նա հունարան հեղինակ է: Հունարանությունը երևան է գալիս՝ հու-
նական կաղապարով, նախգիրներով բառեր ստեղծելու մեջ, ինչպես ար-
տասանություն, արտաբանություն, արտասանման, պարսածանկի, ներ-
բողական, վերարանություն, աշխարհագրություն (ինչպես գիտություն),
հարցախորություն և այլ շատ բառեր: Բայ՜ Նունարանությունը ստանվե-
լապես արտահայտվում է շարժադասության մեջ, որոնցից մի բանիսր
հիշենք: Գործ է անում հարցական հոլովով ենթակա անորոշ դերբայի

մաս (՝Սիրիլի էր ինձ... առ նորոք յաշխարհ՝ գմուտն իմ լինելու: «Եվ
սակին զոցցես երկրին Հայկազանց զայս լինելու): Երկրորդական նա-
խադասությունը հարաբերական դերանվան հետ գիտավորից առաջ գնել
և հարաբերյալի հոլովը համաձայնեցնել հարաբերական հոլովի՝ հետ
(«Զի՛նչ ինձ էր գիրս յաշտ արդոք իցէ բան սիրելի բան թէ որ յազազս
սորս էին զովեսոր և պատմությունը լիբկարելու: «Ամաս՛ն լիշատակ թո-
սրս զայս բեզ և որ զկին քո գալոց են ազգք): Երկրորդական նախա-
դասությունների տեսակ-տեսակ կրճատումներ համաձայն հունարանի
պուն («Իսկ մերոցն ոչ այսպիսի ինչ խորհիցն»՝ մտացին լիշատակեալ
ի վերջինսն): «Են այսոցիկ այսպես կարգիցոց՝ սկսալց և որ ինչ զկին
այսոցիկ: «Գայ առ Տրգատ մեր թագաւոր, կցարց նորս առ Եպուսն
երթալով: «Զսղգրեանտիպն այսորիկ բայն ուրախացանակելու): Հայցա-
կան սեռի խնդիրներ՝ կրճատական ասելի մտո («Ի շահատակին իրում
Տարկակն յամենմ սակիցը զզուխն): «Ի զվանկն ի խորհրդակցացն
հարցանիլ՝ լիբկարէ ժամս ինչ զպատասխանինս): Անցալ զերթալը
իրև որոշիչ գործածին այնտեղ, որտեղ սպասելու էր անորոշ դերբայը
իրև ստացված («Ի մտեոց անուսնց նոցա ի բարուն արքունի: «Յոչ
գտեոց շտմտարնց յարեալ զօրքն ի վերայ): Առանձնապես նա սի-
բում է քերականորեն իրար հետ կապ անեցող բառերը, ինչպես որոշիչ
և որոշյալ, հատկացուցիչ և հատկացյալ, բայց և մակերայ իրարից բաժա-
նել միջանկյալ բառերով: Օրինակ. «Զանգուլ հողոյն ի վերայ իմա-
նուածոց քոց շարժմուս): «Ի քաղէն զարկեալ հովու և հովուակցէ): «Ե
մնոյս վերայ շահատակեալ յարձակըր անուրիսան): «Ոչ արտարուս
ստեղք այսոցիկ ի ներք անեալ խորհրան օմանցունսթիսին իմա-
նուս): «Կամիմ գնացա կղամբարսնա յարմարի գրանս): «Զանգրէն քո-
յոյն յուսալով զարձ և այլ:

Ետրենացին պատմվում հասուն է ունի. նա շարունակ խոսում է
իր մեկնեսանի և բեզհանրապես ընթերցողի հետ. երբեմն նա իր գիտա-
տանություն է անում, երբեմն իր որսախույսներ կամ վիշտ արտահայ-
տում, երբեմն կասկած հայտնում իր գրածի կամ գործած աղբյուրի
ստուգության մասին, երբեմն ընթերցողին հրավիրում է գարնանայ իր
մի հաջող գլուխի վրա, այնպես որ նա միշտ ընթերցողի աչքի առաջ է
և ընթերցողին այնպես է թվում, թե ինքը ոչ թե գիրք է կարդում, այլ
լսում է մի հեղինակավոր մերտուս կենդանի գրույցը: կարծես մի հո-
գեկան կապ է ստեղծում ընթերցողի և հեղինակի մեջ: Այս պատճառով
նրա պատմությունը գեղեցիկ է դառնում և հետաքրքրական: նրա ոճը
գեղարվեստական լինելով հանդերձ նաև իմաստասիր է. ամեն մի բան
մտածված է, ավելորդ խոսքեր չկան նրա մեջ, ուստի պահանջվում է

լուրջ ուշադրութիւն՝ նրա անկէ մի խոսքը հասկանալու համար: Այս է պատճառը, որ Խորենացուն որբան շատ ենք կարողու՝ արձան ենք բաները ենք գտնում նրա մէջ:

Նա գրում է խոր համոզմամբ, և երբ մի անցք կամ անձնավորութիւն նրա վրա խոր տպավորութիւն են քողում, նրա գրածն էլ այսպիսի տեղերում անշափ ազդու է լինում և խորապէս ազդում է բնթերցողի վրա: Արձիճի ժանրով ճշտում է մեր հողին Տրգաւ Բազումուրի մասձան պոլսը, որին կոչել է հեղինակը և իր կողմ զրկանակը (Թ. դր.)։ Նույնպէս խիստ տպավորութիւն է քողում Ողոր, որի մէջ հայրենիքի թշվառութիւնը և հեղինակի անձնականը խառնվում են իրար:

Բայց Խորենացու ոճը պատմութեան բոլոր ընթացքում միանման չէ. կան մասեր, որտեղ զեղարվեստը և ընթերցական արվեստը բարձր աստիճանի են հասած. կան ավելի շատ տեղեր, երբ նրա ոճը հազարակ է, բայց միշտ արվեստական ծրարող գրքին սկսելիս, երբ պետք է խոսի իրեն ժամանակակից կամ ժամանակավ մտտ անցքերի մասին, նախապէս հայտնում է, որ այս մասի պատմութեան գրելու է «հասարակաց խօսքով»: Հեղինակը ետքը ճաշակ ունի և պատշաճութեան պատշաճ այս պատճառով նկատվում է դարձանայի ներաշնչանկութիւնը պատմութեան նյութի և նրա արտասայտութեան մէջ. ինչ բնավորութիւն ունի նյութը, նույն բնավորութիւնն է ստանում և ոճը: Երբ Խորենացին նկարում է պատկերներ, տեսարաններ, ստացվում է շայնածափալ, հանդարտ, զեղարվեստական ոճ՝ նմանութիւններով. փոխաբերութիւններով զարդարված, երբ պատմում է սովորական անցք, ստացվում է զորձնական մարդու կարճ, անպատշաճ, արագընթաց ոճ: Երբ դատողութիւն է անում կամ գնահատում, նկատվում է փոխաբերական գրվածքի մանրեր, մանրամաստ, մթին ոճ: Ուստի սխալ է այն բնգահանրացած կարծիքը, թէ Խորենացին համառատաբար հեղինակ է. նա գիտէ տեղը թէ համառատաբար, գրեթէ միայ լինելու և թէ մանրապատում երկարաբանելու:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՆԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Երբ մենք նկատի ենք առնում այս բոլոր ներքին և արտաքին հատկութիւնները, որոնք բոլորը կրում են զորումը հաստատ համոզումների, լայն այնպահայացքի, լուրջ ընտաղատութեան, բարձր կրթութեան, առողջ հայրենասիրութեան, հեռուաքին աշխատասիրութեան և զեղարվեստական ճաշակի, այն ժամանակ մեզ հասկանալի կդառնա, թէ ինչու Խորենացու Պատմութեան ասանակ գարեթով զերիշխող է եղել հայոց պատմական մասնակարգութեան մէջ: Այսպիսի բնորոշութիւնները, գտնել մասամբ, չի ունեցել հայրող գարեթում ոչ մի հայ պատմագիր, ուստի Խորենացին մնացել է

բարձր վեհութեան մեջ անհամեմատելի: Նրա ազդեցութիւնը հայոց գրականութեան վրա զարեւրի ընթացքում գտվար է որոշել, բայց դա պետք է շատ անձ լինի: Հայրող պատմագիրներից շատերը (Սերեռու, Դեռու, Հովհաննէս կաթողիկոս, Առողիկ և այլն) ընդունել են նրա ստեղծած պատմագրութեան տիպը: Նրա Պատմութեան բնական բովից անցած պատմական անձնավորութիւններն ու անցքերը նմիրագործվել են և ստանց նոր բնութեան ուղղակի բնգունովել են բոլոր հայրողներին: Թաղարների շարքը, նրանց գործերը, ժամանակագրութեանը Խորենացուն են, որոնք կրկնվել են հայրողաբար գարեթի ընթացքում: Նույնպիսի բար ազդեցութիւնը քողած պիտի լինի այս Պատմութեանը և հայ բնարարած գտակարգի մտքերի, աշխարհայացքի և ճաշակի վրա: Նրա նկարարած ազգային հերոսները, ինչպէս Հայրը, Արամը, Տիգրանը և այլն, ազգի սիրելի անձերը գարձան, ազգի իրեն ճանաչելու ու զգաց իրեն սերունդ այդ հերոսների, ազգի ինքնանախաշնչութեան, գիտաբանական հայրենասիրութեանը հիմնովեցին Խորենացու Պատմութեան վրա, սրովհետեւ պատմութեանը լուսնող ժողովուրդին ազգ չէ: Հայ ժողովրդի մտքի ու սրտի վրա ունեցած ազդեցութեան տեսակներից Խորենացու հետ մասամբ կարող է համեմատվել Մոլդին, իսկ բնագտական ոգու կողմից էլ Փարսիցին իր Պատմութեանը և Քղթով. իսկ բոլոր գծերով նրա հետ գտնել մտազորական համեմատվող ուրիշ պատմագիր չենք ունեցել: Նա լի է ասովելութեաններով, լի է և պակասութեաններով, բայց պակասութեանները նրա ասքած գարեթին են և նրա ունեցած թերի և սխալ ազդեցութիւնը, իսկ աղավելութեանը նրա սեփական արժանիքն են կազմում:

Ներքին և արտաքին Պատմութեան նշանակութեանը շատ է փոխվել. նա այլևս չի կարող ծառայել իրրի հայոց պատմութեան գտազգիրը, իրրի միակ աղբյուրը Հայաստանի հնագույն ժամանակների պատմութեան, իրրի անսխալ հեղինակ, որի ամեն մի խոսքը պատգամ էր հայրող հեղինակների համար: Եվ այս շատ բնական է, նախ այն պատճառով, որ Խորենացին գործ է անել բազմաթիվ աղբյուրներ, և եթէ այս աղբյուրները այժմ էլ կան և մեզ մտառելի են, էլ մենք կարիք չենք զգա Խորենացու միջնորդութեանը դիմելու, այլ հենց նրա աղբյուրին կդիմենք: Չի հնանում այն հեղինակը, որ գրում է իրրի ժամանակակից, առանց աղբյուրի, որբան էլ նա գտնավորած կամ աղավաղած լինի իրողութիւնը, ինչպէս են մեր մէջ Կորյունը, Մոլդին, Սերեռու, Իսկ այն հեղինակը, որ աղբյուրներից է օգտվել, ուղղ թէ ուշ պետք է հնանու երկրորդ՝ այն պատճառով, որ հեղինակը գարեթ միջնու այսօր, ինչպէս ամեն գիտութեան, այնպէս էլ պատմութեանը, շատ է զարգացել և փոխվել թէ բոտ բովանդակութեան և թէ՛ բոտ աղբյուրների: Պատմութեան այժմ

պետք է պարունակի այնպիսի բաներ, որոնք առաջ բուրբոբին անտես
էին անգամ, ինչպես ժողովրդի անտեսական վիճակը, արգլուները, քու-
թունը, հարսերնությունն իշխող և ստորաբնույթի գրասկարիքի մեջ, պե-
տության կամեաններն են մտաբերը, անտեսը, հարգողակցությունն մի-
ջոցները և այլն, և այլն: Աղբյուրների նկատմամբ էլ անպարն առաջա-
դիմություն է կցած. գտնվել, ուսումնասիրվել և հրատարակվել են բազ-
մաթիվ հին պատմական գրվածքների զանազան ազգերի, որոնք մեկը
մյուսին լրացնում են կամ ստուգում: Կատարվել են պեղումներ, որոնք
երևան են հունի հին կենցաղի զանազան պարագաները, հին ազգերի
սեպագիրք արխիվները, գառավորվել են հին թագավորների գրամները,
որոնք անկասկածելի վկաներ են նրանց գոյության և նրանց ապրած
ժամանակի: Կարգապնել են ամենահին ժամանակների պատմական հի-
շատակարանները՝ հիբրոգլիֆները, սեպագրությունները և այլ վիճակն
արձանագրությունները՝ ժամանակակիցների ձևերով կատարված: Ազու-
ների համեմատական ուսումնասիրությունը լայն հնարավորություն է
ափել ձանձրանալու պատկան ազգերի ծագման, նրանց կրած ազդեցու-
թյուններին, նրանց շփմանն ուրիշ ազգերի հետ: Եթե մենք մի ժամա-
նակ միամիտ կարդում էինք հայ թագավորների անուններ՝ Արշակ, Վա-
ղարշակ, Արատչև, Տրդատ, Խոսրով, Վասիլապուհ և այլն, և նրանց
համարում էինք զուտ հայ թագավորներ, այժմ դիտենք, որ այդ բոլոր
անունները պարթևական են, որ, ամենաբնիշ, նրանք պարթևական կուլ-
տուրայի ենթարկված անձեր են: Եթե մենք կարդում ու գործ էինք անում
իրեն զուտ հայերեն բառեր՝ աշխարհ, նախարար, սեպուհ, ազատ, ա-
պետ, զորք, զինք, սպարապետ, սասպար, սաղախարտ, գորշակ և այլ
այսպիսի հարյուրավոր կենցաղական, ռազմական, կրոնական, քաղա-
քական բառեր, այժմ դիտենք, որ դրանք բոլորը իրանական՝ պարսկե-
րեն բառեր են: (...)

Հանդանայի է ուրեմն, որ եթե այսբան արժատապետ փոխված են
պատմության բովանդակությունն ու աղբյուրները, մեզ չի կարող այժմ
բավարարություն տալ Խորենացու պատմությունն իբրև պատմություն
այժման նշանակությամբ, բանի որ թե՛ նրա բովանդակությունը սահ-
մանափակ է, թագավորների, նախարարների, հայրապետների գործու-
նեության շուրջը, և թե՛ աղբյուրները թերի, պատահական ու կեղծուր
էին, մտեմանով ուղղագրված քառ հեղինակի կարծիքի: Բայց նա իր
նշանակությունը պահպանել է ուրիշ կերպ, իբրև մեկն այն աղբյուրնե-
րից, որոնցից այսօր զոգվում է գիտությունը պատմագրական և այլ
նպատակներով: Այս տեսակետից իրենց լիուրի արժեքը պահպանում են
Խորենացու պատմության այն մասերը, որոնց միակ աղբյուրն ինքն է,

այսինքն՝ Հանգալյան շրջանի մեծագույն մասը (բացի էլուզագրություն-
ներից), ժողովրդական երգերը և սրանց հիման վրա հեղինակի ստեղ-
ծած պատմությունը, Վաղարշակի պատմությունը, որտեղ նախարարու-
կան առճամբի պատմությունն է ընթանում, որտեղ գիտցել կամ
մակարենել է հեղինակը, Երվանդի, Արտաշեսի պատմությունները, Վա-
ղարշ, Խոսրով, մասամբ Տրդատ: Իսկ երբորդ գիրքն ամբողջապես
սկզբի մասը, մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ իբրև
կարեկալիվ Փալատոսի պատմություն, իսկ հաջորդ մասն իբրև ժամա-
նակակից հեղինակի ինքնուրույն գործ, բացի փոքր շափով Կարունի
ազդեցությունից: Արժեքից զուրկ են իբրև պատմական աղբյուր Խո-
րենացու պատմության այն մասերը, որ նա բազել կամ համաբնիցի է
ուրիշ աղբյուրներից՝ երբ նրանք մեզ էլ մատչելի են, ինչպես նվա-
քիտ, Հովսեփոս, Ս. Կիր, Լարտիան և այլն: Մյուս կողմից՝ այս Պատ-
մությունը կարևոր նշանակություն ունի՝ ժանտիմանալու համար հինգե-
րորդ դարի անկեղծագրաբան և առաջացած հեղինակի հասցեներին,
ճաշակին, իդեալներին. այս տեսակետից նա երբեք չի հասնում և նրա
նշանակությունն օրեցօր կծանրանա: Իսկ նրա մասնենագրական արժանավո-
րություններն այնքան մեծ են, որ խոստովանում են նրա երգվյալ հա-
կառակորչներն անգամ:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես այս անուշաբանի սկզբում ասացինք, ափիլի քան քառասուն
բանասեր, հայ կամ օտարազգի, գրագիկ են Խորենացու և նրա Պատ-
մության քննությամբ, ընդարձակ կամ համառոտ գրվածքներով: Անհնար
է այստեղ հաշիվ տալ այս քննությունների մասին, մանավանդ որ շա-
տաեր չենք էլ կարողանալ կարդալ: Այս քննությունները շոշափել են
գիտավորական երեք հարց: 1) Պատմության գրության ժամանակը, 2)
նրա արժանահավատությունը և 3) նրա աղբյուրները:

1) Շատ օգտակար գործ կլիներ, եթե հայերեն գրվածքությամբ հարուստ գրագու-
րաները, ինչպես մեր Պետական մասնատարանը, նմանակին մի ժողովուրդ կազմելու,
բոլոր մանավ թանկությունների մանրամասն բովանդակությունն ամփոփելով, կարևորներն
անբողջապես քառասուգիլով: Այնպես Խորենացիով մասնագետներն գրագիկները զուրկ
են մեծու այս քննությունների մեծ մասից. նրանց սովորաբար ինքնուրույն կամ անօգուտ
Հասարակական կողմից. — Բայց մասնակի քննարկում մեծաբար սկզբակետի
արգասքից ցանկություն, կից ենթակայանում ենք սշակելովսները:

Պրուսիան ժամանակի մասին զեռ ևս կրողը տասնութերորդ դարի ստապին կեսում կրթիք հայտնեց, քի այս Պատմությունը պետք է գրված լինի իններորդ կամ տասներորդ դարում, Բազրատուելոց հզորության ժամանակ Հայաստանում: Ի միջի այլոց նա աղագուցը է բերում Բարեբախ կամ Բալթերդի հիշատակությունը, որ ըստ Պրուսիական շինված է Հուստինիանոսի ձեռքով վեցերորդ դարում: Սակայն ևս կրողի կարծիքը արձագանք չգտավ: Անցյալ դարի ուսումնական փճակներին Գուտտիսթ Բրիանսկան հանրայնաբանում զեռեզված հողմածում վճռական կերպով պնդում է, թե Պատմությունը պետք է գրված լինի յոթերորդ դարի ստապին կեսում, 634—642 թվականների միջև, և նրա հեղինակը ոչ թե Մովսես Խորենացին է, հինգերորդ դարի հուշակավոր Բարգմանիչը, այլ նրա դիմակի սակ Քարգված մի անհայտ անձ: Գուտտիստիս իր այս կարծիքը հիմնում էր մի քանի փաստերի վրա, որնանկա Պատմության մեջ հիշատակվում են Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայը, այնինչ հայտնի է, որ այդ բաժանմաներից սահմանված են Հուստինիանոս կայսրի ձեռքով 536 թվին: Գարգալ հիշատակվում է Պատմության մեջ, թե հուգով Բ Հունաստան աղշավելիս հասել է մինչև Բյուզանդիա (Գ. Ժզ), այնինչ հայտնի է, որ Սասանյանները մինչև այդպեղ հասել են առաջին անգամ 608 թվին: Նույնպես Գուտտիստ Խորենացուն էր վերագրում հին Աշխարհացույցը, որ հիմնված պետք է լինի յոթերորդ դարում: Բայց բուսն պաշտոնը Խորենացուն Պատմության ուղ ժամանակի գործ լինելու մասին սկսվեց 1892 թվին Ֆրանսիացի հայագետ Կարիերի կողմով, որ մի շարք ուսումնասիրությունների մեջ շատանց ցույց տալ, թե Հայոց պատմության հեղինակն օգտվել է Սոկրատի եկեղեցական պատմության և նրանց կցված Սեղիստրոսի վարքի հայերեն ընդարձակ և համառոտ թարգմանություններից, որոնք կառարգվել են յոթերորդ դարի վերջում, ս. Բարսեղի վանքից (Սոկրատի միջոցով): Մալալայից (Ջ դարի վերջը), Զատիական ժամանակագրությունից (է դարի սկզբներում), Պրոպոսիտոս կենսագրուց (Ջ դարի երկրորդ կեսում): Կարիերի ուսումնասիրությունները լույս տեսան Վիեննայի «Հանդես ամսօրյալում» 1893—1894 թվականներում, որնք տարի հետո, 1897-ին Մեարոյ վ. Տեր-Մուսիսյանը վաղարշագրում հրատարակեց Սոկրատի եկեղեցական պատմության ու նրանց կից Սեղիստրոսի վարքի կրկին հայերեն թարգմանությունները (Մեծ Սոկրատ և Փոքր Սոկրատ): Հրատարակելն ընդարձակ առաջաբանում աշխատում էր ապացուցել, թե Խորենացին չի ճանաչել Սոկրատին և ոչ էլ որևէ կերպ օգտվել է նրա

հուշերին ընդգրկեց կամ հայերեն թարգմանությունից, բայց օգտվել է Սեղիստրոսից, «Թեև ոչ մեր ձեռքը հասած հայերեն թարգմանությունից» (էջ 16Թ): «Երբ կրճատվում էր Մեծ Սոկրատը, համառոտորդ խոնարհվելով նրա (այսինքն Խորենացուն) մեծ հեղինակության առաջ, նույնիսկ իր ընդգրկը ըստ այնմ է փոխում, շարունակ օգտվելով Խորենացուց» (էջ 22): Բայց գրքի լույս տեսնելուց հետո երկու քանասեր միմյանցից անկախ՝ Միքառնը («Արարատ», 1897-թ., էջ 422) և իսլամիստացը «Հանգիս ամսօրյա», 1899 թ.), ցույց տվին Խորենացու պատմության մեջ մի ընդարձակ հատված, որ բառացի անված է Սեղիստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից: ...»

Այս գլուստն այնպիսի մեծ իրարանցում առաջ բերեց բանասիրության մեջ, որ շատ առասանվող մտքեր հարեցին Կարիերի կարծիքին, նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեարոյ վարդապետը «Արարատի» մեջ (1898 թ., էջ 165—173) մի հողմած տպեց, որով հրամարվում էր իր գրքի առաջաբանում հայտնած կարծիքի: ...»

Սակայն Կարիերի և նրա համախոնների կարծիքը ըմնաց առանց քննադատության և հերքման: Թողնելով շատերը, հիշենք միայն նորայր Բյուզանդացուն և Կոնիսթինի: Առաջինը մի շարք հողմածներում («Հայերեն հին գրականության խնդիրներ», ՄՄՀ, 1898 թ., №№ 192, 193, 195, 203, 216, 217, 1899 թ., №№ 16, 17) ի միջի այլոց անհավանելի կերպով ապացուցեց, որ ոչ թե Խորենացին է օգտվել համառոտ Սեղիստրոսից, այլ համառոտըն է օգտվել Խորենացուց (ինչպես պաշտպանում էր և Մեարոյ վարդապետը). իսկ Մեծ Սեղիստրոսի մասին կարծիք հայտնեց, թե ավելի հին թարգմանություն է (նրա հողմածների շարքն ընդհատվեց և այս վերջին կարծիքը մնաց չապացուցված):

Ավելի հետաքրքրական է անգլիացի հայագետ Կոնիսթինի կողմից նրանով, որ սկզբում հարած լինելով Կարիերի կարծիքին, վերջը, երկուս ուսումնասիրություններից հետո նա Թողեց այդ կարծիքը և գարծյալ Խորենացու Պատմությունը Հանաչեց Ծ գարի գործ: Նա 1901 թվին գրք մանակն մի ամապարտ ապագրեց մի հողմած (որի հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ «Հանդես ամսօրյալում», 1902 թ. հունվարի և մարտի համարներում), որի մեջ հմտացրեց քննության ենթարկեց Խորենացու այն հատվածները, որոնք համարվում էին փոխառություններ Մեծ և Փոքր Սոկրատից, Սեղիստրոսի վարքից, Մալալայից և առհասարակ այն աղբյուրներից, որոնց վրա մատնանելի էին Կարիերի և նրա հետևողների և եկել հետևյալ ձեռագրություններին. Փոքր Սոկրատից և Փոքր Սեղիստրոսից Խորենացին չի օգտվել, ընդհակառակը, քսանց համառոտողն է օգտվել Խորենացուց (նույն կարծիքը հայտնել էր և

ն. Յոլզանդացին և սրանից առաջ Մեհրոզը վարդապետը): Մեծ Սեփ-
րատից և Մեծ Սեզրեստրոսից հորենացին արգարև օգտվել է, բայց
սրանք չեն թարգմանված է դարձում, Փլյուն Տիրակապու ձևորով, ինչպես
սխալմամբ ընդունված էր, այլ շատ վաղ, զեռ հինգերորդ դարում, գուցե
հենց Մ. հորենացու ձևորով. թարգմանության լեզուն հինգնուն է ծ
գարի ավագ թարգմանիչների լեզուն: (Նույն միտքը հայանել էր և
ն, Յոլզանդացին, բայց հողվածների շարունակությունը ընդհատվել
էր): Մուլալան չի ծառայել հորենացու իբրև ազրյուր, սրանք երկուսն
էլ, իբրայի անկախ, օգտվել են հնագույն հունարեն ազրյուրից, որ զեռ
չորրորդ դարում գոյություն ուներ:

Այս հեբրեյական բազմապիսի կապերը Պատմության
ուշ ժամանակի դարձ լինելու մասին: Այս կարծիքը պաշտպանողները
նույնիսկ հայտնեցին, թե Կարեի բերած հիմքերն արդեն կորցրին
իրենց նշանակությունը: (...

Մեծ կարծում ենք, թե Պատմության գրության ժամանակի հարցը
պետք է սպառված համարվի այն բազմաթիվ հին և նոր ապացույցնե-
րից հետո, որ մենք բերել ենք հորենացու առեղծվածի շուրջը մեր աշ-
խատության առաջին հավելվածում, Բավական է միայն նկատի առնել,
որ Մեհրեսի պատմության մեջ և նրա ազրյուր Մար Արտա Մծուրեացու
մոտ այս Պատմությունից երեք բազմաթիվ է բերված և մի բազմաթիվ Փի-
տոլից գրից, որ հորենացու թարգմանությունն է ձևաշաղկապ: Իսկ որ
նրա Պատմությունն սկզբնական ձևով մեր ձևոր չի հասել, այլ նրա
խմբագրությունը է կամ Ը դարից, այս էլ մենք ցույց ենք տվել նույն
աշխատության երկրորդ հավելվածում: (...

ՈՐՈՇԱՆՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐՃԱՆԱՀԱՎԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

հորենացու Պատմության արժանահավատության մասին արգեն Լա
Կրոզը բացասական կարծիք էր հայտնել զեռ մԸ դարում, երբ այս Պատ-
մության առաջին լիակատար լատիներեն թարգմանությունն էր օտագոր-
ծում Վիստեն եղբայրների ձևորով: Հետո եղան մի քանի մասնակի բրե-
նյություններ այս մտքով, բայց ամենից հիմնավոր քննադատությունն
այս մասին լույս տեսավ 1876 թվին պերճանացի հմուտ գիտնական Գու-
շմիտի ձևորով, Հալեբեն շիրտեհալով, նա հորենացու Պատմությունը
թեևեց ըստ լատիական (Վիստենների) և ֆրանսիական (զը Տյորիվա-

ի) թարգմանությունների: Չնայելով սրան, նրա հմտալից և անաշտ
քննությունը լավագույններից մեկը, և թե ոչ ամենալավը պետք է հա-
մարև որիչ բազմաթիվ քննադատությունների մեջ:

Գուշմիտը մի առ մի քննության է եկարկում հորենացու հիշած
ազրյուրները, ցույց է տալիս ո՞րն է նրանից կասկածելի, ո՞րը իրական,
ինչպե՞ս է օգտվում հորենացին այս ազրյուրներից, ինչպե՞ս հաճախ
օգտվողում է նրանք: Մույց է տալիս հորենացու Պատմության թույլ
կողմերը. նա չի քաշվում հորենացուն երբևէ ուղղակի ստատիստ կող-
ույց, բայց խստագուհում է նրա արժանավոր արժեքները և նրա նշանա-
կությունը հայաց ազնվականության (նախարարական տոհմերի) պատ-
մության համար և ընդհանրապես հայ ազգի մոտ ինքնաճանաչություն
գարթնեցնելու մեջ: հորենացու գիտնականի շեղումներն իր բնագործից
նա հաճախ բացատրում է նրա գիտնական գոյությունը թեև ժամանա-
դրական սովորություններով: նա մեծ արժեք է տալիս պարթև թագա-
վորների ցանկին, հորենացու մոտ, հորենացուն ընդհանրապես լավա-
նկատել է համարում Պարսկաստանի վերաբերյալ հարցերում, իսկ Հառ-
մին և Յոլզանդային վերաբերյալ հարցերում՝ անտեղյակի նա բարձր
է գնահատում ժողովրդական երգերն ու առասպելները, որ պահպանել
է հորենացին: Իր եզրակացությունը Գուշմիտը ամփոփում է հետևյալ
կերպով. հորենացու Պատմությունը, նրա ստահող ցիտատների և
չնայելով սրան, նրա բովանդակության հարստե արժանանությունն առասպե-
լից, կարեի է համեմատել Ռավեննայի Աշխարհագրության կամ Ման-
մուրի Բրիտանական պատմության հետ: Որ նա իբրև առաջադրված զոր-
ծը հաջողությամբ գոյություն է բերել՝ երևում է այն ըլլած արդյունքից, որ
իրեն միակ արիտիք ավանդությունների և առասպելների, որոնք սիրելի
էին հայ ազգին, և իբրև ոսկե գրքույկ հայ ազնվականության... Գուշմ
նրա պիտանիությանը իբրև պատմական ազրյուր, պետք է առնել, որ նա
ընդարձակ շահով օգտագործել է հայ ժողովրդական առասպելները և
հայ ազնվականության տոհմական ավանդությունները: Գուշմ նրա իտ-
կապես պատմական ազրյուրների՝ նա ընդհանրապես օգտվել է պարս-
կական և այլ արևելյան ազրյուրներից: Հունական պատմություններից
նա առել է հազիվ թե ավելի քան, քան մենք այժմ ունենք... Ով որ կա-
մենում է հորենացուց օգտվել պատմական հետազոտությունների հա-
մար, պետք է կցկցված առասպելները վերածի անընդհատ պատմության
և այն ժամանակ կտանա իրական տեղեկություններ ավանդությունների
մասին, թեպես արտադրում ոչ այնքան շեղ, բայց իսկապես պիտանի
և օգտագործելի ազրյուր: Մենք համենայն զեպս հավատացած ենք, որ...
հորենացու հաճախակի հավատարիցությունները, թե ինքը ոչինչ իրենից չէ

1 Von Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der Armentischen Geschichte des Moses von Khoren, Leipzig, 1876.

հորենացու մեղերած իբր ժողովրդական վեպը մեծ մասամբ հորենացու քրական մշակութուններն են Ս. Գրքի զանազան մտոթվուների և ընդհանրապես, ապացուցեց այդ վեպերի իսկական ժողովրդական լինելը, նույնիսկ ցույց տվեց նրանցից մի քանիսի ծագումը՝ իբրև Հին, միջազգային առասպելների հայկական վարիատներ (ինպես Վահագնի Կրքը, Արտավազդի բովելիք քաջերերից), կամ իբրև ժողովրդական հավատալիքներ սօժերի, վիշտպելների, նրանց թագավորների, նրանց կոփելների մասին:

Իսկ հայաթխանցի այս գործի գիտական բնույթը որոշելու համար մեջ ենք բերում ն. Մտտի հետևյալ գնահատությունները. «...»
«Պ. հայաթխանցը մերժում է Գողթան երգիչների զոյաթխուներ այն հիման վրա, որ բացի հորենացուց ոչ որ նրանց մասին չի խոսում, և գարձվալ նա տարրինակ է համարում, թե ինչու այս երգերը պատկանում պետք է լինեն միայն Գողթանի». Պ. հայաթխանցի կարծիքով հորենացին պետք է հաղթողներ միայն այն, ինչ որ ասում էին նրան մամանակակից կամ աճելի նոր պատմագիրները, և այն մամանակ Պ. հայաթխանցը կասեր, թե հորենացին նրանցից է արտագրել և աղբրել է նրանցից հետո»: Մի ուրիշ տեղ ն. Մանս ասում է. «Մի՞թե պարզ չէ, որ հեղինակը փոխանակ հաղթանակի, մեծ փորձանք է պատրաստում իր հիմնական մտքի համար և վարկարկում է նրան, կր իբրև ապացույցի նկատման է մեր ցույց տվածի նման անվաստահիշի փաստարկումներից: Արդյոք այս բանը գործին ավելի չի՞ վնասում: Բան օգուտ բերում: Բայց այստեղ մի ուրիշ վտանգ էլ կա: Կուսակազմում այնպիսի փաստերի, որոնք վատ են հիմնավորված և հաճախ ամենին չեն հիմնավորված՝ պատռում է ստեղծել սխալ հասկացողության նոր միջուկը հայոց անցյալի մասին, և այս միջուկը խառնաշփոխ է արժանազան հրահրել, կարող է կորստարեր լինել հայագիտության զարգացման համար, քան ավանդական սխալ հայացքը հորենացու պատմական երկասիրության և անձի մասին»:

հայաթխանցի երկրորդ աշխատությունը՝ «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1903 թվին: Հեղինակն այստեղ նույն մեթոդով քննության է առնում հորենացու Պատմության մնացած՝ ոչ վիպական դրոշմները: Այստեղ էլ Գրքի առաջին մասում բերում է հորենացու բնագիրը, աշխատում է ցույց տալ հորենացու հազարամյակ անգլիկոսությունների «հայտնի» և զգալու-

նի՝ աղբյուրները, իրական կամ երևակայական, իսկ Գրքի երկրորդ մասում զուգահեռաբար գնում է հորենացու հայերեն բնագիրը և բազմաբաներ այն հեղինակներից, որոնք, հայաթխանցի կարծիքով, իբրև աղբյուր են ծառայել հորենացուն՝ աճյալ տեղեկության համար: Պատահում են զեպերը, որ հորենացու պատմածը համապատասխանում է հայաթխանցի ցույց տված աղբյուրի տեղեկության: Նորակազմվածը պարզ է. հորենացին արտագրել է այսինչ (հայտնի կամ զուգանի) աղբյուրից: Բայց շատ անգամ պատահում է, որ հորենացին և նրա ենթադրված աղբյուրը իրար չեն համապատասխանում: Այսպիսի դեպքերի համար հայաթխանցն ունի շարքանշան բացատրություններ. հորենացին այլայլել, անձանակելի դարձնելու շփոկ կերպարանափոխել է իր աղբյուրը, որպեսզի չնկատվի, թե նա օգտվել է այդ աղբյուրից: Այսպես վարվում է հորենացին մամանակից, երբ օգտվում է Կորյունից, Աղաթանգեղոսից, Փաղատոսից, Ղազար Փարպեցուց, որպեսզի ցույց տա, թե ինքի նրանցից անկասելի և հինգերորդ դարի հեղինակ է, Մահակի և Մեսրոպի աշակերտ, Փարպեցու հիշած հուշակավոր փիլիսոփա Մովսեսը:

Անպես որ, քան հայաթխանցի, հորենացին իր կողմից ոչ մի նոր բան չի ապին, այլ ինչ որ պատմել է, առել է ուրիշներից, իր կողմից աղբյուրների այլայլելով, մտացածրան և զեղտափորյալ հավյումներով: «Այս կերպով,— ասում է հայաթխանցն իր եզրակացության մեջ,— բուրյուղին մասպալվում է հավասար զեպի հորենացին, իբրև արժանահավասար պատմիչ և հարկն ստիպում է հրամարդի (Հայոց պատմության) մամանակակազմող աղբյուրներից մեկից էլ, Մանսի քան հազար անարի փրկողնում էր հայոց պատմական գրականության մեջ... Բայց սա չի նշանակում, թե հորենացու գրվածքն այժմ պետք է կորցնե որևէ նշանակություն: Ոչ քանզի նրա դրվածքը, իբրև մատենագրական հիշատակարան, պահպանում է շատ կարևոր, կարևոր է ասել, առաջնակարգ նշանակություն (ևս. 377): Այնուհետև հայաթխանցը շուտաչ զովակասներով երկինք է բարձրացնում հորենացուն նրա լեզվի, ոճի, մասնագրական ճաշակի, նույնիսկ նրա ստեղծած դադափարի համար, ստեղծելու Հայոց նահանգնական մամանակի պատմությունը ազգային ոգով հայաթխանցի գիրքը կարգադրելի վրա այս զովակասները թողնում են դարանական ճանտ տպագրություն: «...»

Հարկ ենք համարում հայաթխանցի այս երկրորդ աշխատության մասին մեջ բերել ն. Աղոնցի կարծիքները՝

1 Բնույթն «Армянский эпос», էջ 22.
2 Բնույթն «Армянский эпос», էջ 22.

1 Зан. Вост. Отд. Русск. Археолог. Общ. 1904, стр. 145—1960. г. Халатян, Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского.

«Պրոֆ. Խալաթյանցն այս զեղեցիկ նպատակն իրագործելու ձեռնարկել է կանխակալ որոշ տրամադրութիւնք նա հրապարակելով Խորենացու բացասական քննադատութիւնն եզրակացութիւններէց, նրանց հասցրել է ծալբահեղութիւն, և այնպիսի կատաղութիւնք ու վճիռներ է կապացրել, որ գիտական տեսակետից շատ պակասաբար են, նրա եզրակացութիւններն աչիք են շնկնում հետազոտանութիւնք, բայց ցավակցարար այս հետազոտանութիւնք զարկ է գիտական հաստատուն հիմքերից... Խորենացին համախափի զորք էր ունենում իրար հակառակ ցուցմունքներէ հետ և ստիպված էր լինում նրանց հաշտեցնել, Այսպիսի աշխատանքի ժամանակ անտուգանիքն են պիտաներ, և նա հիշառով հաճախ քնկնում է սխալներէ մեզ: Այսպիսի զեպերում Խորենացու մեջ ենթադրել որոշ միտումնափոխութիւն և փաստերի գիտակցական ազատում, օտ անվազն անարգարացի է»:

Իբրև եզրակացութիւն ձ. Ազարցի գրում է.

«Համենայն զեպս Խորենացու վիճակը զեռ մնում է անզոգված, որ պահանջում է ավելի հիմնաւոր լուծում: Իբրև եւրեկացացուցիչ Խորենացու բացասական քննադատութիւն՝ Խալաթյանցն իր աշխատանքը կատարեց այս ուղղութիւնք նրա հետազոտութիւնն իր արդուներեքով հանդիսանում է ամենախիտ արտահայտութիւնք՝ հայ պատմագրին թշնամարար վերաբերվող քննադատութիւններէ մեզ: Պր. Խալաթյանցի աշխատութիւնն իւրիշութիւն կալանում է իր եզրակացութիւններէ հենց այս ծալբահեղութիւն և խառնութիւն մեզ նրա հետազոտութիւնք վերջանում է բացասական շրջանը Խորենացու ուսումնասիրութիւնք պատմութիւն մեջ և հանդիսանում է իբրև մի անհրաժեշտ աստիճան՝ անցնելու համար ավելի զրական և իրականութիւնք համապատասխան տեսակետի: Այն ամենք, ինչ որ կարելի էր ասել ընդդէմ Հայոց պատմութիւն, պի. Խալաթյանցն ասաց արդեն: Խորենացու քննադատութիւնք անաշխիկս մերձավորագուն խնդիրը պետք է լինի՝ չափազօրէլ զառանցարներէ ետանդը և ավելի ճիշտ որոշել Հայոց պատմութիւն տեղն ու ժամանակը հայ զրական հիշատակարաններէ դարբում Զ—Ը դարբում»:

Զի կարելի արդարև չցավել, որ Խալաթյանցի այս երկու ընդարձակ զրգամբները, որոնց միտ անազնն աշխատանք է զործարգում և որոնց մեջ շատ երրութիւններ կան, զարակված են հեղինակի կանխակալ, անհիմն հոռետեսութիւնք պեպի Խորենացու բարոյական կերպարանքը և նրա Պատմութիւն զրգվելու ժամանակը, որի պատճառով նրա եզրակացութիւններն անընդունելի և անզոգել կասկածելի են զառնում:

Վերջացնելու համար Խորենացու մասին զրգած քննութիւններէ քն.

ուսութիւնք, հիշելու ենք վերջին երկու մեզ հայանի ուսումնասիրութիւնները:

Առաջինն է Ն. Ակիբյանի «Ղեկնոց երկը և Մովսէս Խորենացի» աշխատութիւնք, որ լույս տեսավ Վիննայում 1930 թվին. և երկրորդը՝ ակադեմիկոս Մանանդյանի «Խորենացու անզոգվածի լուծումք» ուսումնասիրութիւնք, որ լույս տեսավ Երևանում 1934 թվին: Ն. Ակիբյանն աշխատում է ապացուցել, թէ Խորենացու Պատմութիւնք զրգված է իններորդ դարի սկզբներին Ղեկնոց երկի ձևերով, և թէ Մովսէս Խորենացու անունով մարդ զուրկութիւն չի ունեցել Ակադեմիկոս Մանանդյանն աշխատում է ապացուցել, թէ Խորենացու Պատմութիւնք զրգված է իններորդ դարի վաթսուհակն թվականներէ սկզբին: Այս երկու քննութիւններէ մասին մենք հայտնել ենք մեր կարծիքը մտտ օրերս լույս տեսած մեր «Խորենացու անզոգվածի շուրջը» աշխատութիւն մեջ, որի մեջ աշխատել ենք հերքել հիշյալ երկու քննութիւններէ եզրակացութիւնները. այստեղ ավելորդ ենք համարում ետևը կրկնել:

ՆՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԼԱՄՈՒԹՅԱՆ ՉԵՌԱԳԻՒՄՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՄՆԵՐԸ, ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՄՆԵՐԸ

Մեր ձեռքը հասել են Խորենացու Պատմութիւն մեծ քանակութիւնք ձեռագրներ, որոնց թիվը հասնում է մինչև 48-ի: Մակայն սրանք բոլորը շատ նոր են, տասնելութերորդ դարից: Վնենտիկի Միխիլայաններն ունեն մի ձեռագիր տասնելութերորդ դարի սկզբից, և Երևանի ձեռագիրների մատենադարանում կա մի կարկատած ձեռագիր, որի հին մասը զրգված է ԺԳ—ԺԷ դարբում, իսկ ետրոգված մասը 1567 թվից է: Մա է մեզ մտանկանահին ձեռագիրը: Մի պատասխիվ էլ գտնվել է Պետ. ձեռագրատար, թան կրտսիթին ԺԱ դարի մի օրինակից մնացած: Արեղես որ այս ձեռագիրները չեն պարունակում Պատմութիւն սկզբնական բնագիրը, այլ արտագրութիւններ են հետագա խմբագրութիւն կամ խմբագրութիւններէց մեկի: Նրանց մեջ բազմաթիվ օրինակներ կան, որ մի քան, մի ֆրազ, մի քանի ձեռագիրներէ մի տեսակ ունեն, մյուսներն ուրիշ տեսակ: Բայց սրանք ավելի ոճաբանական կամ մեկնողական տարբերութիւններ են և ոչ թէ տարբեր խմբագրութիւններէ հետևանք, իսկ որ Խորենացու Պատմութիւն մեզ չի հասել սկզբնական ձևով, այլ ետրագուն խմբագրութիւնք է—Ը դարբերի, այս ընդունված ճշմարտութիւն է: Ն. Մառք

1 Թաց 1914 թվից հետո արտասահմանում լույս են տեսել և ուրիշ քննութիւններ. մեզ նրանք հայտնի չեն:

ենթացրում է նույնիսկ մի քանի անգամ կատարված խմբագրությունը: Այս պատճառով դատադրությունները և եզրակացությունները, որոնք հիմնված են մեր այժմ ունեցած՝ խմբագրված բնագիրների վրա, որոշ շահով տարակուսական են և թույլ շին ապիս ածխալ վճիռ կայացնելի նորենացու Պատմության իտական բովանդակության և նրա հայտարարների մասին:

Խորենացու Պատմությունն ունեցել է ասաներկու հրատարակություն, որոնցից ինը միայն հայերեն լեզվով, իսկ երեքը լատիներեն կամ ֆրանսերեն թարգմանությունների հետ:

Հայերեն անգրադիկ տպագրությունը լույս տեսավ Ամստերդամում 1695 թվին, Քաճմաս Վանանդացու ձեռքով, հետևյալ վերնագրով. «Ազգարանավիտն տոճմին Յարեթեան յորինեցեալ ի Մովսէսէ կորենացոյ, յեւամեծ վարդապետէ և յղեկեարստ քերթողաճօրէ, ի ինքորո պայազատապետի Սահակաջ Բարդատունոյ: Հարապա: և բուն պատմութիւն նախնացն առաջնոց, Բագաւորաց, իշխանաց, նախարարաց և հայրապետաց Արամեան ազգին, սկսեալ ի Հայկ Բաշէ մինչև ցկերտաշիր Թազարոն մերո: Տպագրությունը կատարված է մի ձեռագրի վրայից, ուստի ըստ ազգագրությունների է պարունակում:

Երկրորդ տպագրությունը, լատինական թարգմանության հետ միասին և հարուստ մատենագրական ծանոթություններով, հրատարակեցին Վիլհելմ և Գեորգ Վիստոն երայրերը, բնագրի ուղղման համար գործ անելով ուրիշ երկու սրինակների: Տպված է Լոնդոնում, 1736 թվին:

Երրորդ տպագրությունը կատարվեց Վենետիկում 1752 թվին: Արտատպություն է առաջին տպագրության:

Չորրորդ տպագրությունը՝ Վենետիկում 1827 թվին:

Հինգերորդ տպագրությունը ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին (և և թ գրքերը միասին), կատարեց զը Ծյորրիվալը: Տպված է Վենետիկում 1841 թվին*:

Վեցերորդ տպագրությունը, Խորենացու մյուս աշխատությունների հետ միասին, վեց ձեռագիրների բազմաթույլում, կատարվեց 1843 ին Վենետիկում:

Յոթերորդ տպագրությունը, ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին և բազմաթիվ ծանոթություններով, կատարեց, զը Ծյորրիվալը Փարիզում 1845 թվին:

* Գը Ծյորրիվալի ֆրանսերեն թարգմանությունը առաջին անգամ տպագրվել է Փարիզում, 1836 թ. (Նույն խմբ.՝ Մատենագրական ասորի արժույթ սեղանությունների համար պարտական ենք Գ. Լովանեթյանին):

Ութերորդ տպագրությունը կատարվեց Վենետիկում 1865 թվին: Մատատպություն է վեցերորդ տպագրության:

Իններորդ տպագրությունը՝ Վենետիկում 1881 ին:

Տասներորդ տպագրությունը՝ Քիթիլիում 1881 ին*:

Տասներեկերորդ տպագրությունը «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակության և ընդամենը, բազմաթիվ ձեռագիրների մանրամասն բազմաթույլումը և բերարակ առաջարկով Խորենացու Պատմության ձեռագիրների և նրանց դատադրության մասին, խմբագրությանը Մ. Աբրեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Տպված է Քիթիլիում 1913 թվին: Այս հրատարակությունը մեք կոչում ենք քննական հրատարակություն:

Տասներկուերորդ տպագրությունը՝ Քիթիլիում, նախորդի արտատպության, առանց ծանոթությունների և առաջարկի**:

Խորենացու Պատմությունը թարգմանված է դանազան լեզուներով: Թագի վերը հիշված՝ Վիստոնների լատիներեն և զը Ծյորրիվալի ֆրանսերեն թարգմանություններից էզել նե դործելալ:

Լատիներեն թարգմանությունը Բրենների, տպագրված Մոսկույում, 1723 թվին, Սահակյն այս թարգմանությունը ոչ մի Մատենագրանում չկա և նրան ոչ ոք չի տեսել:

Իտալերեն՝ Վենետիկի Միխիլայանների, որ լեզվի կողմից ուղղագրված է Տամազուի ձեռքով: Ունի հարուստ ծանոթություններ: Տպված է Վենետիկում 1841 ին: Նույնի երկրորդ տպագրությունը նույն տեղում 1850 ին:

Իտալերեն՝ Կապլեյնտտիի, Վենետիկ, 1841 ին:

Ֆրանսերեն՝ Լանզուայի, պատմական, քննադատական և բանասիրական ծանոթություններով, Փարիզում, 1869 ին: Մտնում է Լանզուայի հայ պատմագիրների ժողովածուի և հատորի մեջ (Collection des historiens Arméniens):

Ռուսերեն՝ Լոզմեֆ Լոզմանեիսյան սարկավազի, Պետերբուրգ, 1809 ին:

Ռուսերեն՝ Մ. էմիլի, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Մոսկվա, 1858 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված, Մոսկվա, 1893 թ. (Թարգմանի մասից հետո):

Հունգարերեն՝ Քրիստ. Սոնկուսիանի, Կերլա (") 1892 թ.:

* Սու. Մախառանջի նշած 10-րդ և 11-րդ տպագրությունների միջև էզել է ևս մեկը՝ Քիթիլի, 1910:

** Հնարադամ լույս են տեսել «Հայոց պատմության քննարկի հետևյալ տպագրությունները:

Վենետիկ, 1955, վերատպություն Քիթիլի 1881 թ. տպագրություն:

Գերմաներեն՝ մասնակի թարգմանություն Հասերի, Ռեկեքուրցով, 1862 թ.:

Աշխարհաբար թարգմանություն՝ Խորեն-Վ. Ստեփանեի, առաջարկով, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Ս. Պետերբուրգ, 1889 թ.՝ Նույնի կերպով տպագրություն, սրբաբովանդակ ուղղված, Ս. Պետերբուրգ, 1897 թ.՝:

Այս թարգմանությունների մեջ նշումայան կողմից չափադրված են համարվում Միխայիլայանների խաչերեն, էմիլիե առաքելեն և Ստեփանեի աշխարհաբար թարգմանությունները:

ՆԵՐՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՐԵՆԵՐԸ

Պետ. Տրատարակչությունն ինձ հանձնարարեց նորեկացու Պատմության նոր թարգմանության կատարել՝ առաջարկով և ծանոթություններով հանրամատչելի բովանդակությամբ, ժողովրդի բնօրինակային համար, մտտ առաջ մատուցով սահմանափակելով ներածության և ծանոթությունների ծավալը:

Թարգմանության իրեն բնօրինակ բնօրինակային բնօրինակային Տրատարակչությունը՝ բազմաթիվ ձեռագրական վարիանտներով, բայց ևս ամեն տեղ չէ՛ հետևել բնօրինակ, հաճախ բնօրինակ էմ այս կամ այն ձևադրված ձևով ձեռագրական խաչի բնօրինակով՝ որ ինձ ամենի ուղղել է թվացել: Ինչպես այս Տրատարակչության Առաջարկի մեջ հիշված է՝ սրբագրի կազմությանը օգնել է շատ անգամ Ստ. Մալխասյանցի, որ... ամեն ժամույն համար բազմաթիվ ցուցումներ և դիտարկումներ է ուղարկել էմիլիանի Մ. Արեղյանին... Ինչպես և առաջարկելով այս կամ այն բնօրինակով ծանոթությունների մեջ զննելու փոխանակ՝ բնօրինակ

Երևան, 1951, Վրաստանյան Թիֆլիսի, 1913 թ. քննական Տրատարակչության (ստանդարտիզացիաների)՝ Հանդիպարությունը Ստ. Մալխասյանցի 1940 թ. աշխարհաբար թարգմանություն:

Գերմ. (ՄԱԼ), 1951, Թիֆլիսի 1913 թ. քննական Տրատարակչության լատադարաններ, 1940 թ. և դրանից հետո տպագրվել են «Հայոց պատմության հետազոտ աշխարհաբար Տրատարակչությունները»:

Ստ. Մալխասյանցի՝ սույն Տրատարակչության մեջ ներկայացվող թարգմանությունը՝ Երևան, 1940:

Նույնը՝ Կախին, 1953:

Նույնը՝ Երևան, 1951:

Նույնը՝ Երևան, 1965:

Նույնը՝ Երևան, 1951, Թիֆլիսի 1913 թ. քննական Տրատարակչության (ստանդարտիզացիաների)՝ Հանդիպարությունը

մեջ աննկ կամ բնօրինակային Մ. Արեղյանի հանախ օգտվել է այս առաջարկություններից... Երբեմն, էմիլ Ստ. Մալխասյանցի առաջարկությամբ համակարծր չի եղել Մ. Արեղյանը, ինչ առաջարկություններ կարծես է համարվել բնօրինակ այս կամ այն կերպ հասկանալու նկատմամբ՝ Ստ. Մալխասյանցի առաջարկությունը, ինչպես սկզբից պայմանավորված է եղել Տրատարակչական հանձնարարի հետ՝ զննելով և ծանոթությունների մեջ չոր անվան սկզբնառաջարկով (էջ 5):

Քե՛ այն համոզմունքում, որոնք ծանոթությունների մեջ նշանակված են Ստ. Մ. սկզբնառաջարկով և թե ուրիշ տեղերում, էմիլ նորարարյան ուսումնասիրությունների շնորհիվ բնօրինակ այս կամ այն բնօրինակով շարժելով ուղղել բառ ձևագրական վարիանտների՝ ես շեղվել եմ բնօրինակային բնօրինակներից և բնօրինակ վարիանտների:

Թարգմանության միջոցին ես ձեռք տակ ունեի Վրաստանների, էմիլի կերպ և Ստեփանեի առաջին թարգմանությունները, որոնք, ամառվանի էմիլիեն և Ստեփանեիեն, հաճախ դիմում էի տեղեկանալու համար, թե ինչպե՛ս են նրանք հասկացել բնօրինակ որևէ դժգոհ կամ մտ. տեղը: Այս հանձնարարությունների ժամանակ ես բազմաթիվ նոր փաստեր ունեցա, որ էմիլի կերպ թարգմանություններն էլ շատ հետո են՝ նշու լինելուց, հաճախ պատահում են կտրուկ սխալներ, վատ հասկացված և պզճառված տեղեր՝ Մրանցից մի քանիստ, որ առանձին աչքի են ընկնում՝ նշանակելի եմ ծանոթությունների մեջ: Բնագրին շատ ավելի մտտ աշխարհաբար թարգմանություն լեզուն սահուն է, որ առաջ է դրված մասամբ բնօրինակ ոճին խիստ հետևելու ձևով և մասամբ թարգմանելի սովորությունը, որ է՝ անշուշտ աշխարհաբարի ձևեր գործածել, խուսափելով որքան հնար է զրարարի ձևերից, ինչպես օրինակ. «Երբ բնօրինակում ենք Բաղդասիանի, Առաքելայանցիների, Եղիշտացիների և Հուլիների իմաստուն ձևերն ու զրույցները»: Իմ թարգմանությունը սրանցից անկախ է. հազիվ մի-կերպ տեղ օգտված լինեմ այս թարգմանություններից և այս բանը հիշել եմ ծանոթությունների մեջ՝

1 էմիլի թարգմանությունների պակասությունները կատել են Նան Կ. Մառք, Կ. Արեղյան և ինքը խոյախանցը, չափելով որ այս թարգմանություններից է բերում իր քննիչը համոզանները:

2 Բայց պետք է նկատել, որ հաճախ, էմիլ էմիլի թարգմանությունը սխալ է, իմ թարգմանությունն ու Ստեփանեիին իրար համարյա են: Սա կարգ է տեղից առլ մտառելու, թե ես չեմ լույս օգտվել եմ Ստեփանեի թարգմանությունից: Ես օրիգինալում եմ առել, որ սպառնալ էլ, ես ինքը կարգադրել եմ Ստեփանեի թարգմանության ձևագրից, որ շատ նեղակ էր էմիլի թարգմանության, և ժայռեմուք համեմատելով ուղղել եմ նրա

հորենացու Պատմության Բարգմանությունը կրկնակի տեսակետից դժգոհություններ է հարուցում՝ Ընտանիքի և զեղեկություն կողմից, նրա մեջ կան շատ մութ տեղեր, որ Բարգմանիչները զանազան կերպ են հասկանում. կան սեղմ գործվածքներ, ակնարկություններ, հատուկ նշանակությամբ գործածված բառեր: Ետո ուշադրություն է հարկավոր նրանց ձիշտ հասկանալու համար: Ես աշխատել եմ, որքան ուժս պատեղ է հաղթել այս դժգոհություններին, շատ սակ ուղղված են նախկին սխալ Բարգմանությունները. մի տեղ վերականգնված է բնագիրը, որի պակասությունը տեղիք էր ավել սխալ և անտեղի Բարգմանությունների (տե՛ս ծանոթ. 156): Բայց և անպիստ առաջադրում են մի քանի մութ տեղեր և զույգ սխալ Բարգմանություններ, որոնց ուղղումը մնում է ավելի ձեռնահասների կամ, մանավանդ, լավագույն ձեռագիրների: Կարող եմ այսպես ասել, որ այս Բարգմանությունը, իմաստի ճշտության կողմից ավելի մաս է բնագրին քան մինչև այժմ եղածները: (Այսպես երատում եմ՝ հենվելով Մանկանի ծանոթությունների մեջ բերված՝ բնագրի գանազան զժգար հասվածների այլ և այլ Բարգմանությունների վրա):

Գալով Բարգմանական լեզվի կոնիցիան և զեղեկություն՝ պետք է ասեմ, որ մեր այժմյան գրական լեզուն չի կարող մրցել դարարքի հետ, նկատի առնելով վերջինիս բարձրաստիպ գյուրությունները մյուս արտասայտելու համար, բառերի դասավորության մեծ ազատությունը, նախգրիները, հարուստ բառամթերքը, չի կարող մանավանդ մրցել նորենացու հետ, ներդաշնակ, զեղարվեստական լեզվի հետ: Այս կողմից՝ բնագրի զեղեկությունը հավասարվելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ես աշխատել եմ, որքան հնար է՝ հավասարում մնայ բնագրի արտասայտությանը, ոճին, նույնիսկ բառերին, բայց այն պայմանով, որ սրանք չնվասեն աշխարհարար լեզվի կոնիցիան և շատ շարդղացնեն արտասայտության ձևը, թե որքան հաջողվել է իմ Բարգմանությունն այս կողմից՝ ինքս չեմ կարող դատարար լինել. այստեղ վճիռ ավորը ընկերացուն է:

Ծանոթությունները, որ արվում են գրքի վերջում, նպատակ ունեն բնզանարպակի՝ օժանդակ լինել ընթերցողին բնագիրը լավ հասկանալու, բացատրել մութ տեղերը, ակնարկությունները, տալ օտարազգի ֆազա-

վորների կամ մատենագիրների մասին համառոտ տեղեկություններ, օտար քաղաքների մասին ծանոթություններ և այլն: Ես չեմ ավել ծանոթություններ Լայսասանի քաղաքների կամ այլ վայրերի մասին, չեմ համենասել հորենացու բարձր մասին, որն անցքի մասին՝ որիչ հայ կամ օտարազգի հեղինակի պատմածի հետ նույն անցքի մասին. խոսափել եմ հորենացու անձի կամ Պատմության գրության ժամանակի մասին հարուցված հարցերը շոշափելուց և այլն: Եթե քնդարևակ ծավալով ծանոթություններ լինեի գրելու՝ բնագրից երկու-երեք անգամ ավելի մեծ կլինեք, իսկ իմ տեղը սահմանափակ էր:

Ծանոթությունների մեջ ես ես շատ քիչ անգամ եմ օգտվել էմինի կամ Ստեփանեի ծանոթություններից (որոնք իրենց կողմից օգտվել են օտարազգի Բարգմանությունների ծանոթություններից, մասնավորապես Մսեփանեն): Ամեն անգամ, երբ թեկուզ չնշին լավով օգտվել եմ նրանցից որն է մեկից՝ անշուշտ հիշել եմ աղբյուրս: Եվ բնզանարպակն ասելով՝ իմ ծանոթություններից ամենամեծ մասը նոր Նյու Յորկի մասին է, որոնք բարձրվին չեն շոշափված որիչ Բարգմանիչների կողմից: և...»:

10 հոկտ. 1940
Քրիմիա:

ՍՏ. ՄԱՆԿԱՆՍԵՆ

* Նեփա հրատարակության մեջ Ստ. Մալխասյանի՝ Մովսես հորենացու «Շալոց պատմությունը գրական աշխարհարար Բարգմանությունը արվում է անփոփոխ՝ ըստ 1940 թ. անդրեթիվ. հեղինակի վերահսկողության ներքո լույս ընծայված, բնագրի՝ ներածությունն ու ծանոթությունները հեղիայարվում են որչ կրճատումներով, որոնք վերաբերում են մատենագրական և այլ մատենագրություններին, ինչպես նաև, ծանոթությունների զեղեկում, հեղացած տեղեկություններին: Ներածության մեջ կատարված հասցուցումները ազդարարված են (...) Եստեով ներածության՝ Շալոց պատմությունից արված Բարգմանական մեղրումները, որոնք հանդիս արբերվում են բուն Բարգմանության համապատասխան համաձեռնից, թողված են անփոփոխ, որպես Ստ. Մալխասյանի կողմից որևականացված Բարգմանական արբերակներ (ծան. խոթ.):

Բարգմանության մեջ կրկնված էմինի սխալները՝ որքան այն ժամանակ (1888-ին) Անահա էր Այդպես, որ Մանփանեն է իմանից օգտվել և ոչ թե նա նրանից: Ի՞նչ այս աշխատության մասին հիշում է Մանփանեն Առաջաբանի վերջում, որքան թույլ էր տալիս իր սովորապատմությունը և մի անգամ (ասանց տեսն առաջ)՝ 4-րդ ծանոթության մեջ:

- Ա. Սահակի թղթին պատասխան և խոստում՝ կրա խեղճած կատարելու:
- Բ. Քե ինչո՞ւ մեկը հեռանալից կանխակց ցույց տալ մեր գործերը, միևնույն թաղ-փոստակների և աստիճանակների մասնակներից ազնի հարմար են գալիս որտեղ:
- Գ. Մեր առաջին թաղավորների և իշխանների անխնայապես բարբի մասին:
- Դ. Այն մասին, որ մյուս պատմագրերը չմտաբանեցին (Ս. Գրքին) Ազարի և մյուս կամպանների վերաբերմամբ:
- Ե. Այն մասին, որ նույն որդիների մեղադրանքները հավասար է գալիս մինչև Արթուր, Նինա և Արամ, և թե նրանք ո՞չ թե են և ո՞չ թեի որդի:
- Զ. Այն մասին, թե մյուս հեղինակներ որոշ բաներում Մզկուս (մարգարիին) համանուն են և որոշ բաներում տարբեր, և որմովիպոստ փոխանմայի հին անգիր գրույթ-կերի մասին:
- Է. Համաստ թաղատրություն, թե արտաքին հեղինակների թեև կոչումը ըստ Ս. Գրքի իդակուս ներդրմի է:
- Ը. Քե ո՞վ և ո՞րտեղից գտավ այս պատմությունները:
- Ր. Հայոց Վաղարշակ թաղավորի թուղթը պարտից թաղավոր Արշակ Մեծին:
- Փ. Հայերի սպառնալույսն, մասին:
- ՓԱ. Պատերազմի և թեի մահվան մասին:
- ՓԲ. Հայից սերվան ջեղերի և զավակների մասին, և թե նրանցից յուրաքանչյուրի է՞նչ ցործի:
- ՓԳ. Արևելյանների հետ պատերազմի և հաղթության ո՞ւր յուրաքանչյուրի մահվան մասին:
- ՓԴ. Ասորեստանցիների հետ կռվի և հաղթության և Պաշտոնի Փառազարի մասին. նաև Վասարայի և առաջին և մյուս Հայերի մասին:
- ՓԵ. Արայի և կրա մահվան մասին համիրամից՝ պատերազմի մեջ:
- ՓԶ. Քե ինչպես համիրամը Արայի մահից հետո շինեավ է թաղաքը և զեմի ամբար-տակը և իր տակը:
- ՓԷ. համիրամի մասին, թե ինչ պատահավ կտորից իր որդիներին, Զրազառա մտից փոխավ Հայաստան և հեռավ իր նրկուտ որդու հետքով:
- ՓԸ. Այն մասին, թե հաստատուս նախ տեղի և ոտեղել համիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և հետո կրա մահը Հայաստանում:
- ՓԹ. Նշ էր պատահեց համիրամի մահից հետո:
- Բ. Արայան Արայի մասին և թե որտեղ էր Մտտեմի Անուշավանը:
- ԲԱ. Սկզբուցուց մեավ Պարսյուրը առաջին անգամ թաղավորում է Հայաստանում, օգնական է լինում Մարաշի Վարդանիսի՝ Մարգարապուլից թաղավորությունը վերջնելու:
- ԲԲ. Մեր թաղավորների կարգ ու քանոց թվարկումը հարի որդի:
- ԲԳ. Անկերթիմի որդիների մասին, և թե Արծրունիները, Գեուհիները և Ազնևյա բռնի կոչված նրանցից են սերվան. նույն զիտում նաև՝ թե Անգել տուր Պարսյամից է՞ր ԲԳ. Տիրանի մասին, թե է՞նչպիսին էր ամեն բանով:

- ԻԵ. Անգուհի նրկուցի և կանգածանքների մասին, կյուրուրի և Տիրանի սիրտ և մարտնություն պատահավ:
- ԲԶ. Քե է՞նչպես Անգուհու, կանգածների մեջ լինելով՝ իրեն պատահեցից զիզվածը տեսեավ է արևելյան երազով:
- ԲԷ. Արճարակիցների խոսքերը, հետո և իր մասնավ միջոցը և անմիջական գոր-ծազրույթանը:
- ԲԸ. Անգուհի թուղթը, Տիրանի համանախնությունը և Տիրանուհուս Մարտնասան ուղարկելը:
- ԲԹ. Քե ինչպես նեղությունը Հայերի գարնամ և պատերազմն սկսվեց և Անգուհին մահ սյա կրավ:
- Է. Այն մասին, թե իր Տիրանուհու քույրն ուղարկեց Տիրանուհուս, այլև Անգուհին առաջին կնոջ՝ Անուշի և զերիների ընկալության մասին:
- Ա. Քե ո՞րքան են արա սերունդները և է՞նչ ջնգոր զառգեցին արևելք:
- Բ. Քե Սղիական պատերազմը Տեստամոսի մամուկեղ կազմ և մեր Զարմայրը սպ-կամթիվ կվթապացի գործի հետ այնտեղ էր և այնտեղ հեռավ:

Ավարտից Առաջին գրքի ցանկը.

Հայոց մեծերի մեղադրանքները:

- Պարտի ստույգակներից, Բյուրասայի Անգուհի մասին:
- Բոցադրություն՝ ինչ որ հավասար բան կա Բյուրասայի մասին:

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՏՏ ՄԵՆԵՐԻ ԾՆՆԳԱԲԱՆՈՒՅՈՒՆԸ

Ա

ԱՌԱՅԻ ՔՂՎԻՆ ԳՍՏՍՈՒՆ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄ
ՆՐԱ ԽՆԳՐԵԸ ԳՍՏԱՐԵՒՈՒ

Մտգանա ետրեանցին մեր ազգի պատմության այս սկզբում ողու-
նում է Սահակ Բագրատունուն:

Քո մէջ եղած աստվածային շնորհքների անուղաւ գործունեությունը
և հոգու անզգայար շարժումները՝ քո մտածողության վրա՝ եւ հետե-
ւնց այս գեղեցիկ ինզրի միջոցով, մտրմեկից առաջ հոգուդ հետ ծա-
նոթանալով, սա իմ ճաշակին եւ ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովո-
րություններին: Ուստի ոչ միայն պետք է թեզ գովել, այլև թեզ համար
ազոթել, որ միշտ այսպես մնաս:

Որովհետեւ եթէ մենք բանականության պատճառով, ինչպես ասում է
է, Աստու պատկեր ենք, և մյուս կողմից՝ բանականության արդուները
խոհականությունն է, և քո մէջ անհատնելի է սրանց ցանկությունը՝ ուր-
ման գեղեցիկ մասնությունը մտաւ գլուս և բորբոք պահելով քո խոհականու-
թյան կայծը՝ զարգարում եւ բանականությունը, որով մնում եւ պատկեր
իներուն: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով որպիսացնում եւ սրան սկզբնա-
տուրն գեղեցիկ և շափավոր մտլորությունը հետամուտ լինելով այս խր-
դիրներին:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթէ մեզանից առաջ
և մեր ժամանակ ապրով՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները
ոչ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հաճանքն եղած իմաստուններին հրա-
մալեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածե-
ցին զրահց որևէ տեղից ներս թերել իմաստության նպաստներ, և այժմ
գլ ինք ենք տեսնում այսպիսի մտրդ, ուրեմն պարզ է, որ զու պետք է
ճանաչվան բոլոր թեզանից առաջ եղածներին վե՛հագույն և բարձրագույն
գովեստներին արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրության
մեջ գրվելու արժանի:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթէ մեզանից առաջ
և մեր ժամանակ ապրով՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները
ոչ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հաճանքն եղած իմաստուններին հրա-
մալեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածե-
ցին զրահց որևէ տեղից ներս թերել իմաստության նպաստներ, և այժմ
գլ ինք ենք տեսնում այսպիսի մտրդ, ուրեմն պարզ է, որ զու պետք է
ճանաչվան բոլոր թեզանից առաջ եղածներին վե՛հագույն և բարձրագույն
գովեստներին արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրության
մեջ գրվելու արժանի:

Բ

ՔԵ ԻՆՉՈՒ ՄԵՆԷ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՏ ԿԱՐԵՅԱՆԷ ՏՈՒՅՏ ՏԱՄ ՄԵՐ ԳՈՐԾԵԸ
ՄԻՆԳՆԵՒ ՀԱՂԳՆԱՅԻՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՌԵՍԱՆՆԻՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻՑ
ՈՎԵՒ ԼՅՈՒՄՐ ԵՆ ԳՍՏԱ ՍՐԱՆԷ

Եվ այս բանի վրա թող ոչ որ շարմանա, որ թեպետ շատ ազգեր
մասեանայիններ են՝ ունեցելի՝ ինչպես՝ ամերիկե՝ հայանի՝ էլ, մասնավոր
պարսիկներն ու թաղրեացիները, որոնց մտա ավելի շատ են զուսկում
մեր ազգին վերաբերյալ բազմաթիվ գործերի հիշատակարաններ՝ մեր
սակաչն միայն Հունաց պատմագիրները հիշեցինք և աշխուհից խոսու-
ցանք՝ առաջ թերել մեր ազգարանությունը շարքը: Որովհետեւ ոչ միայն
Հունաց թագավորները հոգ տարան հույներին ավանդելու ինչպես (իրենց)
աշխարհակաությունը, այնպես և՛ դիտություն վերաբերյալ աշխուհու-
թյունները, իրենց ներքին գործերը կարգի իրելուց հետո, ինչուս օրի-
նակ, Պաղոմեսը, որ Ողբարշապար է կոչվում,՝ հարկավոր համարեց
բոլոր ազգերի մասնաններն ու վե՛հելքը՝ հունարեն թարգմանելու, —
հայոց ոչ որ թող այստեղ և՛ դիտություն համարելով շարմանա,
ինչպես մի բանի անվարձ ու ազատ մարդիկ, որ (Պաղոմեսը) եղիպտոս-
ոսներին թագավոր է եղել, հուս մենք նրան Հունաց թագավոր դրեցինք:
Որովհետեւ նա հույներին էլ իր ձեռքի տակ նվաճելով՝ կողմից Աղի-
ստանդրիայի և Հունաց թագավոր, ինչպես երբեք շնորհեց և ոչ մենք Պրա-
զմեհաններին կամ Ողբարշապարի արխաններին: Եւ այնքան հունա-
բարձր արքաներ, որ իր աշխատությունը հույն լեզվով մտրդվեց: Ուրիշ
շատ պատճառներ էլ կան մեր նրան Հունաց թագավոր կոչելուն, բայց
մեր խոսքը համարտուելու համար բավական ենք համարում ասած
նրա մասին: — այն բազմաթիվ անվանի և՛ դիտությունը պարագրած մար-
դիկ Հունաց աշխարհից հոգ տարան հույն լեզվի թարգմանելու ոչ միայն
ուրիշ ազգերի թագավորների դիվաններին և ժեհյաններին գրքերը, ինչպես

զանում ենք նրան, որ բազմացի Բերտուսին՝, բոլոր գիտություններին քաջամտու մարդուն, Տորգորնց այս բանն անելու, այլև մեծամեծ և զարմանալու արժանի արվեստները, որոնք այս և արևտեղ զովարու-Քյամբ զտեղեղով փոխադրեցին Տույն լեզվի (ինչպես Ա. Բ-ի մաս, և Ք. Փ-ի մաս, և Կ. Ե-ի մաս, և Ե. Ք-ի մաս)։ Եվ այս (արվեստները) մոզովցեցին մարդիկ, որոնց անունները մենք հավաստի գիտենք, և Եվի-րեցին Հեկլենացոց աշխարհին, փաստագրելով նրան։ Եվ զովելի են ինչ-պես ուսումնասիրողները՝ իրենց ջանքի և գիտությունը ուրիշ ազգերից մենք բերելու համար, նույնքան և ավելի նրանք, որոնք գիտություն այս-պիսի դրուտերն բնորոշեցին և պարտվեցին։ Այս պատճառով ես չեմ տա-տանվում՝ ամբողջ Հունաստանը գիտություն մայր կամ զայակ կոչել։

Եվ այսքանք բավական է բացատրելու համար Հունաց պատմագրե-րներն գիտելու մեր կարիքը։

4

ՄԵՐ ԱՆՈՒՅԻՆ ՔԱՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇՄԱԼՆԵՐԻ ԱՆՄԱՍԱՅԱՆԵՐ
ԱՐՔԵՐ ՄԱՍԻՆ

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակի շնորհել մեր հին նախնիքների անխմտառանք բարբր, այլ հենց այստեղ, մեր գոր-ծառուժյան սկզբում, նրանց կշտաբանի խոսքերը գրել։ Որովհետև, եթե հիբալի զովություն արժանի են թագավորներից նրանք, որոնք իրենց ժամանակները զբով և պատմությանը հաստատանքի և յուրաքանչյու-րուն իր իմաստության գործերն ու բարությունն արձանագրեցին վեպե-րի՝ և պատմությունների մեջ, նրանց նման մեն կողմից զովասանակա խոսքերի արժանացան նաև զիվանդների մատենագիրները, որոնք այս օրանք աշխատանքով, պարսպեցին 8^ա — որս շերտի՝ մենք էլ նրանց շարադրած զբավերները կարգախախ աշխարհական կարգերի գիտություն-երը մենք բերում և բազարական կարգեր են սովորում, երբ ուսումնա-սիրում ենք այսպիսի գիտական ճանքը և պատմական զբավերներ, ինչ-պես ունեն բազմացիները և ասորեստանցիները, և հիպագացիները և հել-լենացիները. որս հետ միասին զույգն նաև փափագեմք այն մարդկանց իմաստության, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն առան, — ապա ուրեմն մեղ ամենիս հայտնի է մեր թագավորների և մյուս նախնիքների ան-փութությունը զեպի գիտությունը և բնական հոգու անկատարությունը, Որովհետև թեպետ մենք փորք ատու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անզամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ բարություն շատ զործեր կան զործված, զրելու և հի-

շտակելու արժանի, որ նրանցից ոչ որ հոգ շտարավ զիր աննելու։ Արդ՝ այն մարդկանց, որոնք լմա՝ մեցին Եուլինիս իրենց մի բարիք անել և իրենց անվան հիշատակը թողնել աշխարհում, ո՞րքան կհարմարի մեր մեղադրանքը և նրանցից ավելի մեծ բաներ և իրենցից առաջ կզամենք պահանջելու։

Բայց զույց մեկն ասե. այն ժամանակ զիր ու գրականություն չի-նելու պատճառով (կազմ աղ), կամ զանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անբնիշտ մենք մյուսին հաջորդում էին։ Բայց իրավացի է՞ լինի աչակս կարծիքը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են և (խաղաղ) ժամանակամոլություններ, և կային պարսեց ու հունաց զբեր, որոնցով զբը-ված այժմ գտնվում են մեղ մոտ անթիվ բանակություններ գրություններ, վերաբերյալ պյուզերի և զավանտերի և յուրաքանչյուր տների սեփական-ություն, և քեղհանոր վեճերի և զաշխենքների, մասնավանց սեպուհական ազգավանություն ծագման՝, Բայց ինձ թվում է, որ ինչպես այժմ, այն-պես էլ հին հայերը չեն ունեցել սեր զեպի գիտությունը և իմաստալից կեցությանները։ Ուստի ավելորդ է մեղ այլևս խոսել անբան, թույլամիտ և վայրենի մարդկանց մասին։

Բայց ես շատ եմ զարմանում թու մտքի մնցզականության վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի հերերի սկսած մինչև այժմյանները մե-նանք զտեղեցիքի աչակիսի մեծ խեղդի մոտարկելու և մեղ առաջարկե-ցիք հեռազուտություն կատարել՝ երկար և շահավոր զործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը, թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումից է՞ ծաղիկ, ի՞նչ է՞ զործի նրան-ցից յուրաքանչյուրը, և ո՞րն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է՞ և որոնք կվորներ են և հայացել՝ բնիկ են զարծել, ամեն մեկի գոր-ծերն ու ժամանակները զրով զորոշմի, անկարգ աշտարակի շինությունից սկսած մինչև Կերկա ժամանակը¹⁰, նկատելով այս քեղ համար զեղեցիկ փասք և բավականություն առանց նեղություն։

Այս ամիթով այսքան միայն կասեն։ Կա՞՞ արդյոք իմ մեռի տակ մատուցան, ինչպես ասված է Հորի¹¹ զբրում, կամ թո հայրենական պատ-մական զովանքները, որանց միջոցով երբայցի պատմագիրների նման, վերեցի մինչև ընդ իրենցն (Տյուրազությունը) անխալ կերպով, կամ թե ընդատից և ուրիշներից սկսելով զեպի վեր ասեն, զեպի սկիզբը։ Բայց և արևելա կական, թեպետ և զովարություն, միայն թե մարդիկ շնոր-հակալ լինեն մեր կրած նեղությունների համար։ Եվ կական այնպիսի, որոնցից սկսում են կեղեցական (մասնագրերն) ըստ քրիստոնեա-կան կրոնի, ավելորդ համարելով՝ Երկրորդը արտաքին հեղինակների արտազանքը սկզբնական պատմության մասին, բայց հեռագայից կհի-

չենք որոշ ժամանակներ և հայտնի անձեր, որոնք նրանք զուգարհպատ
են Քուրբ գրքի պատմության, մինչև որ բնականաբար կհասնենք հե-
թանոսական դրույցներին. բայց արանից էլ կանոնք, ինչ որ հավասար
կհամարենք:

Գ

**ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՄՅՈՒՆ ՊԵՏԱԳԻՐՆԵՐԸ ՉՄԻՔԱՆՆՈՒՄ (Ս. ԳՐԵՆԻ)
ԱՆՎԱՐԻ ԵՎ ՄՅՈՒՆ ԱՆՎՊԵՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԵՐԿՄԱՔ**

Քուրբ մարդկության արմատի, կամ եթե մեկը կամենա ասել՝ ժայռի
մասին պետք է մեզ մի բանի խոսք ասել, թե ինչու՞ մյուս պատմագիր-
ները, ինչպես Բերոսոսը, Բազմակեցը, և Աբյուզեհնոսը¹², Ս. Տոգուն հա-
կառակ մտածողությամբ շմարանեցին (Ս. գրքին). ինչպես նաև նույն-
իներև նավակառույցի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ, ոչ միայն
(տարբեր) անուններ և ժամանակներ նշանակելով. այլև մարդկային
ազգի սկիզբ դնելով ոչ այն՝ որ մեզ համար ստույգ և արժանահավատ է:

Որովհետև Աբյուզեհնոսը, մյուսների նման, այսպես է ասում նրա
մասին. «Ամենախնամ Աստվածը նրան նշանակեց ժողովրդին հովիվ և
առաջնորդ: Որից հետո ասում է. «Աղափրոսը Քաղափորից տան շարս»¹³,
որ լինում է երեսունվեց հազար տարի: Նույնպես և Նոյի համար գրած
են ասում ուրիշ անուն և վերաբրում են նրան իրիստ երկար ժամանակ,
թեպետ և ջրերի աստուիկ (հարգության) և երկրի ապականուխյան վերա-
բերմամբ խոսում են համաձայն Ս. գրքի պատմածին. նույնպես և նա.
Տապալեաների թիվը, Քսիստոթրոսով¹⁴ միասին, տան են հաշվում. նրանց
այս հաշվը հնուանում է ոչ միայն մեր, մասնավաճաթ թև Ս. գրքի արե-
ղակնային տարիներից, որոնք գոյանում են շրթամասնակցան մի շրթ-
չան կատարելով, այլև եթե լուսին ծնունդներով հաշվենք տարիները
կողմագայնիների նման: Նույնիսկ եթե տարի հաշվելու լինենք այսպես
կոչված աստվածների (չբրանները)¹⁵, այնուամենայնիվ նրանք չեն հա-
մաձայնի առաջարկված անհուն թվերին և հշմարիտ ժամանակին չեն
հավասարի, երբեմն նվազ գույով և երբեմն խոշոր թիվ գուժարիցով: Պետք
է այստեղ նկատեն նրանց կարծիքներն ըստ մեր կարողության բացառ-
րել. թե նրանցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ մտածողությամբ այսպես արե-
ցին: Բայց մեր առաջիկա գրքի երկարության պատճառով այդ բանը
կթողնենք ուրիշ տեղի և ժամանակի և մեր խոսքը կընդհատենք այդ
մասին, ու կսկսենք պատմել (նահապետների մասին) ինչպես որ հա-
վատացած ենք:

Այսմ նախատեղծ. սա երկու հարյուր երեսուն տարեկան ժամա-
նակ ծնում է Սեթին: Սեթ երկու հարյուր հինգ տարեկան՝ ծնում է Նեոփ-
սին: Մյուս են պատկանում արժանազորություններից երկուսը, երկու գա-
լից դիպվածների զեմ, ինչպես ասում է Հովսեպոսը¹⁶, թեպետ անհայտ
է նրանց տեղը: Ենովք ասացինն եղավ, որ հուսաց Աստծուն կոչելու:

Եվ ինչու՞ է այս այսպես, և ի՞նչ պատճառներից սա առաջինը հու-
սու՞ Աստծուն կոչելու, և ի՞նչպես պետք է հասկանալ կոչել բառը: Որով-
հետև Այսմ իսկապես աստվածատեղծ է, նա էր, որ Աստծու բերանից
պատվիր ստացավ, ինչպես ասվում է, և հանցանք գործելով ու թաք կե-
նալով՝ «ո՛ր ևս հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, նույնպես և
հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում: (Աղամից) հետո Արիքը
Աստծուն մերժավոր ու ծանոթ լինելով՝ նրան զո՞ւ է մատուցանում, որ
ընդունի է լինում: Արգ՝ երբ արանք Աստծուց ընդունվում ու նրան հա-
նաչում էին, ինչու՞ արա (ենովքի) մասին է ասվում, թե առաջինը կոչեց
Աստծուն և այն՝ հուսով: Արգ՝ այս մասին ուրիշ բացատրությունների
համար կուզարկենք մեր հրավիրած տեղը, իսկ ինչ որ ավանտ պատ-
րաստ է, կասենք:

Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրանազանց գտնվելով, իր
գործած շարքի պատճառով արտաքուցի, գրախոյից և Աստծու (սեռու-
թյունից), ինչպես ասվում է. Հետո Աղամի որդիներից (Արիքը), ամենից
մերժանից Աստծուն, սպանվում է իր հարազատ երրորդի: Այնուհետև
տեղի շունենալով ոչ աստվածային խոսք և ոչ որևէ հայտնություն՝ մարդ-
կային ազգն բեկնում է տարախուսանքի և անհաստության մեջ, այլև իրա-
կան ինքնահաճո գործերի մեջ: Սրանց մեջ սա հուսալից լինելով՝ ուղղա-
մտությամբ կոչում է Աստծուն: Իրկ կոչելու երկու այս անունով կոչվում էր,
և զեռ նույնիսկ Աստծուն սանկիծվամբ մահվան և թաղման չէր հասել:
Որևմն սա (ենովքը) Աստծուն օգնության է կանչում:

Սա հարյուր իննսուն տարեկան՝ ծնում է Կայնանին: Կայնան հար-
յուր յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Մադազակիին: Մադազակիցը հար-
յուր վաթսուհինգ տարեկան՝ ծնում է Հարեգին. Հարեգը հարյուր
վաթսուներեքու տարեկան՝ ծնում է Ենովքին: Ենովքը հարյուր վաթ-
սուհինգ տարեկան՝ ծնում է Մաթուսաղային: Մաթուսաղային ծնե-
լուց հետո նա երկու հարյուր տարի արժանավոր և հանդուսկան վարք

ունենալով, ինչպես գիտե՛ս նա, որ հաճեցա՞վ, ամբարշտանքի միջից տեղափոխվեց ինչպես ասած է, որի պատճառը հետո կբացատրենք: Մամուսազան հարչուր վաթսուունհինգ տարեկան՝ ծնում է Ղամեքին: Ղամեք հարչուր ութսունևոթ տարեկան ծնում է որդի և անունը դնում է Նայ:

ՆՈՑԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ ինչո՞ւ արդյոք միայն սրան որդի անունով կոչեց, իսկ բոլոր մյուսներին մասին պարզաբար ասաց թե՛ ծնան, որի մասին հայրն ինչ որ հավատակ բան է մարգարեանում. «Սա մեզ կհանգստացնե՛ս, ասում է նա, մեր գործերից, մեր ձեռքերի արամությունից և Աստուծո՛ւ անիմած կերթից», որ իբրը հզով ոչ թե՛ հանգիստ, այլ շնչում ամեն բանի, որ կերկիր վրա կար, Ինձ թվում է, թե՛ «հանգստացվելը» նշանակում է զազարեցնել, իսկ զազարեցնելը (ոչնչացնելը) ամբարշտությունը և բոլոր շարիքները, երկրորդ դարի զազարագործ մարդկանց սատակումով, Ռոզհետե գեղեցիկ ասաց, «մեր գործերից», այսինքն տեօրինություններից, և «ձեռքերի արամությունից», որոնցով պղծություն ենք կատարում, Բայց բատ այս մարգարեության հիբավի հանգչում են, Բայց ոչ բոլորը, այլ առաքինությանը կատարյալ հոգիները, երբ շարիքներն ինչպես՝ հեղզով մարզում են, ինչպես Նոյն ժամանակ շար գործերի անձնատուր մարդիկ: Իսկ որդի անունով մեծարեց Ս. գիրքը (Նոյին), իբրև հայտնի ու նշանավոր մարդու և հայրենական առաքինությունների արժանավոր ժառանգի:

Ե

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՆՈՑԻ ՈՐԳՆՆԵՐԻ ՄՆԵՂԻՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՎԱՍՏՐ Է ԳԱՐՍ ՄԻՆՉԵՎ ԱՐԲԱՆՄ, ՆՆՈՍ ԵՎ ԱՐԱՄ, ԵՎ ԹԵ ՆՆՈՍԸ ԱՆ ԲԵՆՆ Է, ԵՎ ԱՆ ԲԵՆԻ ՈՐԳՆՆ

Եվ այս հայտնի է ամենքին, թե՛ զժվարագլուտ և տաժանեխի է ժամանակագրություն կազմելը սկզբից մինչև մեր ժամանակները, մանավանդ որոշվել նախարարական ցեղերի սերումը Նոյի երեք որդիներից: Մականանդ որ Ս. գիրքը յուրայիններին դասելով իբրև իր սեփական ազգ՝ մյուսներինը լրեց, իբրև արհամարհելի և իր կզմից նշանակվելու անարժան (ազգերի): Արանցից սկսելով մենք կճառենք, որբան կարո-

զություն ունենք, ինչպես որ հավաստին գտանք հին պատմությունների մեջ, որոնք բատ մեզ կատարելապես նշմարեա են: Իսկ զու, ո՞վ ուշիմ բնթեքող, նայի՞ր այստեղ երեք ցեղերի շարքի հավասարությունը մինչև Աբրահամ, Նինոս և Թրամ և զարմացիր:

Սեմը հարչուր տարեկան հասակում, զբնեղեղից երկու տարի հետո, բատ Ս. գրքի, ծնում է Աբրաբսաբին:

Սեմ

Սեմ հարչուր տարեկան՝ ծնում է Աբրաբսաբին:
Աբրաբսաբ հարչուր երեսունհինգ տարեկան՝ ծնում է Կայնանին:
Կայնան հարչուր և քսան տարեկան՝ ծնում է Սաղային:
Սաղա հարչուր և երեսուն տարեկան՝ ծնում է Ծրերին:
Ծրեր հարչուր երեսունչորս տարեկան՝ ծնում է Փաղեկին:
Փաղեկ հարչուր երեսունեկերեք տարեկան՝ ծնում է Ռազավին:
Ռազավ հարչուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Սերուրին:
Սերուր հարչուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Նարավին:
Նարավը յոթանասուններեք տարեկան՝ ծնում է Թարային:
Թարա յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Աբրահամին:

Բամ

Բամ ծնում է Քուշին:
Քուշ ծնում է Մեստրայինին:
Մեստրայիմ ծնում է Ներբովին:
Ներբով ծնում է Բարին:
Բար ծնում է Աներիսին:
Աներիս ծնում է Աբելին:
Աբել ծնում է Բայազին:
Բայազ ծնում է մյուս Աբելին:
Աբել ծնում է Նինոսին:
Նինոս ծնում է Նինուսին:

Հարիբ

Հարեթ ծնում է Գամբինին:
Գամբ ծնում է Քիրասին:
Քիրաս ծնում է Քարզովին:

Քարգամ ծնում է Հայկին:

Հայկ ծնում է Արամանյանին:

Արամանյան ծնում է Արամայանին:

Արամայան ծնում է Ամասոյանին:

Ամասոյան ծնում է Գեղամին:

Գեղամ ծնում է Հարամային:

Հարամ ծնում է Արամին:

Արամ ծնում է Արա Գեղեցիկին:

Արգ՝ Կայանին իբրև Նոյից շորորոզ և Սեմից երրորդ՝ դրամ են բուր ժամանակագրները: Նույնպես և Քիրայանի Նոյից շորորոզ է Հարեից երրորդ, Քեպուտ ըստ մեր (Տայկերեն) Քարգամանության ոչ մի տեղ չի գտնվում ուղղակի հյուղայրության մեջ¹⁷: Իսկ Մեսոպոտամիան իբրև Նոյից շորորոզ և Քամից երրորդ կշանակված չենք դտնում ո՛չ մեր վարդապետության մեջ և ոչ որևէ ժամանակագրի կողմից: Բայց այսպես նշանակված գտանք մի շատ ուշիմ և րնթերցատեր ասորու կողմից, և մեզ հաճանական թվաց նրա ասանք: Որովհետև այդ Մեսոպոտամիան չէ, որի տակ հասկացվում է Եգիպտոսը: Եվ որովհետև ժամանակագրերից մեզ չտեսնող դրամ են, թե Ներքովթն, այսինքն Քեյը, եվթողացի և կղև՝ մեր համոզվեցինք, որ իսկայես այսպես և կղև, Եգիպտոսի (և Եթովպիայի) սահմանակցության պատճառով:

Արամից հետո այս էլ ասենք, որ Քեպուտ Քամի սերունդների տարիներ մինչև Նինոս, և ոչ իսկ ստուգապես Նինոսինքը, ոչ մի տեղ թվարկված չեն, կամ թե մեզ չեն հասել, իսկ Հարեի սերունդներից բոլորովին չկան, բայց և այնպես վերք բերված ազգաբանությունը համատար է, բանի որ կրեք ցեղերն էլ սասնեմեկական սերունդ են կազմում մինչև Արամահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ. որովհետև Արամ, սասնեմեկաբոլորը՝ Նինոսից հետո է, կրեսասարգ հասակում վախճանած, Եվ սա հշմարիտ է, ոչ որ չխափած, որովհետև այս բաները մեզ պատմում է շատ բաներում վստահելի Աբուլիզենուրը, որ ասում է այստես. «Նինոս (որդի) Արեղի, (որդի) Քայազի, (որդի) Արեղի, (որդի) Անեի, (որդի) Քարի, (որդի) Քեյի: Նույնպես մերք, Հայկից մինչև Արա Գեղեցիկը, որին վազաշտ Շամիրամն սպանեց՝ թվարկում է այսպես. «Արա Գեղեցիկը (որդի) Արամի, (որդի) Հարամայի, (որդի) Գեղամի, (որդի) Ամասոյանի, (որդի) Արամանյանի, (որդի) Արամանյանի, (որդի) Հայկի, որ գտրոս կնավ Քեյին հակառակորդ է միանդամաչն նրա կյանքին վերջ դնողը: Այս բանն ասում է Աբուլիզենուր իր ասանքի առանձին մասը ազգաբանության մեջ, որ վերջերս ոմանք դեն գցեցին:

Արանց վկայում է և Կեկազոն¹⁸, որ ասում է (իր գրքի) գլուխներից մեկում. «Արա աշխատություններ անգրում սկսեցինք մասնամաս գրել: Բայց ազգաբանությունների արժանական գիտաններից (անկեղծ), բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ Ներքից բաց թողնել աննշան և վատասիրտ մարդկանց հիշատակությունը, այց՝ հինչև միայն Քար, խմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներից և մեր ժամանակի իղուր շխտանելը. և այն:

Այլ մեզ բուրոզմին ասարտոի և հշմարտության հակառակ է թվում այն, որ ասում են, իբրև թե Նինոսը Քեյի որդին է կամ նույն ինքը Քեյը, որովհետև ոչ ազգաբանությունը, ոչ էլ տարիների գումարումը այս բանը չեն հաստատում. գուցե մեկը (այս կրկուրի) նշանավոր և անվանի լինելու պատճառով պատշաճ համարած լինի հեռավորին իբրև մոտավոր նշանակելը:

Այս բաներն իսկպես մենք գտանք հույանքին գրականության մեջ: Թեպես և իրենք Նույնից բազմատրնից փոխադրեցին իրենց լեզվին, և թեպես բազմաթիվները կամ ինքնաբերաբար՝ համար կամքով այս կատարեցին կամ թագավորներից հրամանից՝ արկազգված՝ ինչպես մի ոմն Առիս և որքշ շատեր, բայց մենք հույներին ենք համարում, նրանից ասած լինելով:

2

ԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ՄՅՈՒՆ ՀՆԱԽՈՒՆԵՐԸ ԲՈՐԸ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՄՈՎԱՍԸ (ՄԱՐԳԱՐԵՆԻ) ՀԱՄԱՄԱՅՆ ԵՆ ԵՎ ԲՈՐԸ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՏԱՐԵՐ, ԵՎ ՈՒՄԳՈՂՈՂՈՒՍ ՓՈՒԽՈՒՓՈՒՑ ԸՆԿ ԱՆԿՈՒ ԶՐՈՒՑՆԵՐԻ ՄԱՍԸ

Բազմաթիվ զրվածքներից ընտրելով համատին, որքան կարողացանք՝ նշանակեցինք Նոյի կրեք որդիների սերունդները մինչև Արամահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ, որին, կարծում եմ, իսկպից մարդկանցից ոչ որ չի հակառակի, եթև միայն մարդ չցանկա, հշմարտության ոմր խանգարելով, հշմարիտ պատմությունների աստապելների վերածելու այս զեղբում թող ամեն մի միայց ուրախանա՝ ինչպես կամենի:

Բայց եթև դու շնորհակալ լինես մեր նեղությունների և շանքերի համար, ո՛վ ուսումնասիր և մեզ այս հարցում աշխատենցող, համառտ խոսերով կ՛հիշատակեմ, թե հին միկազրերին ինչպես գրեցին մեր վերք: Նշանակած անների մասին, թեպես ներկայումս չեմ կարող սանել, արդյոք թագավորների մատենագրաբաններում այնպես գտնվելով, թե ամեն մեկն ըստ իր ճաշակի կամենցավ փոփոխել անունները, որոյց-

ներքև և մամանակները, կամ թե մի ուրիշ որևէ պատճառից: Բայց ինչպես սկզբի մասին երբեմն նշմարիտ են ասում և երբեմն ստում են, օրինակ՝ նախաստեղծին չհռչակով առաջին մարդ, այլ թագավոր, նրան օտարադոհ և նշանակությունից զուրկ անուն տալով և երեսունեկից հազար տարվա կյանք վերադրելով (ասում են): Իսկ եահապետների թվով և չորհեղիզ հիշատակությամբ զուգընթացում են Մովսես (մարգարեին), այնպես էլ չորհեղիզից հետո երեք անվանի մարդիկ նշանակելով աշտարակահիտությունից առաջ և Քսիտաբրոսի Հայաստան նազավությունից հետո՝ նշմարիտ են խոսում: Իսկ անունների փոփոխումով և ուրիշ շատ բաներով ստում են:

Բայց ես այժմ ուրախանում եմ՝ իմ առաջիկա խոսքերին սկիզբ դնելով ինձ սիրելի և շատերից ավելի նշմարտախոս Քերոսյան Սիրիլյանից¹⁹: Ես ասում է. «Նախքան աշտարակի և մարգկային խոսակցության բազմակիզու դառնալը, և Քսիտաբրոսի զեպի Հայաստան նազավությունից հետո, երկրի իշխաններ էին դառնում Զրվանք, Տրոսանք և Հապետոթենե²⁰, որ ինձ թվում են Սեմը, Քամը և Հարեթը:

«Երբ նրանք, ասում է նա, բոլոր տիեզերքը բաժանում էին իրենց իշխանությունների տակ, Զրվանք բռնանալով տիրում է մյուս երկուսի վրա: Հետո արդեն Զրազաշտ մողը, բակտրիացիների, այսինքն մեղացիների թագավորը, այս Զրվանին կոչեց սկիզբ և աստվածների հայր և էլի ուրիշ շատ բաներ նրա մասին առասպելաբանեց, որոնք կրկնվեց անտեղի ենք համարում:

«Արդ իբրև Զրվանը բռնացավ, ասում է (Սիրիլյան)՝ Տրոսանք և Հապետոթենե նրան զինադրություն ցույց տվին, նրա հետ պատերազմի բռնվելով, որովհետև նա մտադրություն ուներ՝ իր որդիներին բոլորի վրա թագավորեցնել: Այս խոսանակության մասնաճյուղ, ասում է, Տրոսանք հափշտակեց Զրվանի ժառանգության օտճանակներից մի մասը: Այս մասնակ մեջ մտավ նրանց քույրը, Ասողիկը, և Համաղեց, որ խռովությունը զարգացնեցին: (Տրոսանք և Հապետոթենե) համաձայնում են, որ Զրվանը թագավորն, բայց ուխտով և երդումով զաշխիթ են հաստատում, որ Զրվանից ծնվելիք քույր արունքերին սպանեն, որպեսզի սերունդն սերունդ չթագավորն, այս նպատակով հզոր մարդկանց վերահսկող նշանակեցին նրա կանանց ծնունդների վրա: Եվ երբ երկուսն էլ սպանեցին, երդումը և ուխտը հաստատ պահելու համար, ապա Ասողիկ քույրը Զրվանի կանանց հետ միասին համաձուլում են Տրոսաններից մի քանիսին՝ մյուս տղաներին կենդանի պահել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որին ասում էին Դյուցրեկից, իսկ այժմ կոչվում է Ուրմադա²¹:

«Արդ՝ այս բաները ուրիշ մեկը թեկուզ նշմարտություն համարե, թեկուզ առասպել՝ բայց ես հավատացած եմ, որ շատ բան նշմարիտ է: Որովհետև Կիցրոսի՝ Կոստանդիա (թագավոր) Լայկալոզոս Եպիփանե²² հերձվածների զեմ գրած գրքում, երբ ձևեմարկում է ապացուցանել Աստուռ նշմարտությունն ու արդարադատությունը՝ այսպես է ասում իսրայելացիների ձևորով յոթն արգելիքի ուշեցման մասին: Աստված արդարադատությամբ ուշեցրեց այդ ազգի իսրայելացիներին՝ ասալ, որովհետև նրանց կաթվածների հազն բնկում է Սեմի որդիների բաժնի մեջ, իսկ Քամը՝ հորձակվելով բռնությամբ հափշտակեց այդ երկիրը: Իսկ Աստված երբմամբ արգամ ուխտի իրավունքը պաշտպանելով վրեժ է առնում Քամի ցեղի և ժառանգությունը վերադարձնում է Սեմի որդիներին: Բայց Տրոսանների և Ռոփայիանների Ս. գիրքն էլ հիշում է:

Բայց մենք պետք է թեկուզ շատ կարճատև երկրորդից ոճանց անկեր՝ ինչ գրույցները, որ վաղ մասնակ պատմվում էին Շունաց իմաստունների մեջ: Այս գրույցները մեզ հասան Գորգի և Բանան կողմող անձերի ձեռքով, ինչպես և երբորգի՝ ոմն Գավթի²³ միջոցով: Սրանցից մենք, փիլատոփայություն ուսած, այսպես էր ասում. «Մ'դ ձերեք, երբ ես Հուսեանստում էի և ուսանում էի գիտություններ՝ մի օր զեպը եղավ, որ իմաստուն և բազմաճմուռ անձերի մեջ խոսակցություն բացվեց աշխարհագրության և ազգերի բաժանման մասին: Ոմանք գրքերը բացատրում էին այլաբանորեն, ոմանք ուրիշ կերպ: Իսկ Ուրմադաբողոս անունով մեկը²⁴, որ նրանց մեջ անկենսճառեր էր՝ այսպես ասաց. «Ձեզ պատմեմ անգիր գրույցներ, որ ավանդաբար հասկ են մինչև մեզ, որ գեղջուկներից շատերն էլ մինչև այժմ պատմում են: Եղել է մի մասույն Քսիտաբրոսի և նրա որդիների մասին, որ այժմ ու մի տեղ չի երևում, որի մեջ, ասում են, պատմվելու է եղել այսպես: Երբ Քսիտաբրոսը նավից զեպի Հայաստան և ցամաքի հանդիպեց՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմ անունով, զիսց զեպի հյուսիսային արևմուտք՝ երկիրը գիտելու: Մեզգիպեց մի փոքր դաշտի մի երկայնանիստ լեռան մոտ, որի (դաշտի) ձեռքով գետ էր հոսում զեպի Աստրեպոսի կողմերը: Այստեղ զեպի մոտ նա կանգ է առնում ու մտում է կրկու լուսնական ամիս, լեռն իր անունով կոչում է Սիմ և ետրից վերադառնում է արևելահարավ որտեղից որ եկել էր: Իսկ նրա կրտսերազույն որդիներից մեկը, Տարբան անունով, երեսուն որդիներով և ասան՝ ինչ ազգիներով ու օրանց ամուսիններով, հորից բաժանվելով բնակություն է հաստատում ետյն գետի ափին, որի անունով (Սեմը) զավառը կոչում է Տարպին (Տարբն), իսկ այն տեղը, որի անունով (Տարբանք) բնակվեց, կոչում է Յրոնք, որովհետև այնտեղ առաջին

անգամ որդիները բաժանվեցին նրանից: Գարձյալ պատժում էին, թե նա կարճ օրեր ապրել է բակտրիացիների սահմանների մոտ, և այսպես էլ մնացել է նրա որդիներից մեկը: Որովհետև արևելքի կղզիներում Մեմին Ջովան են կոչում, իսկ գաղաթը կոչում են Հարաժանց մինչև այսօր: Բայց ավելի հանար Արամյան ազգի ձերբակալները փանդիների նվազակցությունը ցուցրեցին և պարտի կերպրում²⁵ հիշատակում են այս բաները:

Եվ այս գրություններ սուտ են թե իրոք եղած՝ մեզ համար կարևոր է, միայն որպեսզի դու ամեն բան գիտես, այս գրքում գեներալում եմ ինչ որ լավի գիտեմ և ինչ որ գրեցից, որպեսզի իմանաս իմ մտքի անկեղծությունը գեղի քնդ:

է

ՀԱՄԼՈՒՈՑ ԲԱՍՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԹԵ ԱՐՏԱԵՄՆ ԼԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԲԱԼ ԿՈՇԱԿԸ
CUS U. ԳՐԵԻ ԽՊԿԱԿԵՆ ՆԵՐՈՎՈՒԹՅՆ Է

Բելի մասին, որին ժամանակակից էր մեր նախնին՝ Հուլիս, շատերը շատ բաներ են պատժում այլընտալու, բայց ես ասում եմ, թե Կոստոս²⁶ կոչվածը և Բելը՝ Ներքովթն է, ինչպես եզրպատյցիները Մովսեսի նման թվում են՝ Հեփեստոս, Արեզակ, Կոստոս, որ են Փամ, Փուշ, Ներքովթ, բայց թողնելով Մեստրալիսին, որովհետև նրանք ասում են, թե իրենց առաջին մարդն եղել է Հեփեստոսը²⁷, որ գտել է կրակը: (Թե ինչու՞ է սա կոչվում կրակը գտնող, կամ որ Պրոֆեմեոսը²⁸ գողացել է կրակն ստավաններից և շնորհել մարդկանց՝ այս այլաբանությունը բացատրելը մեր նյութին չի վերաբերում), նաև եզրպատյցիների թագավորական զեղերի կարգը և տարիների գումարումը, Հովիթների թագավորական հարստությունից մինչև Հեփեստոս հալածար է գալիս հրբալիցոց, Հովսեփի ժամանակակիցներից մինչև Մեմ, Փամ և Հարթթ:

Այսբանը բավական համարենք այս հարցերի մասին: Որովհետև, եթե աշտարակաշինությունից սկսած մինչև ներկա ժամանակները պատժած բոլոր բաները ջանանք մեզ բերել մեր պատմության մեջ ի դիտություն քեզ, այսպես կ'ընենք թե ցանկացած պատմական գրույցներին, մանավանդ որ մեր առաջիկա գործն երկար է, իսկ մահականացուների ժամանակը կարճ է և անհայտ: Ուստի կսկսեմ քեզ ցույց տալ մեր (պատմությունը), թե որտեղից և ինչպե՞ս (սկզբից):

Ը

ԹԵ ՈՂ ԵՎ ՈՐՏԵՂԻՆՆ ԳՏԱՅ ԱՅՍ ԳԱՍՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատժում են, թե Արշակ Մեծը²⁹, Պարսից և Պարթևաց թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբք մակեդոնացիների դեմ, թագավորից բուրդ Արևելքի և Ասորեստանի վրա, սպանեց Նինիվում Անտիոսը թագավորին և բուրդ տեղեկերը հնազանդեցրեց իր ձեռքի տակ: Սա իր եղբորը՝ Վազարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա, այսպես նպատակահամար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան թագավորության քաղաք է նշանակում Մծրիներ և նրան սահմաններ է որոշում՝ Ասորքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պարսեստերը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայրը³⁰ և Թեսալիան³¹, Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, որ Կովկասը վերջանում է Արևմտյան ծովի մոտ³², նաև Ասորպատականը, «և էլի» որքան թե միտքն ու քաղաքյունը կհասնեն, որովհետև, ասում է, քաղերի սահմանը նրանց գեղերն է, որքան կկտրեն, աշխարհ էլ կտրեն:

Սա իր իշխանությունը ինովին կարող բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ովքեր՝ արդյոք և ինչպե՞սի՞ մարդիկ տիրելիս են եղել Հայոց աշխարհի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը քաղերի՞ տեղն է գրավում, թե ապիպարների: Նա գտավ մի ուշիմ սասորի, Մար Արսա Կատինա անունով, քաղերական և հուսանելի գրություն մեզ վրա, և նրան ուղարկեց իր եղբորը՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը, եվ նրան թույլ է գրում այս բովանդակությունը:

Թ

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐՔԱԿ ԹԱԿԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԸՐ ԳՐԱՐՆԸ ԹԱԿԱՎՈՐ ԱՐՔԱՆ ԿՆՈՒՄՆ

«Արշակ թագավոր ցամաքի և ծովի, որի անձն ու կերպարներն իսկպես մեր ստավանների են նման, բախտն ու հաջողություններն՝ բուրդ թագավորներից գերազանց և մտքի լայնությունը՝ ինչպես երկրիքնը երկրի վրա, Վազարշակ, թե կրտսեր կղերայն ու երգիակիցը, որ քեզանից նշանակվեց Հայոց թագավոր: Ողջ եղիք մշտական հաղթությամբ: Որովհետև քեզանից պատվեր ստացա քաղաքյան և ամեն տեսակ իմաստություն հոգ տանել՝ երբեք զանց չալի թե խրատն անփութու-

Յլամբ, այլ ամեն բանի խնամք և հոգ տարա՝ որքան միտքս կտրում էր և հնարավոր էր: Եվ այժմ քո խնամակալությունքս թիցազորությունս կարգավորելով՝ միտքս զրի խնանալ, թե ինձանից առաջ ովքե՞ր են տրեղի Հայոց աշխարհիս և որտեղից են այն նախարարությունները, որ այստեղ կան: Որովհետև այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհենական պաշտամունքներ, և աշխարհիս գիտավորներից ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ սորիչ մի օրինավոր բան կա, այլ ամեն ինչ խառնեխուսն է և վայրենի:

Ուտի ազալում եմ քո տերությունը, որ հրամայես արքունական դիվանը բանալ քո հզոր տերության նեղակայացող այդ մարդու առաջ, որպեսզի քո եղբոր և որդուն ցանկայի (պատմությունը) գտնելով՝ փութով բերն: Հավատացած եմ, որ մեր բավականությունը, որ կունենանք (քո) կամքը կատարելով, թեզ ես ուրախություն կլինի: Ողջ եղիք, աստվածների մեջ բնակությունը երևելի՞ զո:

Արչալ Մեծն ընդունելով Մար Արաս կատինայից գրությունը, մեծ հոժարությամբ հրամայում է առաջադիել նրան արքունական դիվանը, որ ներկվումն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրություն ունի իր եղբայրը, որին հանձնարարել էր իր թագավորության կեսը: (Մար Արասը) աչքի անցկացնելով բոլոր մատչանները՝ գտնում է մի մատչան հունարեն գրված, որ ունի, որ ասում է, այսպիսի վերնագիր.

Մատչանի սկիզբը

Այս մատչանն Աղեքսանդրի³⁶ հրամանով քաղզեարեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հնդերի և նախնիքների պատմությունները:

Որի սկզբում, ասում է, նշանակված են եղել Չրվանը, Տիտանը և Հայգետոսթեն, և այս երեք նախարարական մարդկանց սերունդներից բոլոր նշանավոր մարդիկ յուրաքանչյուրն իր տեղում զսասավորված երկար տարիների ընթացքում:

Մար Արաս կատինան այս մատչանից հանելով միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրեթով՝ բերում է Մծրին, Անգարազի թագավորին³⁷: Եվ բարեկամ ու քաջ արհղանավոր, արի Վաղարշակը, կործախոսն ու հանձարիքը, բնգունելով այն՝ համարելով առաջինն իր գանձերի մեջ՝ հրամայում է մեզ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանից հրամայում է արձանի վրա դրոշմել: Որից մենք հավաստի տեղեկանալով գրույցների կարգին՝ կիրկենք այժմ, քո հար-

ցապիտությունը (զոհանգնելով), հասցնելով մեր բնիկ նախարարությունները մինչև քաղղեացոց Սարգանապալը և զեռ ավելի մոտ:

Պատմությունն այսպես էր սկզբով:

Վասովածներից առաջինները աճել էին և երևելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բողմատարություն սկիզբ: Մրանցից առաջ կկան հսկաների սերունդը, անհեթեթ, հաղթանգամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտավանությունը հղանալով մնան աշտարակաշինություն ամբարշտ խորհուրդը, որը և մեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցաստից ինչոր ահազին և աստվածային հոգով փչելով կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է (մյուսներին) անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ ազմուկ և շփոթություն է բնկնում: Մրանցից մեկն էր և Հայգետոսթյան Հայկը, անվանի և քաջ նախարարը, հաստ աղեղով և հզոր նեռածիր:

Բայց մենք կդադարեցնենք զուրացարանության այս կարգը, որովհետև մեր եղադասանն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությամբ զրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիքներին: Արգ՝ նույն մատչանից սկսելով կասեն. Հայգետոսթեն, Մերոզ, Սիրոսթ, Թալլալ, որ են Հարթթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ: Որից հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով Հայկ, Արամանյակ և այլն, որանց մասին արգեն հինջի ենք:

Ժ

ՀԱՅԿԻ ԱԳՍԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակալով էր, թիկնավեա, խիստ զանգուր մազերով, վառվառն աչքերով, հաստ բաղակներով: Սա քաջ և երևելի հանրեացավ հսկաների մեջ, ղիմարդոլ այն բոլորներ, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և զուրացունների վրա տիրապետելու: Սա խորխուսակալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բանավորության զեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփռվում տարածվում էր բոլոր երկրի լայնություն վրա, բազմամբոր հսկաների, անչափ կատաղիների և ուժավորների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, խելազարված, սուրն բնկերի կողն էր կոխում, ձգում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, և Բելին պատահամբ հաջողվեց բանալ և բոլոր երկիրը զրավել: Որին Հայկը զկամենալով հեռագնել, Բարեկրտում Արամանյակ որդին ծնելուց հետո, շվեց զնաց Արարագի³⁸ երկիրը, որ գտնվում է հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, զուտարեթով և որդիների որդիներով, որ զորա-

վոր մարդիկ էին, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի: և որիչ ընդգծիներե՞րով²⁵, երան հարած եկվորներով և բոլոր տունտանեղով²⁶: Գնում բնակվում է մի լեռան սարսուռում, դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավա-
թիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայից երանց իրեն հնազանդեցե-
լով՝ աշխտեղ կազմածում շինում է բնակության տուն²⁷ և տալիս է ժա-
տանգություն կազմուսին, Արամանյակի որդուն: Աս արգարացնում է տա-
ված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, ասում է (Մար Արասը), իր մնացած մարդկանցով և տունտանեղով շարժվում է զեպի հյուսիսային արևմուտք և գալիս բնա-
կում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարթ, այտինը թե այտեղ ընտելոցները հայրեր են Քարգամի տան տերունցին: Երևում է և մի գյուղ, որն իր անունով կոչում է Հալիաշեն, Այտեղ էլ պատմության մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնահիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավթիվ մարդիկ, որոնք կամօվին հնազանդվել են դուռազգիին: Այս էլ արգարացնում է ասված անգիր գրույցները:

ՓԱ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԲԵՆԻ ՄԱՀԱՆ ՄԱՐԿՆ:

Խոսքը շարունակելով (Մար Արաս) ասում է, թե իբր Տիտանյան Քիչը²⁸ իր թագավորությունն ամենից վրա հաստատեց, ապա իր որդի-
ներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկում է հյուսիսի կող-
մը Հայի մոտ, որ նա հնազանդության դա և խաղաղությանը ապրի: Երբ ցուրտ սառնամանիքների մեջ ընկվեցին, ասում է, սակայն տա-
քացրու և մեղմացրու՝ քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրի՝ որտեղ որ կհասնես իմ երկրում
բնակության տեղ ընտրելու: Հայից Քիչը պատգամավորներից հետ է գարձնում խառուցվամբ պատասխանելով: Ուղարկված (պատգամավորը)
վերադառնում է Բարելուն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Քիչը զորք է ժողովում նրա զեմ և հե-
տևի զորքի մեծ բազմությամբ գալիս հասնում է հյուսիս, Արարտղի երկրքը, Կալմուսա տան մոտ: Կալմուսը փախուսում է տալիս Հայիի մոտ, իրենից առաջ արագակցան (մարդիկ)՝ ուղարկելովը՝ Երեսանց եղից, ասում է, ո՞վ մեզից դուրսգալուներին մեզ, որ Քիչը զեմում գալիս է քո վրա հավերժական բաշերով և երկնից հասակով՝ արքայ հանդեսներով: Եվ ես լսելով, որ նա մտախել է իմ տանը՝ փախա և ահա տաքնապած գալիս եմ թեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես:

Իսկ Քիչը հանդուգն և անճանի ամբոխի գործիքամբ, ինչպես մի հեղեղ, որ գահավայրից ներքև է վիժում, շատգում էր հասնել Հայիի բնակության սահմանները, գտա՛ւ: Ինչևի՞զ գործգոր մարդկանց արտե-
րի և անճեղի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հակառ, խիստ գան-
գուր մաղերով, վաճառում ուշերով, շատագով հավարում է իր որդիներին և թոռներին, բայց և աղեղնավոր մարդկանց, թվով շատ եմվող, և որիչ մարդկանց, որ ձեռքի տակ տներ, զեմո՛ւ հասնում է մի ձովակի ափ²⁹, որի շրերն աջ են և մանր ձկներ են պարունակում: Եվ իր զորքերը կան-
խալով ասում է նրանց. «Երբ մենք զուրս կանք Քիչի ամբոխի զեմ, աշ-
խարհը այն տեղին պահել, որտեղ կանցնած կլինի Քիչը՝ քաղերի խուռն բազմություն մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղխր Քիչի ժա-
տայություն տակ ընկնի, կամ մեր ժառանգի հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք»:

Եվ ամբողջ առպարեղներ³⁰ զեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են բարձ-
րագույն լեռների միջև մի դաշտան անդ: Եվ շրերի հոսանքի աջ կող-
մում՝ բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, գրոխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Քիչի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրասա-
կը, որ հանդուգն հարձակումով ջրուղուց վազվզում էին երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը, Քիչը, մեծ ամբոխով հանգարտ կանցած էր ջրի ձախ կողմում մի ըլրակի վրա՝ իրեն դիտանալու: Հայից ճանաչեց սպառա-
զիկնավ ջեկատի խումբը, որտեղ Քիչը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածություն կար նրա և ամբոխի մեջ: Նա կրում էր երկաթե դիտանոց, նշաններ կրող վերքերով՝ թիկուսի և շանչի վրա պղծեմ ասխառակներ, որտեղների և Քեների վրա պահպանակներ, մեքեր կապեղ էր դառն, որից ձախ կողմից կախված էր երկաշարի սուրը. աջ ձեռքում զանել էր հակալական երկաղի, իսկ ձախում՝ վահանը, նրա աջ և ձախ կողմում ընտիր (գորակաաններ): Հայից տեսնելով այնից ստատուհիված Տիտանյանին և նրա աջ և ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայր-
ներով առ կողմը՝ Կալմուսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, արովհետև աղեղ և սուր (գործածելու մեջ) կարգի մարդիկ էին, ինքը կանգնեց աղեղի և մյուս բազմությունը կանգնեցրեց իր հետևում, գա-
նավորից մտաավորապես ետանկելունի ձևով և հանգարտ առաջ շարժվեց:

Երբ երկու կողմի հակառակ իրար մոտ հասան, երկրի վրա ահա-
գին դիրքում բարձրացրին իրենց զրոհներով և իրար վրա ահա սար-
սուց էին դառն իրենց հարձակումների ձևերով: Այնտեղ երկու կողմից աչ սակավ հաղթանակում մարդիկ սրի թերանի հանդիպելով թավալվում

ընկեամ էին զեախն, և կոխն (անորոշ էր մեռւմ), երկու կողմերն էլ տեպարտեղի մեալով: Այս անպարտեղի տարակուսական զիպվածը տեսնելով՝ Տրամանյան արքան զարհուրեց, և Տեա բազմելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամբանալ, մինչև բոլոր զորքը հասնի, որպեսզի երկրորտ անգամ ճակատամարտ սարքի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, պինդ բաշտում է լայն-նայրձն աղբը, երկրֆէյան նեադ դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և այսբը շեշտակի թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, զեախն է խրքվում, այս կերպով՝ ճոխացած Տրամանյանը կործանվում, ընկեամ է զեախն և շուրջը փռում է: Իսկ ամբոխն այս բաբոթյան ահազին զործը տեսնելով փախչում է, ամեն մեկը իր երեսը գործարած կողմը, Այլըստեր բավական լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը շենցնում՝ զարձնում է զաստակներս և անուրը զնում է Հայք, հաղթական պատերազմի պատճառով, որտեղց զավանն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Ռենը ընկավ բաշ զորականների հետ՝ Հայկը կոչեց Գերկմանք, որին այժմ ասում են Գերկվանակ: Բայց Բիլի զիպից, ասում է (Մար Արաս), զեղբորով գմտանալով՝ Հայկը հրամայում է ասնել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

ԺԲ

ՀԱՅԿԻՆ ՍԵՐՎԱՆ ՏԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ՆՐԱՆՏԻՑ ՅՈՒՐԱՎԱՆՉՈՒՐՆ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑ

(Մար Արասի) մատչանում քրանց հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում, բայց մեք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հավարման համար:

Մրանից հետո, ասում է նա, Հայկը գտնում է իր բնակության տեղը, իր կազմու թողին, շատ ջան է պարգիւնով պատերազմի ավարտից և անվանի մարդիկ իր ընդոծիներէրց: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը զնում զաղաբարում է Հարք կազմած դաշտում: Սա տարիներ ապրելով՝ Արամանյակին ծնավ Բարկրտում, ինչպես վերն ասացինք, դրանից հետո զարձայ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռնում է, ամբողջ ազգը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Սա իր կարգաբերիցը Երկուսին, Խողին և Մանավազին, իրենց բոլոր

աղխով թողնում է Հարք կազմած տեղում, ինչպես նաև Մանավազի որդուն Բազին: Մրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին՝ Բաղը, ժառանգում է աղի ծովի արևմտյան հյուսիսային ափը և զավանն ու ծովը կոչում է իր անունով: Ասում են, որ քրանցից են առաջ եկել Մանավազյան և Բզնեւայց լաւապետութունները, նաև Որդունի կազմածը, որոնք վերջերս, ասքը Տրգատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խողը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շենք է հիմնում, և, ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակում է Խողառուններիցից քեղի մեծ նախարարությունը, բաշ է անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը բոլոր բազմութունն աննելով շվում է զեպի հյուսիսային արևելք և զնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաշատահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից, և գիշերը կարծես թերված էր զեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ակնանկիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, զեախ կազմելով, հեղաբար հոսում են նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և զաշտի ափերով, որպես թե պատանիներ չբեկն կրիտասարգուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեղակնանծ լեռը, սպիտակափառ զագաթով, ուղիղ բուսն էր երկրից՝ պինդ գոտնորված մարզու երեքորչա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հեազհետև որվում էր զեպի վեր, իսկպպես մի ձերունի լեռ՝ երիտասարդագամ լեռների մէջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակելով՝ նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արաղած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արաղածո (Արաղածի ստորոտ):

Բայց քրանելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցերտյան բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր ընկի նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո ծնավ Արամայիսին, որից հետո էլի բավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին Արամայիսը իր բնակություն համար տուն է շինում զգետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արամվիր, իսկ զնոր կոչում է Օրտայ՝ իր թուան Օրաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմագագան և շատակեր Շարային՝ ամբողջ աղիով ուղարկում է մի մերձակա արագավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արաղածի թիկունքում, որտեղ շատ քրեր են հոսում, նրա անունով, ասում են, զավարտ կալվեց Շիրակի Ուտու, թվում է, թե արգաբանում է զուղաղների մեջ զործածվող առաքը, պիտ, ասում են,

Շարանի որդորն ունև, բայց մենք Շիրակի ամբարները շունկերը Այս Արամայիւր տարիներ ապրելով ծնավ Ամասիային, որից Նետո էի տարիներ ապրելով մեռավ:

Ամասիան Արամայիւր բնակվելով տարիներ անցնելուց Նետո մտում է Գեղամին և Գեղամից Նետո արի Փառոսին և Յուլակին: Մրանց մեկուց Նետո զեան անցնում է, մտնելում է Տարալային լեռան: Այստեղ, լեռան ստորոտում, խորշերում, խորշ ծախերով շինում է երկու տուն, մեկը զեպի արևելք, լեռան ստորոտից բեռը աղբյուրների պեղեկների մոտ, իսկ մյուսը՝ այդ տեղից զեպի արևմուտք, երակից Նետո՝ Նետակ մարդու կես օրվա ճանապարհով երկար օրում⁶⁰: Այս տները նա ավելից մասնագրվելուն իր երկու որդիներին, արի Փառոսին և կայստա Յուլակին, որոնք արևտեղ բնակվելով՝ իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոսից՝ Փառաստո և Յուլակից՝ Յուլակերտ: Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիս⁶¹ և Նետո նորից Արամայիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց և մեռավ:

Իսկ Գեղամբ տարիներ անցնելուց Նետո Արամայիւրով ծնավ Հարամային. նա Հարամային թողեց Արամայիւրով բնակվելու իր որդիների Նետ, իսկ ինքը զնաց արևելյան Նյուսիսում եղած մյուս լեռան Նետի կողմը, մի ծովակի ափ: Նա շենացնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենեքը Գեղաբունի, ինչպես կոչվում է նաև ծովը: Այստեղ նա ծնավ իր Միսակ որդուն, որ մի սեղ ու թեկնակն, վայելչակազմ, կորովաստ, զեղեցիկ աղեղնավոր էր: Երան է տալիս իր ստացվածքի մեծ մասը և բազմաթիվ մարդիկ իրեն մտառ⁶² և երա մասնագրվելու սաճան է կորում ծովից զեպի արևելք մինչև մի դաշտ, որտեղ Նրասիի, սեպացած լեռները ճեղքելով, երկար ու եղ ձորերով անցնելով, աճարի շառայունով թափվում է դաշտը: Միսակն այստեղ բնակվելով, իր բնակության սաճանները լցնում է շինություններով և աշխարհը իր անունով կոչում է Մյունիք: Բայց պարսիկների ավելի ճիշտ կոչում են Միսական, Վերջերը Վաղարշակ, Հայոց առաջին թագավորը պարթև ջեղից, գրանելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս աշխարհին անը և նշանակում, որ Միսական ջեղն է. Վաղարշակ այս անուն է պատմությունից իմանալով. թե ինչպե՞ս այս եղավ, իր սեղունը կպատմենք:

Իսկ ինքը Գեղամբ նորից գտնում է Շրշյալ գաշար, և նույն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամբ, որ Նետո նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով, կոչվեց Գառնի Վերջերը, Վաղարշակի թոռան՝ Արտաշեսի մամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարսած անունով, եղբորունների, այլոյանների և

Վարազների որսերում Տառղակ, ումեղ և ճիշտ նեամակը: Մրան (Արտաշեսը) նշանակում է արքունական որսերի վրա և շենք է պարզում Հրազդան կոչված զեպի ափերին: Մրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարսանյանաց տունը: Այս Գեղամբ, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով ծնավ Հարամային, որից Նետո էի ապրելով մեռավ և իր որդուն՝ Հարամային հրամայեց Արամայիւրով բնակվել:

Այս է Հայկը, հայ ազգի նախնին, որ Թորգոմի որդին էր, սա՞ Քիրասի, սա՞ Գամբի, սա՞ Հարթի, և այս նե նրա ջեղերն ու սերունդները և երանց բնակության աշխարհը, ԱյնուՆեան, ասում է (Մար Արաքը), նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարաման տարիներ ապրելով ծնավ Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ բաշ գործեր է կատարել հազարակն պատերազմներում և ընդարձակ է Հայաստանի սաճանները բուրդ կողմերից, որի անունով էլ բուրդ ազգերը կոչում են մեր աշխարհը, ինչպես Նույնից՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմությունն ու քաղցրության գործերը, թե ի՞նչպես և ո՞ր մամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կգտեղեցր, կամ բաց կթողեցներ, իսկ եթե ոչ՝ կգտեղեցր Նեկց այստեղ⁶³:

ԺԳ

ԱՐԵՎԵՆԻՆԵՐԻ ԼԵՏ ԳԱՆԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԼԱԳՑՈՒՌՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՆԱՐ ՄԱԿՆԻՄ ՄԱՆՎԱՆ ՄԱՍԻՍ

Եվ որովհետև մեզ հանելի թվաց քո հրամանով մեր հանձն առած նեղությունն ավելի մեծ բավականություն համարել, բան ուրիշներեց (սահաբարկված) սերտություններն ու կիրախումը, ուստի համաձայնեցին կարճատև մեկ րեքի քրոյցները Հայկայն Արամի վարսած պատերազմների մասին: Մա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, բան տեսնել, թե ի՞նչպես օտարացեղ ազգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սաճանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամը նիսոսի Առաքեստանին և Նիկեմիս տիրելուց ինչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից եկվելով՝ ժողովում է բնասանի բաշ և աղեղնավոր, շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, քրտոս և պատերազմելու հմտուս նա պատահում է Հայոց սաճաններին մաս

մեղացեց ճիշտասարգներին, որոնց առաջնորդում էր մի ումն Նյուբար Մարգն⁵⁰, մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Որ մի անգամ բուշուհների նման ասպատակելով (ձիբրի) ամբակներով ոսնակոխ արավ Հայաստանի սահմանները և երկու առաքի իրեն ծառայեցրեց: Արամը հանկարծակիորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծաղկուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբարներ և իրեն՝ Նյուբարին էլ, որ Մաշնա էր կոչվում, ձերբակալ անելով բերեց Արամվիբ և այնտեղ պարսպի աշտարակի ժայռին հրամայեց պատին վարակել, կրկնակ ցից միելով ճակատի մեջ, ի ցույց զինելով անցորդներին և բույր եկվորներին, իսկ նրա աշխարհը, մինչև Չարասպ կոչված լեռը, իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագազավորին Ասորեստանի և Նինովիի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինովեում թագավորելով՝ մտրուճը պահած ուներ իր նահանգի՝ Բելի վրեժի հեշտասակը, զրույցներից լսած լինելով, և Երկար առաքիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, գլխելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի բաշ Հալկի սերունդներից սերմանված ամեն մի ճեռ ոչնչացնե: Բայց կասկածելով, թե այսպիսի ձևերակութվորներ կարող է նրա թագավորության կրտսյան պատճառ դառնալ, իր շար խորհուրդը թարցնում է. (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է ապխա մարդարտե վարակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական լինի այդպես սպաժք, որովհետև մեր առաքիկա զործը թույլ չի տալիս երկար կանց անել մեր պատմության սկզբում:

ԺԿ

ԱՍՈՐԵՍԱՆՆՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՈՒՎ ԵՎ ՀԱԳՓՈՒՅՈՒՄ ԵՎ ԳԱՅԱԿՈՍ ԲԱՆՂԱՅԻ ՄՐԱՆԻ, ՆԱԿՎ ԿԵՍԱՐՈՍԻ ԵՎ ԱՍՈՍԻ ԵՎ ՄԹՈՍ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄՐԱՆԻ

Կարևորտ խոսքերով հեշտասակներ ինչ որ նույն ժամանակում պատմվում է նրա բաշության գործերի մասին Արևմուտքում, և առաքեստացիների հետ կոնվեր, զնպարի պատճառ ու նշանակությունը միայն հայտնելով, իսկ գործի բնկարծակալությունը համառոտ խոսքերով բացատրելով:

Նույն այս Արամը, արևելյիների հետ նակատամարտը վերջացնելուց հետո, նույն գործովամբ շարժվում է Ասորեստանի կողմերը. այնտեղ ևս գտնում է մի ուրիշ ապականել: Իր երկրի, Բաբլամ անունով, հսկաների ղեկից, շորս բույր պատասխան հեռականելով և հինց հազար հետ,

լայնելով. նա խիստ հարկերով սատակ նեղելով անապատ էր դարձրել բույր շրջակայքը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հալածում է նրան Կորդոքի միջով մինչև Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով: Բաբլամն էլ նրա զինակիրների առաջը պատահելով սպանում է: Այս Բաբլամին ասորիները երկար ժամանակ ստովածացրած պաշտում էին նրա բազմաթիվ արիական գործերի պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամը հարկատու ծառայության մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ բաշության գործ որ սա կատարեց արևմտյան կողմը Տիտանյանների հետ, մենք զեռ պետք է պատմենք: Սա զեռի արևմուտք շարժվելով, առաջինի վրա շորս բույր հետևակ և երկու հազար հեծյալ (ազիկացիներով), հասնում է կապագրվկացաց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիան է կոչվում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային (ազգերը) նվաճելով և հանձնելով այս երկու ցեղերին, արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը Կազմուսի անս հաջորդներին՝ այլևս ոչ մի տեղից շփոթության կասկած չունեք՝ ուստի երկար ժամանակ մեաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայազան Բաազյան, որ բռնացիկ զրավել էր սատանուցյունը երկու մեծ ժողովրդի միջև, այսինքն Պոնտոսի⁵¹ և Ովկիանոսի: (Արամը) նրան ընդհարվելով վաճում է փախցնում է մի կղզի ասիական ժովում. այնտեղ աշխարհի (պահպանության) համար թողնելով Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բույր զորք՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ աշխարհի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրումսար կոչում են Պոտոսի Արմենիան⁵², որ թարգմանվում է Առաջին Հայք: Իսկ այս դատակերտը, որ Արամից կողմնապետ նշանակված Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարսպով պատեց՝ այդ աշխարհի հին մարդիկ կոչում էին Մամար, կարծես չկարողանալով ճեշա արտասանել. հետո նա ուրիշներից ազիկի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Մինևույն կարգով այս տեղերից մինչև բուն երկրի ասորեստանի շատ անբնակ տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Երրորդ Հայք, նաև Չորրորդ (Հայք)⁵³, Այս է բուն և ճշմարտ պատճառը՝ մեր արևմտյան կողմը՝ Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ այլապես է պատմվում հունական կողմերում՝ մեզ ընդունելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա այսպես հզոր և անվանի դառնալով՝ նրա անունով մինչև այսօր մեր աշխարհն անվանում են մեր շրջակա ազգերը, ինչպես ամենքին

հայտնի է: Սա արդի շատ բարձրիան գործեր էլ ունի կատարած, բայց ինչպան որ առաջինը՝ բազմական ենք համարում:

Բայց թե ինչու այս բաները թագավորների բուն մասուններում կամ մեհնական պատմություններում չհիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ որ շատ ակադի, կասկածի չհասնա՞նք որ այս ժամանակը նրանոսի թագավորությունից առաջ է, նրբ ոչ որ այնպիսի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր է՝ կարներ չէին համարում տար ազգերի, հետագայ աշխարհների հիմ լուրերն ու նախնական դրոշմները իրենց թագավորների կամ մեհնական մատյաններում գրել, մահավաճող որ պարծանք և պատիվ չէր աստոր ազգերի բարձրությունը և արհավան գործերը հիշատակել: Բայց թեպետ և (տրանք) բուն մատյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մայր Աթոս կաթողիան պատմում է, փոքր և աննշան մարզկանց ձևերով զուտանական (երգիչից) ժողովման են արքունի դիմանում: Մի արիջ պատմաւ էլ թերում է նույն մարզը, թե ինչպես խնայա, նինոսը հպարտ և աննշան մարզ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իրեն սկիզբ աշխարհակալության, աճեն տեսակ բարձրության և կատարելության՝ հրամայում է այրել բազմաթիվ մատյաններ և նախնայց մասին դրույններ (որ վերաբերում էին) գանազան սեղերի և առանձին մարզկանց բազմության գործերին, իր ժամանակ եղածներինը դադարեցնելով (գրել) և որև միայն այն՝ ինչ որ իրեն է վերաբերում: Բայց այս կրկնելն ավելորդ էլ էր:

Այս Արամը տարիներ ապրելով ծնավ Արային, որից հետո էլ շատ տարիներ ապրելով մեռավ:

Գրականագիտական և պատմագիտական հարցերում զուտանական պատմությունը ինչպես մեռավ և կարող է լինել միայն ժողովրդի մեջ կարող է լինել:

ՓԵ

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ԵՐԱ ԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆ ԳԱՍԵՐԱՆՄԻ ԲՆԷ

Արան նինոսի վախճանվելուց թե՛ տարիներ առաջ ինքամակալ դարձավ իր հայրենիքին, նինոսից նույնպիսի չեղորէ՛ն արժանանալով՝ ինչպես և իր հայր Արամը: Բայց այն վաղաշուտ և անուսակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա զինվորական մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ նինոսի վախճանվելուց կամ Կրեան փախելուց հետո, ինչպես համոզված են, Շամիրամ իր այնոր համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մաս պատգամավորներ է ուղարկում թե՛մաներով և եղբրներով, և շատ աղաչանքներով և պարսկների խնայումով խնդրում է դառ նիսով իր մաս, և կամ իրեն կին աննել և բոլորի վրա թագավորել, կամ նրա

ցանկության կամքը կատարել և մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ:

Նրբ պատգամավորները շատ անգամ երթնելույնուց կատարեցին և Արան համարանից՝ ապա Շամիրամը ստատիկ շարանալով, պատգամավորությունը դադարեցուց հետո, անուն է իր զորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայաց երկրի՝ Արայի վրա, բայց որքան զենքի կարելի էր գտալակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանել կամ հարածել, որքան նվաճել կամ իր ձեռքը գցել, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարել. որովհետև մուլեզին ցանկությունից՝ նա ստփանելով սիրահարվել էր (Արայի) մասին եզամ պատմություններին՝ որդես թե նրան տեսնակու լիներ, Փոխթով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրան անունով կոչվեց Այրարատ: Ճակատ պատարաստելիս նա իր զորակալներին պատվեր է տալիս, եթե զենքը բերի, քանալ կենդանի պահել Արային: Կուրի ժամանակ Արայի զորքը շարժվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կործանակից: Հաջթությունից հետո տրեկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ դիակներով մեջ փնարելու իր ցանկալի տաքիսածուրի: Արային գտնում են մեռած քաղաքատեղիների մեջ: Հրամայում է նրան տանել զենի ապարանքի վերնատունը:

Նրբ հայաց զորքը պատրաստվում էր ետից պատերազմելու Շամիրամ սկիզբուց հետո, Արայի մահվան վրեժն անելու համար (Շամիրամն) ասում է. «Ես իմ առավածներին հրամայեցի նրա վերաբեր լինել և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ նա հույս ուներ կատարողական գյուծությունը Արային կենդանացնելի, ստփական ցանկությունից ցնորված: Բայց երբ դիակն սկսեց նեխել, հրամայեց գցել նրան մի մեծ վիշտի մեջ ու ծածկել, իսկ իր սիրեկաններից մեկին զարդարելով ու ծածկել պահելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Ասավածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր փափաքն ու ցանկությունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ես արժանի են մեղանուց պաշտելու և փառավորվելու, իրեն մեղ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ: Նաև մի նոր արձան է կանգնեցնում ասավածների անունով և մեծամեծ զուճերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե ասավածների այս զորությունը կենդանացրեց Արային: Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայաց աշխարհում և բոլորին համոզելով՝ հուզմանքը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին այսպանը բովական է կարճատես հիշատակել: Նա տարիներ ապրելով ծնավ Կարգուրի:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՇԱՐԻՐԱԲԸ ԱՐՈՒՅ ԻՄԱԼԻՏ ԼՅՈՏ ԸՆՆՈՒՄ Է ԶԱՊԱՔԸ ԵՎ ԳՆԻՏ ԱՐՔԱՐՏԱԿ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող գործերից հետո Շամիրամը սակավ օրեր մնում է այն դաշտում, որ Արաբի անունով կոչվեց Ալքարառա. բարձրանում է երկրի հարավարևմտյան ընկած լեռների զապազ, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենալով հոգիներանձր և ծաղկավառ դաշտերում գրտնել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, օգի մարտիկները, բխող մարբուր աղբյուրները, կարկաշատն ու բարեգիսեց գետերը՝ նա ստում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մարբուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի տարվա շրջանի մի շրջորդք մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամենատեսակ վայելչություններ անցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օգի զո՞վ ժամանակը, կյանք վայելենք ինչպիսի՞նք:

Շատ տեղերով անցնելով՝ գայիս հասնում է Ազի ծովակի մոտ արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությունը ձգվում էր դեպի արևմուտք, հյուսիսային կողմում մի փոքր քերտվածք. իսկ միջօրեական (հարավային) ուղղահայաց զնայի երկինք բարձրացած, գառնիվայր ապառաժ: Մթանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտաձև երկայնաձև հովիտ, որ լիսն արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, բնագրամակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին քաղցրահամ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորելով, որոնք լիսների ստորտանիքի մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, զեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շինեք կային, ջրերի առ և ձախ կողմերում գտեղեղված: Այս հասնելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրահաս լեռ²⁴:

Այս տեղի վրա աչք զննելով՝ այրասիրտ և վազմաշուր Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս անդերից փափագած տեղը բերել շուր բլուր և երկու հազար անարվեստ զործավորներ և իր քնտրյալներից մեջ հազար արվեստավոր զործավորներ²⁵, որոնք կատարելապես հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի զործի արհեստում: Հրամանն ստածին պես կատարվում էր. բերվեցին անարվեստ բանվորների և բազմաթվառ հանճարեղ զարդատների բազմությունները: Եվ հրամայում է նախ գետի ամբարտակը շինել ապաստան իռոշոր բարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի անդրվածքներում այգանգի մարդիկ, ինչպես լսում են, փախչում ամ-

բանում են ասպատակությունների և զաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամբանակալ լինեին ապաստան լեռների զազաթներին: Եվ էթև մեկը կամենա փորձել՝ նա չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պուկել թեկուզ մի փոքր քար՝ պարստաթիկ համար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարզ նայի քարերի շուրջը եղած կրի ձեփին, նրան այնպես է թվում, թե հարյուր է ամած այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղի հրամայում է բազմությունը շատ զաւակր բաժանել և ամեն մի դասի վրա զեկավար նշանակել վարպետներից քնտրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ ընչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարսեպներով ու պղնձից շինած գոնեղով: Փաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ բնօրի ասպարանքներ, կրեաշարի և եռաշարի, զարգարված տեսակ-տեսակ գլուխըզույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ բառ հարմարության Քաղաքի կողմերն էլ որոշում է գեղեցկագույն և բնագրամակ փողոցներով: Երևում է նաև շքեղ և զարմանելու արժանի բաղնիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին: Գետի մի մասը (ստունների) բաժանելով՝ անց է կացնում քաղաքի միջով ամեն տեսակ պիտույքների և րուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակից առ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բլուր շրջակայքի ոռոգման համար: Փաղաքի բլուրը արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է զատակներով, վարսապեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տեսնում է բազմաթիվ ամբարտակներ և գինեբեր աշիններ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու ճշակավոր է զարձնում և մեղը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն:

Իսկ քաղաքի (վերին) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ զազաթի շուրջը պարսիսպ թաշելով՝ ներքը շինում է զժժար մտնելու և զժժար գուրք գալու ինչ-որ ծածուկ և ահուկի արքայախեռ շինվածքներ: Գրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ որքի նշուրթյամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք գտնում մեր պատմության մեջ հյուսել: այս բան կասենք, թե, ինչպես լսել ենք, որանք բլուրը թագավորական զործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քարածալի դեպի արեգակը զարձած կողմը, որտեղ այժմ է ոչ մի գիծ կորող է մարզ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, զանձարաններ և երկար վիշեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար հրաշակերտաց: Իսկ բարածալի բլուրը

երկու հարթիւով, ինչպէս գրեով հարթում են մեղրամամբ⁶⁵), վրան շատ գրեք գրի տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորի կարմայնում է⁶⁷, եւ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և եռյակ գրեով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում եռյակ գրով սամաններ էր հաստատում:

Անս առաջինը ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում:

ԺԷ

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԵԱՍԻՆ, ՔՍ ԻՆՉ ՊԱՏՄԱՆՈՎ ԿՈՏԱՐԻՆ ԻՐ ՈՐԿԱՆՆԵՐԻՆ, ԳՐԱԿԱՆՑ ՄՈՂԻՑ ՓԱՆՈՎ ԱՆՅԱՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵՈՎԱՎ ԻՐ ԿՆԻՎԱՍ ՈՐԿՈՒ ՉԵՈՒՔՈՎ

Սա շարունակ ամառային եղանակին, երբ գալիս էր հյուսիսային կողմերը, Հայաստանում շինեմ իր ամառանոցի քաղաքը՝ կողմնաշէտ և Ասորեստանի և Եփեսոսի վերակացու էր թողնում Զրադաշտ մոզին, մարաց նահապետին: Եվ այսպէս երկար ժամանակ վարվելով՝ նրան համաձայն է իր իշխանութունը վարել:

Եվ հաճախ իր որդիները հանգիմանվելով իր սաստիկ վազառու և տեստակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կոտորում է. ազատվում է միայն ամենափոքրը, Եփեսոսը: Նա իր բոլոր իշխանութունն ու գանձերը բարեկամներին ու սիրելիաններին պարգևելով՝ որդիները մասին ամենեկին հող չի տալու: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Եփեսոսը, ոչ թե, ինչպէս ստվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Եփեսոսում, արքունիքում, այլ դիտակելով նրա ախտանքի և շարտեր վարքը՝ թողեց թաղավորութունը և փախավ գնաց կրեան: Իսկ երբ որդիները շափահանա և ինչպէս գարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան հետ կկացեն ղեմական տոփաներից, և նա իր որդիներին կտա իշխանութունն ու գանձերը: Մրա վրա ավելի կը բարանայով՝ (Շամիրամը) կոտորում է բոլորին, կնկզան է մնում միայն Եփեսոսը, ինչպէս վերն առաջինը:

Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալանք գործեց և մեշտեղը հակառակութուն րեկավ, Շամիրամը նրա զեմ պատերազմ է սկսում, որովհետև մարացին մտազրկել իր ամենքի վրա բռնանալու, Սրբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուտու տվեց Զրադաշտից և ղեմնց Հայաստան, Այս ժամանակ Եփեսոսը վրեժխնդրութիւյան համար ժամանակ գանկելով՝ մորն սպանում է և ինքը թաղավորում է Ասորեստանի և Եփեսոսի վրա:

Անս Շամիրամի մահվան մասին էլ առաջինը, թե ինչից և երբ պատահեց:

ԺԸ

ԱՆՏ ՄԵԱՍԻՆ, ՔՆ ԱՆՅԱՍԱԿԱՆ ԿՆՈՎ ՏԵՂԻ ԵՎ ՈՐԿԱՆՆԵՎ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՊԱՏՄԱՆՈՎ ԶՆԿԱՆՑ ԶՆԿԱՆՑԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆՏՈՎ ԿՆՈՎ ԱՆՅԱՍԱԿԱՆՈՒՄ

Սա նկատի ունեմ Կեփազիոնի պատման էլ, որպէսզի շատերին տեղիք լսում մեզ ծագրելու, որովհետև նա ուրիշ շատ բաների թվում խոսում է նախ Շամիրամի ծնունդի մասին, հետո դեմ է Շամիրամի պատերազմը Զրադաշտի հետ և նրան հաղթելը և արդեն վերջը դնում է Հեզիաստանի պատերազմը: Բայց մեզ ավելի հավանական է թվում Մար Արաւ Կատիւնայի կատարած քննութունը քաղցնական մտաշունչների, բան այս, որովհետև տեղին է պատմում և պատերազմի պատճառն էլ հայտնում է: Բացի սրանից՝ մեր աշխարհի առասպելներն էլ արգարացնում են բազմաշարուտ ասորուն, թե այստեղ էլ պատահել Շամիրամի մահը, նրա հետիոտն փախելը, ծարափելը, ջրի պատակելը, շուր խնկելը, այն՝ սուրբավորների մեղքնաշինա հուռութիւնը ծովը նետելը և նրա սասմ խոսքը՝ Ուլունք Շամիրամի ի ծովը: Բայց և թե առասպել սխտեթում և՛ Շամիրամը Եփեսոսից առաջ քար գործավ⁶⁸:

Արգ՝ այսքանը բավական է. մենք գտնանք հաջորդ անցքերին:

ԺԹ

ԻՆՉ ՈՐ ՊԱՏՄԱՆՑ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԵԱՍԻՆ ԱՆՏՈՎ

Ամեն ինչ հարմարեցնելով ևս այս գրութմ կնշանակեմ մեր ուզգի ավագազուն մարդկանց ու նախնիներին և ինչ որ նրանց յուրբարանչութի մասին գրույցներ և գործողութուններ կան, շմտցնելով որս մեջ ոչ մի ինքնահար կամ անպատշաճ բան, այլ ինչ որ (հավաքեցինք) գրքերից և սրանց հետևողութիւնը՝ իմաստուն և այս հարցերում լավատեղյակ անձները, որոնցից հավատարմութամբ քանացինք հնագրութիւնները հավաքելու: Եվ մենք ստում ենք, որ մենք այս պատմութիւն մեջ արգարախոս ենք եղել մեր դիտավորութիւն և ուղղամտութիւնը. իսկ ինչ (աղբյուրներից) որ հավաքել ենք՝ այդ Աստծուն է հայտնի. նրանք գովելի՝ են թե պախարակելի, այդ մեզ չի վերաբերում, մենք՝ հետո ենք դիտեցինք: Բայց պատմանների համաձայնութիւնը, և պատանիների հյուզարութիւն մեջ թվերի հավասարութիւնը ցույց են տալիս մեր աշխատարարութիւն հշմարտութիւնը: Արգ՝ այս այսպէս կարգավորելով, կամ՝ բոլորովին հավասար կամ փոքր-ինչ ճշմարիտ, շեղվելով, կրկնեմ թեզ այսուհետև եղանակներ պատմել Պիտոնից Հլուաման պատմութիւնների:

Արդ՝ Շամիրամի մահից հետո՝ որ տեղի ունեցավ Արային սպանելուց հետո իր Չամեսուս որդու ձեռքով, որ ինքը նիկեփան է, պատմութիւն կարգը հաստատ այսպիսի պէտք է գիտենանք: Նիկեփան սպանելով իր հեշտասեր ժորը, թագապետ է ինքը և խաղաղ կյանք է վարում: Արա ժամանակ լրանում են Աբրահամի կյանքի տարիները:

(ԱՅՈՒ ԱԶԿԻ ԵՑՈՒԱԿԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՈՒՅԵՑՑՈՑ ԵՎ ՔԱՂՎԱՆՑՈՑ ԵՑՈՒԱԿԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՄՆԵՎ ԱՄՐԱՆԱԿԱՅԱՌՈՒՄ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ ԷՐ ԹՈՂՈՍ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՄ)

50 Երբայեց	Քաղեացոց	Հայոց
Բահանկ	Արիսո	Արայան Արա*
Հակոր	Առայիսո, որ է Ամշուսո	Անուշափան
Ղեկ	Քեբրքեսո, որ և Բազենս	Պարեոս
Պահամ	Առամարիթուսո	Աբրակ
Ամբամ	Բեկորոս	Ղափակ
Մովանս	Բալեսո	Փառնակ
Հեսու**	Աղտազոս	Սուր***
Գոթանիկ	Մաթիթոս	Հափանակ
Ավովզ	Մասրազեսո	Վաշտակ
Բարակ	Մփերոս	Հայկակ****
Գեղեոն	Մամիզոս	Ամպակ
Աբրիակիբ	Սպարթեսո	Առնակ
Թովզա	Ասկատազեսո	Շափարշ
Հայեր	Ամինանս	Նարայր

* Սա մեր Արայի որդին է, որին Շամիրամը Արա կոչեց և մեր աշխարհի վերակազմելու գործը նրան հաճատող, երանից սերվեցին:

** Արանից առաջ (տիրում ին) ոչ թե ըստ ցեղի, այլ ըստ տաղաղման, որովհետև բոլորն էլ Աբրահամից լինեցին: Երբ սա բանաստեղծներին կատարեց, որանք զնոյն Բաբելոս հափելով սնցան Արասո, և այս հայտնի է սփրիկներին: Աշխարհում արձանների վրա զրոշված արձանագրութայնից, որ մինչև այժմ կա (հետևալ բովանդակութայն), ավեր բանաստեղծները կտեսարարեն զոչ Հատեց փառելով Ակար պատեղ բնակիչնա: Արանից է և մեր պատմական Քեկիզարը՝ Հայտատեսում, իմ մենք ստուգելով Նարատա ինտանք, որ Գեթանիկների ջեկն սեռատարիչա որակեցի է սերված, և այս ցեղի շարքը ծուլց է տարն, որ բանաստեղծ են:

*** Սա ժամանակն էր այդում Հեսու Մովանս:

**** Սա մասին ստամ են, թե այդու է Քեկիզար ժամանակ և մի անհրա խաղաբլան Նարազելով նրա մեջ մեռել է:

Երբայեց	Քաղեացոց	Հայոց
Եփթայի	Բեկորոս	Վասամ
Նեերովն	Բաղդատոնս	Կարճ ¹
Նեզովն	Վամպադեսո	Գոռակ
Վարզոն	Սուսադիս	Հրատո
Մամփոսն	Ղամբաթիս	Ընձար
Հնիզ	Պանիթան	Գակ
Մամուկ	Սոսամոս	Հորո
Մավուզ	Միթնես	
Գավթի և հաչորգները	Տեսամոս	Ղարմայր*
	Տեսնոս	Պերճ
	Թրինես	Աբրան
	Գեկուշուլոս	Բազուկ
	Ուլպազմոս	Հոյ
	Ղափտաթեթիս	Նոսակ
	Պեթիթազեսո	Կայպակ
	Ուփուստիս	Սկալորդի
	Փուստիթիս	
	Ակուպանիս	
	Սարգանսպալոս	

Բ

ԱՐԱՅԱՆ ԱՐԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ՍՐԱ ՈՐԳՆԻ ԷՐ ՍՈՍՈՒՎԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԸ

Իսկ Շամիրամը զնո իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնած էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նվարդից և տասներկու տարեկան երեխա էր մեռացել Արայի մահվան ժամանակ, զնոյն Արա Գեղեցիկից աւանտ գործով պատճառով՝ նրա անունով կոչում է Արա և նշանակում է մեր աշխարհի վերակազմ, մտերմարար նրան վստահացած լինելով. և ստամ են, թե նա պատերազմում Շամիրամի հետ մեռավ:

Բայց (Սար Արասը) պատմութեանը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հետ, թողնելով արուզափակ՝ գործով հորը, խաբազ հանձնարից Անուշափան Սոսանվորին, որով՝

* Սա Տեսամոսից օգնական ուղարկեց Պրիմասին կազմական գործի հետ և մեռավ հեղեղացոց զանրից:

հետև նա (կրոնական) պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր կրոնական կազմի ստեղծմանը Արմավիր քաղաքում, որտեղ տեղիներին հանգրաւանակա՛ն ստանդի շարժվելուց, նախելով քամու ուժին և ուղղութեամբ մեր Հայրենիք աշխարհում սովոր էին գուշակութուններ անել երկար ժամանակ:

Այս Անուշավանը բավական ժամանակ արժամարձանը կրելով Յու՛մեանոց, առաւելում է արքունի դուանը. հետո բարեկամներին օգնութեան գտնելով ձեռք է բերում մեր աշխարհի մի մասը՝ խնամելու համար իբրև հարկատու, վերջը նաև ամբողջ աշխարհը:

Բայց շահագանց շատ կլինեք, եթէ մենք այս գլխում վեր հնչված մարդկանց բոլոր գործերն ու պատմութիւնները գրենք՝ ինչպես արժան է:

ԱՄ

ՍՊԱՆՈՐՈՒՅ ՄՆԱՆ ՊԱՐՈՒՅՐՆ ԱՆՍՈՒՆ ԱՆՊԱՆ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՕԿՆԱՅԱՆ Է ԸՆՈՒՄ ՄԱՐՄԱՆ ՎԱՐՔԱԿՈՒՄ ԱՍՐԱՆԱԳԱՄԻՏ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒՄՅՈՒՆՎ ԿԵՐՏՆԵԼՈՒ

Բայց թողնելով գիպրերից ոչ կարեւորները, ստեղծ ինչ որ հարկավարն է, վերջինն այն մարդկանցից, որ եղել են ստորեւսանցիների թագաւորութեան ժամանակ, Շամիրամից կամ Նեխոսից հետո, մեր Պարսիայն եղավ Սարգանսագալի ժամանակ: Սա ոչ փոքր օգնութեան է ցույց տվել մարացի Վարդանիսին՝ թագաւորութիւնը Սարգանսագալից վերցնելու:

Ահա այժմ են զգարճանում են՝ ոչ փոքր ուրախութեան զգալով, որ հասնում եմ այն տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագաւորութեան ստանձանի են հասնում: Ուստի վայել է մեզ այստեղ մեծ գործ կատարել և շատ պատանակա՛ն ճարտ գրել, որոնց հիմունքը մենք ինքներն արժանացանք կարգալու իմաստուն, իմաստունների մէջ իմաստնազուն և բազմարդուն հեղինակի շորս հազներդութիւնների մէջ:

Որովհետև Վարդակեսը, ծննդավոր մեղացից, այս ամբազուն աշխարհի ծայրի աննշան կողմերից, կենցաղավարութեան մէջ շատ խորամանկ, կոխիների մէջ խիզախ, գիտնալով Քանոն Կոնկորդետի տարադի բնավորութիւնը և հեշտասեր ու թույլամբ ծուլութիւնը՝ իր սիրելի վարժուողով ու սաստանձնեալութեամբ ալիկացնում է իրեն բարեկամներ այն բազ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ մեծ հաստատութեամբ հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետութեանը, իր կողմն է զբաղում նաև մեր քոչ նախա-

բար Պարսիային, խոտանալով նրան թագաւորութեան պատիվ և ձև: Գու՛մարում է նաև արի մարդկանց մեծ բազմութեան, որոնք հաջող էին իրական, աղեղ և սուր զորքածնու՛մ մեջ: Այս կերպով Սարգանսագալից թագաւորութիւնը զբաղվելով՝ տիրում է Ասորեստանին և Նիվոզին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակաշուններ թողնելով՝ թագաւորութիւնը փոխազրում է Մարաստան:

Բայց եթէ այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմում, մի գարճանար: Որովհետև ինչպես որ մեր (պատմութեան) առաջին գլուխներում մեղադրեցինք մեր հին նախնիների անխնաստանք բարբն ու ճաշակը, նույնք պատահում է և այստեղ: Որովհետև ինչ գործեր որ կատարվել են նարդրդոնասորի հոր կողմից, զրի են առնված նրանց հիշատակագրների ձևերով, իսկ մերոնք, որովհետև այսպիսի բան շատանցինք, (նրանց գործերը) նշանակվեցին վերջերս⁶²: Բայց եթէ հարցնես, թե որտեղից մենք այսպես գիտենք մեր նախնիների անունները, այլև շատերի գործերը՝ կպատասխանեմ. բաղդեացիների, սասորեստանցիների և պարսից ինչ ղեկաններից, որովհետև մեր (նահապետները) նրանց գործակալները և նրանցից մեր աշխարհի վրա նշանակված վերակաշուններն ու մեծ կողմնակալները լինելով նրանց անուններն ու գործերը մտածվել են արքունի գրքերի մէջ:

ԻԲ

ՄԵՐ ՔԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ԿԱԳԸ ԵՎ ՆԵՐՆՏ ՔԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ՀՈՐԻՏ ՈՐԿ

Այժմ են կանցնենք թագաւորութեան մեր մարդկանց, մանավանդ թե թագաւորներին, մինչև պարթևների տիրութեան (հաստատվելը): Որովհետև մեր թագաւորների մէջ ինչ այս մարդիկ են պիլիկ, իբրև բնիկներ, արլունակիցներ և խոյակա՛ն հարապատաներ⁶³, Նս շատ կփոփոխուին, որ այն ժամանակ Փրիկիչն եկած և ինչ գտած լինեք, որ նրանց ժամանակ են աշխարհ եկած լինեք, նրանց տիրութեամբ զգարճանայի և այժմյան գտանցները խոտափում լինեք: Բայց շատ վաղ մեղանից այդ գրութիւնը փոխալով, զուցե նաև վիճակը: Բայց ես այժմ օտարների թագաւորութեան ժամանակ ապրելով՝ նրանց (թագաւորների) հետ միասին պիտի է նշանակեմ մեր թագաւորների կարգը, որովհետև մեր աշխարհի բնիկ պատմագրներն այն մարդիկն են, որոնց անունները Ներքեր կորոշմենք:

Եվ որ այդ ժամանակները մեր ազգը թագաւորութեան ունե՛ր՝ սրան վկայում է երեմիա մարգարեն իր մարգարեութեան մէջ՝ Բարեկալնի ղեմ

պատերազմի հրավիրելով. «Հրաման սուր, ստամ է նա, Արքայառայան թագավորութանը և Արքանազյան զորին»⁵⁴. Մա ազատույց է, որ այդ ժամանակ մենք ունեցել ենք թագավորություն:

Բայց մենք (մեր թագավորների) ցուցակը կկազմենք, մտաբերենք զանազան Մարաց թագավորներին:

Մարաց առաջինը
Իսկ մեր առաջինը, մարացի Վարակեցի թագավորը

Վարակես
Մարակես
Պարույր, Սկալորդու որդին.
Հրաչյա»

Մարաց
Հայոց

Մուսարես
Առաիկա
Գեովկիս
Փավորոսիս
Կվաքարես
Ամրահակ
Փառնավագ
Պանույն
Գուռնակ
Փավոս
Մյուս Հայկակ
Նրվանդ Սակավակյաց
Տիգրան

Որովհետև նա հավանական եմ դուռում, որ սրանց անունով կոչված են վերջին Նրվանդն ու Տիգրանն ըստ Նույսի, ժամանակը շատ հեռու լինելով՝ մեկը հիշած կլինի այս անունները:

* Սա Հրաչյա է կոչվում առավելագույն պաշտոն կրող և բոցավառ աշխարհում առաջինը: Համարե՛ք ասում են, թե որս ժամանակ է ապրել Նարեկոզդեստը, որ հրեաների գերեզմանում առում են, որ սա Նարեկոզդեստի խնդրեց զերված կրթությունների զիտմանը մեկին՝ Շամբթ անունով և քրեց մեր կերպում յնուկեքեք մեծ պատվով: Պատմաբանները ասում է, թե սրանից սերվեց Բագրատունիների ցեղը, և այս ստույգ է: Բայց թե ինչպիսի շահեր գործ դրին մեր թագավորները՝ նրանց առիվելու, որ կուրորք պաշտան և թե նրանցից թանխար և ովքեր առավածապատվամբ վերջացրին իրենց կյանքը՝ հետո կարող կպատմենք: Որովհետև մի քանի անգամանակի մարզիկ ասում են, ըստ իրենց ներթափանցման, բայց ոչ հշմարտություն, իբր թե Բագրատունիների թագադիր քեզ մագում է Հայկից: Ուստի նա ասում էմ, աշխարհի հիմար խոսքերի մի՛ հավատար, որովհետև ոչ մի հեռք կամ ապացույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց հեշմարտությունը: Որովհետև Հայկի և հեռանների մասին է ավելուում են վարիվորն և անկաջ հիթարով: Բայց սրաթիք, որ Սմբատ անունը, որ Բագրատունիները համար առաջին և պատմաբաններին, իսկպուս Շամբթն է նրանց հին՝ կրթական լեզվով:

ՍԵՆՏԵՐԻՄԻԻ ՈՐԿՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԹԵ ԱՐԹՐՈՒՆԻՆԵՐԸ, ԳՆՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ԱՂՋՆԱՏ ԲԿԵՇՈՒ ԿՈՉԱԿՍԸՆ ԿՐԿԱՆՏԻՑ ԵՆ ՍԵՐՎԱՏՈՒ ԿՈՒՅՆ ԳՂՈՐՈՒՄ ԿԱՎԷ՛ ԹԵ ԱՆԳԵՂ ՏՈՒՆԸ ՊԱՍԵՐԱՄԻՑ Է

Բայց նախքան ձևանարկներ Մեծ Տիգրանի մասին եղած պատմություններին, որ մեր ընդի թագավորներից իններորդն էր, հուժկու, անվանի և հաղթող այլ աշխարհակալների շարքում, պատմենք ինչ-որ անհրաժեշտ է մեր պատմության կարգը պահպանելու համար: Մենք կարծես մոռացության տվինք Սենեքերիմի մասին (հոսսի): Որովհետև նարեկոզդեստի թագավորությունից ութսուն, թե՛ ավելի կամ պակաս տարի առաջ՝ այս Սենեքերիմը Ասորեստանի թագավոր է եղել, նա, որ նրուսպիմը պաշարեց հրեաների Նուրիստա առաջնորդի ժամանակը: Նրա որդիները, Աղրամեղքը և Սանասարը, նրան սպանելով, փախան Եգիպտոս:

Մրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ նախնի Սկալորդին բնակեցնում է Նույն Ասորեստանի սահմանների մաս, մեր աշխարհի սրբաժայռի հարավում: Նրա սերունդն անկելով ու բազմանալով լցրեց Մեծ կոչված լիտը: Իսկ նրանցից ակնավորն և զինավոր մարզիկ վերջերս գործնում հասվաառամություն ցույց տալով մեր թագավորներին՝ սրբանացան այդ կողմերի թոգնությունն⁵⁵ սասանալու: Իսկ Արգանուզանը⁵⁶ բնակվեց Նույն կողմի արևելյան հարավում: Պատմագիրն ասում է, թե սրանից սերվեցին Արթուրիներն ու Գեուսիները: Այս էր պատճառը, որ մենք հիշեցինք Սենեքերիմին:

Բայց Անգեղ տան մասին Նույն պատմագիրն ասում է, թե սերված է մի ոմն Պարամից, Հայկի թոռից:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՆ ԵՐ ԱՐԹՐՈՒ ԲԱՆՈՒՄ

Անցնենք այսուհետև զրեու Տիգրանի և նրա զործերի մասին, որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորն և ամենախոճան էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աշակից եղավ Մարաց իշխանությունը առաջախու, հույներին էլ ոչ թե՛ ժամանակ նվաճելով իրեն հաղանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակա-

կիցներին նախանձնի եղով, իսկ Հետո եկողներն ցանկալի թե՛ ինքը
և թե իր ժամանակը:

Եվ ո՞ր իսկական մարզը, որ համարում է արիական բարքի և խո-
հականության, չի զվարճանա սրա հիշատակությամբ և չի ձգտի նրա
նման մարզ լինել: Ես տղամարդկանց դուռն կանգնեց և ցույց տալով
բացաթղուն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ (օտարների) լծի տակ
կենք, զարթոնք շատերին լուծ գնողներ և հարկապահանջներ, միթերներ
սպիտակ արձաթի, և պատմական քարերի, և զգեստների, և զառաքան քոյ-
ների, և գործվածքները՝ տղամարդկանց և կանանց համար՝ առհասա-
րակ բազմացրեց, որոնցով աղեղներ գնեցիցիկների նման սրաներին էին
երևում, իսկ գեղեցիկներն այն ժամանակի համեմատ գլուցազունների
էին նմանում: Հետևակ կողմերը ծիարող գարձան, պարտերով կր-
վողներն հոտող ազնվաժողներ, կողպեներով կողմերը գնեցիցի սրե-
րով և տեղավոր նիզակներով, մերկեր⁹⁷ պատապարդեցին ժահնաներով
և երկաթե զգեստներով: Եվ էր նրանք մի տեղ հավաքվեցին, միայն
նրանք արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների և դեմերի փայլ-
մանքը բավական էին թշնամիներին հայտնելու և վանելու: Ես խաղա-
ղություն և շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուզով և մեղքով:

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս փարտ-
յալ և մաշկի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը, գունձը կրեճով,
բազրը նայվածքով, ուժեղ սրուրներով, գեղեցիկ ունենքով, վախելա-
կազմ և թիկնազմա, կերակուրների և բույրեցիների մեջ պարզելու, ուր-
խաթությունների մեջ արիքավոր. որի մասին մեր հեռքը, որոնք փառեցի-
ներով երզում էին, ասում էին, թե մարտի ցանկություններն մեջ էլ
շափավոր է կելել, մեծիմաստ և պիճուխոսն և չի բոլոր (հասակություն-
ներով), որ պիտանի են մարզուն, Եվ այս գրքում Ի՞նչ կա ինձ ավելի
սիրելի, քան սրա մասին եղած զովեստներն ու պատմությունը երկա-
րի: Ես ասուն բանի մեջ արգարազատ և համատարասը չէր որոնեա-
լով՝ ամեն մեկի կյանքը կզուտ էր իր մարի լուսով: Էր նախանձում
լավազույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր
բնզանբույս ասնների վրա առարձու: Իր ինձամի զգեստը⁹⁸:

Ես սկզբում դաշնակից լինելով Աղգաստին, որ մարաշի էր, նրան
կեն է ասլիս իր Տիգրանուհի քույրը, որին թախանձանքով խնդրում էր
Աղգաստը Ուրովհետև (Աղգաստը) մտածում էր՝ այսպիսի ազգակա-
նություն շնորհիվ կամ հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ
այս կերպով հեշտությունը զավանստորեն սպանել: Ուրովհետև նրա
միտքը կասկածի մեջ էր, երբ մի անպատկեր մարգարեությունը նրան
ցույց տվեց առաջիկայում նրան պատահելիքը:

ԻՆ

ԱՅՊԱՀԱՆ ԵՐԿՈՐԻ ԵՎ ԿԱՍԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԿՑՈՐՈՍԻ ԵՎ
ՏԻՊԱԿՆԻ ՍԻՐՈ ԵՎ ՄՈՒՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՆՈՎ

Բայց երա այս մտածումների առիթն էր մտնումսկան դաշնակ-
ցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին, և շատ անգամ էր
Աղգաստին այս բանը հիշում էր, բունը հարչում էր նրանից, և անդա-
պար նա խորհրդակցիցներին այսպիսի հարց էր տալիս. «Ինչպիսի՞ հնար-
ներով մենք պիտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսիկի և բազ-
մարյութավոր հայի միջև: Եվ այսպիսի շփոթ մտածումներերով ժամա-
նակ առաջիկա զեպրերը նրան հայտնվում են երազի մեջ մի նախատես-
ությունը, այս կերպ, ինչպես ասում է պատմությունը:

ԻԶ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՅՊԱՀԱՆ, ԿԱՍԿԱՆՆԵՐԻ ՄԵՉ ԼՐԱՆՈՎ, ԻՐԵՆ, ՊԱՏՃԱՆՈՎ
ԳԻՊՎԱՍԸ ՏԵՍՆՈՒՄ ԵՎ ՍԵՆԱՆՆԵՐԻ ԵՐԱԶՈՎ

Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպասվում մարաշի Աժ-
գաստին Կյուրոսի և Տիգրանի միարանությունից: Ուստի և մտքերի
սաստիկ անկեղծությունից՝ գիշերը քնի մեջ տեսիլքով երևաց նրան այն,
ինչ որ արթուն ժամանակ ոչ աչքով էր տեսել երբևէ և ոչ ակնազով լսել:
Ուստի քնի վեր թռչելով՝ չի պատում խորհրդակցության ժամին սո-
վորական կարգով, այլ իսկույն, մինչգեռ գիշերվան բավական ժամը
զեռ կային, կանչում է խորհրդակցիցներին և արտում երեսով, գեթին նա-
խելով՝ սրտի խորքերից հասույանք է արձակում: Երբ խորհրդակցիցները
պատենուր հարցնում են, ես ժամերով ուշացնում է պատասխանը և
վերջապես հեծկատանքով սկսելով՝ բաց է անում արտում ծածուկ պահած
խորհրդերն ու կատակածք: Ես արաւաճիկի անկերը:

Ո՞վ սիրելիք, ասում է նա, (երազումս թվում էր), թե ես մի անձա-
նաթ երկրում եմ գտնվում, մի լուսն մտո, որ երկրի վրա երկար բարձ-
րացած էր և որի զագաթը թվում էր սաստիկ անուամանիքով պատած,
և կարծես ասլիս լինելի, թե այս Հայկազանը երկրումն է: Եվ էր ես
երկար նայում էի այդ լուսն, մե՞ ծիրանազգեստ կեն երեսը ինձ երկա-
զույն բողով, բարձր լուսն զագաթին նստած, խոշոր աչքերով, բարձ-
րահասակ, կարմիր այտերով, որ բնված էր մեծոր երկուերով: Երբ
ես երկար նայում էի այս երևույթին — հիացման մեջ էի, հանկարծ
կենք երկր (զավակ) մեջ, կատարյալ դուրյազուններ հասավով և քնու-

Քյամբ: Առաջինն առյուծ հեծած՝ պահում էր զեպի արևմուտք, երկրորդն ինձ հեծած զեպի հյուսիս էր զինում, իսկ երրորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի մեր սերտության վրա էր հարձակվում:

Այս խառն երպանների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե կանգնած եմ իմ սրբունի (այգարանքի) վրա, տեսնում էի նրա կտուրը բազմաթիվ գեղեցիկ շատրվաններով զարդարված, մեզ պատկոզ ստամբաններին հրաշալի տեսքով արնտեղ կանգնած, և ինձ՝ մեզ հետ միասին նրանց զոհչեղով ու խնկերով պատվելիս: Երբ հանկարծ վեր նայեցի, տեսա որ այն վիշապ հեծած մարդը, կարծես արժիքի թևերով պանախով՝ վրա հարձակվեց և մտանշտով ուզում էր աստվածներին կործանել: Իսկ ես, Աժդահակը, մեջ ընկնելով, այն հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի, սրանչի՛ր զյուզյուզը ինձ հետ կռվի բռնվելով: Ետև երգակների տեղերով իրար մարմինները խոցողովով՝ արյուն փտակներ վար հուռեցրին և այգարանքի արեգակի նման փայլող երեսը արյան ծով զարձրին: Հետո ուրիշ զիններով (կռվեցինք) ոչ սակավ ծամեր:

Բայց ի՛նչ օգուտ է խոսքս երկարացնել, որովհետև գործի վերջը իմ կործանումն եղավ: Տազնապից աստտիկ բրախերը կոխեց, և բունս փախավ, և այլևս կենդանի չեմ թվում: Որովհետև այս երեսույթների նրազը ուրիշ բան չի նշանակում բան այն, որ Հալիպոլյան Տիգրանի կռվմից բունի հարձակում պիտի կատարվի մեզ վրա: Բայց ո՞վ մեզանից, աստվածների օգնությունից հետո, խոսքով ու գործով մեզ բարեք խորհելով չի հուսա մեզ թագավորակեց լինելի:

Եվ խորհրդակիցներից շատ օգտակար առաջարկություններ լսելով՝ շնորհակալությամբ պատվում է նրանց:

ԻԷ

ՈՐՈՇՐԱՆԻՏՆԵՐԻ ՈՍԱՆԵՐԸ, ՀԵՏՈ ԵՎ ԻԲ ՄՏԱՆԱՅ ՄԻՋՈՇԸ ԵՎ ԱՆՐԵՊԱՆԱՆ ԳՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ձեզանից, ո՞վ սիրելիներ, ասում է (Աժդահակը), շատ հանձարեղ և իմաստուն բաներ լսելուց հետո՝ կասեմ և ես, ինչ որ, աստվածների օգնությունից հետո, մասնում եմ իբրև օգտակար միջոց: Որովհետև թշնամիներից զգուշանալու և նրանց մտազրույթուններին ծանոթանալու համար ոչ մի բան այնքան մեծ օգնություն չի բերում, բան էրբ մեկը (Քշեանուն) կորուսա պատրաստի՝ սիրտ միջոցով նրան զավելով: Եվ այս բանը մենք այժմ հնարավորություն չունենք կատարելու ոչ զան-

մերի միջոցով և ոչ պատրուզական խոսքերով, այլ միայն այլ կերպով, որ ես մտազրու եմ գործարկել: Իմ խորհուրդը կատարելու՝ որովայն արբելու միջոց է՝ նրա րուչը Տիգրանունին, գեղեցիկագույնն և խոհեմը կանանց մեջ: Որովհետև այսպիսի խնամեական ազգակառնությունները, համարձակ երթնելույթյան միջոցով, ընդարձակ հնարավորություն են ստեղծում թաքուն կերպով զավել լարելու, կամ նրա մտերիմներին գտնվելու ու պատվով խոստանալով հրամայել՝ նրան հանկարծանի սպանել սրով կամ թուշի միջոցով, կամ նրա մտերիմներին և կուսակալներին գանձերով նրանց բռնանել և այս կերպով նրան, իբրև մի անզոր ազալի, մեր ձեռքը գցելու:

Բարեկամներն այս խորհուրդն ազուր համարելով, գործի են ձեռնարկում: (Աժդահակը) իր խորհրդակիցներից մեկին մեծ զանձ առյուծ ուղարկում է (Տիգրանն մտա) մի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությունն ունեի:

ԻԸ

ԱՌԳԱՀԱԿԻ ԹՈՒՂՐԸ, ՏՈՒՂԱՆԻ ՀԱՄԱՆԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՒՂԱՆՈՒՆՈՒ ՄՐԱՆԱՏԱՆ ՈՒՂԱՐԿԻԸ

«Քո սիրելի եղբայրություն զիտն, որ այս աշխարհի կյանքում աստվածները մեզ չեն պարգևել ավելի օգտակար բան, բան սիրելիների բազմություն, իհարկե իմաստուն և հորոքագույնների, որովհետև այս զեպքում զբոսից խառնություններ չեն համարձակվում ծագել, և եթե պատահեմ, իսկույն կրեկհնեմ, իսկ ներսում նրանք կհամաձայնեն, քանի որ այսպիսի շարությունը ոչ սրից չի կարող մտաք գործել: Արդ՝ ես տեսնելով բարեկամությունից առաջ եկող այս օգուտը, կամեցա ավելի հաստատուն զարձնել ու խորացնել մեր մեջ եղած սերը, որպեսզի երկուքս էլ բոլոր կռվներից ապահովվելով՝ ամբողջ և հաստատ պահենք մեր տեսությունները: Եվ այս բանը կկատարվի, եթե ինձ կնույթյան տես քո բույր Տիգրանունուն, մեծ Հայոց օրիորդին⁶⁰, թերևս նրա համար եսն բարի համարես, որ թագուհիների թագուհի լինի: Ողջ եղիք, մեր թագակից և սիրելի եղբայրս:

Առանց խոսքս երկարացնելու սանձա՝ Գառգամավորը զայլու է, գեղեցիկ օրիորդին վերաբերյալ գործը կատարում է, որովհետև Տիգրանը համաձայնում է իր րուչը Տիգրանունուն Աժդահակին կնույթյան մաս: Գնա շղիտենալով նրա կռվից արքայած զավանձանությունը՝ քրոջն ուղարկում է թագավորավայել կարգով: Աժդահակը նրան կին տանելով՝ ոչ

միայն իր սրտում թաքցրած նեկզույթյան, այն (Տիգրանուհու) զեղեցկության պատճառով իր հանսպ մեջ առաջին է դարձնում, իսկ ներքոստ նշույթում է շարույթյան:

ԻՐ

ԹԵ ԻՆՉԻՆ ԱՆՆՊՈՐՑՈՒՆԸ ՀԱՅՏԻ ԳԱՐՁԱՆ ԵՎ ԳԱՏԻՐԱԶԻՆ ՍՊՈՒՆՑ, ԵՎ ԱՅՐԱԿԱՆԻ ՄԱՆՆ ԵՅՐ ԿԻՎՈՒՄ

Արանից հետո առում է, թե կրք Աճգահար Տիգրանուհու սրկնույթյան մեջ հաստատեց, իր թագավորության մեջ սլինչ չէր գործում ոտանց նրա հավանության, այլ մանն բան կարգադրում էր նրա առածի պես և հրամայում էր, որ բոլոր նրա հրամանին հնազանդին: Այս այսպես կարգադրելով՝ սկսում է այնուհետև մեղմով խորհուրդներ նրան գրովի: Ե՛րու լքհան, սասուն է նա, որ նորայր Տիգրանը նախանձում է, որ դու Ղբայց՝ աղկին ես գործի, նրան զրգում է նրա կիբը՝ Զարուհին: Ի՛նչ կիբի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ես կհեռնեմ և հետո Զարուհին Արյաց վրա (տիկին) կգանա և աստվածուհիների տեղը կդնե: Արանն ընդ մնում է, բնորով այս երկուսից մեկը՝ կու՛մ լինել կորայրուհի և հանձն առնել խալստակ կործանում Արյաց առաջ, կամ բո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հոգույլ:

Այս խորամանկություն մեջ թաքցած էր (և սպանակիք), թե Տիգրանուհին կենտրին եթե մարտաբարձացու ըսնկություն համաձայն չգտար՝ իսկ խորագետ զեղեցկուհին այդ զմովանությունը հասկանալով՝ սիրովոր խոսեցրով է պատասխանում Աճգահարին և մտերմորեն միջոցով շտապելով կորորը հաշտեում է (Աճգահարին) նեկզույթյանը:

(Աճգահարին) արեուհան զործ է ձեռնարկում, պատգամավորների ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ արեկամական անտաղտության համար զու երկու թագավորությունների սասձանաղուս մի անզում, իրեն թե մի կարեոր գործ ու խոսակիք կա, որ չի կարելի կատարել զոր և պատվիրակության միջոցով, բայց միայն անձամբ զեմ առ զեմ պատահելով: Սակայն Տիգրանը պատմիրակության դիտավորությունը դիտեալով՝ Աճգահարին խորհուրդներն ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ զրով հայանում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կա: Երբ այսպիսով շարութունը հայտնի դարձավ, այնու ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկություն չէր կարելի շարությունը բողբոխել, և այնուհետև թշնամական գրույթները հայտնի զրգովում էր:

եվ Հայոց թագավորը (զորք) է ձողովում Կապադովկիայի սասձանեկերից: Վրաց և Ալգամից բնորեններ՝ սրտն որ կային, և մեծ ու Փորք Հայքի բուրք բնորեններ, և բոլոր զորությունը զեմում է Մեղացուց կողմերը: Կտանքը հարկադրում է Աճգահարին Հալիպոլունի զեմ նրեկ պատերազմով ոչ փոքր թագավորությամբ: Հակառակության գործը ձգվելով էր մինչև հինգ ամիս, սրովհետև արագ ու առաջ գործը հիվանդանում էր՝ բանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սերիի բոլոր (Տիգրանուհու) մասին: Ես աշխատում էր աջողիսի մի հար գտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ձար գտնե: Երբ այս հաջողվում է, մտածում է և կոմի ժամը:

Բայց զոմում եմ իմ թաշամարտիկ նիզակավորին, որ բոլոր անզամներով համալար էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատահեցրում, կատարյալ զեղեցիկ հասակով, առույց և ուժի կողմից իրեն հավասարը շունեցուր: Եվ ինչու՞ եմ խոսքս երկարացնում, կոմի ժամանակ Աճգահարին երկուքի ամոր զրահը ինչպես չոր ձեղքելով՝ Աճգահարին շամփում է իր նիզակի ընդարձակ տեղին, և ձեռքը նախ քան իրեն իհն էլ զեկքի հետ զուրս է բերում: Բայց կոմին սրանչին էր, սրովհետև քաշեր քաշերի հանդիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին շտաով թիկունք չէր գործնում, ուստի պատերազմը երկարում էր թագական ժամեր, մինչև զործին վերջ էր զեմում Աճգահարի մար: Այս բարբախտ դեպքվածը նոր փոքր էր ազիկացնում Տիգրանին:

Լ

ԱՃԳ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԻՐ ՏԻԳՐԱՆՈՒԸ ԶՈՒՐԻՆ ՈՐԱՐԱՆԵՑ ԵՆԳՐԱՆԱԿԵՐՑ, ԱՆԵՎ ԱՅՐԱԿԱՆԻ ԱՌԱՅԻՆ ԿՆՈՋ ԱՆՈՐԵՒ ԵՎ ԿԵՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒՄՑԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իսկ բուրք Տիգրանուհու մեծ թագավորությամբ ուղարկում է թագավորազայնի կերպով Տիգրանակհար՝ թաղաբը, որ Տիգրանը շինեց իր անունով, և այն զավանները հրամայում է նրա ժառանգության մեջ զեկել: Եվ այդ կողմերի ստատու՞ կողմում ազնվական դասակարգե, սասուն է, սրա սերունդից է առաջացել, իրեն թագավորական սերունդ:

Իսկ Աճգահարին առաջին կնոջը, Անուշին, և շատ աղջիկներ Աճգահարին սերունդից՝ պատանիներով և զերկիրի թագավորությամբ հանդերձ, ազիկի քան մի բյուր մարդ, (Տիգրանը) ընկանցնում է մեծ լիտան արեկյան կողմը: մինչև Գողթի սասձանները, որ են Տամբա, Ուկիզա, Գաղգուլներ և ուրիշ դաստակերտների գետի արձով, որոնցից մեկն է Վրանյունիք, մինչև նախնազանի ամբոցի զեմուղիքը: Նրանց է թողնում հաս

երկր ամաններ⁴ երամ, Զուգա և ետ(ր)շակունիք⁵ գետի մյուս կողմում, ամբողջ զաշար, որի զլայնն է Աժգանեական, մինչև ետև նախնավան ամրոցը: Բայց վերը հիշված Անուշ կնոջն իր որդիներով հանգստա բնակեցնում է մեծ լեռան փվածքի վերջում: (Այս փվածքն, ասում են, առաջ է կելի մի ահապն երկրաշարժից. այս բանը պատմում են այն մարդիկ, որոնք Պաղովեսոսի⁷⁵ հրամանով բնագրանակ ուղևորութուններ կատարելով սասարիզներով շափեցին մարդկանց բնակության տեղերը, մասամբ նաև ծովը և անբնակ վայրերը Այրեցյալ գոտուց մինչև Քիմեոսի⁷⁴): Իսկ Անուշին սպասավորներ տալիս է նույն այն մարդկանցից, որ լեռան ստորտում բնակեցրին:

Այս բանը ճշմարտագին պատմում են և թվեկյաց⁷⁵ երգերը, որ, ինչպես լուսմ եմ, տխործելով պահել են գինեվեա Գողթն զավանի կողմի մարդիկ. այդ երգերում շարվում են պատմութունները Արտաշեսի և նրա որդիների մասին, այլաբանաբար հիշելով և Աժգանակի անբնակեցրել, նրանց վիզապագուններ կոչելով: Որովհետև Աժգանակ մեր լիզովով նշանակում է վիշապ⁷⁶, Այլև (այդ երգերում) ասում են թե՛

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
եվ նրա զեմ զավ լարեց վիշապների դահլիճում»:

Այլև ասում են.

«Արտավազը շղտավ,
Արտաշեսի քաջ որդին,
Ապարանի փոքրիկ տեղ
Արտաշատը հիմնելիս՝
Անցավ գետց և շինեց
Մարաստանում Մարակերտը»:

[«Արտավազը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնվելու մասնակ, մի փոքրիկ տեղ շղտանելով ապարանի համար՝ անցավ, ասում են, գետց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը», որ գտնվում է Շարսուր կոչված զաշում, Ասում են նաև

«Տենչալով տենչում է Մաթենիկ տիկինը
Արասխուր խավարտ և տից խավարժի
Արգավանի բարձրից»⁷⁷:

[«Փափաղելով փափաղում է Մաթենիկ տիկինը արտախուր խավարտ և տից խավարժի Արգավանի բարձրից»:]

Արդ՝ զու այստեղ առավելապես շեռա զարմանա, թե ինչպես պատմեցինք ճշմարտոր՝ բացատրելով մութ պատմութուններն այն վիշապների մասին, որ ապրում են Ազատն ի վեր⁷⁸, Մասիս վրա:

Ինչպես որ ինձ, պատմողս, սիրելի է հավաստի պատմել այս պատմության մեջ բուն և առաջին Տիգրանի և նրա զորքերի մասին, հիշելով գրայցներն այն Երվանդյան Տիգրանի մասին, նույնպես սիրելի պետք է լինեն ընթերցողից ինչպես այդ մարջ ու նրա զորքերը, այնպես էլ նրա վերաբերյալ պատմութունները: Ուստի ևս սիրում եմ ըստ բազմաթյան այսպես կոչել՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, որովհետև քաջերի սերունդները քաջեր են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպես ուզում է՝ թող կոչի: Բայց դիցարանական տեսակետից՝ ևս ճշմարիտ է մեր աասծը: Չկա ոչ մի Արամազդ, բայց միայն նրանց համար, որոնք կամենում են, որ Արամազդ լինի. և այսպես կոչված շորս Արամազդներից մեկն է միայն՝ Ճաղատ Արամազդ⁷⁹, Այսպես նաև շատերը կան Տիգրան անունով, բայց սա մեկ է միայն է Հայկազուններից, որ Աժգանակին սպանեց, և զորի տարավ կրա տուրք և Անուշին, վիշապների մորը, և կյուրոսին, նրա բարի կամքով և հոժարությամբ, օժանդակ ունենալով՝ Մարաց և Պարսից իշխանութունը հափշտակեց:

Մրա որդիներն են Բար, Տիրան և Վասազն⁸⁰, որի մասին մեր աշխարհի առասպելներն աւում են.

«Երկնում էր երկինք, երկնում էր երկիր,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի.
Երկունքը բռնել էր ծովում
Նաև կամրիք Եղեգնիկին»:

Եղեգնի փոզովը ծուխ էր կելում,
Եղեգնի փոզովը բոց էր կելում
Եվ բոցից զուրս էր վազում
Մի պատանեկիկ.

Վազում էր խարտաշ մի պատանեկիկ,
Նա հուր մազեր ուներ, (այսպ թե՛)
Բոց մարուք ուներ,
Եվ այրերն էին արեգակներ»:

Մերք մեր ականջով լսեցինք, ինչպես այն ոճանք երգում էին փանդոսներով: Դրանից հետո երգում աւում էին, թե կապել է վիշապներին

Տեառ ու հաղթել, և Հերակլեսի քաջագործութուններին շատ նման բաներ էին երգում նրա մասին: Բայց ստում են նաև, թե սա աստվածացրած է, և Վրաց աշխարհում սրա հապակով արձան կանգնեցնելով՝ պատվում էին գոհերով:

Սրա սերունդներն են Վահոնիները: Սրա կրտսեր որդուց Ասավանդի օրացին են Ասավանդիները: Սրա որդին էր Ասավանդ, սրանք՝ ներսևներ, սրանք՝ Զարեհ: սրա սերունդից են Զարեհավանյան կոչված չեղերը: (Զարեհի) առաջին որդին էր Արմազը, սրանք՝ Բագամը, սրանք՝ Վահանը, սրանք՝ Վահնի: Մա Աղերստանը Մակեդոնացու դեմ ապստամբելով՝ մեծանում է նրա ձեռքով:

Ալյանդից սկսած մինչև Վաղարշակի թագավորից Հայաստանում ստույգ բան չունեմ թե՛ պատմելու, որովհետև խառնակութուններ և շփոթություններ լինելով՝ մեկը մյուսից ասու էր վազում մեր աշխարհին տիրելու: Այս պատճառով էլ Արշակ Մեծը դյուրավ Հայաստան մտնելով՝ իր կերպը՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա:

Լ Բ

ՅԵ ԵՂԱՎԱՆ ԳՆՏԵՐԱՆՈՐԸ՝ ՏԵՎՏԱՐՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՂԱՎ ԵՎ ՄԵԹ ԶԱՐԲԱՐԸ ՍԱԿԱՎԱՐԻՎ ԵՌՈՎՊՈՏՅՆ ԶՈՐԵՐ ԷՆՑ ԱՃՆՏԵՎ ԷՐ ԵՎ ԱՆՏԵՎ ՄԵՌԱՎ

Այս երկու (պայմաններն) են, որ քո Հարցադիտության շնորհիվ մեզ տալիս ալ ու նեղություն են պատճառում՝ համառատարանություն և արագաբանություն, այն էլ պերճ ու պայծառ, ինչպես պատրանակալ խոսքերը, ստույթունից հետո և ի ճշմարտությունը, և այս կերպով թե՛ մի անգամից պատմել առաջին մարդուց սկսած մինչև թե՛: Բայց այս բոլորը միասին չի կարող պատահի: Որովհետև (Ասավանդ), որ ամեն բան ստեղծեց, նա, որ կարող էր մի անխաբիությունը մի անկեղծությամբ ամեն ինչ գոյացնել՝ աշտոս չարավ, այլ օրեր որոշեց և ստեղծվածների մեջ կարգեր, որովհետև մի բանիսն առաջին օրվա ստեղծվածներն են, մի բանիսը՝ երկրորդի, երրորդի և հաջորդ օրերի: Եվ Մ. հոգին, այս վարպետությունը մեզ սովորեցնում է նույնպիսի կարգեր պահպանել: Բայց քո փախազը մենք տեսնում ենք առավանջյան սահմանից դուրս եկած՝ որ ամեն բան և միանգամից և ճշմարտությունը թե՛ ասված լինի: Բով մենք կամ էրկար պետք է գրենք, որպեսզի քանկացածից պես լինի: կամ կարճ որ թե՛ հասնի չի լինի: Որովհետև քո շունակեցնելուց մենք ունեն չըրեցինք (Աղերստանը) Մակեդոնացու մասին, ու էլ նյդուս-

կան (պատեղազմի) մասին իր տեղումը հիշեցինք, և այստեղ ենք կցում: Չենք կարող սակ, թե իմաստ՝ են թե անհասնար հյուսն ենք մենք դառնում այստեղ, պատշաճ է թե ոչ՝ այժմ միայն վերջումը կցել կարեոր և մեր Հարցադիտության արժանի պատմությունները:

Եվ այս ճանրից որո՞նք պետք է առաջինը լինեն, և թե ոչ Հոմերոսից պատմածները, այն՝ ինչ որ նա պատմում է ներկայան պատերազմի մասին ասորեստանցիների Տևոստա թագավորի ժամանակ: Եվ մեր Հարցմայրը, որ ասորեստանցիներին հպատակ էր, թե՛ մարզով և թովպական դորրի հեռ-օգնական է եղել Պրիամոսին և այնտեղ հեղինակացոց բաշերից վերավորվելով մեծանում է, բայց կկամենայի թե Արիվանդ և ոչ թե մի ուրիշ քաջից:

Վերջացավ Ասարի Գիրքը, Հայոց մեծերի
ձեռնարանությունը:

ԳԱՐՍՈՒՑ ԱՊԱՊՈՒԼՆԵՐԻՑ

ԲՅՈՒՐԱՎՈՒ ԱՌՊԱՆԱԻ ՍԱՄԱՆ

Բայց ի՞նչ ցանկություն է արդյոք, որ ունես Բյուրասպի Աժգահակի՞ տեղիտան և անձոտի առասպելների եկատմամբ, կամ ինչու՞ մեզ նեղություն նա ապիս պարիս անհամար ու աննշանակ զրույցների, ժանազանից թե անբանությունը՞ պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և տարաքի բարեխարությունը, զինքի նրան սպասավորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել չկարողանալը, ուսերը համարողը, այնտեղից վիշապների ծնվելը, այնուհետև շարություն անումը, փորի համար մարդիկ սպանելը, Հեռո մի ոմն Հրույզին նրան կապելը պղծեմ շարերով և Դմրավից կողմով լնոր տանելը: Հեռո Հրույզին քնելը ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաշելով ըլուր տանելը, Հրույզինի զարթելը և նրան լեռան ինչ-որ այր տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա ստալ իրեն արձան հաստատելը, որից սարաբանավոր եղավ՝ ճեղագող է մուտ շղթաներին և չի իշխում զուրս գալ և աշխարհը պահպանել:

Ի՞նչ կարողություն ունես այս սուտ առասպելներից կամ ի՞նչ կարիք յայպիսի շինծու անմիտ և անհասնար զրույցների: Մե՞ թե սրանք հույների պե՞րճ ու ողորկ, պատճառավոր առասպելներն են, որոնց տակ թարգման են ճշմարիտ իրողությունները: Բայց դու մեզ ստում ես, որ իմաստ տանք նրանց անբանությունը և անզորը զարդարենք: Ես

նույնը կրկնում եմ բեզ, ինչ: կարողություն ունեն սրանց, և ինչ փափագ է անբաղախի բաներին բաղձելի և մեզ նոր նեղություն պատճառելի: Մենք այս վերագրում ենք բոլոր անվական հասակին և համարում ենք թո՛ւ ահա խակություն ցանկություն: Ուստի այստեղ էլ՝ թող կատարած լինենք քո կամքը և փափագը լրացնենք:

ՔԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԽՂԶ ՈՐ ՀԱՎԱՍՏԻ ԲԱՆ ԱՆ ԲՅՈՒՐԱՍՅՐ ԻՄԱՆՆԱ

Պատանի խոսքն այժմ համարակապուս կարտասանեմ. «Միբողի համար կա՞ արցյոթ ուրիշ ես, ի՛նչարկն ուշ»⁸⁵, Որովհետև բացի ուրիշ անհար բաներից, որ բեզ համար հնարավոր դարձրիք, այս էլ ենք կատարում: Որովհետև նրանց այն գրույցներն ու գործերը, որ մենք առում ենք և մանավանդ որոնց լուրբ տաղանդություն էր մեզ պատճառում՝ այսօր իմ ձեռներով ինքս շարադրում եմ, նրանց անտուխյան մեջ միտք զննելով և նրանց շափազանց հին և նրանց համար անհասկանալի անցբերն ահա կրացատրեմ, միայն թե՛ բեզ էլ ուրախություն պատճառեմ կամ օգուտ բերեմ: Բայց գիտցի՛ր միք առևիությունը զեզի ասպիտի գրույցները, որ արժան չհամարեցիրք միք առաջին գրքում զեռեզել, ոչ նույնիսկ վերջին գրույցներում, այլ զատ և առանձին: Ես կսկսեմ այսպես:

(Պարսկերի) Բյուրասպի Անգա՛նակ ասածը նրանց նախնին է, ներքովին ժամանակակից: Որովհետև երբ լեզուները բուրբ երկրի վրա ցրվեցին, այս բանը չկատարվեց խանդիխուսն և ստանց առաջնորդների, այլ կարծես մի աստվածային ակնարկությամբ որոշվեցին գլխավորներն և ցեղապետներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր սահմանը ժառանգեց կարգով և գրությունը, եզ և այս Բյուրասպի խակական անունը համաչառում եմ Կենսամբուս Պյուրիզա⁸⁶, որ գտել եմ բազդեական մատյանում: Սա ոչ այնքան բուշություն, որքան նոխություն և ճարտարությունը իր ազգի ցեղապետությունը վարում էր, ներքովին հնարանգելով, և կամենում էր ցույց տալ, որ ամենք պետք է ընդհանուր կենցաղ ունենան. նա ստում էր, թե ոչ որ չպետք է առանձին (անփական) բան ունենա, այլ ամեն ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն մի խոսքը, ամեն մի գործը հայտնի էր. ոչ մի բան ծածուկ չէր մտածում, այլ սրտի բուրբ զարտնի խորհուրդները լեզվովն արտահայտում էր. և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մտա ելումուտ անեն ինչպես ցերեկով, այնպես էլ գիշերը: Եզ այս է նրա այսպես կոչված անբարի բարեբարությունը:

Եզ որովհետև աստեղարանության մեջ հզոր լինելով կամեցավ նաև կատարել: շարությունը՝ սովորել, և այս նրան անկարելի էր, որովհետև,

ինչպես վերն ասացինք, մարդկանց պատրելու եպատակով սովորություն ունեն ոչ մի բան ծածուկ չգործել, ուստի այնպիսի կատարելու և ծայրահեղ շարությունը սովորելու հնարավորություն չկար, այս ուսման համար մի գրան հնարք է մտածում, իբրև թե՛ փորթ սարսափելի ցավեր ունի, որ ոչ մի ուրիշ միջոցով չի բժշվելի, և թե ոչ մի ինչ-որ խոսքով ու ստեղծելի անունով, որը ոչ որ չի կարող լակ ստանց վտանգի: Եզ սովորած շար պին, որ նյութում էր շարությունը, զուրբ Բյուրասպի ունի վրա զննելով անկապակած սովորեցնում էր նրան անբարի արժեքաբ, տանք և հրապարակներում, ականչին խոսելով: Սրա մասին աստեղություն ասում են, թե ստանանայի ճուտը նրան սպասավորելով կատարում էր նրա կամքը, որի համար հետո, պարզև խնդրելով, ուր համբուրում էր:

Իսկ վիշապներ բուսնելը կամ Բյուրասպի կատարելապես վիշապանալը, որ ստում են, այս է Որովհետև նա անթիվ մարդիկ սկսեց զո՛նի զներին՝ ուստի բազմությունը նրանից տաղանդավոր և բուրբ միքարանցին ու նրան հալածեցին. նա փախավ վերոհիշյալ լեռան կողմերը. երբ հալածանքը նրա զեմ ստատկացավ, նրա հետ եղած ամբողջ բայրալվեց և ցրվեց. հալածողներն այս բանին վստահանալով՝ մի բանի օր այդ տեղում հանգիստ առան: Սակայն Բյուրասպը ցրվածներին նորից համարեղով՝ հանկարծորեն նրանց վրա է հասնում, մեծ վնասներ պատճառելով. բայց բազմությունը հաղթում է և Բյուրասպը փախուստ է ապրի: Հասնում, նրան սպանում են լեռան մոտ և զցրում են մի մեծ ձմբաճառ վիճի մեջ⁸⁷,

Կատարելու և ծայրահեղ շարությունը սովորելու հնարավորություն չկար, այս ուսման համար մի գրան հնարք է մտածում, իբրև թե՛ փորթ սարսափելի ցավեր ունի, որ ոչ մի ուրիշ միջոցով չի բժշվելի, և թե ոչ մի ինչ-որ խոսքով ու ստեղծելի անունով, որը ոչ որ չի կարող լակ ստանց վտանգի: Եզ սովորած շար պին, որ նյութում էր շարությունը, զուրբ Բյուրասպի ունի վրա զննելով անկապակած սովորեցնում էր նրան անբարի արժեքաբ, տանք և հրապարակներում, ականչին խոսելով: Սրա մասին աստեղություն ասում են, թե ստանանայի ճուտը նրան սպասավորելով կատարում էր նրա կամքը, որի համար հետո, պարզև խնդրելով, ուր համբուրում էր:

ՅԱՆԱ ԵՐԱՊՈՒՄ ԳՈՐԷ

- Ա. Լայռ Միջին պատմությունը.
- Բ. Արշալի և Կրա արհեստի Քաղաքների, պատերազմ մակերևույթների և ներ համայնքների հետ
- Գ. Վաղարշահին Լայռն աշխարհի վրա Քաղաքներից
- Դ. Քե ինչպես Վաղարշահը Լայռն բռնադատեց զինվորական կորսի վերաբերյալ արշավում է մակերևույթների մակերևույթի վրա
- Ե. Մարտիչարհին պատերազմի և Կրա մահը միտակցի Տորվանից
- Զ. Քե ինչպես կաղապարեց Վաղարշահը մեր աջնորդի հրահրապետի և արևմտյան կաղապարը
- Է. Քաղաքաբնակ կաղապարաբնակներ, և Քե մրտակցի հիմնից կառուցողություններն և ինչպես հրամայեց կենդանուրդը
- Ը. Մարտը Աղաճակ Քաղաքի սերնդից Քաղաքաբնակներն կերտող կռիվներից
- Ր. Մեր Արշալի Առաջին և Կրա զորքերի մասին
- Փ. Քե արտակցի պատմությունը Մար Արա կասեռայի գրքից հետո
- ՓԱ. Մեր Արաշուն Առաջին մասին և Կասեռայությունը (պարտիկներից) հաճախակցի մասին
- ՓԲ. Արաշուն արշավանքը զինի Արևմուտք, Արևոտին ներկայացվել և կուտարի արևմտեան ավար սանեկն ու Կուտարին սուրբ
- ՓԳ. Ուրիշ պատմագրիներից վերաբնակներ Արաշունի արհեստագործական և Կրտառին կապուտ մասին
- ՓԴ. Տիգրան Միջին Քաղաքներից, Լուսնայ զորքերին զինարդիլը, մեշյանները շինելը և Քաղաքների արշավելը
- ՓԵ. Համայնքների Պատկերա զորավորի մեր վրա զինելը, Մամուկի սանեկը և Միհրապուրի մահը
- ՓԶ. Տիգրանի Համայնքների զորքերի վրա Տարակրկիլը, Պարսիստոսի խույս սուրբ և Կրտառայ Միհրապուրի արևմտից
- ՓԷ. Արտառի պատերազմը և Տիգրանից սպանվելը
- ՓԸ. Քե ինչպես Կասեռա զինարդից Տիգրանին և Միհրապուրի ապստամբին ու Արտառին շինելը
- ՓԹ. Տիգրանի և Արաշունի միտակցություն մասին. Պատկերա ապստամբող զորք սղարկվելը, Հյուրհանոս բաժանաչապետի և Կրտառայի զինարդից
- Ի. Լայռն մի այլ պատերազմ Համայնքներից հետ, Սիզակն և Քենգիթիստի պարտությունը
- ԻԱ. Քե ինչպես Արտառից անհամար Լայռն զորքերի վրա զինվելով անհամար է համաշատ (բազալը)
- ԻԲ. Արառայից Քաղաքներից մասին և Համայնքներից հետ պատերազմելը
- ԻԳ. Արտառիս ներկայացվել Արառայից
- ԻԴ. Արշալի Քաղաքներից մասին. սառնից անհամար Կուտարի մասանկ կերպով

- Համայնքներից Կուտարու զանաչը, Հյուրհանոսի արևմտից և Կրա պատերազմ Քաղաքներիցից զինի հասած վանքը
- ԻԵ. Արշալի զինարդից Հերակցի հետ և արևմտա հաղապարաբնակը
- ԻԶ. Արշալի Քաղաքներից, Կուտարի արևմտյան Կուտարու զանաչը Համայնքներից, պատերազմը Հերակցի զորքերի հետ և Կրա կորստից Համակցին սպանելը
- ԻԷ. Արտառի Քաղաքի շինարարի և Համառուս հիշատակության մեր Կուտարուցի ստեղծ
- ԻԸ. Արշալի Արևելք զուրկ և Պարսից վրա Արաշունի Քաղաքներից, և Քե ինչպես Կրա կաղապարը (Արաշունի) կերտելից, արտեղից մաղամ են մեր Կուտարուցի և Կրա սպանվելից
- ԻԹ. Արշալի վերադառանք Արևելքից և Արտառի ստեղծություն սուրբ Հերակցին Պարսիստոսի հետ պատերազմելից
- ԻՊ. Արշալի իշխանների ստարուր Մարտիստի մաս, որի մամուկի կրտառը անհամար Փրկի, Քրտառուին, որ ստիճ գարնավ Արշալի Համառուսին
- ԻՊԱ. Արշալի Քաղաք Փրկիցին
- ԻՊԲ. Արշալի Քաղաքի պատերազմը, որ արեց Քաղաքա առաջարկ Փրկիցի հրամանով
- ԻՊԳ. Քաղաք առաջարկի զարգացումը Կուտարուցի, և (Արշալի) հինգ Քրկիցի պատկերները
- ԻՊԴ. Մեր (առաջարկի) համառուսության մասին
- ԻՊԵ. Արառուսի Քաղաքներից և Արշալի զավակներին սպանելը. Լեզինե սիկնոյ մասին
- ԻՊԶ. Մերին Քաղաքի կորստան, Մահառուսիցի անվանակրտառության և Կրա մահան մասին
- ԻՊԷ. Արշալի Քաղաքներից, Մահառուսի արհեստի կուտարից և Արաշունի փախչելով սպանվելը
- ԻՊԸ. Մեշյանների զորք արեց Արաշունից՝ Արաշունին իր մեղքը զգուց համար, և Միհրապուրի Քաղաքը
- ԻՊԹ. Արաշունից Քաղաքի շինարարի մասին
- ԻՊԲ. Քե ինչպես շինեց Քաղաքաբնակ՝ կուտարի Քաղաքը
- ԻՊԴ. Մեղքից կազմած սեռառը սնանկու մասին
- ԻՊԵ. Արաշունից կազմած Արաշունի մասին
- ԻՊԶ. Քե ինչպես Միհրապուրից Պարսիցի կուտարներին սպանական պատկերվելով խնդրում էր Արաշունի Քաղաքներից
- ԻՊԷ. Քե ինչպես Արաշունը լուսում է Արաշունի զուրկ և զորք է զուտարում՝ պատերազմի պատերազմելով
- ԻՊԸ. Քե ինչպես Արաշունի իր աշխարհը մանկուսն պես զորք Քաղաքից
- ԻՊԹ. Արաշունի պատերազմին Արաշունի հետ և փախուսաբ. Քաղաքի անմիջից և Կրա մահը
- ԻՊԲ. Արաշունի Քաղաքներից և իր Կրտառայիցից զարգացի անելը
- ԻՊԷ. Արաշունի սպանելը և մյուս Քաղաքներից շինելը, և Արաշունի Կուտարու զանաչը Համայնքներից
- ԻՊԸ. Արառուս Քաղաքի շինարարի մասին
- ԻՊԹ. Արաշունի Կուտարուցի մեր վրա և պարտությունը. Արաշունի ինստիտուցիոնալ կրտառը
- ԻՊԷ. Արաշունի և Կրա արհեստի սպանությունը

ԳԻՐԲ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՄԻՋԻՆ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ՆԱՆԻՔՆԵՐԻ

Ա

Այժմ բնկ կզրեմ, ինչ որ մեր աշխարհում առանձին գործեր են կատարվել, սկսելով երկրորդ զորքս, կարգով պատմելով Արևբանդի թագավորությունից մինչև քաջ ու սուրբ մարգու՝ Տրդատի թագավորությունը, ինչ որ այստեղ քաջության և արիության, իմաստության և բարեկարգության գործեր են կատարվել՝ ամեն մի (թագավորի) ձեռքով, (սկսած) Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վազարշակ եղբորից, որին թագավորիցրից մեր աշխարհի վրա, և մեր աշխարհի մյուս թագավորներից, որ նրանցից չհաս եղան նրա դարձից, որոնք տերությունը որդին չորից անելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկն քառ կարգի չաչորդով էր թագավորությունը, իսկ մյուսները, ավել յորդիներ, անում և բազմանում էին իբրև ջեղ, Բայց կզրեմ կարճառոտ, որքան մեկ Տարկավոր է, ավելորդները քաջ թողնելով: Որովհետև ուրիշ ազգերի մասին բովանակեմ է, ինչ որ շատերից արգին ապամ է:

Երբ բոլոր տեղերից արևը Արևբանդը Մակեդոնացին, Փիլիպոսի և Ուսամբազայի որդին, քսանկրակորդն Արիլանից, ապա ինքը մեծանում է՝ իր տերությունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով. որ բոլորի իշխանությունն էլ կոչվի Մակեդոնական: Նրանցից չհաս Բարսիլոնի վրա թագավորաց Անկեղտոր, որ շատերից իշխանությունը խոյն և պարթևներին մեծ պատերազմով չնպանակցեցրեց, որի պատճառով և նիկանոր (Նաթթոզ) կոչվեց: Սա երևանունակ տարի տիրելուց չհաս՝ թագավորությունը թողնում է իր որդուն Անտիոքին, որ Մատեր էր կոչվում, սա (թագավորաց) տանսինն տարի: Մրան չաչորաց թևս կոչված Անտիոքոր սասը տարի, իսկ տասնմեկերորդ տարում պարթևներն սպասաժամում են և զուրս են զարիս մակեդոնացիների չպատասխարվունի: Ուստի թագավորում է Արշակ Փաշը, որ Աբրահամի սերունդից էր, Բևտարայի զավակներից, որով չսատասժամ էր Տիրոջ խոսքը Աբրահամին, թե՛ «Բեզանից ազգերի թագավորներ կեղմեն»:

Բ

ԱՐՄԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ: ԳՍԵՐԱԶՄ ՄԱԿԵԳՈՒԱՏԻՆԵՐԻ ԼԵՏ ԵՎ ՍԵՐ ԼՈՒՐԱՅԵՏԻՆԵՐԻ ԼԵՏ

Թելպես առաջինը, Ազեթանդրի մահից վաթսուս տարի չհաս պարթևների վրա թագավորում է Արշակ Փաշը՝ Բաշի Ասաժոտին⁸⁷ կոչված քաչորում: Բուշանների երկրում: Ինչսա սաստիկ պատերազմներ մղելով զրաժում է ամբողջ Արևելքը, Բարսիլոնից էլ չայածում է մակեդոնացիների իշխանությունը: Նա լսում է, որ Տոսմայեցիները զորացել են (և իշխում են) բոլոր Արևմուտքին ու ծովին, որ սպանիացիներից իսկ են ոսկոխ և արծաթի հանքերը, զագառացիներին Տաղիկով Տարկատու են դարձրել, ինչպես և ասիացիների թագավորությունը: (Ուստի Արշակը) պատգամավորներ ուղարկելով խնդրում էր զաշխակցություն (կնքել): որպեսզի (Տոսմայեցիները) մակեդոնացիներին չօգնեն, (իր կոչմից խոստանալով): ոչ թե չարկ տալ, այլ միայն նվիր՝ տարեկան Տաշտար քանքար:

Այսպես նա տիրեց Երեսունմեկ տարի: Նրանից չհաս նրա որդին Արտաշեսը՝ քսանեկվց տարի: Մրան չաչորդում է որդին, Արշակը, որ կոչվեց Մեծ. պատերազմում է Գեծանու և Գեծանու որդու Անտիոքոսի չհաս, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ Բարսիլոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բանելով երկաթե շղթաներով տանլավ Պարթևների աշխարհը, որի պատճառով Միրիպինդոս⁸⁸ կոչվեց: Բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Միգիսացին, լսելով որ Արշակը զնաց, գալիս զրաժում է Անտիոքը, Բայց Արշակը տասներեկս բուր զորքով նորից չհաս է զառնում, Անտիոքոսը սաստիկ մեծագանից նեղված, պատերազմով պաշնում է նրան չեկ տեղերում և իր զորքի չհաս միասին կարչում է, և Արշակ տիրում է աշխարհիս մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի⁸⁹ պատմության յորրորդ (չորրից), որտեղ աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը եմբոսի, մեկը կիրևի և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

Գ

ՎԱԳԱՐՇԱԿԻ ԼՍՏՈՑ ԽՈՒՄԱՐԻ ՎՐԱ ԹԱԳԱՎՈՐԵՏՆԵԼ

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնում է իր Վազարշակ եղբորը, նրան սահման տալով Հյուսիսն ու Արևմուտքը: Սա, ինչպես մեր առաջին գրքում սասցինք, քաջ և խճճեմ մարդ լինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում և կենցաղական կարգեր չսատա-

տեց մեր աշխարհում՝ որքան կարելի էր, օսւմաննց նախարարութեանը և այն նախարարութիւններին համար նա՛նպետենք պիտանի մարդկանցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներին: Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարկուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, բայց արքայն ձեռնարկում է բարեկարգութիւններին, նախ և առաջ բարիքների փոխարենը հատուցանելով զորավոր և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանութուն տալով նրան՝ որդուց որդի թագազիր լինել Արշակունիներին, (և օսւմանելով) որ նրանցից սկզբով ցեղը Բագարատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նախարարութեան է մեր աշխարհում: Որովհետև այն Բագարատն առաջինը կամավորապես ինչև իր անձը ընծա բերեց Վազարշակին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեդոնացիներին հետ, երբ առ արքունի դռանն էր, իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կողմնակալ, յշուրտեր և հազարներին իշխան:

Բայց նորից վեր գտանանք ու պատմենք Վաղարշակի պատերազմը պոնտացիների հետ և Փոյուրիայում և նրա հազմութեանը:

Գ

ՔԵ ԽՆՉԳԵՍ ՎԱԿԱՐՈՒԿ ԼԱՅՈՑ ԶԱՅԵՐԻՆ ԶԻՎԱՐԱՎԱՆ ԿԱՐԳՎԵՐԱՅԻՆՈՎ ԱՐՇԱԿԱՍԻ Է ՄԱԿԵՊՈՒՆՏԻՆԵՐԻ ՄՏԵՐՈՒՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի մակեդոնացիներին հետ պատերազմից հետո, երբ նա գրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք (ընկած երկրները), Վաղարշակն էլ մեծ զորք է զուժարուով Ասորգատանից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի և քաջ մարտիկ, վերջ հիշված Բագարատին և նրա ձեռքի տակ եղած բաշերին, ծովեղերի երիտասարդներին, որ սերված էին Քեզամից և քանանացիներին, և Շարայի ու Փուշարի սերունդներին, և նրանց մերձակա Միսակյաններին և Կաղմաններին իրենց մերձավորներով, զրեթև մեր աշխարհի կես մասը: Հասնում է մեր աշխարհի միջավայրը, Մեծամորի ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բլուր է կոչվում. բազմական շատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև, ինչպես հարկ է սակը՝ (զինվորական) կարգեր չդիտանին:

Եվ այստեղից, մեր աշխարհի բոլոր կողմերից (զորքերը) միացնելով, հասնում է Խազարիք⁹⁰ սահմանները. որովհետև Հագրիկան, Պոնտոսը, Փոյուրիան, Մամար և ուրիշները, Արշակի պատերազմների լուրի տալով չինելով՝ հաստատ դա՛նում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիներին պետութեան հետ: Առանց մի ոմն Մարփուրիկեւ վերս:

հիշյալ կողմերը միարանեցնելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի հետ: Երանք իրար պատահում են մի բարձրակենդակ բռնազագաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոյնիխ, և միմյանց մոտ գալով, մեղեկը երկար ապարիզներ թողնելով՝ երկու կողմերն ամրանում են բազմական օրերի ընթացքում:

Ե

ՄՈՐՓՈՑՈՒԿԵՍՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵԼԸ ՄԿՈՒՆԻ ՀԱՐՎԱՅԻՑ

Երբ այսպես շատ օրերի ընթացքում երկու կողմերն ամրացան, ապա պատերազմն սկսվում է մեր կողմից. ուստի և Մորփուրիկեւը, կամս ակամս, կաղմակեղբղում է իր զորքի ճակատը և հանդուգն հարձակումով վրա է վառում: Որովհետև նա սրտոտ մարդ էր, երկար անզամկերով, մարմնի համապատասխան, ստատիկ ուժեղ էր և ամբացած էր պղնձով ու երկաթով և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառուզներով՝ ուստի ոչ սակավ ընտիր ու քաջ մարտիկ գետին էր դրբում Վաղարշակի երիտասարդներից և զանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց թագավորի մոտ, որ ամբացած էր գինված մեծ խմբի մեջ, եվ մոտ հասնելով՝ հաղովկեց սվիրի գցել, որովհետև կորովի և երկայնածիղ էր, աշտան⁹¹ հետո, արձակեց, կարծես սրաթև թռչունի թռիչքով: Բայց շահագրգիռ մեջ ընկեց բայց և անվանի մարտիկ Հայկի և Ասորեստանի Սեյեներին⁹² սերունդներից, որոնք աշտան հարվածով քաշին սպանեցին և նրա զորքին առաջ խառնելով փոխյորին, արշան վտաններ թափելով գետինը՝ ողորցեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ եղանկվում խաղաղվում էր և մակեդոնական սպառնալիքը դադարում էր:

Զ

ՔԵ ԽՆՉԳԵՍ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՎԱԿԱՐՈՒԿ ԵՄԵՐ ԱՍՈՒՐԸ ԼՏՈՒՍՍԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Այս գործը կատարելուց հետո (Վաղարշակը) կարգավորում է Մամարի կողմերը, պոնտացիներին և եզերացիներին⁹³, ու գտնում է զեպի հյուսիս, Պարխար լեռների ստորոտով. Տայշի միջով, զեպի անսառախարհ, զեք, մասախալապատ լուսավառ անկերը. զեզեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռնային և ջերմին վայրերը փոխադար

Արար բարեխառնելով իր թագավորության գաշելության համար, այն-
տեղ ամառանոցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները զեղի հյուսիս գնա-
լու լինի: Երկու անտառախիտ ափարակները իրենց լեռներով հանդերձ
վերածում է երկու դռմի, դարձնում է որևէրի տեղ, և կողի զերմություն-
եր մեղմացնում է այգիներով և բուրսատաններով: Բայց ես բաշվում
եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ հայտնի և մանրամասն գրել,
որովհետև ես միայն տեղիսը հինչ նշանակեցի, առանց ո՞նի վրա ուշա-
գրութիւնը դարձնելու, հրաշալի անձի սիրո կտոր անխզելի պահելու
նպատակով:

Այստեղ ես կանչեց կնիքը վաղընի ցեղը, որ այրում էր հյուսիսա-
լին դաշտում և կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում և խոր
ձգված երկայնաձև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջ-
նում են մինչև մեծ դաշտի բերանը. նրանց պատվեր է տալիս թողնել
ավազակախիթներ, զեն զքել մարդկանց դավիր, հպատակվի արքունե-
կան հրամաններին և հարկերին, որպէսզի հացորդ անգամ, երբ նրանց
տեսնե, առանդորներ և իշխաններ հաստատեալ զեղեցիկ կարգերով: Եվ
նրանց արձակում է՝ իր կողմից խնամաւոր մարդիկ և վերակացուներ
նշանակելով, Իսկ ինքը, արևմտաբից հավարած բազմութիւնն արձա-
կելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մօտի խոտավետ տեղերը, որ հին
մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բայառն, բայց հետո Բուլգար
Վիշնուր⁶⁵ Վուրդի գաղթականութիւնն պատճառով, որ այդ տեղերում
բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանակ և (մտտակ) գլուխներ նրա
կողայրներին և սերունդների անուններով են կոչվում մինչև այժմ:

Իսկ երբ հյուսիսում ցրտեց և ստոնամանիքներն սկսեցին փչել, ես
այնտեղից շարժվեց, եկավ իջով մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի
ափին այն սեղավ, որտեղ մեծ գետը հյուսիսային ժովակից սկիւր առ-
նելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր աշխարհի զոր-
քերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացուներ թողնելով՝ վերցնում է իր
հետ բոլոր դիտավորներին և շվում է Մժրին:

Է

ՔԱՎԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԹՅՈՒՆ, ԵՎ ՔԵ ՈՐՏԵՆԻՍ ՀՈՐԵՏ
ԿԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԻՆՉՊԵՆ ՀՈՐԱՍԵՏ ԿԵՆՏԱՎԱՎՈՐԷՆ

Այս գլուխը մեծ է և հավասար պատմութիւններով լի և արժանի է
ընդարձակ և կռիկի պատմիչու Ռովմեան շատ կա այստեղ՝ տների, ցե-
ղերի, շաղաքների, գյուղերի, գաստակերտների և ընդհարարապես թագա-

վորութեան կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագա-
վորութեան հետ կապված զորքերի, զորապետների, կողմերի կազմակալ-
ների և սրանց նամակների:

Այդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր
տունը, սկսելով իր զինքը ու թագից: Եվ Թագաբառ կոչվածին, որ հրեա-
ների է ծագում, շնորհակալութիւնն ցույց տալով հենց սկզբից անձ-
նատուր լինելու և թագավորին օտակցակիւն համար, ինչպես և նրա
հավասարութեան և բաշտիւնի համար՝ պարտւում է նրան՝ ցեղի վերը
հիշված տանտուրթական պատիվը⁶⁶, իրավունք տալով թագ զնել թա-
գավորի զուխը և կոչվել թագազոր, այլև ապահով⁶⁷, և մանր մարգարի-
տից երեք փաթ վարտակալ կրել առանց ոսկու և (Թանկագին) բարերի՝
երբ արբունիքում և թագավորի տանը շրջիլիս լինի:

Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Չեռեսի⁶⁸, բանահացոց սե-
րնիցեց և նրա ցեղի անունը զնում է Գեթունի, շիրտեմ, ինչ պատճառով:
Իսկ իրեն կոչված թիկնապահներ է նշանակում Հալկազն ետտի սերնիցեց,
բնաիր և քաշ նիզակավոր ու սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախա-
բարութեան զգալի և նշանակում Մալխազ անունով մի բարի և սրտա-
մարդու. բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնակաւոր Իսկ Գետտին, որ
Գառնիկի զավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունեական
որտեղ վրա: Ես ունեցում մի որդի Վարձ անունով, որի անունով և այս
ցեղը կոչվեց⁶⁹, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գարազ
անունով մեկին նշանակում է ձիերի կրամակալների վրա, իսկ Արեւիկն
(սեղանատուն) սպառնեցին և գահերի վրա⁷⁰: նրանց պարգևում է՝ գլու-
ղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարութիւնե-
ները կոչվեցան Արեղյան և Գարեղյան:

Իսկ Արժուռիներն իմ զիտցածով⁷¹ ու թե Արժուռի են, այլ ար-
ծիվանքի, որոնք (Թագավորի) առջև արժիվներ էին կրում: Ես զանց եմ
անում առաւելյնների զատարկութեանցութիւնները, որ պատճառւմ են Հա-
գամակերտում, իբր թե երեխայի բնիւնն հակառակվելիս են եղել անբնն
ու արեւը, և թուշուր հօգանի է եղել թաղացած պատճառն: Գետնիներն
էլ իմ զիտցածով զինեռնի են, որ թագավորին արժանի ընպիլքներ էր
պատրաստում, և զարմանալի կերպով զուզադիցեցին նրա զորքն ու
անունը, որովհետեւ թագավորին ընպիլքներն էր պատրաստում ընտրի և
համեզ զինեիրից և անունն էլ Գրն էր, որի վրա Վաղարշապի շատ
զգարանայով, ասում են, զուսում է նախարարական ցեղերի թիւում: Եվ
այս երկու տներ, Արժուռիներն ու Գետնիները, Անեներքի սերունդ-
ներից են:

Նույնպես և Սպանդուկներին համարում են պայանանոցների վրա

(նշանակված), իսկ Հավուրիներին՝ բաղեակիրներ և բազի բռնողներ, որովհետև այդքան էին անստանդարտ: Ըմ էթև դատարկախոս շնամարես ինձ՝ Չյունակահներին էլ ևս համարում եմ ամառանոցների պահպաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով աղմուկահանություն ստացան, իբրև թագավորներին ընտանի մարդիկ:

Ըմ արդունի դռան շորս պահպան գողով է նշանակում, ամեն մեկը բյուր պատուգանն մարդուց բաղեկացած, բուն հին թագավորների սերունդներով, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան¹⁰⁰ էին կոչվում, և Լըրեմն-Լըրեմն Նայրեից ժառանգություն էին ստանում գյուղեր և դատաստաններ: Բայց վերջերս, Պարսից թագավորների մամանակ, ինչպես լուսն էմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ստան նշովի, չգիտեմ, արդյոք նախնիքն ցեղի պատվելու՞ն, պատանաով, թե մի որևէ ընդգծություն պատճառով այդ ցեղը գնն գցելու է նրա տեղ ուրիշ գնդեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջին հաստատ հին թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաց աշխարհում, որոնք Անփեծույ¹⁰¹ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ խզի և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրեն¹⁰², որի իշխանությունը տարածվում էր Ասորյատականից մինչև ճուռչ և նախնաժան: Բայց այս պատմությունը, թե որպես և որտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ևս չգիտեմ:

Ը

ՄԱՐԱՆ ԱՌԴԱՆԱ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԻՆԻ ՔԱՂԱՎՈՐՈՒՅԱՆ ԵՆԿՐՈՂ ՆՇԱՆԱԿՆԸ

Թագավորի սունը կարգավորելուց հետո՝ թագավորության երկրորդ նշանակում էր Աժգահակի՝ Մարտի թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մարտացյան, որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մարտացյան տեր, այլ Մարացաց տեր: Նրան թողնում է բյուր գյուղերը, որտեղ (այդքան էին) գեղի բեղավձ մարտացիները: Իսկ արևելյան կողմից, հայկերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, նրա կողմնակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական աների ցեղերից, Միսակյաններին և Կաղթոսի սերունդներին, որոնց անունները հիշեցիք մեր նախորդ գլուխներից մեկում:

Մրտանց հետո (Վաղարշակի) հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կողմնակալությունը, (կողմնակալ նշանակելով) Առանին, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բյուր մասավորական և հանձնարից գործերում, Գուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ գաղտով: Բայց զիտցիք, որք մենք առաջին գրքում մա-

նացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն Միտակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Աղվանից գաղտը և այս գաղտի լեռնակողը, Երասու գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը: Աշխարհ էլ Աղվանք կոչվեց նրա բաղքը բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս Միտակի սերնդից էր և այս անվանի և քաչ Առանը, որ ցարթև Վաղարշակի՝ կողմից բյուրավոր կողմնակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից են սերվել ուտևացոց աղը և գարգմանացոց, ծավղեացոց ու գարգարացոց իշխանությունները:

Իսկ Գուշարին, Եարալի զավակներից, ժառանգություն տվեց Մթին լեռը, այսինքն Կանգարը և Քավախի կես մասը, Կողքը, Սորը, Չորը, Եմինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Աչոցիք տեր և Տաշիրի սեպակ է նշանակում է Վաղարշակը Հայկական Գուշարի զավակներից: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետություն անունը զնում է Գուգարացոց բեղիշխ, որ Գարեհի¹⁰³ Միհրթառտ նախարարի սերնդից էր, որին Աղբրամացոց բեղիշխ իշխան նշանակեց իմբերիացոց ցեղից գեղինների վրա, որոնք բերել էր նարուզողոտաբը, ինչպես պատմում է Այրուղինսուր¹⁰⁴, ասելով. «Մեծագոր նարուզողոտաբը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը. նա զորք ժողովելով հասնում էր կիրիացոց և Բվերիացոց աշխարհը, և հաղթահարելով իր ձեռքի տակ էր նվաճում, և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում էր Պետտոս ծովի աշակղճում»: (Բվերիան գտնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում), իսկ Քասենի մեծ հովանում նահապետություն է հաստատում, որդունի անունով, Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորթին, որ սերված էր Հայկի թռու Պասարմից, մի տղեղ, բարձր, կողոխ կազմվածքով, տափակ թրով, փոս ընկած աչքերով, զմայա հայացքով մարդու, որին ստատիկ տղեղություն պատճառով կոչում էին Անգեղյա¹⁰⁵, որ վիթխարի հասակ ու ուժ ուներ՝ արևմուտքի կուսակալ նշանակեց և ցեղի անունը կոչում է Անգեղ ասուն՝ երեսի տղեղության պատճառով: Բայց ինչ ուզում էս, ևս էլ նրա մասին անհամ ու անտեղիս ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Բուստամ Սագցիկի մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղություն և սրտոս լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Սամսոնին են հարմարում, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սագցիկին¹⁰⁶, որովհետև երգում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր գարնում որևիտար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ճեղգվածք չկար, ուզածին պես ճեղգում էր մեծ ու փքրը, կրունկերով սառում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես կուսակներով նրանց վրա գծում էր արժիվներ և նման բաներ: Պետտոս ծովի ափին պատու-

Տե՛ղ և Քչնամիների նավերի և վրա է հարձակվել. երանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ստամ են, վերցնում է բլրանն ժայռի և շարտում է նրանց հետեց: Ջրերի այն-կոծկեաց ոչ սակավ նավեր ընկզմվում են, և ջրերի պատաստումից առաջացած այրիներ մեացած նավերը շատ մղոները ստաջ են ըրում¹⁰⁷: Ո՛հ, բաժազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել: Բայց ի՞նչ կանես, որ մարդը ստատիկ ուժեղ էր և այսպիսի գրոյցների արձանի:

Մրանից հետո (Վազարշապը) հաստատում է Մոփանց հայաբարությունը Չորրորդ կողմով Հայրու: Ետևիցա հաստատում է Ալաշուհուրց հայաբարությունը, ինչպես և Մանուկայանք և Բղնուհուհանք, նույնպես Հայկի սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներից գրանցելով՝ տեղեր է նշանակում, գյուղերի և գավառների սեռուններով նրանց կոչելով:

Բայց մտառանք Սյաք կողմով գմնա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ստել, արդյոք Հայկի՞ց էր ծագել, թե երանից առաջ մեր աշխարհում սպրողներից, որոնց գոյության մասին պատմում են գրույցները, բայց նա քաջ մարդ էր: Մրան թիչ մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպանելու և քոչիք որսալու. սրանք կոչվեցին Միկունիները: Այսպես և նույնպիսի գործերի վրա նշանակում է անջառնալի Մրանդակին, որից սերվեցին Մանդակունիները:

Եվ Վասպեի զավակներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ ինչդրեցին մե՛նչանների սպասազորությունը, երանց շատ պատվում է, երանց է հանձնում բրմությունը, գասում է առաջին հայաբարությունների շարքում և կոչում է Վահունիները: Ետևիցա գտնելով, որ Առավիճյանները և Ջարե՛հավանյանները առաջին Քաղաքների սերունդներից են, էշանակում է նույնանուն ավաններում:

Իսկ Եարաշանին, որ Մանասարի տնից էր (ծագում), մեծ բրե՛շխ և հուսակալ է նշանակում արևմտյան հարավում, Ասորեստանի սահմանների մոտ. Տիգրիս գետի փինի, նրան զավանուն պարգևելով Արձնը և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Միմը, և ամբողջ Վեհուրը:

Իսկ Մուկրում գտնելով նույն գավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ թագմաթիվ սրիկաներ¹⁰⁸, հաստատում է հայաբարությունը, նույնպես հաստատում է Կորզկացիներին, Անձևացիներին և Ալեացիներին նույնանուն զավառներից: Իսկ Ուշուռիների և Գոզթենցիների մասին զրա պատմված, թե նրանք անկասկած Միսական (տան) հասցաձած են կազմում, բայց չիտեմ, արդյոք գավառի՞նք են կոչվի մարդկանց սեռունով, թե զավառների սեռունով կոչված են հայաբարությունները:

Այս բոլորից հետո Արամիքում մե՛նչան շինելով՝ արձաններ է

կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին, Վազարշապը շատ խնրեց, ետևիցա և խոթերով հարկադրեց՝ հրեա Շամբատի զավակ Քազարասին, որ Քազադիր և ասպիս էր, որպեսզի Քոչնի հրեական կրոնը և կուրերի պաշտի. բայց նրք նա հանձն չառավ, Քազավորը նրա կամքին Քոչեց:

Եսև հրաման է տալիս նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, զիտվոր մարդաշատ գյուղեր: Եվ իր Քազավորական տանը օրենքներ է հաստատում, մամեր է սահմանում (արքաներ) մտնելու և ինչևու, խորհրդի, կերպումսի և գրոսանքների համար: Սահմանում է զինվորական կարգեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ, մեկը բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ Քազավորի բարկանուղու կամ անդրազ հրաման տալու զեպրում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Սահմանում է իրավաբարներ արքունի տանը, իրավաբարներ քաղաքներում և ավաններում, Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիների, որ գյուղացիները պատվով քաղաքացիներից, ինչպես իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ շղոթագանան գյուղացիների մոտ, այլ նորալուրսար վարվեն, բարկազորության և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմ է կազմում շինության և խաղաղ կյանքի, և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար գտավ, որ բույրն էլ միասին իր մոտ նման Մծթիկում, այլ երանց ուղարկում է բնակվելու Հաշանեից զավառը, և նրան սահմանակից ձորը, որ Տարունից գուրս է գտնվում, նրանց է Քոչեում բոլոր գյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամտանքեր և ուսեստ արքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ, իբրև Քազավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երկուսը հիրավի կալառու էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան հայոցները հայախառեսում էին, թե ի՞նչ արիություններ պիտի զարգանան նրա մեջ, եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերը օրենք գործավ Արշակունի Քազավորների համար, որ մի որդին ապրի Քազավորի հետ՝ Քազավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու զուտարները գնան Հաշանեից կոչվեցը իբրև ցեղի մասունքներ:

Այսպիսի արիության գործերից և բարկազորություններից հետո Վազարշապը մեռնում է Մծթիկում, քանանիկու տարի Քազավորիցս հետո:

Եվ ինչպես Վազարշապը Քազավորի և Քազավորի անունները հաջորդում էր Քազավորի անունը, այնպես էլ Քազավորի անունը հաջորդում էր Քազավորի անունը:

ԻՄԵ ԱՐՏԱՆԿ ԱՌԱՋԻՆՈՒ ԵՎ ԿՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ԻՄԱՍԻՆ

Արշալուր, Վազարշակի որդին, Հայոց վրա թագազորում է տասներեք տարի. իր հոր առաքինությունների նախանձավոր և հետևող գանձվելով, նա շատ բարեկարգություններ մտցրեց. պոետացիների հետ պատերազմելով, Մեծ ծովի ափին իր (հաղթություն) նշան թողեց (մի արձան) և ասում են թե իր բուրբակ տեղով նիզակը, որ թաթախված էր զոռուների արյունի մեջ, հետակույց նետելով խոր նետեցրեց երկնաքարից շինած արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովեզրերում: Այս արձանը պոետացիները երկար ժամանակ պատմում էին իբրև աստվածների գործ, բայց հոր Արտաշեսը նորից պատերազմի բռնվեց պոետացիների հետ, ասում են, նրանք այդ արձանը ծովը գցեցին:

Մրա ժամանակ մեծ խռովություններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գոտիներում, Բուզարների աշխարհում և նրանցից շատերը հեռանալով եկա մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքև արգավանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ:

Բագարատի որդիները սրանից նեղվեցին, որպեսզի կուտք պաշտեն. նրանցից երկուսը սրով արխարար վախճանվեցին իրենց հայրենական կրոնի համար, որոնց շնո տառանվում կոչել հետևող Անանյանների և Եղիազարյանների¹⁰⁹. Իսկ մյուսները միայն այսրան բան հանձն են անում՝ շարքով օրերը մի հեծնել որսի և պատերազմի համար և աղազավանքերի անթլփատ թողելի՝ եթե լինեն, որովհետև կին չունենին, եվ Արշալուրի հրաման գորս եկավ բոլոր նախարարությունների՝ նրանց կին շուտ, կեև պայման չլինեև թլփատությունից հրաժարվելու: նրանք հանձն են անում միայն այս երկուսը, բայց կուտքերին երկուսագլուր՝ ոչ:

Այստեղ այստեղում են ծերունի Մար Արաս Կատինայի պատմությունները¹¹⁰:

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՆ ԳՏԱՎ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՄԵ ԱՐԱՍ ԿԱՏԻՆԱՅ ԳՐԹԵՃ ՀԵՏՈ

Կակներ պատմել քեզ Ափրիկանոս¹¹¹ ժամանակագրի հիեղիորդ գրքից, որին վկայում են Հովհաննոս և Հյուպոթիմոս¹¹² և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց (հունարենի)՝ ինչ որ Եղևտիայի, այսինքն Ուստայի զիվանում գրվածքներ կային մեր թա-

զավորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրված էին Մծրինից և Պոետոսից Միեուպից¹¹³, մեհենական պատմություններից: Թող ոչ որ չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աշքով տեսանք այն զիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսերիտո Կեսարացու Եկեղեցական (պատմություն) գիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչը Մաշտոց թարգմանել տվեց հայերեն: Փետրել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում, և կտանես առաջին զորություն տանեքերից որդի գինում, որանց վկայում է, թե Եղևտայի զիվանում եղել են մեր առաջին թագավորների բոլոր գործերը մինչև Արգար և Արգարից հետո մինչև Երվանդ. եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահպանվել կլինի նույն թագարում:

ԻՄԵ ԱՐՏԱՆԿ ԱՌԱՋԻՆՈՒ ԻՄԱՍԻՆ ԵՎ ԿԱՏԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԳԱՐԱԿՆԵՐԻՆ) ՀԱՓՅԱՆԱՆՈՒՄ ԻՄԱՍԻՆ

Արտաշեսն իր հոր Արշալուրի փոխանակ թագազորում է Հայոց վրա Պարսից Արշական թագավորի բանակորսերոց տարում, և առաջագծ լինելով, չի կամենում երկրորդական զահը գրավել, այլ ձգտում է ավագություն: Արշականը համաձայնելով տալիս է նրան նախագահությունը: Որովհետև (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազմատեն մարդ էր, որ և Պարսկաստանում աբքուսի (պալատ) շինեց իրեն համար և տանձինն գրած կտրել տվեց, իր պատկերով, և Արշականին իր ձեռքի տակ թագավոր էր դնում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ Հայոց վրա:

Բայց իր որդի Տիգրանին հանձնում է Վարած անունով մի պատանու, որ Գատի որդին էր, Գանձիկի զավակներից, Գեղամի սերնդից, որովհետև այց պատանին նշանավոր էր կորովի նետաձգությամբ, (պատվիրելով) Տիգրանին ստորնցնել, նրան նշանակում է վերակացուս արքունական որսերի, պարզում է նրան գյուղեր Հրազդան գետի մոտերը. նրա ցեղը նրա անունով կոչվում է Վարածունի: Բայց իր Արտաշեսու զուտարը կնուսկան է տալիս ոմն Միհրզաթին¹¹⁴, Վրաց մեծ րոջ շնի, որ Գարեհի նախարար Միհրզաթի զավակներից էր, որին Աղեքսանդր նշանակել էր Վիլերիացիների գերիների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում հյուսիսային լեռների և Պոետոս ծովի կղզեխակությունը:

ԱՐՏԱՆՆԵՐԻ ԱՐՔԱՎԱՆՔԸ ԴԵՐՆ ԵՐԵՎԱՆԻՍԷ, ԿՐԵՍՈՍԻՆ ԶԵՐԱԿԱՆԸ ԵՎ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՎՈՐ ԱՌԱՆՆԻ ՈՒ ՀԱՅԵՐԿԻ ՏՈՒՆ

Այն ժամանակ Արտաշէսը հրաման է տալիս արեւելիցի և հարաւորից զորք հանել խիստ մեծ լազգումբյամբ, աշխպն որ նա նրանց հասնելու էր շրջափակ, աչլ (հրամայում էր) ճանապարհների վրա և իրանսեհրում մարդագոյութի մի բար զիգել և թաղել իրրե եղան իրենց բազմուք. թյան Այնուհետև նա շարժում է դեպի արեւմուտք և ձերբակալում է յլուսպցիների Կրեսոս թագաւորին:

Ախաշումը գտնվելով Արտեմիդի, Հերակլոսի և Ալոյոսի՝ պղնձաւումի սակեզով արձանները, բերել է առջև մեք աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արամվիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուհիների ցեղից էին, Ալոյոսի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արամվիրում, իսկ Հերակլոսի արձանը, որ Ալյուսիքի և Կրեսոսի Գրպիճոսի գործն էր¹³⁵, իրենց նախկին Վահագնի համարելով, կանգնեցրին Տարսուսում, իրենց սեփական Աշտիշատ գլուխում՝ Արտաշէսի մահից հետո:

Բայց Արտաշէսը երկու ժողովրդի մէջ եզամ ցամաքը նվաճելով, օգկրանտոր լցեում է նավերի բազմութեամբ, կամենալով բոլոր Արեւմուտքի իրեն հպատակեցնել: որովհետև Հոռոմում մեծ թաւաքութեան և շքութեան յիենլով՝ ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրութեան ցույց չափեց: Բայց չեմ կարող սանլ, ինչ բանի ազդեցութեամբ, արագին ազմուկ և շքութեան և մարտի, և բազմաթիվ զորքերն սկսում են միմյանց կատրել: իսկ Արտաշէսը փախչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, քանակինց տարի թագաւորելով:

Բայց Հելագայում է վերցնելով Գրոսի, Արտեմիդի, Աքննաթի, Հեփեսոսի և Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան (Փերգոններ) դեռ մեր աշխարհի ներքերը շտաած՝ լուսմ են Արտաշէսի մահովան բոթը և արձանները փախչելում հասցնում են Անի ամրոցը. բոլոր մեր էր արձանների հետ զնալով՝ նրանց մաս էր մնում են:

ՉԳ

ՈՐՈՒՑ ԳՅԱՏԱԳԻՆԵՐԻՎ ԿԱՅԱՌՈՒՅՈՒՄՆԵՐ ԱՐՏԱՆՆԵՐԻ ՏԻՆԵՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԵՍՈՍԻՆԻ ԿԱԳՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս բանն ասում են Հունաց պատմագիրները, ո՛չ մեկը կամ երկուսը, այլ շատերը, որի մասին տարակուսելով՝ մենք շատ թնտեսութեան կատարելիքը, Որովհետև մի բանի պատմութեաններից լսել էինք, թէ

կուրսոն է սպանել Կրեսոսին և Կուլագոց թագաւորութեանը վերացրել: Նույնպես պատմվում է Կրեսոսի ասարկութեանը ներթանքութեան, իսկ այս ներթանքութեանը, ինչպես պատմում է Մաննիթոսը, եզրագոյացիների վերին թագաւորն է, որին ոմանք համարում են Աղերսանդրի հայրը: Եվ գտնում ենք, որ Կրեսոսը ներթանքութեանը երկու հարյուր տարի առաջ է կելի, իսկ ներթանքութեան՝ ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ հայաց Արտաշէս Առաջին թագաւորից:

Բայց որովհետև շատերն են, որ ասում են, թէ մեր Արտաշէսն է բունը Կրեսոսին և հարմար ռոճով են պատմում, ուստի և նա համոզվում եմ: Որովհետև Պոլիկիրատեսն այսպես է ասում. «Եմ աչքում պարթև Արտաշէսը բարձր է Աղերսանդր Մակեդոնացուց. որովհետև իր աշխարհում մնալով՝ արեւց Թերեին ու Բաբելոնին, և Ալլուս գետը շանցած՝ յլուսպոց զորքը կոտորեց և Կրեսոսին բռնեց, և նախքան Ասիա հասնելու Ասարիկից զգաւորում հոչակեց: Ավա՛ղ բարեհոն. գտնել իր տերութեանց մէջ լինելը վախճանված և ոչ թէ փախուստի ժամանակ»:

Սրա նման ասում է Եփագորոսը. «Աղերսանդրի և Գարեհի պատերազմը փորք է թվում Արտաշէսի (պատերազմի) հետ համեմատելիս, որովհետև նրանց ժամանակ ցերեկվա լույսը պատմաւոր պայծառ չէր երևում, իսկ սա նետաձուլութեամբ արեգակն ստվերով պատեց, կենտրին արձնատական գիշեր սանդղելով: Նա փախուստու շթողեց, որ յլուսպցիների լուր տաներ, այլև նրանց Կրեսոս թագաւորին հրամայում էր տապակի վրա դնել: Ուստի և հուսոց ջրերը շխարագայան գետը հորդացնել, (որովհետև զորքը) խմելով նրան իջեցնում էր մեծագույն նվազութեան, քանի որ զորքի բազմութեամբ ցույց ավեց, որ թվերը սկսւր են (նրանց քանակն արտահայտելու), աշխպն որ ավելի չափ էր հարկաւոր, քան հաշիվ: Բայց նա սքանդով չհպարտացավ, այլ արտաւաճեց, ստելով. «Ավա՛ղ այս անցաւոր փառքին»:

Սկամադրոսն էլ այդպես է գրում. «Կուլագոցիների հպարտացած Կրեսոսին մոլորութեան մէջ էր գցում Պոլիբիալի¹³⁶ գուշակը, պատմախառնելով. «Կրեսոսն Ալլուս գետն անցնելով իշխանութեանը կործանեւ: Նա օտարների (իշխանութեանները) կարծելով՝ իրենը կործանեց, որովհետև պարթև Արտաշէսը նրան բռնելով հրամայեց երկաթի տապակի վրա դնել: Իսկ Կրեսոսը հիշելով աթենացի Մողոնի խոսքերը՝ իր շեղվով բացականեցը. «Ո՛վ Աթոսն, Աթոսն, զու գեղեցիկ խոսքերը, թէ ի՛նչ կարելի մարդու բարերարատմութեանը երանի տալ մինչև նրա մահը»: Նրա մտնն եզամ մարդիկ այս լսելով Արտաշէսին պատմեցին, թէ Կրեսոսը մի նոր աստծու կանչեց: Արտաշէսը զթաւով հրամայեց նրան իր

մտաբերել, և նոր նրանից հարցրեց և իմացավ, թե ինչ էր նրա բացահայտը, հրամայեց ներել ու շտապել:

Փզնգունիսան¹¹⁷ էլ գրում է. «Պարթև Արտաշեսը բոլոր թագավորներից հուճկու եղավ. նա ոչ միայն լլուզացիներին վանեց և Կրետոսին կապեց, այլ Հելլենագունառում¹¹⁸ և Քրասիլոսում տարիքների բնությունը փոխեց, ցամաքի վրայով ծովագնացություն կատարեց, ծովով անցավ իբրև հետևակ. նա սպանում էր թեսալացիներին, նրա համարվք հիացնում էր Հելլենական (աշխարհը): Նա կործանեց լափեղենոնացիներին, փախչրեց փոկեացիներին, ղզվկացիներն՝ անձնատուր եղան, բնօրագյուղները նրա կայվածների մի մասն են, ամբողջ Հելլագան անարեկված էր նրանից: Քիչ ժամանակ հետո (նրա) աղետները զերազանցեցին բոլորից. Կյուրոսն այնքան իջավառացավ մասքսոթների զեմ պատերազմելիս, այնպիսի (շարիքների) չկրեց Պարսեհն սկյութացիներից փախելիս, ոչ էլ Կամբյունսը ընթովապոցոց աշխարհում. փոքր է և Քսերքսի զորքով Հելլագա հարձակվելը, որտեղ նա թողեց գանձերն ու խորանները և ինքը հայիվ փախելով կենդանի մնաց: Իսկ սա մեծամեծ հաղթանակներով փառավորվելուց հետո իր զորքերից խոզխոզվում է:

Արդ՝ նա այս պատմություններն արժանահավատ եմ համարում, իսկ այն Կրեստը, որ, ինչպես պատմում են, եղել է Մյուրոսի կամ ներթաներոսի ժամանակ, կամ սուր է, կամ մի անունով կոչված են շատ թագավորներ, ինչպես շատերը սովորություն ունեն:

ՓԴ

ՏԻՐԱԿԱՆ ՄԻՋԻՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ, ԼՈՒՆԱՅ ՋՈՐՔԵՐԻ ԳՈՄԱՐՆԵՐ, ԻՆՆԱՅՆՆԵՐ ԵՄԵՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐՏՄԱՆ ԱՐՁԱՎԵՐ

Արտաշես Առաջինից հետո թագավորում է նրա Տիգրան որդին Պարսից Արշական թագավորի քուստանունեններոց տարում: Հայոց զորքերը ձգտվելով՝ նա գնում է Լուսնաց զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո՝ նրանց հնապանդելով մեր աշխարհն էին գալիս: Տիգրանը նրանց դեմ զուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արգելում է և հետ է մղում: Իր բոլոր մարդուն Միհրդատին հաղատալով Մամուրը և Միգրոնիս կողմերը և շատ զորք նրա մտա թողնելով գանձում է մեր աշխարհը:

Իբրև առաջին զորք՝ նա կամեցավ մեհյանները շինել: Իսկ քրճերը, որ եկել էին Լուսնաստանից, (հնար) մտածելով, որ իրենց Հայաստանի

խորքերը շընեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին, իբրև թե աստվածները հենց նույն տեղումը կամենում են բնակվել: Տիգրանն այս բանին համաձայնելով՝ Որիմպեական Գիտոս արձանը կանգնեցրում է Անիում¹¹⁹, Աթենասիսը Քիլոսում, Արտեմիդի մյուս արձանը Երիզալտում և Հեփեսոսոսիսը Բագալատիճում: Բայց Ափրոդիտեի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածոթ, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ Հալտից անդում¹²⁰: Եվ պայրանալով վահունիների վրա, հորք իրենց սեփական (ցյուզում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, զրկում է քրմություն (պաշտանից) և հարբուսիս է գրավում այն պուրը, որտեղ արձանները զրվել էին:

Եվ այսպես մեհյանները շինելով և մեհյանների առջ թաղիները կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցանել և երկրպագություն անել: Բագրատունյաց ցեղի մարզին այս բանը հանձն շատան, (Տիգրանը) նրանցից մեկի, որ Աստղ էր կոչվում, լեզուն կտրեց, որովհետև անարգել էր արձանները. մյուսներին ուրիշ շարչարանքների լինթարկեց, որովհետև համաձայնեցին թագավորի զոհերից. նույնպես և խոզի միս ուտել, թեպետ իրենք զոհեր չմատուցեցին ու չերկրպագեցին կուռքերին: Ուստի (Տիգրանը) նրանից անում է զորքի խիչանությունը, բայց թագադիր ասպետությունը չի անում: Ինքն իշխում է Միջագետք, այնտեղ գտնելով Բարշամիսիս արձանը, որ շինված էր փղզվեցի և բյուրեղից և արժաթով կազմած, հրամայում է օտանել կանգնեցնել Քորգան ավանում:

(Այստեղից) անմիջապես դեմում է Պաղեստինացոց աշխարհը¹²¹ Պտղոմյան Կղեոպատրայից վրեժ աննելու՝ նրա Գրանիս որդու զորած հանցանքի համար իր հոր (Արտաշեսի) դեմ: Հրեաներից շատ զերի վերցնելով՝ շրջապատում է Պտղոմայից թագաբը¹²²: Իսկ հրեաների Աղերստեղիս կամ Մենազիհան թագուհին որ Հուդա Մակարեի Եմավոն երրորդ քրոջ Լուսնանեի որդի Աղերստեղի կինն էր եղել և այդ ժամանակ գրավում էր Հրեական թագավորությունը՝ մեծ գանձ տալով (Տիգրանին) այնտեղից հետ գաղթելու: Որովհետև (Տիգրանը) լսել էր, թե վաչկուն անունով մի ելուզակ¹²³ վրդովում է Հայոց աշխարհը, գրավելով վաչ ամուր լեռը, որ մինչև այսօր էլ այդ ելուզակի անունով կոչվում է վաչկունիք:

ՀՈՄԱՅԵՏՆԻՆԻ ԳՈՄԳԵՆՍ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՄԵՐ ՎՐԱ ԳԻՄԵԼԸ, ՄԱԺԱԿԸ և ԱՌԻՆԸ ԵՎ ՄԻՆԳՐԱՏԻ ՄԱՆԸ

Այն ժամանակ հոռոտիցիներին Պոմպեոս զորավար մեծ զորքով գալիս հասնում է Միչեկիլյա կղզիներ և իր Մկաժրոս սպարապետին Ուլարկում է Ասորիք՝ Տիգրանի հետ պատերազմելու: Նա գալիս է, բայց չի պատահում Տիգրանին, որովհետև սա վերադարձել էր իր աշխարհը երկզակի հարուցած խուճապի պատճառով: Մկաժրոսն աղչելով է Գաժմակոս և, առանկելով, որ Մեռոզը և Լուզը թաղարն առնեն, նրանց հալածում է և փութով գնում է Հրեաստան Արիստարտոչի վրա, իրեն օգնական նրա ամագ եղբոր Հյուրիանոս բահանայպետին, որ Աղեքսանդրի որդին էր:

Իսկ Պոմպեոսը Միհրգատի հետ պատերազմելով՝ սաստիկ զիմազրույթյան է հանդիպում և ահապին կոպիներին, նա մեծ գուռեր է և և՛ թարկվում, սակայն թագմությունը հաղթում է և Միհրգատը փախուցում է ապիս Պոնտոսի կղզիներ: Նրանից Պոմպեոսն անսպասելի կերպով ազատվելով՝ առնում է Մամարը, բռնում է նրա որդուն Միհրգատին, թաղաքումը զորք է թողնում և առանց (Միհրգատին) հետանում լինելու՝ շտապում է Ասորիքով անցնել Հրեաստան: Նա պետաքի Պիղատոսի հոր մեռնով Միհրգատին սպանում է թունավոր զեղով: Այս բանին վհալում է և Հովնապոս թալասանին վերադրեղ զինում, առնելով, զեղի-բովի մաս Պոմպեոսին հասնում է Միհրգատի մահվան ավետավոր լուրը:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՀՈՄԱՅԵՏՆԻՆԻ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐԱՆԱԿՆԸ, ԳԱՐՈՒՆՈՍԻ և ՌՈՒՑՍ ՏԱԼԸ ԵՎ ԵՌԻՏԱՍԱՐԻ ՄԻՆԳՐԱՏԻ ԱՐՁԱԿՆԸ

Իսկ Տիգրանը զերի հրեաներին տեղավորելով Արմավիրում և Վարդգեսի ավանում, Քասախ գետի վրա, երկզակներին լեռներից բնաջինջ անելով և Միհրգատի սուրբ կապարելով՝ աշուհետև շարժվում գնում է Ասորիք, հոռոտիցիներին զորքերի վրա՝ վրեժ առնելու: Նրա զեմ է գալիս Գարիանոսը, հոռոտիցիների զորքի սպարապետը, որին այնուեղ թողնել էր Պոմպեոսը Համ վերադառնալիս: Գարիանոսը չէր համարակվում Տիգրանի հետ ընդհարվել, և Եփրատի մոտերից դանձում գնում է Եգիպտոս, պատճառ բերելով Պոտոմոսին: Եվ Տիգրանի հետ զաղարն հաշտություն կնքելով՝ հետ է ապիս Միհրգատի որդուն՝ պատանի Միհրգատին, որ Տիգրանի թեոտրդին էր և որին բռնել էր Պոմպեոսը Մամարում, առնելով, թե (Միհրգատը) գաղտնի փախավ:

ԿՐԱՍՈՒՑ ԳՈՒՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ՍՊԱՆԱԿԸ

Հոռոտիցիները կասկածի զեալով՝ Գարիանոսին փոխում են և նրա օնեղ ուղարկում են Կրասոսին, նա գալով դրավում է բարբ զանք, որ գտնվում էր Երուսաղեմում սաստու սաստաբում, և հետո զիմում է Տիգրանի վրա: Եփրատն անցնելով Տիգրանի հետ պատերազմում է և բարբ զորքի հետ միասին ինքն էլ սպանվում է: Տիգրանը զանքերը ժողովելով վերադառնում է Հայաստան:

ԹԵ ԽՆԶԳՆՍ ԿԱՍՈՍ ԳՈՒՄԱԳՐԵՑ ՏԻԳՐԱՆԻ, ԵՎ ՄԻՆԳՐԱՏԻ ԱԳՍՏԱՄԵԼԸ ՈՒ ԿԵՍԱՐԻՆՍ ԺՆԻՆԸ

Հոռոտիցիքը զայրանալով ուղարկում են Կասրիոսին անթիվ զորքերով: Սա գալով՝ զիմարում է Հայաց զորքին և թույլ չի տալիս Եփրատն անցնել և ապապատակել Ասորիքը:

Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրգատի մասին, թե իր թեոտրդին չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանություն չի տալիս, ոչ իսկ նրա աշխարհը՝ Վրաստանը, Միհրգատն արժանարհանք կրելով իր թեոի Տիգրանից՝ ապստամբում է (նրանից) և ապափեռում է Կեսարին, և նրանից Պերգա թաղարի իշխանությունն ստանալով՝ նրա հրամանով օգնում և աչակցում է Հեռովգեսի հորը, Անտիպատրոսին: Սա Մամար թաղարը շենացնում է ամպին ընդարձակ և պայծառ շինություններով և կոչում է նրան Կեսարիա, ի պատիվ Կեսարի: Այս ժամանակից սկսած այդ թաղարի վրայից վերանում է Հայաց իշխանությունը:

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԻՆԱՐԱՆՈՒՓՅԱՆ ՄԴԱՐՆ, ԳԱՂԱՍԵՆԻ ԱՍԳԱՏԱԿՈՂ ԶՈՐԸ ՈՐՂԱԿՆԸ և ՀՈՐՈՒԿԱՆՍՍ ԵՒՀԱՆԱԵԱԳՆԻՑԻ ԵՎ ԱՋՋՄԱԹԱՎ ԼՐԵՆԱՆԵՐԻ ԳԵՐՈՒՓՅՈՒՆԸ

Այս բարբից հետո Տիգրանը, հիժանց լինելով, ապալում է Պարսից Արտաշես թագավորին՝ իրենց մեջ սեր հաստատել (որ խզվել էր) իր հոր հպարտության պատճառով, նրա նա պարսիկներից խոչն առնալու հույսով: Իսկ ինքը (Տիգրանը) երկրորդական դահն ընդունելով, ինչպես օրենք էր, նախագահություն վերադարձնում է նրան: Այս վերջով Արտաշեսին հաշտեցնելով՝ նրանից օգնական զորք է խնդրում: Ապա

Տեղաբնակ Ռշտունյաց նախարարության նախագահ Բարզափրանին սպարապետ նշանակելով Հայոց և Պարսից զորքերին՝ ուղարկելով և հռոմայեցիների զորքերի դեմ և հրաման է տալիս՝ Ասորաց և Պարզափրանից աշխարհների բնակիչներին հաշտություն բերել և խաղաղեցնել: Բարզափրանին ընդառաջ է գալիս մի օմն Պակարոս, որի հայրը թագավոր էր եղել Ասորաց, իսկ ինքը խնամի էր Անտիգոնոսին Արևտաբուզյան տոհմից: Գալով Ռշտունյաց նախագահ և Հայոց ու Պարսից սպարապետ Բարզափրանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր զինացի կին և հազար քանրար սովի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագավորությունը զրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետն ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի եղբայր Փասալիքը տեսան, որ Բարզափրանը հռոմայեցիներին զորքերին փախցրեց սմանց զեպի ծովը, սմանց զանազան քաղաքներ, և ինքը խաղաղությամբ անցնում է երկրովը՝ իրենք էլ նրա հետ բանակուհում են խաղաղության համար, նա էլ Գնեկ անունով մեկին Ռշտունյաց ցեղից, որ Հայոց թագավորի տակառուպետն էր, հեծնլազորքով ուղարկում է Երուսաղեմ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց զազուհապես՝ Անտիգոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառուպետին ներս չի ընդունում Երուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմիայն հինգ հարյուր հեծնլաներով: Եվ տակառուպետը զավանճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին զնալ Բարզափրանի մոտ աշխարհի ամերմուսերի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել: Հյուրկանոսը Բարզափրանից երզում է խնդրում, նա էլ նրզում է արեգակով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային և երկրային պաշտելիքներով, նաև Արտաշեսի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վառահամակով՝ Հյուրկանոսը թաղելում է Հերովդեսին Երուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի երեք եղբոր Փասալիին, գալիս է Բարզափրանի մոտ՝ ծովի ափը, Երտիզան կռված գյուղը:

Բարզափրանը խորամանկությամբ նրանց պատվում էր, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման էր տալիս նրանց բանել և Անտիգոնոսի ձեռքը մասանել, եվ Անտիգոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ առամենրով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի եթե հանգամանքներ փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները: Եվ Փասալիքը, Հերովդեսի եղբայրը, ինքը իր գլուխը քարին զարկեց և բռնչվեց: Անտիգոնոսից ուղարկվեց իրեն թե բռնչվեա, նրա վերքը թունավոր զնկերով լցրեց և մահացրեց:

Իսկ Բարզափրանը հրաման տվեց Հայոց թագավորի տակառուպետ

Գնեկին, որ Երուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնեկը ջանաց խարսխությամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդեսը հասնել շուրավ, մինևույն ժամանակ շփառահեղձ քաղաքում ևս մնալ Անտիգոնյանների զատվելու պատճառով, այլ գիշերը ծածուկ քնոտանելով փախավ եղածայեցիների մոտ, և քնոտանիքը Մասագան սմբոցում թողնելով, ինքն շտապեց Հռոմ հասել: Բայց Հայոց զորքը Անտիգոնյանների օմանդապետությամբ Երուսաղեմ մտնելով՝ ոչ երբ շքմանցեցին, այլ միայն Հյուրկանոսի գուշկերի առան՝ ավելի քան երեք հարյուր քանդուր: Եվ զավանդ ասպատակելով՝ Հյուրկանյաններին (հավատարմ տեղերն) առան ավերեցին: Մարիասցոց քաղաքն էլ տնեկով, այնտեղ թագավոր դրին Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ զերինների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարզափրանին հրամայեց՝ Մարիասցոց քաղաքից բերված հրեա զերիններին բնակեցնել Եամիրոսի քաղաքում: Սրանից հետո Տիգրանն սարկելով ոչ ավելի քան երեք տարի, վախճանվում է երեսուներեք տարի թագավորելուց հետո¹²⁴:

Ի

ԱՅՈՑԻ ՄԻ ԱՅԻ ԳԱՏԵՐԱՄԸ ԼՈՒՈՒՄԵՑԻՆԻՐԻ ԼԵՏ. ՍՊՈՒՆԻ ԵՎ ԲԵՆԳՎԻՏՈՍԻ ԳԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի, Կեսարի և սինկղիտոսի¹²⁵ առաջ պատմում է իր հավատարմությունը հռոմայեցիներին, և Անտոնիոսից Հրեաստան թագադրո նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցրեց Քենգիզիոս սպարապետին հռոմեական զորքերով, որպեսզի Հայոց հետ պատերազմի և Անտիգոնոսին տալայի: Ասորիք հասնելով նա փախցնում է Հայոց զորքերը և Սիզոնին թողնելով, որ հայերին զիմադրի եմբատարի մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը գառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի դեմ: Բայց հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ զիմում են Սիզոնի վրա և փախցնում են նրան մինչև Քենգիզիոսի մոտ, անշափ արյունահեղություններ անելով:

ԻԱ

ԹԵ ԻՆՉՁԵՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՆՁԱՄԸ ԱՅՈՑԻ ԶՈՐԵՐԻ ՎՐԱ ԳՈՒՄԴԻՐԵԼՈՎ ԱՌՈՒՈՒՄ Ե ԶԱՄԵԱՏ ԲԱՂԱԲԸ

Անտոնիոսը գայրանալով իրեն անձամբ գալիս հռոմեական բոլոր զորքերով: Եամշառ¹²⁶ հասնելիս լսում է Տիգրանի մահը, քաղաքն տնում է՝ Սոփոսոսին օգնական թողնելով Հերովդեսին՝ Երուսաղեմում

Անտիգոնոսի զեմ կռվելու, ինքը մեծանոցն էլ զեմով եղիպոտս: Եւ շատ պատ էր այնտեղ հասնել կեանքով մարդու վաճառութեամբ, վառված ցանկութեամբ զեպի Կղեոպատրան՝ եղիպոտացիների Քաղոհին: Այս Կղեոպատրան Պաղոմոս Գրեկիսի զուսարն էր, Պաղոմյան Կղեոպատրայի թոռը և շատ սիրելի էր Հերովդեսին, այս պատճառով էլ Անտոնիոսն առավելագույն հանձնարարում էր Հերովդեսը Յովթիոսին: Սա բազապես կռվելով անուճ է նրուսպղեմը, սպանում է Անտիգոնոսին և Քաղաքացիներն է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլայի վրա:

ԻԲ

ԱՐՏԱՎԱՋԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԼՈՒՍԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԼԵՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼԸ

Հայոց վրա Քաղաքացիներն է Արտավազը, Տիգրանի որդին: Սա իր եղբայրներին և բույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Արերտանի գավառներում, նրանց ծառանդութեան թողնելով այդ գավառներում զոսոված արքունական գյուղերը, առանձին կեանքառով և ուսանաով, եման նրանց այն ազգականներին, որ զոսովում էին Հաշտայանքի կողմերում, (սահմանելով) որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի Քաղաքացի ճանաչվեն, բան այն մյուս Արշակունիները: Միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Ալեքսարատում, Քաղաքացի բնակություն տեղերում:

Բայց ուրիշ ոչ մի արևոթյան ու բազմության գործ ցույց չավելց, այլ անձնատար էր եղել կերպուստի, Քաղաքացի էր ճանձնառու տեղերում, եղիպոտաներում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր որսալով, անփութ լինելով սուսան, բազմության և բարի հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և արտուրը զստանալով՝ աղանդյուններ էր մեծանում: Իր զորքերից պարտաբախվելով իր անգործ ծառայության և աստիկ որովանամուտության պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետք տան էր նրանից, զայրացած հրամայում է զորքեր հանել՝ Առաքատական նահանգի բյուրեղաքարները, կոպիտ վեսան բնակիչները ազգանների և վտարիների հետ շարժվում զեմով է Միջագետք և հայաժամ է հոսմալցիցիների զորքերը:

ԻԳ

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՆԵՐՐԱՎԱԵԼԸ ԱՐՏԱՎԱՋԳԻՆ

Անտոնիոսի եման զպզոնարար մանչաց Անտոնիոսը, մանավանդ զբողոքելով Կղեոպատրայից, որ (հայրի զեմ) քեռ էր սպանում իր մամի

կրամ շարշարանների համար Տիգրանից (Կղեոպատրան) ոչ միայն հայրերն էր լինում մահարեք, այլև ուրիշ շատ Քաղաքացիների, որպիպի նրանց իշխանություններին տիրել: Ուստի և Անտոնիոսը շատ Քաղաքացիներ սպանելով՝ նրանց իշխանությունները հաճատում է Կղեոպատրային, բայց Տյուրոսից և Միդիայից և առհասարակ Ագառ գետի մոտերն եղածներից: Վերջնելով զորքերի բազմությունը՝ զիմում է Արտավազի վրա: Միջագետքով անցնելով սաստկացես կոտորում է Հայոց զորքերը, ձերբակալում է նրանց Քաղաքացիներն և եղիպոտս վերազանալով՝ Կղեոպատրային է պարզում Տիգրանի որդի Արտավազին, նաև ուրիշ շատ իրեր պատերազմի ավարից¹²⁷:

ԻԿ

ԱՐՏԱՎԱՋԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՎ ՇԱՅՑՑ ՄԱՍԱԿԻ ՆԵՐԳՈՎ ԼՈՒՍԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԸՐԿՎԱՏՈՒ ԳՈՐԿԱԸ ԸՅՈՒՐԱՆՍՍԻ ԱՐՏԱՎԱՋԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏԵՐԱՎՈՒ ԲԱԳՐԱՍՈՒՅԱՆ ՏԵՂԻՆ ՂԱՍՍՊ ԱՏԱՆԳԸ

Արշակի կյանքի վերջին տարում, որ նրա Քաղաքացիական ցունձնեկերորդ տարին էր, Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նրա հրամանով իրենց վրա Քաղաքացիներին Արշամին կամ Արշամին¹²⁸, որ Արտաշեսի որդին էր, Տիգրանի եղբայրը, Արգաթի հայրը: Ատորհներդ սմանք այս Արշամին կողքին Մանովա, ինչպես շատերը սովորություն ունեն երկու անուն կրել, ինչպես Հերովդես Եղիպոտս, կամ Տրոսոս Անտոնիոս, կամ Տրոսոս Հուստոս:

Որովհետև այս տարում Արշակը վախճանվեց, Պարսից Քաղաքացիները թողնելով իր Արշակի որդուն, որ շատ փոքրահասակ տղա էր, և Վլար մեկը, որ Արշամին օրին հոսմալցիներից իրմարդու համար, ուստի Արշամը նրանց հետ խաղաղության հարաբերություն է կնքում՝ նրանց հարկ տալով Միջագետքից և Կեսարիայի կողմերից, Հերովդեսի ձեռքով: Այս Ըրավ սկիզբը Հայոց մասնակի հարկատու դառնալուն հոսմալցիներից:

Այս ժամանակներն Արշամի բարկությունը շարժվեց Եմանոսի վրա, որ մի Քաղաքացի ապսեւ էր, որովհետև նա արձակեց հրեաների գահահանապետ Հյուրկանոսին, որին դերի էր բերել Բարզափրան Ռուտուկի Տիգրանի ժամանակ: Եմանոսի պատճառ է բերում, թե (Հյուրկանոսը) խոստացավ հարյուր անգար փրկանք տալ, որ ինքը հույս ունի ստանալ և համաձայն է (Քաղաքացիներին) տալ: Ուստի Արշամը որոշ մա-

մանակամիջոց է զեղում նրան (փրկանքն ստանալու)։ Նա իր եզրայրենիքի մեկին, որ Սենեքիա էր կոչվում, ուղարկում է Հյուրկանոսի մաս, որ իր փրկութիւնն համար (խոստացածը) վճարել, Յնանոսից ուղարկվածը գալով՝ գտնում է, որ Հերովդեսն սպանել է Հյուրկանոսին, որպիսով իր թագավորութիւնն զեմ գավեր շարքել։ Արդ՝ երբ որոշված ժամանակամիջոցը լրանում է և Յնանոսը Հյուրկանոսի փրկանքի գանձը չի տալիս, Արշաւր նրա վրա բարկանալով՝ պատվից զրկում է և հրամայում է բանուր զնել։

Այդ ժամանակ Գնթոււնյաց ցեղի նահապետ Ջորան նրա մասին քսութիւն է անում թագավորին, առկելով. «Գիտցած եղիք, թագավոր, որ Յնանոսը մտածում էր թեզանից պատասմելու և ինձ հետ խորհուրդ էր անում, որ Հրիստատեի Հերովդես թագավորից Երզում խնդրենք այն մասին, որ մեզ կրեզուելի և մեզ ժառանգութեան կտա մեր բնիկ երկրում, որովհետև այս աշխարհում մենք շտանված տանջանքների ենթարկվեցինք ու խաչատակ եղանք։ Ես նրա հետ շամաձայնեցի և ստացի. ինչու՞ ենք մեզ խարում հնացած զրույցներով ու պատգամ տասպակներով ու մեզ պաշտօնիցի համարում։ Նա ինձանից հույսը կտրելով՝ ետև նպատակով Հյուրկանոս քահանայապետին ուղարկեց Հերովդեսի մաս, բայց Հերովդեսից էլ ազկին հուսախաբեց, բայց նա իր ուխտագրած մտազորութիւնից հետ չի կենա, եթէ դու, թագավոր, ստաջը չառնես։ Արշամ թագավորն այս քսութեանը հովատալով՝ հրամայեց պեւ-պեւ տանջանքների ենթարկել Յնանոսին և իրեն վերջին վճիռ՝ կամ բոլորովին թողնել հրեական կրոնը, երկրպագելով արեգակին և թագավորի կուռերը պաշտել, որին վստահելով թագավորը նրան նախկին իշխանութեանը կտա, կամ փախից կախվել և նրա ցեղը բնաջինջ լինել։ Եվ նրա աչքի ստաջ սպանելով նրա պազականների մեկին, որի անունը Մարիա էր, երբ նրա մտով պահանջն տեղն էին տանում նրա որդիներին, Մափատիային և Ազարիային, նա որդիների մահվան երկյուղից և կանանց թախանձելուց կատարում է թագավորի հրամանը իր բոլոր ազգատոհմով և հաստատում է նախկին պատվի մեջ։ Սակայն թագավորը լիովին չի վստահանում նրան, այլ ուղարկում է Հայաստան աշխարհը նրան հավատալով. միայն թէ Միջագետքից նրան հեռացնել։

ԱՐՇԱՄԻ ԳՕՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ԱՎԱՐԱՆ ՀԱՅՁԱՆԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մրանից հետո խոսվածիւն ծագեց Հրեաստանի Հերովդես թագավորի և մեր Արշամ թագավորի մեջ. որովհետև Հերովդեսը բազմաթիվ արիակներ գործերից հետո ձեռնառնելու է լինում բարեգործութեաների, շատ բազաբներում զանազան շինութիւններ անելով, Հոսմից սկսած մինչև Գամասկոս։ Նա Արշամից խնդրեց բազմաթիվ հասարակ մշակներ, որպիսով Ասորիքի Անարիսթ թագաթի հրապարակները, որ աղտղութիւններից ու ազմից անանջանելի էին զարնել, լցնել տա։ Արշամը հանձն չառնելով՝ զորք է ժողովում Հերովդեսին դիմացրելու, և պատգամավորներ Հոսմ ուղարկելով խեղրում է կայտրից, որ իրեն Հերովդեսի իշխանութեանը շենթարկվի։ Իսկ վայսրը ոչ միայն Արշամին չի ազատում Հերովդեսի իշխանութեանից, այլև ստրկուր Ասորիքը նրան է հավատում։

Այն ժամանակ Հերովդեսը զազատացիներից և պոնտացիներից տասր գունջ վերցնելով իր ժառայութիւն՝ Միջերկրայրի վրա թագավոր է նշանակում, իր ձեռքի տակ, իր Աղեքսանդր որդու աներոջը, որ Տիմոնի որդին էր, իսկ մոր կողմից ծագում էր Մարտը թագավորութեանից, Գարն՝ Վլասասպայի սերունդից։ Այս տեսնելով՝ Արշամն ամեն բանով հպատակվում է Հերովդեսին, իրեն տրորչ և տալիս է նրա խնդրած մշակներ, որոնց ձեռքով (Հերովդեսը) լցրեց Անտրոքցիների թագաթի հրապարակները քսան վտավան երկայնութեամբ և սուլահատակից սղիտակ մարմարի սալաքարերով, որպիսով հեղեղների ջրերը դուրսով անցնեն այս հաստակների վրայով և թաղարին բոլորովին շվհաննել։ Բայց Արշամը քսան տարի թագավորելով մեռավ։

ԱՐՄԻՆԻ ԹԱՎԱԳՈՐԵԸ ԵՎ ՀԱՏԵՐԻ ԱՐՄԵՐՁԱՐԵՍ ՀԱՐԱՍՏՈՒ ԳԱՐԱՎԱԸ ՀՈՒՐԱՅՏՅՈՒՆԵՐԻՆ. ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ԶՈՐԲԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ԱՐԱ ԵՂԲՈՐՈՐԿԻ ԼՈՎԱԵԹՈՍ ՍՊԱՆԵԸ

Թագավորում է Արգարը, Արշամի որդին, Պարսից Արշավիր թագավորի բաներորդ տարում։ Այս Արգարուր կոչվում էր սովագ այր, իր ստակի հեղութիւն և իմաստութեան պատճառով, հետո՝ նաև տարիքի Այս (բառերը) հույներն ու ասորիները պարզ կհարգակալով արտասանել, նրան կոչեցին Արգարոս։ Մրա թագավորութեան երկրորդ տարում

Հայաստանի բոլոր կողմերն էլ բոլորովին հոռմայեցիների հարկի տակ են ընկնում, որովհետև, ինչպես ասված է Ղուկասի ավետարանում՝ Ավգոստոս կայսրից հրաման գուրա կեցավ՝ ամբողջ տիեզերքն աշխարհագիր անելու: Ոստի և Հայաստան էլ նկան հոռմայեցիների զործակալները, որոնք իրենց հեռ ըբրին Ավգոստոս կայսեր պատկերը և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում: Այս ժամանակներում ծնվում է մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը, Աստու որդին:

Մոտ այս ժամանակները խոսվումբյուն է ծագում Արգարի և Հերովդոսի մեջ: Որովհետև Հերովդոս հրամայեց հայոց մեհյաններում իր պատկերն էլ դնել կայսերական պատկերի մոտ, բայց երբ Արգարն այս հանձն լառավ, ապա Հերովդոսն սկսեց նրա դեմ դավեր սարքել: Նա Բրակացիների և գերմանացիների զորքերն ուղարկում է Պարսից երկիրն ապագատակելու, բայց հրաման է տալիս նրանց Արգարի աշխարհովն անցնել: Բայց Արգարը շնամաշնկելով՝ ընդդիմանում է, ահելով, թե կայսերական հրամանն այնպես է, որ այդ զորքը պետք է անպատով անցնի Պարսից երկիրը: Հերովդոսը դառնանում է, բայց անձամբ ոչինչ չի կարող հարգեցնել, տեսակ-տեսակ ցածիրեց ընկնելով, ինչպես պատմում է Հովսեփոս: Քրիստոսի դեմ համարձակվելու պատճառով նա որդեախից եղավ: Ոստի նա (Արգարի դեմ) է ուղարկում իր Հովսեփ եղբորորդուն, որին տվել էր իր զուտորը, որ առաջ եղել էր կին իր եղբոր Փեղորին: Սա անելով զորքի բազմությունը՝ գալիս հասնում է Միշագետրի աշխարհը և հանդիպում է Արգարին Բուգիան զորանետա զավատում: Կովի մեջ նա մեռնում է և զորքը փախուտար է զիմում: Հենց այդ ժամանակ էլ մեռնում է և Հերովդոսը, և Ավգոստոսը հրեից ազգպետ է նշանակում նրա Արքեպաշտ որդուն:

ԻԷ

ԵՆԵՍԻԱ ԲԱՂԱԷԻ ԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՑ ԼԻՍԱՅԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԷ ՏՈՂՄԻ

Ոչ շատ օրեր անցած վախճանվում է Ավգոստոսը և նրա տեղ հոռմայեցիների վրա թագավորում է Տիրերը, իսկ Կերմանիկոսը կեսար դառնալով, անաբազ է Արշավիրի և Արգարի Հոռմ ուղարկած իշխանների, նրանց պատերազմի պատճառով, որի մեջ սպանեցին Հերովդոսի եղբորորդուն: Այս բանից ցրգոված, Արգարը միտքը դնում է պատժամբելու և պատերազմի պատրաստություն է տեսնում: Այս ժամանակ նա բազար է գարձնում այն տեղը, որտեղ առաջ Հայոց զուեքը պատհպանում էր

Եփրատի անցքը կասիոսի դեմ, որ և կողմեց Եդեսիա: Այնտեղ է փոխաղցում Մծբինից իր աբրունքը և բոլոր իր կուտերը՝ նարոզը, Բեկը, Բաթնիքազը և Թարաթան, նույնպես և մեհյանների վարժարանի մատանները և առհասարակ թագավորների զիվանները:

Արանից հետո մեռնում է Արշավիրը և Պարսից վրա թագավորում է նրա որդին Արտաշեսը: Արգ՝ թեպես ինչ որ ձևանարկելու ենք պատմել, չի համարադատախոսում ո՛չ ժամանակին և ոչ էլ պատմության կարգին, բայց որովհետև մեր Հայոց ազգի հավատին անիթ եղողները Արշավիր թագավորի սերունդներն են և նրա Արտաշես որդու հարազատները՝ սուտի այդ մարդկանց պատվականության պատճառով կոկոսեք, վազորք այս գրքում նշանակելով նրան Արտաշեսի կոթքին, որպեսզի կարգադրեն իմանան, որ նրանք այս բանի համազգիների են: Իսկ հետո արգեն կնչանակներ նրանց հայրերի Հայաստան գալու ժամանակը, որ են Կարենյանները և Սուրենյանները, որից եղավ սուրբ Գրիգորը, ինչպես և Կամսարտիանները, երբ պատմության ընթացքում կհասնենք այն թագավորի ժամանակին, որ նրանց ընդունեց:

Բայց Արգարի ապստամբելու մտազրույթունը շնաղղվեց, որովհետև Պարսից թագավորություն մեջ իր ազգականների միջև խոսվումբյուն ծագելով զորք է ժողովում, լվում է այնտեղ, որպեսզի նրանց համոզի և խաղաղեցնի:

ԻԸ

ԱՐԳԱՐԻ ԱՐԵՎԷԼԵ ԳՆԱՄԸ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ՎՐԱ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆԵԸ ԵՎ ՔԵ ԽՆՉՆԵՆ ԵՎ ԱՐԿԱՎՈՐԵՑ (ԱՐՏԱՇԵՍԻ) ԵՎԱՅՐԵՆԻՍԻ: ՈՐՈՒՑՈՑ ԾԱՎՈՒՄ Է ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԷ ԵՎ ՆՐԱ ԱՅԳԱՎՈՐԵՆԵՐ

Արգարն արևելք գնալով գտնում է, որ Պարսից վրա թագավորել է Արտաշեսը, Արշավիրի որդին և եղբայրները նրան ընդդիմանում են, որովհետև նա կամենում էր ժառանգարար նրանց վրա թագավորել, իսկ նրանք չէին համաձայնում: Ոստի Արտաշեսը նրանց պաշարել էր և մահվան սպառնալիք արել և այս պատճառով զորքի և մյուս ազգականների մեջ մեծ երկպառակություն և հակառակություն էին ծագել: Որովհետև Արշավիր թագավորը երբ որդի և մի զուտար ունեց. մեկն ինքը, Արտաշես թագավորը, երկրորդը՝ Կարեն, երրորդը՝ Սուրեն, իսկ նրանց բազարը, որ Կոչմ էր կոչվում, կին էր բոլոր Արշայ զորավարին, որ նշանակված էր նրա հորից:

Արգարը նրանց համոզում է խաղաղվել և բոլորի մեջ այս կարգը

է նահանսնում, կթագավորն Արտաշէսը իր զամպկներով հանդերձ, ինչպէս մտադրվել էր, իսկ եղբայրները կնոջվին Պահլավներ՝ իրենց բազաթի և մեծ ու պողպարի աշխարհի անունով և կհամարվին Պարսից բոլոր նախարարութունների մեջ ամենապատվավորները և առաջինները՝ ինչպէս իսկական թագավորական սերունդներ: Նաև երգումով զաշինք է հաստատում (Արգաթը) նրանց մեջ, որ մէք Արտաշէսի ցեղից տղամարդիկ սպառովն, թագավորութունը նրանց կանցնի, եմ նրա թագավորոզ ցեղից զուրս որոշել նրանց նրեք ցեղերը, անվանելով Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և թրոջը՝ Ասպահակաթի Պահլավ, նրա մարզու, տանուտերութիան անունով:

Եմ սասն էն, թէ սուրբ Կրիզորը Սուրենյան Պահլավից է և Կամուրականները Կարենյան Պահլավից: Բայց նրանց մեր աշխարհը զուրս հանգանանքներն իր կարծիքն կպատմենք, այստեղ միայն նշանակելով նրանց Արտաշէսի կողքին, որսնսզի ճանաչան, որ այս մեծ ցեղը հիբավի Կապադոչիակ արջուտից է, ալսինքն Վաղարշակի եղբոր Արշակ Մեծի սերունդը:

Այս այսպէս կարգադրելով և դաշինքի գիրն իր հետ վերցնելով՝ Արգաթը հետ է գառնում ոչ առողջ, այլ շարուշար ցավերով ախտաքած:

ԽԹ

ԱՐԳԱԹԻ ՎԵՐԱԿԱՌԱՆԱՆ ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ ԵՎ ԱՐՏԵՆԻ ԹԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱԸՆԼԵՐՈՎԻՆ ԶՈՐՐՈՂԱՊԱՅԵՏԻ ՆԵՑ ԳԱՏԵՐԱՔՐԵՆԱՅ

Երբ Արգաթն արևելքից վերադարձավ, հոռմայնցիներին մասին լսեց, թէ նրանք կապեաթի մեջ են ընկել նրա վերաբերմամբ, իբրև թէ արևելք զնաջել է զորք բերելու: Ուստի նա հոռմայնցիներին զործակալներին զրեց իր Պարսպատան զնալու պատճառը և ուղարկեց նաև այն զաշինքը, որ կնքված էր Արտաշէսի և նրա եղբայրների մեջ: Բայց նրանք չճավատացին, մանավանդ որ Արգաթի մասին շարախստում էին նրա թշնամիները՝ Պիզդատուր, Հերովդէս Զորրորդապետը, Լյուսանիան և Փիլիպոսը: Իսկ Արգաթն իր եղևսխա բազաթը զուլով՝ միաբանեց պարտիացեց¹²⁰ Արեն թագավորի հետ, նրան օգնական զորք ուղարկելով մի ոմն Խորան Արծրունու ձեռքով, որպեսզի Հերովդէսի հետ պատերազմի: Որովհետև Հերովդէսը նախ կին էր առել Արեն թագավորի դստերը, այդ անարգելով արձակել էր և Հերովդէսաշայն նրա ամուսնու կեղանջութիան ժամանակ խեց (և իր կին դարձրեց): Մալ պատճառով էլ հաճախ Հովհաննէս Մկրտչից հանդիմանվելով՝ նրան սպանեց: Իր զուտեր անարգանքի պատճառով Արենը նրա հետ պատերազմ ունեցավ, որի մեջ Հերովդէսի զորքը

շարաշար կտորած կրեց Հայոց բաների օգնութիամբ, կարծես աստվածային տեսրիութիամբ. Հովհաննէս Մկրտչի մահվան վրեժը լուծելու համար:

Լ

ԱՐԳԱԹԻ ԻՇՄԱԿՆԵՐԻ ԱՌԱՔԱՌՔ ՍԱՐԵՆՈՒՍ ԿՐԱ, ՈՐԻ ԺԱՍԿԱՆԱԿ ԿՐԱՆԵ ՏԵՆՆՈՒՄ ԵՆ ՄԵՐ ՓՐԿՎԷ ԶՐԻՍՏՈՍՈՒՆ, ՈՐ ԱՌԻՓ ԵՂԱՎ ԱՐԳԱԹԻ ՀԱՎԱՏԱՌՈՒՆ

Այս ժամանակները կայանք Հաղարպետ Եշանակվեց Փյունիկցիների¹²⁰, Պագենտինցիների, Ասորիների և Միջագետքի վրա Մարինոսը՝ Ստրեպի որդին: Արգաթ իր զվաճարներից երկուսին, ալսինքն Աղանքի բղջիկ Մար Իհարին և Ապահուճիներին տոճմի նահապետ Համազարամին, և իր հավատարիմ Անանին ուղարկեց նրա մտ բեթթուրին բազաթը, բացարձելու համար իր արևելք զնալու պատճառը և ցույց տալու Արտաշէսի և եղբայրների մեջ կնքված զաշինքի թուղթը և նրա օգնութիունն ու պաշտպանութիւնը խնդրելու: Նրանք զուլով զտան նրան Ելիթերոչպոլսում¹²¹, նա սիրով և պատով ընդունեց նրանց և Արգաթին պատասխանեց, որ (արևելք զնալու) առիթով կայսրից չկասկածի, միայն թէ հոգ տանի հարկերը լիով վճարելու:

Նրանք այնտեղից վերադառնալիս, մտան Երուսաղեմ մեր փրկիչ Քրիստոսին տեսնելու համար, որի սրանելագործութիւնների համարովը լսել էին, և իրենք էլ պանանտես դասնալով (վերադարձան և) պատմեցին Արգաթին: Արգաթ զարմանալով ստուգիվ հավատաց, որ նա արգաթն Աստուծո որդի է. նա սասց. «Նրանք մարդու զորութիւններ չեն, այլ Աստուծո, որովհետև մարդկանցից ոչ որ չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն Աստված»: Եմ որովհետև նրա մարմինն ապականված էր շարաշար ցավովով, որոնց նա տիրացել էր Պարսից աշխարհում լսթը տարի առաջ և մարդկանցի բռնչութիւնն գողնելու հետ չէր եղել, ուստի (Քրիստոսին) ազաւանքի թուղթ ուղարկեց, որ զա և իր ցանքը բռնչե, հետեւլալ բռնչողակութիամբ:

ԼԱ

ԱՐԳԱԹԻ ԹՈՒՂՔԸ ՓՐԿՎԷՆ

Արգաթ Արշամի¹²², աշխարհի իշխան, բարեբար և փրկիչ Հիսուսից, որ Երուսաղեմացոց աշխարհում երևցար, ողջույն:

Լսել եմ քո մասին և այն բռնչութիւնների մասին, որ կատարվում

ՔԱՎԵՌԱ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ԶԱՐԱՉՉՈՒՅՑՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԳԱՐԻ
ՀՈՒՎ ՓՈՂՄԱՐ ԳԱՏԱՆՆԵՐԸ

Ազգայնական հարցի ցուցակ

Բայց մեր Փրկչի Տամբանելոյց Տնտ Բողոժս առաջալը, տասներկու (ասարյաներից) մեկը, Եղևիս բազմ ուղարկեց Քաղեոսին, յոթնասուն (աշակերտներէց), որպէսզի Արգարի բռնէ և Ավետարանը քարոզի տիրոջ համառին: Նա եկավ և իրանց հրահարեց իշխանի տանը, որի մասին ասում են, թէ Բագրատունաց ցեղից էր և Արշամից իտասփելով՝ հրահարեց կրօնը շուրջացավ իր մշուս ազգականների Տնտ, այլ նույն կրօնով մնաց մինչև Քրիստոսին հաճատար: Եվ նրա (զալու) համբալը ողջ քաղաքում տարածվեց: Արգարը լսելով ասաց. «Պա աշխ մարդն է, որի մասին Հիսուս գրեց», և իսկույն նրան կանչեց: Երբ Քաղեոսը ներս մտավ, նրա երեսի վրա սրանչիլ տեսիլը երևաց Արգարին. նա գահից վեր կացավ և երեսի վրա բնկնելով նրան երկրպագեց. շուրջը գտնվող բոլոր իշխանները զարմացան, որովհետև տեսիլը չիմացան: Արգարը նրան հարցրեց. «Իսկապէս որո՞տնչաւ Հիսուսի աշակերտն ես, որին իտասացավ այտեղ ուղարկել, և կարո՞ղ ես իմ ցավեր բռնելը»: Քաղեն նրան պատասխանեց. «Եթէ հաճատաս Հիսուս Քրիստոսին, Աստու որդուն, ըտ ստի բոլոր ցանկացածները կտանաս»: Արգարը նրան ասաց. «Ու հաճատացի նրան և նրա հորը, ուստի կամենում էի զորքերս առնել և գալ կտտորել նրան խաչող հրեաներին, եթէ հոռոմայցիների թագավորութունն այս բանը չարդեւր»: Եւ այսպէս սկսելով Քաղեոսը քարոզեց Ավետարանը նրան և բոլոր քաղաքին. ձեռք վրան դնելով նրան բռնեց: Ինչպէս և քաղաքի իշխանին, որ հիմաղ էր պողազարավ¹³³ և մեծ պատիվ էր վայելում թագավորի աջորհնրում, և առհասարակ բռնեց քաղաքում եղած բոլոր հիմաղներին և ախաղձորներին: Եվ բոլոր հաճատացին, և միւրովեցին ինքը Արգարը և ամբողջ քաղաքը: Կուսորի մեծյանների զաներ փակեցին, և բազմին ու սյունի վրա եղած պատկերները եզելով պատեցին: Նա ոչ որի բնությամբ չէր գարձնում հաճատի, բայց հաճատացաւ ներս որ որի վրա ավելանում էին:

Իսկ Քաղեոս առաջալն Աղե յանունով մեկին, որ մնասրագործ և խաչը կարող էր, Եղևիսից վրա (Եղևիսիցոս) ձեռնադրելով, նրան իր փոխարին: Թաղում է թագավորի մաս: Իսկ ինքն Արգարից հրովարտակ առնելով, որ ամենը Քրիստոսի Ավետարանին լանն, զայիս է Արգարի քեռորդի Սահաարուկի մաս¹³⁶, որին նշանակել էր մեր աշխարհի և զոր-

նն ըտ Անորով առանց զնչերի և արմատներին, որովհետև, ինչպիս ասում են, զու կույրերին տեսնել ևս տախ, կազերին քայլեցնում ևս, ընթացներին մարբում ևս, շար ոգիները և զաները հանում ևս և առհասարակ երկարատև հիվանդութուններով շարքարդողներին բռնում ևս, նաև մնումներին կենդանացնում ևս: Երբ այս ամենը ըտ մասին լսեցի, մարբումս զրի այս երկուսից մեկը՝ կամ, որ զու Աստված կլինես, որ երկրորդ իշխ ևս և այս բաներն անում ևս, կամ Աստու, որդի կլինես, որ այդ անում ևս: Այդ պատճառով թեզ գրեցի, պաշարելով, որ նեղութուն կրես, զու ինձ մտտ և բռնկես իմ անեցած հիվանդութունները: Նաև լսեցի, թէ հրեաները քեզանց տրուելում են և ուղում են քեզ շարքարի, բայց ևս մի փոքր և զեղեցիկ քաղաք ունեն, որ երկուսիս էլ բավական է:

Թուղթը տանողները նրան պատահեցին Երուսաղեմում: Այս բանը վկայում է և Ավետարանի խոսքը թէ «կաշին Տեթանաներից ումանը, որ կէլ էին նրա մաս»¹³⁵: Այս պատճառով լսողները շամարակեցին անկ Հիսուսին, այլ ասացին Փիլիպոսին և Անդրեսին, և նրանք ասացին Հիսուսին: Իսկ մեր Փրկիչը հանն շառավ ինքը զնալ այն մամանակ, երբ Արգարը նրան կանչում էր, այլ նրան արմանաքրեց թղթի, որ այս բովանդակութունն ունի:

ԼԲ

ԱՐԳԱՐԻ ՓՈՂՄԱՐ ԳԱՏԱՆՆԵՐԸ, ՈՐ ԳՐԵՑ ՓՈՂՄԱՐ ԱՌԱՔՅԱԼԸ ՓՈՂՉԻ ՀՐԱՄԱՆՈՂ

Նրանի նրան, ով ինձ հաճատում է, թիպես տեսած լլիկի, որովհետև իմ մասին այսպէս է գրված, թէ որքոք ինձ տեսնում են, ինձ չեն հաճատա, իսկ որքոք չեն տեսնում, կհաճատան և կյանք կգանեն: Իսկ որ զու ինձ գրեցի, որ զամ թեզ մտտ, ևս այտեղ պետք է կատարեմ, այն բոլոր, որի համար ուղարկվում եմ, Երբ այս բոլորը կկատարեմ, կհամբառանամ նրա մտտ, որ ինձ ուղարկեց, և երբ համբառանամ, թեզ մտտ կուղարկեմ իմ այս աշակերտներէց մեկին, որ ըտ ցավերը բռնէ և կյանք շորհն թեզ և թեզ Տնտ եղողներին:

Այս թուղթը բերեց Արգարի ստորանդակ Անանը և նրա Տնտ Փրկչի կենդանագիր պատկերը¹³⁴, որ մինչև այսօր գտնվում է Եգլեսացիների քաղաքում:

բերի վրա: Բայց Արգարը հոծարեց թուղթ գրել Տիրերիտս կայսեր, որ այսպիսի բովանդակութիւն ուներ.

Արգարի թուղթ Տիրերիտսին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ տիրոջ, Հոռոմայեցիների Տիրերիտս կայսեր ողջունչ:

Քեզեան գիտեմ, որ թո թագաւորութիւնից ոչ մի բան չի ծածկիլի, բայց իբրև թո մանրիմ՝ ապիկին ընդ իմաց եմ աալիս գրով: Որովհետև պարզատինացիներից զազաններում բնակվող հրեաները ժողովելով Քրիստոսին խաչեցին առանց որևէ հանցանքի, փոխանակ նրա մեծամեծ երախտիքներին, որ նրանց մոտ կատարեց՝ հրաշքներ և սքանչելի գործեր, մինչև անգամ մեռած մարդկանց կենդանացնել: Պէտք է գիտնաս, որ օրանք սուկական մարդու գործութիւններ չեն, այլ Աստուծո: Որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, արեղակը խաւարեց, երկիրը շարժվեց ու առաւանակեց և ինքն էլ երբ օրեց մեռած տեղից հարութիւն առավ և շատերին երեսաց: Եվ այժմ ամեն տեղ նրա անուր նրա աշակերտների միջոցով մեծամեծ սքանչելիքներ է կատարում, ինչպես հենց ինձ վրա հայտնի ցույց տվեց: Արդ՝ այսուհետև թո տերութիւնը գիտեմ, եւ ինչ է պետք հրամայել հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք այն օրանք գործեցին, և բոլոր աշխարհին գրել, որ Քրիստոսին երկրպագեն իբրև ճշմարիտ Աստուծո: Ողջ մնաս:

Արգարի թղթի պահասխանը Տիրերիտսին

Տիրերիտս Հոռոմայեցիների կայսր, Հայոց Արգար թագաւորին ողջունչ:

Բո մանրութիւնս թուղթ կարգադրեց իմ առաջ, նրա համար մէր կողմից շնորհակալութիւն: Քեզեան և առաջուց մենք շատերից էինք այդ լսելի, բայց և Պիղատոսը ստուգապես մեզ հայտնեց նրա հրաշքների մասին և թէ հարութիւնից հետո շատերը հավատացին: Թե նա Աստուծո է: Աստի և եւ եւ կամեցա անել այն, ինչ որ դու մտածել ես: Բայց որովհետև հոռոմայեցիների սովորութիւնն այնպես է, որ միայն թագաւորին հրամանով Աստուծո չեն նստեցնում, մինչև որ նա սինկղիստոսի կողմից շնորհակ, շննակ, ուստի եւ այս բանը սինկղիստոսին հայտնեցի, բայց սինկղիստոս արհամարհեց, որովհետև առաջուց իր կողմից բնված չէր: Բայց մենք հրաման տվինք, որ ամեն որ, ով կամենա, Հիսուսին էլ բնզունի աստվածների թգում, և մաս սպառնալորք նրանց, ովքեր քրիստոսյաների վրա կարախոսեն: Իսկ հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որան հանդիմանեցին նրան խաչել, որի մասին լսում եմ, թէ չէր արժանի խաչի

և յահվան, այլ պատվի և երկրպագութիւն, նրանց գործը կրննեմ և արժանաւոր (պատիժը) կհատուցանեմ, երբ ազատ ժամանակ գտնեմ սպանեացց պատերազմից, որան ինձանից ապստամբել են:

Արգարը դարձաւ թողթ է գրում Տիրերիտսին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ տիրոջ Հոռոմայեցիների Տիրերիտս կայսեր ողջունչ:

Բո տերութիւնս վայել թուղթը տեսա և ուրախացա թո մտածած հրամանի վրա: Եթէ վրաս չես նեղանա՝ սինկղիստոսի այդ գործը շատ մեղադրելի է, որովհետև դրանց մոտ՝ աստվածութիւնն արվում է մարդկանց քննութիւնը: Ուրեմն այսուհետև, եթէ Աստուծո մարդուն հոռոմի շննի էլ չի կարող Աստուծո լինել, և այստեղից (հետևում է), թե մարդուն է վայելում Աստուծո նվիրագործել: Բայց դու, տեր, բարեհաճիր որով մարդ ուղարկել նրասպանմ Պիղատոսի տեղ, որպիսով նա անարգանքով հեռացվի այն իշխանութիւնից, որ դու նշանակել ես, որովհետև նա հրեաների կամքը կատարեց և Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչեց անանց թո հրամանի: Ողջ եղիր:

Արգարն այս (թուղթը) գրելով՝ նրա պատեննր գրեց իր ղեկանի մեջ, ինչպես և մյուս թղթերին: Նա գրեց նաև Աստրեստանի մանկահասակ ներսն՝ թագաւորին Բարեսն:

Արգարի թուղթ ներսնին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ որդի ներսնին ողջունչ:

Բո ողջունի գիրք տեսա, Պերտոսի կալուսեցիներից արժակեցի և հանցանքը ներսնի, և եթէ կամենես, նշանակիր նրան նեմկի վերակացու, ինպես ուզում ես: Գալով թո գրածին, թե ինձ մոտ ուղարկիր այդ բոլը՝ ինչ, որ այդ հրաշքները գործում է և քարոզում է մի ուրիշ Աստուծո, որ հրեց ու ջրից էլ վեր է: որպիսով նրան տեսնեմ և լսեմ, նա բոլիչ չէր մարդկային արվեստով, այլ աշակերտ էր Աստուծո օրդու, հրի և ջրի ստեղծողի, և նա ուղարկվեց Հայաստանի կողմերը, ինչպես նրան վիճակ էր ընկել: Բայց նրա զիտաւոր ընկերներից մեկը, Միմոն անունով, ուղարկված է այդտեղ, Պարսկաստանի կողմերը, նրան փնտրիր, գտիր և նրանից կրես, ինչպես և թո Արտաշես հայրը, նա բոլոր հիվանդութիւնները կրծչկե և ցույց կտա կյանքի անապարհ:

Նաև Պարսից Արտաշես թագաւորին գրեց թուղթ այս բովանդակութիւնը:

Արգարի բուրքն Արտաշէսին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ եղբայր Պարսից Արտաշէս թագաւորին որդուն:

Գիտեմ, որ դու արգին յամ իյննես Հիսուս Քրիստոսի, Աստուծոյ որդւոյ մասին, որին Տրեաները խաշնցին և որ մեռած անդից Տարուիշուն առաւ և իր աշակերտներին ուղարկեց բոլոր աշխարհը՝ ամեն տեղ ուսուցանելու: Երա զխաւփոր աշակերտներէց մէկը, Սիմոն անունով, քս տերութեան կողմերուն է: Արդ՝ փնտրիք, գտի՛ր Երան և նա կրծշին ձեզ մտա բոլոր աստերն ու հիմանգոյթունները և կշանքի ճանապարհ ցուց կառ: Գու հաճատա նրա խոսքերին, դու և քո եղբայրներդ և բոլորը, որ կամովին հնազանդում են թեզ: Սրովհետեւ ինձ ախորձելի է, որ ցտոք, մարմնով իմ ազգականներս, նաև հոգով իմ մտերիմ հարազատները լինէէ:

Եվ դեռ այս թղթերի պատասխանը շտապած՝ Արգարուր վախճան. վրով է երեսունութ ասրի թագաւորելոց հետո:

ԼԳ

ՄԵՐ ԱՌԵՏԱԿՆԵՐ ԿԱԶՆԱԿՆԻՐՔԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արգարից հետո Հայոց թագաւորութիւնը երկու մասի է բաժանուում, որովհետեւ նրա Անանուն որդին թագաւորից ու թագաւորեց Եղեւսիայում, իսկ նրա բնորդին՝ Սանատրուկն (թագաւորեց) Հայաստանում: Մրանց մամանակ պատահած անցքերն առաջուց զրով են ուրիշները, ինչպէս Քազգես առաքյալի Հայաստան ցալը, Սանատրուկի համատարը և (հետո) նախարարների երկխօսեց Տաճար Քողձելը, առաքյալ և նրա հետ եղողների կատարածը Տաճարան գովաւտում, որ այժմ Արտաշէ է կոչում, ապառամ քարի պատուէկը և առաքյալի մարմինն ընդունելով էլ իրար գալը, հետո՝ աշակերտներն նրա մարմինն այնտեղից տանելը և դաշտում թաղելը, և թագաւորի Սանատրուկ զտեսը նահատակիկը ճանապարհին մտա, և վերջերս երկուսի նշխարներն հայտնուելը և առաջաքր փոխադրվելը Այս բոլորը, ինչպէս ասացիք, մէկտեղից առաջ դաստիգած է ուրիշներէց, ուստի կարեւոր չճամարեցիք, մտերմութան կրկնելի նուշնդեկս մեզանից առաջ ուրիշներից պատմված է առաքյալի աշակերտ Ազգի կատարածը Եղեւսիայում Արգարի որդու մեռումով:

Սա (Արգարի որդին) Տոր անը թագաւորելով՝ հայրենի աստիճանովեան հետեղ շեղով, այլ կտարներին մէջանները բացեց և Տերթու-

նասական պաշտամունքն ընդունեց: Եվ մարդ ուղարկեց Ազգիի մտա, որ իրեն համար ընձեղից խույր կարն ոսկե բանվածքով, ինչպէս առաջ նաեւում էր իր Տոր համար: Պատասխան ընդունեց, թէ «իմ մեռորեր խույր չեն կարն անարծառն գազաթի համար, որ շի երկրպագում Քրիստոսային, կենդանի Աստածուն»: (թագաւորն) խօսույն հրամայեց իր զինակիրներին միկիկ, որ նրա ոտները սրով կտրէ: Նա գնալով տեսավ, որ նստած էր վարդապետութեան ամբողջ, սրով խօնեց, նրա սրունքները կտրեց զին զցեղէ, և նա խօսույն հոգին աճանդեց: Այս էլ մարդարազ անելով համատառ հիշատակեցիք, քանի որ առաջուց որիշներից պատմված է:

Բայց հայերին վիճակից նաև Բարդուղիմէոս առաքյալը, որ Կուստակից մեզ մտա Արեւանտա քաղաքում¹³⁷, Իսկ Սիմոնի մասին, որ պարսիկների վիճակից, հաստատ չեմ կարող պատմել, թէ ի՞նչ գործեց և որանը նահատակեց, որովհետեւ ոճմար պատմում են, թէ մի ան Սիմոն առաքյալ¹³⁸ նահատակվել է վերինախորում. արդյոք իսկապես նա՞ է, և ի՞նչ պատճառով է գնացել նա այնտեղ շղթանմ, բայց միայն նշանակեցի, որպեսզի իմանաս, թէ ես ոչ մի բան չեմ ինչպիսի պատմել թեզ ամեն բան, ինչ որ հարկաւոր է:

ԼԵ

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ԱՐԳԱՐԻ ԶԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄՈՒՆԵԼ, ՀԵՂԻՆԵ ՏՈՒԿՈՋ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկը թագաւորելով՝ զոր է համարում իր զուակներն¹³⁹ Բագրատունին և Արծրունին բաշերի Անուով, որպեսզի դեա պատերազմելու Արգարի որդիների հետ՝ ամբողջ թագաւորութիւնը տիրելու նպատակով: Եվ մինչ նա այս բանով էր զբաղված, կարծես մի աստվածային ակնաբերութեամբ Արգարի որդուց Ազգիի սպանութեան վրեմն անելով: Սրովհետեւ նա Եղեւսիայում իր ազգաւորների վերեստանը մարտեր սյուն էր կանգնեցնել տալիս և ինքը ներքեղ կանգնած հրամայում էր, թէ ինչպէս պիտի է անել, սյունը բանողների մեռեցի պոկ գալով ընկավ նրա վրա, ոտները բախտխեց և նրան սպանեց:

Իսկույն թագաւոր ընակիշները պատգամաւոր ուղարկեցին Սանատրուկի մտա, խնդրելով ուխտով պայման զնել, որ նա իրենց բրիտանական համալսարն շղթաշէ, իսկ իրենք նրան կհանձնեն թագաւոր ու թագաւորական զանձները: (Սանատրուկը) կատարեց (նրանց խնդիրը), բայց հետոս ստեց, ետյնիսկ Արգարի ասն բոլոր գովակներին սրով կտարներ, բայց լաղիկներից, որանց թագաւոր հնապրեց, որ դեան Հայտաւորում

րեակվեն: Նույնպես և Արզարի կանգնեցից զյխաժորին, որի անունն էր շեղինն, ուղարկեց, որ բնակվի իր բաղաբուսով, և առանձնաբար, և նրան թողցն քուր Միշագեանքի տիկինն: Բայց իրեն իրեն փոխարեն այն բարերեքեր, որ ինքը գտել էր Արզարից նրա միջոցով:

Իսկ շեղիննն, որ իր ամուսնի՝ Արզարի նման զարգարված էր հավատով, չհանգուրժեց կառապաշտներին մեջ բնակվել, այլ զնաց ճրտապահն կզավզիտսի օրերը, այն սովի ժամանակ, որ փուչակել էր Ազարտը: Եվ իր բուրբ գանձերը Եգիպտոսում ծախսելով՝ շատ մեծ քանակությամբ ցորեն զնեց և բամանեց բոլոր կարողությաներին, որին վկայում է և Հովսեփսը: Նրա շիրմեր՝ հայտնի նշանով մինչև այսօր էլ կա ճրտապահում, զայն առաջ:

ԼԶ

ՄՐԻՆ ԶԱՂԱՔԻ ԿՈՐՈՒՄԱՆ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԱՆՎԱՆԱԿՈՅՈՒԹԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՆՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ ոչ մի բան հիշատակելու արժանի չհամարեցինք, բացի ՄՐԻՆ թագաբեր շինությունից: Որովհետև բազմաբարձր կրկնաշարից խախտված լինելով՝ նա բակեց ու կորցրեց շինեց ավելի պաշտառ և նրան պատենց կրկնակի պարիսպներով ու պատվարով: Թագաբեր մեջ կանգնեցրեց իր արձանը, ձեռքին մի զրամ բռնած, որ այն է նշանակում, թե այս թագաբեր շինության վրա բոլոր զանձևերս ծախսեցիքն և այս միայն մնաց:

Բայց թե ինչո՞ւ նա Սանատրուկի կողմեց, պետք է ասել: Արզարի բուրբ Ավզինն ձմեռ ժամանակի զեպի Հայաստան ճանապարհորդելիս բուրբ էր և պատահում կորցվաց լեռներում: Ժրթիկը բոլորին ցրեց, այնպես որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն ո՞ր մնաց: Իսկ նրա դաշակը, Սանտորը, Բյուրատ Բարաառնուտ բուրբը, Խորեն Արձուրնուտ կինը, երկիտակն, որ զեն շատ փոքր էր, ստինքներին մեջ առնելով՝ երեք օր և երեք գիշեր մնաց ձյունի տակ: Սրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ-որ Նորահրաշ յսկիտակ կենդանի անտվածներեց ուղարկվեց և նա պահպանում էր երկիտակին: Բայց որքան մեծը վերահասու եղանք, բանն այսպես է եղել: Գնորդը մարգիտանց հետ եղել է և մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երկիտակին և դաշակին: Այս պատճառով էլ նա կողմեց Սանատրուկի, անունը դաշակից քառալավով, իրեն թե Սանտորի տուրք:

Սա Պարսից Արտաշես թագավորի ատանկիւնբորդ տարում թագավոր զանալավով, երեսուն տարի ապրեց և որտե մեջ մեկավ, մեկի նեղոյ

պատահմամբ փորին զիջելով, կարծես սուրբ գտեց շարաբանքներին վրեժը հասուցանելով:

Ղերարնան¹⁰, Ափշագար զպրի որդին, զրեց բուրբ գործերը, որ կատարվել էին Արզարի և Սանատրուկի ժամանակ և զրեց Եգիպտիսի զիվանում:

ԼԷ

ԵՐՎԱՆԻ ԹԱԿԱՎՈՐԵԸ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ՈՐԿԻՆԵՐԻ ԿՈՏՈՐԵԸ ԵՎ ԱՐՏԱՍԵՍՍ ԳՈՒՆՉԵՆԸ ԱՆՍԱՎԵԼԸ

Սանատրուկի թագավորի մահից հետո թագավորության մեջ շփոթություն է ծագում: Որովհետև մի ոմն Երվանդ, Արշակունյաց ցեղից մի կնոջ որդի, թագավորում է վերջին Գարեհի ութերորդ տարում: Նրա մասին զրույցներն այսպես են պատմում: Մի կին Արշակունյաց ցեղից, պատված, ագից ու վաճառոտ, որին ոչ որ սիրտ շարավ կին առնելու, երկու մանուկ է ծնում ապրիլին խառնակությամբ, ինչպես Պատիվալեն¹¹ (ծնավ) Միհողավորսին: Երբ երեխաները զարգացան, նրանց անունները զրին Երվանդ և Երվազ: Երվանդը հասակն առնելով զանուն է մի սրտոտ և հազիվանում ժարդ: Նա շատ զեպելում Սանատրուկից ուղարկվելով իրեն վերակացու և առաջնորդ, նշանավոր զարձակ, այնպես որ բոլոր նախարարների մեջ առաջինն եղավ, և իր խնայողությամբ ու առատաձեռնությամբ բոլորին քաշեց իր կողմը զբավեց, Եվ երբ Սանատրուկը մեռավ, բոլորը միաբանելով կրեց թագավորեցրին, բայց առանց թագադիրի Բագրատունիներից ցեղից¹²:

Բայց Երվանդը թագավոր զտեսելուց հետո Սանատրուկի որդիներից կասկած ունենալով՝ բոլորին կտորում է: Թվում է, թե Արզարի որդիների կտորածի վրեժը լուծվեց: Բայց մի փոքրիկ տղայի, Արտաշես անունով, ձմայրն առավ փախցրեց շեք զավանի կողմերը, Մաղիսականի հովվական կաշտաները և լուր ուղարկեց նրա դաշակին՝ Մմբատին, Բյուրատ Բարաառնուտ որդուն, Սպեր զավառը, Մմբատավան զյուրը: Արդ՝ երբ Մմբատը, Բյուրատի որդին, լուս է Սանատրուկի (մահվան) և նրա որդիների կտորածի զույժը, անուն է իր երկու զուստերին՝ Մմբատառնուշին ու Մմբատուհնու, անուն՝ նաանցնում է Բայրազում, քաշ մարդիկ ամբողջն պահպան զնեյով, իսկ ինքն իր մի կնոջ և սակավաթիվ մարդկանց հետ զնում է մանակ Արտաշեսին որոնելու: Երվանդ թագավորն այս բանը լսելով՝ մարդիկ է ուղարկում (նրանք բռնելու): Այս պատճառով (Մմբատը) երկուր ժամանակ, կերպարանք փոխած և

Տնտեսական և քաղաքական կյանքում երկխառն ճեղքում և նրան սնուցանում է հովվական կայաններում և հովիվների մոտ, մինչև որ հարմար ժամ գտնելով անցնում գնում է Պարսից ԳարեՏ Քաղաքում յոտ: Եվ որովհետև Սմբատը բաց մտքով էր և առաջուց ծանոթ, ուստի մեծ պատվի է արժանանում Պարսից զորադրոշմների ճեղքում: Կույզեհն և երկխառն ապրում է Քաղաքի որդիների ճեղքում, որոնց բնակության տեղեր էին որոշված Քաս և Ողոմն գավառները:

ԼԸ

ԻՆՉ ԶԱՆԵՐ ԳՈՐԾ ԳՐԵՏ ԵՐԱԿՆԿԵՐ ԱՐՏԱՅԵՍԻՍ ԻՐ ԶԵՆՈՒՆ
ԳՆԵՆՈՒ ՀԱՄԱՐ, ԵՎ ՄԻՋԵԿԵՆՏԵՐ ԹՈՂԱՆԵՆԸ

Քաջ Երվանդը շարունակ ժամանում էր, թե ի՛նչպիսի շարի է սնվում նրա Քաղաքաբնակչության համար Մարտում¹⁵²: Նրա սիրտը լինել էր կապիտաներով, և բուրբ բազրը չէր թվում: Երբևետ ժամանակ միշտ այս մասին հարգում էր մեծ էլ արարածների կրպակները: Երբևետում այդ առիթով: Աստի պատգամավորների ձևերով, հովիվների միջոցով, շահաատում էր հանձնելու Պարսից Քաղաքները, որ նա մանուկ Արտաշեսին իր ձեռքը տա: Նա ասում էր. «Իմ արյունակից, իմ հարազատ, ինչո՞ւ ես այդ մարտից Արտաշեսին սնուցանում ինձ և իմ Քաղաքաբնակչության հակառակորդ, ակնաչ գնելով ավազակ Սմբատի խոսքերին, որ ասում է, թե Արտաշեսը Սասնաբորնի որդին է, և հովիվների ու անկողնիների որդուն շահում է Արշակունցի գարնակի, լուր տարածելով, թե նա քո արյունակիցն ու հարազատն է: Նա Սասնաբորնի որդին չէ, բայց Սմբատը մի մարտից ազա գտնելով խաբված է և բարբառում է: Եստ անգամ Սմբատին էլ (մարտի) Եր ուղարկում, թե «ինչո՞ւ աղբան զուր նկատվություններ ես կրում, ծծմարից խաբվելով այդ մարի ազային սնուցանում ես ինձ հակառակ: Նա պատասխաններ է բռնում ոչ հանելի, Այն ժամանակ Երվանդը մարտից է ուղարկում և կուտրի էլ տալիս Քալբերդում (պատասխան զբաղված) բաշերին, իսկ Սմբատի զուտրերին գերի բռնելով պահում է Անի ամրոցում ոչ վառ պայմաններում:

Քաջ Երվանդը Վեպուսյանուսի և Տրուսի¹⁵³ Քաղաքաբնակչության ժամանակ Միջագետքը հոսմայիցիներին թողնելով՝ նրանց իրեն թիկունք գրառնել և այս կողմից աշխու վտանգ չէր զգում: Այս ժամանակից սկսած Միջագետքի վրայից վերացավ Հայոց իշխանությունը, և Հայաստանից էլ ավելի մեծ հարկեր էր վճարում Երվանդը: Իսկ հոսմայիցիները զորավակները Եգնեսիս բազարն ամեն կենդ սարքավորելով՝ այնտեղ

հաստատում են զանաքաբաններ այն հարկերի համար, որ ժողովում էին Քաղաքաբնակից, Միջագետքից և Ասորեստանից: Այնտեղ են ժողովում նաև բոլոր գիվանդները, և հիմնում են կրկու պարթև, մեկը բուն տեղական՝ ասորական և մյուսը՝ հունական: Այնտեղ են փոխադրում հարկերի դիվանը, նաև մենենական գիվանը, որ գտնվում էր պոնտացիների Սինոպ թաղաքում:

ԼԹ

ԵՐԱԿՆԿԱՆԱՆ ԶԱՂԱԿԻ ԾՆԻՆՈՒՄԵՆ ԵՄԱՆԻ

Մրա ժամանակ արքաները Արմավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Երասի գետը (Երանից) հեռացել էր, և ձմեռն կրկաբախիս էրը հյուսիսային ջուրը բամբիներ էին փչում, վտանգ սառչում էր բուրբուրվին, և Քաղաքաբնակչության համար խնցրու բավական ջուր չէր ձարվում: Մրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքաները տեղափոխում է զեպի արևմտյան կողմը, միակտոր ավազած բլուրի վրա, որը շրջապատում է Երասի, իսկ դիմացից էլ հասում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում բարիքը կտրել տալով իջեցնում է մինչև բլուրի հասակը, գետի (մակերևութին) հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հասնեն այդ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով: Միջնարկոն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե զաններ էլ գնում և կրկաբն աննջուրքներ՝ ներքեցից մինչև վեր, մինչև դուռը: սակղուցքի վրա, աստիճանների միջև, թարթված որոգայթներ է շինում, որպեսզի կթի մեկը կամենա գաղանի բարձրանալ Քաղաքից դավելու նպատակով, բռնվի: Մանղուրը, ասում են, կրկու տեսակ է սարքված, մեկը ցերեկվան ճանապարհ՝ արքանի սպառավորների և բնդահարապետ և կիճուտի համար, իսկ մյուսը՝ գիշերային, դավադիրների դեմ:

ԼՍ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ԾՆԻՆՏ ԲԱԿԱՐԱՆԸ ԿՈՒՌԵՐԻ ԶԱՂԱԿԸ

Քաջ Երվանդն իր թաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ բարի կուտրերից, որովհետև իրեն համար օգտակար չհամարեց նրանք էլ իր թաղաքը փոխադրել, որ միզուցն, և որ ժողովուրդը զոհարկության համար այնտեղ գա, թաղան պոնտացիները չպահվին:

Ուստի նրանից հշուսին, մտա քառասուն ասպարեզ հետև, Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Քաղաքան, այսինքն թե քաղիններն աշտեղի են սարքավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուսերը: Երևեց նաև մեհյաններ և իր նրվազ նշորոք քրժուպետ նշանակեց:

ԽԱ

ԵՆՆԿՈՏ ԿՈՉՎԱՅ ԱՆՏԱՅԸ ՏՆԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տեկում է նաև մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարսուպ-նեքով ամրացնում է և ներսն արգելում է արապ այժյաններ, կզինկներ և կզերուտների ջեզեր, ջիտեր, վարազներ, որոնք աճելով ու քաղմանալով անտառ լցրին, և նրանցով Քաղազորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մեկզց անտառ:

ԽԲ

ԵՐՎԱՆԿԱՅԵՐՏ ԿՈՉՎԱՅ ՋԵՌԱՆԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ քաղցր է պատմել նաև զիզեցիկ Երվանզակներս գաստակերտի մասին, որ նույն Երվանզր շինեց զիզեցիկ և շեմազ հարինվազով: Որովհետև մեծ հուլտի միջին մասը լցնում է բեակչոթյամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրբ, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բրի շուրջը աչքի մյուս բուրսակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանում էր խիտ արտե-վանունքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարանն զիրբը իսկապես համեմատվում էր զեղեցիկ կույսերի հանքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ գաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների զեղեցիկ ոգրկու-թյունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերացնում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս զեղեցիկ զիրբը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է Քաղազորանոտ բարձրավանդակի վրա: Արգարն բերրի Քաղազորական դաստակերտ:

Երվանզի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը պարգևում է կամսա-րականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերմներին և Արշակունյաց ցեղի աբշուակիցներին, ինչպես իր տեղում կզատմենք:

Բայց ստում են Երվանզի մասին, թե հմայքով շար աչք ուներ, որի պատճառով արքունի սպասավորները սպախություն են օճեցել ստափոտն

արշալույսը բազմելիս որևաբոր բարի բռնել Երվանզի տառ, որի հա-լացրի շարությունից այդ որևաբարերը, ստում են, պայթելիս են կռել: Մակաչն այս բանը կամ ստա է և ասուպել, կամ թե ինչ-որ զիվական զորություն է օճեցել, որպեսզի այսպես, շար աչքի անտոնով, վնասե, ում որ կամենա:

ԽԳ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ՍՄԵՍԸ ՊԱՐՄՈՏ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ՕԿՆԱԿԱՆ ԳԱՐՔՆԵԼՈՎ, ԽՆԿՐԱՌՄ ԷՐ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ ՔԱԿԱՎԱՅԵՆԵԼ

Իսկ իբր մանուկ Արտաշեսը զարգացավ և նրա զայակ Ամրատը քաղսիջան է արիության շատ զործր ցույց տվեց, Արայց նախարարները նրան համակելով բարեխոսում են Քաղազորին, որ նրան պարզե տա, ինչ որ նա ինչդե: Քաղազորը համաձայնելով ստում է նախարարներին. «Իմացե՛ք, ի՛նչ է ցանկանում այդ քաչ մարդը: Նրանք ստում են. «Յե-մա՛հ քարերաք տեք, Ամրատը ուրիշ բան չի ցանկանում, այլ միայն, որ բո արշունակից և հարազատ Արտաշեսին, Մանատրուիի որդուն, որ զբր-ված է իր Քաղազորությունից, հաստատես իր Քաղազորության մեջ: Արքայից արքան համաձայնելով՝ Ամրատի ձեռք է տալիս մի մասը Աստեղանանի զորքերից և Աստղատանանի զորքերը, որպեսզի Արտաշե-սին տանեն ու հայրական գահ՛ը վրա հաստատեն:

ԽԴ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ԵՐՎԱՆԿԸ ԼՍՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԳԱԸ ԵՎ ՋՈՐԷ Է ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱՅԻՄ ՊԱՏԵՐԱՍՎԵԼՈՎ

Երվանզին Ոստեացոց զավառում լուր է հասնում, թե Պարսից Քաղա-զորը մեծ զորք զուսարեց Ամրատի ձեռքի տակ, որպեսզի քեզ վրա զս և մանուկ Արտաշեսին իր Քաղազորությունը բերի: Երվանզն այս լսե-լով՝ այդ տեղում կոզմնասպանում է Քոչնոմ նախարարներից շատերին և ինքն շտապով գալիս է իր քաղաքը, որպեսզի իր մտա զուսարն Հայոց, Վրաց և Կեսարիայի կոզմերի զորքերը, նաև Միջագետքիներ, խնդրելով, և վարձ ճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բոլոր զորքերը շուտով զուսարեցին նրա մտա: Եկավ նաև Արգավար, Մուրացյան ցեղի սանու-տերը, Աժգանակի սերնդից, հետևակ զորքի բազմություն: Որովհետև Երվանզը նրան վերազարձել էր երկրորդական գահ՛ը, որը Տիգրանը

խել էր նրանց և ավել էր իր քրոջ մարդուն, Մեհրգուտին, իսկ Միհրզա-
տի մահից հետո ոչ որի չէր արգամ, մինչև որ Երվանդը զինադարձրեց
Արգամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլև բոլոր նահապարհներին պարզեցրեց և
պատիվներ էր տալիս, և բոլոր զորքերին անստապիտ պարհապարհում էր:

ԽԵ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍ ԻՐ ԱՇԽԱՐՀ ԱՄՆԵՆՈՒՆ ԳԵՍ ԳՈՐԾԷ ԸՆԶՈՂԱՅԷ

Իսկ Ամբաստ մանուկ Արտաշեսը հետ շտապում էր հասնել Ուտևա-
ցոց սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմերի զորքերը,
նաև այն նահապարհները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: Այս լսե-
լով՝ Հայոց մյուս նահապարհներն էլ լքելով, քայքայվում էին և մտա-
ծում էին Երվանդից բաժանվել, մահապաղ էր տեսնում էին, որ հու-
մայեցիների զորքերը նրան օգնության չկան: Իսկ Երվանդն ավելի ասա-
տացնում էր պարզեցնեք և ամեն մեկին բաժանում էր գանձերը, և որ-
քան շատ էր տալիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև քո-
լորն էլ գիտեին, թե աստամանությունից չէ, որ տալիս է, այլ երկյու-
ղից վատնում է: Իսկ այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնք շատ
էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնք այնքան ատառ
չէր տալիս:

ԽԶ

ԵՐՎԱՆԻ ԳԱՏԵՐԱԶԻՄ ԱՐՏԱՇԵՍ ԼԵՏ ԵՎ ՓԱՌՈՒՄՏԷ, ՔԱՂԱՅԷ ԱՆՎԱՅԷԷ ԵՎ ԿՐԱ ՄԱՐԷ:

Բայց Ամբաստ մանուկ Արտաշեսը հետ բարձրանում է Գեղամա ձափ
ափը, Արտաշ Կուլված լեռան թևակներում: նրանք շտապում էին հասնել
Երվանդի բանակին: նրա զորքերի բազմությանը նշանակություն չտալով,
միայն Մտաբայան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր,
բազմաթիվ ախալաղներով: Եվ Երվանդի բանակը ավելի քան երեք հար-
յուր ասպարեզ հետո էր նրա բաղադրեց, հյուսիսում, Ախուրյան գետի
վրա: Երվանդը էր լսեց (Ամբաստ մտանալը), նրա դեմ հանեց իր զոր-
քերի բազմությունը և ճակատեց իր բանակից ոչ հեռու: Իսկ Արտաշեսը
Մտաբայան նահապետին պատգամ էր ուղարկում հաստատառն երգում
ևներով, որ նրան կթողնե, ինչ որ նա ասացել էր Երվանդից, և էլ ի սերնդ
բաներ կապիլացնի, միայն թե նա Երվանդին թողնի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսը նշանները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ էրևացին,
Արգամը հետևակների բազմությունը առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ
Ամբաստ հրամայեց պղծել փողերը հնչեցնել և իր զորքի ճակատն առաջ
շարժելով սլառնում էր, ինչպես արծիվը կարգվեցրի էրամի վրա: Իսկ
Հայոց նահապարհները, որոնք (Երվանդի ճակատի) աջ և ձախ թևերն
էին կազմում, խառնվում միմյուց էին նրա հետ վրաց զորքերը թեկա-
տ իրենց Փարսման թագավորի հետ հանդիպել հարձակում գործելով ընդ-
հարվեցին, բայց շուտով փախչում էին մյուս կողմը: Այլուցեղ Երվանդի
զույնը և Միջագետքի զորքերը ասրապուլի կտորոտմ կրեցին, նրան
ճակատների իրար խառնվելիս Արտաշեսը դեմ են գալիս՝ տաճրացի
թուժ մարդիկ, որոնք մահ՛ն այնքան անոճ՝ Երվանդին խոստացնում էին,
թե Արտաշեսին կպանեն: Մտանց հետոնս պատահում է Գիսակը, Ար-
տաշեսի ծածուր որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հաղթու-
թյուն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեն էլ սրով կտրում են և
մեռնում է այս գործի վրա: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում:

Իսկ Երվանդը մեղ շատ ասպարեզներ անցնելով և իր բանակից
մինչև քաղաք հաստատած իջևաններում նոր-նոր միեր հեծնելով փախ-
չում էր անընդհատաբար: Ամբաստ էլ նրան հնամաստ լինելով՝ ասա-
կապեն հալածում էր գիշերով մինչև քաղաքի գուռը: Իսկ Մտաբց զորքերը
Երվանդի գնդի կողմն անցնելով՝ մթնոթյան մեջ բանակ էին դնում գիակ-
նելի վրա: Արտաշես էլ հասնելով Երվանդի խորանին, որի շուրջը նա
կաշու և կտավի առաքատներով պարիսպ էր քաշել, իջավ և գիշերը
նրա խորանում մնաց: Իսկ նրա լուսացավ, նա տիրաբար կարգադրելով
հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (Մտաբ) գոր-
չերը գիակների վրա բանակ դրին, կոչեց Մտաբց մարդ, իսկ ճակատա-
մարտի տեղը կոչեց Երվանդավան, իբրև թե այստեղ վանեց Երվանդին,
այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօրվա օրս: Այսպ լվեց գնաց Երվանդի
քաղաքը, կենթից առաջ Երվանդի դատասկիսքը հասնելով՝ զորքին
հրամայեց, որ միասին բարձր ազգակցին՝ «Մար մատա», որ թող-
մանում է «Մարը եկավ», որտեղ հիչեցնելով այն վերաժողաբերը, որ
նրա մտքին ազարկում էր Երվանդը Պարսից թագավորին և Ամբաստին,
նրան Մար կոչելով: Հենց այս ձայնով էլ այն դատասկիսքը Մարմեռ
կոչվեց, համարորեն Արտաշեսի կամար, որպեսզի Երվանդի անունը նրա
գրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դատասկիսքի անվանակոչության:

Բայց Ամբաստը գիշերով Երվանդի հետնից զալով փորթաթիվ վաչ-
ուով՝ քաղաքի գուռը պահում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերն

րկան: Եվ կբ բաշերն սկսցին ամբողջի զեմ կողնէ՝ ամբողջի մարդիկ անձնատար եղան և բազարի գուտ բացին, Ջինգորներնց մեկը մտնելով՝ վազրով Երվանդի գլխին խփեց և ուղկըր տան հասակի վրա ցրվեց. այսպես ջախջախվելով վախճանվեց քսան տարի թագավորիտոց հետո: Բայց Արտաշէս հիշելով, թէ Երվանդը Արշակունչաց ցեղի խոտոնորդ էր, հրամայում է թաղել և մահարձան գնել:

ԽԵ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ԻՐ ԵՐԱՅՈՍԱՎՈՐՆԵՐԻՆ ԲԱՐՈՒՆԵՐ ԱՆԵԼԸ

Երվանդի մահից հետո Ամբատը մտնելով խուզարկում է արքունական գանձերը: Սանատրուկ թագավորի թագը գտնելով, գնում է Արտաշէսի դուռը և թագավորիցնում է բոլոր Հայոց աշխարհի վրա Պարսեց Գարն: Թագավորի քսանեկնեկերըդ տարում: Արտաշէսը թագավորութունն տանելով՝ պարզեմներ է տալիս Մարաց և Պարսից զորքերին և արևակում է, որ գնան իրենց աշխարհը: Նույնպես տալիս է բաշ և նակիթ-վավոր Արղամին նրան խոտոացած երկրորդական զահը, նաև հակիթ-նեկով դարդարված պտակ, երկու ակնաշնեկին գինգեր, մի ոտքին կարմիր ազանկիթ, (իրավունք) գործածելու սուկե զգուլ և պատառարաղ և սուկեղն գավաթներով (գինի) խմելու, եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դաշակ Ամբատին, բացի երկու գինգերից և կարմիր կաշիքի: Եվ բացի նրա հայրենական թագազուգ սուգնությունից և արևմտյան զորքի իշխանությունից՝ նրան է համատում Հայոց բոլոր զորքերը, մեր բոլոր ներկի գործակալները և ամբողջ արքունական տունը: Իսկ Ներսեսին, իր ձեռք Գիսակ որդու որդուն (նախարարական) ցեղ գարձնելով՝ այլ (ցեղը) կրչում է Գիմարայան՝ նրա հոր բաշագործությունների անունով, որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա զեմի կեսը սրով վեր բերին, կբ ևս Արտաշէսի համար կազում էր:

Պատմվում է, թէ (Արտաշէսը) նույն օրերում (նախարարական) ցեղի է վերածել տասնեկնց պատանի, Տուրի որդիներին, կուկով ցեղը նրանց հոր անունով Տիրուկի, ոչ թէ որևէ արիական զորքի համար, այլ նրանց հոր լրտեսության համար, որ կատարում էր (Երվանդի) թագավորի անից Ամբատին (սուղեկություններ ուղարկելով), որովհետև Երվանդին մտերիմ էր, որ և նրանից սպանվեց այս պատճառով:

ԽԸ

ԵՐՎԱՆԻՆ ՍԳՆԵԼԸ ԵՎ ԻՅՈՒՍ ԲԱԳՎԱՐՆԸ ԵՎՆԵԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳԱՐՆԱԼԸ ՀՈՒՍԹԱՅԵՑՆԵՐԻՆ

Սրանից հետո (Արտաշէսը) հրամայում է Ամբատին գնալ Բագարան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Երվանդի թագաթին մոտ, և սպանել Երվանդի կերորը, Երվալին: Ամբատը նրան բռնելով՝ հրամայում է նրա շնորհից մի երկանարար կապել և նեռել գետի մի պատույտի մեջ, նրա սեղ բազիկների վրա նշանակում է մի երազանս մողի աշակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշէսին, որին այդ պատճառով Մոզզպառն էին ասում: Հետո ամբատ է անում Երվալի գանձերը և ինչը հարյուր հողի ծառաներ¹⁴, նաև մեհյանների գանձերից քնտրները և բերում է Արտաշէսին: Արտաշէսը Ամբատին է պարզում Երվալի ծառաները, իսկ գանձերը հրամայում է տանել Պարսից Գարն: Թագավորին, իր գանձերից էլ վրան ակնաշնեկով, շնորհակալության և պատվի համար, իբրև իր հոր և օգնականի:

Այն ժամանակ Ամբատը Երվալի ծառաներին, որ գրել էր Բագարանից, տանում բնակեցնում է Մապրի թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը մինեույն անունով կոչից Բագարան: Հետո անցնում գնում է Պարսկաստան, քեծաները Գարնին տանելով, հոռամայնցիների տերության նկատմամբ անմոխթ լինելով: Իսկ կբ Ամբատը գնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն են զալիս կայսեր հարկանաները ծանր զորքով: Արտաշէսը հարկերը կրկին վճարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ հաստատության պատճառ է Հանիի Սելյուսի¹⁵ բուրբը, որ գրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ գործեր, որ մեկը պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և հայոց վիզյապանների հիշգրտը:

ԽԹ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԶԱՎԱՐԵ ԵՆՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍԻՆ

Արտաշէսի վերջին զորքերից շատ բան հայտնի են բեղ այն վիպտաններից, որ պատմվում են Գոզթնում, ինչպես բազար շինելը, խնամությունն այսաների հետ և Մաթենիի իբր թէ սիրահարությունը անասպիլական վիշապազուններին, այսինքն Ածղասակի սերունդներին, որ գրաված ունեն Մասիսի ամբողջ ստորոտը. կոիվը նրանց հետ, նրանց

իշխանութիան քայքայումը, կրանց սուլանությունը և շինվածքների հրկիզումը և Արտաշեսի որդիների նահապետը և իրար զեմ գրգռվելը կանանց միջոցով: Այդ բոլորը, ինչպես ասացինք, թեղ հայտնի են վիպասանների երգերից, բայց մենք ևս կարճատև կ'իշխատակենք և ալլարանությունը կ'շնչարտենք¹⁶⁵:

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և արևոտը բուրբին հազանելով, բազուր է շինում և իր անուկով կոչում է Արտաշատ, Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուտի առանց զմվարություն և արագ շինելով՝ արևոտը մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը՝ և բոլոր հայրենական կուռքերը, Բայց Ապոզոսի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից զուրս է բերում հրեա զերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նաև այնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի բոլոր վայելչությունները, ինչ-որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ-որ հենց ինքն էր շինել՝ բերում է Արտաշատ, և աճելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ (այդ քաղաքը) սարքավորում է իրեն արքայանիսա քաղաք:

Ե

**ԱՄԱՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՄԵՆ ԳՐԻ ԵՎ ՊԵՐՏՈՒՔՅՈՒՆԸ:
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԽՆԱՄԻՔԱՆՈՒՄԸ ԿՐԱՆՑ ՀԵՏ**

Այս ժամանակներն այսնները բոլոր շեանականների հետ միարանելով, վրաց աշխարհի կենն էլ իրենց կողմը ձգելով մեծ բազմությունը գալիս սփոփում են մեք աշխարհում: Արտաշեսն էլ ծագվում է իր զորքերի բազմությունը և տեղի է ունենում պատերազմ Երկու քաչ և ազգանավոր ազգերի միջև: Այսաների ազգը փոքր-ինչ հետ է նահանջում և մեծ կուր զենն անցնելով՝ բանակ է դնում գետի ափին հյուսիսային կողմից: Արտաշեսն էլ գալով բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև Հայոց զորքերն այսանների թագավորի որդուն բռնելով Արտաշեսի մոտ են բերում, այսանների¹⁶⁷ թագավորը հայտնություն էր խնդրում, խոստանալով այս Արտաշեսին՝ ինչ-որ ուզե, առաջարկում էր նաև երգումով գաշիքը անել, որ այսանների երիտասարդներն այնուհետև շատպատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանոտն հետ ալլ, պատանու բուրբ գալիս է գետի ափը մի մեծ քարքարավանդակ և թարգմանների միջոցով՝ ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

«Թեղ եմ ասում, քաչ տղամարդ Արտաշես,

Որ հաղթեցիր այսանների քաչ ազգին.

Ե՛կ լսի՛ր այսանների զեղաշյա զտեսերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:

Որովհետև օրենք չէ՝ որ բնին համար դուրացադուսները

Ուրիշ դուրացան դարձրի կենդանությունը շնչեն

Կամ իբրև ծառա տարուկներ կարգում պահեն.

Եվ երկու քաչ ազգերի մեջ

Մշանչենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով զնայ զնտի ափը, և ասանելով զեղեցիկ կույտին ու լսելով նրանից իմաստուն խոսքեր, նրանց կանկարգով: Կանչում է իր դուստկ Սմբատին, բայց է անում իր սրտի փափաքը՝ ինն ասնել այսանների արքայական օրիորդին, դաշինք և ուխտ զենն բաշերի ազգի հետ և պատանուն խաղաղությունը արձակել: Սեմբատը հավանություն է տալիս և մարդ է ուղարկում այսանների թագավորի մոտ, որ այսանների արքայազն օրիորդ տիկին Սաթենիկին կնության տա Արտաշեսին: Այսանների թագավորն ասում է.

«Եվ ս՛րտեղից քաչ Արտաշես պիտի տա

Հաղար հաղարներ ու բուր բուրբը

Քաշերի սերունդ այս կույտի՝

Այսանների արքայազն օրիորդի համարս:

Վիպասանները երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ստեղծ.

Հեծավ արի Արտաշես արքան զեղեցիկ սե ձին¹⁶⁸,

Եվ հանելով ոսկեզոծ շիկափոկ պարանը,

Եվ անցնելով դեռն իրրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեզ շիկափոկ պարանը,

Չգեց մեկըր ալանաց օրիորդի,

Եվ շատ ցավեցրցն փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագաբար իր բանակը հասցնելով»:

Բազան այսպես է եղել: Որովհետև այսանների մոտ հարդի է կարմիր մորթը, (Արտաշեսը) բավական լայրս և շատ սոկի է տալիս վարձանք և ասում է տիկին օրիորդ Սաթենիկին: Այս է, որ ասում են սոկեզ շիկափոկ պարան: Նույնպես հարսանիքի մատին երգում են առասպելաբանելով.

«Ոսկի տեղ էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթևեիկի հարսնության ժամանակ»:

Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունենին՝ իբրև փեսա գահինի գլուխ հասնելիս հրամաններ շարժելով համայնցիներին հյուպատոսների նման. նույնպես և թագուհիները առաջագոսի սենյակում՝ մարգարիտ: Երգի իսկական իմաստն այն է:

Այս Արտաշեսի կանանց մեջ առաջինը դառնալով՝ ծնում է Արտավազդին և ուրիշ շատ զավակներ, որոնք այստեղ թվել կարևոր շնամարեցիներ, այլ կ'իշխեն հետո, երբ մի գործի կհասնեն:

ՄԱ

ԱՐԿԱՄԻ ԵՎ ՆԵՍ ԲՈՒԿՆԵՐԻ ՍՊԵՆՈՒՅՈՒՆԸ

Արտավազդը, Արտաշեսի որդին, չափա՛սա դառնալով, գրեթե եկամտի մի քան, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա ծնրուրի Արգամի նախանձնելով՝ պատրանքներով իր հոր զայրույթը շարժեց Արգամի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բուրի վրա թագավորն: Այս կերպով նրան պատվեց զցելով՝ ինքն է առնում երկրորդական գահը: Մրանից հետո, երբ Արտաշեսը ճաշի է գնում Արգամի մաս, ինչոք կասկած է ծագում, իբր թե գիտավորություն ունեն թագավորին զավելու, ուստի թագավորի որդիները ազմուկ են բարձրանում և հենց ճաշի ժամանակ բարձր են Արգամի ախոք մտղերը: Արտաշեսը, աստիկ շփոթված վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաման որդուն մեծ փեղով ուղարկում է, հրամայելով Մարացյան ցեղից շատերին սպանել, Արգամի աղաքարներն աչրել և նրա հարձին, որ շքնազ գեղեցկություն ուներ և շնորհալի բալլվածք և կռվում էր Մանգու, բերել իրեն իբրև հարձ: Երկու աստի հետո (Արգամին) նորից հնազանդության բերելով՝ հրամայում է նրա զույրը վերագարձնել, բացի հարձից:

Իսկ Արտավազդը չբավականանալով նրանով, որ երկրորդության պատիվն առել էր նրանից, խուճ է նաև նախնավաճար և բուրջ գլուխերը նրախից զեպի հյուսիս, և նրանց մեջ եղած ապարանքներն ու բերքները իրեն ժառանգություն է զարձնում: Արգամի որդիներն այս բանին համարելով՝ նրան դիմադրում են, բայց արքայություն, հաղթելով, կոտորում է Արգամի բուրջ զավակներին իրենց հոր հետ, ինչպես և բուրջ

երեկի մարդկանց Մարացյան ցեղից, և գրավում է նրանց գլուխերը և նրանց բուրջ իշխանությունը: Նրանցից ոչ ոք չբերվեց, բացի մի բանի աննշան ու կրտսեր մարդկանցից, որոնք փախան Արտաշեսի մոտ և նրա արտոնքում փրկվեցին: Այս Արգամն է, որ առասպելի մեջ կռվում է Արգաման և այս է Արտավազդի հետ պատերազմի պատճառը:

ՄԲ

ՔԵ ԻՆՉՊԻՍԻ ՄԵՐՉ ԷՐ ՍԵՄԱՏԸ ԵՎ ԻՆՉ ԳՈՐԾ ԿՈՍՏՐԵՆՍ ԱՎԱՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՄՏԱՐՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒՅՈՒՆԻ ՀԱՍՏԱՅՈՒՆԸ

Ինձ սիրելի է խոսել նաև քան Սմբատի մասին, որովհետև նա, համաձայն առասպելին, որ շատ հեռու էլ ճշմարտությունից, ունի իր բարոյական համեմատ հասակ և անզամներ, իր առաքինությունը որսում էր հողիներ, վաճելացած էր գեղեցիկ ախոք մաղերով, աչրելով մեջ արլուրի փորձիկ նշանով, որ փայլում էր, ինչպես զրահոստիկոն (ակնք)՝ ոսկու և սնուցարտի մեջ (աղուցված). արագաշարժ և փութկոտ անձի է մարտնի հետ նա միտածանակ զգույշ էր ամեն բանում, և բուրջ մարդկանցից ազելի հաշողության շնորք ուներ պատերազմների մեջ: Այնպես բաշտործություններից հետո նա Արտաշեսի հրամանով զորքով գնում է Այսնների աշխարհ՝ Մաթևեիկի եկրորդ օգնության: Որովհետև Մաթևեիկի հայրը մեռնելով՝ մի (կողմնակի) մարդ բռնությունը թագավորել էր Այսնների աշխարհի վրա և հայածում էր Մաթևեիկի եկրորդ: Սմբատը նրան հայածեց հեռացրեց, Մաթևեիկի եկրորդ տեղ դարձրեց իր ազգին և հակառակորդների երկիրն ազերեց, որտեղից բուրջին գերի վերցնելով, մեծ բազմությամբ բերեց Արտաշատ: Արտաշեսը հրամայում է նրան բնակեցնել Մասիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կռվում էր Շաղաբաշկան դավաճ, (այս անվան հետ) պահպանելով նաև ինկի Արտաշատներ, որովհետև միշտ այսպե էլ Արտաշ էլ կռվում այն աշխարհը, որտեղից նրան գերվեցին:

ՄԳ

ԿՈՍՏՐԵՆԻ ԵՐԿՐԻ ԱՎԱՐՈՒՄԸ ԱՐՄՏԱՐՈՒ ՁԱՎԱԿՆԵՐԻ ԳՐԿՈՒՆԱԿՆՈՒՅՈՒՆԸ ՍԵՄԱՏԻ ԳԵՄ ԵՎ ԻՐԵՐ ԳԵՄ

Պարսից Արշակ վերջին թագավորի մահից հետո մեր Արտաշեսը Պարսից աշխարհի վրա թագավորելնում է իրեն համանուն Արտաշեսին, նրա որդուն: Բայց նրան շխամեցան հնազանդել այն լեռան բնա-

կենքեր, որ իրենց լեզվով կոչվում է Պատիժահար գազառ, որ Գեղում-
ներին⁵⁰ յետն է, նույնպես և ծովեզրերի բնակիչները և զեն ավելի այս
կողմն աղբորենքը, Ուտի Արտաշեսը նրանց վրա է ուղարկում Մմբատին
Հայոց բոլոր զորքերով, ինքն էլ յոթն հոսեր զնում է՝ նրան մահա-
պար: զենլու համար: Մմբատը զեալով բոլորին հնազանդեցնում է, բայց
Կարսից երկիրն ավերելով՝ Մմբատն Արտազի գերիներինց ավելի շատ գերի
է բերում Հայաստան, որոնց հետ նուն նրանց Չարգմանոս անունով թա-
զավորին: Ուտի Արտաշեսը նրա մտառյալություններն արձանագեսն (գնա-
հատելով), նրան է պարզում Բողոթնի գյուղերում եղած արքունական
հողերը և Ուղտի անունները, և բացի սրանից, նրան է թողնում ամբողջ
ավարը: Արտազազն այս բանին նախանձելով՝ կամեցավ Մմբատին
պատանի, բայց նրա դիտավորութունը բացելի և այս բանը մեծ վնաս
պատճառեց նրա հորը: Իսկ Մմբատը տեղի առավ՝ զնաց Ասորեստանի
կողմերը, իր կամքով թողնելով Հայոց զորքի իշխանությունը, որի վրա
աչը էր անկել Արտազազը: (Մմբատը) Արտաշեսի հրամանով բնակու-
թյուն է հաստատում Տնորքում, որ այժմ կոչվում է Կորզրի, և բազ-
մամիով գերիներին նսանցնում է Արկիում: Որովհետև նա մեռության հա-
տակում կին էր առել այդ կողմերի ասորեստանցիներից և նրան շատ
սիրում էր, այդ պատճառով այդ կողմերում բնակվեց:

Իսկ Արտազազը Մմբատի զնալուց հետո հորից ստանում է բոլոր
զորքերի իշխանությունը, որին փոխարժու էր: Սրա վրա նրա կերպու-
րներն սկսեցին նախանձել, իրենց կամեցեցից զրզովելով: Ուտի Արտա-
շեսը Վրոյսին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է
հազարապետ և նրան է հավատում արքունական տան բոլոր զորքերը,
իսկ Մամանին նշանակում է Անիում:⁵⁰ Արտազազի կտորի բրտապետ
Չորքի իշխանությունն էլ շուր մասն է բաժանում, արևելյան կողմի
զորքը թողնում է Արտազազին, արևմտյանը առյիս է Տրքանին, հարա-
վաչինը հավատում է Մմբատին և հյուսիսայինը Չարհհին: Չարհհը զու-
ռոզ մարդ էր, երևների որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ
երկուտ և զանգաղկատ: Այս բանը ֆիրմով գիտելով մի ոմն Քարձավ,
Վրաց թագավոր, ապստամբեցնում է այդ երկիրը և Չարհհին բռնելով
բանտարկում կոպկատում: Բայց Արտազազն ու Տրքանը նրա հետ պա-
տերազմելով՝ իրենց կորքը հետ են գարձնում, մեծ տղից⁵¹ հանելով:

ՊԱՏԵՐԱՅՐ ԲԱՅԱՆՈՒՄ ԿԱՄԵՏԱԿՆՈՒՄ ԶՈՐՔԵՐԻ ԼՅՑ

Արևմուտքում ինչ-որ հուզումները են ծագում. սրա վրա գուսա-
նալով՝ Արտաշեսն ապստամբում է հռոմայեցիների սերոթյան զեմ և
հարկ չի վճարում: Դոմեստանոս կայսրը սրա վրա դաշրանալով զորք է
ուղարկում Արտաշեսի վրա: նրանց գալիս հասնում են Անտարիայի կող-
մերը, Տիրանին արևմտյան զորքի հետ առջ խանած ըշում բերում են
մինչև Բասանի մեծ և ընդարձակ նովխոր մեծ տաղանավոյ Ալատեղ Ար-
տազազը արեելյան և հյուսիսային զորքերով, թագավորի բոլոր որդիներ
հետ միասին, նրանց զեմ է զուրս գալիս, բայց պատերազմի ժամանակ
շատ նեղե են ընկնում: Պատերազմի վերջին վրա է հասնում Մմբատը
հարավային զորքերով և մեջ մտնելով վտանգից ազատում է թագավորի
որդիներին, հաղթություն է ստանում և վերջ զեմն պատերազմին: Որով-
հետև նա, շնչելով իր մեռության, երիտասարդի պես կազմակերպեց և
ճակատամարտը մղեց, և հռոմայեցիների զորքին հետամուտ լինելով
հալածեց մինչև Կեսարիայի սահմանները:

Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են, թե կիսմ
է եղել մի ոմն Դոմեան⁵², որ ինքը Դոմեստանոս կայսրն է, բայց ոչ թե
ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա հրամանն ու զորքերը ալլարանելով
(առասպելները) նրա անունով են կոչել:

Բայց Արտաշեսի բախտից՝ այդ ժամանակ Դոմեստանոսը մեանում
է Հռոմում, նրանից հետո ներքառ թագավորում է ոչ ավելի, քան մի
տարի: Այս բանից հպարտացած՝ Հայոց և Պարսից զորքերը նույնիսկ
ասպատակութուն կատարեցին զեղի Հուստատան: Սրանց օրինակով
եգիպտացիները և պաղեստինցիների կողմերը նույնպես դազարեցրին
հարկ տալը:

**ՏՐԱՅԱՆՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՅՈՒՄ. ՄԱՃԱՆԻ ՄԱՃԷ
ԵՎԱՅԱՐՆԵՐԻ ԶԵՆՈՒՄ**

Այս ժամանակները հռոմայեցիների վրա թագավորում է Տրոյա-
նոսը: նա ամբողջ Արևմուտքը խաղաղեցնելուց հետո զիմում է երգից-
տացիների և պաղեստինցիների վրա, նրանց նվաճում է իր ձեռքի տակ
և շարժվում պարսիկների վրա: Արտաշեսն անապարհելով՝ մեծ ընծաներով

երա առաջն է կենում, հանձն է առնում իր հանցանքը, անցած տարիների հարկերն էլ երա առաջն է դնում և նրանից ներումն ստանալով՝ վերադառնում է Հայոց աշխարհը, Իսկ Տրայառնը Պարսկաստան անցնելով և բուրբ իր ցանկացածը կատարելով՝ հետ է դառնում Ասորիքով:

Երա առաջն է զարխ Մամանը և կարայրների վրա մատուցելուն է անում: «Փրօցիք, առում է, ո՞վ թագավոր, եթե Արտավազգին ու Տրանին երկրից դուրս չլինե և Հայոց գործերը Չարհի՛ն չհավատաս»՝ հարկերն ասանց զվարտության չեն հասնի բեզս: Մամանն այս արգով բնն պահած լինելով՝ Սմբատի համար, որովհետև իրեն էլ ես էր սնուցել, մինչույն ժամանակ ես կամենում էր Տրանին էլ հեռացնել, որպեսզի ինքը միամամանակ թե բռնապետ լինի և թե արևմտյան (գորբի) սպարապետ: Տրայանոսն ուշաքթություն չդարձնելով՝ նրան ձեռնուռնայն հետ է դարձնում: Իսկ Արտավազգն ու Տրանը նրա այս զարգ լսելով՝ որտե մամանակ դարև սարքեցին և սպանելին Մամանին, և տարև թաղեցին Բաղնայ ավանում (Բաղավանում)՝ իրեն բռնապետի: Իսկ Արտաշեսն այդ ժամանակից սկսած անխափան հարկ վճարեց Տրայանոսին և նրանից հետո Աղբրանես կայսեր՝ մինչև իր կյանքի վերջը:

ԾԶ

ԹԵ ԻՆՉԻՍ ԱՐՏԱՆԵՍԸ ԻՐ ԱՇԽԱՐՀԸ ԲԱՆԱԲԱՐԳԱՅԻՆ ԵՎ ԱՆԱԲԱՆԻՐ ՀԱՍՏԱՆԵՑ

Բոլոր առաքինական գործերի և բարեկարգություններից հետո Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ավազակների սամաններ որոշել, որովհետև ես մեր աշխարհը բազմամարդացրեց շատ ազգեր (ուրիշ երկիրներից) բերելով, որոնց բնակները լեռներում, հովիտներում ու գաղաղերում: Մամանների համար ես նշաններ սամանեց այսպես. հրամայեց տաշել բառակուսի ձևով բարք, մեղերը պետիկ եման փոսցնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել բառակուսի կոթողներ՝ գեանից բիշ բարձր: Սրա վրա ետխանելով՝ Պարսից Արտաշիք (Թաղավորը), Սառանսորգին, հրամայում է Պարսկաստանումն էլ նրանց տեսակ անել և իր անունով կաշել: որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի:

Բայց առում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՞չ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շինադրել էր երկիրը:

ԾԷ

ԱՐՏԱՆՈՒՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Առում են, թե որս ժամանակն է կելի Ամատունիների ցեղը Արայոց աշխարհի արևելյան կողմերից: Բայց արտեք բնիկ հրեաներ են, մի ոմե Մանուկի, որ մի ուժեղ և մեծահասակ որդի ուներ Մամսոն անունով, ինչպես հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիների անունը գնել ըստ հայրի՞ն: Բայց այս նշարիքն էլ, ինչպես այժմս էլ եկատվում է Ամատունիների սերնդի մեջ, որ նրանք հողթանգամ, վաշելակազմ և ուժեղ մարդիկ են, ամեն բանում պատշաճ: Մասեր տարված են եղել Արշակի ձեռքով, որ պարթևական ցեղից առաջինը թագավոր դարձավ, և ստաշաղթվելով՝ Արայոց աշխարհումն էլ պատգի հատան Ամատանի կողմերը: Իսկ թե ի՛նչ պատճառով նրանք մեր աշխարհն կհան շղթան, միայն թե Արտաշեսից պատվիրել են գտնում գյուղերով ու գյուղակերտներով և կոչվում են Ամատունիներ, այսինքն եկվորներ: Իսկ պարսիկների մի մասը նրանց Մանուկյան են կոչում, նրանց նախնիի անունով:

ԾԸ

ԱՐՏԱՆՈՒՆԵՐԻ ՏՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՈՐՏԱՐԻՑ Է ԱՅՉ ՏԵՂԸ ՍԵՐՎԵԼ

Սրա որերում (սառչ կեան) Առավելյաններն ես, այսնների ազգից, որոնք Մաթենիի մերձավորներն էին և նրա հետ զավթ՝ մեր աշխարհի նախաարտությունների շարքը դասվեցին ցեղով, իրեն մեծ թաղուհու հարսպատները: Տրգատի հոր խոսքով ժամանակ նրանք խեամբացան բասիների գաղթականներից մի բաշի հետ:

ԾԹ

ԱՐՎԵՍՏՆԵՐԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՆԵՍԸ ԺԱՄԱՆԱԿ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ գործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ զլուխների բաժանեցինք, որպեսզի խոտեր երկայնությունը ձանձրախ չդառնա բնիկացուների, այն վերջին գլուխն էլ նրա համար էլ: որ հիշատակենք Արտաշեսի ժամանակ կատարված մյուս գործերն էլ, Որովհետև թեկուս մեր նախորդ գլուխներում հիշատակված կարգերն ու փեղեցիկ սովորությունները սամանվեցին Վաղարշակից և ուրիշ հին

Քաղաքներին, բայց նրանք մեծամեծ արվեստներից ու գիտություններից զուրկ էին մնացել, ավելի կոչողությունների և ասպատակությունների հանկուժով իսկ այնպիսի գիտությունների կամ անփութ էին կամ ձևոնհաս էին, ինչպես շարաֆներ, ամիրաներ, տարփան շրջաններ (սահմաններ)։ Նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, զորք էին ածում արիչ ազգերին։ Նույնպես և չկար ճավազացողություն մեր աշխարհի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն գնուկերով, ոչ ձկնորսության գործիքներ, նախիկ երկրագործություն ամեն տեղ տարածված էր, այլ թի՛ տեղերում՝ նրանք չլուսխոսյին ազգերի նման ապրում էին հում ժամօվ և օրս նման բաներով։ Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ։

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՎՈՒՆ ԻՄԱՆՆ

Գեղեցիկ է պատմում և Արիստոս Փեղզացին¹⁵⁴ Արտաշեսի մահվան մասին։ Որովհետև Նրանների ապստամբ էին հռոմայեցիների Ագրիանոս թագավորից և պատերազմեցին Ռուփոս եպարքոսի հետ, առաջնորդվածք մի ավազակ մարդու, որ կոչվում էր Բարբորա, այսինքն ասաղի որդի։ Նա մի շարագործ և սպանող մարդ էր, բայց մեծ-մեծ շարժում էր պարծենալով, թե ինչքան երկնից ծագել է նրան փրկիչը, հեղձված ու զենված (ազգայիններին)։ Նա պատերազմն այնքան սաստիկացրեց, որ նրան նայելով իսկ Առաքիլը, Միջագետքը և ամբողջ Պարսկաստանը հռոմայեցիներին հարկ տալուց հրամարվեցին, մասնավորապես որ լսել էին, թե Ագրիանոսը վարակվել է ուրվություն անտառով։ Բայց մեր Արտաշեսը համառաքիմ մնաց նրան։

Այս այս ժամանակներն էր, որ Ագրիանոսն Եկամ Պազնատին, ապստամբների կտորեց՝ նրանց մի փոքր թաղաքում պաշարելով, ծրուսալեծի մտու։ Նա հրամայեց, որ բոլոր հրեա ազգը ընեն հեռուստի հայրենի աշխարհից, այնպես որ շատ հեծվից էլ չկարողանան նրուսազեմը առնել։ Իսկ ինքը վերադառն շինեց Նրուսազեմը, որը ավերել էին Վապտիստոսը, Տրուսը և ինքը և ինքը և իր անունով կոչեց Հեդիա, այսինքն արեգակ, ինչպես կոչվում էր ինքը Ագրիանոսը։ Այնտեղ նա բնակեցրեց հեթանոսներ և քրիստոնյաներ, որոնց եպիսկոպոսն էր մի ոմն Մարկոս։ Այս ժամանակները նա մեծ զորք ուղարկեց Ասորեստանի կողմերը, մեր Արտաշեսին էլ հրամայեց իր գլխավոր մարզապետով գնալ Պարսկաստան նրա հետ՝ էր գտնվում իբրև քարաուղար այս մարզը (Արիստոսը), որ

այս պատմությունը մեկ տվեց, նա Արտաշեսին հանդիպեց Մարսում¹⁵⁵, Մահունց կոչված տեղում։

Արտաշեսը հիվանդացավ Մարսից, թակուրակներ աճանում, նա Արիզյանների տոհմի ետնապես ոմն Արեզոյի, որ մի ճարտիկ, շղթարթի և հանդախոս մարդ էր, հենց նրա խնդրով, ուղարկեց Յնդույաց զավառ, Երիզա, Արտեմիոսի մեհյանը, որպեսզի կտորեց թշուրվուն և երկար կյանք խնդրե (թագավորի համար)։ Նա զեռ հետ շարժված՝ Արտաշեսի մասը փրկ է հասնում։ Եվ (Արիստոսը) գրում է, թե մրջան բազմություն մեծավ Արտաշեսի մահվան ժամանակ՝ նրա սիրելի կանայքը, հարճերը և մտերիմ ծառաները, և ինչպես բազմաառանակ շքեղ պատվեմեր մատուցին գիտկին, քաղաքակիրթ (ազգերի) կարգով, և ոչ թե բարբարոսների նման։ Նրա զագաղը, ասում է, սովորեն էր, գա՛ր է անկողնից թե՛նգից և մարմինը պատռոց պատմունքը սովորել, զուրք թագ գրած, սակայն զենքն սողնը։ Գա՛ր շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը, և արանց մտա գինորական պաշտոնյաները, նահապետները, նախորատական զեղերը և թե՛հանրապետ զորականների վաշտերը, ամենքը գիտված, որպես թե պատրաստված են պատերազմի, առնինց պղծվե փոզեր էին հնչեցնում, իսկ հետեցին սնազգեստ ձախերկու կույսեր և լալկան կանայք¹⁵⁶։ Բոլորից վերը՝ ռազմիկների բազմությունը, եվ այսպես առնելով թագեցին։ Նրա զեղեզմանի փրկ կամավոր մահը էր լինում, ինչպես վերն առաջինը։ Մա թագավորից քառասուն և մի տարի, այսպես սիրելի լինելով մեր աշխարհին։

ԿԻԼ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԷԼ ԻՐ ԵՂՈՒՄՆԵՐԻՆ ԸՆԴՈՒՄԵՐԻՆ ԼԱԿԱՆԷԼ ԵՎ ՆՊԱ ՄԱՐԸ՝ ԱՍԿԱՆԱՆՈՒԹՅԱՄԸ ՀԱՆԿԵՐՑ

Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա Արտաշատից որդին և Ալլարատից բուր Նորայրներին հայտնում է Աղաթիս և Արերբանի զավառները, որպեսզի Ալլարատում, թագավորի կալվածում, շաղրեն։ Միայն Տիրանին պահում է իրեն փոստանոց, որովհետև ինքը որդի չունի։ Նա ինչ որքան թագավորույց հետո էր սնված անցնում էր Արտաշեսու թագարի կամուրջով՝ Գինա ակունքների մոտ կիններ և վայրի էշեր որսալու, հանկարծ ինչ-որ ցնորից-չփոթված խելագարվում է, ձիուց վայր է ընկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում է¹⁵⁷։ Նրա մասին Գուլթիի երգիչներն այսպես են առասպելաբանում.

Արտաշէի մահան համանակ, Տեթնասական սովորութիւնք, շատ կտարածներ էին լինում. սրա վրա, առում են, Արտավազը նեղանում է և առում է Նորը.

«Երբ զու գնացիր,
Ու բոլոր նրկերը բեզ չես տարար,
Եւ այս սովորակներն վրա
Ինչպէ՞ս թողա՞րեմ»:

Արա համար Արտաշէնը նրան անիծելով այսպէս է առում.

«Քէ զու Տեծնէս որսի գնաս
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաշերբը բեզ բունէն տանէն
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս.
Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես»:

Պատահները սրա մասին գրուցում են, թէ արգելված մնում է մի բարանավի մեջ, երկաթէ շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա բանք է անում զուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, առում են, զարբիներէ կանաճատութեան ձայնից կայտններն ամբանում են: Ուստի զևս մինչև այժմ էլ զարբիներէ շատեր, առաջ-պիսին Տեսնելով կերակի օրերը նրեք կամ շորս անգամ (կտանով) խփում են սալին, արպեպի, առում են, Արտավազի շղթաներն ամբանան: Բայց իսկական իրողութիւնն այնպէս է, ինչպէս վերն ասացինք:

Բայց անձ որ առում են, թէ Տեց որս մտնելու ժամանակ մի պատահար է հանդիպել, և կարծում են, թէ Աժդահանի սերունդով կանաք նրան կախարհել են, որի պատճառով Արտաշէնը նրանց շատ շարշարեց: Այս մասին նույն երգիչներն ասասցինք մեջ այսպէս են առում.

«Վիշապազունք մանուկ Արտավազին զոգացան,
Եվ նրա տեղ գրին դե»:

Բայց ինձ Շլմարիտ է թվում այն լուրը, թէ նա մենդից ի վեր ժուրութեամբ է ապրել, մինչև որ նույն ժուրութեամբ մեռել է: Քաղաքորութիւնն անում է նրա Տիրան եղբայրը:

Հայց զյս թագավորում է Տիրանը, Արտաշէի որդին Պարսից Պեթրոզ Առաջինի երրորդ տարում: Արա մասին ոչ մի բաշտութեան գործ չի պատմվում, այլ միայն որ հաճատարմութեամբ հպատակ մնաց հոռմաշէ-ցիւներին և, ինչպէս առում են, անձնատուր եղավ որսի և գրասաններին: Նա երկու մի է ունեցել, Պեղատուրի¹⁵⁶ ավելի թեթևաշարք և անշարժ արագգլուց, այնպէս որ համարում էին, թէ նրանք ոչ թէ դեռնի վարով են դնում, այլ օդագնաց են: Բզեռուցայն էր անձ իշխան Դատարն ինորեց այդ (միերը) Տեծնէլ, և պարծնեում էր, թէ թագավորից ավելի հարուստ է:

Արա մտ կկան Արշակունցայց ցեղից իր հին ազգակիցները, որոնք ապրում էին Հաշայանքի կողմերում և առում են. «Շեղարձակի՛ր մեր ժառանգութեան (Նոզերը), որովհետև մենք շատ բազմացանք և մեզ նեզ է գայիս (եղածը)»: Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիք դնան ապրելու Աղիոփխ և Անորեքանի գավառներում: Արտար ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին, թէ մեր տեղն ավելի նեզ է, բայց Տիրան ուշադրութեան չգործրեց, այլ հաստատապէս վճռեց ոչ մի նոր (Նոզ) շտախրանց մշտանդութեան, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հաճատար իրենց մեջ բամանեն: Հողը մարգավճով բամանելիս զուրս եկավ, որ Հաշայանքում բնակվողների ժառանգութեանը պակաս է, աստի նրանցից շատերն կկան Աղիոփխ և Անորեքանի գավառը:

Առում են, սրա ժամանակ եղել է Անձնացայց ցեղից մի պատանի Երախնավու անունով, ամեն բանում սեզ. նա կին է առել Արտավազի կանուցից վերջինին, որ բերել էր ավելի Հունաստանից: Եվ որովհետև Արտավազից զավակներ ունեցավ, աստի թագավորը Երախնավունին թողեց Արտավազի բայր տուրք նա, առում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում հոռմեստ և մարմնական ցանկութեան կողմից էլ օրինավոր: Քաղաքը երան սիրելով նրան է ասլիս երկրորդական գա՛ր, որ զրավում էր Արտավազը, նույնպէս նրան է հաճատար արևելյան գորքի Նոզերը և նրա մտ է թողնում Դրվապա անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր և իմաստիցած էր Վաստորակունի նախարարների հետ: Թագավորը նրան էր ավելի Տառտուր տվանը ազարակներով հանգրծ և այն միակ այլին, որի մեջ էր սնունդ Գայլատվա ծովից¹⁵⁷ հունամ մեծ առում: Իսկ ինքը թագավորը դեպի Եկեղայց կողմերը և արբուները հաստատեց Չրմես ավանում: Նա խաղաղութեամբ վարեց իր թագավորութեանը քսան և մի տարի, և մեռավ Հանապարհին՝ ճյան հլուսի տակ մեռլով:

ՏՐԳԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԻՄԱՐՈՒ, ԵՎ ԿՐԱՆ ԵՑՊԻ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Բազրատունչաց ցեղից կար մի ոմն Տրգատ, քաշ Սմբատի Սմբատուհի գտներ որդի, մի սրտառ և ուժեղ մարդ, կարճ հասակով և գծով կիրպարտեցով: Երան Տիրան Քաղաքավոր իրեն փեսայացրեց, իր Երանչակ գտները երան կնուխյան տալով: Գինը շարքի իր մարդուն, Տրգատին, բամբուրում էր երան, հաները կհրում, շարունակ իրեն վայ էր տալիս, որ իր նման շինող ու ազնվագույն կհեն ստիպված է մի տղից և հասարակ ծագողին մարդու հետ ապրել: Մրա վրա գալարանալով Տրգատը մի որ սաստիկ ձեձուձ է նրան, կտրում է նրա ձեկ մազերը, փեսամ է խաղապիրենը և հրամայում է քաշեքաշ նրան սենյակից դուրս գցել: Իսկ իրեն սպրտամբերլով զնաց Մարտասանի ամուր կողմերը: Երբ նա հասավ Սյունյաց աշխարհը, աչտուղ նրան հասավ Տիրանի մամուլան (ուրբ, ուստի աչտուղ էլ մնաց:

Մի որ Սյունյաց Բակուր նահապետը նրան ընթրիքի հրավիրեց: Երբ զինով ուրախություն էին անում, Տրգատը տեսավ մի կին, որ շատ զեղեցիկ էր և նվագում էր ձեռներով, անունը Նուգինիկ: Տրգատը նրան քանկացավ և սասց Բակուրին: Այդ վարձակն¹⁰⁰ ինձ տուր: Նա պատասխանում է. «Չեմ տա, որովհետև իմ հարնն է»: Իսկ Տրգատը այդ կինն իր մտա քաշելով սեղանակիցների անայ զգված համբուրում էր նրան սիրաժարված անպուսպ կրտսևարդի նման: Բակուրը խանդաղելով վեր կացավ, որ կինը նրա ձեռքից լալի: Բայց Տրգատը ստիկ Լինելով ծագկամանն իրեն զներ գործադրեց, սեղանակիցներին էլ սեղանից զանց: Կարծես մի նոր Ողիսես էր¹⁰¹ առաջ եկի, որ կտարում էր Պեննիպոլիսի սիրտարներին, կամ Լապիթանների և Լուչիպագրիկների կիսից էր տեղի ունենում Պերիթոսի հարսանիքում: Այսպես իր կացարանը հասնելով, իսկույն մի հեծավ և հարնի հետ միասին Սպիր գնաց: Բայց իսպապես ավելարդ էր պատանի այդ քանկահար մարդու քաշազործությունը:

Բայց գիտցիր, որ Բազրատունչաց ցեղի մարդիկ իրենց հայրենի կրանը Քաղնիկն սկզբում օտարտաի անուններ սկանցին կրել, ինչպես Բյուրատ, Տրգատ¹⁰² և այլ այլաբնի անուններ, զրկվելով իրենց նախնական անուններից, որ կրում էին ուրանալաց անաչ, ինչպես Բալագախ, Տուրխա, Սենեքիտ, Ասուլ, Սուփատիտ, Վալարիտ, Ենանուր: Եվ ինձ թվում է. թե Բազրատունիների այժմ գործածված անուններից Բազրատը Բազրագիտ է, Ասուրը՝ Աշուտ, Նույնպես և Վալարիտան (զարնի է) Վարալ, Եամբառը՝ Սմբատ:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՆ ԷՐ ՏԻԳՐԱՆ ՎԵՐՋՈՒՄ ԵՎ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՐ Է ԱՐԵՆ

Տիրանին հարտրում է նրա կցրայրը, Տիրան Վերջինը, որ Հայաց վրա Ֆալագորեց Պարսից Պերոզ Ֆալագորի շարքով տարում: Նա կրկար պարքի, քառասուններեւ տարի, բայց ոչ մի արխության գործ քայց չավեց, որ արժանի լիներ հիշատակելու, բայց մի հուշն աղջկանից կալանավորվեց այն ժամանակ, կեր վախճանվեց հոռմայեցիների Տիտոս Երկրոզ Ֆալագորը¹⁰³, որ կուլվեց Անտանինոս Ավգուստոս, և Պարսից Պերոզ Ֆալագորն արշավեց հոռմայեցիների իշխանության վրա, որի պատճառով Պերոզ կուլումն ստացավ, որ նշանակում է հարթոց, որովհետև նա ստաշ հունարեն լեզվով կոչվում էր Վաղեղանո, իսկ թե պարսկերեն ինչպես էին կոչում: *ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱՆԳՐԱՆ*

Արք՝ նոր Անթուրի Ասորիքի վարալով առաջատակում էր պագետիսցիների կողմերը, նրա պատճառով և նրա հրամանով մեր Տիրանն էլ սպառտակեց Միշերիցայրը, որտեղ և կալանավորվեց մի աղջկանից, որ իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Դուսիխանոս կեսարը¹⁰⁴ Աթենքում շինում էր մեհյանը, Սա Պերոզի մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միշերիցայր գալով նվաճեց Հայաստանը և արժակեց Տիրանին: Նա Տիրանին կին ավեց իր մերձավոր Ծոփի կույսը, որին (Տիրան) Հայաստան զառնակա արձակեց իր մոտից, իսկ նրանից ծնված չորս պատանիներին նախարարական ցեղի վերածեց, նրանց մոր Ծոփի անունով Ռոփայան կոչելով, որդեկսի Արշակունի շղիզվեց, իսկ նրանցից առաջինին այդ նախարարության նահապետ նշանակեց:

Իսկ կրտսեր նախարարական ցեղերը թե՛ այստեղ մեզ մտա և թե՛ Կորսներում հաստատում է այդ Տիրանը այն մարդկանցից, որտեղ հեծելազորով աննշան էին¹⁰⁵, բայց անձամբ երևելի , և նրան փրկելու համար հույների հետ պատերազմեցին, անձամբ Կորսներից և անձամբ մեր կողմից, ևսորս վերաբերում է Վճեններին մերձավոր հին ցեղերին¹⁰⁶, Հայկազանց սերունդներից, ինչպես և մի քանի եկվորներին: Մենք անուն տա անուն շներ պատմի նրանց մասին, և անամբ՝ որովհետև մեզ հայտնի չեն, և մասամբ խույս տալով զժամբ աշխատանքից, և կրքորգ՝ որ շատերի անհաստատ լինելը կթելազրեր բուրն էլ հետագուտել: Այս պատճառով էլ մենք ոչինչ չենք գրի Տիրան Վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, ինչպես շատ անգամ էլ քա համար աղաչես¹⁰⁷, այլ կրքորգ միայն Տիտոս հաստատվածները, որոնց մասին համաստի գիտելուց: Բրովհետև մենք՝ որքան հեար էր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված

խաբերից և ինչ որ անհավաստի զօրծ կամ կարծիք կար, միայն հետև-վելով արգարն ու ճշմարտոր գրելու, ուրիշներից (ազավելով) կամ մե-զանից՝ որքան կարողութուն ունենիր, Այստեղ էլ նույնպես վարվելով՝ խաբիս ընթացքը կանգնեցնում եմ, երբ անպատշաճություն եմ նկատում կամ հավաստիության կողմից կասկածելի մի բան: Եվ բեզ էլ, ինչպես շատ անգամ, այժմ նա ազատւմ եմ, մեզ մի՛ շարկադրիր ավելորդ բաներ գրելու: (միգուցե) այդպիսի թիչ կամ շատ պատմություններով մեր այս մեծ և հավաստի ամբողջ աշխատությունն անպետք ու ավելորդ մի զօրծ դառնա, որ հավաստապես գտանկ է և ինձ, և բեզ:

ԿԵ

ՎԱԿԱՐՈՒ ԲԱԳՎԱՐՔԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՔԱՍԵՆԻ ԱՎԱՆԸ ԾԽԵԼԸ, ԿՈՒ ՔԱՎԱՔԸ ՊԱՐՄՈՊՈՎ ՊԱՏԵԼԸ, ԽԱՋԵՐՆԵՐԻ ՀՅՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆԱԿ ՄԱՇԸ

Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա որդին, Վազարը իր համանուն Վազարի, Պարսից թագավորի երեսունհինգուորորդ տարում: Մա ավան է շինում այն տեղը, որ նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրն Այրարատ ձմեռանցից զնայու ժամանակ հանկարծ երկուցորդ բռնեց և նրան ճանապարհի վրա ծնեց, Բասեն զավատում Մրուց և Երասխ գետերի խառնուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վազարշավան: Մա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին տասնպնեներն ասում են:

«Վազթական դեպ Վարդգես մանուկը
Տուհայց զավտոց, Բաստիս գետի մոտ,
Եկավ ու նստավ Երեչ բրբի մոտ,
Որսիմեղ քաղրի, Քասուի գետի մոտ,
Երվանդ արքայի զուր թափելու»¹⁰⁸:

Այս երվանդը առաջինն է, Սակավակյացը, Հայկազուններից, որի բրտը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միջինը նստեցրեց հրեա զեթիների կետք, որ և վաճառաշատ քաղաքադուլ զարձավ: Այժմ Վազարը պատեց նրան պարսպով և ամրո պատվարով և կոչեց Վազարշավան, որ (կոչվում է նաև) նոր քաղաք:

Մա բանն տարի թագավորելով մեռավ: Ուրիշները լով ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով

բան շատերը թույլ թագավորներից: Որովհետև սրա ժամանակ հյուսիս-սային ազգերի բազմությունը, խաչդրներից և բասիլներից¹⁰⁹ բազկացած, ճորս զոհեց¹⁷⁰ դուրս են գալիս, իրենց առանցքում և թագավոր ունենալով մե ան Վեասեղ Մուրհասի, և զայնս անցնող են Կուր գետի այս կողմը: նրանց զեմ է զորս զայնս Վազարը մեծ բազմությունը և բաշամարտիկ մարդկանցով, նրանց բազմությունը կրտորելով՝ զիսկները ստեղծ դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հաշմանելով անցնում է ճորս կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կազմեցին. թեպետ Հայոց բաշերը նրանց փախուստի զարձրին, բայց Վազարը մեռավ կրտուի ազդեղավորների ձեռքից:

Թագավորությունն առնում է նրա ետսրով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում: նա իսկույն Հայոց զորքերը միացնելով անցնում է մեծ լեռը, իր հոր ժահվան վրեժն առնելու: նա սրով և զեզարզով վաճում է այլ հզոր ազգերին, բոլոր պիտանի մարդանցից հարյուրից մեկը պատանդ է վերցնում և իբրև իր տերության նշան մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հեազանդում է հոռոմայեցիներին:

ԿԶ

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՆ Ե ՊԱՏԵՐՈՒՄ ԱՅՍ ԲԱՆԵԼԸ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդսանը¹⁷¹, որ Եգեանիայից էր: Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ պատմադրի հանգիստացավ, նա առաջ հետևում էր Վաղևեսիանոսի ազանցին, որը նա հետո անաղթեց, ստությունը երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտության չհանգեց, այլ միայն նրանից զատվելով՝ իրենից նոր ազանդ հարեց: Բայց պատմության մեջ շատեց, սրովհետև հզոր էր խոսքով: նա նույն-իսկ համաձայնեց թուղթ գրել Անտոնինոսին, շատ բան գրեց մարկիս-նայոց ազանցի և ճակատադրի զեմ և մեր աշխարհի կուրբերի պաշա-ստուցի մասին:

Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ, հուսովով թե կկարողանա հե-տևողներ գտնի վայրենի հեթանոսներին մեջ: Բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոքը, կարողաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը: նա իր կողմից ավելացրեց իր ժա-մանակի անցքերը, բոլոր փոխադրեց ասորի լեզվի և այսպես նրանցից հու-

արանքի, Բակ ձառյանում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է, թե Հայոց Քաղաք Տիգրան Վերջինը պատվով է իր կերբը՝ Մաման բրմապեաի գերեզմանը Բազաձառում, Բազրանց զավառում, գերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի գոհերից վախելն բոլոր անցորդները և չյօտրի թեղունվեն զիշերելու նամար, Հնուս Վազարչն այդ տեղում ժողովրդական տնն սահմանեց նոր ստաբա սկզբրին, նազասարգի ամսագրիին: Մենք այս պատմութիւնից առանք ու գրեցինք թեզ Արտավազգի Քաղաճորութիւնից մինչև հասարմի արձան (Կանգնեցնելը)¹⁷²:

ԿԷ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ԱԳԱՔԱՆԿԵՂՈՍ ԼԱՍՏՈՒՑ ՊԱՏԵՑ

Ինչոհն ստացինք, Վազարչից Քաղաճորութիւնն անուն է նրա որդին՝ հասարմը, սուրբ Տրդատ Մեծի չափը: Նրա և նրա տոհմակիցների մասին փոքր-ինչ նամատտ պատմում է Տրդատի չափը քարտուղար Աղասեանցեղոսը¹⁷³, փորորչաան Շիշատակելով Պարսից Արտավան Քաղաճորի մահը, Պարթևների անբութիւն վերջապալը Մասանի որդի Արտաշիբի ձեռքով, պարսիկների նվաճվելը նրա ձեռքի տակ, Տրդատի չոր՝ հասարմի վրեժխնդիր լինելը և ասպատակութիւնը Պարսից և Ատրքեսանցոց աշխարհն աճերելը: Երբց հետո ստում է, թե հասարմը (պատմում) ուղարկեց իր թնիկ աշխարհը, Քուշանների կողմը, որպեսզի իր տոհմակիցներն իրեն օգնութիւն անան և Արտաշիբին դիմադրեն, Բայց նրանք, ստում է, չլսեցին (հասարմին), որովհետև աճելի չան ու նազան էր Արտաշիբի տերութիւնը, քան իրենց ազգաստճի և կարայրութիւն տերութիւնը, և որ հասարմը վրեժխնդիր է լինում ստանց նրանց: Սրա վրա (Աղասեանցեղոսն) աճկութիւն է, թե (հասարմը) ստար տարի այսպեհ նամատակի աճկելով նրանց ամբողջ երկիրն ամայացնում էր: Սրանից հետո պատմում է Անակի նկնգաճոր զպալատը, որ չհապուրկեց Արտաշիբի խոտառմից, որ նա ասաց, թե «Զիք թեիկ սեփական պատմական Պահլաւը ետրից ձեզ կգործնեն և թե Քաղաճով կփոտաճորեն»: Աստի Անակը հանն է արնում և սպանում է հասարմին:

Արդ՝ Քնկեա Աղասեանցեղոսը նամատտ պատմեց այս անցերբը, բայց ևս կամենում էմ երկար ու մանրամասն գրել այս ժամանակի պատմութիւնը բուն սկզբից, լի և խոն ճշմարիտ տեղեկութիւններով:

ԿԸ

ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՉԳԵՐԻ ՄԼԱՍԻ, ՈՐՈՆՃԻՏ ԶՈՒՆՎԵՏԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՅԵՂԵՐԸ

Սուրբ գիրքը ձեզ աճանգում է, որ Աղամից սկսած բանեմեկերորդ նահապետն էր Արքաճամ, որից ստաց է կել պարթևների ազգը: Ռոճահտն (Ս. գիրքն) ստում է, թե Սառայի ժեռնելուց հետո Արքաճամը կին ասաճ Քեսուրային¹⁷⁴, որից ծնվեցին ձեռքար և նրա կերայրիները, որոնց Արքաճամն իր կնկանուճիւն ժամանակ բամանեց Բասահից, արձակելով նրանց արևելյան երկիրը: Նրանցից սերվեց պարթևների ազգը: Սրանցից էր Արշակ Քալը, որ մակեդոնացիներից ապստամբելով Քաղաճորից Քուշանց երկրում երեսունեմի տարի, իրանից հետո նրա Արտաշես որդին քանեկեց տարի, ապա նրա Արշակ որդին, որ կուլից Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր կերբը՝ Վաղարշակին Հայոց վրա Քաղաճոր գրեց, իր երկրորդը զարձնելով: Բակ ինքը լվելով Բահլ, այնտեղ նաստանց իր Քաղաճորութիւնը, հիտունեք տարի. այս պատճառով նրա սերունդները Պահլով կուլվեցին, ինչպես և նրա կերբը Վաղարշակի սերունդները նախնի անունով կուլվեցին Արշակունի:

Ե՛վ սրանք Պահլավիկ Քաղաճորները: Արշակ Մեծից հետո նաև Քաղաճորութիւնն անուն է Արշական, Հայոց Վաղարշակ Քաղաճորի տասներեքերորդ տարում՝ երեսուն տարի, ապա Արշաճակ՝ երեսուն և մի տարի: Նրանից հետո Արշակ՝ քսան տարի. ապա Արշավիր՝ քսուսուսեկեցից տարի: Նա ունենում է երեք որդի և մի դուստր, ինչպես ստալ ասացի¹⁷⁵. Նրանցից անցորդնիկ անունն էր Արտաշես, երկրորդինը Կարեն, երրորդինը՝ Սուրեն, զուտարը կուլում էր Կուշ:

Արդ՝ Արտաշեսը չոր մահից հետո կամեցավ իր ցեղով Քաղաճորելու երապրելի վրա. էրը կերայրիները շամաճայինցին, նա նրանց ձեճանեց ու աշքան ողորպիան և պատրոզական խոսքերով, որքան սաստով: Ե՛վ Արքալը նրանց մեզ երզումով պայման հաստատեց, որ Քաղաճորի Արտաշեսը իր զավակներով, իսկ կնիկ նրա զարմն սպաճի, ապա կերայրիներն ստանան Քաղաճորութիւնն իրենց աճագութիւն կարգով: Ե՛վ Արտաշեսը երաճեցի այս (Նամաճայնութիւնն) ստանալով՝ զաճաներ է նրանց պարզելու և նրանցից ստեղծում է նախարարական ցեղեր, յուրարանյուր մեկի անունով, բոլոր նախարարութիւններից բարձր զանելով նրանց և նրանց ազգի նախնական անունը նրանց վրա պահելով, որպեսզի կուլվեն Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ, Բակ թուրք Անպահպանի Պահլավ, որովհետև նրա ամուսնից զորք:

րի վրա էր (նշանակված)։ Եվ այս կարգով նրանք երկար տարիներ մնացին, մինչ որ նրանց տեսությունը վերջացավ։

Բայց զո՞ւ այստեղ մեզ չբաժանեմ իբրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անգամ արգին պատմածը նորից սասցիկը։ Բայց զիտցիք, որ մենք ցանկալով, որ բնիկները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, այսօրեւելով կրկնեցինք մեր ասածները։

ԿԻՐ

ՔԵ ԻՆՉԳԵՍ ԷՐ ՊԵՐՈՒՑ ԱՐՏԱՆԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՏԵՂԸ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐՉԸ

Անցնենք այժմ թվարկելու Արտաշեսի ցեղից թագավորներին, մինչև նրանց տեսության վերջանալը։ Ինչպես սասցիկը, Արշավիրից հետո թագավորում է Արտաշես երեսուներորտ տարի Ապա Դարևո՞ Երեսուտ տարի, Արշակ տասնինը տարի, Արտաշես՝ քսան տարի, Պաշուգ՝ երեսուներորտ տարի, Վազար՝ հիսուս տարի, Արտավան՝ երեսուներե տարի⁷⁵։ Սրան սպանեց ստա՛րացի Արտաշիբը, Սասանի որդին, պարթևների թագավորությունը վերջացնելով և նրանց ժառանգության աշխարհը գրավելով։ Այս ժամանակի վերաբերյալ պատմիչներ շատ կան պարսից և առօրոց մեզ, նաև հույների։ Որովհետև պարթևներն իրենց թագավորության սկզբից մինչև նրա զագարտմը գործ ունեցան հռոմայեցիների հետ, երբեմն նազանգություն, երբեմն պատերազմով, ինչպես պատմում են Պաղկեփատոս⁷⁷, Պորբիուր, Փիլիմոս և ուրիշ շատերը։ Բայց մենք կպատմենք Բարսումալի զբրից, որ բերեց հոսո՛հրտը։

Հ

ԻՆՉ ԱՌԱՊԵՆՆԵՐ ԿԱՆ ՊԱՇԱՎԻԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս հոսոհրտը պարսից Շապուհ թագավորի զորին է կելի և ընկել է հույների ձեռքը, երբ Հուրիանոսը, Պատարատոս կոչվածը, զորով Տիգրանի վրա գնաց. իսկ նրա մահից հետո Հորիանոսի հետ Հուստատան եկավ արքունական սպասավորների հետ միասին, մեր հովանս ընդունելով կուլից Եղիազար և հունարեն սովորելով գրեց Շապուհի և Հուրիանոսի գործերի պատմությունը։ Սրա հետ միասին նա թարգմանեց նաև (թագավորների) պատմությունը պարսեմակոց մի մասույան, որ գրել էր իր գերեկից մի ոմն Բարսումա, որ պարսիկները կոչում են

Ռաստոհուն⁷⁸, որտեղից անհելով մենք այս գրքում կրկնում ենք, զից զցելով նրանց առասպելների բարբառանքը։ Որովհետև մենք անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպելները՝ Փափազի երազը⁷⁹, Մասանից մանկավազատ հոր դուրս գալը, հոսը պատելը, լուսանկը, կախարհների, այսինքն քաղցյանների նախազուշակությունը և սրանից հետո պատահածները, Արտաշիբի պոռնկական խորհուրդը սպանությունը հանգեցրած, մոլի աղչիկ անմիտ հանձնարարությունը նոխարի մասին և բուրբ մնացածը, նաև այժի ծիծ աարը երևիսյին արծվի հովանու ներքև, ազտավի զուշակություն, զերապանած առյուծի պահպանությունը զալլի սպասավորություն, և բաշ մենամարտությունը, և ինչ որ աշխարհանության կարգին է պատկանում։ Մենք միայն ստույգը կգրենք, ճշմարտության վաշի պատմությունը։

ՀԱ

ԽՈՍՐՈՒՆ ԱՌԱՊԵՆ ԲԱՔԱՎԱՆԸ ԳԵՊՈՒ ԱՌՈՒՍԱԿՆ, ՈՐՈՎ ՄՏԱԳՐԷ ԷՐ ՓԿԵՆՆ ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Արտաշեսը, Սասանի որդին, Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորաց⁸⁰, Պահլավյան երկու ցեղերը, որսը կոչվում են Ապաշապետի և Սուրենի Պահլավ, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի զեմ, որ Արտաշեսինն է, համարությամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիբի թագավորությունը։ Բայց կարեն Պահլավի տունը հավատարմություն պահպանելով զեղի իրենց եղբայրական ազգակցությունը, պատեղազմով դիմարկեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշիբին։ Բայց զեմ ավելի առաջ Հայոց հոսարով թագավորը, հենց որ լսեց ծագած խոստովան մասին, աճապարեց օգնության զիմելու։ Արտավանին, նրան փրկելու՝ եթև հնար լինի։ Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բոցը Պարսից զորքերի և նախարարների միարանությունը (Արտաշիբի հետ), ինչպես և իր ազգի՝ Պարթևների և Պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից։ Ուստի հոսարով արա մտա պատգամավորների ուղարկելով՝ մեծ արամությունը ու վշտով վերապանում է մեր աշխարհը։ Եվ իսկույն շատարով ծանուցանում է հռոմայեցիների Փիլիպոս կայսրին, նրանից օգնություն խնդրելով։

**ԽՈՍՐՈՎԸ ՓՈՒՊՈՍԻՆ ԵՎ ԿՆՈՒՓՅԱՆ ԱՍԱՆԱԿԻՉ ՊՍԵՆՔԱՅԻՆ
ԿՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՅԻՆ ՎՐԱ**

Փիլիպոս, իր Բագավորության մեջ խառնություն ծագած լինելով, չկարողացավ համայնյիններ զեղերը պարսպեցնել և խորովին օժանդակելու համար, բայց նրան օգնեց զբով հրամայելով, որ բոլոր կողմերից նրան եղատեսնէ: Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնեալու են հասնում Թիլգոտոսից և անապատից սկսած մինչև Պանոսոսի ժողովրդաց կողմերը: (Խոսրովը) այսբան բազմությունը ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլամ է նրանից Ատրեստանը և մյուս արքայանիստ աշխարհները:

Գարձլայ պատգամավորներ է ուղարկում իր տահմային Պարթև և Պաշլափի ազգերին և Քուշանաց աշխարհի բոլոր գորերին, որ զան իր մոտ, Արտաշիից վրձն անելու, և (հետո) ինքը նրանից արժանագործին կհազարկեցին, որպեսզի անբովիտը նրանց ձեռքից զուր չլա: Իսկ նրանք, վերջ հիշված Ասպահայեանի և Պարսի Պաշլափները, շահամայնեցին, որի պատճառով Խոսրովը մեք աշխարհը վերագրեցավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած Տաղթության վրա, որքան ջաղված իր ազգականների հետ կանգնելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք դիացել էին ամենապատավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բաշլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական Վեհոսանը իր ջեղով, Կարենյան Պաշլափով, Արտաշիին շահագանգեց, այլ քո կոչին անաչլով, դալիս է թեզ մոտ:

**ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԻՆ ԶԱՐԱԿՆԱԿԻՆ ԱՐՏԱՅԻՆ ՎՐԱ
ԱՌԱՆՑ ԼՈՒՊԱՅՆՆԵՐԻ ՕԿՆՈՓՅԱՆ**

Խոսրովը թեպետ շատ ուրախացավ, լսելով իր ազգականներին զարթալու լուրը, բայց այս Արտախաթունը երկար չտեսց, որովհետև շուտով հասավ բոթը: Քե Արտաշի անձամբ միարանած զորքով հեռաժամու է եղել և կուտորել է Կարենյան Պաշլափի ջեղը, բոլոր արուններին սննդացնելով, երիտասարդներից սկսած մինչև կաթնակները, բացի մի երեխայից, որին ազանց նրանց տանը հավատարմի մեկը Բուրջ անունով է փարսցրեց Քուշանաց աշխարհը և հանձնեց նրա մի քանի թուր ազգականներին: Արտաշիքը շատ ջանաց ու խեղճեց, որ այդ երեխան իր

ձեռք տան, բայց չհաջողեց, որովհետև ազգականները միարան (մեք-ժեցին), այնպես որ Արտաշիքն ակամայից կրկնց, որ երեխային վտանգ չի հասնի: Այս առիթով պարսիկները բյուր սուտաբններ շինեցին նրա մասին, որ անբան (անասուններն) ապագավորելիս են կզել երեխային: Սա Պերզգամասն է, Կամասրականների ջեղի նախնին, որի մասին իր անզգու կպատմեն:

Բայց մենք (գտնանք այն անցքերին), որ տեղի ունեցան Կարենյան Պաշլափի ջեղի կոտորածից հետո, որի վրձնը պահանջեց Խոսրով թագավորը ոչ թույլ չափով: Թեպետ և Փիլիպոսը վախճանվել էր և հոտմայեցիները թագավորությունը շփոթության մեջ էր բռնել և մեկը մյուսին ձեռքից խլում էին անբովիտը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Գեկիտս, Գալլուս և Վազրիանոս կայսրերը: որոնք Խոսրովին շոգնեցին, բայց նա իր զորքով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիին հաղթեց և հաղածելով թեյց մինչև շնդիաց աշխարհը:

ԱՌԱՎԻ ԳԱՍՏՅԱՆ ՄԱՐԻՆ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԸՂԱՏՈՒՄԸ

Այսպես Արտաշիքը Խոսրովից մինչև շնդիաց աշխարհը փախելով և շատ եղզվելով՝ մեծամեծ խոստումներ էր անում նախարարներին, կթե մեկն իրեն ազատի նրանից անսովորեղի միջոցով կամ զառտեսպան սրով սպանելով: զանազան խանգ պատիվներ էր խոստանում: ՍՄանականը ձեզ, պարթևազաններից, ասում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա գեմ զավ սարքել սիրո պատրվակով: ազգականության պատճառով նա ձեզ կխոստանա և կպարտվի: նրանց խոստանում էր վերագրանել իրեն Պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պաշլափ, որբայանիտս Բաշլ բազարը և ամբողջ Քուշանաց երկիրը: նաև խոստանում էր թագավորական ձեռնագրերներ, Արշայ աշխարհի կեռը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստաններից հրատարկելով՝ Անակը, որ Սուրենյան Պաշլափի ջեղից էր, հանձն է անում Խոսրովին սպանել: Եվ կեզձեղով թե զազթում է, փախչում է Արտաշից, նրան ձեռ համար հետամուտ են լինում Պարսից զորքերը և իրքե թե փախցնելով՝ բշում են Ատրեստանով, բերում հանում են Արտապատակաի սահմանների մոտ Կորդուքի միջով: Մեծն Խոսրովը Առնուացց զավանում այս քանի լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են կողմերը և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության: Սրանք Անակին պատահելով՝ թագավորի հրամանով

երան տանում են Արտազ կուլված բազալը, մի դաշտավայր տեղ, որտեղ հայտնվեցին մեր մեծ և սուրբ Քաղցրու առաջնայի նշխարները:

Այստեղ եւ հիշում եմ քրանչելի ժերի¹⁵¹ գրույցը, որ ստան էր. «Նախնիքներից ունեմ այս գրույցները, որտեղ հիշատակությունը անցել է հորից որդուն, ինչպես Որինպոտորի գրույցները Տարսնի և Միմ լեռան մասին»: Արզ՝ երբ Անակ ապրում էր Արտազի գաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի ներսի զին, պատահեց սուրբ առաքյալի զերեզմանի մտա անդդոյիքը, և ստան էն, այստեղ է հույժուն առև մեր սուրբ և մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և նույն առաքյալի շնորհն ստացավ նա, որ նրա հանգաբարանի մտա գոյությունը գտավ և նրա հոգեւոր մշակութային պահպարտը լրացրեց:

Անակի Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդումը նա սպանում է Խոսրովին, որ թագավորեց բառասունութ տարի: Ինքը (Անակը) և բոլոր իրայինները մեռնում են. Աստուծո նախախնամությունը պահում է միայն սրան, որ, կարելի է առել, Աստուծո կամքով և առաքյալի շնորհով սանգովեց կամ յուսավորվեց մոր արգանգումը, որին և տվեց նա իր առաքելական շնորհը: Իսկ այս գրույցներից մեացածները բնիկ կզատեն Ագաթանգեղոսը:

ԼԵ

ԿԱԳՆՈՎԱԿԱՆ ԿԵՍԵՐՈՒՄԻ ԵՎԻՍԿՈՊՈՍ ՓԵՐՄՈՒՆԱՆՈՍ ԵՎ ՆՐԱ ԳԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԱՍԻՆ

Կապագովական Կեսերիայի Փերմոնիանոս եպիսկոպոսը¹⁵² սրանչելի էր ուսումնասիրությամբ, որ և տղայության հասակում Որդիների մտա զնաց ուսանելու: Նա շատ զգամաբեր գրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հայածանքի, որ նախ ժողով Մարտիրիանոսի և Գեկասի¹⁵³ մամոնակ և վերջը՝ Գիովղետիանոսի արքեւում, հիշվով նաև թագավորների գործերը: Այս գրքում նա առում է, թե աղբթանագրացիների առանձնվեցորդը եպիսկոպոսն եղավ Պետրոսը, որ նահատակվեց հայածանքի իննեորդ տարում: Նույնպես գրում է, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվեցին Խոսրովի ձեռքով և նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չի պատմում, ոչ էլ անուններն է նշանակում և նահատակության տեղերը, ուստի մենք էլ կարևոր չհամարեցինք կրկնել: Նույնպես գրում է, թե Սեներոսի որդի Անտոնինոսը պատերազմել է Միսղիստորում Պարսից Աղաբաշ թագա-

վորի հետ և մեռել է Եղեւիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր Խոսրովը ոչ մեկի կողմը չի անցել:

Իսկ ինչ որ նա պատմում է Խոսրովի մահից հետո մինչև Տրդատի թագավորելը, անշիշանություն տարիների մասին, մենք ստույգ համարելով կրկնում ենք բնիկ համար համառոտ խոսքերով: Իսկ ինչ որ կատարվել է Տրդատի թագավորության մամոնակի և նրանից հետո, մենք ոչ անփութությամբ և անզգույնությամբ վրիպելով և ոչ կամավոր սխալով նրա մեջ պատմություններ սարքելով, այլ հետևելով հնաց իրականների մատանակիրների հիշատակություններին, և սրանց նմանությամբ իմաստուն և հնախոս բանաստեղծ մարդկանց հաղորդումներին, ստույգ տեղեկացանք և արդարապես բնիկ պատմեցինք:

ԸԳ

ԱՐՏԱՏՈՒՐԻ ՄԵՆ ԳՐԱ ԳՄԵՒԸ ԵՎ ՏԱԿՏՈՒՄԻ ՆԱԳԹԵԸ

Նույն մարզն ստան է, թե Խոսրովի սրախողիտը անելուց հետո Հայոց նախարարները միաբանելով՝ իրենց զգնության եկ կանչում Փոյուզիայում գտնվող Հունաց զորքերը, պարսիկներին դիմադրելու և Հայոց աշխարհը պաշտպանելու համար, և իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս կայսրին, Բայց որովհետև գոթերը Դանուր զեռն անցնելով շատ գազանների զերեցին և Կյուկղազի կղզիները¹⁵⁴ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը¹⁵⁵ չի կարողանում մեր աշխարհին համանավորել: Եսեկ նրա կյանքն էլ կարճ է առում, և թագավորությունն անցնում է Կղզիզոսու և նրանից հետո Ավրեղիանոս, արագ-արագ իբր հաջորդելով, նույնիսկ ամխանելով թագավորեցին Կյուստոս և Տակիտոս և Փղոսիանոս Եղրայրները: Այս պատճառով Արտաշիրը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, Հունաց զորքերը փախերեց և մեր աշխարհը մեծադույն մասը զերելով ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները Արտաշիրյանց ընդ հետ նրանից (խուսափելով) գաղթում ապսխանում էին հույներին, սրանցից մեկն էր և Արտավազ Մանգակունին, որ Խոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում էր կայսեր զուռը: Ուստի Տակիտոսը հարկազրկած գալիս է Արտաշիրի վրա պոնտացաց կնիժերը, իսկ իր եղբոր Փղոսիանոսին ուրիշ զնով արձակում է զնպի Կիլիկիա: Իսկ Արտաշիրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և իրայիններից սպանվում է Պոնտացաց ճանչուրում¹⁵⁶, այսինքն նազարեում. այսպես և նրա Փղոսիանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսնում ուխտնեւթ օր հետո:

ՊԱՐՄԱԿԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԽՈՒԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼ ԵՎ ԱՔՍԱՌՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵՎԱՐՔ ԳՆԱԸԸ ԱՆԻՇՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Բայց հույներն վրա թագավորնց Պոռոսը և Արտաշիրի հետ խաղազույթյուն փերելով մեր աշխարհը բամանում է, սահմանացույց փոսեր կտրելով: Արտաշիրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, զոգթամներին հետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապափնածներին Ներքև իջցրեց, բայց Ամասունյաց ցեղի մի նախարարից, Օտա անունով, որ Միլունյաց ցեղին փեսա էր և սեուցանում էր Խոսրովի զուստը Խոսրովեցուխանին, Անի ամրոցում իրեն մի որում հանգրատ թարքվելով:

Իսկ Արտաշիրը զեղեցիկ կարգավորում է Հալոց աշխարհը, վերականգնում է նախկին կարգերը: Նաև այն Արշակունիներին, որոնք հրամարեցրած էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա նույն տեղերում հաստատում է՝ եկամտունեքով և ուսեռատով, ինչպես որ ասու էին: Մեշյանների պաշտամունքն էլ ազնի կարգացնում է, այլև հրամայում է անշե պահել Որմզդական հուրը Բագավանի բազիլի վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշու շինել տվեց իր նախնիներին պատկերներով, ինչպես և արեղիսի և լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխազդվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիրը հրամայում է փշրել: Մեր երկիրը նա հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները, զեանի մեջ բարիք կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կռեց Արտաշիրական: Նա մեր աշխարհը կառավարեց պարսիկ զորավանդների ձեռքով, ինչպես իր աշխարհներից մեկը, բանեղեց ասրի և նրանից հետո նրա որդին, որ կռվեց Եսպուհ, այսինքն արքայի որդի, մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը:

ԸԸ

ՄԱՆԿԱԿՈՒՆԵՐԻ ՅԵՂԻ ԿՈՏՐՈՒՄԸ ԱՔՍԱՌՈՒՄ ԶԵՌ-ԶՈՒ

Բայց Արտաշիրը լուել էր, թե Հալոց նախարարներից մեկը Խոսրովի որդիներից մեկին անեկելով փախցրել ազատել է, կայսեր զուստ հացեցնելով: Եվ բնեկելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտավազգն է, Մանգակունիների ցեղից, ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել

ուշեպեցեկ: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից (խուսափելով) գաղթեցին, Մանգակունիներն ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ հետ դարձան և բոլոր սրով կոտորվեցին: Բայց Տաճատ անունով մեկը, որ Աշոցան ցեղից էր, Հալեպուն Կուշարի գարձից, զոգացավ մի զեղեցկագուժ կոյս՝ Արտավազգի թույրերից և Կեսարացոց թագաւոր փախցնելով, ազատեց կոտորածից և հետն ամուսնացավ նրա լինազ կերպարաների պատճառով:

ԸԹ

ՏՐՈՒՄԱՆ ԶԱՅԱԿՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍՏԱՏԱՆԻ ԱՆԻՇՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՄՆԱԶՈՒՆ

(Փերսիլիանոսը) պատմում է Տրդատի քաղաքածույթունների մասին, մանկություն հաստատած սիրում էր ձի հեծնել, կրոզի ձիավարում էր, հաշտակ էր զինաշարածության մեջ, սովորել էր պատերազմական արվեստը: Հետո սեղողոսնացոց Հիփիոտոսի¹⁸⁷ հրամանի համաձայն կրկնի մրցումներով մեջ զերազանցեց Հողացի Կոլոստարացոցից, սր միայն վզից բռնելով հազթում էր, նաև սրգիտի Կերատոսից, որով հեռև սա կնար կնգակը պոկեց, իսկ (Տրդատը) երկու վարկեր ցույրի եղջյուրը մի ձեռքով բռնելով պոկեց և վերը կտրելով շախախեց: Եվ մեծ երկեսում մխրշավի մասնակի կամենալով դարձրոք ջրել: Տակասակորդի Տարպուկույթունից վեր բնկավ, նա իսկույն կարից բռնեց, կանգնեցրեց, որի վրա բոլորը զարմացան: Եվ էր Պոռոսը պատերազմում էր զոթերի հետ, սաստիկ սով եղավ, և մթերքների պակասության պատճառով զորքերը նաև դեմ կան և սպանեցին, Նույնպես դեմեկն բոլոր իշխանավորների վրա: Իսկ Տրդատը մենակ զիմացրելով, ոչ որի թույլ շավեց մտնել կրկնածուի¹⁸⁸ ասրանքը, որի մաս ինքը (ժառայում) էր:

Բայց Կարոսը իր Կարինոս և Նոմերիանոս որդիների հետ թագավորելով զորք մողզեց և պատերազմեց Պարսից թագավորի հետ, որին հաղթելով Հոսո գարնավ: Ուստի Արտաշիրը շատ ազդեր օգնական զորանեկով և Տանկաստանի մեծ անապատը իրեն թիկունք շինելով՝ նորից մակաուցի հոսմանցիներին հետ երկու տեղ, Եփրատի այս ու այն կողմում, Այս (պատերազմում) Կարոսը¹⁸⁹ սպանվեց Հոնիոնոսով, Նույնպես և Կարինոսը, որի հետ էր և Տրդատը, զնաց անապատը Կոնստնի դեմ և սպանվեց ինքը զորքի հետ միասին, մնացածներն էլ փախաւտ զինեցին: Իսկ Տրդատը ձին վիրավորված լինելով, շխորոզացավ փախաւտ կանների հետ զնալ, այլ անեկելով իր զենքերն ու ձիով՝ ասրբը, լուղում

անցավ լայնատարած ու խոր եփարս գծեր և հասավ իրենց սրան զորքերի մոտ, որովք գտնվող էր Լիբիանոսը, նույն օրերում պատմվում է նաև նամեհրանոսը Թրակիայում և թագավորությունն ստանում է Գրուկոտիանոսը: Իսկ ինչ գործեր որ սրա ժամանակ կատարել է Տրգատը, թե՛ լավանում է Ազաթանգեղոսը:

2

ՀԱՄԲԱՌՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄՆՎԵՆՈՒ ԵՎ ՎԱՐՔՈՒ ՄԱՆՈՆ ԱՔՏԻԹԵՍ ԵԳԻՍՏՈՎՈՍԻ ԹՂԹԻՏ, ՈՐ ԳՐԵՆ ԷՐ (ՌՐԵԿՎ ՊՏԱՏՈՒԹՅԱՆ) ՀԱԳՈՒՈՒՆՆԻ ՄԻՌՆԱՆԱՎՈՐ ՄԱՐԿՈՍԻ ՀԱՐՏՄՈՒՆԳՐԵՆ՝

Բուզար անունով մեկը Պարսկաստանից, ոչ փոքր և աննշան մարդ, Պարսկաստանից զուրա գալով եկավ Գամիրթի կողմերը և պանդխտաց կեսարիայում: Հավաստացյալներից նա կին ստավ Մափի անունով, որ եկամտից առնում մի հարուստի րուչել էր, և հետ գարձավ՝ նորից Պարսկաստան գնալու իր կնոջ հետ: Եվ թողնուս նրա հետևից գնալով համազնի և արգիկից (օր շինս): (Սոփիե) մեր Լուսավորչի ծնունդին պատահելով՝ ձձմայրի պաշտոն է ընդունում: Իսկ երբ աղետը պատահեց, եվթագն ստավ իր րուչրը, նրա մարդու և երկնայի հետ և զարձակ Կապադովկացոց աշխարհ: Բայց այս բուրքը գործում է Աստծու նախատեսությունը, ինչպես նա ուզում է՝ մասնակ, մեր փրկութիան ճանապարհը (պատրաստելու համար), այս թե ոչ, ի՛նչ հույսով Պատշաճիկ երեխային Հռոմայեցիների իշխանութիան մեջ էին անուցանում և քրիստոսեանկան հավատի մեջ կրթում:

Երբ մանուկը շափահաս դարձավ, մի հավաստացյալ մարդ, Գավթի անունով, նրան փեսայացրեց, նրան կին տալով իր Մարիամ անունով աղջիկը: Իսկ երբ տարի հետո, երբ երկու որդի ունեցան, փոխադրվ համաձայնությանը իրարից բաժանվելից ու հեռացան: Մարիամը կերտոսեր էր երևոյալի հետ կանանց վանքը մտնելով կրոնավոր դարձավ, և այս երեխան շափահաս դառնալով հետևից եղավ մի միայնակիցի, նիկոմասը անունով, որ նրան անպատու ուղարկեց: Իսկ անզրանիկը մեաց դայակների մոտ, որ հետո աշխարհ կարգ մտավ՝ ամուսնացավ: Իսկ նրանց հայրը՝ Գրիգորը, անցավ գեաց Տրգատի մոտ՝ հոր պարտքը հատուցանելու, կամ իսկապես սակելով՝ վարձվելու և պատրաստվելու մեր աշխարհի առարկելության և բահանալապետության, ինչպես և մարտիրոսության վիճակի:

Բայց հիբրովի սրանշխի հոր ավելի զարմանալի որդիներ եղան.

որովհետև ոչ նա իր որդիներին փնտրեց, երբ Տրգատի հետ վերադարձավ, ոչ էլ նրանք նրա մոտ եկան, ո՛չ միայն հայածանի երկրպագ, այլև ո՛չ՝ երբ նրանց հայրը բահանալացավ ու փառավորվեց, նրանք երևան եկան ու փայլեցին: Ուստի նա էլ երկար շմեաց Կեսարիայում, այլ շուտով Սերաստացոց քաղաքը դառնալով, այնտեղ մնում էր՝ վարպետություն համար նյութ հավաքելու: Բայց նույնիսկ կքի երկար մնալու լինեք Կեսարիայում՝ չէին անի ոչինչ, ինչ որ կարելի էր մտքով անցնել, այլ միայն գիտում էին անպատն ու անանցակալներ, նրանք պատմի հետևից շին թնկնում, այլ պատիվը էր նրանց հետևից գնում, ինչպես թե՛ ասում է Ազաթանգեղոսը:

2Ա

ԹԵ ՌՐՏԵՂՈՏ ԵՎ ԻՆՉԳԵՍ ԵՎ ՍՄԳԵԼ ՄԱՐԿՈՍԻՑԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿ

Արտաշիթ, Սասանի որդին, վախճանելով, Պարսից թագավորությունը թողնում է իր Շապուհ՝ որդուն: Ասում են, որ սրա ժամանակ է Հայաստան եկել Մամիկոնյանների ցեղի նախնին, արևելյան հյուսիսային քաղաքումիկ և գլխավոր աշխարհից, ճինաստանից, որ նա բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ առաջինն էմ համարում, նրանց մասին այսպիսի զբոյս կա:

Արտաշիթի կյանքի վերջին տարիներում եղել է Արրոկ անունով մի ճնև-բակուր¹⁰¹ նրանց լեզվով այնպես է կոչվում թագավորական տիրույթը: Սա ունեցել է երկու գալախորդի, Բզզդի և Մամգուն անունով, որոնք եղել են մեծ նախարաներ: Բզզդը Մամգունի մասին շարախուսում է, և ճնևաց թագավորը հրամայում է Մամգունին սպանել: Մամգունն այս լսելով՝ թագավորի կռչին չի գալիս, այլ իր աղիով փախչում ապավինում է Պարսից Արտաշիթ թագավորին: Արրոկը պատգամավորներ է ուղարկում նրան պահանջելու: և որովհետև Արտաշիթը չի համաձայնում (տալ), ճնևաց թագավորը պատրաստվում է նրա զեմ պատելու: Արտաշիթը շատ շուտով միժնում է և թագավորում է Շապուհը:

Ար՛ Շապուհը թեպես Մամգունին չի հանձնում նրա տիրոջ ձեռքը, բայց նույնպես չի թողնում Արայց աշխարհում, այլ բոլոր աղիտուն իրեն արտարկան ուղարկում է Հայաստան իր գործակալների մոտ: Եվ պատգամ է ուղարկում ճնևաց թագավորին, սակելով. «Քս դժգոքը թող շգս, որ ես Մամգունին չկարողացա քս ձեռքը տալ, որովհետև հայրս նրան երգով էր արեղակի յույսով. այլ որդեկից դու միամիտ լինես՝ ես նրան իմ աշխարհից հայածեցի արևմտյան կողմը, աշխարհի մայրը, որ նրա

Տամար մահի հավասար է, որինքն թող իմ և որ մեկ պատերազմ շինեմ: Եվ որովհետև, ինչպես սասմ են, աշխարհն երեսին ապրող բոլոր ազգերից ամենախաղաղասերը ձեռնաց ազգը է: (Քաղաքի) Տարչավում է: Մրանից էլ պարզ երևում է, որ ձեռնաց ազգը հիբրայի խաղաղասեր է և կենասեր:

Նրանց աշխարհն սրանչևի է ամեն ահակ պատերազմի անասությանը, պարզարժամ է ցեղեցիկ բույնեղով, սեխ շատ սիրամարդ¹⁹³: արտազրում է առատ բրբում և մետաքս, անշափ շատ եկան աշուտից համարներ, հրեշներ և էշաշյամ կողմաներ: Այնտեղ, սասմ են, բեղահանուրի կերակուր են կազմում փայտյան, պորը և նմանները, որոնք մեզ մետ պատմական և բշերին մատչելի կերակուրներ են, Բակ անեղեցիների և մարգարիտների հաշիվը, սասմ են, շղիտեն, եվ այն զգեստները, որ մեզ մտ պատմական է և բշերին մատչելի, երանք մտ ստորական զգեստ է: Այսքան ձեռնաց աշխարհի մասին:

Բակ Մամզունը ոչ իր կամքով Հայաստան գալով՝ պատահեց Տրդատի գալստյանը, և Պարսից զորքերի հետ (Պարսկաստան) լզորձով, այլ իր բոլոր աղիտով Տրդատին բեղառաջ գնաց մեծ բնմաներով: Տրդատը երանք բեղանեց, բայց հետ պատերազմի շտարավ Պարսից երկիրը, այլ բնակություն անց տվեց նրա աղին համար և արարատի միջոց, բավական երկար տարիներ տեղից տեղ փոխելով:

ՁԲ

ՏՐԿԱՆԻ ՔԱՅԱԳՈՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱԳՎԱԾՈՐ ԵՎՄԱ ՓԱՐՍԱՆԿ, ԵՎՄԱՔԱՆ ԼԱԿԱՏԱԼԸ

Որովհետև պատմությունն առանց ժամանակագրության ստույգ չէ, ուստի մանրամասն հետազոտությունը գտանք, որ Տրդատ Քաղաքից է Գիսկզուրիտոսի կրթությամբ, և այն կողմերն եկել մեծ զորքով: Նրա նա Կեսարիա հասավ, ետևաբարներից շատերը նրան բեղառաջ գնացին: Եվ կրք հասավ մեր աշխարհը, տեսավ, որ Օտան ստուցել է իր Խոսրովի գոխտ քրքը և պահպանել է զանները ու ամրորք մեծ համբերություն: Ե Իսկզուրիտոս էլ նա համբերող էր, ժամանակ և շատ խելացի, որովհետև նա թեպետ Աստուծո մասին հիմարությունը չգիտցավ, բայց կուսերի ստությունը հավանցավ: Նրա պին էր և նրա սանը, Խոսրովիցավոր, մի օրհնամբը համեմտ կույս, և շուտից բուրբուրողն անդունք թերան, որիչ կանացի նման:

Տրդատը Հայաստանի հազարապետ է նշանակում Օտային և շեր-

հակառակությունը պատմում է նրան, մասնավոր պատմում է իր գայնկորդուն, Արտավազ Մանգակունուն, որ պատճառ եղավ իր փրկություն և հայրենական փառքին հասնելուն: Ետևի նրան է հանձնում Հայոց զորքերի սպարապետությունը: Ետև պատճառով նրա բրջ մարդուն, Տաճատին, Աշոցը զավառի(տեր) է դարձնում: Սա էր, որ վերջերս հայտնեց իր սեներո՞ Արտավազիին, և առ Քաղաքիին, Եսխ՝ որ Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի որդիների մասին, այս բաները նա իմացել էր Կեսարացոց քաղաքում սարած լինելով:

Բակ ընց Տրդատը արագ-արագ թաղմովիմ հուկատամարտեր տալով՝ նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն սենամար տալում է Հաղթությունը: Մի անգամ նա ավելի (մեծ քառյուղուն ցույց տվեց) քան հետո՞ր Եղիսանը¹⁹⁵ և իր նիզակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի կերպոր՝ անգամ՝ Պարսից կորովի զորականները փորձով գիտենալով հեկայի անասող ուսը և կուս քրահներին ամրությունը, թաղմովիմ նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սասակցրին, որ գետին փոխելով Քաղաքիին վեր էր գցում: Բակ նա ոտքի կանգնելով և հետխոսն հարձակվելով, թշնամիներից շատերին փետին էր գլորում և մեկի ձին թնելով արիարար թույում էր վրան: Մի երկրորդ անգամ նա կամավորապես ձիուց իջավ և հետխոսն հարձակելով՝ սրով ցրում է փղերի երամակները: Այսպես քաղաքում թույուներով՝ բավական երկուր մնաց Պարսկաստանում և Ասորեստանում, և Տրիգրոնից էլ այն կորովն անցավ:

ՁԳ

ԱՅՆ ՄԵԱՆԻ, ՈՐ ՏՐԿԱՆԸ ԿԻՆ Ե ԱՌՆՈՒՄ ԱՇՈՒՆԻՆ ԵՎ ԿՈՍԱՆԱՆԻՆԸ՝ ՄԱՔՍԻՄԻԱՆՅՈՒՆ, ԵՎ ԹԵ ԽՆՉՊԵՍ (ԿՈՍԱՆԱՆԻՆ) ԼԱԿԱՏԱՆ ԵՎՄԱ

Տրդատը մեր աշխարհը վերադառնալով՝ Ամբաստ ասպետին, Բազարատի հորը, ուզարկում է իրեն կին բերելու Աշխազարի գառերը, Աշխեն կույսին, որ հասակով Քաղաքից պակաս չէր: Հրամայում է նրան գրել Արշակունի, ձիբունիներ հազցնել և Քաղ կույսի, որովպի Քաղաքիներ հարսնանա: Նրանցից ծնվեց Խոսրով որդին, որ իր ծնողների հասակին համապատասխան չէր:

Նույն օրերում պատահում է նաև Մարտինյանի, Գիտկզուրիտոսի գտանք հարսանիքը նիկոմիդիայում, որին փեսայանում է Կոստանիտանս կույսը, Հռոմի Կոստոս Քաղաքի որդին, որ ծնված էր ոչ թե Մարտինիտոսի գտարից, այլ պոռնիկ Հեղինեից, Այս Կոստանիտոսը

Տրամաբերի մամուկակ բարեկամացել էր մեր Տրդատ Քաղաքի Տես: Քիչ առթիւներ հետո Կոստանցը մեկնում է և Գիսկղեանանուր Կրա տեղ է ուղարկում Երա որդի և իրեն որդիացած Կոստանցիանոսին:

Սա Քաղաքաբնուց տառչ, բանի որ զիս կենար էր, կոպի մեջ պարտութիւն կրցի և մեծ տրտմութիւն մեջ ընկնով, բնի մեջ Կրան երեսց երկերից՝ ստպերից (բաղկացած) թաշ, շարքը գրված՝ «Մրանով հաղթի՛ր»: Սրբ: (խաշ:բ) Կա պտեռեազմական Եշան շինելով¹⁵⁴ և (զորքի) առջնից տանելով՝ պատերազմներում հաղթեց: Բայց հետո Տրպարովելով իր Մտրոսիկնա կնոջից, Գիսկղեանանոսի զարդից, կեկեզցու զեմ հայմաթուր բացեց և շատերին նահատակեց, և այս հանգզութիւնն պատահառով իրեն էլ բուրբ մտրմով ապակեակից կեկեանգական¹⁵⁵ բարտուբյաւր: Արիողական կախարգները և մարտիկան բժիշկները¹⁵⁶ չկարողացան բժշկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Ընդկաստանից հմալողներ ուղարկել: Բայց նրանք էլ ոգուտ և շնորհիւ Այս մամուկակ մի բանի քրմեր, զեկերից խրատվելով, Տրամայեցին որ բազմաթիվ փոքր երկիւտներ մտրթեկ առ ավալանի մեջ և նրանց սոսք առլուեր մեջ լողանա, որով կառողջանա: (Կոստանցիանոսը) էրբ լսեց երկիւտների լացը, նրանց ավարտի ոգը, մարգախորութիւնը զթոց, նրանց փրկութիւնն ավելի լավ համարելով, քան իրենք: Սրա փոխարեն նա ընդունվում է Աստծոյ. Երազի մեջ ստարյալներից հրաման ստացով, որ (բորտութիւնից) կմարդի՛ կենատու ավազանում լվացվելով Հատի Աղբիստրոս կախուղապոսի ձեռքով, որ Կրա հայմուկներից փախել ապրում էր Սեբաստիան լեռանմ: Նրանից նա ուսով և հազմաաց¹⁵⁷, և Աստված բուրբ բնագործներին նրա սուսք ոչնչացրեց, ինչպէս պատմում է քեզ Ապամեակեղեպը:

29.

ԱՎԻՈՆԻԱՆԵՐԻ ԲՆԱԶԱԳՈՐԸ ԵՆԱԶՆ ՄԱՍԳՈՐԻՆ ԶԵՈՒՅՈՎ

Երբ Պարսից Տապուհ Քաղաքը պատերազմներից հանգստացավ, Տրդատ Հատ Կոստանցիանոսի մտտ զեայիս, Տապուհի միտն այլեւ գրազոված շինելով՝ շարքերն էր աշխարհ փրա: Նա բոլոր հյուսիսային (ազգերին) թովեց և զրոզեց, որ արշավեն Հայաստան, մամուղեր լինելով, որ իրեն նա մյուս կողմից կգա Արայց զորքերով: Նրա խոսքերից Տրպարովելով՝ Մկիտնաց ցեղի Սղակ նահապետն սպանեց իր փեսային, մեքացած Սոսային, Ամատունից ցեղից, որ Խուրովիզուլտար, Տրդատի որոշ սնունդանոցն էր: Տրդատը շատ շուտով Արևմտաքից վե-

բաղանկայով այս բուրբ լսեց, և զիտեանլով, որ Տապուհը չեկավ ինչպէս մամաբովել էր, շարժվեց զիմեց հյուսիսականների վրա: Իսկ Մկիտնաց ցեղի նահապետն ամբարցել էր Ողական կաշված ամբարցում, ապավեն անենալով Սիմ կուշված լեռան թեպակշիններին: Նա Քաղաքաբնի ընդդիմաւնլով վրդովում էր Երկիրը և լեռան մտտերն ոչ որի չէր թողնում որեւ զործով գրազվել: (Տրդատ) Քաղաքոր զիմեց Հայաստանի բուրբ նախարարութիւններին, ասելով. «Ով որ ինձ մտտ բերի Մկիտնաց ցեղի նահապետին, հազիտենական իշխանութիւնը նրան կամա Մկիտնաց ցեղի բուրբ գլուղներ, դատարկերտներ և նրանց բոլոր իշխանութեւր»: Այս բանը հանձն ստով ճնեալցայ Մամազուհ:

Երբ Քաղաքոր զիմեց Աղվանքի կողմերը հյուսիսականների վրա, Մամազունն էլ իր բուրբ աջիտով զեաց Տարսնի կողմեր, իրեն թե Քաղաքաբնի սպասամբած: Ծանապարհ ընկնելիս նա զազանի հետեակներ է ուղարկում և իմեց է տայիս Մկիտնաց ցեղի նահապետին, թե Քաղաքոր զեաց Աղվանքի կողմերը: Քաղաքորը, ասում է, մեծ վտանգի մեջ է, ուստի նա Աղվանքի կողմերը զեաց՝ լեռան ստարտներում ապրող բուրբ ազգերի հետ պատերազմելու: Ուստի մեջ համար նպատակով մամանակ է մտածելու և զործելու, ինչ որ կամենանք. որովհետև մտաղիր եմ քեզ հետ զաշնացել՝ Քաղաքորից իմ կրած արհամարհներից պատճառով: Մկիտնաց ցեղի նահապետը շատ ուրախանալով նրան ընդունում է ուխտի երրուժով, բայց ամբողջ չի թողնում (մտնել), մինչև տենել, թե ո՞րքան հազմատարիմ է նա երգմունքին և զաշինքին: Իսկ հիշյալ Մամազունը ամեն կերպ շանում է հազմատարութիւնն ցույց տալ ապաստմբին, մինչև որ զրավեց նրա վտահոտութիւնը իրեն խկապեւս հազմատարի մործակից, այնպիս որ նրան իրավունք տվեց համարձակ ամբողջ մտնել և կնել:

Շատ բաներով Մկիտնաց ցեղի նահապետին վտահոտացնելուց հետո օրերից մեկում նրան համոզում է ամբողջից զուրս գալ և երկենր օրսայ: Երբ օրսին միջամուխ են լինում, նա սպեղնով խփում է նրան թիկունքի մեջ և փտին է կործանում ապաստմբին: Եվ իսկույն իր մարդկանցով ամբողջ զուրս հասնելով՝ զեղբը զրավում է, բուրբ ներսը կողմների կապում: Նա կամեցավ Մկիտնաց ամբողջ ցեղը ոչնչացնել և բուրբին կատարեց, միայն երկուր փախան թեկան Սոփաց աշխարհ: Իսկ Մամազունը շուտով տեղեկութիւն է հազորդում Քաղաքորին: Տրդատն ուրախանալով հրովարտակ է գրում, որով նրան իշխանութիւն է տայիս այն ամենի վրա, ինչ որ խոստացել էր. նրան նշանակում է նախարար ապաստմբի փոխանակ, և նրա ստնուղով կուում է Մամազունյան: Բայց հրամայում է մեացած Մկիտնիներին լվնասել:

ՏՐՊԱՏԻ ԶԱԶԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՏԱՅԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՅՐԻ ԺԱՌԱՆԱԿ, ԵՐԲ ՄԵՋՔԻՏ ԿԵՍԱՐԱՂ
ՔԱՍՄՆԵՐԻ ԹԱԳԱՂՈՐԻՆ

ԵՐԱՆԵՒԻ ՆՈՒՆԵՒ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՏՃԱՌ ԳԱՐՁԱՂ
ՎՐԱՃՆՆԵՐԻ ԹՐԿՈՒԹՅԱՆ

Իսկ Տրպատ թագավորը Հայաստանի բոլոր (գորբերով) Գարգարացոց գաշտն ինչևից՝ հանգիստում է հյուսիսարևմտյաններին և ճարտամասքառ է առխոս¹⁹⁶։ Երբ երկու կողմերն իրար են խառնվում, ես հեղախի նման հարձակվիլով, թշնամիների բազմաթիվները երկուսի է ձեռքորուն Չեմ կարող նկարագրել նրա ձևերի արագումը։ Քե ի՛նչպես անհամար մարդիկ նրանցից զարկվում՝ թագավորում գետին էին բռնկում, ինչպես հնուստ ձկնորսի ձկներով լիքը ցանցից ձկները դեռին են թագավորում ու վրասում հողի երեսին, Բասիլյանի թագավորն այս տեսնելով՝ մտա է գալիս (Հաւոյ) թագավորին, հանում է ձրու վրայից շերից հարձակում կաշկալատ պարանը և հետի կողմից ուժեղագույն նետելով, հարգութեամբ պցում է նրա ձախ ուսից մինչև աչ կողմի անուրբ, որովհետև (այդ միջոցին Տրպատ) ձևորբ բարձրացրած էր՝ որով մեկին խփելու համար, նա կրում էր զրահ պինդ պահպանակներով, որի վրա նետերը նույնիսկ դեմ էին թռչում։ (Բասիլյանի թագավորը շխարհազանով հեղախի տեղից շարժել ձևորով (բաշկիով)՝ (պարանը) իր ձրու յանցին պցեց, բայց չկարողացավ այնքան շուտ մարտիկ էլ ձին, որքան որ շուտ հական անպարտելիվ ձախ ձևորով բռնեց պարանը և սաստիկ ուժով ցնցելով դեպի ինքը քաշեց և երկաշարի սրի հարցը հարվածով կործանեց կես արավ մարդուն և նրա հետ ձրու պարանոցն ու դուրսը։

Իսկ բոլոր գորբերը տեսնելով, թե ինչպես իրենց թագավորն ու գործարք կաղողը միշակուտը եղավ այնպիսի անավոր բազուկից, փախուստի դիմեցին։ Տրպատը նրանց հետանալով լինելով հայածեց մինչև Հունաց աշխարհը։ Եվ թեպետ իր գորբին էլ փորը հորված չհասավ և շուտ մեծամեծ մարդիկ բնկան, և մեռավ Արամավազը Մանգաղուներին բոլոր Հայոց սպարապետը, բայց Տրպատը հարկնական կորդի համաձայն նրանցից պատանդներ առավ ու հետ դարձավ Այս կողմով բոլոր հյուսիսը միտարնելով՝ շատ զորք (այնուցից) հանելով բնուսել է կազմում և դիմում է Պարսից աշխարհը, Արտաշիրի որդի Շապուհի վրա, իր մարդկանցից շուր գործարք նշանակելով՝ Վրաց առաջնորդ Միհրանին, նրան վասակնալով քրիստոնեական հավատի պատճառով, Բազրատ սասկետին, Աշտուկաց Սանահնիք նահապետին և Ամասուկաց Վահան նահապետին։ Բայց Միհրանի և Վրաց աշխարհի հովասալու մասին մենք դեռ պատմելու ենք։

Մի կին, նույն անունով, սուրբ Հոփսիսիանների ցրված ընկերներից, փախելով հանում է Վրաց աշխարհը, Մոխիթա, որ նրանց նախորդ թագավոր է, Խրա ճգնաթիվներով նա բժշկութան շնորհք ստացավ, որով շատ ախտավորների բժշկեց, մինչև իսկ Միհրանի, Վրաց առաջնորդի կնոջը։ Այս առիթով Միհրանը նրան հարցրեց, թե ինչ զբոսով եղավ այդ սրանելիքները գործում ես, և նրանից լսեց Քրիստոսի Ավետարանի բարոզութունը, և լսածին ախտովելով, զովասանութեամբ պատմեց իր նախարարներին։ Շուտով նրան լուր հասավ այն սրանելիքների մասին, որ Հայաստանում կատարվեցին թագավորի և նախարարների վրա, ինչպես և երանելի նույնի ընկերների մասին։ Այս բանների վրա «խացած» ես պատմեց երանելի նունին, որից և ավելի ստույգ կերպով և մանրամասն տեղեկացավ բոլոր բաներին։

Այդ օրերում զեցե եղավ, որ Միհրանը որսի զեաց և մուրովեց լեռների դժվարակոխ տեղերում, օդի, բայց ոչ աչքերի խավարելուց, ինչպես որ գրված է, «խոսորդ մեզ է բերում»¹⁹⁹, կամ՝ ցեղեկը մըթանեցում գիշել է դարձնում²⁰⁰, Այսպիսի մի խավոր պատահեց Միհրանին, որ առիթ գարձավ նրա մտերմեղանք լսավ լսավորվելուն։ Որովհետև նա զարուրեց, հիշելով Տրպատի մասին լսածը, թե էրբ ճանապարհ ընկավ, կանենալով որսի դեպ՝ Աստուց հարվածներ հասան նրան, նա կարծեց, թե իրեն էլ այդպիսի բան պիտի պատահի։ Եվ ինչ կրկնվեց պաշարված՝ նա խնդրեց աղոթքով, որ օգը լուսավորվի և ինքը խաղաղ (տուն) վերադառնա, խոստանալով պաշտել նունի Աստուծուն։ Ինչպես դանելով՝ սասածը կատարեց։

Իսկ երանելի նունն հավատարմի մարդիկ խնդրելով՝ ուղարկեց ս. Գրիգորի մտա, թե ինչ կհրամայե այնուհետ անել, որովհետև վրացիները հոժարութեամբ ընդունեցին Ավետարանի բարոզութունը։ Նա հրաման ստացավ կուրբերը կործանել, ինչպես արել էր և ինքը, և կանգնեցնել պատմական խաչի նշանը, մինչև որ Աստված հովիվ տա նրանց առաջնորդելու (նունն) խելույն կործանեց ամբողջային Արամավազի արձանը, որ քաղաքից հեռու էր գրված, և մեծ զեան անցնում էր երկուսի միջով։ (Այդ արձանին) օսվոր էին երկրպագել ստովոտներին նորաբանչուրն իր տան կուրբից, որովհետև երևում էր նրանց դիմացը, իսկ ով որ կամենար զու՛նել, անցնում էր գեղը և զու՛նում էր մեհյանի սուսը։

Նրա վրա հարձակվեցին բազմաթիվ նախարարներ, թե ո՞ւմ պիտի երկրպագեն կուրդերի փոխանակ (Նուսեն) ասաց, թե Քրիստոսի խաչի նշանին: (Խաչ) շինեցին, կանգնեցրին վաչիուշ բլուրի վրա, բազաբի արևելյան կողմը, որ նույնպես բաժանված էր փոքրագույն զենավ²⁰¹: Առավոտը բոլոր բազմությունը նրան երկրպագեց, զարձյալ ամեն մեկն իր սան ամսիբից: Բայց երբ բլուրը բարձրացան ու տեսան, որ մի առաջած փայտ է, ոչ ճարտար ձևերի զործ, շատ շատերն արհամարհեցին ասելով, թե այդպիսի փայտով նրանց անտառը լիքն է, և թողնե՛ն հեռացան: Բայց բարերարն Աստված նրանց գալիազիկներ տեսնելով, երկնքից ամպի սյուն իջեցրեց, լնոր լլվեց անշահառու բուրմունքով, և լսելի եղավ բազմաթիվ սաղմոսերգուների բազբը ձայն, և լույս ծագեց խաչի նման, փայտյա խաչի ձևով ու շափով, որ կանգնեց նրա վրա՝ տասներկուսու աստղով: Այս բարբառ հաղթանակն ու (այդ խաչին) երկրպագեցին, և այնուհետև նրանից բժշկական զորություններ էին կատարվում:

Իսկ նրանելի Նուսեն այնտեղից գնաց, որ Արաստանի մյուս գավառներին էլ բարոյի իր անապական լեզվով, շատ հասարակ կերպով շրջելով, ասանց որն է ալիբուրդի, աշխարհից և աշխարհային ամեն բանից հրաժարված, ալիելի ճիշտ խոսելով՝ խաչվելով, կյանքը զարձենելով մաս՝ վան է կր հոժարությունը պատկվելով՝ ինչպես արշուճով: Համար գտնվում եմ ասել, որ նա առաքելուհի զարձակ բարոյից Կարբից²⁰² սկսած, Ալանաց և Կասրից զոների մասով մինչև մասքութների սահմանները, ինչպես թեզ պատմում է Ագաթանգեղոս²⁰³:

Բայց մենք նորից գտնանք Տրդատի Պարսկաստանի վրա հարձակվելու պատմությունը:

ՁԷ

**ՇԱԳՈՒՇԻ ԿՐԱՅ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆԿՐԱՅԻՆ ԼՆԱՅԱԿՎԵԼԸ
ԿՈՍՏԱՆԿՆԱԿՈՍ ՄԵՍԻՆ, ՏՐԿԱՏԻ ԵԿԲԱՏԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼԸ ԵՎ
ԱՅԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԱԼԸ ԵՎ ԹԵ ԱՅՍ ՓԱՊԱՆԿ ՏԵՂԻ
ՈՐԿԵՏԱՎ ՓՐԿԱԿԱՆ ՆՈՇԻ ԳՅՈՒՄՏԸ**

Բայց Տրդատը թեպետ հաղթություն էր տարել, միայն թե իր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատճառով լճատնացած մենակ իր ուժերով Շապուհի հետ կազմելու, մինչև որ հասավ հոռատիցիների զորքերի բազմությունը, որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակ-

վեցին, Շապուհին փախուսական դարձրին և ավարեցին ամբողջ երկիրը: (Այն ժամանակ) Տրդատն էլ բլուրը իրախններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց Պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը տարեկո²⁰⁴ ասպատակությամբ:

Այս ժամանակ նրա մտա է գալիս Կամսարը, նրա ազգականն ու հարազատը, Պերդամառի առաջին որդին: Այս Պերդամասն այն տղան է, որին Բուրզը փախցնելով փրկեց՝ մինչ Արտաշիսը կոտորում էր Կարենյան Պահլավի ցեղը: Երբ նա երիտասարդ դարձավ, Արտաշիսը նրան հաստատեց հոր պատվի մեջ և նշանակեց զորքին զորապետ՝ խոնտազում ազգերի հետ կազմիլու համար, նեկեղությունը մտածելով, որ այս կերպով նրան բարբարոսների ձեռքը կկտն: Բայց նա բուշ մարդ լինելով սրանշնչի կերպով վարեց պատերազմները, և երբ նա հաղթեց Վաքարին²⁰⁵, որ Խարան էր կոչվում՝ սա նվաճվելով նրան կնություն տվեց իր գլուխը: Նա որիչ կանայք էլ ականջ, Արտաշիսի մեքածություններից, բազմաթիվ որդիներ ունեցավ և զորանալով բունարար սիրում էր այն կողմերին: Թեպետ նա Արտաշիսի (հաղթանակների) հաշվումն էր, բայց նրան լուսեավ, և նրա մեռնելուց հետո շահապաշտեց նրա Շապուհի որդուն, կոզից (նրա հետ), շատ պատերազմներում հաղթեց, բայց Շապուհի մտերմներից թունավորվելով մեռավ:

Այս ժամանակները մի որիչ Վարկ Խարան նստեց, որ թշնամություն էր վարվում նրա որդու Կամսարի հետ: Իսկ Կամսարը զովար համարելով երկու հոր թշնամի թագավորների միջև ապրել, մանավանդ որ եղբայրները նրա հետ շմբարանեցին, վեր կացավ ամբողջ քուսանիքով ու աղիտով կեպով մտ Տրդատ թագավորի մտ, այնինչ նրա եղբայրները դեռեցին Շապուհի մտ: Այս Կամսարը հոր(կենդանություն) ժամանակ բաշարար նախամարտիկ էր լինում պատերազմների մեջ, և կռիվ մեջ մեկը սակրով խփում է նրա զինին և սկավառակի մի մասը կտրում է: հետո նա զեղեքով բժշկվում է, բայց զսգաթի բուրդակությունը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կոչվում է Կամսար²⁰⁶:

Բայց Տրդատը լոթիպարսպյան եկբատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուներ և վերադառնում է Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին, բոլոր նրա ունեցածով: Իսկ Շապուհի հաղթող Կոստանգրանոսին ազաչեց հաշտություն կնքել և խաղաղություն հաստատել: Կոստանգրանոս այս կատարեց և այնուհետև իր մորը՝ Հեղինեին ուղարկեց Երուսաղեմ՝ պատվական խաչը որովհետև, որ և գտավ փրկական փայտը՝ ինչդ բեռների հետ միասին Հուզա անունով մի հրեային ձեռքով, որ հետո Երուսաղեմի կարևորագուս դարձավ:

ԼՐԿԻՆՆՈՍԻ ԿԱԳՎԵԼ ԵՐՈՒՆԻՔԻ ԼՈՒՍԻՑ ՓՈՒՍԿՐԿԵԼ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԿՆՈՒՊՈՍ ԵՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իր Աստված բոլոր բնամորերենքի ոչնչացրեց Կոստանդիանոսի առաջ, սա շատ մեծ պատիճեկնում մեծարեց Լիկիանսին²⁰⁷, նրան կնության ավելց մոր կողմից խորթ իր քրոջը, նրան քարոզարեց ծիրանինեկում և կայսերական պալատով, և երկրորդական գահի պատվին հասցնելով՝ ամբողջ Արևելքի թագավոր նշանակեց: Բայց ինչ որ աստվածային խոսքն ասում է երբանցիցնրի մասին, թե շարին անկարելի է փոխվել, նուրբ պատահում է և այստեղ: Ինչպես որ անկարելի է ինձին իր խատույցը փոխել և Եթովպացուն իր թխուրթյունը, այսպես էլ (անկարելի է) ամբարիշտ մարդուն իր բարքը փոխել²⁰⁸:

Որովհետև նա զուր եկավ նախ իր հավատին դրող և ապա՝ իր բարերարի զեմ ապստամբ: Նա եկեղեցու զեմ հայտնաբեր հանեց և գաղտնի նենպրոթյուն շարեց Կոստանդիանոսի զեմ և առ՝ստարակ բազմատեսակ շարքերը հասցրեց իր իշխանության տակ եղողներին, այս ցանկատես և գաղտնի ակորը, որ ներկում էր մարդիկ և իր կնոջը մեծ նեղության ենթարկեց, սիրահարվելով երանելի Գլափյուտին, որի պատճառով սպանեց սուրբ Բասիլիոսին, Պնտական Ամատիայի եպիսկոպոսին:

Իր նրա զավթ բացվեց, և նա իմացավ, թե Կոստանդիանոսը լուռ չի մնա, զորք ժողովեց՝ պատերազմով նրան բեղողմանալու: Նա ցրուցավ սիրուց սեպի մեր Տրդատ թագավորը և նրանից ակնածում էր ինչպես խնայան թշնամուց, որովհետև գիտեր, թե արգար մարդուն ատելի է որևէ ամբարիշտ: Իսկ երբ Նազգի Կոստանդիանոսն եկավ, Աստված նրա ձեռքը մատնեց Լիկիանսին, նա (կրկ կայսրը) խնայեց, ինչպես ձերուտու և իր քրոջ ամուսնու, հրամայեց երկաթն կապանքներով տանել Գաղղիա, հանքերի մեջ պահելու, որ Աստծուն ազոթն, զուցն նա նեղաժառ գտնվի: Իսկ ինքն իր որդիներով հայտարարելով, թե հոռմալեցիների թագավորությունը մեկ հատ է, իր քանակալի կատարեց նիկիտիզացիների քաղաքում, որովհետև նա սկսեց թագավորել՝ հայտնանքերի շարքով տարում մինչև խաղաղության տասներեքերորդ տարին: Այս տանը այսօր էլ տոնում է աշխարհը:

Եվ հարկ համարելով Հռոմ գտնուել, արքունիքը հաստատում է Բյուզանդիոսում, ինչպես նրան հրամայվեց նախատեսութայմբ տեսիլքի միջոցով: Նա մեծապաշտու շինություններ անելով՝ բազարը հեղապա-

տիկ մեծացրեց: Որովհետև ոչ մի թագավոր այնտեղ այսպիսի ձևաերկություններ չէր ունեցել բացի մի քանի բաներից, ինչպես տիեզերակալ Աղեքսանդր Մակեդոնացու (շինածները), իր նա այստեղ սպասազինվում էր Գարեհի զեմ զնայու, ուստի և իր հիշատակի համար շինեց Սարատիգոն կոչվածը, որովհետև այնտեղ նա կազմակերպեց իր պաներակական սարքը: Հետո հոռմալեցիների Սեկրիտ կայսրը նրան նորագեց և իր կողմից շինեց բաղնիքը այն սյունի տեղում, որի տակ գրված էր խորհրդավոր Արեգակ թառը, Թրակացոց լեզվով՝ Անբարիտն, և այս անունով էլ կոչվեց բաղնիքը: Նա շինեց նաև թատրոնը, գաղտնաժարտություն և խաղերի (կրկեսը) և ձիարշավի տեղը, բայց չավարտեց: Իսկ Կոստանդիանոսը ամեն կերպ նրան բարեկարգեց և կոչեց նոր Հռոմ, բայց աշխարհը նրան կոչեց Կոստանդիանոսի քաղաք (Կոստանդուպոլիս): Այս էլ եմ ասում, թե Հռոմից քաղաքի հանեց և բերեց Պապղոն կոչված քանդակը²⁰⁹ և զրեց Փորոնում սյունի տակ, որ ինքը կանգնեցրեց: Բայց այս մեզ անհավատալի է թվում, ուրշնեքն ինչպես կամենան:

ԱՐՄՈՍ ԸՆԹԵՏԻԿԱՍԻ ԵՎ ԵՐԱ ԿՈՍՏԱՆՈՒՊ ԼՐԿԻՆՆՈՍԻ ԳՈՒՄԵՐՈՒՄ ԺՈՂՈՒՄ ԵՒՆՈՒՆ, ԵՎ ԳՐԿՈՐՈՒՍԻ ՎՐԱ ԵՐԵՎԱՆԻ ՍԵՆՆՆԵՐԻ ԵՒՆՈՒՆ

Այս ժամանակներն երևաց Արիտ Աղեքսանդրիացին, որ ուսուցանում էր շարաշար ամբարշտություն, թե որդին հորը հասավար չէ և ոչ էլ հոր բուծվածից և կուսլուսից, չի ծնված հորից նախորան որևէ ժամանակացած, այլ օտար ոմէ է, և արարած, և կրուտեք և ամանակի թեթևացրած զոպացած: Այս ամբարիշտ Արիտը արտասնոցումն էլ ստակեց, ինչպես իրեն արժանի էր: Նրա պատճառով ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրաման եկավ, որ Բյուզանդիայի նիկիտա քաղաքում բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով գումարվի: Եվ ժողովվեցին՝ Բիտոն և Բիկենդ երեցիներ Հռոմ քաղաքած, սուրբ Սեդրեստոսի քրավոր հրավոր հրահանգով: Աղեքսանդրոս՝ Աղեքսանդրիայի, Եվստաթիոս՝ Անտիոքի, Մակարիոս՝ Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս՝ Կոստանդուպոլիսի եպիսկոպոսները:

Այս ժամանակ ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրավարակ է հասնում մեր Տրդատ թագավորին, որ սուր Բրիտրոն հետև աննելով զնա ժողովին: Բայց Տրդատ հանձն չառավ, որովհետև լսել էր, թե Շապուր խնամիացել է Լնդիկաց թագավորի և արևելյան հարաբեր հետ և զորավարու-

զովից հետո եկավ՝ այդ ժամանակից ի վեր սուրբ Գրիգորիոսն այլևս ոչ որի շնորհաց և շնայտովեց: Ուստի հաշվելով նրա քահայանայու սկզբից, այսինքն Տրդատի Քաղաքորութեան տասնեյոթներորդ տարուց, մինչև նրա (Քաղաքորութեան) քահատունեկեցիներորդ տարին, երբ այլևս ոչ որի շնորհաց, դուրս կգա երեսուն տարի:

Երանից հետո (նստավ) Արիստակեսը չոք տարի, Տրդատի քահատունեյոթներորդ տարուց մինչև հրատեկերեքերորդը, նրբ սեղի ունեցավ Արիստակեսի՝ կատարածը: Որովհետև նա իսկապես հոգևոր սուր էր, ինչպես ասված է²¹³, ուստի նա թշնամի էր թվում բոլոր անիրավ և ազտեղզուգործ մարդկանց: Ուստի Արեղզամուր, որ Չորրորդ Հայրի վերականգու էր եղանակված, նրանքից հուսիսն ածվելով, հարմար օրովան էր սպասում և Մովսեսը զավատում նրան ճանապարհին պատահելով, որով սպասեց, իսկ ինքը փախավ զնաց Կիրիկիայի Տավրոս (Նոր): Իսկ երանելու աշակերտները նրա մասոխիբ վերցնելով բերին Եկեղյաց զավտար, իր ավանում՝ Քիլուն Քաղզու: Եվ այժուք հայտնոց նրա մեծ կեցույթը, Կրթանես, Տրդատի հրատեկերեքերորդ տարուց այս կողմը:

Իսկ սուրբ Գրիգորը Մանչն այրում երկար տարիներ աներևութաբոր արարելուց հետո մեռնում՝ փոխազրվում է հրեշտակների կարգերը: Հովիվները նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղում էլ Քաղզում են, առանց դիտնալու, թե ո՞վ է: Եվ հիշավի, վայել էր, որ նրանք, որոնք մեր Փրկչի մենդյան խորհուրդին մասնակից եղան, նաև սպասավոր գառնան նրա աշակերտի հուշարկավորութեան²¹², եվ այսպես (մարմինը) երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ-որ ասավածային անօրինություն, ինչպես հուսմ Մովսեսի, որպեսզի նորագարծ բարբարոս ազգերից չլպաշտվի: Իսկ երբ մեր կողմերում հավանա արմատացավ ու հաստատվեց, շատ ժամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գաննիկ անունով մի Էգնավորի, և ապա սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին և Քաղզվեցին Քորդան գյուղում:

Սա, ինչպես ամենքին հայտնի է, Պարթևական աշխարհից էր, Պահլավների զավտոնից, Քաղաքորդը ցեղից զավտված Արշակունի, Սուրենի ցեղից, Անակ անունով հորից, ու մեր աշխարհի արևելյան կողմերից մեզ հշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ, կուսպաշատութեան խոր շարունջությունից էլ, հշմարիտ բարի և դիվանալած, Երանութեան և հոգևոր շնիտության անթիթ, իսկապես աստվածային արմավենի, տիրոջ տանը տեղված և մեր Աստուծո զավթում ծագված²¹⁰, նա այսպիսի և այսպես ժողովուրդների բազմացրեց և մեզ պատրաստեց հոգևոր պարարտ ձերբության ի փոսու և ի դովեստ Աստուծո²¹⁴:

ՏՐԴԱՏ ՔԱԳԱՎՈՐԻ ՎԱՅՈՒՆԻ ՄԵՐԻՆ, ՈՐԻ ԼԵՏ ԵՎ ՈՐԵԲԵԳԱՅԱԿՆ ՄԵՂԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորութեան հոգևոր վերակացի մասին նաև իսխ՝ որովհետև Քրիստոս է բոլոր զոյացությունների հշմարիտ Քաղաքորդ²¹⁵ պետք էր հրաշքափախ խոսքերով գրել, ինչպես մեր լուսավորութեան նախապաղին և նահապետին հավասար Էգնեզի և նրա գործակցի մասին, որովհետև սուրբ հոգուն հանձն թվաց ավագություն առ իմ լուսավորչին՝ միայն խոտոտվանոցի, կավկասցեան նաև առաքինության կոչումով, իսկ սքանչելի գործը (նրանք երկուսը) իրար հավասար են խոսքերով և գործով: Բայց այստեղ ես նկատում եմ Քաղաքորի ասավելությունը, որովհետև Աստուծո մասին մտածելու և հնկողության մեջ նրանք երկուսը հավասար էին, իսկ համարական իսկ ստիպողական խոսքերով (չոր հավատին) հնարանցեցնելու մեջ Քաղաքորի շնորհն ավելի էր, որովհետև նրա հավատից գործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշաղկից նախապատմի և մեր լուսավորութեան երկրորդ հայր, Բայց որովհետև այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ զովեստների, մասնավորապես որ այս նստավոր պատմադիրների ատանին արտահայտությունների համաձայն շարազրվեց, և ոչ թե հատկապես մեզանից²¹⁵ անցնեք սրան վերաբերյալ պատմության կարգին:

Սա Քրիստոսին հավասարուց հետո ամեն տեսակ առաքինություններով փայլելով՝ ավելի և ավելի զանրեր էր անում խոսքով ու գործով Քրիստոսի (հավատի) համար, սաստեղծ և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլև ուսմիկ մարդկանց բազմություն, իրապես Քրիստոսի (հավատացյալ) լինելու, որպեսզի նրանց գործերը համապատասխանեն նրանց հավատին: Բայց այստեղ ես շեշտելու եմ մեր ազգի խստաարտությունը, այլև ամբարտավարությունը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով զնպի բարին, խորթ լինելով հշմարտության, կամ թե բնությունը մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմազորում են Քաղաքորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հետևելով իրենց կանանց և հարձերի կամքին: Եվ Քաղաքորը, չկարողանալով այս բարե ներել, զցում է երկրային պատեր, զնում է երկնային պատկի հետևից, շուտով հասնելով այն տեղը, ուր Քրիստոսի հեղիվորը (Մանին) լինեցի բարայրում էր սպրկել:

Այստեղ ես ամաշում եմ առև հշմարտությունը, մանավանց թե մեր

ՅԱՆԱ ԵՐՈՂՈՎ ՀԱՍՆԵՐ

- Ա. Ազարա Նայց մեծեր պատմության
- Բ. Կնձ սահրթ պատմական մեծ Վրթաների և Երեք նախարարաթյանների Տրգատի փոխանակելուց Նետա:
- Գ. Սուրբ Գրիգորի մա՛ր բարբառների Անթով:
- Դ. Բաղար ցուշիի աշխարհից Նայց միտանությանից և նախարարների խորհուրդ՝ հորովին թագավորիցն ժամել:
- Ե. Նայց Քլիթ պատմելը:
- Զ. Անտրոսի գալուստը և նրա գործերը:
- Ը. Մանանթի հանգստը մեծ Նախոր զիմ և նրա մա՛ր:
- Ը. Փարս հորովի թագավորից, սարսիկից աղափոխելը՝ և անտառի անկից:
- Ք. Մրա մամոսակ Նյութական ազգերի սրշալանքը մեզ վրա, և Վա՛նս Անա-անուս քաղաքործությանները:
- Փ. Եստրոնի փոխանակելը և Նայց պատերազմից պարսիկների Նետ:
- ՓԱ. Տրքանի թագավորնյա մասին. մեծն Վրթաների այս աշխարհից փոխվելը և սուրբ Նառիի՝ Նայցիցն աթոռել:
- ՓԲ. Շապուհի պատերազմի Կատանիի Նետ:
- ՓԳ. Քե ի՛նչպիս Տրքան Նայխանսին ընդամենը զեղալով պատանգներ է առնա:
- ՓԴ. Սուրբ Նուսիկի և Գանիկի նա՛նաակությանը:
- ՓԵ. Քե ի՛նչպիս Զորս Նայց զարթերն անելով Նայխանսի մտքից Նետ է գտանում և զեղով Կարովում է:
- ՓԶ. Նուսիկի որդիների մա՛ր և Փոսաննիս՛ի՝ Նայցիցից աթոռել:
- ՓԷ. Քե ի՛նչպիս Տրքանը Շապուհից խորթից և նրա կոչին զեղալով նրանից կորացվեց:
- ՓԸ. Շապուհի Արշակին թագավորիցն և Նուսանասն սրշալելը:
- ՓԹ. Քե ի՛նչպիս Արշակ արձամարնեց Նուսաց թագավորին:
- Ի. Սուրբ Ներսես և նրա մուսու՛մ բարկարգությանների մասին:
- ՈԱ. Արշակի զարս՝ Տրգատի սպանելը, սուրբ Ներսեսի Բյուզանդիոն զեղան և պատանգելուց Նետ գործելը:
- ՌԲ. Քե ի՛նչպիս խաղության ընկալով Արշակի և Գեճի մեջ, և Տրքանի մա՛ր:
- ՌԳ. Արշակի ետից Գեճին նուխանելը և նրան սպանելը:
- ՌԴ. Քե ի՛նչպիս Արշակը Նազգանից Գեճի կեռչն անելի, որից մեկից Փապը:
- ՌԵ. Տրքիթի սպանությունը:
- ՌԶ. Շապուհի պատմության կրկից Տրքանիկոտում:
- ՌԷ. Քե ի՛նչպիս Արշակմանը շինվեց և կործանվեց, և Անին անվեց:
- ՌԸ. Տրքանակերտի անկվելը և Շինվովին բանակելը:
- ՌԹ. Արշակի պատերազմն իր նախարարների Նետ և Փապի Բյուզանդիոն ուղարկվելը:

412

- Ն. Մեծն Ներսեսի սարսիկից և սերնակ կզդի գործելը, և ի՛նչպիս Զորսը վերանվում էին Երվանդին խնամալով:
- ՍԱ. Արշակի կտորիցը նախարարներին, և նայ կոխակոսար վարքի մասին:
- ՍԲ. Քե ի՛նչպիս Արշակ կանխեամ էր բարշու և քարեծեղ նրանից հարցին՝ իր նախարարիցը Նազգանիսելու պատճառով:
- ՍԳ. Քիպոս Մեծի թագավորից և Նոյմարտների պատճառով զուսմարմով մազվելը:
- ՍԴ. Արշակի ակամա ցնուրը Շապուհի՛ մոտ և էլ Նետ չգտանալը:
- ՍԵ. Քե ի՛նչ շարքիցից ընդից Շապուհից Նայխանսին վրա, և Արշակի մա՛ր:
- ՍԶ. Մե՛րսուտի մեծ Նուսրան շարքիցից և Փապի թագավորից Նայց վրա:
- ԱԷ. Ձերբալուտ անդի ունեցած մեծ պատերազմի մասին, և ամբարիցա Մե՛րսուտի սատակուցը:
- ԱԸ. Քե ի՛նչպիս Փապը Ներսեսին մա՛նան զեղ առելով կյանքից զրկեց:
- ԱԹ. Մա՛նակի աթոռակալության մասին, և Փապի սպանվելը Քեռզանի Անթով:
- Խ. Վարազդատի թագավորից և կազմվել մասին:
- ԽԱ. Արշակի և Վազարշակի թագավորությանը:
- ԽԲ. Նայխանսանի Երկու մասի բաժանվելը Երկու Արշակունի թագավորների Անթի առի, Երկու ուղղորին՝ պարսիկներին և Նաչինին՝ Նպասակվելով:
- ԽԳ. Նայցը նախարարների անկախությունից իրենց մտանգությաններից՝ չուսարանչուրն իր թագավորի մասալության:
- ԽԴ. Քե ի՛նչպիս Խոսրովը մեծարից Մա՛նակի ապկտին, և նրա քաղաքործությանները Վանանկերց ընդ Նիլոզանիկի զե՛մ:
- ԽԵ. Այն մասին, որ Խոսրովի մոտ կկան Սուրբից, Վա՛նսը և Աշխատար՝ Արշակի գանձերով:
- ԽԶ. Արշակը պատերազմում Խորովից Նազմվելով՝ Տրիտեղությանից մեծանում է և՛. Երանիկի Մհարոսի մասին:
- ԽԷ. Արշակի մոտ կգած նախարարների զարնը Խորովի մոտ:
- ԽԸ. Խորովի միտակցելը Նայխանսանի վրա և մեծն Մա՛նակի կարկառուպատմության աթոռը նուսելը:
- Ս. Խորովի կազմվելը և նրա փոխարեն Վառաճապուհ կարս զու՛նակելը:
- ՍԱ. Մեծն Մա՛նակի Տրքանի զեղաց և վերագարծը մեծարաններով ու պատվիներով:
- ՍԲ. Գանիկյան նշանագիրների մասին:
- ՍԳ. Մհարադյան նշանագիրների մասին, որ արվեցին Երվանդին շեռնով:
- ՍԴ. Նայցը, Վրաց և Ազգանից զարկալության մասին:
- ՍԵ. Խորովի կրկին թագավորելը և Երանից Նետ պարսիկ Շապուհի (թագավորից):
- ՍԶ. Շապուհի Նայխանսանից զեղալուց Նետ պատճառով անցնելը և նրանից Նետ կգած անիշխանությանը:
- ՍԸ. Մհարոսի Բյուզանդիոն ուղարկվելը և ինց թղթերի պատճենները:
- ՍԹ. Մե՛ր արևմտյան կողմերն ուսուցանելը. բոլորի խաղապանուր. և Արաուշիթի թագավորից:
- ՍԹ. Կարին քաղաքի շինությունը, որ կու՛մում է Քեռզուզյան:
- Կ. Արաուզի կրկին քաղաքության անկը և Մարզանի՛նի Բյուզանդիոն զեղալը:
- ԿԱ. Եփեսոսի մազմի մասին, որ զուսմարմից ամբարիցա նեաուորի պատճառով:

4Բ. Պատկերներ, իր և առամական ճանապարհորդության ժամին, նրկնային զարգի եմանությանը:

4Գ. Հայաց շար միտքանության ժամին, որով բրեկց կորուստը խորհրդին:

4Ծ. Հայաց թագավորության զարգումն իրեկց կամբով և կոխկոտնապետության պետի անտրոջվը:

4Ծ. Մեծն Սահակն Պարսկաստանից արձակելը մթռակալ Եմուելի հետ միասին:

4Ծ. Մեծն Սահակի անարժան իշխանակից Եմուելի գործերը:

4Ծ. Մեծն Սահակի և Երանելի Մկրտչի այս աշխարհից փոխվելը:

4Ծ. Ողբ Հայաց թագավորության Արշակունիաց ջեղից զարգելու ժամին և կոխկոտնապետության՝ սուրբ Գրիգորի սունից:

Ավարտից ցանկն երարց գրի, որով վերջանում է Հայաց պատմությունը:

ՀԱՏԱՄ ԵՐՐՈՐԳ

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՐՏԸ

Ա

Ոչ հին ասրիների պատմությունն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ էլ ժամանակի կարճության պատճառով, կարողացանք անցնել բոլոր հունական (ազրյունները), ոչ նույնիակ Գիտգորտսի²²⁴ գրվածքները մեր ձեռքի տակ են, որ աշխարհ նրա վրա պահելով՝ բուրն անմոռաց անցնելինք, որպեսզի բաց շնորհներն որն էլ ղյխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարադրության մեջ հիշատակելու: Այլ որքան զանքն ու հիշողությունը բավականացան, մենք ստույգությամբ պատմեցինք Ազգբասնգր Մեծից մինչև սուրբ Տրդատի մահը, շատ կանուխ և հին ժամանակի (անցքերը): Ուստի մեզ շպետք է մեկազրես ու պարսավես, որովհետև ա՛յս ինչ որ մեր ժամանակները կամ քիչ առաջ պատահել է, քեզ անսխալ կպատմեն, երբորը գիրքը գրելով, անցքերը սուր Տրդատից հետո մինչև Արշակունիաց ջեղի զաղարկելը թագավորությունից և սուրբ Գրիգորի սերունդինք՝ բահնայապետությունից, հասարակ լեզվով այս պատմությունները անելով, որպեսզի այնպես լերի, թե մեկը փափագում է (կարգալու) պերճարանությունից զրավվելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտության կորուսելով՝ հաճախակի և անզգար կարգան մեր հայրենիքի պատմությունը:

Բ

225ԻՆՉ ԱՆՏՔԵՐ ՊԱՏԱՀՆՈՒՄ ՄԵՐՆ ՎՐԹԱՆԵՍԻՆ ԵՎ ԵՐԵՔ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՏՐՊԱՏՎ ԱՎԵՄԱՆՎԵԼՈՒԹՅ ՀՏՈՆ

Տրդատի վախճանվելու ժամանակ մե՛ն Վրթանես պատասճամբ գտնվում էր սուրբ Հովհաննեսի վկայարանում²²⁶, որ նրա հայրն էր շինել Տարսնուտ: Այստեղ այդ լիառն բնակիչները, նախարարների թելադրությամբ, դավ սորբեցին, կամենալով նրան սպանել, Բայց նրանք անըբռնելի ձեռքով կապվեցին, ինչպես հու՛մը Եղիսեի ժամանակ²²⁷,

կամ նույն ինքն Քրիստոսի մեր Աստուծո ժամանակ ճշրանեքք զանկին զարկվեցին, (այսինքն որ Վրթանեար) առանց որևէ զնտի անցավ գնաց եկեղզաց զավտար, Քիլի ավանք, որտեղ զոնկում էր նրա Արիստակես կղորք հանգստարանը, և սուղ էր անում Հայոց աշխարհիս վրա, որ ան-իշխանութեան մեջ մնալով՝ նախարարական ցեղերը մեկը մյուսի զեմ էլան իրար կոտորելու, որով երկու առ՛մեր, Բզնունականը, Մանավազ-յանը և Որդունին, ոչնչացան մեկը մյուսի ձեռքով:

Գ

ՍՈՐԻԲ ԳՐԻՎՈՐԻՍՐ ԻՄԸԸ ԳՐԲԱՐԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ԶՆՈՒՐՈՎ

Մեծ պնդութեամբ երանելի Տրդատը վրեժխնդիր էր լինում հավատի և վարքի նկատմամբ, մանավանց նրանց, որոնք իր իշխանութեան հե-ռավոր եկեղծում էին ապրում: Ուստի նրա մտտ եկան արեւելյան հուս-սիաստեղծ կղզիների գործակալները, Փարսկահարան կոչված հեռավոր քա-ղաքի վերակացուները և առաջին թագավորին, «եթև կամենում ես, որ այն կղզիք մարզիկ ուղեղ վարք ունենան քստ այս (նոր) հավատի, ապա նրանց համար եպիսկոպոս ուղարկիր սուրբ Գրիգորի սերնդին, որովհետև մեծ փափագով խնդրում եմ, և մենք հաստատ գիտենք, որ Գրիգորի՝ ոչնչված անվան պատճառով կակնածեն նրա սերնդից և նրա հրամանին համաձայն կվարվեն»: Երանելի Տրդատը համաձայնելով՝ նրանց եպիսկոպոս է առլիս մանուկ Գրիգորիին, Վրթանեար էրեց որ-դուն: Թեպետ նրա անշահափառութեանը նայելով, այս բանը կանոնի զեմ էր համարվում, բայց նկատելով նրա հոգու մեծութունը և հիշելով, որ Մեղծունիք տասներկու տարեկան հասակում թագավորեց իրապիւս-ցեանքի վրա, մեծ վստահութեամբ ուղարկեց մի ոմն Մանասարուկի հետ, որ իր Արշակունի ցեղին էր:

Նա զնայով՝ բարի օրինակ էր գտնում, հայրենական առաքինու-թյուններով վարվելով, բայց կուսուրթեամբ գերազանցելով հայրերից, իսկ պատեղու կողմից՝ թագավորին համարակցելով, իսկ երբ Տրդատի վախճանվելու շուրջ հասավ, բարբարոսներն նույն Ստեռատուկի և ուրիշ մի քանի միշտ սուտ խոսող ազգանների զավելով, երանելի (Գրիգորի-սին) սպանեցին Աստուծոյ զաշտում, Կարսիական կղզված ծովի մոտ, մերթնե ունեւտակ տալով: Նրա սարսափազդեղները նրա մարմինը բերին Ժուրք Սելուրե, թաղեցին Ամարա սամառուն: Իսկ Մանասարուկը թագ զնկելով իր զուսեր՝ գրավեց Փայտակարան քաղաքը, և մտածում էր բոլոր Հայաստանին տիրել: Եւստ ազգերի սգնութեամբ:

Դ

ԲԱԿՈՐ ԲՆԵՆԻ ԱՆՁԱՆԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՄԻԱԲԱՆՈՐԹՅՈՒՆԻՑ ԵՎ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՐԴԸ ԽՈՐՈՐԱԿԸ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆԵՆՈՐ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես ասովսածային պատմութունների մեջ գտնում ենք ասված՝ երթայական ազգը զստավորներից հետո, անիշխանութեան անխաղաղ ժամանակ, շուներ թագավոր և ամեն մարդ վարվում էր քստ իր հանույ-րի, նույն բանը կարելի էր տեսնել և մեր աշխարհում: Որովհետև, երբ երանելի Տրդատը վախճանվեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Աղձնիքի բղջիւն, տեսնելով, որ Մանասարուկը թագավորեց Փայտակարա-նում, նույնը կամեցավ և ինքն անել, ցակայն չթագավորել, որովհետև Արշակունի չէր, այլ կամեցավ ինքնազուս լինել: Ուստի Հայոց միա-բանութունից անշուսվելով՝ ձեռքը մեկնեց Պարսից Որմիլզ թագավո-րին: Այսպես Հայոց նախարարները ուղիք և խելքի զուսով՝ ժողովեցին մեծն Վրթանեար մտտ և պատվաբով իշխաններից երկու անձ, Մոփքի Մար իշխանին և Հաշտայանի Գագ իշխանին, սպարկեցին նախագա-ճաղաքը գնալու Կոստանդիանոսի քաղաք՝ Կոստանդ կայսրի մոտ, եվրե-ներով և թղթով, հետևյալ բովանդակութեամբ.

Ե

ՀԱՅՈՑ ԹՂԻՐ ԳՍԱՆԵՐԸ

«Վրթանեար եպիսկոպոսապետը և նրա ձեռքի տակ եղած եպիսկո-պոսները և Մեծ Հայաստանի բոլոր նախարարները մեր տիրոջ՝ ինք-նակալ Կոստանդ կայսրին սղույն են մատուցանում:

Միտքը բնը քո հոր Կոստանդիանոսի ուխտադրութեամբ պայմանը մեր Տրդատ թագավորի հետ և մեր աշխարհը մի՛ թողնիր անասաված պարսիկներին, այլ օգնիր մեզ զորքով՝ Տրդատի սրբուն հոսրովին թագավորեցնելու համար: Որովհետև Ասովս մեզ ոչ միայն ծխրապա-լին տիրացրեց, այլև բոլոր Միջերկրային և մեր զորութեան աճը մինչև աշխարհի ծայր տարածվեց, եվ մենք խնդրում ենք, որ զուր ավելի և ավելի տիրանար: Ողջ եղբք»:

Կոստանդի այս (խնդրի) լուսով՝ Անտիոքսիւն, իր պալատի կա-ռավարչին, մեծ զորքով ուղարկեց, նաև ծիրանի զգեստ ու պսակ և թուղթ հետևյալ բովանդակութեամբ.

«Ինքնակալ Ավգոստոս Կոստանդոս Կայսրը մեծ Վրթաննիդ և բոլոր բո աշխարհականներին» ողջունւմ:

Մեծ զորք ուզարկեցի օգնութեան և հրաման՝ ձեզ վրա թագաւորեցնելու Խոսրովին՝ ձեր Տրդատ թագաւորի որդուն, որպէսզի բարեկարգութեան մեջ հաստատուիք և հաճատարմութեամբ մեզ հպատակվիք: Ողջ եղեք:

Ձ

ԱՆՏԻՈՒՅՈՒՆ ԳԱՂՈՒՍԵԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ

Անտիոքոսն եկալ, Խոսրովին թագաւորեցրեց և շուր սպարապետներին հանձնեց զորքի վրա նույն իշխանութիւնը, որոնց նշանակել էր Տրդատն իր կենդանութեան ժամանակ՝ իր զաւակ Արտաւազղ Մանգաւոսու մահից հետո, որ միակ սպարապետն էր և բոլոր Հայոց (զորքերի) զորավարը: Առաջին՝ Բագարատ ապետը արեւմտեան զինքին զորավար, երկրորդ՝ Միհրան, Վրաց առաջնորդը և Գուգարացոց բղջիչիք՝ Նյուխտային զորքին սպարապետ, երրորդ՝ Վահան, Ամատունեաց նահապետը, արեւելեան զինքին զորավար, չորրորդ՝ Մանանիւր՝ Ռշտունեաց եահապետը՝ հարաւային զորքին սպարապետ: Եվ զորքը բաժանեց, տվեց յուրաքանչյուրին իր բաժնիքը: Մանանիւրին հարաւային զորքով կիլիկեցի զորքն էլ նրանց հետ, ուզարկելու Ասորեստանի և Միջերկրալսի կողմերը, իսկ Ամատունեաց Վահան նահապետին արեւելեան զինքով, և նրանց հետ զազատացի զորքերը, ուզարկել Ատրպատականի կողմերը՝ պահպանելու (երկիրը) Պարսից թագաւորին:

Իսկ ինքը, թողնելով Խոսրովին, որովհետեւ մարմնով փոքր էր, թույլ ուկրկներով և պատերազմական հասակ և հարմարութեան չունելով, ստալ իր հետ Միհրանին և Բագարատին իրենց զորքերով, և բոլոր հունական զորքի հետ միասին զիմեց Մանատունի վրա: Իսկ նա, Փայտակարան բաղաբը պարսկական զորքով լցնելով, շտապով գնում ապաւինում է Շապուհ թագաւորին, Աղվանքի նախարարների հետ միասին: Անտիոքոս տեսնելով, որ նրանք չենդանդեղեցին և խաղաղութեամբ չեմանգվեցին, հրամայում է պատակաւորներին իշխանութեանն ավարտութեամբ տկարացնել, իսկ ինքը (աշխարհի) հարկը ժողովելով գնում է Կայսրի մաս:

ՄԱՆԱՃԻՐԸ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ԳՆԱՆՈՒՄ ԳԵՄ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՆԸ

Մանանիւրը Հայոց հարաւային զինքով և կիլիկեցի զորքով Ասորեստանի կողմերը դնալով պատերազմեց Բակուր բղջիչի հետ և սպանեց նրան, իսկ նրա զորքերն ու նրան օգնութեան ուզարկեցիներին հայածեց. Բակուրի որդուն, Հեշային ձերբակալելով՝ երկաթե կաշանքներով ուղարկում է Խոսրովին, իսկ նրա իշխանութեան զազատներն անխնա սրի է մատնում, ոչ միայն կողողներին, այլև ուսմիկ դյուղացիներին, և շատ զերկներ է ստնում Մծրինի կողմերից, որոնց թվում նաև Հակոբ մեծ եպիսկոպոսը²⁵ ու թ սարկաւազներին: Հակոբը նրանց հետ վիջ գալով՝ հորդորում է Մանանիւրին արձակել ուսմիկ զերկներին, բանի որ նրանք անմեղ են, բայց Մանանիւրը չի համաձայնում, պատճառ բերելով թագաւորին:

Հակոբը զիմում է թագաւորին. սրա վրա Մանանիւրն ավելի է լարանում, և զազատացիների թելադրութեամբ նրա ու թ սարկաւազներին, որ կալանագործված էին, հրամայում է ծովը նետել: Երբ այս լսում է մեծն Հակոբը, սաստիկ բարկացած վերադառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսէսը Փարավոնի մտքի, բարձրանում է մի լեռ, որտեղից ամբողջ զազատն Երևում էր, և անհիմում է Մանանիւրին և նրա զավառը: Եվ Աստու զատաստանը շուտ վրա է հասնում, որովհետև Մանանիւրը Հերովդեսի նման տեսակ-տեսակ ցավերից բռնվում է և մեռնում, և զազատի պտուղներ ջրաբքի հողերը աշուտ հողերի են փոխվում, երկիրը նրանց վրա պղինձ դառնալով, բոտ Սուրբ կրքի, ծովն էլ հակառակով (բարձրանում) ծածկում է արտերի սահմանները, Երբ այս բաները լսում են մեծն Վրթանն և Խոսրով թագաւորը, զայրանալով հրամայում են զերգամներին արձակել, և նույն մարդուն զիմել զզրումով և ազաւանքով, որ զուցն Աստու բարկութեամբ զազարի: Եվ Մանանիւրի որդին ու մատանը, Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, զեղեցիկ ազաւանարութեամբ, հորդ արտասուքներով ու հոտաշանքներով նրա բարեխոսութեամբ ստացալ զավառի բժշկութեւնը:

ՓՈՐՔ ԽՈՍՐՈՎԻ ՔԱՎԱՎԱՐԱԿԸ, ԱՐՔԱՆԻՔԸ ՏԵՂԱՓՈՒՆԻԸ ԵՎ ԱՆՏԱՐԸ ՏՆԱԿԸ

Պարսից Որմիզց Քազավորի երկրորդ և Կասանդի ինքնակալության ութերորդ տարում նրա օգնությամբ Քազավորից խոսրովը, նա ոչ մի բաշտության գործ ցույց չտր նման. նա նույնիսկ հակառակության ցույց չափեց անդամված կողմերի վերաբերմամբ, մի անգամից հետո, որ հունական գործերից կրեցին²²⁰, այլ Պարսից Քազավորին իր կամերին Քոզեկում՝ նրա հետ խաղաղություն է կերտում, բազմակի համարելով տիրել մնացած չամհաններին, բոլորովին չամհելով ազնվական խորհուրդներ: Որովհետև թեպետ նա մարմնով փոքր էր, բայց ոչ նկերեսանդր Մակեդոնացու չափ, որ միայն երեք կանգուն²²⁰ հասակ ուներ, որ (սակայն) չէր խափանում նրա հոգու աշխուշներ: Իսկ սա անփույթ լինելով քաջության և բարի իշխանակներին՝ գրասովոր էր գրասանքներով, Քաշնարսուլյանը և այլ որսերով, որի համար էլ նա անտառ տնկեց Ազատ գետի մոտ, որ մինչև այսօր էլ կոչվում է նրա անունով:

Նաև արքունիքը փոխադրում է անտառից վերև մի բլուրի վրա և շինում է արևից պատսպարված ապարանք, (այն տեղը) պարսկական լեզվով կոչվում է Գվին, որ նշանակում է բլուր²⁰¹: Որովհետև այդ ժամանակ Հրատն ուղեկցում էր Արեգակին և անմարտը չեմ ոչը գաղչելի հոտ էր բուրում, ուստի Արտաշատում բնակվողներն այս բանին շղիճանարով՝ կամավ հանձն առան այս տեղափոխությունը:

Թ

ՄԱՍ ՓԱՐՄԱՆԱԿ ԼՅՈՒՍՈՒՍԱՅԻՆ ԱՐՔԱՆԻՔԸ ՄԵՑ ՎՐԱ, ԵՎ ՎԱՆԱՆ ԱՐՄԱՏՈՒՆՈՒ ԲԱՅԱՎՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մրա ժամանակ Հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միարանելով, գիտնալով նրա թուլաստությունն ու ծուլությունը, մանավանդ հրապարակելով Մանաբուրակի թեյազրությունը, Պարսից Շապուհ Քազավորի գաղտնի հրամանով արշավեցին ու հասան մեր աշխարհի միջին վայրերը մեծ բազմությամբ, մոտ երկու բյուր մարդով: Պատերազմով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորագեղաներով, այսինքն Բազարատ ասպետով և Ամատունչաց Վահան նահապետով: Որովհետև մեր հարավային զինվորը խոսրովի մոտ էին Մոփաց

աշխարհում, իսկ Միհրանին օգանել ու մեր հյուսիսային զուեղը բարձր և փախցրել էին թշնամիները և (այս կերպով) հասել էին մինչև Վարդաշապատ ու պաշարել: Նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և հետ վանեցին զեպի Օշականի առապարը և թույլ չափին, որ նրանք ցրով գալով նետամզություն կասարեն ըստ իրենց սովորության, այլ բաշտի հեծյունները նրանց շտապ-շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով մղեցին քարաքարտ գովաք անդերը, այնպես որ թշնամիներն ականախից ստիպվեցին ձակատամարտ կազմելու:

Նրանց նիզակավորների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա, սպանաղինիված և ամբողջ մարմնով ծածկված խնո Քազիրով, այսպես նա արշավանքներ էր կատարում գորրի մեջ: Հայոց բաշերն աչքերը նրա վրա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում գնալն, որովհետև երբ նիզակով խփում էին, թաղիքը շուտ էր գալիս²²², Այս ժամանակի քաջ Վահան Ամատունին զոհեցին, թաղեցին կնկեցին՝ ասաց. «Յգնիր ինձ, Աստված. դու որ Գավթի պարսաբարը դիպցրիր խրոխտացող Գողթաթի ձակատին, իմ նիզակն էլ ուղղիր այս հորի աչքին»²²³: նրա խնդրվածքը գուր չանցավ. միու զավակիցը խփելով՝ գետին գլորեց անպին հսկային: Այս դիպվածն ասիթ գործավ թշնամիների փախուստին և Հայոց զուեղը զորացրեց հաղթանակ տանելու:

Այստեղից Մոփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բազարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է Քազավորին Վահանի քաջագործություններն և այս առաքինական զեպուկով մասին Աստի Քազավորը նրան է պարգևում ձակատամարտի տեղը, Օշականը, որովք Վահանն ինքնակամ դեմ կավ և մենամարտեց (հսկա թշնամու հետ) Իսկ Միհրանի փոխարեն գորրի վրա նշանակում է Գարբույլ Մաղխաղին, խոստանոնիներին նահապետին:

Թ

ԽՈՍՐՈՎԻ ՎԱՆԱՎԱՐԱԿԸ ԵՎ ԼՅՈՍՈՆ ՊԱՏԵՐԱՄՍԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ՆՏՏ

Մրանից հետո խոսրովն իմանալով, որ Պարսից Շապուհ Քազավորը թշնամիների հետ է, լուծում է նրա հետ կնքած խաղաղությունը և նրան գնարած մամուլավոր հարկը կորելով՝ այն ևս կայսրին է տալիս և Հունաց զորքերը բերելով, գիճազում է Պարսից Քազավորին: Բայց նրա կյանքը երկար չտևեց, նա վախճանվեց ինչ տարի Քազավորուց հետո: նրա մարմինը վերցրին և Քաղեցին Անիում, հարկերի մաս: Իսկ մեծն

Վրթաննս ժողովելով բուր շայտ նախարաներին, գորբերով ու գորպայաներով, մեր աշխարհը հանձնում է Արշավիր Կամսարականին, իրեն գլխավոր և թագավորից հետո առաջին պատվավոր անձին²⁵⁴, իսկ ինքն աննկով Տիրանին, խորովի որդուն, գնում է կայսրի մոտ, որպեսզի նրան հոր տեղ շայտ թագավոր նշանակի:

Իսկ երբ Պարսից Եսպուհ թագավորը լսեց խորովի մահը և թև նրա Տիրան որդին կայսրի մոտ գնաց, մեծ զորք է զուսարում իր ներսե՛ն նորո ձեռքի տակ, իրեն թև մազղովելով նրան թագավորեցնել շայտ վրա, և ուղարկում է մեր աշխարհը, համարելով թև նա սևուռուշենորդ է մնացել, նրանց հանդիպում է բաշ Արշավիր Կամսարականը բուր հալվական գորբով Մուղզ կռված գաշտում, և թեպետ պատերազմում շատերն ընկան մեծամեծ նախարաներից, բայց հաղթությունը տարավ շայտ զուսղը և փախուստի մասինց Պարսից գորբերը: Այսպես մեր աշխարհը պահեցին մինչև Տիրանի գալը:

ԺԱ

ՏԻՐԱՆԻ ԹՈՒՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. ՄԵՆՆ ՎՐԹԱՆՆԵՍԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻԾ ՓՈՒՎԵԼԸ ԵՎ ՍՈՒՐԸ ՀՈՒՄՈՒԿ ԼԱԶՐՈՒՆԻ ԱՅՍ ԱՅՈՒՆԻ:

Ավգոտառ Կաստանզը, Կաստանդիանոսի որդին, իր ինքնակալության սասնելովորոր տարում թագավորեցնում է Տիրանին, խորովի որդուն և ուղարկում է շայտառան մեծն Վրթաննսի հետ: Ես գալով խաղաղությամբ պահում է մեր աշխարհը, պարսիկների հետ հաշտություն անելով և ոչ թև պատերազմներ, շարկ վճարելով հույներին, մասնավոր բան էլ պարսիկներին, խաղաղ ապրում էր իր հոր նման, եսլյպես ոչ մի բաշտության գործ ցույց չառավ, եսլյնիսկ շնտեսելով հայրենական առաքինությունը, այլ ամեն բարեպաշտությունից թուլացած գաղտնի կերպով, որովհետև մեծն Վրթաննսից բաշվելով չէր համարձակվում հայտնապես արտաքին անձնատուր լինել:

Իսկ մեծն Վրթաննսը եպիսկոպոսության տասնհինգ տարին լրանալիս փոխվում է այս աշխարհից Տիրանի կերորդ տարում, թագավորի հրամանով նրան տարան թագեցին Թորգան գյուղում, կարծես մարգարեական աշքով աննելով, որ շատ ժամանակ անցնելուց հետո եսլյն անդում պետք է թագվեն նրա հոր նշխարները: Իսկ ամբողջ հաջորդում է նրա շուսի որդին, Տիրանի չորրորդ տարում, որ և լիովին հնտեղ է լինում իր հայրերի առաքինության:

ԺԲ

ՇԱԳՈՒՎԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԿՈՍՏԱՆՆԻ ԼՆՏ

Բայց Եսպուհը, Ուրիկի որդին, շատ սեր հաստացեց մեր Տիրան թագավորի հետ, մինչև իսկ նրան թիկունը և օգնական եղավ՝ նրան ազատելով չլուստական ազգերի հարձակումից, որոնք միարանելով զուրս կկան ճորա պահակից²⁵⁵ և չորս ասրի ժամանակ բանակ գրին ու մնացին Աղվանքի սահմաններում, Ուրիշ շատ թագավորներ էլ նվաճեց Եսպուհը և շատ բարբարոս ազգերից էլ օտանդակություն գտնելով՝ հարձակվեց Միշերհրաբի և Պաղեստինի վրա: Իսկ Կաստանզը Հուլիանոսին կհասր²⁵⁶ գարձնելով՝ ինքը գինվեց պարսիկների զեմ: Ծակատամարտի մեջ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին, որովհետև երկու կողմից էլ շատ ընկան, և ոչ մեկը մշտապից երես չգարձեց, սեպես որ համաձայնության գալով՝ խաղաղություն կնքեցին մի բանի տարով: Պարսիկների (պատերազմից) վերազանդավ՝ Կաստանզը երկար հիվանդությունից հետո վախճանվեց կիրիկիայի Մամփալուեստ բաղաբում, բաներից տարի թագավորելուց հետո: Մրա օրերում Երուսաղեմում երկնքից երեսայ լուսեղեն խաչը բաղաբի բուր հավատացյալներին և անհավատներին երանելի կյուրեղի²⁵⁷ ժամանակ:

ԺԳ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ՀՈՒՄԱՆՈՍԻՆ ԸՆԿՈՒՄԱԶ ԳՆԱԼՈՎ ՊԱՏԱՆՆԵՐ Է ՏԱԼՍՍ

Այս ժամանակներում շունաց վրա թագավորեց ամբարիշտ Հուլիանոսը²⁵⁸. նա Աստոնև ուրացավ, կուրերը պաշտեց, հայաժամը և խոսվություն հուզեց եկեղեցու զեմ և ամեն կերպ ջանում էր բրիտանոնական հավատը հանցնել: Բայց ոչ թև բռնությամբ էր հեաղանդեցնում, այլ խորամանկությամբ հնարք էր փետում, որ Բրիտանոսի պաշտոնը խախտվի և զենքին երկրպագություն մատուցվի: Երբ նա բոս իրավունքի գինվեց²⁵⁹ պարսիկների զեմ և կիրիկիայով անցնելով Միշաղեստ հասավ, Պարսից սահմանապահ գորբերը եփրատ գետի նավակամարի շվանները կտրելով՝ անցրը պաշտպանում էին: Իսկ մեր Տիրան թագավորը Հուլիանոսին ընդատաջ գալով՝ հարձակվեց և Պարսից գորբերի վրա, նրանց հայաժամ է և սպասավորություն մատուցանելով՝ ամբարիշտ Հուլիանոսին և հեծելազորի ամբողջ բաղաժությունն անց է կացնում (գնտով) և շատ մեծաբում է Հուլիանոսից:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԶՈՐԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԵՐԸ ԱՌՆԵԼՈՎ ՀՈՒՆՈՒՆՈՍԻ ՄԻՏՈՑ ԷՆՏ Է ԳԱՆՆՈՒՄ ԵՎ ՅԵՂՈՎ ԿՈՏՈՎՈՒՄ Է

Սուրբ Հուսիկի սպանման լուրը և բոլոր նախարարների քրթմըշլուրն հասավ Ռշտունյաց Չորս նահայտեի ահանջին, որ Հայոց հարավային զնդի գորսպետն էր Մանանդիոսի փոխանակ և Տիրանի հրամանով գնացել էր իր գործով Հուլիանոսի հետ: Այս լուրը լսելով՝ նա սասց իր գործին: «ՉՉարվենք այն մարզու հրամանով, որ զայնսկզբուցուն է գցում Բրիտանի երկրպագութիան մեջ և սպանում է նրա սրբերին, և շուղիցնեք այս ամբարիշտ թագավորին»: Չորս իրեն կամակից զարձնելով՝ հետ է գտնում և գնում ամբարնում է Տնորքում, մինչև տեսնի, թե ինչ պիտի անեն մյուս նախարարները: Բայց Հուլիանոսի սուբհանդակները նրա զայոց սասց են հասնում և բերուկ են Տիրանին թուղթ հետևելու բովանդակութիամբ:

Հուլիանոսի թուղթը Տիրանին

«Ինքնակալ Հուլիանոս, Ինարի սերունդ, Արամազդի որդի, հակասագրով անմահութիան սահմանված, մեր Տիրան գործակալին ողջունի: Այն զորքը, որ մեզ հետ ուղարկեցիք, նրանց գորսպետին սասով հետ զարձավ: Մենք կարող էինք մեր անթիվ զնգերից ուղարկել նրանց հակակց ու բռնել, բայց թուղթ ամիկնք (նրանց հետանալ) երկու պատճառով: Եսի՞ որդեգրի պարսիկները չլսեն, կը զորքը բերում է բռնութիանը և ոչ կամովին, և երկրորդ՝ որդեգրի փորձերն իր հաճախամութիանը: Արդ՝ և թե նա այդ բանն արավ ոչ իր կամքով, սպա նրան ցեղովին բնացնելը արա, որդեգրի մնացորդ շմա, հակառակ զեզրում երգվում են Ռասով²⁴⁰, որ մեզ թագավորութիանը շնորհեց, և Արևեստով, որ հաղթութիան, որ մեր վերագործին անպարտելի զորութիամբ կիսրտակներ քեզ էլ, քո աշխարհն էլ:»

Տիրանն այս տեսնելով՝ զարհուրում է և Հայր կոչված մարզպետին ուղարկում է Չորսայի մաս, երզումով նրան կանչում է: Նրա զորք տեսնելով՝ որ բոլոր նախարարները լուս են մնացել, մեր ազգի անձուժկալութիամբ ցրվեցին, շուրսանշուրքը գնաց իր տունը: Չորսն մենակ մնալով՝ ահամայրից զայիս է թագավորի մաս: Նրան բռնելով՝ թագավորը գրավում է Աղթամարը, նրա ամբար բերդը և բոլորին կտորում սպանում է: Բայց մի փոքիկ երեխա, նրա Մեհենդակ եղբոր որդին, գալակները փախցրին փրկեցին, իսկ թագավորը նրա տեղ նշանակում է Աղաճալիին, Անձիտի տիրուրը:

Նրանից այս խնդիրն է անում, որ նրան իր հետ Պարսկաստան շտաբի, պատճառ բերելով, թե անկարող է մի հեծնել: Հուլիանոսը համաձայնում է, բայց խնդրում է նրանցից զորք և պատանդներ: Տիրանը խնայելով իր երկրորդ որդուն, Արշակին, ապիս և Տրգատին, երրորդ որդուն, կնով և սրգիներով և իր Տրքիթ թսանք, իր մեղած անդարձելի որդու՝ Արտաշեսի որդուն: Հուլիանոսը նրանց առնում անմիջապես ուղարկում է Բյուզանդիան, իսկ Տիրանին՝ արձակում է՝ իր աշխարհը գնալու: Նրան ապիս է իր պատկերը, տախտակի վրա նկարված, որի վրա (նկարված էին) նաև մի բանի զեկերի պատկերներ, և հրամայում է կանգնեցնել հիկեզեցում՝ արևելյան կողմում, ասելով, թե Հոսմալեցիների տերության հարկատու եղողները բոլորն այդպես են անում: Տիրանը հանձն անելով բերում է, մարզով շանցիացնելով, թե իսրախութիամբ զեկերի պատկերներին երկրպագութիան կժամտուցվի:

ԹԴ

ՍՈՒՐԸ ՀՈՒՄԱՆԻ ԵՎ ԳԱՆՆԵԼԻ ՆԱՀԱՍԿՈՒԹՅՈՒՆ

Տիրանը Սոփաց զավարտ հասնելով կամեցավ պատկերը զնել իր արքունիքի եկեղեցում: Սուրբ Հուսիկը պատկերը հափշտակեց թագավորի ձեռքից, զեպին զցեց և ստով կոխեց ու մանրեց, հասկացնելով թագավորին՝ բանի իտարանակութիանը: Տիրանը նրան չլսեց, վախենալով Հուլիանոսից, որովհետև մասանց, թե ինքը կարող է մեռնել, իբրև թագավորի պատկերը անսակոխ անող: Ուտի աճիս նա բորբորվեց նրա մեջ զայրույթը, որ ասում էր զեպի սուրբ Հուսիկը, իր հանցանքները շարունակ հանգիմանելու պատճառով, և հրամայեց ճիպտաներով այնքան երկար ձաղկել նրան, որ ծծելիս հողին ավանդեց:

Նրա վախճանիկուց հետո Տիրանը նախատիների և անձերի ենթարկվեց ժերուժի Գանիել քահանայի կողմից, որ սուր Գրիգորի աշակերտն ու սպասավորն էր, ուտի հրամայեց նրան խեղդամահ անել: Աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով թաղեցին նրա միայնարանում, որ կոչվում է Հայցյաց գրախա: Իսկ սուրբ Հուսիկի մարմինը վերցրին տարան իր հոր յոս, Քորդան դյուղը՝ նա եպիսկոպոսութիան արավ վեց տարի:

ԺԶ

ՀԱՌՄԱՆԻ ՈՐԳԱՆՆԵՐԻ ՄԱՆԸ ԵՎ ՓԱՆՆԵՐՄԵՆԻ ԸՆԹՈՐԳՆԻ ԱՐՈՒՄ

Իսկ Հայոց նախարարները Տիրանից խնդրում են մի արժանավոր մարդ, Հուսիկի փոխարեն կոֆիպոզուս գնելու համար: Որովհետև նրա որդիները դավիչ վարք չունեցան և անարժան էին այն առաքելական ավտոնի. և բացի սրանից, այդ օրերումը նրանց վրա մահ հասավ ահանելի, լսողների սարսափման արժանի. մի անգամ կրկուսը միասին կաշի-ծովհանար կզան, որոնց անուններն էին Պապ և Աթանազիոսն. նրանք շքեղին շահաճառ զավակ այդ պաշտանին համապատասխան, բացի Աթանազիոսին մի որդուց, ներսն անունով, որ Կեսարիայում, սովորում էր և այդ ժամանակ գնացել էր Բյուզանդիոն՝ կին ստնելու մի ոմն Ասպիոս մեծ իշխանի աղջկան: Ուստի որովհետև Գրիգորի ցեղից մարդ չկար, ընտրեցին մի ոմն Փառնեբահ՝ Տարսնի Աշտիշատից և զրին բահանալուպես Տիրանի տասներորդ արարում: Նա ավտուր գրավեց շորս տարի:

ԺԷ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ԸՆԳՈՒՆԻՑ ԽՈՒՎԵՑ ՈՒ ՆՐԱ ԿՈՉԻՆ ԳՆԱԽՈՎ ՆՐԱՆԻՑ ԿՈՒՐԱՑՈՒՑՑ

Այս բոլորից հետո ամբարշտու Հուլիանուսը փորից վիրավորվելով ստակում է Պարսկաստանում, ինչպես արժան էր նրա շար խորհուրդների համար: Նրա զորք հեռ գործով, թագավոր ընտրելով Հորիանոսին, որը ճանապարհին վարժանովեց՝ Բյուզանդիոն հասած: Իսկ Պարսից Շապուհը թագավորը նրանց հետամուտ է լինում և խարտուլյամբ կանչում է Տիրանին իր մոտ, զրելով նրան այսպիսի թուղթ.

Շապուհի թուղթ Տիրանին

«Մագդեկանց բաշ²⁴¹, արեգակին բարձակից Շապուհ՝ արքայից արքա. մեք բարձրացանումովյամբ հիշած սերկի կղզոր, Հայոց Տիրան թագավորին շատ ողջուիչ:

Մենք ստուգապես վերահստու եզանք, որ դու հաստատ պահեցիր բա սերք դեպի մեզ, կալսրի հետ չկար՝ մեք Պարսից աշխարհը, և այն զուղղը, որ բկանից ստավ (Հուլիանոսը), հետևից մարդ ուղարկելով հետ կանչեցիր: Եվ առաջինը ինչ որ դու արիր, գիտենք նրա համար

արիր, որպեսզի բո աշխարհով չանցնի, այն, ինչ որ նա ինքը պիտի տներ: Ուստի մեք պահապանները երկշտուովյամբ թուղթն հետացան՝ թեզ պատճառ բռնելով, որի վրա զայրանալով՝ մենք ցուլի արյուն տվինք խմցնել նրանց զխավորին: Քո թագավորությանը մենք ոչ մի վնաս չենք հասցնի, երբովում ենք Միշը մեծ սատուածով, միայն շտապիր զայ մեզ տեսության, հասարակական ոգուտի մասին խորհրդակցելու համար»:

Տիրանն այդ տեսնելով խնչագործից զիաց նրա մոտ, որովհետև արգարությունը նրան տանում էր հասուցման տեղը: Շապուհը նրան տեսնելով նախատեց խոսքերով իր զորքերի զեմ հանդիման և նրա աշխարհը կուրացրեց, ինչպես հնումը Սեղեկիական²⁴²: Գուցն սրանով ըստ վրեժու սուտեց սուրբ մարգու, որով լուսավորվում էր մեք աշխարհը նա Ավետարանի խոսքի, աշխարհի լույսը լինելով: Տիրան նրա լույսը խավարեցրեց Հայաստանում և ինքն էլ խավարեց, տասնենվ տարի թագավորություն անելուց հետո:

ԺԸ

ՈՒՂՈՒՆԻ ԱՐՇԱԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ ԵՎ ՀՈՒՆԱՏԱՆ ԱՐՇԱԿԵԼԸ

Բայց Շապուհը Տիրանի փոխարեն թագավորեցրեց նրա որդուն Արշակին, անկանծով Հայոց զորքերից, որպեսզի որևէ կերպով չխափանի իր ձեռնարկելիք գործը: Նա այսպես պատշաճ անարեց, որ բարեարարություն անելով, մեք աշխարհը հաստատ իր կողմը գրավե. նախարարական ցեղերն էլ նա զսպեց, ամենից պատանդներ անեկով: Եվ Հայոց արևելյան զորքին Վահան Ամատուսու փոխանակ սպարապետ նշանակեց իրեն հավատարիմ Սյունի Վաղինակին, և Հայաստանը նրան հանձնելով, ինքը հետամուտ եղավ հունական զորքին, հասավ մինչև Բյութանիա և այնտեղ նստեց շատ ամիսներ: Ոչինչ անել չկարողանալով, ծովի մոտ մի սյուն է կանգնեցնում, վրան դնում է առյուծ, սուրբանակ մի գիրք բռնած, որ այն և նշանակում: Ինչպես առյուծը հորն է զագանների մեջ, այնպես է պարսկականը թագավորների մեջ, իսկ գիրքը պարունակում է գիտություն՝ ինչպես է Հռոմայեցիների տերությունը:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՔԱՎ ԱՐՀԱՄԱՐՆԵՑ ԼՈՒՆԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Այս ժամանակների ընթացքում Նյութալային ազգերի կողմից խափովյուններ ծագեցին, (սրանք գրազեցրին) Պարսից Տապու՛՛ Քաղափորին: Իսկ Նույնների վրա Քաղափորնց Վարենտիանոս, որ զորրի գումարտակ է ուղարկում Միշերկրայր և Նայածում է պարսկական զորքերին: Հնուտ մեր Արշակ Քաղափորին ուղարկում է այսպիսի Քուզթ:

Վարենտիանոսի թուղթն Արշակին

«Ինքեակալ Վաղենտիանոս Ազգոստոս, մեր աթոռակից և Քաղափից Վաղես կայսրի Նեո, Հայոց Արշակ Քաղափորին ողջունչ:

Գու պետք է իշխեր այն չարիքները, որ ձեզ Նստան անասալամ պարսիկներից, և այն երախտիքները, որ մեզանից գտել եք Նեոց ի վեր մինչև թո ժամանակ, և պետք է Նեոսալայր նրանցից և մեզ ժամանալիր: Երպեսզի մեր զորքի Նեո խառնվելով, միասին կովենք նրանց զեմ. մեր այդուեղի զորավարների ձեռքով ուղարկիր ձեք աշխարհի Նարկերը, նրանց գուճացողական թղթերով, որպեսզի նրանք թո այստեղի էզրոք և նրա Նեո եկած պատանդներն առնելով զուրս բերեն: Ողջ եղիք, լիովին Նստանդալայամք մեր Հռոմեական տերությանն:

Իսկ Արշակը նույնիսկ շպատասխանեց այս թղթին: Այլ ատամ բացելով նրանց արձամարհեց. մինեռն ժամանակ նա Տապու՛՛ի կողմն է շարժավ թուրք սրտով. այլ ինքնահալանությամք պարժեկում էր միշտ կերտուսմաների ժամանակ և վարձկան երզնյների բերանով, իբրև Քև Արիւնեանց²⁴⁵ էր ավելի քաջ ու արի և, բայց իբր Նեոսովելով կազ ու սրագուլու Քերտախանի, իր մեծամեծներից մերժված, մինչև որ իր ամբարտաճանության վարան ստացավ:

Ի

ՈՒՐԱՐ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՎ ՆԲԱ ՄՈՒՐՄԱ ԲԱՐԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արշակի Քաղափորության երբորդ ատրում Հայոց եպիսկոպոսապետ զարձով մեծն Ներսես, Աթանազիենսի որդին, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերադառնալով նա եկավ Հայաստան և իր Նայրերի թուրք ուղղության կարգերը նորոգեց. և ավելին ես, որովհետև ինչ բարեկարգություններ որ նա

տեսավ Նույնների աշխարհում, մանձվանդ Քաղափորանիստ քաղաքում, նույնք սահմանեց և մեր աշխարհում: Նա եպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմաններով Նաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արավ անգրությունը, որ մեր երկրում իրեն սովորեցական էր: Որովհետև բորտաները²⁴⁶ Նայածում էին, իբրև օրենքով պիղծ ճանաչված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի անտար նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի. նրանց կացարաններն անսպասներն էին և ամայի տեղերը. նրանց ծածկույթը՝ բարերն ու մտացանդեր, իրենց թշտաության մեջ նրանք ոչ սրից մխիթարություն չէին գտնում: Քացի սրանցից, Նայածնդամները չէին խառնվում, անձանտթ Նյութեր չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանություն չէին գտնում:

Իսկ նա Նրամայեց, որ ամեն մի զավատում շինեն արքատանոցներ ատանձնացած անընակ տեղերում, որպեսզի Հնուցց Նիվանդանոցների նման մխիթարություն լինեն մարմնով մշտացածներին: Այս (Նիվանդանոցների) վրա բաշխեց ավանները և ապարակները, որպեսզի իրենց արտերի արջուրներին, արածող պետանների կից ու բրդից բամբի անեն և պարտավորարար նրանց պետերը Նոգան, Նեոմանց Նեոս, իսկ նրանք զուրս զան իրենց ընակության (սահմանված) շներերից: Այս զորքը նա Նանձնեց իր սարկավազին, Խաչ անունով, որ Կարնի Մարգաց (զուղից) էր: Նույնպես սահմանում է, որ բուրք գլուխներում ինչաններ շինվեն օտարականների Նամար, սեռուցի տեղեր որբերի և մերերի Նամար և խնամք չբավորների Նամար: Շինում է նաև անսպաստ և անարքարանակ տեղերում կղարյունացներ և մենաստաններ և մեռակ (ձգողներ) Նամար խրճիթներ: Մրանց վրա Հայր և վերահսկիչ և Նշտանակում Շաղիթային, Եղիփանին, Եփրեմին և Գնեղին Սիկունեաց ցեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացնում է այս երկու բանը. ստաշիքը՝ խնամությունը մերձավոր ազգականների միջև, որը զործարում էին՝ սեպուհական աղվճականության պատճառով ազանելով, և երկրորդ. որ մեռածների վրա ունիրներ էին զործում Նեթանուական սովորությամբ: Այնուհետև մեր աշխարհի մարդիկ երեսացան արդեն ոչ բարբարոսների պես աշխանդակված, այլ քաղաքացիների նման Նամեստացած:

**ԱՐՁԱԿԻ ԵՎՐՈՒՐ ՏՐՂԱՏԻ ՄԱՍԿՆԵՐԸ, ՍՈՒՐԲ ԵՐԲՈՒՄԻ ԲՈՌՈՂԱՆՆԵՐԸ
ԳՆԱՆ ԵՎ ԳՈՍԱԿՆԵՐԸ ՀԵՏ ԳԱՐՔՆԵՐԸ**

Վաղեմիանոսն անիրավ մարդկանց վերաբերմամբ շատ խիստ և անազն էր. նա շատ իշխաններ սպանեց հափշտակության պատճառով, և Ռոզանոս անունով մի ներքինապետ կենդանի այրեց, որովհետև ինքը կերթ անգամ հրամայեց, բայց նա չվերադարձրեց մի այլի կնոջից հափշտակում գրչոր: Նույն այդ օրը հասան նրա այն պատգամավորները, որոնց ուղարկել էր Հայաստան և նրան ավելի գայթաղել՝ Արշակի խոստատարն զիպրը պատժելով: Եվ որովհետև նա բարկացած գրոթվյան մեջ էր, հրամայեց սպանել Արշակի կղորը՝ Տրգատին, մանուկ Գնեկի հորը, և Քեղզոսին պատվիրեց ծանր զորքով Հայոց վրա դիմել: Երբ նա Հայաստանի սահմանները հասավ, Արշակը գարշուրեց, նրան ընդատաչ ուղարկեց մեծ ներսեսին, խնորհեց հաշտվել, խափանված հարկերը լիովին վճարեց և ներսեսին շքեղ ընծաներով նրա հետ ուղարկեց (Բյուզանդիոն): Նա գնալով՝ թագավորին հանգրայանցնում և, շատ մեծարժույթ և նրանցից և պատանդները խնայում՝ հետ է առնում և վերադառնում: Եվ մի կույս Ոլիմպիոսը անունով, կայսրի ցեղից, կին է բերում Արշակին: Բայց կայսրը բարեարություն անելով մանուկ Գնեկին, նրա հոր՝ Տրգատի անմեղ մահվան համար իրենց ձեռքով՝ առիթ է հյուպատոսության պատիվ և շատ զանձեր: Տիրիթը օրա վրա նախանձելով՝ շարունակ մտածում էր նրան շարիք գործել, հարմար օրվան սպասելով:

**ԹԵ ԻՆՉՉԱՆԻ ԽՈՌՈՎՈՐԹՈՒՆ ԸՆԿԱՎ ԱՐՁԱԿԻ ԵՎ ԳՆԵԿԻ ՄԵՋ,
ԵՎ ՏՐՂԱՏԻ ՄԱՐԸ**

Իսկ Գնեկ կալով Կույս աղմար Արագած կոչված շեռան ստորաբաժնում, իր կուրացած Տիրան պատի մաս, որ զեռ կենդանի էր: Տիրանը գառնապետ ողորաց իր Տրգատ օրդուն, Գնեկի հորը, իրեն իրեն պատանա համարելով նրա սպանվելուն. ուստի Գնեկին է առիթ իր բոլոր ունեցածը և կալվածները, գյուղեր և զատակներունը, և հրամայում է հենց նույն Կույս աղմանում բնակվել: Այնուհետև Գնեկը կին է անունով մի ուն Փառանձեմի, Սյունաց ցեղից, և թագավորաժայել հարսանիք անելով առաւ-առաւ պարզիներ է առիթ բոլոր նախարարներին: Մրանը նրան հավանելով ու սիրելով՝ իրենց զավակներին նրան հանձնեցան, որոնց

նա փառավոր զարգարեց զենքերով ու զարզերով: Մրա համար նրան ավելի ևս սիրեցին: Այսպեղ ահա Տիրիթն առիթ գտավ բուսթյան, նա կկալ թագավորի մաս իր բարեկամ Վարդանի հետ, որ թագավորի զինակիրն էր, Մամիկոնյան տոհմից, և առում են. «Մի՛քե, չգիտես, որ Գնեկը միտար գրել է թեզ սպանել և քո փոխանակ թագավորել: Ահա առես, թագավոր, այս բանի ապացույցները. Գնեկը բնակվեց Այրարատում, ձեռ թագավորական կալվածում, բոլոր նախարարները սրտով նրան են հարած: Կայսրին այդ զավթ սարքելով նրան հյուպատոսության պատիվ առին և շատ մեծ զանձ, որով նա նախարարներին գրավեց»: Վարդանը երգվում էր թագավորի արևով և ասում էր. «ես իմ տկանը զսլացի Գնեկից, որ ասում էր, թե ես իմ հորեզորը չեմ թողնի իմ հոր մահվան վրեժը, որ նրա պատճառով եղավ»:

Արշակ այս բանին հավատալով՝ նույն Վարդանին ուղարկում է Գնեկի մաս, թե «Ինչու՞ բնակվեցիր Այրարատում և հայրենական կարգը խանգարեցիր: (Որովհետև սովորությունն այնպես էր, որ Այրարատում բնակիվ միայն թագավորը և նրա մի որդին, որին պահում էին իրեն թագավորին հաջորդ, եւ ժյուս Արշակունիներն ապրեն Հայտյանք, Ագիոփյա և Աորերանի զավաններում, արքունական կամուսներով և ուսեստով): Արդ՝ զու պետք է քնտրես երկուսից մեկը, կամ մահը քույրենի, կամ Այրարատից հեռանալ և թեզանից հեռացնել նախարարների որդիներին»: Գնեկն այս լսելով՝ թագավորի հրամանը կատարեց ու զեաց Ագիոփյա և Աորերանի: Բայց Տիրան, նրա պապը, խիստ խոսքեր ողջեց իր Արշակ օրդուն, որի պատճառով իր սենեկապետների ձեռքով խեղզամահ էղավ Արշակի զարանի հրամանով և թաղվեց նույն Կույս աղմանում: Հարմանակալով իր հայրերի զերեզմաններին, զուցե նա հաստացումն արավ Աստծու մարդու՝ Գանիելի մահվան: Ինչ չափով որ չափեց, նրանով էլ ինքը չափեց, ինչպես ասված է Ս. գրքում²¹⁵:

ԱՐՁԱԿԻ ԶՈՐԻՑ ԵՆԻՍՏՆԵՐԸ ԳՆԵԿԻ ԵՎ ԵՐԱՆ ՄԱՍԿՆԵՐԸ

Մրանից հետո թագավորը որսի զեաց Մասիսի թիկունքում իր սիրած Կոզալովիտ զավտար: Մասսիսի մեծ որս եղավ, և Արշակ խմելոս պարծեւեւում էր, թե իրենից առաջ ոչ մի թագավորի մասնակ այսքան բազմաթիվ որս չի կտորարկել մի ժամում: Այստեղ Տիրիթն ու Վարդանը նորագում են իրենց նենգությունն ասելով, թե Գնեկը այդ օրերում ավելի շատ երկներ է սպանել իր լեռան վրա, որ Շահապարկն է կոչվում, որ

երան հասնի էր նրա մեր պատկից, Գննի Գնունուց: Անտի (Արշակը Գննին) այսպիսի հրովարտող է ուղարկում:

Արշակի թողութի ԳՆՆԻՅԷ

«Արշակ, Մեծ Հայրի թագավոր, իմ Գննի որդուն ողբույն:
Այդտեղ, Մարգարե լեռան²⁴⁶ վրա, անստատ և քրազեռ տեղում բնորիք և պարարատիք առատ որսով տեղ, որպեսզի մեկը գանք և թագավորավայել որսի հանդիպենք»:

Հրովարտակն ուղարկելուց հետո Արշակն իսկույն գնաց, մտածելով, որ եթե Գննիը հրամաննի համաձայն չի կատարել, նրան կապի իբրև թև նա դժկամակել է թագավորի որսախառնում: Բայց երբ գալիս տեսնում է որսի այնպիսի պատրաստություն և երևելի յայնպիսի բազմություն, որ նա երբևէ չէր տեսել, խոզովում է սրտում նախանձից ու կասկածներից, և հրամայում է նույն Վարդանին՝ որսառնելու Գննիին սպանել, իբրև թև պատահամար, նետը որսի վրա արձակելիս՝ նրան զիպչելով: Այս հրամանն ատենալով՝ նա իսկույն կատարում է, ոչ այնքան թագավորի հրամանի պատճառով, որքան իր սիրելի Տիրիթի կամքը կատարելով: Իսկ Արշակը Գննիի զին նախարարների հետ Ազիտի որսառն ինչնեղելով՝ թաղում է արքունական Ջարիչատ քաղաքում և անմեղ ձևանալով՝ մեծ կոծ է կատարում:

ԻԿ

ՔԵ ԻՆՉԳՆՍ ԱՐՇԱԿԸ ՀԱՆԿՎԱԿԵՆ ԳՆՆԻՍ ԿՆՈՋՆ ԱՌՆԵԼ, ՈՐԻՆ ՍՐԱԿԵՆ ԳՈՂԸ

Քելպես կարծում էր Արշակ, թև այդ շարիները թաքուն գործեց, բայց ինչ որ չի ծածկվում Աստծու ամենատեսա աչքից, հայտնի է գտնում և աշխարհից, հանցավորներին էլ սարսափել, ինչպես Տիրանի և Գննի մահը: Երբ բոլորն այս բանն իմացան, իմացավ նաև մեծն ներսես, որ անիծելով Արշակին և սպանության ասիթ կողմին, գնաց ասոզ նստավ շատ օրեր, ինչպես Սամվելը Սամուելի համար: Իսկ Արշակ չզղոջոց, չապաշխարհեց, այլ անամոթարար, սպանվածի գանձերին և ժառանգությանն ազակելով, գնա նրա կնոջը, Փառանձեռներն էլ իբրև կին ասավ: որից ծնվեց մի պատանի, որ կոչվեց Պարս:

Այս Փառանձեռ մի անլուր և անկարկի շարիք գործեց, որից լսողները պիտի սարսափեն: Մի անարժան և սուսանուն քահանայի ձեռքով մահացու դեղ խառնեց կյանքի դեղի մեջ²⁴⁷ և ամփեց Ուխտագալիսին, Ար-

շակի անաշին կնոջը, և նրան կյանքից զրկեց, նախանձելով նրա տիկնաթյան վրա: Նույնպես և Արշակի ձեռքով սպանել է ասլիս Վաղինակին և նրա տեղ նշանակում է իր հորը՝ Անտիորին:

ԻԵ

ՏՐԻՓԻ ՍՐԱՆՈՐԹՅՈՒՆԸ

Երբ Շապուհը հյուսիսական ազգերից խաղաղվեց և պատերազմներից հանգիստ ասավ՝ արտահայտեց իր բարկությունը Արշակի վրա, որ նա այնքան տարիներ հարկ է տալիս կայսրին, և ոչ իբրև: Այս պատճառով Արշակ նրա մոտ է ուղարկում Տիրիթին և նրա սիրելի Վարդանին՝ արժանավայել բնծաներով, հաշտություն խնդրելու համար: Բայց Շապուհը որովհետև ուզում էր հույներից վրեժխնդիր լինել սոցյալ պատերազմների համար, ինքը գնում է նրանց զին պատերազմի, ուստի և խնդրում է մեր Արշակ թագավորին, որ իր հետ գնա բոլոր Հայոց գործերով: Բայց Արշակը, պատճառներ բերելով, չկամեցավ անձեռք գնալ, այլ մի փոքր զունեղ ուղարկեց Շապուհի հետևից:

Իսկ ինքը Տիրիթի վրա բարկանալով, գրկում է պատվից, իբրև թև այդ բանը կատարվեց նրա թելադրանքով, որովհետև նա ասում էր հույներին: Թագավորին ամփեղ զրգոտում էր նրա զինակիրը, Վասակը, որ եղբորը նախանձում էր մի հարձ ազգես պատճառով: Ուստի թագավորը նրան (Տիրիթին ու Վարդանին) աստափի նախատեց ամոթալի վիրավորական խոսքերով: Իսկ նրանք այսպիսի անպատվություն և պարտավանք տանել չկարողանալով՝ գաղմզեցին (Արշակից) և զիմեցին զնացին Շապուհի մոտ: Արա վրա ամփեղ գալանաձևով Արշակ հրամայում է նույն Վասակին՝ նրանց հետևիցն ընկնել ուժեղ զեղով և նրանց սպանել, որտեղ որ նրանց հասնի: Վասակն անփութ չեղավ (այս հրամանը) կատարելու, թեպետ Վարդանը իր եղբայրն էր: Այս կերպով Գննի տնեղ սրչան վրեժը պահանջվեց ամբարշտ Տիրիթից, ինչպես անիծել էր ներսեսը, և Վարդանից, որին վիճակվեց իր հարազատ եղբորից սպանվել:

ԻԶ

ՇԱՐԱՆԻ ՊԱՐՏՈՐԹՅՈՒՆ ԿՆԵԸ ՏՐԻՓՆԱԿԵՐՏՈՒ

Իսկ Շապուհը գալիս հասնում է մեր Տիրանակերտ քաղաքը: Նրան զնմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապահ՝ զորքը, որովհետև

Այլույնաց Անսիրո նահապետք, որ Արշակի անձին էր և բազարի վերակապուն, հրամայեց բազարի դռները կողպել Շապուհի ասաց: Եվ ոչ միայն արդիւնց մանել, այլև ոչ պատգամաժողովներ ուղարկեց նրան մտտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի մասնական շատ պարտիկների սպանեցին: Շապուհի զուցը պարտաւթյուն կրելով ճորից Ամբին դարձավ: Երբ զորք հունգտացավ ու կրած նեղութուններից կազդուրվեց՝ (Շապուհի) կամեցավ (զնաւ և) Տիգրանուկերտն աննել, բայց նրա առաջապահ զինիքը և լրտեսները լիզորն այս բանով զբաղվել, (ասելով թէ) զրանով հույների զեմ ձեռնարկված գործը կհանգարգի: Եվ Շապուհն ասաց անցնելով՝ այսպիսի թուղթ է գրում նրանց:

Շապուհի թուղթը Տիգրանակերտին

«Մազզեղանց բաշ Շապուհ՝ արքայից արքա, տիգրանակերտացիներին, որ այլևս չէր հիշվելու արչաց և անարչաց մեջ:

Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա բազարները մուտք գործել խաղաղությամբ և բացին վայել ազնվականությամբ: Եվ եթէ բայց, տիգրանակերտացիներդ, որ առաջինն եք, ոչ թէ քաջությամբ, այլ իմ ուղեբության ճանապարհի վրա, ինձ հակառակ կանգնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն նույնպես վարվելու: Բայց իմ գործի մասնակ իմ բարկությամբ ձեզ այնպես կվնասեմ, որ նորից օրինակ դառնաք խելացիոր ստահակներին»:

Ի՛՛:

**ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՔԱՎԱԿԱՆԸ ՇԻՆՎԵՍ ու ԿՈՐԹԱՆՎԵՏ,
ԵՎ ԱՆԻՆ ԱՆՆՎԵՏ**

Բայց Արշակն ավելի ևս հանդգնելով մի անմեծ գործ գործեց: Մասին լուսան թիկունքում նա շինեց մի գաղտակերտ՝ մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի: և հրաման արձակեց, թէ ով որ կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա գաղտաստան և իրավունք չի լինի: Անմիջապես բոլոր հովիտը ինչպես զավ, լցվեց մարդկանց բազմությամբ, որովհետև ավանդատներն ու պարտապանները, ծառաներն ու հանցագործները, զողերն ու մարգասպանները, ուրիշի կանանց փախցնողները և ուրիշ արանց նմանները փախչում ապաստանում էին այնտեղ, և նրանց զեմ հարց ու գաղտաստան չկար, նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակ նրանց չլսեց, այն աստիճան, որ նրանք միևն Շա-

պուհին զիմեցին: Եվ երբ Շապուհ՝ Հունաստանից հետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ զեղով ուղարկեց, որ երբ զեպրը գա, Արշակին բռնի: Բայց նա խուսափեց նրանից, փախավ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միարանելով:

Իսկ Պարսից սպարապետը Հայաստան զայլով նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարի է առնում այնտեղ պահած բոլոր արքունական զանձներ, այլև թագավորների սովորները, շղիտեմ՝ Արշակին նախատիքը հասցնելու նպատակով, թէ որևէ հեթանոսական հմայքի համար: Բայց հետո նախարարները խնորհեցին հետ ստացան (սովորները) և թաղեցին Ազցը ավանում, Արաղած կոչված լեռան ստորոտում: Որովհետև նրանք շխարդացան բռնի հեթանոսներին և հաճառացյալների սովորները, բանի որ գերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում, Վարդաշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայք նախարարները ժողովվելով զիմեցին թագավորական գաղտակերտի՝ Արշակավանի վրա, որով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների զեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ մեծն Ներսեսը, բայց կարողացավ կոտորածից օրան հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով ուզում էին զիրի առնել, ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաներին: Մեծն Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց բթողներով կրել²⁴⁸ մի զոմ: Նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Հետո նրանք (մեծանալով) ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթը (բթողներ):

Ի՛՛:

ՏՈՒՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՐՔԱՎԵԼ ԵՎ ԼՈՒՐՈՒՄԻ ԲԱՆՎԱԿԵԼ

Իսկ Շապուհ՝ եկավ Տիգրանակերտ: Դռները զարմայ կողպեցին և պարսպի վրա բարձրանալով զազազկում էին. «Հե՛նացիք մեզանից, Շապուհ՝, ապա թն ոչ թեղ առաջինից ավելի մեծ չարքներն կհասցնենք»: Իսկ նա պատասխանեց. «Ո՛վ քաշ հայեր, որ ինքներդ ձեզ արդիւնք փակել եք Տիրքանակերտի պարիսպներին հետ, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում, Քաշ տղամարդիկ կզուժն են արձակ դաշտում և ազատ սեղան: Կանայք են, որ փակվում են, կովից վախենալով»: Այս ասելով զարձակ զերի բռնված հույներին և ասաց. «Եթէ ձեր կովկով այս քաղաքն առնեմ, ձեզ բողոքի կազատեմ ձեր ընտանիքներով հանդերձ»:

իսկ Պարսից զորքերին հրամայեց բողոքի շուրջը պատվել և պարսպի վրա կողոնքերի նետերով խոչոտել:

Իսկ հույները մտազուտ, մեծ ուժով պարսպին զեմ գրին էլ կոչված (գործերը): Սա մի անվավոր մեքենա է, որ բշկով տանում են երեք մարդ. երանց ներքևում կան կացիներ, երեքերևույթ սակրներ և արածայր մուրներ՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազյան Տիրարներ շինել էր հաստ և ամուր: Հիմքից բանջելով, սապակային, զոներում և բուր կողմերում կրակներ վառեցին, և նետում էին քարեր, նետեր և տեղեր, Մերսեր խոցողովով շշկվեցին: Բոլոր զորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հոգնում բազմախոցող սուրբ արշալուով հազեցնելուց, այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը: Իսկ հունական ձեռքը կրակի էր տանում բոլոր փայտակար շինությունները: Եսպուհ՝ կոտորածից մնացածներից զերի անկերով կիսում է Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում եղած զնգիրեն մարդիկ է ուղարկում, հրամայելով, որ Սյունյաց տոհմը (բնաջիւղ անեն) անվավակ դարձնեն²⁴⁹:

ԽԹ

ԱՐՇԱԿ ՊԱՏԵՐԱՅԻՆ ԻՐ ԱՆՔԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀՅՈՒՄ ԳԱՐԻ ԲՅՈՒԶԱԿՆԻՆԻ ՈՐԱՐՄԱՆԵԼԸ

Եսպուհի համար դարձյալ խոտովություններ ծագեցին նույն (հյուսիսական) սպգերից, իսկ խաղաղությունը շուտ եկավ հույների կողմը, համաձայն այն խոսքի, թե փոփոխակի իրար փոխարինում են²⁵⁰, որանց խաղաղությունը նրանց խոտովության մեջ է կայանում, և նրանց խաղաղությունը սրանց խոտովության մեջ, այնպես որ մեկի վախճանը մյուսի սկիզբն է դառնում, որովհետև Վաղեմարյանսար²⁵¹ Բերդատին կոչված բերդում հիվանդանալով մեռնում է, և անբուժելուն անուն է նրա երբայրը, Վաղես, որ զթիների հետ բարերախա պատերազմ մղելով ու հաղթելով հետ է դառնում և ամբիպղպեն զորք է ուղարկում Միջագետք, Հայաստան՝ Եսպուհի օրինակ զորք ապուլն համար:

Բայց Արշակը վրացական զեղով գալով՝ իր մտերիմներից էլ սակավաթիվ զորք է ժողովում և պատերազմ է սկսում այն նախարարների հետ իր Արշակավան դատարանների գլխում անկելու համար, նրանք էլ ինքուրանով ներսեի, Կամսարի որդու առաջնորդությամբ պատերազմով զինարարում են Արշակին: Տեղի է ունենում ստատիկ կռիվ, որի մեջ յուրաբանչյուր կողմից շատ մարդիկ են ընկնում. ողամարդ աղամարդի

զեմ զուրս գալով, ոչ մեկը չէր կամենում պարտություն կրած լինել: Երբ նրանք սրով են լինում կրողովում, վրա են հասնում կոչարեական զորքերը: Այն ժամանակ Արշակը տեսնելով, թե իրեն թշնամի են հասպուհ, Վաղեսը և իր նախարարները, ամենից լրված՝ շատ սեղան մարդ է ուղարկում մեծն ներսերի մտա աղաչելով, խոստանում է հետ կանգնել բոլոր շար հանապարհներից, նրա կամքով վարվել, բուրձով ու մոխրով ապաշխարել, միայն թե նա գա, խաղաղություն ցցի և իրեն փրկի հզոր հույների ձեռքից: Նույն բանի համար նախարարների կողմից էլ իրար վրա հանախ խնդիրներ էին զայլի, այնպես էլ եպիսկոպոսները ժողով գումարելով նրան թախանակելով խնդրում էին, որ անտարբեր շմեա իր վիճակի կորուստին:

Այսպես մեծն ներսեր համաձայնելով եկավ և նրանց մեջ խաղաղություն հաստատեց: որովհետև թագավորն էլ, նախարարներն էլ նրան բեկին: Բայցի Արժրուհիների նահապետ Մեհերուսանից և նրա բոլոր մարդուց Վահան Մամիկոնյանից, որոնք անխաղ եղան և ապստամբելով գնացին Եսպուհի մոտ: Իսկ մյուս բոլոր նախարարները ուխտ հաստատեցին, որ թագավորն այնուհետև ուղղությունը վարվի և իրենը հազատամտությամբ նրան ծառայեն: Այդպես (հաստատվեց) նրանց մեջ: Բայց Հունաց զորքերի մտա էլ գնաց մեծն ներսեր և աղաչում էր, որ մեք աշխարհին վնաս հասցնեն, այլ հարկերն ստանան, Արշակի որդուն Պապին բոլոր նախարարների որդիներով հանդերձ պատանդ վերցնեն ու հետ դառնան: Բայցը և մեծ Քեղզոս զորավարը համաձայնեց ու զարձակ կայսրի մտա պատանդներով հանդերձ, հետո տանելով մեծն ներսեանի Արշակի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությունն ուներ.

Արշակի բողոք Վաղեսին

Արշակ թագավոր Մեծ Հայքի և Արամյան սպիտ բոլոր նախարարներս մեր սիրոջ՝ ինքնակալ Վաղես Ավգրատտոսից և քո Գրատտառոս որդուց սղուշույս:

Յոյ ինքնակալդ այնպես շտառեմ, թե մեք մեզ անկուց օտամբակեցինք կամ մեզ հզոր համարելով սապատակող զեղի ուղարկեցինք Հունաց երկիրը. բայց դրտեմնալով, որ մեծ խոտովություն է ծագել մեր մեջ և որ ոչ բոլոր մեզ չի փրկի Եսպուհի ձեռքից, նրկուցդ նրան օղնեցինք մի փոքր զեղով. բայց ևս ինքս, Արշակո, նրա հետ չեղան, հազատարիմ մնալով մեզ, որի պատճառով նա ալկերից մեք աշխարհը, մինչև անգամ մեք հայրերի գերեզմանները փորցի, ուղործներ հանեց: Արդ՝

այս իրողութիւններին հաճատալով՝ հաստատ պահեցեր ձեր նախկին սերը զեպի մեզ և մենք հաճատարում/բխամք ձեզ կձառայենք:

Բայց Վաղեսը ոչ թուզթը կարողաց և ոչ մեծն ներսևսին կամեցա՞մ տեսնել, այլ ուղղակի հրամայեց նրան արտերկ և բոլոր պատահեղներին արի անցկացնել:

Ա

ՄԵՆՆ ԿԵՐՆԵՍ ԿԱՏՈՐԱԿԵԼ ԵՎ ԱՆՔԱՆ ԿՂԵՐ ԳՉԵԼԸ, ԵՎ ԻՆՉԳԵՍ ԿՐԱՆԷ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄ ԵՆԻ ԵՐԱՆԱՍԻ, ԽՆԱՄԵՐՈՎ

Այս ժամանակ Բյուզանդիոնի եպիսկոպոսական աթոռը նստում էր հոգեմտառ Մակեդոնը: Երբ արքունիքից հրաման եկա՞վ մեծն ներսևսին արտերկու, իբրև մի անգամ կայսրին խարոզի և ուխտադրումի, նրա մտտ եկան մի բանի հերթաժողովեր Արիոսի ազանջոց և ասացին. «ՅՅՅ մեզ հեզ հազ պահեստ, թեզ կփրկի մեր հայրը, Մակեդոնը» նա չհամարաւնեց ու արտօրկեց: Երբ նա՞վով լողում էին, ձմեռվա խիստ քամիները նա՞վը բշեցին զեպի մի անապատ կղզի ու խորտակեցին: Նա՞վորդները շէին վտատահում մակույկներով նա՞վի, մնացին տարակիսւած և ուտում էին անտառի ծառերի արմատները: Բայց Աստծու խնամքով նրանք ուժ ամրա կերակրեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ա՞փ էր գցում: Իսկ Պապը և բոլոր պատահեղները հանձն առան և Մակեդոնը նրանց ազատեց:

ԱԱ

ԱՐՈԱԿԻ ԿՈՏՈՐԱԿԵԼ ԿԱՏՈՐԱԿԵՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ԽԱԿ ԵԳՐՄԵՆՊՈՍ ՎԱՐԷՐ ԻՄԱՍԻՆ

Երբ մեծն ներսևսը հեռացա՞մ, Արշակը զրժեց բոլոր պայմաններին, որ կերել էր նախարարների հետ և կամեցա՞մ իր Արշակական դատասկերտի վրեժը հանել: Նա կատորեց նախարարներից շատերին, մասնա՞վանջ ընտրե՞լ արա՞մ կամաարականների ցեղը, ազահելով Արտաղոնը ամբողջին և երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ոտտանե՞լ²⁵² էր: Նրանց հրա՞վիրեց իր մտտ, Արմավիրի լքված պալատը, իբրև ազգականներ, պատա՞կելու, մեծարելու պատահաւանքով, և հրամայեց բոլորին միանգա՞մայն կատորել, մարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ոչ որ նրանցից շփրկվեց, բացի Սպանդարաւանց, Արշավիրի որդուց, որ Արշակունեայց (տա՞մից) կիև ունեւելա՞մ՝ գնաց բնակվեց նրա մտահաղթյալն կա՞լմա-

ծում, Տարոնի և Հաշտյանքի կողմերում, իբրև տրտնջող իր ներսե՞հ հորերորից, այս պատահաւով էլ նա նրանց կոտորածի սեղանը չհանդիպեց: Բայց կեր (իր պզգաստ՝մի կոտորածի) բոթը լսեց, իր հա՞վարչ և Գա՞վազոն որդիների հետ բոլոր բնտանիքով փախա՞մ գնաց Հունաստան:

Բայց մեծն ներսևս Հունաստան գնալիս ետա՞ց սարկա՞վազին ձեռնազրել էր Բազրեանզի և Արշարունիթի եպիսկոպոս և նրան էր հա՞մատա-ցել մեր աշխարհի վերակացութիւյն բոլոր զորժերը միջև: Իր վերա-գարձի ժամանակը, Այս ետա՞ց մեծն ներսևսին էր նման ամեն բանով, մանա՞վանջ ազբաւների խնամատարութիւյն գործում, որի շահմարաններն էլ հենց աղբյուրի նման անտառայան սքանչելի կերտով, ինչպես եղիտայի և Եդիսսի ժամանակ²⁵³, և թագա՞վորին հանդիմանելու մեջ էլ նա խիստ էր և ա՞նա՞վոր ու աներկելու: Սատանան ոչ մի կերպ նրան զիտ-չի չկարողացա՞մ բացի մի բանից, որ նա զգեստի կողմից պերճասեր էր և ձիւտեթ, որի պատահաւով նրան պարտա՞վում և մալարում էին փոխա-կարար նրանք, որոնց նա հանդիմանում էր: Այս պատահաւով նա հրա՞մարվեց շրջի զգեստներից և մազեղեն հագնելով՝ իշով էր ման գալիս միջև իր մա՞ն՞վան օրը:

ԱԲ

ՅԵ ԻՆՉԳԵՍ ԱՐՈԱԿ ԿԱՄԵՆՈՒՄ ԵՐ ԶԱՐՈՅԼ ԵՎ ԶԱՐԿՈՅԼ ԵՐԱՆԵԼԻ ԽԱԿԻՆ՝ ԻՐ ՀԱՆՔԱՆ-ՔՆԵՐԸ ՀԱՆԳՐՈՒՄԵՆԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Երբ Արշակ կամաարականների ցեղը կոտորեց, հրամայեց նրանց զեակները քարչ ատալ, զին զցել առանց թաղելու, որպեսզի չներկ կե-բակուր գտանան, իսկ ինքը, իբրև մեծ հաղթութեամբ պատահում, մի բանի օր ուրախութիւններով անցկացրեց և հրամայեց, որ նրանց միջերկերը բերին և Արմավիրում համարեն: Փորցցին բացին նախա՞ւ-վան գլուղում նրանց կրկու շատ խոր և շատ լայն հորերը և նրանց ա՞վանի սալներով բերին: Սալապանները տեսնելով մարդկային ոսկոր-ներ, որ թափթփված էին փոսի մոտերը և գազանների կերակուր էին զարձել, հարցրին իմացան, որ իրենց տերերի ոսկորներն են. սալներում հա՞մարեցին, եղեղով ծածկեցին, ստարան նույն հորերում թաղեցին: Ար-շակն այս իմանալով՝ հրամայում է սալապաններին նույն հորերի վրա փայտից կախել:

Խաչն առաջին զեպրին շղատաւնեց, իսկ այս անգամ հաստվ և սկեց հանդիմանական խոսքերով թագա՞վորին պարտա՞վ: Արշակ հրամայեց նրան քաչել և քարկոծել: Ե՞մ որովհետև նրա ազգիկները տեղեր ունեն

մեծ նախարարություններից, Ապառնույց բար և զորեղ ցեղից, որանք արհրը հանելով բաշտողներին կհասնու արին և հազին նրանց ձեռքից հափշտակելով իրենց զավառը գնացին: Արշակ հակառակ շքեաց, ծղարուն հանցեց, միգուցե բոլոր նախարարները զրգովեն:

ԼԳ

**ՔԵՌՆՈՍ ՄԵՆԻ ՔԱՎԱԿՈՐԵԼ ԵՎ ՀՈԿԵՄԱՐՏՆԵՐԻ ՊԱՏԱՅԻՆՈՎ
ԳՈՒՐԱՎԱՅ ԺՈՂՈՒԸ**

Բայց Վազն կայսրը մշտնջենական զհ՛շանի օրինակն հենց այստեղ կրելով, Ազրիանուպոլսում հրակն նկատ ու ստակեց, ինչպես արձան էր իր զինավորություններին: Սրանց օտաջավ թեողոր, Սա մինչև հասարը քանգեց կուսրբի մեհյանները, որոնք սուր Կոստանդինուսից միայն փակված էին, այսինքն Արեգակի, Արտեմիտի և Ափրոդիտի (մեհյանները): Բյուզանդիանում, նույնպես ավերեց Գամակոսի տաճարն ու վերանցեց կնկեցու: այսպես նաև Իլիոս²⁵⁴ քաղաքի տաճարը Լիրիանոսի մեծ և հռչակավոր (տաճարը, որ կոչվում էր) որոնք:

Սա հետ զարմրեց բոլոր սուրը հայրերին, որոնք ուղղափառություն պատճառով արտար էին ուղարկված, որոնց թվում նաև Մեծն Ներսեսին բերելով իր մտա Բյուզանդիոն, պահում է մեծ պատվով, մինչև ստուգվի նշմարիտ: հավասար՝ ամբարիշտ Մակեդոնի²⁵⁵ հայտնությունների առիթով, որովհետև նա սուրը հոգուն շեր զմզմանում տեր, և ոչ նրկերը պագելի և ոչ փառաբանելի հոր և որդու հետ, այլ Աստուծու բնությունից օտար, ստացական, ծառա, պաշտույլա, ոչ թե մի անձնավորություն, այլ մի ազդումն եմ թագավորանիտա Բյուզանդիոն քաղաքում ժողովկեցին սուրը հայրերը՝ Հռոմի Գամակոսը, Կոստանդնուպոլսի ներսարհիսը, Ազեքանդրիայի Տիմոթեոսը, Անտիոքի Միլիտոսը, Երուսաղեմի Կյուրիոսը, Նյուխայի Գրիգորիոսը, Գեսարիայի Գեղատիոսը, Նաձեալեմու Գրիգորիոսը, Կիտայի Անփյուլոբիոսը և ուրիշ կայնեղապետներ, ընդամենը հարյուր հիսուն հար, որոնք նկոչվեցին և մերժեցին Մակեդոնի և բոլոր հոգեմարաններին:

ԼԿ

ԱՐՔԱՎԻ ԱՎԱՄԱ ԳՆԱԸ ԸՆԳՈՒՆԸ ՄՈՏ ԵՎ ԷԼ ՀՆՏ ԶԿԱՆՈՒՄԸ

Շաղուհը պատերազմներից զորվալ գազար գանելով՝ Արշակի վրա է ուղարկում ուժեղ զեղով մի ոճն Փահլավիկ Ալանազանի, որ Արշակին ազգակից էր: Արշակը նրանից խույս տվեց, որովհետև անօգնական

մնաց շատ նախարարների կողմից: որոնք իրենց Արշակի թագավորից սաղափաջում, Ալանազանին ձեռք էին մեկնում և իրենց կամքով գնում Շաղուհի մոտ, որից մեծարվելով գնում էին մեր աշխարհը: Մրանից Արշակը առարկում էր պատգամ է ուղարկում Պարսից զորքի իշխանին, թե՛ օժու իմ արշունակիցն ու հարազատն ես, ինչու՞ ես այդպիսի խառնությունը հայտնադով հակառակիչ Շաղուհի հրամանին, որ զուտ ազգականից վրա: Արդ՝ մի քիչ փուլացրու (հայտնանից), որ ես կարողանամ կարճ ժամանակ մի տեղ թարնվել, մինչև շունչ առնեմ և կարողանամ Հունաց կրկիրն անցնել: իսկ զու մեր աշխարհը կզրգովես և ինձանից մեծամեծ բարիքներ կզուես, ինչպես մտերմեմ հարազատիցու:

Ալանազանը նրան այդպիսի պատասխան է տալիս. շեթն զու, ստում է, շինանցիք մեր ազգական Կամառականներին, որոնք ինձանից ավելի մտա հարազատներ էին թեզ, ձեր կրոնի կողմից և միևնույն աշխարհում բնակվելով, ինչպե՛ս կարող ես հուսալ, որ ես կրեման ինձ, որ թեզակից հետո եմ և՛ կրեմով, և՛ բնակությամբ, և ինչպե՛ս կարելի է, որ քո բարիքներին հուսալով, որ հայտնի չէ, թե կստանամ, կորցնեմ այն բարիքները, որ գտնի եմ իմ թագավորից:

Ալանահետ Արշակը, ստատիկ նեղն ընկած, ակամա դնում է Շաղուհի մոտ և արդիվում պահում է Քանի ստիպումներից հարկազրկում՝ գրում է իր Փառանձեմ կնոջը, որ զուր գա: Շաղուհն էլ հրամայում է բոլոր մեծամեծներին, որ Փառանձեմի հետ գան:

ԼԸ

**ՔԵ ԻՆՉ ԶԱՐԻՆՆԵՐ ԲԱՐԵՑ ԸՆԳՈՒՆԸ ԱՅՅԱՍԱՅԱՆԻ ՎՐԱ,
ԵՎ ԱՐՔԱՎԻ ՄՈՒԸ**

Հայոց այն նախարարները, որոնք Արշակից առաջ ձեռք էին մեկնել Պարսից Շաղուհի թագավորին, երբ թմացան, թե իրենց կանանցն էլ կանչել է, ինչպես և այն նախարարներին, որոնք հավատարիմ էին մնացել Արշակին, երբ տեսան նաև, թե Ալանազանը գնաց, և մի փոքր դուռը է, որ այս բանի համար եկել է, միտանեցին, նրանց հայտնեցին և իրենց կանանց ու որդիներին առնելով՝ փախան Հունաց աշխարհը: Փառանձեմն էլ իր մարդու կողմն չգնաց, այլ գանձերով հանդերձ ընկավ Երուսաղեմ թերզը: նա լուր ուղարկեց իր Փայտ որդուն և հույս ուներ Շաղուհի ձեռքից ազատվելու: Շաղուհի սրտ վրա զայրանալով՝ Արշակի սուները կապում է կրկաթե շղթաներով և ուղարկում է հուսթաստա-

հունական զորքերը, ոչ որի բաց շնորհիւ, Վերցնել նույնիսկ քաղաքների հետեւակ պահապաններին, որոնք մեծաքաղաք փրկապետն էին կրում:

Պատերազմը խորացնելով Միջրոմ գաղութում, և ճակատների իրար մտակցան: Հայոց բար նախարարների պատանիներն իրենց կամրով խիզարիւնով մասն երկու ճակատների մէջ, ապափորցում էր իրենց սպարապետ Սմբատ ասպետի, Բագարատի որդու, որ Բագարատույնաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի միջեց էլ զորս կէկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մէջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրով եկան: Երբ Պարսից պատանիները հետ էին գտնում, մերսեր անմիջապէս, հասնում էին նրանց հետեւից և ինչպէս փոթորիկ, որ անտար տերեւափոխ է անում, այնպէս էլ նրանք արագորեն ներգրկեցով նրանց վեր էին գցում ձկնորջ, զիսկները գետնի երեսին փռում, բանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մէջ մտնել, Իսկ երբ պարսիկներն էին մերսնց շուտ տալիս, արանք մտնում էին Հունաց վահաններով պատասպարված ճակատը, իրեն մի անուր քաղաք և ամենին չէին վաճաճում: Տրոպոնոս Գորգուսուր, հետեւակ զորքի հրամանատարը, այսպէս վահաններով պատեց Պատի ճակատը, ինչպէս պարսպով:

Տրոպոնոս Հունաց զորքերն սպառնալիքով էին ասկեղն և արծաթեղն զենքերով և նրանց ձկնոր էլ նույնպիսի զորքեր էին կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարսիկ էին կազմում, արանցից շատերը իրենց զգեստների զգյա և կաշյա պահպանակների դատճառով կարծիք բարձրի անէր էին ստանում, և նրանց վրա անխաչում վեները²⁶², իրեն նշաններ, ժածանվում էին սաղարթախիտ ժուռերի սաղարթների նման, Իսկ վիշապների²⁶³ գալարումները, որոնք բաժանուց ուռչելով աճապին կերպով բացել էին բերանները, որիչ բանի չեմ կարող նմանեցնել, բան էթմի մի ազամանդա լեռան, որ ինչում էլ զիսի ծովը, այդիերն Հունաց ամբողջ ճակատը զեպի պարսիկական զորքը, որովհետև արանք էլ նմանում էին մի հզոր գետի, զեպի մի կողմ ծովալայտ, որոնց հագած զբանները արգարն չրի գուշի սպաճորտութուն էին քոզմուս:

Երբ մեծն ներսն այն թուրք տեսավ, բարձրացավ նպատ լեռան զուրբ և ձևները զեպի երկիրը բարձրացրեց և առանց իջեցնելու ազոթք էր անում, նախաժողովարն Մոսկոնի նման²⁶⁴, մինչև Երկրորդ Ամառիկ պարտութուն կրեց:

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դիմուղեմ, պղնձապատ վահանների ցուրք լեռների վրա էր փայլատակում ինչպէս մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) գուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զբահաժորդները ինչպէս փայլատակող ճառագայթներ, արանց աեսրից միայն պարսիկական զուսնը երկուդի մեջ ընկավ, բայց մի փչչ նաև մեր զուսն:

Կր, որովհետև (զիմացից) ծագած արևի պատճառով չէր կարող զիմուցնել նախ: Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպը հովանի եղավ և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսիկական զեպի գնեմ: Կովի խառնուրդով մամանակ Մուսնդարուն Կամարականը պատահեց մի մեծ խմբի, որի մէջ էր բաշ Ենթիբը, Անկան²⁶⁵ Քաղաժորը, որ ճակատի մեղաեղումը պինդ կանխում էր՝ միջին զեպի զուրս անցած: Մուսնդարուր հարձակվեց, խումբը ճեղքեց և բաշին գնաին սապալեց շանթահար եղածի նման, և խումբը շուտ տալով փոխուստի մասանց: Եվ այսպէս Հունաց և Հայոց զորքերն առհասարակ, երկմտին օգնութիւնը զբարացած, թըշնամիների զիսկներով յոյրը գաշտը լքին և մնացածներին փախցնելով չայածեցին: Արանց Քվում էր և Առանյոր, Աղվանից Քաղաժոր, որ խոցով էր Մուշեից, Քանակ Մամիկոնյանի որդուց, և պատերազմից զուրս հանեցին:

Բայց ամբարիշտ Մեհրուստանի մին վերջովորված լինելով նա լիարդացով փախչողների հետ արագ հետանալը Հայոց Մծրտոս սպարապետը անապարիտով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եղով զորքերը կոտորեց և այն թշվառակներն ձերբակալեց Կազալովտի եղգնուտի ափին: Մտածելով, թէ զուցե մեծն ներսեր նրան կփրկի, բանակը շտարով նրան, այլ նույն տեղերում ամբարիշտին փշացնելու համար սպարապետ է գտնում վրանարնակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միս խորովին երկամ շամփուրով: Նա շոտմարում արաքսնելով երկու փաթ բուրբուք պղպեղի ձեռով և շիկացնելով սառց, սթեց պատկում նմ, Մեհրուստան, որովհետև զու ձգտում էր Հայոց վրա Քաղաժորցնելու և իմ սպապետն պարտն էլ բեզ պատկել իմ հայրենի իշխանութիւն կարգով: Եվ կրակի նման կեծ (շամփուրը) զրեց Մեհրուստանի զիսին, և այսպէս այն շարք սասակեց: Արևուտան երկիրը խոցազովեց՝ Պատի ձեռք տակ նվաճվելով:

ԼԸ

ՔԵ ԵՆՆՉԵՍ ԳՈՂԸ ՍՈՒՐԸ ԿԵՐԵՍԵՐԻ ՄԵՆՉԱՆԻ ԳԵՂ ՏԱՍՈՎ ԿՏԱԼԵՑԵՑ ԶՐԿԵՑ

Երբ պատերազմները վերջացան և երկիրը խաղաղվեց, մեծն ներսերս սեխ էր հաստատում Պատ Քաղաժորի և նախարարների մէջ, որ արքայութիւն ճանապարհով գնան, որպեսզի նրանց զորքերը համապատասխան լինեն քրիստոնեական հովանին, որ Քաղաժորը հորը

չմանի, անիրավություններ չգործի ու չզրկի, այլ ուղղութիւնք վարվի եւրոպարներէ Տեա, հայրական խնամքով, նրանք այլևս շատարական ու շեղանան նրանից, այլ ծառայեն համարարութեամբ: Այս ժամանակ Պապը Սպանդարտա Կամարականին վերագործրեց ամեն ինչ, որ հափշտակել էր նրա Արշակ հայրը՝ Երեսկի և Արշարունյաց գավառը, որոնք պատկանում էին Կամարականներէ ցեղին, (բայց) ոչ իբրև իր Արշակ հոր պահովութեամբ անիրավարք (նշում), այլ իբրև պարզ քաջ Սպանդարտի ծանայութեան համար, որ սպանել էր Ղեկաց Սաղավորին: Այսու նախարարներին էլ վերագործրեց (նրանց կրած) գրկանքները, ցույց էր տալիս անընչասեր բարք և սարսում էր ստատարաբ:

Բայց որովհետև անտիպի անտիպ գործելի կյանք էր վարում և սրա պատճառով մեծն ներքսին հանդիմանելով ու նախատվում էր, նրան իսկ արձակ էր նաշում, մտածում էր գիտակ, բայց ինքնակալ Քեղոսի (Կրկնյոզից) չէր համարձակվում հայտնի կերպով նրան վնաս հասցնել: (ուստի) գաղտնի կերպով ստոր ներսեսին մատուցու զիգ խցցնելով գրկեց կյանքից⁶⁶, որ երկնայապատեան ամբողջ գրավեց Երեսունչորս տարին: Երանելի ներսեսն այս աշխարհից փոխվեց Եկեղյաց գավառում, խախ կռված գլուխում: Պապ Սաղավորը նրա մարմինը վերցրեց, տարավ Քաղց Քիլ ավանում, եղևությանը թաքուն պահելով:

ԼԹ

**ՍԱԼԱԿԻ ԱՅՈՒՌԱԿԱՆՈՒՅՑՆԷ ՄԱՌՆԷ, ԵՎ ՊԱՊԻ ՍՊԱՆԿԵԼԸ
ՔԵՌԿՈՍԻ ՋԵՌԷՈՎ**

Անուհետև Պապ Սաղավորը անհանելով, որ բոլոր հոգիներ պում են երանելի ներսեսին, հարկից տրեւանքով փնտրեց ու գտավ Ագրիանոսի ցեղից ու ժառանգութեանց մի ոմն Սասնիկ, որ զովութեանից հետո չէր և նրան նշանակեց ներսեսի փոխանակ առանց Պատրիարխի մեծ արքայախոզորնի (ձեռնագրութեան)⁶⁷: Նա ամբողջ նստեց շորս տարի:

Բայց Պապը լսեց, թէ մեծն Քեղոսը Բյուզանդիայից զեկի Հում գաղխ գործքով մտավ Քեստանիկի և իջևանի պատճառով խռովութեան ընկավ նրա և բազարացիների միջև, կոխով ծագեց և թէ ինքնակալը հաղթեց և բազարացիներին տասնէինգ հազար մարգ կտորեց, Այս բոլորը լսելով՝ Պապն այնպես կարծեց, թէ այդ խռովութեանները Երկար պիտի տանէ, ուստի (Քեղոսին) արհամարհելով սաստիակեց նրա զեմ և ինքն իր կորուստից զրգովելով Տերևտիանոսին ու նրա զորքը հայտնեց և

սկսեց պատերազմի պատրաստվել: Բայց քաջն Տերևտիանոսը մեծն Քեղոսից հրաման ստանալով՝ կրկնի վրա հետ գարձավ: Եվ բախտը նրան այնպես հաջողեց, որ հանկարծակի հարձակվեց (Պապի) բանակի վրա, ոմնաց սրով կտորեց, մյուսաներին փախուստի դարձրեց: Այստեղ մեծ քաջութեամբ գիմարտութեան էր ցույց տալիս Անձնացյաց նահապետ Գեկը, Պապի արևելյան գործի սարսափալարը, նրան հաղթող Տերևտիանոսը անձամբ սպանեց: սրով նրա գլուխը կես անելով, և Պապ Սաղավորին թոնկը: Պապն ազուցեց նրան, որ շմեղուն, այլ որ ինքն կայսրին ներկայանա: Քաջ Տերևտիանոսը զիստով նրա խնդրածը շնորհեց: Նա երկաթե կապանքներով տարվեց մեծն Քեղոսի առաջ և քստ իր անզգամութեան սակերով զիստավեց, լսելի տարի Սաղավորիցու հետ:

Խ

ՎԱՐԱՉԿԱՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆՈՒ ԵՎ ԿԱՊՎԵՆՈՒ ՄԱՌՆԷ

Բայց բարեկործ Քեղոս Ավգոստոսը, Մեծ կռվածք, իր (Սաղավորութեան) բանեկերոց տարում Հայոց վրա Պապի փոխարեն Սաղավորեցրեց մի ոմն Վարաչգասի Կայն Արշակունյաց առնից: Այս Վարաչգասը երիտարարգ էր տարիքով: զրոտտ, հաղթունտասի, ուժեղ, լի արիության բուր գործեկով և շատ հզոր նետանգութեան մեջ: Եսպուհից փախելով նա փնայեց էր կայսեր գուռը և այնտեղ քաջ հանդիպալեց: Նախ Պիտայում⁶⁸ քանցքամարտիկներին հաղթելով, հետո հելլոպոսիների Արգի քաղաքում կես սրում մի թանի առյուծ կտորեց, որի համար Ոլիմպիական հանգեան բժշկամարտեան խաղերում փառք վտատակեց և հարգաբեր: Բակ այն քաջ և արիական գործերը, որ նա կատարեց Վանկվարաների⁶⁹ սպիտի զեմ, համարձակվում էմ ասել, թէ հափտար էին ստոր Տրգատի (գործերին), որովհետև թշնամիների կողմից հինգ ախյան հարձակվեցին նրա վրա և նա մեկը մյուսի հետեից բոլորին սրով կտորեց, և մի բերդի վրա դիմելով, բերդի պատվարի վրա տասնելոթ մարգ նետով զարնելով իրար վրա ներքի գործեց: ինչպես շուտ հասուհացած թղերը թափում են սաստիկ մորկեցի:

Երբ նա իբրև Սաղավոր մեր աշխարհն եկավ Եսպուհի հիսունէինգերորդ տարում, առաջին կտվում պատահում է մի բանի ստորի սպառակների Գարանաղիի սրվար տեղերում: Նրանց փախուսական և անուժ և հետևներից ընկնում: Բակ նրանք Եփրատի նեղ տեղում կամրջի անցնելով՝ փայտը հեռը զցեղին իրենց հետեից: իսկ նա հասնելով,

վազելով թագի եփրատի վրայով, ալվեի քան լակեանցի Քրիստոսի վազ-
քը²⁷⁰ ցամաքելու կանգունի շափ. այստեղ մի նոր Աբիլլես էր հանդես գա-
լիս՝ Սկամանդրոս գետի²⁷¹ վրայով ցատկելիս, Ավագակները դարձորած
գնեքերը պցնցին և անձնատուր եղան:

Այսպես իր երիտասարդության քաղցթյաններից հարբած լինելով՝
Քաղցթորության մամանակ էլ չէր հնազանդում Հունաց վերականցու
զորքերի խրատին: Այլ պատգամավորներ է ուզարկում Շապուհի մաս,
որ իր սղիկներից մեկին իրեն վրտալան տա և ինքը Հայոց աշխարհը
կրտն կզարմեն: Հունացի զորավարներն այս խմանալով, հայտնում են
կաշարին Ինքնակայ Քեղարց Տրամայեց նրան բունն, եթե նա իր կամքով
կաշարի կոշիկն չգնա: Ուստի հարկադրված իր կամքով գնում է կաշարի
մաս, հուսալով թե ստա կհանն Ավգրատասին: Իսկ կաշարը նրան նույնիսկ
սեռուկան շարժանացրեց, այլ հրամայեց թրակաթի կապակներով տանել
Ովկիանոսի Քուրխն²⁷² կղզին, չորս տարի կապավորելուց հետո:

Բայց Վարազդատի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսական եղավ
Զավենը, նույն Աղբիանոսի ազգականներից, չորս տարի:

ԽԼԼ

ԱՐՏԱՆԻ ԵՎ ՎԱԳԱՐՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ Քեղոս Վարազդատի փոխանակ Հայոց վրա թագավորեցրեց
Պապի երկու որդիներին, Արշակին և Վաղարշակին, այսպես մասնելով,
Թե երկուսը չեն միտարածի պատասաբելու համար: Այս պատանիների
մեքն իր մաս պահելով՝ նրանց արձակում է զորքով իր կողմից էլ
համատարիմ մարզիկ վերականցու նշանակելով: Մրանք եկան, զրազե-
ցին մեր աշխարհն ու արիւնցին՝ արխարար կոթիվներ մղելով պարտիկ-
ների դեմ: Նրանք իրենց կին առան Արշակը՝ Մշունեաց Քարիկ նահա-
պետի զուտերը, իսկ Վաղարշակը՝ Սահակ ապետերին: Եւ նա նույն տարին
մեկավ:

Բայց Արշակի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսական եղավ Աւ-
պարակեար, Շա՛նակի և Զավենի ազգականը, հինգ տարի:

Իսկ մեծն Քեղոս պատերազմի զուր գալով՝ Միգրումանն²⁷³ քա-
ղաքում հիվանդացած է մեկավ, թագավորութունը թողնելով իր որդի-
ներին, Արիագիրտին Բյուզանդիան և Սեղիթոսին Հասքը, որոնք չեզան
զովկի և արժանավոր իրենց հոր առաքինության:

ԽԼԸ

**ԱՍՏՆԱՍԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՄՐՈՒ ԲԱԺԱԿԱԳԵԼԷ ԵՐԿՈՒ ԱՐՏԱՆԻՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՁԵՆՔԸ ՏԱԿ, ԵՐԿՈՒ ԱԶԳԵՐՈՒ՝
ՊԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՐՑՆԵՐԻ ՀՊԱՏԱԿԱԳԵԼՈՒ**

Շապուհն իմանալով, որ Արկազն ուղղածիւս չէ, նրա հետ խաղաղու-
թյուն է հաստատում, որովհետեւ հաղթված ու շարզված էր նրա հորից,
մեծն Քեղոսից: Արկազն էլ համաձայնում է հաշտութուն անել, մանա-
վանդ իր զորագլուխների պատճառով, որովհետեւ թեպետ երանելի Քե-
ղոսի սպրած մամանակ Աստված նրան էր շնորհել հաղթութունը, սա-
կայն զորագլուխները հոգեած ձանձրացած էին մշտական պատերազմ-
ների նեղութունից: Ուստի համաձայնության գալով, կամավորական
հանձն առավ Միգրագետը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահմաններ
գնելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորու-
թյունը, Ալարատը, և Պարսից բաժնում ընկած բոլոր մասը և դեպ
մեր աշխարհի արժանաչան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մեր պատճա-
ռով, որ մեկու էր կայսերական թաղաքում, այլ լավ համարելով եվտզ
կողմին տիրել, քրիստոնչյա թագավորի հպատակվելով, քան շատ տե-
ղերի իշխել, մանկելով հեթանոսների լծի տակ, նրան հետեւեցին ու գնա-
ցին Շապուհի բամին նախարարութուններն իրենց կանանց և որդիների
հետ, թողնելով իրենց գույքը, գլուխներ ու գաստակերտները:

Մրա վրա Շապուհը լարանալով գրում է Արշակին. «Ինչո՞ւ իմ և
կաշարի մեջ պատերազմ ես սրբողում, իմ բամին նախարարութունները
(թեղ հետ) տանելով: Արշակից նա լուում է պատասխան. «Որովհետեւ
նրանք չլին համարում պարտիկ առաջնորդով կառավարվել: Աստի եկան
իմ հետեկը: Արք, եթե դու ինձ հավատասա քո բամին իշխանութունը,
իջեպես կաշարի իրենը, ես պատրաստ եմ թեղ էլ ձառույրել, ինչպես և
կաշարին: Իսկ եթե այս թեղ հանկի չէ, և նախարարներն իրենց կամքով
կամենան զանաւ, ես արգելք չեմ լինիս: Շապուհն այս լսելով, իր բամին
վրա թագավորեցրեց Խոսրովին, նույն Արշակունչաց ցեղից, և իր բամին
նախարարներին, որոնք գնացել էին Արշակի հետ, հրովարտակ գրեց
այսպիսի բովանդակութամբ.

Շապուհի բուլղը նախարարներին

«Պաշտպաններին մեջ քաշ, արքայից արքա Շապուհ, Հայոց նա-
խարարներին, որոնց իշխանության կալմամենն ընկել են իմ բամին մեջ,
շատ ողջույն եմ շնորհում մեզ:

Հասկանալի էր մեում՝ Քարգոմանիչ լինելու պատճառով. Ուստի ես միտ-
քը դրեց մի հնարք գտնել, Հայոց լիզբի համար աստեր ստեղծել, և
աշխատանքի անձնատուր լինելով դանազան փորձերով շարշարում էր:

ԽԸ

ԱՐՁԱԿԻ ՄՈՏ ԵՎՈՒ ԿԱՆՈՒՄԱՐՆԵՐԻ ԳԱՐՁԸ ԽՈՐՈՎԻ ՄՈՏ

Հայոց նախարարները տեսնելով, որ հույները նրանց վրա թագա-
վոր լնչանակեցին, դժվար համարելով անառաջնորդ լինելը, որոշեցին
կամավորապես հնազանդվել Խոսրով թագավորին: Ուստի նրան թուզք
դրեցին այս բովանդակությամբ.

Նախարարների թուզքը Խոսրովին

«Մտրատելառ Գագավոնը և Հունաց բաժնի Հայոց բոլոր նախա-
րարները, մեր տեր Խոսրովին, Արարատի կղզիի թագավորին, ողջունելով:

Տե՛ր, զու ինքը գրեաւ մեր հաճատարութիւնը հիշատակաց ար-
ժանի մեր Արշակ թագավորին, որը մենք անխախտ պահեցինք մինչև
նրա մահը: Այժմ մենք որոշել ենք նույնպիսի հաճատարութեամբ թեզ
ձառանկել, և՛ թե այս երեք բանը պայմանագրով մեզ կհաստատես. առա-
ջին՝ շեռ հիշի մեր հանցանքը, որ թեզ հեռ պատերազմեցինք, ստիպմամ
և ոչ թե մեր կամբով. երկրորդ՝ որ մեզ կվերագործենս այդտեզ Պարսից
բաժնում կգամ մեր բոլոր ծառայողութիւնները, որ արբունքը գրավե-
ցինք. և երրորդ՝ որևէ հնարքով մեզ կպագասս կայսրից, որպէսզի վերա-
դնեն մեր բնակութիւնները, որոնք մեզանցից իշխանութիւն ունեն այս
(հունեական) բաժնում: Եվ այս ուխտի պայմանը կզրեա, խաշի կերբով
կհաստատես, որը տեսնելով մենք կփութանք բո ծառայութեան մեզ
մանկու: Ողջ կդիր, մեր տերդ»:

Խոսրովը դրում է պատասխան.

Խոսրովի թուզքը նախարարներին

«Քաշարանց Խոսրով, Հայոց թագավոր, Գագավոն սարատելատից
և բոլոր նախարարներից, շատ ողջունելով:

Որբախ կեզք և մենք էլ ողջ ենք և ուրախացանք մեր ողջութեան
լուրն անկելով: Ահա մեզ ուզարեւում ենք ուխտի պայմանագիրք մեր
խեղբորմի համաձայն: Առաջին՝ որ չենք հիշի մեր հանցանքը, որը մենք
հանցանք թակ չենք համարում, այլ իբրև երախտագեան մարզկանց հա-
ճատարութիւն զեպի Արշակունի՝ թագավորը, որին ծառայում էիր,

ինչպես, հույս ունենք, կինքը և զեպի մեզ: Երկրորդ՝ որ մեզ կվերա-
գործենք մեր այն ծառայողութիւնները, որ գրավել ենք արբունքը, բա-
ցի նրանցից, որ սմանց պարզեցինք, որովհետև թագավորների պար-
զեցները հեռ շեն անգիտում ենք հանցանք չեն գործել (ստացողները),
մահաժանց որ գրանք արզեն մտծվել են մեր տիրոջ՝ արքայից արքա
հապուհի զիմանք: Բայց դրա փոխարեն մեր (ժառանգութեան) պակասու-
թիւնը կիրաքենք արբունքից: Երրորդ՝ որ մեզ կպագասենք Հունաց
գործակալներից, թեկուզ կայսրի հեռ պատերազմելով, թեկուզ խաղա-
ղութեամբ:

Իսկ թեզ, Գագավոն²⁷⁷, իմ արշունակից և հարազատ, կպատմեմ ոչ
թե բո վագեմի ազգականութեան համաձայն, այլ բոտ այժմյանի՝ բո
մոր Արշակունի Արշակունի ծագման. ուստի թեզ բո հայրական կամ-
տարական (ցեղից) հանելով, կմտցենեմ բո մայրենական, այսինքն իմ
ցեղի մեզ, Արշակունի անունով»:

Գագավոնն այս տեսնելով՝ շատ շուտով բոլոր նախարարներին
գարծնում է Խոսրովի մտա և բոլոր խեղբորմներն ու խոտացվածները
մեզ բերելով բախտավորում է և շատ փառավորում: Բայց Սամվել
Մամիկոնյանը մեզ գցելով Խոսրովի թուզքը և նախարարների թղթի
պատճենը՝ նրանցից գատուցել ու զնաց Արկազի մաս: Որովհետև ես
սպանել էր իր հորը՝ Վարդանին, ուրացութեան պատճառով, ինչպես և
մարը, Տաճատունում, ուստի երկուզ կրելով պարսիկներից և Արծրունի-
ներից, իր քեռիներից, չէր համարձակում հույներից անջատվել: Ար-
կազը նրան բարեք արավ և հրամայեց այլ թղթիք օրինակները, հու-
նարեն գրութեամբ, իր զիվանք զնեն, որպէսզի պատասխան ցեղերի
հիշատակը պահպանվի. և մինչև այսօր էլ մնում են:

ԽԹ

ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՈՒԿԵՏԵԼ ԼՁՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵՆԵ ՍՆՆԱԿԻ ԵՎԻՍԿՈՊՈՍՏՈՒՅՑԱՆ ԱԹՈՒԸ ԿՍՏՆԸ

Երբ Խոսրով տիրեց Հայոց բոլոր նախարարներին, ինչպես ցանկանում
էր, Արկազին գիմում է խնդրելով, որ իրեն հաճատա Հայաստանի հու-
նական մասն էլ, որը շեն պահելով նրան ճշտութեամբ հարկերը կվճա-
րի, ինչպես նրա գործակալները: Եվ Արկազը կասկածելով Հայոց նախա-
րարների մխարանութիւնից, թե նրանք մխարանելով իրենց բաժնիք
կանեն և պարսիկներին կտան, կատարում է Խոսրովի խեղբորմը:

Արանից հեռու վախճանվում է Ասպուրակին կարևորագոտապետ և

հոսքովը նրան հարող է նշանակում Սահակին, մեծն ներսերի որդուն, Արամայիցնեան որդու, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Սա բոլոր առաքինություններով իր հայրերին նմանեց, ազոթի կոզմից գերազանցելով: Արժհետև նա հաճախեց վաթսուն աշակերտ մայրաքաղաքների սպուղներին²⁷⁵ նման, կրոնավոր մարզիկ, մազկզն հագած, երկաթով պատած, օտարորդի, որոնք միշտ շրջում էին նրա հետ, որոնցով եկեղեցական պաշտամունքի կանոնը անխափան կատարում է անապատականների նման և մեր աշխարհի հոգոր բաշում էր աշխարհականների նման: Նրա մոտ եկավ Մեսրոպը հայերեն գրերի հարցի առիթով և ախաժ, որ նա ավելի եւ քափաղաժ է այլ բանին: Ետա ջանքերից Հետո, երբ օգուտ չուեսու, կարճալ աղորթի պապիկնեցին, Աստուց խնդրելով: Միմյանցից բաժանվելով՝ Մեսրոպը դեպ իր կայսրանք: Խոտակյաց վարքի անձնատուր լինելով՝ ավելի ու ավելի ճիշ էին թափում:

Երկուսն էլ հարձակվեցին իրար վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկազի հետ և առանց (իր) հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց մեծն Սահակին, ուստի նրան մեղադրություն ուղարկեց սպանակիրով: Խոսքովը բո՞րոստացավ, խրխտանալով հանդիմարար պատասխանեց և պատգամավորների անարգանքով հետ զարժոնց: Եվ իսկույն սպեց խոսել Արկազի հետ, որ Եսպուհի հետ (կնքած) հուշատվուներ լուծե և գործով իրեն օգնե, և ինքը բուր մեր աշխարհը նրան կգործեն: Բայց Եսպուհը մեր լրատուն, նախարարներից հրապուրվելով անմիջապես իր Արտաշիր որդուն Հայապատար է ուղարկելով մեծ գործով: Եվ որովհետև Արկազ հրամարկեց Խոսքովին կողմնակից դառնալ, նա օտար ազգերից ոչ որի օգնական չգտնելով և չկարողանալով ոչ զիմացրել և ոչ խուսափել Եսպուհից, դեպք նրա մոտ:

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԱՊՎԱԵԼ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈՒՆՈՐԵՆ ՆՐԱ ՎՈՒՄԵԱԳՈՒՆ ԵՐԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ

Բայց Եսպուհը նեկացած էր Խոսքովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկազի հետ և առանց (իր) հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց մեծն Սահակին, ուստի նրան մեղադրություն ուղարկեց սպանակիրով: Խոսքովը բո՞րոստացավ, խրխտանալով հանդիմարար պատասխանեց և պատգամավորների անարգանքով հետ զարժոնց: Եվ իսկույն սպեց խոսել Արկազի հետ, որ Եսպուհի հետ (կնքած) հուշատվուներ լուծե և գործով իրեն օգնե, և ինքը բուր մեր աշխարհը նրան կգործեն: Բայց Եսպուհը մեր լրատուն, նախարարներից հրապուրվելով անմիջապես իր Արտաշիր որդուն Հայապատար է ուղարկելով մեծ գործով: Եվ որովհետև Արկազ հրամարկեց Խոսքովին կողմնակից դառնալ, նա օտար ազգերից ոչ որի օգնական չգտնելով և չկարողանալով ոչ զիմացրել և ոչ խուսափել Եսպուհից, դեպք նրա մոտ:

Արտաշիրը նրան թագավորությունից զրկելով՝ նրա տեղ նշանակում է նրա Վասմազունը եղբորը, բայց ոչ Սահակին և ոչ էլ Խոսքովից նշանակված նախարարներից որևէ մեկին թողնեց, այլ խախտեց իրենց պատվիկներից²⁷⁶ նաև հրամայեց, որ հույներին հետ էլ նախկին կարգը պահպանեն: Եվ մի ստվար զուեղ (Հայաստանում) թողնելով՝ ինքն շտապում էր Տիգրան հասնել, աչքի առաջ ունենալով հոր ծերությունը,

իր հետ առնելով Խոսքովին, Անհայտ կոչված բերքը դեկու համար, հինգ տարի թագավորելուց հետո: Նրա հետ առաջով նաև Գաղավանդին՝ կապանքներով, նրա թաշտիցներից կապանքներով, և հրամայեց արքունիքը քրավել նրա տունը, ինչպես և նրա Եսպուհը կարող և Պարզն Ամասունու (տե՛սեր): Արժհետև այն երկուսի վրա հետաձուտ լինելով՝ հարմար ժամ դասել իրենց Խոսքով թագավորին ազատելու, բայց չհաջողեցին, որովհետև նրա ստանկը շղթաներով կապված էին: Երեսու կողմ տեղի ունեցավ, որի մեջ սպանվեցին Եսպուհը և Պարզին: Գարգինի կապանավորելով տարան Արտաշիրի առաջ և նա հրամայեց, որ նրանից տիկ հանեն, (փշելով) ուռեցնեն և Խոսքովի աչքի առաջ դնեն շարունակ:

ՄԵՐ ԱՍԿԱԿԻ ՏՈՒՐՈՆ ԳՆԱԸ ԵՎ ՎԵՐԱԳՆՈՐԸ ՄԵՍԵՐԱՆԻՆԵՐՈՎ ԵՎ ԳԱՍՎԱՆԵՐՈՎ

Մի բանի սուրբ և երևելի մարդիկ, որ մեր աշխարհի նախարարների և եպիսկոպոսների մեջ առաջիններն էին և մեր լուսավորության պատճառները, որը ծնունդովս մեր մինչև մեծն Սահակ, որ այնու առաջ գալիս չունեցավ, այլ մի դուստր Սահականուչ առնելով, որ ամուսնություն արվեց Համապատկ Մամիկոնյանին: Եվ երբ Սահակ առաջորդ, Հայոց բաշ սպարապետը, մեռավ, սուրբ Սահակն ազալում էր Խոսքովին, իսկ նրա կապվելուց հետո նրա եղբորը՝ Վասմազունին, որ (Սահակ սպարապետի տեղ) նշանակեց (Համապատկին), բայց Վասմազունը հրամարվում էր այլ բանն անել առանց արքայից արքային հրամանի, հիշելով, որ հենց այսպիսի բաների պատճառով վշտել է կրում իր Խոսքովի կողմից: Բուստի (ս. Սահակը), իր ազգի թախանկելուց, (Թագավորից) թղթեր առնելով անձամբ գնաց Պարսից Արտաշիր թագավորի մոտ, որ իր հոր յոթանասունամյա թագավորությունից հետո թագավորաց չարս առի:

Մի բանի սուրբ և երևելի մարդիկ, որ մեր աշխարհի նախարարների և եպիսկոպոսների մեջ առաջիններն էին և մեր լուսավորության պատճառները, որը ծնունդովս մեր մինչև մեծն Սահակ, որ այնու առաջ գալիս չունեցավ, այլ մի դուստր Սահականուչ առնելով, որ ամուսնություն արվեց Համապատկ Մամիկոնյանին: Եվ երբ Սահակ առաջորդ, Հայոց բաշ սպարապետը, մեռավ, սուրբ Սահակն ազալում էր Խոսքովին, իսկ նրա կապվելուց հետո նրա եղբորը՝ Վասմազունին, որ (Սահակ սպարապետի տեղ) նշանակեց (Համապատկին), բայց Վասմազունը հրամարվում էր այլ բանն անել առանց արքայից արքային հրամանի, հիշելով, որ հենց այսպիսի բաների պատճառով վշտել է կրում իր Խոսքովի կողմից: Բուստի (ս. Սահակը), իր ազգի թախանկելուց, (Թագավորից) թղթեր առնելով անձամբ գնաց Պարսից Արտաշիր թագավորի մոտ, որ իր հոր յոթանասունամյա թագավորությունից հետո թագավորաց չարս առի:

Նրանից շատ մեծարանք գտավ, նախ՝ պահլավիկների ազնվական ցեղի պատճառով, և երկրորդ՝ որ Ասպուհ իր մտառներին հարգելի և պատգամվոր է հանգիստացնում անհավատների առաջ: (Թագավորը) նրա խնդիրներն ամբողջապես կատարեց: Նախ նրա Համապատկ փեսայի վերաբերմամբ, և ապա նրա առաջ հանցավոր Վասմազունի և Ամասունի ցեղերի մեղացորդների վերաբերմամբ, որոնք պահ էին մտել

Քարիզի էին անհայտ տեղեկրում: (Ս. Սահար) խնդրեց նրանց գնալ, ինչպես ստավաճախին հրաման է. որ որդիները իրենց հայրերի հանցանքների համար չդատվեն, մանավանդ որ հանցավոր հայրերի հենց իրենց հանցանքի համար մեղան: (Քաղաքը) նրանց մեացորդներին կյանք շնորհելով՝ հրամայեց այդ երկու ցեղերի տները, որ արքունիք էին գրաված, նրանց վերադարձնել, բայց նրանց շնատատելի իրենց նախնին հարեւական դա՛նում, այլ շատ նախարարներից ներքե դասել, կրտսերազույն նախարարների շարքում: Իսկ Համազասպի ցեղը՝ աշխերն Մամիկոնյան տա՛մբ վեր բարձրացնել, որպեսզի Հայոց նախարարների մեջ հիշգրտուր զա՛ր գրավեն, և այսպես էր գրել իր զիվանում:

Արովհետև (պարսիկները) սովորաբար այս երկու կարգն էին աշտում. երբ նոր թագավոր էր նստում, իսկույն արքունական գանձարանում եկած բոլոր գրամները փոխում էին՝ նորի պատկերը գրոշմելով, զիվանի, գրաթյուններն էլ փոխում էին նրա անունով, հինք շուշուցանելով, այլ փորձել զանազանելով: Իսկ է՛կե երկուր ժամանակ թագավորն էր և նոր աշխարհագիր աներ, այս զիպում զին էին զցում ինչ՝ որ հնից (մնացած ու) փոփոխված էր, որպեսզի բոլորը նորի անունով գրվի: Արդ՝ Արտաշիրի կարճատև թագավորության պատճառով նոր աշխարհագիր անելու ժամանակ չունեցավ, այլ հրամայեց հնից փոփոխված (զիվանում) գրել այս ամենը, և սույ Համազասպին (վերահիշյալ) գահն ու պատիվը՝ դուռերի և գատակերտների իշխանութվամբ, այլև Հայոց սպարապետությունը, որին ցանկանում էր, և մեր Վասնշապուհ՝ թագավորին արեց հետևելու հրովանակել:

Արտաշիրի թուրք Վասնշապուհին

«Մազզեզանց բաշ, արքայից արքա Արտաշիր, մեր եղբոր Վասնշապուհին, Հայոց թագավորին, շատ ողջույն:

Ստացա թղթերդ, որ գրել էիր Մասնիկ եպիսկոպոսի մասին, և հիշեցի սրա նախնիների կրթութիւրը, որոնք Սուրենյան Պահլավի նախարարն էին և հոտորութվամբ հանձն ասան իմ նախնի և իմ համանուն Արտաշիրի տերությունը, և այնքան ավելի նրան սիրեցին, քան իրենց ազգայիններին, որ շքավականացան միայն այսուհի Պարսից արխարձում նրանց հետ կազել, այլև նրա (Արտաշիրի) պատճառով մեր աշխարհը՝ զարով սպանեցին ևսորովին, թո նախնուն և իրենց կատարում սպանության աուշքը հատուցին իրենց մա՛նով: Իսկ սպանողի որդին, Գրիգորը, հիվանդացած Տրգադին բժշկելով՝ վերագործեց նրա կորցրած կյանքն ու թագավորությունը, որի պատճառով ավելի շատ

կրթաավոր եզավ զնայի մեզ: Ուտի (Մասնիկ եպիսկոպոսին) որդեացած Համազասպին զորքից զրա սպարապետ նշանակիր մեր հրամանով և նրա ցեղին տար նախարարներից մեջ պատմել հիշգրտուր գահը, և թող զրանք տիրեն այն դուռերին և գատակերտներին, որ թո նախնիները ավել ևն զրանց հայրերին: Նույնպես այն (երկու) հանցավոր ցեղերի տները, որ արքունիք էին գրավել, բաց թող, որպեսզի նրանց մեացորդներն աներկյուզարտ ժառանգեն. բայց նրանց շքաճանցնեա իրենց հայրենական գահերի պատմին, ինչպես մենք էլ հրամայեցինք զրկ մեր զիվանում: Ողջ եղբոր:

Բայց էրբ մեծն Մասնիկ կեավ և Արտաշիրի բոլոր պարզեանները հատուտեց, Պարսից Արտաշիր թագավորը մեռավ և նրա անջ թագավորն Վասմը, որ կրճան ևս է կոչվում՝ տաւր տար: Եւ միևնույն բարեկամությունը պահպանեց Հայոց աշխարհի մեր Վասնշապուհ՝ թագավորի և մեծն Մասնիկ հետ, Վասմի և Արկապի միջև էլ խաղաղություն էր տիրում: Եվ Վասնշապուհը տիրում էր մեր աշխարհին և հոտատեղվում էր երկու թագավորներին, հարկ վճարելով՝ Պարսից բամբի համար Վասմին և Հուսայ բամբի համար Արկապին:

ԵՐ

ԳԱՆԻԵՏԱՆ ՆՆԱՆՔԻՆԵՐԻ ՄԵՐՆ

Այդ ժամանակ Արկապը հիվանդացավ, Բյուզանդիանում մեծն Հովհաննեսի²⁷⁷ պատճառով անտոնի շքաճում և հրկեհներ ծաղկեցին և Հուսայ թագավորությունը շքաթության մեջ ընկավ. զորքերը պատերազմում էին իրար հետ և պարսիկների հետ: Ուտի Վասմը մեր Վասնշապուհ՝ թագավորին հրամայեց իշխել Միջագետք, խաղաղեցնել ու կարգի բերել և երկու կողմերի զործակալների (վեճերը) վճանլ: Երբ նա գնաց այս ամենը կարգավորելու, թիլ նեղություն չէր կրում բարտուգարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Միսրոպս արքունական զորից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար զպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական զիր էին զործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հարին անունով մի բահանա և խոտանում էր հայերին լեզվի տառեր ստեղծել, որ հարձարեցրել էր Գանին էպիսկոպոսը, իր մերձավորը: Թագավորն անհիշյթ գտնվեց, և Հայաստան զալով տեսավ, որ բոլոր էպիսկոպոսները ժողովվել ևն Մեծն Մասնիկ և Միսրոպի մոտ, հայրերն զրեկի զուտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին,

նա նրանց պատանջ՝ ինչ որ վանականն առել էր, նրք լսեցին. նրան սկսեցին թախաձեղ, որ այդ կարող բանին հոգ տանի:

Սասի նա Վահրճ անունով մի մարդու, ևսագունի ցեղից, որ պատվովն էր Հայոց աշխարհում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փափազում էր այդ գործին, պատգամագոր ուղարկեց հիշյալ Հարսիի մաս նրան հնան առած՝ միասին գնացրե և Գանիկից լավ Տնտեսացն վաղուց գրված տառերի շարքին, որ զատագործված էր հունարենի օրինակով, և բերին մատուցին մեծն Սահակին և Մեսրոպին²⁷⁵: Որոնք սովորելով ու երկխաների էլ վարժեցնելով բիշ տարիներ, համազկեցին, որ այդ նշանագիրները, այդ մտքազված գեղարվեստը, բնորոշակ չէր վանկ առ վանկ ճիշտ արտահայտել հայերեն բառերի հնչյունները:

ԾԳ

ՄԵՐՈՂՅԱՆ ԿՆԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐՎԵՍԻՆ ԵՐԿՐԱՑՆԵ ԵՆՈՐՀՈՎ

Մրանից հետո ինքը Մեսրոպը աշակերտներով իշխում է Միջագետք եռույն Գանիկի մաս, և նախկինից ավելի բան շղտնելով անցնում է եղևնաբ, Պղատուն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մաս, որ դիվանի պետն էր: Նա ուրախությամբ ընդունեց, և ինչքան որ հայերեն խոսերը միտքը բերում էր՝ հավարելով և շատ բանը թափելով՝ օգուտ շունեցավ հոևտորը, և խոստովանեց իր ազիտությունը, Բայց նա սասց, թե ինքն սասց ունեցել է մի սուսցիչ, շատ չմտտ մարդ, որ հետո ճարտարների գրվածքներն եղևնախից դիվանից առնելով դնացել ու քրիտոնեություն է բնորոշել, անունը նայիփանոս. Վերան, սասց, փնտրիք գտիք, որ բռ փափազը լցնեն:

Այն ժամանակ Մեսրոպը Բարխիտու Կոպիկոպոսից օգնություն գտնելով՝ Գյուլնիկով անցնում դիմում է Սասնո, որովհետև նայիփանոսը մեռած է լինում, թողնելով մի աշակերտ Հոսիփանոս անունով, որ հունարեն գրության հրաշալի արվեստ ուներ և ստանձնացել էր Մամոնոսով: Մեսրոպը փնտմ է սրա մաս և սրանից էլ շատ շղտնելով՝ ազգովիտում է աղտրբի: Եվ ահանում է ո՛չ երազը բնի մեջ, ո՛չ առեխը արթնության մեջ, այն արտի գործարանում նրա հոգու աշխրհի երևում է աշ ձևոքի թափ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ բարբ գծերի հետքը պատում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բույր (գրքերի) հանգամանքները նրա մտքում հավարակեցին ինչպես մի ավանուտ: Եվ աղտրբից վեր կենայով՝ ստեղծեց մեր նշանագիրները, Հոսիփանոսի հետ ձևակերպելով Մեսրոպից պատրաստված գրերը, հայերեն տառերը ճիշտ հանգիպեցնե-

լով հունարենի հնչյուններին: Եվ իսկույն ձևանարկելից թարգմանության, խորհրդարեի սկսելով (Սողոմոնի) Թաուկերից, ամբողջ բաներից՝ հայտնի գրքերի և նոր կանարական փոխադրում է հայերեն լեզվի²⁷⁶, նույնպես և նրա աշակերտները, Հունան եկեղեցացին և Հովսեփ Պողոսացին, մինևույն ժամանակ իր ավելի փոքր աշակերտներին սովորեցնել տալով գրության արվեստը:

ԾԵ

ՄԱՍԻՆ ԱՆՆԱԳՐՆԵՐԻ ԿՆԱՆԱԳՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ, ՎՐԱՏ ԵՎ ԱՎՎԱՆՆԵ ԿՐԿՆՈՒՄԻՆԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արկազը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորաց նրա որդին, որ կռվեց Քնոզոս Փոքր, նա նույնպիսի արևելագոթություն պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վասմշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մտքը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ զործակալներով, և Պարսից Հազկերտ թագավորի հետ կապառնություն կերեց: Այս ժամանակներից էկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագիրները: Նա Վասմշապուհի և մեծն Սահակի հրամանով ընտրությամբ երկխաններ ժողովեց, ուշիմ, առողջակազմ, լավ ձայնով և և երկուր շնչառությամբ²⁸⁰, բայց որ գովասանեցում զայրացներ հիմնեց և Պարսից բանի բույր կոչվեր սովորեցրեց, բայցի Հունական մտքից, արևբ ձևանարվեստի փոխարեն սուսեցին²⁸¹, որովհետև Կեսարիայի աթոռին Լեթարկվելով՝ պետք է հունարեն գիր և լեզու գործածելին ոչ ասորիներն:

Մեսրոպը Վրաց աշխարհը դնելով՝ նրանց համար էլ, իրեն տրված երկնային շնորհով, ստեղծում է նշանագիրներ, մի ոմն Զաղայի հետ, որ հունարեն և հայ լեզուների թագմանիչ էր, օժանդակություն գտնելով նրանց Բակուր թագավորից և Մովսես Կոպիկոպոսից: Ընտրում է երկխաներ, բաժանում է երկու զուս, և նրանց համար ուսուցիչներ է թողնում իր աշակերտներից Տեր Խորանեսացուն և Մուշե Տարոնացուն:

Ինքն ինքում է Աղվանք, նրանց Արավազին թագավորի և Երեմիա Կոպիկոպոսիցի մաս, որոնք հոմարությունը հանձն առան նրա սուսմբ և նրան հանձնեցին բնույթ երկխաներ: Նա կանչեց Բենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանիչ, որին անմիջապես արձակեց Մյունիքի տեղ երիտասարդ Ասահիք, իր Անանիա Կոպիկոպոսի միջոցով, որոնց (օգնության) նա նշանագիրներ ստեղծեց Գարգարացոց այն կոկորդանյան, կոչոչ, խճակառն, կոպիտ լեզվի համար: Այնտեղ վերակացու թողնելով իր Հովնաթան աշակերտին, նաև արքունական դասը բահանաներ նշանակելով՝ ինքը վերագաճնում է Հայաստան և տեսնում, որ մեծն Սահակ գրազված է (Ս. գրքի) թարգմանությամբ ասորերենից, հունարեն լզրու-

տանի Պարսկաստան: Բայց Շապուրի Տրդրոն հասնելիս մեազ Լազ-
կերտը, նրա չայքը, տասնեակ տարի թագավորելով, միևնույն օրը ես
իմքն էլ սպանվեց արքունի մարզական զավազրոթյամբ: Իսկ բաշ և
բարեբախտ ներսես միմարկացիին, որ գորադուսն էր գաթնել, ժողովեց
Հայաց նահապարհներին իրենց զորքերով, Պարսից գնդի հետ պատե-
րազով մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Անգրամ Ապանդունին
սպանեց նրանց զորավարին. սպա իրենք էլ ջրվելով, ինքնազուրկ կերպով
չըրում էին լիններում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար,
և այս ժամանակ Երևելի հանդիսացան բոլոր վանանգցիներն իրենց քա-
չությամբ: Այս կերպով մեր աշխարհը Երեք տարի անխիսան մնալով,
ազովուկներ և խռովության մատնված, ազիբովում ամայանում էր, արքու-
նական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի Հանապարհները
կաղաված էին, ամեն տեսակ բարեկազորություն վրզովվում և անհետա-
նում էր:

Նույն օրերում Պարսից վրա թագավորեց Վամ Երկրորդը, որ մեր
աշխարհից գեթմանդիր եղավ, բայց Հունաց բաժնին չդիպավ, նրանց
հետ թագազություն պահպանելով:

ՄԷ:

ՄԵՍՐՈՒԳԻ ԲՅՈՒՋԱՆՎՈՒՄ ՈՒՊԱԿՎԵԼԸ ԵՎ
ՀԻՆՎ ԹՂԹԵՐԻ ՊԵՏԱՆՆԵՐԸ

Նրբ մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր շարքերը Պարսից բաժնում,
գնաց մեր աշխարհի արևմտյան կողմերը, Հունաց բաժնից, բայց իր
արժանիքի համապատասխան բնդունելություն չգտավ. ուստի Մեսրոպ-
պին և իր Կարգան թուանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Քեղոս կայսրի մոտ,
այսպեսի թղթով:

Սահակի թուղթ Քեղոսին²⁶⁶

«Տաղաղասեր կայսրին, իմ տեր Ավգոստոս Քեղոսին Հայաց Սա-
հակ եպիսկոպոսից ողջունի:

Գիտեմ, որ մեր նեղության համարժեք հասած կրիի ինքնակալից
յուզոթյան, ուստի թո բարեբախտության զմարտություն վրա հույս գնե-
լով սպավիճեցի մեր ոտքը, բայց իմ վիճակում բնդունելություն չտառ
այլուեղի վերակացունների հրամանով: Մեզ այնքան տանցին, որ միևնու
իսկ շնդուեցին այն նշանագրիները, որ բերել էր նույն այս մարդը,
որին ուղարկեցի մեր բարեբախտության մոտ. (այդ նշանագրիները) նա

գտնել էր երկարատև դանն աշխատանքով Ասորաց աշխարհում: Ուստի
մեղքում եմ մեր տերության բարեհանությունը, որ մեզ այստեղ մեր
վիճակում իշխանությունից չզրկեն. հրամայեցեք, որ մեզ բնդունեն և
մեր ուսումը: Ողջ եղեք»:

Թագավորական բազարի եպիսկոպոսին էլ այս է գրում:

Սահակի թուղթ Աստիկոսին

«Սահակ, Հայաց եպիսկոպոս, մեր ուսուցիչ Աստիկոսին, աշխարհա-
մուտ դրան եպիսկոպոսին, օրհնությամբ ողջունի:

Ձեր արթության վրա հույս գնելով (մեզ մոտ) ուղարկեցինք մեր
աշխարհի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի գրան-
ցից լսելով մեր նեղության աղետները՝ մեծ թագավորին բարեխոսես մեզ
օգնել, ինչպես նշմարիտ սիրելի եղբայր: Ողջ եղիր»:

Անատոլիոս զորավորին էլ գրում է հետևյալը:

Սահակի թուղթ Անատոլիոսին

«Սահակ Հայաց եպիսկոպոս, Անատոլիոս բաշ զորավարից, ողջունի:
Շնորհակալ եմ Աստուծոց, որ թեզ զստաբասանց մեր սպավիճու-
թյան համար, ուստի հաշտեում եմ թեզ, որ մեր նեղություններին ճար
գտնելու համար արքունի ջրուն ուղարկեցի մեր ուսուցանող Մեսրոպին
և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ թո քաջությունից՝ նրանց նպաստել
ճանապարհորդելու: Ողջ եղիր»:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առ-
բինություն համարյալը, որ սաղաթաց ասարձված էր նրա մասին, ոչ փոքր
ինչուտելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխելիփոխ սուրհանդակ-
ների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ արժանա-
վորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինն քաղաքում Ակակ եպիսկո-
պոսի մոտ պահում է աշակերտների քաղմությունը, որոնց (Մեսրոպ)
տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի՝ Ղեկոսի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին
ու Վարդանին ամենով հանձնում է Գերբանի Գինդ եպիսկոպոսին և
փոստավորապես ճանապարհ է գցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն,
ներկարացան մեծ թագավորին, ստացան, ինչ որ կհոստային և ինչ որ
լինի նուսա, և վերադարձան այսպեսի թղթով:

Քեղոսի թուղթ Սահակին

«Ինքնակալ Քեղոս Ավգոստոս և Հռոմաեցիների կայսր, Հայաց
Սահակ մեծ եպիսկոպոսին ողջունի:

Մե՛նք հանեցանք տեսնել թղթերդ և վերահասու եղանք գրածնե-

բիզ: Բեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միավեցիր Տեթանոս թագավորների կողմը և մեզ մինչև իսկ զրով հարկ չհամարեցիր տեղեկություն տալ: Մանավանդ սրանում ենք թեզ մեղադրում, որ արժամարնելով մեր թաղաքում եղող ճարտարների, ինչ-որ ասորիների մաս էին սրտնում իմաստության գյուտը: Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արժամարնեցին այգյախի ուսումը: Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը զուտն եկավ երկնային շնորով, մենք զրեցինք, որ ամենայն փոթաբանությանը սովորեն, և թեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը: Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման սնունդն ու ծախսերը արքեպիսկոպոսի արվեն: Եվ հրամայեցինք այդտեղ Հայոց աշխարհում մի քաղաք չիենի իբրև ապագիծություն և մեր զարբերին: Բա (պատվի) համար ստրանապատ նշանակեցինք Վարդանին, թեզ որդեգրածի (փեսայի): որդուն, և Մեսրոպին զրեցինք առաջին ուսուցիչներին շարքում: Ողջ եղիր:

Առտիկոս մեծ եպիսկոպոսն էլ զրեց նրանույնը:

Առտիկոսի թուղթը Մանակից

«Առտիկոս, Կոստանդնուպոլսի ինքնազուխ եպիսկոպոս, մեր սիրելի եղբոր և աթոռացիներ, Հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջուն անբով: Շատ գոհություն ենք մտառացում Առտուին քո բարի համբավից համար այցպիտի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մեղադրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ չիշեցիր քո երանելի նահանգներին, Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ ավելի այս բանի վրա ենք զարմանում, թե ի՞նչպես թողիր եկեղեցու ազրյուրը, մեր օտար Հովհաննես զորը, որի վարդապետությանը ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը յուսավորեց, այլև ամբողջ աշխարհի բոլոր բրիտանյաները, որի պատճառով նրան Ոսկերերան կոչեցին: Իսկ դուք նրան զանց անելով՝ մեր ծառայքը կամեցաք հազեցնել անձրևի ջրերով, մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իզուր կրած եկզությունը՝ մեր մեջ թեցեց Ս. հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք: Առջ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով թեզ իրավունք է արվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բարբարոսներին ազանդը²⁵⁷ կամ հավանության բեր կամ հպարտի քո վիճակից: Եվ թեզանից ուղարկված Մեսրոպին ձեռնադրեցին եկեղեցիաառտիկոս²⁵⁸»:

ԵՐ

ՄԵՐ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԿՈՒՐԱՆԵՐՆ ՈՒՍՈՒՑԱԿԵԼ ԲՈՒՐԻ ՆՈՂԱԿԱՆԱԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԸ

Մեսրոպ և Վարդան ստրանապատը գալով Անատոլ զորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած, Աբրունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահությանը և փութաբանությանը գործը գյուտի բերեց: Որովհետև իշխանները, զորավարները, գլխավորները և ստանապատի այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոժար կամքով, կարծես աստվածային ծայրով հրովիրված, գալիս ժողովում էին մի տեղ բոլոր բահանանյական գասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արեմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանին նման:

Այս ժամանակ Հայոց նախարարներից շատերը եկան մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի դա միջամտե և բոլորին միաբանության բերե: Որովհետև Պարսից Վուսթ թագավորը դիտանալով, որ ստանց Հայոց նախարարների չի կարող մեր աշխարհը պահել, հարտության բանակցություն է սկսում Ամբաստանապետի միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեսրոպին է հանձնում արեմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին, Վարդան ստրանապատի կղապրներին, Հրամայում է ընենի պղծագործ բորբորտաններին, և եթե ոչ նկեմությանը և ոչ խստությանը ուղղության չգան, ապա շարաբարներով հայածել: Ինչպես թշնամիները թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի ծանով հոգիների անիրավ մասը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Աջարապատի զավատը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և Ամբաստանապետին ու Վարդան ստրանապատին, իր թոռանը, ուղարկում է Պարսից թագավորի դուրս:

Իսկ թագավորը հարտություն հաստատելով (նախարարների) հանցանքներից մոռացության տալու թուղթ է կերում և նրանց խնդրով թագավոր է նշանակում Վուսթապուհի որդուն, Արտաշեսին, փոխելով, Արտաշի կուլեղով, և նրան է հավատում Հայոց աշխարհը ստանց պարսիկ վերակացուտի: նա տիրեց վեց տարի:

ԵՐ

ԿԱՐԻ ՔԱԿԱՐ ԾԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԿՈՇՎՈՒՄ Է ԹԵՌՈՒԳՈՒՄ

Անատոլ զորավարն արքունական հրամանն ստանալով՝ գալիս է մեր աշխարհը և շատ կողմեր շրջելով, հավանում է Կարին զավառին՝

այնտեղ շինելու արգամանդ, շատապար և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միջին դիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բխում է Եփրատի մի քանի արջալուսնեղը և նաեղաբու հոսանքով առաջ գնալով ծովածառն են, ճահճի տեսք ստանում, Այստեղ անհաշիվ բանադոթյամբ ձկներ են լինում և գնառանք տեսակ թռչուններ, որոնք սնվում էին այնտեղ, որոնց ձկնորով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճի ափին եղեգնուտներ մեծ քանակությամբ եղեգնով, Գաշաբուում բուսում են բարձր խոտեր և առասարքեր սերմատու բույսեր: Առեկներ լինն են կնչակարաշխ և որոճող երևներով: Բաղմոթյամբ աճում են այդտեղ բնաանի եղջուրավոր անասուններ, հաղթասասկ, խոչոր, լիբր մարմնով և պարարտ:

Մի զեղեցկոտիք լեռան ստորաբունով գալով մի տեղ, որտեղ բխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ մարտը ջրերով, և այդտեղ զոնց քաղաքի տեղը: Կրան շրջապատեց խոր փոսով, շատ խոր զրեց պատվոր հիմքը, երա վրա ահագին բարձր աշատարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Քեոզոս՝ Քեոզոսի պատվին: Մրանից այն կողմը շինեց մալուան աշտարակներ, եսվորի զուկներին նման, և անցքեր՝ ներս բնկած խորշերով, որոնք զեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև զեպի հյուսիսային դաշտը (նայուց կողմում): Իսկ արևելք և արևմուտք (գարձած կողմերում) կանգնեցրեց բոլորակաճև աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերատոցներ, որ կոչեց Ավզատախոն, Ավզատառի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ոտրշ ջրեր բերեց մացրեց քաղաքը: Բազաքը լցրեց զեկերով ու պահապան զեղերով և կոչեց Քեոզուպոսիս, որպեսզի քաղաքի անուրը հիշելով անուհ՝ մնա (Թագավորի) անասուք Իսկ բխող ջերմուկները գերեկից ծածկեց աաշած քարերով:

ՄԵՐԱՐԻ ԿԵԿԻՆ ԶԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ ԵՎ ԹԱՐԿԱՆԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՅԱՆԿՈՒՆ ԳՆԱԸ

Մերսոպը մնալով Եաղգամբ կռվված անասպառ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջապարեց: Ես ու թն ստորերկնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իրեն առաջալու: Մրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներեց վերադառնուներ թողնելով Սպերում Ղևուկին և Ենուգին, Գեորգուան նրանց Գիեզ կայն:

կոպոսին, իսկ եկեղյաց գավառում Գանանին, ինքը գալիս է Արարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական ազանդից մնացած զանա արմատը անիշխանության ժամանակ երբից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել, երանկին նրանց բնադինչ արավ՝ հայաբարբո Գաի, Շարիթի որդու օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ շարեթյան առաջին ուսուցիչները Բազասական կողմերումն են: Նա ցնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և բերին անգառնայի կերպով հայածեց Լանաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման գործը հավասարով Մուշեղ առնումով կոլիսկոպոսին՝ ինքը դառնում է Գարգմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ առ կան նույն ազանդին հեռուղներ: Երանց էլ գտնելով ուղի ճանապարհ է բերում, երբից ուղղություն բերելով Գարգմանացոց իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է Գուգարացոց Աշուշա բղեշյուր, խնդրելով որ Յույն գործի համար զա իր իշխանության կրկիրը, Տաշիրը գավառը: Այնտեղ զնալով նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, բան մյուս աշակերտածններին: Այս ժամանակ Վրաստանում Թագավոր էր նստել մի օմն Արմի:

Այնուհետև Մերսոպը հետ կկավ, և նա ու մեծն Մահակ նույն աշակերտներին, Հովանփին և նրա մյուս բնկերողը Գողը գլուղից, որի անունն էր Եզեկի, ուղարկեցին Միջագետք, Եզեխա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն, որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գրքով: Երանք մի քանի ստուխոս մաղկանդից հրապարիշ թղթին ստանալով իրր թե մեծն Մահակ և Մերսոպ պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, ստանց ուսուցիչները հրամանին, այնտեղից ուղարկի շվեցին գնացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի: և հունարեն գրագիտության լավ գարվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու: Նրանց վրա հախանակով նրանց աշակերտակից բնկերները, որոնք անուններն էին Ղևուկ և Կորսուն, իերենակամ կայն գնացին Բյուզանդիոն նրանց մասո: Ապա նրանց մասո կն գալիս նաև Հովհանն ու Արմանք, որոնց Մահակն ու Մերսոպը զեռ ավելի վաղ էին ուղարկել: Բայց նրանք զանգաղ ուղևորվելով՝ և ծուլարար տեսնելով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Երանց բոլորին մեծ բնդունելովյունց սույց սվեց Բյուզանդացոց Մարտինիանո կուկսկոպոսը:

ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՐՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԿՈՒՄԱՐՎԷՑ ԱՄԲԱՐԻՇՏ
ՆԵՍԱՏՈՐ ԳԱՏԱՆՈՂ

Այս ժամանակները Բյուզանդացիների եպիսկոպոսության աթոռը ետեղ անարժանաբար ամբարիշտ նետորդ և չրեական հասկացողութայն հեռանելով հայհոյեց ամենատարբ կույտին, (ասելով թե) նա մարդածին է և ոչ աստվածածին: Որովհետև, (ասում էր նա), ծնվածը նրանից սկիզբ առավ. ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր Տարից հավիտենական ժամանակներից առաջ ծնված որդին, այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդությունը գտնուում է շարորգություն: Այս առիթով Ասիայի ծովահայաց եփեսոս թաղաքում ժողովվեցին գրավով վավերագրիչներ ընթերցմամբ սուրբ հայրերը, Կենսաբերնոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղ՝ Աղեքսանդրիայի, Հորենալը՝ Երուսաղեմի, Հովհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեհմենը՝ Եփեսոսի, Պաղղոսը՝ Հեմեսոս, Քեղոստիոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք նեատարին նզովելով մի որդի Առաժու դավանեցին մեր անբ Հիսուս Քրիստոսին, և ամենատարբ Մարիամ կույտին (գավանեցին) Աստվածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում շղատահեցին մեծն Մահակ և Մեսրոպ, ուստի նրանց գրեցին Կյուրեղ Աղեքսանդրիացին, Պրոկոսոս՝ Կոստանդուպոլսի և Ակակ՝ Մելիտիների եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե շարափառ աշակերտներից ոմանք եկել են Հայոց աշխարհը, իրենց հետ վերցնելով Քեղոսոս Մամուկուսացու²⁸⁹ գրքերը. որ նեատարի ուսուցիչն էր եղել և Քեղոզրի աշակերտը: Այնուհետև եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անուններն առաջուց հիշել ենք, և գտան մեծն Մահակին և Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև Ս. գրքի սուտից օրինակները:

Մեծն Մահակ և Մեսրոպ ընդունելով (Ս. գրքի օրինակը), նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին²⁹⁰ անզյակ չէին, ուստի դործը շատ կողմերից թևրի էր գորս գալիս: Այս պատճառով մեծն Մահակ և Մեսրոպ մեզ առան ուղարկեցին Աղեքսանդրիա, պանծալի ընդուն սովորելու, իսկական ճեմարանում կատարելագործվելու²⁹¹:

292ՌՈՍՈՒՏԻՉԵՆԵՐԻ, ԻՐ ԵՎ ՌՈՍՈՒՄԵԱԿԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՉՈՐԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿՆԱՃՏԻՆ ՉԱՐԿԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱԼԻ

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և բնեում են մաթեմատիկական գիտությունները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսնից լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արժային երկնիցից. այնպես որ արթին լույսը սփռում է երկու գոտինե-րում և այս երկու գոտիները լույս են ստանում արեգակից բառ դասի, բայց շարժման և ըստ ժամանակի: Մյուս նման մենք էլ մեր հոգևոր հայրերի խմանակն քառագյուղիցից մշտապես յոյանալով, հարավային կողմեր չըբաղայնելով հասանք եզևեսացոց թաղաքը, թեթևակի նավեցիք դիզանի խորերի վրայով, այնտեղից անցանք սուրբ տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղտախնացոց ուսմամբ պարսպելու:

Այսպիսի չըբաղայնվածը մտաբեր եղիպտոս, այն հուշված աշխարհը, որ զերծ է անշափ ցրտից և տաթից, հեղեղներից և երաշտից, երկրի գեղեցիկ մասում զետեղված լինելով, ամենատեսակ պտուղներով լիովին լցված, անձևապարծ նեղոսով պարսպպատված, որ ոչ միայն պահպանություն է առյախ, այլև ընդունակ է իրենից մասապարսբելու բավական կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնօրինում է երկրի շարությունը կամ խոնավությունը՝ մշակություն համար. և ինչ բան որ երկրումը կզուկ կզուր, գետը հեղտոթվամբ բերում է և առատություն է սփռում՝ ինչպես կզուր վրա, պատում է երկրի շուրջը և բույր տեղերով հասում է, տասներկու վտակի բամանվելով: Այստեղ հարմարավոր գիրքում շինված է մեծն Աղեքսանդրիա քաղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով. և շինված է արևեստական իճ²⁹², որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում, թե՛ այնտեղից, ուր լճի ջրերը զեպի ծովն են հասում, և թե՛ ծովին մոտ տեղերից. այսպես հաճախակի բամիներ են շնչում, ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից՝ թանձր, որոնց խառնուրդը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

²⁹⁴Այժմ այս (քաղաքի) առաքը չի եատում Պղտանիտուր իր հինգ գաղաթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մարկոսը իր Ավետարանի բարոզությունամբ. շկան վիշտակի ցեղից գյուցապունների գերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները: Ոչ էլ Տարի ամսի բանեհհինգին խեղաթյուրված տան է կատարվում, բեռնակիր անասունների պատկեղով յորտուներին սպասավորություն անելով, կարկանդակներ բամանելով, այլ նույն Տարի ամսի տասներեկին աստվածահայտնու-

Քյան տունն է կատարվում, դրվում են հաղթող նահատակներին, օտար-
ներին քնդորենություն են անում և ազգասերներին սուրբեր բաժանում:
Այլևս չեն դժուար Սարգսյանի շար դիրն, այլ Քրիստոսի արյունը պա-
տարագ են մատուցանում այլևս չեն հարցնում պատգամ Պրոգրեսիայ
սակզարմկոյն²⁰⁵, այլ սովորում են պեւ-դեւ գիտությունները նոր
Պրոտոնից²⁰⁶, իմ ուսուցից, որին անարժան աշակերտ շնորհակցա և
ոչ էլ արհեստ ձևեր բերի անկատար կերպով, թերի ուսուցում:

Կամենալով նազով Հեյլագա²⁰⁷ գնալ, սաստիկ բամբակներով ժողկցիներ
բնկանք Խապիս, սուր Պետրոսի Պոզոսի հանգստարանները ողբու-
նեցիներ և երկար շնորհից համարաների բազարում, Հեյլագալով
անցանք Արտիկին, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում, Զմեռն անցնելուց
հետո հանապարհ: բնկանք Բյուզանդիոն, մեր հայրենիքին փափազելով:

ԿԳ

ՀԱՅՈՑ ՉԱՐ ԻՊԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԱՆՁԵՐԻ
ԿՈՐԻՈՒՄՏԸ ԽՈՐՀԵՆԻՆ

Քայց Հայոց Արտաշիր Թագաւորը սկսեց թաղվել անգի անառակ
ցանկությունների մեջ, այն աստիճան որ բոլոր նախարարները նրանեց
զղկցեցին: Նրանք եկան մեծն Սահակի մոտ, բոլոր բարձրացյին և նրան
է հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի (Արտաշիրի) վրա շարախոսեն
Պարսից թագավորի անուշ, իրենց թագավորին դեռ զցնեն և պարսիկ
բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ (մեծն Սահակ) ասաց. «Ձեզ սուտ
չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի ամբաստի արարածությունը,
շատ անգամ հանցիմանեղ եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի
կարճ ժամանակ առանկ այդ մտղու թերությունը, մինչև մտածենք մի
կեր գտնենք Հունաց Քեղոզոս կայսրի միջնորդ, բայց ոչ անօրեններին
մատենի, ժաղը ու խայտառակ լինելու»:

Իսկ նրանք (այս) չէին կամենում, շանք էին անում նրան իրենց
համախորհուրդ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Թավ լիցի, որ ես իմ մո-
լորդանք ոչխարը մատնեմ գայլերին, որ ես չպատանք բեկվածին կամ հի-
վանդացածին, այլ զանգված անեմ: Եթե հազառապայալ թագավորի անուշ
(պետք լինեք զնայ), կփութայի, չէի հարգադի, հուսալով, թե զլորվածին
սուրի (կարելի է) կանգնեցնել: Այլ հեթանոսներին հանձնել, ալիքի մեծ
կործանման համար: Հանձնե չեմ անում, համաձայն այն խորքին, թե
մի՛ մատնիք զազաններին մի անձ, որ խոտովանում է քեզ²⁰⁸: Երբզ-
հետն նա զբռնված է ազնազանով, թեպետ անառակ է, նա պտուկի է,

բայց քրիստոնյա է. մարմնով ապականված է, բայց հոգով անճափառ
է: Վարժով զեղիւ է, բայց ոչ կրակապաշտ. նա թույլիցնու ունի զեղի
կանաթը, բայց տարիքներին չի երկրպագում: Եվ ի՞նչպես կարելի է
այդ իմ անտաղթոր ոչխարը փոխել ստոցը զազանի հետ, որի հենց ստոցը
բուխյունք մեզ համար պատուհաս է:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խարելու նպատակով է այդպես
անում, օրպեսզի իրենց անեղիքը հետանգնու և թագավորին պատրաս-
ան, միտան ասում են. «Որովհետեւ զու չկամեցար մեզ հետ համա-
կերպվել, որ նա թագավորն, ա՛հա մենք էլ չենք կամենում, որ զու մեզ
բա՛նանա լինեն»: Եվ բոլորը միտանութեամբ կան զնացին Պարսից
Վամ թագավորի մոտ, մի անի փոռամոք բա՛նանայի: Արժեկացի Սուր-
մակի հետ, շարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա և մեծն Սա-
հակի վրա, թե նրանք հայրենի կողմն են թեքվել:

ԿԴ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՅՐՈՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ԿԱՐՔՈՎ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՅՈՒՆ ԱՆԱՐԳԱԵԼԸ

Այն ժամանակ Պարսից Վամ թագավորը գուրը կանկեց Հայոց
Արտաշիր թագավորին և մեծն Սահակին, և (նրանեց) խնդրում էին,
որ Արտաշիրին ամբաստանեն, իսկ նա հրամարվեց առնասարակ որևէ
բան առկուց, շար կամ բարի: Ապա (Վամը) հրամայեց Արայց հազար-
ապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր, որպեսզի իբրև ազգական, նրան
սիրելարար խրատ աս և հանուղի: Եվ նա հրապարչե խոսերով ասում
էր. «Որովհետեւ զու ինձ արքունիակցի ես և հարապատ, ուստի թո բարին
մտածելով ասում եմ. թե այժմ միայն միաբարեկու նախարարների հետ,
Պարսից թագավորից անմարան կպտենա, և նա թո թուանք, Վարդա-
սեին Հայաստանի վրա կնշանակե՛ հազարաւ և համապատով կմ թա-
գավորի»: Բայց նա հանձնե չէր անում և ասում էր. «Ի՞նչպես կարելի եմ
ես ընկերի մասին շարախոսել փոռամոքութունից կամ իշխանութրու-
թունից (զրոգված), կամ ինչու՞ էր զուր այդպես ցանկանում Արտաշիրին
զա՛րնկեց անել: Ինձ բոլորովին հուսանք չէ, թե նա ապտամբութեան
խորհուրդը օնեցած լինի. իսկ եթե նրան ամբաստանում են անառակ
վարքի համար, նա զրանով պետք է պատվի արժանանա համաձայն ձեք
անաբարանք կրտին, թեպետ մեր կրտնով զստուպարտիկի է: Ինձանից
համենայն զեղս զուր ոչինչ չեք լսի»:

Այն ժամանակ Վամը զայրացած մեծ հրապարակում քննություն

է կատարում, և ուշադրութեան շարժանելով Արտաշիրի խոսքերին՝ համարումք լսում էր շարխոսների տառները, մանավանդ Սուրբակի աղանդի խոսքերը: Արտճեհուն թշնամարտ արամացրված հակառակներ նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետութեան ամբոսը, ուստի ինքնատիրութեանից զրզված իր լեզուն աստակիչ սուր զարձրեց: Վերջապես Վասուր հրամայեց՝ Արտաշիրից թագավորութեանն առնել և նրան (Պարսկաստանում) արգելել և նրա ցեղի բոլոր զուլքը արքունիք զրավել: Ետևյապես և մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տաճար արքունիք զրավել, և նրա փոխարեն եպիսկոպոսապետութեան ամբոս տալ Սուրբակին: Իսկ նախարարներին արձակեց մեծամեծ պարզկներով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիրչապուհ:

Բայց Սուրբակը (պաշտօնում) մնաց մի տարուց ոչ ավելի և հենց հուշե նախարարների ձեռքով ամբոսից հայտնվեց: Եւ հետո իր Բզնունչաց զավառի եպիսկոպոսութեանն ստացավ Պարսից թագավորից՝ ժառանգարք նստելու: Իսկ մեր նախարարները Վասմից խնդրում էին ուրիշ ամբոսակալ: և նա ավելց մի ոմն ասորի Բրքիշոյի: Սա եկավ վատթար բնկերակիցներով, հետք բերեց տանտիրին՝ կանայք, վտրում էր անժամակալ շտայլ կյանք, հափշտակում էր վախճանված (եպիսկոպոսների) զիճակները: Այսպես վարվել նա երեք տարի: նախարարները շկարզանալով այս տաննէ՛լ՝ նորից Վասմին ազաշեցին՝ նրան փոխել և տալ մի ուրիշ մարզ քստ իրենց վարք ու բարքի, կենս էլ խնդրում էր մեծն Սահակին:

ԿԵ

ՄԵՆՑ ՍԱՀԱԿԻՆ, ՊԱՐՏԿԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԿԵԼ ԱՌՈՒՊԱԿԱԿԱ ՇԱՐՈՒՆԷԼ ԷՆՏ ՄԻԱՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, Հայոց նախարարները երկու (խմբի) բաժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին Պարսից թագավորից ամբոսակալ խնդրելու, Արժրուսյաց տեր Վաշին և Աշոցքի տեր Հմայակը, ում որ թագավորը կամենա, իսկ Ապատունչաց տեր Մանեհը և Արշարունչաց տեր Ազանգարաթը՝ մեծն Սահակին: Եւսէ Հունաց Անատոլ զորավարը Կարիկից ուղարկեց Կուկայաթնեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթև (պարսից) թագավորը չի համում նրան իր բաժնում պահել, թող տա Հունաց բաժնին: Եպիսկոպոսների բազմութեանն էլ, երանելի Մեսրոպի և եկեղեցու բոլոր պաշտօնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին Տիրակի քահանային, Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշառ զուլքից: Վասուր համար

ձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կատարելու: Եպիսկոպոսապետութեան ամբոսի համար նշանակեց Շամունի անունով մի ասորու, որպէսզի մեծն Սահակին ընդգիմագործ և հակաթառ լինի, և որչաւում է նրա զորքը՝ քուկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, գաստաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին: Իսկ մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի զուլք նրա (կաթողիկոսական) տնից, որպէսզի նստի միայն իր զիճակով, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովորական ուսմունքը և ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհամարի Շամուկը:

Բայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բազմամարտի առյանում և ասում. «Ենդգեցնում եմ քեզ քո համատաղ, որ համատարիմ մնաս մեր հպատակութեան մեջ, ապաստմութեան խորհուրդներ շտաճես՝ խարվելով Հունաց մոլորական համատակցութեանից, պատճառ զուսուրով, որ Հայաստանը մենք կորստուք մատնեք, և մեր բարեբարութեանը շարսութեան փոխանակես: Այն ժամանակ ոտքի կանդնեց մեծն Սահակը, պտրիւշտ և նազելի զիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացութեան ժամանակ, համեստ հայացքով և ավելի հանեստ ձայնով, և սկսեց նստել իր հպատակութեան կրախտիկները և նրանց օպերախտութեանը դեպի ինքը, մինևուրի ժամանակ երեսն հանեց նրանց կեղծաբար անուշ խոսքերն ու գառն խորհուրդներն ու շար զորքերը. որա հետ միասին նա ընդգիմտիտոսեց այն անմիտ հայնջութեանը, որ տրտահայտեց (թագավորն)՝ աւելիով շարքրական համատակցութեան, և նրանց պաշտատունք խախտով ամբոսակալից՝ խոսքն ավարտեց հրաշալի ասավածարանութեամբ, որքան որ հեթանոսների լսելիքը հանգուրժում էին, և ոչ թև պաշտալ գովանութեանը ամբողջովին զցցեց անհամարների առաջ ժողրելու համար, ինչպես մարգարիտը խոզերին օտուտկոխ լինելու. բայց այնքան կոշտակի պես ցոյացրեց, որ մոգերի լեզուները մոխիր կտրեցին, և ինքը թագավորը հիացած ապշած մնաց, և առյանում եղած բոլոր բազմութեանը, բարեկամ պարսիկները, սկսանքները ցցած լսում էին ուշադրութեամբ, այնպես որ Վասուր հրամայեց շտտ արժաթ՝ առ նրան իրեն նարտարախոս ու խիզախ հետտորի, որ այնպիսի թագավորի առաջ խոսում է այնպիսի համարակալութեամբ:

Բայց նա լրնդունելով՝ ասաց իր ազգակից Սուրենյան Պահալպին. «Նրա արժաթն թող իրեն մնա, բայց դու նրան համուրի, որ այս երկու բանը կատարի ինձ համար. նստի՛ հրամայել, որ Հայոց նախարարների գլխերը⁹⁹ մնա այնպես, ինչպես սահմանվել էր Արտաշիրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարզպաններն իրավունք չունենան, շափազանցքած զեկուցումներ տալով, կամայակատորեն փոփոխել:

Նա՛կ երբորո՞ց՝ որ ի՞նչ և թո՞ ազգականի, երիտասարդ Գազազունի³⁰⁰, Հրա-
ճատի որդւո՞ւ տու՞մը վերագրածնէ, է՛քի՞ն ոչ իր տեղը տալով, բանի որ նա
առում է Արշակունի անունը, զան՞ն նախարարների կարգի մէջ մտնելովով,
ի՞նչ տեղում որ ինքը կանենա, ինչպէս (արտվ) նրա ազգակնի կամա-
րականին կամ Ամատունուն, որոնց՝ Հայրենական պահից և սուսնա-
կարգ պատվից ինչնեղնեղ անտիրի աստիճանի. կամ գտնէ արքունական
գործակալութիւնը համառոտ նրան (Ամատունուն) և զամիակներին հա-
մանման գիտատեսիլամբ, մինչև որ Աստված քաղցրանա և նրան նորից
սա՛ն Հայրենական գահ՝ որով Քազազունի ձեռքով Արց՝ ջանա նրան հա-
մուղէ ճարտար միերորդի նմանս:

Վասնք համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել, և նրա թո-
ան, Վարդան ասրատելասին, նորից հաստատելով իր Մամիկոնեան ցեղի
տերութիւն մէջ, արձակում է Հայաստան վերագրանալով:
Բայց է՛քի մեկն ան, թէ մենք պետք է գրիներ մեծն Սահակի խո-
սածները Պարսից ատչանուն, թող նա զիտնու, որ ամբողջ խելութիւնամբ
մեր լսելիքին չի հասնի ոչ որից, ուստի և մենք չենք հոժարում հշուսել
այս պատմութիւն մէջ: Բրովհետև եւ է՛ք մի մարդ եմ ձերպայած և հիմա-
զոտ և Քարգմանութիւններից անտարապ, եւ միտքս զրի միշտն շա-
պիկ, առանց խոսքի մարտութիւն հետեւելու, որպէսզի թա կամբը կա-
տարված լինի, և եւ ազատվիմ թո ստիպողական խոսքերից և ազաշանք-
ներից. թեզ էլ եւ մարդ եմ համարում, կարիքների կողմից մեզ հաճա-
սար, և ոչ թէ, ինչպէս բերթղզներն ստամ են, որ իշխաններն աստվա-
նէրի զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ԿԶ

ՄԵՆ՝ ՍԱՀԱԿԻ ԱՆՔՐՈՒՆ ԻՌՆԱՆԱԿԻՆ ՇԱԲՈՒՆԻ ԿՈՐԵՐԷ

Տամուկը գլալով գրավով կարիսկոպտոսպետութիւն ամբողջ, և հն-
անկց Բրբէլոյի վարքին, արտհոլութիւն կողմից նրան զերպանցելով,
արովհետև նա հաճիշտակում էր միշտն վախճանված կարիսկոպտոսների
վիճակները, իսկ սա՛՛ նաև կնիզարիներինը, արովհետև մեռածների տեղ
նոր (կարիսկոպտոսներ) ձեռնադրել թույլ չէր տալիս մեծն Սահակին, իսկ
կնիզարիներինն էլ. չնչին պատճառներ գտնելով արքունական հարկերի
խափանման մէջ, հայտնում էր և բոլորի վիճակները խլում յուրացնում
էր. Առախ նա առելի գործով բոլոր կարիսկոպտոսներին և արճաւարհ-
վից, աչկուկն որ թեկուզ բյուրավոր շարիքներ նրանից կրինէ, է՛քն գա-
լիս նրա մտա, բացի այն Ատրմակից՝ որի մի՞նակը նույննակ մեծացրից,

արքունական հրամանով շատերի վիճակները խլելով ու նրան հանձնե-
լով: Եւրջ կարիսկոպտոսներ էլ, նրան նախանձելով, հանդիմնեցին նույն
բանն անէլ, Պարսից Քազազունի զիմելով իրենց իշխանների միջոցով:
Իսկ մեծն Սահակը շագարից հողերը կաթով սնուցանել կնիզացու
մանուկներին Մարտպի հետ միասին. որին հաստատեց Վաղարշապատ
քաղաքի կաթողիկէ կնիզացում, իսկ ինքը մեայ Քաղզրանի զամուտն³⁰¹,
այն տեղում, ուր երկնից լույս ծագից՝ էր սուրբն Գրիգոր մկրտում էր
Տրգատ Քազազունին և բոլոր հայերին:

Բայց Տամուկը հնից տարի ապրելով մեռավ մեր աշխարհում: Այն
ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովվեցին, գնացին մեծն Սահակի
մոտ, խոստանականցին իրենց հանցագործութիւնը և ազաւում էին, որ ետ-
րից գառնա իր ամբողջ. խոստանում էին, որ Պարսից Քազազունից նրան
հաստատել կտան, և բոլորը կհնրում էին ուխտն զիր, որ նույն իշխանու-
թիւնը նրա թոռներին կտան ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առ-
նում: նրանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց այն տեսիլքը,
որով թի՛ մեջ շատ ժամանակ առայ՝ հայնավցեցին ապագաւում գալիք-
ները: նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրա-
մանով նրա ջեղից քահայտանպետութիւնը զազարնց, արտասվեցին, վաչ
տվին իրենց, համաձայն Ավետարանի խոսքին, թէ «Գայթակոպտութիւնը
պետք է զա, բայց վա՛ւ նրանց, որոնց ձեռքով կգա զայթակոպ-
տութիւնը»³⁰², և թողին նրա կամբին:

ԿԷ

ՄԵՆ՝ ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ԵՐԱՆԵՆԻ ՄԵՍՐՈՒԳ ԵՍՏ ԱՅԹԱՐԷՆԻՑ ՓՈՒԿԵԼԸ

Վասնք քաննեմէկ տարի Պարսից վրա Քազազունիւղ հետո մեռ-
նում է, տերութիւնն իր Հազկկերտ որդուն թողնելով: Սա հաշտութիւնը
մոռանալով, հենց Քազազունիւն պնա զիմում է Մծրինի մտա կերտ
Հունաց զորքերի վրա, Ատրպատականի զեղին էլ հրամայում է մեր աշ-
խարհը թռնել: Մրտաք էկան և տեկարգ կնիզով քանակ զրեն Քազնաց
ավանի (Քազազանի) մոտ:

Այս ժամանակ մեծն Սահակի վրա մտ՛ված հիվանդութիւն հասավ.
աշկիթանները նրան առան փոխադրեցին Բլուր կոչված գլուղը, իբրև
մի ավելի սովոր և Պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղու-
թիւն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, հիսունեմէկ տարի
կարիսկոպտոսպետութիւն անելուց հետո, սկսելով Հայոց վերջի խոսքով
Քազազունի երրորդ տարուց մինչև Պարսից Հազկկերտ Երկրորդ Քազազունի
առաջին տարվա սկիզբը, Նամասարգ ամսի վերջին, իր ձնեղան որը:

Որ մասնակցությունը մեզիցով՝ ամենա՝ թողեց իր հիշատակը պատմից պահպանելու, պատկանեց կառավարչի, կյանքից կյանք փոխադրելու, և աշխարհ կենցաղավարեց այնքան տարի, որ ձերբազատեց ոչ մի տեսակ պակասություն չերևաց նրա վրա և ոչ որևէ անտի կենթարկվեց նրա մասին պետք էր փաստվոր մտա զրել, դրամական մեք սուրբ Տորը, ինչպես նրան արժան է, բայց սրբակոթի գլխի երկարությունը ընթերցողին ձանձրույթ չդատանան, ուրիշ տեղի և ժամանակի կիթողները այս բաները, այս գրքից զուր, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք զրե³⁰²:

Բայց նրա պատմական մարմինը վերջինի նրա սարկավագայետ երեմեան իր աշակերտակիցներով և նրա Տորը, Մամիկոնյան տիկինը, Գոարիկ անունով, որ Վարդան սարսաղակատի կինն էր, տարան Քաղցքին իրենց Աշտիշատ գյուղում, որ զանգում է Տորան դավառում: Նրա աշակերտները, կրոնավոր սպուգոները իրենց զավանները ցրվելով՝ վաները հիմնեցին և եպրայրներ ժողովեցին:

Սուր Մամիկի գլխնանվելուց զից ամեն հետո, մեհեկան ամսի տասնեկերին, կրանելի Մեարացին էլ այն աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, գերազանցելով բոլոր առարների մարգկանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային: Որովհետև ամբարտաճանությունը և մարգահանությունը նրա վարքում երբև որ տեղ չդասն, այլ հեղ, բարյալասկան և բարեմետ լինելով, երևում էր բարբին՝ եկեղեցիները ստորուրջամբ դարգարված, Որովհետև նա՝ Ղրեշտակի տեսք ուներ, ծննդական միտք, պաճուտ էր խոսքով, գործերով ժուճկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով անեման, խորհրդանշությունով մեծ, հավատով ուղիղ, հասով համբերող, սիրով անկեղծ, սուսուցանելիս անձանձրույթ: Բայց որովհետև բոլոր բարեմանություններն՝ անկարող եմ թվել, խոսքս կզարմանեմ նրա մարմնի հուղարկավորությունը:

Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղետ ձեռով լույս էր չողում այն տան վրա, որտեղ կրանելին հողին ավանգից, և շուտով շահահոտացավ այս չղորը, բերին տեսանելի չեղավ, այլ բոլոր բազմութեանը³⁰⁴, աշխարհս որ շատ անհավատները միտվեցին: Այս ժամանակ ժողովված բազմությունն անց աղանու և չիթթություն ծաղիք՝ այն պարիկնա մարմինը Քաղկեդոն (տեղի) պատանառով, որ զես մասնից, սուսու մեռույթության վարժեցրել էր իրեն: Բաժանվել էին երեք խմբեր. մի մասն առաջարկում էր տանել Տորան, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էլ, մի մասն էլ առաջարկում էր Քաղեղ հենց Վաղարշապատ քաղաքում, որրերի հանգրվատումն: Բայց հաղթեց քաղ Վահան Ամատունին, որ ավելի շերտեմանց էր հավատով և հոյր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ

նրան էին հավատացել մեք Հայոց աշխարհի հազարավառությունը, նա մտորմիք վերցրեց և արժանավառել հուղարկավորությունը արարավ իր գյուղը, Օշակունե եվ նույն լուսնակն խաչի կրելույթը զգուցիք զրա գնում էր զեմ հանդիման բոլոր ժողովրդին, մինչև նրան հողին հասնեցին Վահանը և նրա սպասավոր Քաթիկը, որից հետո նշանն անկրելույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետությունն ավտոր իրեն տեղակալ նստեց կրանելի Մեարտիկ հրամանով նրա աշակերտը, Հովանի քահանա, որ Վայոց ձորից էր, Հողցքիմ զուղից:

ԿԸ

ՈՐԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԵՍԿՈՒՆՑԱՆ ՏԵՂԻՏ ԳԱԿԱՐԵՍՈՒՄ ԻՎԱՆԻ ԵՎ ԵԿԿԿՈՂՈՒԹՅԱՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳԻՂԳՐԻ ՏՈՒՄԻՏ

Որքում եմ թեղ, Հայոց աշխարհ, որքում եմ թեղ, բոլոր հյուսիսային աղբյուր մեջ վեհադույնդ, որովհետև վերացան Քաղաքագործ և քահանայ, խորհրդականը և ուսուցանողը: Կրթովից խաղաղությունը, արժանացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղավիտությունը, հիմնավորվեց սոցիալիստական շարժառույթները:

Նուճում եմ թեղ, Հայաստանայն իկեղեցիդ, բեմից բարեզարդությունից անշքացած, քաղ Տովվեց և Տովվանից զրկված: Այլու չեմ տեսնում քո բանավոր հոսք զայս տեղում և հանգիստ ջրերի մտա անվելիս³⁰⁵ և ոչ էլ փարսիի մեջ ժողովված՝ գայլերից զզուշանալու համար, այլ ցիրցուցան եղած անպատանեկրամ և զանավեժ տեղեկրամ:

Երանել՝ առաջին և երկրորդ փոփոխություններին³⁰⁶, որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչըրայրը հետացվեցին, բայց զու, հարսը, համբերեցիր, ուղղախոնությունը պահելով ամուսնությունը, ինչպես մեքը մեղանից առաջ իմաստասար սասց³⁰⁷: Մյուս անգամ էլ, երբ մեքը սրբեկանի նման հանդեսարար հարձակույթը քո անարամ անպատի վրա, զու, հարսը, շապահանվեցիր: Թեպետ բանի կերպով փեսան վտարվեց, երբ ստամբակ որդիները իրենց ծնողին անարդեցին, միանգամայն և խորթները արժանապես օտար հորը և եկվոր խորթ հորը, բայց զու այն անգամ էլ ամեն բանով լրված շննացիր, սակեկալով քո (փեսայի) դարձին, զու հովվակցի ձեռքով, մանուկներից փախվալեցիր, ոչ ինչպես տագերոց, այլ ինչպես նույն զավակների տեք երկրորդ հոր ձեռքով: Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլու չեա զարձի սակեկությունը, որովհետև մարմնից զամանից իր ընկերոջ ու զորովակցի հետ: Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ բնակվել, Աբրահամի զոգում հանգրել և շուրջը հեղեղակներ խմբեր տեսնել: Բայց զո՞ ես, որ աշխուրթյանդ մեջ առանց հողացողի մեացիր, և մեքը եք խոճալի, որ զրկվե-

ցինք հայրական խնամակալութունից: Որովհետև այնպես չէ (մեր վիճակը), ինչպես որ հնուր (խորալեւոց) ժողովուրդն ուներ, այլ մեր թշվառությունն ալիկի է³⁰⁰, Որովհետև Մովսեսը վերաբերում է, բայց Հնասուն չի հաշտրդում, որ առաջնորդն զեպի Ավիալաց երկիրը: Ռարձկան իր ժողովրդից մերժվեց, բայց նրան փոխարինեց նարատի որդին, և Աստուծո մարդուն ոչ թե առյուծը ոչնչացրեց, այլ հասուն տարիքը: Եզրան համարձակ, բայց Եզրան չեմա կրկնակի հոգով՝ Հնուտին օժնու, այլ զեա Ազալին էլ հրովիզից Իսրայելին կոտորելու: Սեղեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զարարարի, որ տերութունը նորոգել: Անտիոքը ընկալատուն է՝ Թոնիկ հայրենի կտոր, բայց Մագաթիան չի զիճարում: պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակարեն չի փրկում: Այժմ ներքը կոխվեց, դրոշից արձակվեց. արձակվեց հեթանոսների կողմից և կոխվեց հերձվածողների կողմից³⁰⁰, և չկա այն խորհրդապետը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Ավա՞ղ այս զրկաներին, ավա՞ղ այս թշվառ պատմություն: Ինչպե՞ս դրաման աչք ցամբերին, ինչպե՞ս ամբարշտեմ միտքը ու լեզուս և հայրերին (իմ պարտք) հատուցանեմ այս խոտորով, (իմ) ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետև նրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց օգնած ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու³¹⁰, եմ մինչ նրանք. սպասում էին մեր գարնակ, որ փառավորվեն իմ ամենխմաստ արվեստան և լիակատար պատրաստութիւնը, և մենք էլ թյուզան-գնույնից շտապ-շտապ զնկեցով, հուշս ունեիք հարսանիքներում պարել խրգախ և արցալ շարժումներով և առագաստի երգեր երգել, այժմ, այդ ուրախութեան փոխարեն, գերիզմանի վրա ողբեր իմ ասում, ողբերունի հասաչելով: Խույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն ու օրհնությունը:

Այսպիսի վշտով խեղճվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ո՞ր է այն քաղցր աչքերի հանգարտությունը ուղիղների համար և աճավորությունը շարերի համար. ո՞ր է այն զգալի շրթունքների ծպիտը ամ աշակերտներին հանգիպելիս, ո՞ր է այն բարչաքակամ սիրտը, որ արբանյակներ էր դրավում. ո՞ր է երկայն ճանապարհների հեշտացնող հույսը, նեղություններից հանգարտացողը. կորս՞վ ժողովուրդը, ծածկվի՞ց եպագանգիտար, լքե՞ց օրհականը. լքե՞ց խրատուհն՝ ձայնը:

Ո՞վ այսուհետև պիտի հարցն իմ ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր աշակերտես առաջգիծությունը, ո՞վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտե՞մ մասամբ իր քրոջոց հաղթվելով: Ո՞վ պիտի է զայս առաջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանգզությունը, որոնք օճեն բանով քանզված ու բուրբաղված՝ շատ ուսուցիչներ են փո-

փոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես սաաց հայրերից մեկը³¹¹. ամեն բանի նրանք հավասարապես զվարճանում են և իրենց համար շար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելի ու արհամարհելի, իրեն անհաստատ և արև պիտանի արվեստից գուրվ (մարդկանց): Ո՞վ պետք է նրանց պապանակն սաստելով և մեզ սփոփել զսվելով և շափ դեն խոտքի լուծիլան:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաչանք և արտասուք են ծագում, ինձ թելադրում են տիրալից և սզավոր խոտք տանել չլիսեմ, ի՞նչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՞ւմ արտասվեմ, արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորին, որ վառթար խորհրդակցությունիցս իր ցեղով հանդերձ զեն զցգեղ և նանարք մահով մեռնելու անարարար աթոռից կործանվեց. թե ինձ, որի գլխից վերցրեց փառավորող զեղեցիկ վնեցազորատ պատկը. արդյոք իմ հո՞րն ու քահանայապետին, այն կենձ միտքը, ի կատարելա խոհանախութիւնը, որով կատարում էր և բարձրագրում, և սանձերը բուր հավարտ՝ ուղղություն էր տալիս (քն-թացրին) և սանձահարում էր օտարոտի (մտքեր հայունոց) լեզուները, թե ինձ, նրա հոգու խանդից զրկվածիս ու սնանկիս: արդյոք իմ մողի՞քն, այն վարդապետությունն աղյուրը, որ բողոքում էր արդարությունը և իրեն հեղեղ գուրս էր ըշում ամբարշտությունը. թե ինձ, նրա խրատ-ները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս, արդյոք մեր աշխարհին արդեն եկած աղետները, թե ապագայում սպասվածները:

Ո՞վ մեզ այս բաներում ճանակից կլինի՞ մասնակցելով մեր արքունութիւնը, ո՞վ մեզ կրկնեմանս՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու: Զարթի՛ր, Երեմիա, գարթի՛ր և ողբա՞³¹² մարդաբանելով հանդերձ ինչ թշվառություններ որ կրեցիր և զեա սփոփ կրեց. զուշակի՛ր որ տգես Նովիվներ պետք է երեսն գամ, ինչպես (զուշակեց) Զարթիան խրաչելցիների համար:

Ասուցիչները՝ սիմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ու: Աստուծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ սուրբ հոգով. սուկենը, նախանձատ, թագած Նեղությունը, որի մեջ Աստված էլ բնակվում, և զայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրեմավորները՝ կեղծավոր, ցուցամուղ, սնափառ, պատվասեր, բան ստովածասեր:

Վիճակավորները՝ հպարտ, զատեր սիրող³¹³, զատարկախոս, ծուլ, զիտություններն ու վարդապետական զրվածքներն ատող, անտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ, սովորեցնելու մեջ փութալան, որոնք զեա շտվորած՝ աստվածարան են:

ժողովրդականները՝ ամբարտաճան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, փասապործ, ծառանդութուններից փախչող²¹⁴,
Զինվորականները՝ անարիք, պարծենկոտ, զենք ստող, ծուլ, ցանկասեր, փուլամորթի, կողպակիչ, գիեճուճ, Նելուզակ²¹⁵, ավագակներին բնութենակից:

Իշխանները՝ ապստամբ, զոդերին զոզակից, կաշառակներ, կծծի, չլատ, ազա՛, չափշտակող, աշխարհ՝ ավերող, ազտեղասեր, ծառաներին համատիր:

Գառավորները՝ ամարդի, սուտ, խարոզ, կաշառակներ, իրավունքը չզգուհանող, անհաստատ, հակառակորդ:

Եվ անասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:
Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ազդեցությունը, կի՞ն ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել և տարրերը փոխել էն իրենց բնույթները. գարունը երատ, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ զրգամ, մեծուր սաստիկ ցուրտ, մրբկալից և երկարատև Քամինները՝ բուքեր բերող, խորշակի փոխված, ցավեր տարածող. ամպերը կալծակներ թափող, կարգադարձր. անձրևներն անժամանակ և անօդուտ. եզանակը զաման, եկյամ բերող. քրեքի անօդուտ ավելանար և չափից զուրս պակասելը. երկիր պաղարբերությունը նվազած, անասունների անելությունը պակասած, այլ երկրաշարժեր և սասանուններ. եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խափությունը, համաձայն այն խոսքին, թև ամբարշտունների խաղաղություն չկա²¹⁶:

Որովհետև (մեզ) փերեցին խառատիրա ու շար թագավորներ, որոնք ծանր, զոգվարակիր բնույթ ևն բարձուն, անտանելի ճրամուններ են աստի: Կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անեղորմ են, սիրելիները զավանձակված են, թշնամիները գորացած. հավարտ ծախվում է այստեղի ունայն կյանքի համար: Ապագատակություններ են գալիս անհաստեում, շատ անզորի վրա, սանքը զերվում են, ստազվածները հափշտակվում, պիտակը մարդիկ կազվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, զենքի սասարություն են արտոջվում ազնվականները, անթիվ եղություններ են կրում ուսմիկները, աննվում են քաղաքները, քանզվում են ամբողջներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անզոր սովեր և հիվանդություններ և բազմատեսակ համաճարակներ²¹⁷: Աստվածապաշտությունը ճոռացված է, զոտիքի անկնկալություն:

Որից փոկն Քրիստոս Աստված մեզ և բոլորին, որոնք ճշմարտությունը երկրպագում են նրան: Իրան փառք բոլոր աստվածներից, ամեն:

Եվ Լազարյից երեսուց զի՛քը, որով վերջանում է Հայոց մեծերի պատմությունը:

ՄԱՆՈՒՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Թագիրն ու՛ր՝ մենպարանությունն Հայոց մեծաց, որ մեք թագմանցից Հայոց մեծեր ձնկարանությունը, այդինչ հայ Նահպակաների և թագավորների ճուրքարթյունը, ինչպես որ է իրպես Պատմության Ա. գրքը. Ուրիշները թագմանեղ են «Родословие Великой Армения» (Էմին). «Մեծ Հայաստանի ձնկարանություն» (Նահպակ), որ բնույթն ըն. Նախ՝ որովհետև երկիր կամ ժողովրդի ձնկարանություն չէ լինում առհասարակ, և երկրորդ՝ որ Պատմաճարը (Մոսկու կարենային) գրում է բնչանտը Հայաստանի պատմությունը և՛ թե միայն Մեծ Հայքի, որ աներկի կիկեր:

2 Թագրում՝ անկեք, որպես ասի, պատեր Աստուծոյ: Անխարկություն է Մեծը. Ա. 27, որպեղ ասված է, թե Աստված ճարգեղ անզոցեղ, զբոս պատկերի իրում: Ըստ պատկերի Աստուծոյ արար զնա: Իսկ շարունակության մեջ Անխարկութի բանակահան է խոհանոսութիս հրչեցնում է Արևստուտի թճազար սասարկութեանց զգամեր հնակալ նախագատությունը՝ ան է խոհանոսութիս սասարկութիս բանակահան: (Տե՛ս Կարյան, Մամբր, Գալիք, Վճն. 1822, էր. 629):

3 Նախարարություն կազմված է նախարար բարի: Նախարար բարի ծաղուր շատ տեսակ բացատրել են գանձազն գրամականեր (Տե՛ս Արմատ. Կարանյան): Անկեք ճագմանական է Մեկն բացատրությունը, ըստ որի այս բարը ծաղել է Իրանական

ՈՒՅԱՅՏԱՆ՝ բարից, որ նշանակում է ցնդպակ. (սկզբնապես եղել է նահարար), որից մեքեղ է Նահ-պակտ=ցնդպակտ, որ ճնատ փրկվել է նախարար:

Շատ նշանակություն՝ նախարարը ճնատապատկան է կերտողական ֆեոդալին նախարարը բարի ազնվական է, ազնի կամ պակաս բնթարակ երկրով, որ ծառանգարուր անցնում էր Տարից Տարից, իրի ճարտարս Այս իշխանության մեջ նախարարը գանձազն անտակի Տարիքը էր Նաղարում իր ժողովրդից, պատաստել էր անան, հավարտ էր զբք և բնչաներպակ կառավարում էր իր երկիրը: Պատերազմի ժամանակ նախարարը պարտավոր էր իր զորքով փոշ թագավորի կռիվ: Արջակներ, թաղատանի թագավորներն և նախարարներն էին, թայց ճյուռներն մեջ նախպատեղը և ունին ազնի բնթարակ կազմվածներ և ազնի զբք:

Նախարարները լինում էին ավազ (կամ մեծ) և կրտու՝ ճարված իրենց երկրների բնթարակությունը, իրենց պահանջարկ բանակությունը և իրենց զրաված զա՛հն:

Նախարարի իր ընտանիքով (նշարարներ, որդիք, փոռներ) էին ընզվով կռվում էր ազղ (ազղ թագարտանեաց. շաղղեն Սինեուս և այլն): Այս ազղ բարը մեծ թագարանեցիք չեղ. շքութեղը համար՝ ազղս բարի ամբայան բնչանտը նշանակության ճնատ Գարեի ընթացքում թաղղը թագմանակով և ճուրղղիղղվում առաջ էին արշին ընտանիքներ, որոնք թնկում այդ ազղից էին ծագում, թայց շատ ճնատեղ էին և իրել էին կարգ թաղղս բուն ներկայացուցիչներն ճնատ: Այսպիսի ընտանիքները կռվում էին Գուսնու Արևիկոս որ անունները թվարկելիս՝ Նախ հրվում են շաղղեն Արժուրանեաց (այս քր) և շարունակության մեջ, վերջը՝ որ տունն Արժուրանեաց (այս քր): Թայց ասունը:

Հանա որք է անձին և ավելի ընդարձակ ծաղկո, պարտակելով թե՛ «ազգը և թե՛ նրա Տնօրոցը հյուսիսը՝ ասելով:

Ծախարոք բառը ինչ նկրկները որք լին անձ որչ անձի գտակարը նշանակելու համար, բայց անհասկանի իրենց պատմի սիրտովը, կոչվում էին սուսուսեր, սեր, Կա՛նուսեր, իշխանի որդեկանի ավելի Հանազ որք է անձով ասանուսեր բառը, Եղեղև, Փարսիկի՛ իշխանի բառը: Այս սրտազուր կրում էր Կախարական զեպ սեղաններից միայն մեկը, որի նկարագիր էր իշխանությունը. մյուս ասանուսերի (իշխանի կարգիները, որդիները, Նորկարգիները և այլն) կոչվում էին սեղուս:

Հայաստանի Կախարակները և Կախարակների մասին ամենից մանրամասն և լավագույն ուսումնասիրությունը գրել է Ն. Արթուր «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ:

4 Պազմուս կարգապահը— Եզրգուսի Քազմուր, (255—267 Ն. Քր.). Հայրը Պազմուս Սուսերի, Արեւստերի մեծի գլուխովը և Պազմուսի Նարնուսիան հիմնադր: Պազմուս կարգապահը Հայտնի գործով իրի գիտությունների և արվեստների սիրող և Նովուսուսերը հորնեանցին ասում է, որ Նու—Հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մասուններն ու վերջեր հանարան Քազմուսներու: Սամարթապա ՛հրատակելու է, որ նրա Կախարակները 72 գիտություններ կրողներն էին հանարան Քազմուսներից Ս. զիրքը, որ կոչվում է սեղանուսերից Քազմուսներին:

5 Այս սիրտները, որ կոչվում էր քայքայ ու որ բարեբեր, միայն ասանուսերը մասին, խնայուս պետք էր ասանուսերի մեջ գրել. իրի բարեբարությունը, թե՛ ինչ՛, Պասմուսըրը Պազմուսին, Եզրգուսի Քազմուրին, կոչել է Հուսուց Քազմուրը մեկուս պարզությունը խոսքի ընթացքից բառերի՛ զմեկներով բանակելով, կոսքի սերտկանակ կապի է՛ շին միայն հուսուց Քազմուրները... այն բազմութիւն... մարդիկ հուսուց աշխարհից: Այդպիսի ընդարձակ և բարդ համարություն հայտնի է պատմում ու միայն մեր, այն ասոր ազգերի մասնագրություն մեջ:

6 Քրուսուս— Կախարակը բոլոր էր Բարկերում թե՛ ասանուս ասանուսով, այսրում էր Պ. զարմ Ն. Քր. Անարտուր Սուսերի մասնակի (260—270 Ն. Քր.), գրել է Քր Նուսուսուրը պատմության Քազմուսի և Անարտուսի, սպովով մե՛նարի սեղանից արիվ Ներքի: Այս պատմությանից սովով է Եզրգուսի Անարտուրից իր մասնագրություն մեջ, բայց Եզրգուսուս մի բանի համարությունը նա միայն մեղադր: Եզրգուսի գիտությունը նա գրել է նաև ասագրությունից վերաբարյուց զիրք (Տե՛ս է՛ Քրիզյու, մասն. 19):

7 Բանուսերների համար գաղթագրություն բար էր այս հանկուսուսի խոսքը, արդեղն զն առ Ք, և զՔ առ Փ, և այլն: Օղջուսուր իմաստը կարելի է մտկայերել այս մարդի, թե՛ Նուսերից գտել են զանազան արվեստներ ու գիտություններ զանազան ազգերի մաս և փոխադրել են հանարանի ի հանդերձ նշանակում են արվեստներ ու գիտություններ (սե, զր, զՎ, զԵ), իսկ առ Կախարակ՝ ազգերը, որոնց մաս գտել են (առ Ք, առ Փ, առ Ն, առ Ք): Բայց ի՛նչ ազգեր և ի՛նչ արվեստներ են կար՛ այս հարցը որչ չը և այլ և այլ կերպ էր մեկնելու: Պատմության նուսերներից մեկի լուսակցրում բերվում է Նուսերից մեկնությունը. «Անագրություններն առ Եզրգուսին, Քախարակներին առ Փր. Կրիզյուս, կրողուսությունն առ Եզրգուսին, կրողուսությունն առ Քախարակին»:

Արվեստների և գիտությունների այս կամ այն ազգի գտելուս (իննուս նուսերությունը, որ կարևորագույնը, Պատմության մեջ վերաբերում է ասանուսի հանկուսի՛ համարումովը և Քազմուսի նուսուսից նուսուսից գրել էր պատմի, որոնց սովում է. զՔրուսուսի Փր. Կրիզյուց գտել... վերածախանան Քրուսուսից... վերագրությունան Պազմուսից... զերկ:

բարձրագույնի ներգաղթից (Մասն. էր. 199): Այս մեկնությունը ընկել է Ներսես Նարեկացիի Քազմուսի նուսուսից լուսակցի մեջ: (Տե՛ս Նուսուսի նուսուսից վերաբերյալ Միթիթարուսի, էր. 1047): Իր կարևորագույն այս հանկուսուսի խոսքի արդյունք Քազմուսի նուսուսից վերաբերյալ համարան է ասանուսի մասնակցի է Պու. Տեր-Միքայելյան (Միստուսի, (տե՛ս Հանդեսի նուսուսի, 1892, էր. 372): Երկու Միստուսից անպիսի նուսուսի և գրով: 2. Մասնակցի նուսուսից: անպիսից: անպիսից: անպիսից: անպիսից: անպիսից: Այս անպիսիցներն ասոր մեր Քազմուսից մեջ գտնակցիցն փոխադրում, համարումը ընկերություններ, որն էին նուսուսի լուսակցից մասնակցի ընթացի մեջ:

8 Կարևորագույն բառից զուս պատմության գրավոր ազգերներից Հանաի հիշատակում է նաև ժողովրդական կենսագրական կենսագրական պարզություն, որոնց նա ասելու է մի բանի ասանուսի՛ ասանուսի, վրչ, արույ, վրչուսանք, կրգուսեր, քախար, Քուսուսից կրգուս: Այս բաների կենսագրությունը աշխատել են բացատրել իսկ՛ Հայտնուսի թուսուսերը, սիսուսուսի Մի. Կրիզյու, «Այլը Հայն Հայաստանի սուսուսությունների մեջ նուսուսի հետ Պր. կոչմությունը» («Армянский сбор», էր 37—40): Ամենից մանրամասն է, որոնց կոչումը կը, անկանուսական բացատրությունն այս անպիսիների մեջ Ն. Արթուրից իր «Հայ ժողովրդական սուսուսությունը սուսուսությունների մեջ (Կախարակուս, 1901): Այս աշխատությունից զուսուսուսուսը գրում ենք վերջ կենսակցական սերունդների համարական կենսագրությունը:

Պազմուսը կարևորագույնը Պատմության մեջ, ինչպիսի և Եզրգուսից զն լուսի այն կախարակները, որ Եզրգուսուս առջին են նրան, այսինքն կոսուս, զուսուսուսություններ, այլ պարզուսին կենսակցում է պատմության:

Չուսուս— ասանուսուս վերջում՝ կարևորագույնը Պատմության մեջ որք է անձով սրվում պատմության կենսակցումը, բայց կան և ընթանակի զրույցներ, որոնց գուսուսուսները համար գրավորի, կարևորագույն կոչում է անպիսի, ինչ, վարդուս, Կախարակ, Եզրգուսուսներն առ մեկ հանուսը և այլն բաներով ընթացի բան էլ կենսակցում է պատմի:

Անուսուս— ժողովրդական բանուսություններից կրգուս, որ կոչվել էր լուս պատմից կամ կրգուսի: Հուս կարևորագույնը ասանուսները հանաի աշխարհություններն են, որոնց մասնակցություն է պատմության իրազմություն, որ Պատմուսուսը աշխատում է նշարտել, այսինքն աշխարհություններից զուս ընկել պատմական իրազմություն:

Վիպասուս, կրգուս վիպասուս— որոնք անուսի սուսուսներն, որոնց համարան են կրգուսի ինչ վիպասուս կենսակցում է նաև վիպուս սուսուսներ՝ վիպուս կրգուսներ:

Բան— կարևորագույնը որք է անձով նախ՛ հուսուս բանի և այս ընթանուսուս պատմության, պատմության բանի կենսակցումը, և այս վերջին իմաստով համարել է զրույց և վիպուսներին:

Կրգուսուս կրգուսուս— իմաստուց, մասնից կրգուս:

Վարդուս կրգուս— Թվելուս իսկ՛ անուս, սրտուսանակ կենսակցությունից, թվուս սուսուսների կամ թվուս ամուսների՛ պատմականների կրգուսը համարել է կրգուս վիպասուսուս անպիսին:

9 Համարական մասն. 5 Տես:

10 Բարեբար գրվում է Անպիսուսի սուսուսուսին պաշտպանություն, որ մեկը Քազմուսից նուսուսուսանակ անպիսուսական ժողովուս: Պատմուսուսը կրգուս ունի սուսուսին վարկուսուսեր, որոնց մեջ ընթանում են որն անձի պաշտպանությունը, նրա ժողովուս այսինքն սուսուսից, որով պաշտպանվում էր այս անձի անպիսուսությունը իրի սուսուսի ներքուսից:

ընկնում, շատ չեան դեպի արևելք: Մի օրինակ (Փ, ԺԳ) Նեղիսուր զիշում է թնամ-
զայի բար, այսինքն Թուսուրի թանկները: Այսուպ այս կրկնքը, եսլիվ իր գրու-
ված սուրին Հնչուսպատան և Հուսուստանի միջև, կարգը է նշանակել մի կրկնք այդ
կրկու սուրին միջև, գույն Քնայիսն:

32 ԱՆՆՈՒՆՅԱՆ ծովը— Կասպից ծովն է, որ Արշակի նստած սուրբը՝ Բուհից
արևմուտք է ընկնում:

33 Կաղարչան այս թգթի, ինչպես ասուստորակ այն բազմաթիվ թգթերի ժաման,
որ մեկ է ընդուն ՊատմաՆայրը իր գրքում, պիտք է սահել, որ ցուրեք, Վաճարական պատ-
ճեններ լին իրար դրված թգթեր, այլ Ներկանին են Նեղիսուրը այն նման և բազմապե-
րկաբան, որ Նեղիսուրի կարծեքով պիտք է սենչանայն այդ թգթը, ինչ կրկնք գրված
լինելու: Մեր այժմյան Տառնագրությունը սա կեղծք է, քայք Նեղի մեկ սա սավորա-
կան և ընդամենը կարգ էր ու ձեղարարել չէր ենթարկվում:

34 Այսինքն՝ Աղբորսուրը Մակագնացուց:

35 Մարաթայան արշարի ժամին ընդարևակ գրադարանության կա (ան՝ Պատմա-
գիրք, կարևորաց, էջ 58—49): Իրեն վերջին կարգադրություն՝ բանասիրությունն ըն-
գանում է, որ կարևորացին սահել է իր ձևերի մով պայանի մի արշար, քայք որ այս
արշարը սեղավորակ է, ապրիթի է Այս ապրիթին Նեղիսուրը քրիստոսն է, քայք
նշան է քայք սուր, որ Նեղիսուր է նեղիս, Աղբորսուր Մակագնացու, ստեղծելու է այն
սուրին է իր գրվածքին Վաճարական կերպարանք տալու կաստակով: Երա Նեղիսուրը
(գույնն էր Նայ, որ Մարգելի է Ասորի Մար Արաւ Սահաբանի սեղանի մով): Նիշքը
Սեղաթանգրակուն և Վաճարանի) իր գրելից նշարը Տաճարի է Նայ ժողովրդի Տը-
ղազիսուններին, որոնք մեկ Բարչակուն և Ասորեստանյան պատմությունները ժամանա-
րան են Կրանց աստվածների և Քեյն և Շամիրանի մեջ, իսկ նախաՆայրը (որոնք մեկը
այժմ արարատի ներ սեղանում) ժամանացած են Կրանց (կամ բան Նայիթի) ասա-
վածների՝ Նայի և Արաւի մեջ: Իսկ Քեյն և Շամիրանի պատմությունները արձագանք են
այն գրավոր կրկնքեր, որ Բարչակուն և Ասորեստանյան մեղերի Արարատի գոյն, առայն
չըլանում կաստակով Արարատի Տաճար (Նայից սպանում է Քեյնի), կրկնքը չըլա-
նում կաստակով Ասորեստանի Տաճար, որ ընկնց Արարատն (Արան սպանում է
Շամիրանի, որ նվաճում է Հայաստանը):

36 Արարաթի կրկնքը, Արարատյան նստարան չէ: Հարատանի կենտրոնում, այլ Կրան-
ցի արևմտաՆայրով ընկած կրկնքը, Կան լեռնի Շարավ:

37 ԿՆԱՊԻՆ— Լին նախաՆայրական տունը, որտեղին եղել է Հայկինը՝ բազմանում էր
Նուշարատը մարդկանցից: Մրանց մի ձայն բան նախաՆայրի արշարին էին, երա մը-
վավոր կամ Շեռավոր սերունդները, որտեղ են ինչպեսզ ասուն կամազգները: Մրանց
Շեռ խոյն տանը պարուն էին, իրեն մշտական սեղանով՝ ասոր արշարին մարդին,
որտեղ նա սուրին երկնց սերունդները, քայք ասն բան սեղանի կրկնքները լու-
նեին, այսպես էին այդ ասն մշակները, պատմությունները և այլն: Մրանց նկ, որ կազմում
են ընդամենը:

38 Քնարում գրված է սե քայք աղխու, որ մեկ Քարգանցիցից քայք տունա-
սեղանը: Աղխու շատ շան նշանագրությունն ունի, նա պարունակում է ընտանիքի ժառան-
կանք, ստեղծություններ, կասկարություն, միջերկրներ, որտեղ աստուտերի գաղթելու ամենակ,
Շեռանում էին նրան ստով կամ ասլիթով:

39 Տան— գրարարում, քայք այժմյան նշանակությունից, սուր և ավելի շան
կաստակով: Նշանակում է արժաց ասլի՝ իր ընկած կրկնք (տունի Բարչակի տունի
Բարչակում), նշանակում է ընդարևակ կազմած, ինչպես էին նախաարարները (արթուն

ասն, ասն Մամիկոնից), նշանակում է ասն, սերունդ (տուն ու Գրգորի, ասն Հա-
կարս): Վերջուպես նշանակում է կազմած՝ շինարարներով, զյուր, գաստակերտ, ինչպես
այսուկը, եսլիսուս սիշ Շեռ սյնիկ կրկն ասուն (Ն, ԺԳ):

40 Տրուսուսի Քնար, ինչպես սուրբը (ձան, ԺԳ), ներքովն է, Քանից ցնդից նրան
ՊատմաՆայրը Տրուսուսյան է կազմ՝ Նեղիսուսական արշարը Տրուսուս ստեղծով, որովհետև
Քնարի ստեղծ էլ Նեղիսուսական արշարից է, և ոչ Մ. քրքից, Մրան Համապատասխան՝
Հայկին է կազմել է Հայաստանից, Նեղիսուսական Հայկունովն ստեղծից և ոչ Հարնիսյան,
որովհետև Հայի ստեղծ է Նեղիսուսական է, և ոչ Մ. քրքից:

41 Կանս լինել է իր Տաճարավոր աստիկ Աղվա:

42 Ապարչան— պա՛լավորանք բառ է (asp res, aspares և այլն) և նշանակում է
ԱրևելաՊարսիան: Երկրորդուր նշանակում է այն ասորեստանյանը, որ մեկ մի նվազում
կարգը է Վազել և այսուկից, իրեն կրկնություն լուր՝ նշանակում է 230 ձևոր աս-
րեստանյան (—գարսից ասպարիչ): Կան և որքն ասպարիչներ, 139,8 ձևոր միջև
268 ձևոր (ՏԿ՝ Մանուկյան, կշիտները և շարիթը):

43 Կայնայն սղիլ— սղիլը, ինչպես Նայիսին է, կարացրած փայտ էր, որի կրկն
ձայրերը միջուրան էին ձեռք սղիլած շարով: Կարացրած փայտի և շարի մեջ կան աս-
րեստանյան կազմել է լին: Որքան լինել շայն լինել, սղիլերի փայտը կորոսիցից պա-
կան լինել է նրա ձայրերը իրարաց Շեռ:՝ սղիլերն ձեռ ուր Նարվարը լինում նրա
լարը քայքի Տաճար և ասնրան սղիլի մեծ թավով կարանվիթը նեղը: Այնպես որ լայ-
նայն սղիլ կարգը էին գործանել միջև շատ ունից մարդին:

44 Այսինքն Բեղունաց ծովը (Կանս ձայն) իր ստեղծ ասացել է Քաղից:

45 Շարայի շատակերություն պակասությունը քայքարվում է կրանով, որ Շարա
(չեթի) պարսիկերեն նշանակում է որդարում:

46 Այսինքն կրկնք արվա (սաճապին) կեսարվա նախապարհով: Բարգմանիներն
այսուկ նշան լին թարգմանի, քայք թղեկով ընդարի ձևորը քայք:

47 Կարևորանք Մախի լինան անուր ժողովներ է Անախարի ստեղծից: Արևուսի
Մար Արաւ Մախուցին, որ պարուն էր կարևորաց՝ այս աստվարությունից չէ Տաճար-
ն, նա ընդուն է մի որքն աստվարությունից՝ Արարատի Տաճար Մասերի (Մարակի)
ստեղծից, որին քրկն է ասլիս Հայաստան:

48 Պատս բան էլ գրարարում շան նշանակությունն ունի: Լինուման նշանակու-
թյունն է՝ անապա, ասորացված, այս ձևով Նարիցղովում է սպարանիս— անգլիկա-
կին և անթիլիս— իշխողին, արանից՝ սերջ կամ թիկ ենթարկված մարդ— Նպասակ,
պատմաբ, ասորիկ Սասարիլ բան էլ Շեռարար նշանակում է՝ սերջ կամ թիլ՝ Շրուսակ,
կասարից, Նպասակ լինել, Նպասակության պարավարությունները կասարից, ընդհան-
րապես՝ սերջի իշխանության ենթարկվել:

49 Տաւ ասորերենով է թվում, որ կարևորանք, որ այնրան թիշ պատմական նյութ
ունի ասայն գրի Տաճար՝ ասարարվում է Արամի ժամին պատմված բազմաթիվ քա-
ղարքան բազմությունը կամ գրից դուրս գնուկից (ինչպես պարսից ասասլիկները), կամ
նայինքն քայք Քաղից: Այս ասորերենությունը բացարարվում է թիլ պիլի վերջում, որոնց
գրված է թիլ այս պատմությունները լին եղել գրված բան թագավորական մատյաննե-
րում կամ մեՆեանական պատմությունների մեջ, որքն իտարով՝ Վաճարական լին: Մար
Արամի մատյանում գրված է եղել, թիլ այս պատմությունները փոքր և անեղան մարդին
Տաճարին են գրանակներ կարգից: Արևուսի մարաթայան արշարին էլ կրկն կեսարի
ստեղծով կարևորանք, այս վերաբերումը՝ քայքարվել քայք է Քաղի Արամի գործերը,
միայն նրա ստեղծ է Շրուս:

- 50 Մազեկ նշանակում է ձկնաբ. ժարսոցն
- 51 Պոստոս — Սև ծախ է, իսկ Ավիստոս նամաներն Միջերկրական ծովը, մի քանի սուղ երկրի նույն ծովը կոչվում է Արսիական ծովը
- 52 Պրոսիկ Արմենիան հանրապետական Հայաստան Հայոց է, ազգականը չկանու է Պրոսիկ (Պրոսիկ Արմենիան Այս Հայաստանի Հայոց կամում ունի սկզբում նեո բայն, որ հանրապետական (Յիզիսի և հարկերում) պահանջում է Հայաստանի Հայոցով երկրորդ ստեղ իտեղի:
- 53 Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայք ստեղծվելով Հայաստանի հանրապետական ստեղ ստեղծվելով հանրապետական կայսրը 21-րդ հոկտեմբեր 536 թվի ժամար 18-րդ նույն հոկտեմբեր կրկում է, որ այս թվականը ստեղ է գրաբայն են սեղեղի Առաջին և երկրորդ Հայք (Աղաղի ЮСТНИН): Ըստի որ երկրապետական Պատմության մեջ հիշատակվում են այս շարք Հայքի է, այս հանգամանակ ծառայել է երև սեղեղի սպառնալու: Քե Պատմության գրվում է 536 թվից Հուսու Այս բանն առաջին սեղեղ սուղ տեղից հետո հայտնի էր հայտնի հանրապետական գեղեղովում իր հայտնիում: Մեր ժամանակաշրջանի շարքը աշխատության մեջ մեջ բայն կեր տեղի, որ մեջ կար հասած երկրապետական Պատմության սկզբնադրի է, այլ իրականության սեղեղ սուղ ժամանակ (Չ-Ը), և կրկում է ընդհանրության հանրապետական ընդհանրության սեղեղ սուղ տեղից զեղեղից է ընդհանր (և ու թվի (Սահ. 7): նույնպիսի ընդհանրության մեջ համարում ետե ժամարը և Չորրորդ Հայքը բառեր, որի հայն կարելի է համարել սուղն շարքից, որ կրկում սեղեղ գործ է սեղեղ և կարծու կար սեղեղարած Չորրորդ և Չորրորդ բառեր կրկում է սեղեղարած կրկում Առաջին և երկրորդ Հայքին:
- 54 Շատ հին և զեղեղի է կտի բարի և շարքից սեղեղարած Յիզիս այս սեղեղից, նշանակում է շարքից սեղեղարած կրկում է, որ Պատմության սեղեղն է կրկում է այս սեղեղից և իր սեղեղ տեղի է Բյուրեղից զեղեղ սեղեղից սեղեղարած ընդհանրապետական է:
- 55 Մեր ժամանակներից տեղիքներով անարժեք գործարարները շարքից բանգրկներն են, որոնք անարժեք գործարարները՝ որոնք բանգրկներ կամ գործարարները:
- 56 Քառասուն ժամեր զրույց գրում հարկանալ ժամերը սուղ իր նշանակում է մի այլնայն գրել, կամ սուղի փոխարինել կամ կեղեղից կարծու, այլ չին ժամանակ Հանրապետական ՏԱՍՍ-ը, մի կրկումն հանրապետական ժամար սուղ, ժամար սուղի, որ գործ է կրկում մեղեղումն զրու գրելու: Տալար: Միջանակում հարկ սեղեղն էին սուղից: կր զրու, զրու սուղ ժամար զրու գրում էին զրուից կարծու: Որ կարծու սեղեղն էր՝ այս զրուից հարկում էին զրու սուղից կամում է երկրից գրում, և սուղից սեղեղը: Հասարակական է, որոնքից հայտնի է կրկում երկրից սուղ այս հին զրու գործարարներ, որոնք Հանրապետական է սեղեղ, որոնք կարծու ժամանակ կրկում է Արևելահայաստանից հիշատակելու, Քե Հայաստանում էր որևէ սեղեղ գործարարներն է կրկում, որ սեղեղից է, քանի որ հանրապետական շատ հանրապետական գործարար կրկում են Հայաստանում, և հայեր կարող էին երկրից սեղեղն սեղեղ:
- 57 Խոսքը սեղեղից արևմտահայաստանից մասին է, որոնք ժամարում է կտու շարքի արևելյան սեղեղում շարքից սեղեղն էին: Այս արևմտահայաստանից մասին էին գրելու արևելահայաստանից շարքից սեղեղից սեղեղից: 1827-ին կրկում կան և ընդհանրության արևմտահայաստանից և զրու ժամարում կարծուից: Այսպիսի արևմտահայաստանից և հայեր կարծուից: Քե (mémairs) սուղարկելին, բայց ինք Շուշի ընդհանրության սեղեղից շարք սեղեղից: Քե՝ այս արևմտահայաստանից և Քե՝ Հայաստանում սեղեղ շատ սեղեղ:

- հերոսն սեղեղն այս սեղեղից արևմտահայաստանից երկրից սեղեղարած է հանրապետական այս սեղեղն հայերի մեջ ժամարում էր հիշատակել նշանակելու հանրապետական, Արարչական Պաշտպանների նույնիսկ սեղեղից գրելը՝ հայաստանի գործարար են շարքում:
- 58 Պրոսիկ — Հանրապետական մեջ հանրապետական զրույց էր, Քերի Արմենիկ Պաշտպանի կրկում նա սեղեղ շարք այս և շարք սեղեղ, որոնք գործարարում ժամար (ստեղարար, որ միայն կրկում զավակ սեղեղ՝ Աղաղի և Գրիգորի Մրկու իրեն ժամար արևմտահայաստանից զրույց շարքից նույնիսկ սեղեղից կրկում զրույց սեղեղարած գրվելներին Պրոսիկ կրկում սեղեղից շարք կարծու: Պատմության սեղեղարում է Քե Հայաստանում է զրույցից է սեղեղն սուղից համարում շարք կրկում ժամար:
- 59 Քառասուն հիշատակարարները գրվում են մեջ ժամարից Հուսու, կամ կրկում շարքից, այս շարքից, զրույց հայեր, ստեղարար-ստեղարար սեղեղարարներն էր գրվելում են այն սեղեղից սուղ, որոնք գործարարում են Այս կրկում սեղեղից շարքից զրույցից է և կրկում սեղեղից հիշատակարարներն համահայաստանից զրույցից սեղեղն էին կարծուից զրույցից գրում է կրկում սեղեղից հանրապետականից սեղեղից: Քայն սեղեղից սեղեղարարներն երկրից գրվելում է սեղեղից սուղից մեջ հանրապետականից Պատմության մեջ, զրույցից սեղեղն սեղեղից, իսկ սեղեղարարները՝ ժամարարներն էին:
- 60 Քառասուն գրվում է Քառասունից: Քայն կրկում նույնիսկ սեղեղից կրկում էին և հայերի և համահայաստանից է կրկումն իրենից իրեն (ՏՆ ՄԱՍ, «Халатини Армянский Эпох», էջ 8): Քառասունից հանրապետականից կրկում փոխարինել և սեղեղն արևմտահայաստանից գրվելու պատմությանց սեղեղ է Պրոսիկից հայն պատմարարը Ջ Գրում:
- 61 Քառասուն այսուց սեղեղ համար: Հին սեղեղարարները՝ Վաստիար: Չար Առաջին, Շուշի, Կառնիկ, Պր. Մալաթրա և զրույցից էին Պարսկահայաստանից (ս. Մեկրյանի զրու, կրկում արևելյան, Պ. 44) սեղեղից սուղ փոխարինել կրկում, Վաստի, Կար: Առաջինից այս զրույցից:
- 62 Քառասուն պարզ էլ սեղեղն նշանակելու և վերջինս: Մի քանի նույնիսկ սեղեղն սեղեղն սեղեղն սեղեղից վերջինս էին Պարսկահայաստանից: «Занесения только события совершившиеся в последствии»: Սեղեղից Պարսկահայաստանից է սեղեղից նշանակելում վերջինս:
- 63 Այս խոսքից կրկում է, որ երկրապետական սեղեղն համահայաստանից գրվում են Հայաստանի սուղից Պաշտպանների, իրեն իրենից, արևմտահայերեն, հայաստանից: Քր նա Արևելահայաստանից Պարսկահայաստանից իրենից սեղեղն է սեղեղից, բայց համարում է սուղ, կրկում, հանրապետական Պաշտպանների, որ համար Արևելահայաստանից կրկում սեղեղն էին:
- 64 Պատմական Տեղ-Սեղեղից (Միջանակ) — երկրապետականից սեղեղից մեջ (էջ 50-57) սուղարարում է Քե Պարսից, որից Սեղեղից խոսքում սեղեղ Սեղեղից ընդհանրության է, և Քե սուղ ի Սեղեղից Պարսից սեղեղն է հանրապետական Քե Սեղեղից, որից Պարսից, այս սուղ ի Սեղեղից Պարսից սեղեղն զրույցից սեղեղն էին:
- 65 Քրկում — հայաստանի բան է, որ բանգրկում էին, հայերենից սեղեղից սեղեղից մեջ (սեղեղից մեջ (սեղեղից) — սեղեղից և սեղեղից, փոխարինելու Հայաստանում զրույցից սեղեղարարներից շարք կրկում սեղեղն սեղեղից էին, մի սեղեղն մեջ Պաշտպանների, իրեն Պաշտպանից իրենից, բայց Տրոսից Մեր ժամանակ նույնիսկ Արևելահայաստանից վերջինս: Չար զրույցից կրկում էին՝ հանրապետականից:

զկանս, Սմաթա, Ազնայոց, Գուգարաց, որոնք քրիշտոնյանները (երկինյնք) ընկնում էին Հայաստանի աստիճանադիտելու, հրանք իրից թե համարվում էին աստեանապաներ: Ա(Կրժատ. բարաստ, և Կրնէ ԵՍՏԻՆԱՅԻ):

66 Եւջի Արզանիէր անուկ է, որ պաղպղակով ցարէն է այտակ Արզանուց, որ քառ յարցիք ուղարկութիւն ուղարկէր: Արզանուց: Թէպէս Ա. արք մեջ երկու տեղով գրվում է (Գ. Բայ. ԻԲ, 37, Եւ. Ա, 38), երբ Ասորեստանի Սենեղերիմ Քաղաքը երկրորդում էր իր հօտերին՝ նրա երկու արքից: Արզանուց և Մանուսար մով աստեանիցն երան և երևնք փայտն Արարացա երկրից, Հայաստանու Եւջի բարե արք երկու մանրամասնութիւններով դասում է և Հովանուց, Ճարտարական մէջ, ասեղիով Քաղաքիցն Բնասող ցրքից: (Էմբն, ծանոթ. 70): Արարուհայոց նախարարական ասեղն ինքն համարում է ծագում այս երկու երկրաշրէրից: Սենեղերիմ պաշտօնաթուղար արքիներէ ձեռքով անկն է անկնէ 651 Բժնի ԿՐ, և գարմանուկն է, ինչպես անկն թան 2500 շառք կենցարիկ է մնացէ հայ ժողովրդի Տրչուզայան մէջ, որովհետ Սասուն ձեռքն շառք քրիտոստեանու շնչում են այս Սոսնասարն ու Ազանուկէրը, որոնցից անկնէ են Սասուն ձեռքը՝ Մ.Արը և Գալթի Սասոնցիցն:

67 «Սենեղեր» լեզուից ցրք է անում համարնի Տեռեզագլխուր նշանակելու: Համար այն գիծերներին, որոնք գրանէր, գուման կամ որքը դաստեանակ չէին կրել:

68 Այս ներթողական նկարագրիչներ Տիգրան Արմենայուհի և նրա ծնողներ բարեկարգութիւնները վերաբերում են մեծ ժամանք Տիգրան Բ.ին (Մեծին). և ետրեանցին շունեկով ստույգ ուղեցուց ուղարկը՝ սխալմամբ վերաբրել է Տիգրան Ա.ին (Արմենայուհիին): Այս բանն ասացին անգամ նկատել գիծանուց ցրմանուհի Գեղարք, Տնտեսականական կնտ ու կնտ պաղտուցը Ա. Արչուզուց, որ Կուլիեթ ցույց տվել, թէ ներթող շարժվում է բոլորովին համապատասխան ներթույցն այն կանոններին, որոնք անկնզմ են Փետայից ցրքում (որ համարվում է ետրեանուց Քարգանդանյան): Այս երկրագրութիւնը ընդունում է նաև անգլոմերիտ Է. Մանստայնը իր Տիգրան Բ. հետագից աշխատութիւն մէջ, իր կողմէն կար փաստը անկնզիկով:

69 Յիշորդ ցարարում նշանակում է Քաղաքարական կամ իշխանական աստեղն պատկանուց ուղիք: Արեւոյն Հայոց նշանակում է Քաղաքներ քառ կամ ցարտը (ուղիք): Գագնիկ երկրից մկնում (II. Ս). Արշապա Քաղաքի ասում է. «Սասար» ասելը քառն անկնզմ են Փետայից ցրքում (որ համարվում է ետրեանուց Քարգանդանյան): Այս նայուց նախկին տիկն բարց ցարարում նշանակում է Քաղաքարական կամ իշխանական աստեղն պատկանուց աստեանակն կին (երբեմն կու արշիկ): Տիկն Արշապենայոց նշանակում է Արշապենի Քաղաքից կինը կամ ժայռը: Տիկնն Արշապենայոց՝ Արշապենայոց՝ նախարարական աստ իշխանուհին: Երկու բանն էլ այժմ գիծնկարատացի են: Կուլի երկուսիցը նկատում է և որքն լեզուներէ մէջ:

70 Թիկ (սանկերտերն արցւ— անկնզմակ) — ճեղի անուն է, որ ցանգան նշանակութեան ստի: Այգրեանայ նշանակում էր այն ճեղգորտը, որ Հինգրիցից աստեղաներից ինչեղով նմանէ Ճեղգրատանն ու Երանը (Պարգիտասանը), որոնցից ասաչ կնտ պարտիկները և Ճեղգրատանի բարձր դաստեղծարքը: Թիկ՝ անկն շայն նշանակութեամբ արքն են կուզում քառը ճեղգը Ճեղգրատանից սկսած մինչև Կ.Պոլսու, որոնք խառում են Տեղեղարական լեզովով (Տեղեղերն, ազմանները, պարտիկները, ժայռեր, բլրիցը և ուրի): Երբեմն ցրք է անում ընդհանրապես Տեղեղարացի նշանակութեամբ, նախարարութեամբ սեմական արքերի, ձեռքերի և այլն: Մեր հին Տեղեղեաները արքն բարց ցրք են անում ընդհանրապես պարտիկների համար (Երան), որին հակադրվում է անարք բարց, այսինքն՝ ոչ արք, ասարացի: Եղբէրէ մէջ Միւրիներ-

ան՛ի նամակն վերնագրից կրում է նրա արագուց՝ «Վարակ հրամանատար երան և Անհրան, որ Հայոց դատաստանում արտաստանվում է հայերեն բաներով՝ անկն հարաբարական Արևոց և Անարթոս»:

71 Տիգրանուհի բարցը չիկն է Տիգրան Մեծը և ոչ Տիգրան Արմենայուհի, ինչպես ասում է ետրեանուց: Սակայն ուս սրբու լէ. ինչպես վերը (ծանոթ. 68) աստեղը՝ Տիգրան Արմենայուհին վերաբրվում է շառք բան, որ սկզբնական վերաբրելիքն է կնտ Տիգրան Մեծին: Տիգրանուհիներ շինութեանն էլ պետք է համարել այդպիսի շինութեանները մեկը:

72 Ծառնի ծառն տ՛ն ծանոթ. 100:

73 Աս Փազունու կրմանուկն է, անկնայանուց հայն ասարարայն, ժամանակու և աշխարհուցի, որ պարում էր Ազգրանցիբայում Բ ցարում ՏՐ: Աս ասացից փորձել, դիտանու հայրիկից փքա զնմանով, կուլիկ ասարին աշխարհարական քարանկը (մի կրտսերի), Տարվանից լայնութիւն 20 աստիճանից մինչև հարտիտան լայնութիւն 65 աստիճանը, որոնցից անկն շարժում է անկն հարտիս ընկած աշխարհահամարն կուլի աննկնով երկրի: Այն ժայռիկ, որոնք նրա հանձնարարութեամբ քրքել են երկրից՝ լայնուկ և նկարարելու համար, կշում է և Երթուպուս Աշխարհացույցը, իսկ ասար Տեղեղանիցից, ինչպես ցրքում է Էմբնը (ծան. 98), Գիգարոս Արիկարցին և Սարգիսը:

74 Միսնան.— Տեռեան (Միսնան) ձեռնային, նշանակում է աստեղայց երկրի:

75 «Թռակուց» երկրի ծառն (տ՛ն ծանոթ. 8):

76 Անկնզմակ.— զննորնն աշխարհու աշխարհու զննուկն, որ պարտիկներում պարգապան նշանակում է վիշառ: Այս անկնզիկ է կուլիկով պարտիկներն, որքն և գալտական Տարնիկն անգամ բարց, որ նշանակում է Երէ, Գրեշային մեծութեան (ժայռ, կնտուհի):

77 Մի անկնզմակային խոտ ետրեանուց, Փառտաթան, համադայան ժողովրդական երգի մէջ, որ հանկուսուց և բացարարելու փքա շառք միայն են Տեղեղերի քանտերները: Չարս բարեից՝ (գ) արտախոր, խոտար, (գ)ուց և խոտարի, մեկի նշանակութեան կուլիկն է հայտնի համարն, այն է խոտարուհի, ասելը քանտը, կանտեղին նշանակութեամբ, ցարն նաև խոտարը բաներ, որ նշանակում է որքն փառտի, կուլիկն ու ժայռուց միջը: Իսկ (դ) արտախոր և (դ)ուց աննկնով քառն են նկարագրու աշխարհու կնտ և հանկուսում են իրի քառաներ անուկներ: Երկնց ձեռնութիւնների համար քանտերները կուլիկ են անկնզի չի բարեից բարց, միակ հանկուսային, բայց տարբեր ձեռնութիւններ են անկն կրքին՝ նայելով թէ անկն էր հանկուսութեամբ և ընդունել քառն բարց: Ըմանք քառն ընդունել են բարձրներ, լեռներ նշանակութեամբ, որքնները՝ ցար, կուլիկն, բազմուց, նշանակութեամբ և այլն: Վերջուպես քառն բարն արքից նրա տեղեղական նշանակութեամբ՝ զննի ասել ցնել: քառն, և երբ Քարգանդից՝ Սաթնիկն տիկնից փառագուլով փառագուլում է այսինքն քառաներն Արզանից քառնից: Այս բացարարութեամբ, որ քառնից անկն Նախկանական է, ընդմեջ է Քառնայանից Մատերիալն Արմենական սլոարն, այս. 11, էջ 44—45: Երբ ծառն արված բազմամբով մեկնակութեանուց (բայց վերջինից) ընդմեջ են Արմատական քառարտում, Արտախոր (՛) քառն ասի:

Իտրեանից, որ արքն սկզբնական երկրից ուղարկանութեանը մկնում է այտակն ոչ մէկ նկնութեան չի ընդուն, իսկ մի արքն տեղ (II ԿՐ) ժամ անկնզմում է շքր արտիսը Սաթնիկն ընդ Վիշապագանան, շքրո քառով կարծես, կանտեղով հանկուսուց, թէ ինքն Սաթնիկնի սրտահարութեան Արզանից շառք է չի համադատ:

78 «Ապուս բարց, ինչպես Մատի լեռան ձեռքից» ցրք է անված այտակն և Տնտ

մի քանի անգամ: Ազատ քառին ավել են մի քանի բացառություններ, բայց ամենից շահագրգիռներն էլ արհեստներն, զին՝ հյուանիքներն, որ շատ համարվում է այս լեզուի արարող գիտելիքները: Գնոր է միայն նկատել, որ Ազատը անտիկան անուն չէ, իբրև վերադրել Մասիայի, այլ այս լեզուն սերգրական լուս՝ հայերեն անունն է. իսկ Բարսեղը զին հայ լեզուիցները ոչ մի անգամ չեն գործ անել այս լեզու հյուանիքները: Անհրժեշտ մաս չկար կոչվում է Ազատ, որ իբրև թե Մարտիկոյն է սասցիկ Մասիա անուկը:

79 Քաղաքում գրվում է Կուկո անն Արամազդ: Չորս ձևապիր անին՝ հաստատում Արամազդ, երկուսն էլ՝ սու կամ սուս: Քարգրանիներն ու մեկնիկները չեն Տաղանում Կուկո բառը՝ Արամազդի նկատմամբ: Կուկո, կնիկ՝ հայերեն բառ է, հյուանիքն է Ազատն, ու վերադրել է Արամազդի (Քուր) մի արձանին Արգանում, որտեղ ես քանդակվում է Ազատն պիտի: Առաջին անգամ անից բացառությունը ավել Գր. Խոջաբյանցը (Արմ. սուոս, էջ 291—292), բերելով վիզալաթիան Կզմեն Արճառաբարացու, որ իջում է Արամազդի ինչ արևուն, որտեղից մեկին արվում է մակիրը: ԳԶՊՏԻ՝, որ Տաղանի նշանակում է Ազատ:

80 Կուկոյի իրականան ձայնով անի: Ղևկերին կոչվում է Vereiragne, պաշտպան Վարհրաթ, որից հայերեն Կուրանոս—Կուրանոս Գարգիները մաս ես Նախնայան ստավում էր, ինչպես սերգրական ու լայն մեկ: Տրգրան սասցիկ Տրոգրանակում ասվում է. «Քաղաքի Նաղե մեկ ի բառն Կուրանոս» (Աղար. մԲ): Բայց ինչպես որից արհեստական ստավումներ Տավանակում են արժանապետի Տեա՝ Ջրվան—Կուկոն, Արամազդ—Ջեա ու այն, այնպես էլ Տեա Կուրանոս ստավումը Տավանակում է Տեազն Ներսիկոյի Տեա: Արքեթ Գ. Կուկ. Գ. 19 Տեաքան Ներսիկոյի Քարգրանակում է Կուրանոս (Լյուրա). Արմ. gramm. 77): Ազատանկուրի Տեաքան Քարգրանակն մեկ էլ հայերեն Կուրանոս Քարգրանակում է Ներսիկոյն (սուկ): Բայց այս Տավանակաթուրի սյուրան էլ միտ 21, քանի որ հայ Կուրանոսը անտարակաչա Առավում է, այնինչ Ներսիկոյը միայն պաշտպան է մաշնանաչա: Խորենացու, ինչպիսի, լավ հայտնի էր թեկուզ Ազատանկուրից, որ Կուրանոս ստավում է եղել, պաշտպան է եղել սեմական մեջնանում, բայց, Տավանակում, իր անվաներակի ախարհայաթան է ինչպես վարդիկ է ու որից ստավանկների Տեա ես իջում է, թե մրաց ախարհում երան ստավանակից են, արձան են կանգնեցրել, ու գոհերով պատվել, բայց Լայտատանում երան պաշտատանի մասին սինչ չի ստան:

81 Ներսիկոյի պատերազմ կուկն է, թե Տրոյանոյի պատերազմ, Տրոյայի կուկերն ինտ անուկը: Այս անուկով է Լուկերոս թերթվում, որի մեկ նկարագրում է Տրոյական պատերազմը՝ Տեաքանի կոչվում է ինտ, հայերեն Քարգրանակում՝ Ներսիկոյն (Քուրանյանի) կամ Իրկանի (Քարգրանակ):

Իրկանում ոչ մի իջումանկան չկա Տեաքանի մասին ու ոչ Տրոյայի: Բայց Լինիք (Նանթ. 108) իջում է, թե միգրաց Սիվիկոյանի (գիրք Բ, Կոչ. 22) իջումանկում է, որ Տեաքանը Պրիմանթ, Տրոյայի Քարգրանի ինչպիսի, գնացում է եղել գրան պատերազմ:

82 Բյուրապի Անդանակ—Պարսի ստավանկան Ներս Զուրիկ մակիրն է Տրոյայի կամ էր երան Անդանակ է կոչում, Բյուրապի ղևկերին ԵՃՈՎԵՐՏԵՐԱ — բյուր մի (աննչոզ): Լուրերին մեկ վերից սին անանգանկան մասին էլ, ինչպես բացառի, անտարիք է սին:

Բահանիները (Կուրանոս, Մու. Լինի ու այն) միասին վիզում են, որ Բյուրապի Անդանակի մասին Խորենացու պատմումը բյուրապիկն անուն է Տրոյանոս: պատմանին: Տրոյանոսն Շավանին գրեց՝ մե կարում, ինչնեղով անտարց գրե անվում

ավանդաբյուրաների մաս: որտեղից աննանկը 2 գրեց էր: Արևին Խորենացին նրանք էլ մի գոր սուց գիտեր այս պարսկական ստավանկան, ու ոչ միայն ես գիտեր, այն Եսանի Բարսեղանոսի, որ միայն ՊատմաՆաչը Քարգրանակ էր: այս ստավանկից գրել ու մեկնել: Այս երևալին էլ բազմաթիվ այլ երևալիներ մեկ, զույգ էր սուկը, որ ստանանի պարսկական, Տավանոս պարսկականի կուրանոսն ստավանկն էր Լայտատանում, գրան երան Քարգրանակն ու իրականակն անուկում:

83 Երկու էլ ՊատմաՆաչը աստվածաբան է արժանապետով պարսիկ ստավանկերին նկատմամբ, բայց ու այնպես ես պարսկ Լուսա չէ նրանց, քան իր սինան Լուսաչ սպին է զորից ստավանկերին: Բայց այս սինից, որտեղ կարճատև լինում է Բյուրապի Անդանակի մասին ստավանկիցը, ես իջում է նշանավոր փառչան Ռուսանին, գրան երան որտեղից լինելը է Նաչրաթ քան փրկ ան աննչոզ (11, է), մասնավորանկաններ՝ որտեղ հայտնի չեն միգրանին, թվում է կարճատև ստավանկերն Արամազդ Մասանյանի մասին (11, 2), մի անբազը պարս կնիքում է պարսկաների մասին վերաբերյալ ստավանկերին (11, 2):

84 Քաղաքում անթարգրանիկ արժանա քաղաքացի, (անխարստ ու սուս քանից մասնակցի թէ ստավիկ գրան անթարգրան անն ախարստ):

85 Խորենացու բերան խոջը, ինչպես մեկն էր հայերեն ու Քարգրանիկ՝ նշանակում է «Մարց էր սինում է որիցին՝ իր եսը մասնակում է երան Տավար»:

84 Անտանոս (Տեաքանի կնիքում) — Տեաքանում սերգրական նշանակում էր Բնախարսում արքայ ժողովուրդները, Տեա սինից նշանակել մի ինչ, կրթով լավ մարց, կրթով լավ մի (Նուշկուպուրի):

85 Կատարյալ շարժվան սակով ՊատմաՆաչը երկն ուղում է նշանակել այն կարսարթիկները, որ մեկը էր թեթվով ըստ պիկերի պիտիվան: երբ պատմականները ստորերում էին երկու անակ կարսարթիկներ, մեկը, որ մեկը է թեթվով քան պիկերի պիտիվան՝ կոչվում էր սպիտակ կարսարթիկներ, մյուսը՝ որ մեկը էր թեթվով ըստ պիկերի պիտիվան՝ կոչվում էր սև կարսարթիկներ: Քարգրանիկ մեկ էլ այս ախարսարթիկները ստավանկից՝ նրանց թեթվանք երկու սերգրաների՝ շարի (Կունն) ու քարի (Ուրիկոյ) չորհրդով:

86 Խոջը Դեմազմեա լուսն մասին է, Լյուրապիցի Քարգրանակում, էլ քարի լուսնայաթում, մեկն 5500 միսր բարձրաթիվում: Մա Նարեդին լուսն է, որ արձանում է լինով քուկը, շրթակաթում անի չերտվելը ու ձուրի:

87 Քանի անտանակն— պարսկերեն կոչվում է Բունի քանիկ, այնինքն Բուն լուսաճանակն: Երկու քանն էլ նշանակում են Բունը քուկերի գիրքը արհեստում, որտեղ արհեստից ավելի զուլ է Ազատն Այս, Բունը, որ կոչվում է Կուն Բայրաթ, շատ ին ու անփուկ քուկը էր: Իրականակում է Քարնի Կուրանոսի արձանապատկերներին մեկ, Նաչրանից էր Լուսաչաչա մեկ, մայրաքաղաքն էր Կյուրոսի, անտարիք է արձանների կնիքում էր ու քանիվ էր Տավանոս Քարգրանի պատմում, Սկուս գրան (այն ձևով պարսկ), բարձրեր Նովում, Պարսպամուն ու Տեաճան լուսնի միջև, Քարգրանիկ լինի երկինքն է (քունն Քարգրանը) որը Արամազդ Մասանյանի խոսաբանով այս Անանին, կնի ես Խարսիցին սպանել: ներկայումս ավերվել է մի ինչ Տեաքանիկան մրան չիկան է երբ քուկը միմյանց անուկում է պատմանում է Անդանականին:

88 Սերգրանիկն ու երան մի քանի վարձարանները մնապիրներում՝ ստավանկում քան էլ, փոխանակ Սերգրանիկ, որ Տեաքանի նշանակում է կրթանա: Նուշկուցն ինչ վերի Անանին ներկուրը, (Թեպես սպախն է ու մեկերտի Տայերին Քարգրանոսայան, Խորենացու աղբյուրի մեկ պիտի է լինի նկատար, որ Տեաքանի նշանակում է Նաչրաթ)

80 Ճշգրտում — անձնակազմավոր ճշից պատմությունը, Եպոստոլների ճայք գերա-
կազմում, ձեռնվել է 484 թ. ԵՏ Հակոբյանականում նա ընդարձակ ձևակարգությունը ճիշտներ
է կատարել զեպի Փոքր Աբրա, Ան ձովի չբախտողը, Պարոտյանան, Երկապան, Կառնիայի
կողմերը, և այլն, զիսկ է անձանք է ճարտարագործ անդիտություններ է ճակագրել նա
զրեք է մի պատմության ինչ գրքի չբախտող, որ պարունակում է նա 300 տարվա
պատմության մինչև 470 թվականը ԵՏ. Երբարտություն է և սրբաբաները Հաղատավոր
տարիների բոլոր երկրներում պատմության ցուցադրելով ներգրատոր է Արևելքի գերա-
բերյալ պատմական անդիտությունները բազում կին Հնդկաստան այս գրքից:

90 Արտակ ճիշտում անբարձրագույն անձնակազմի կազմելը կազմել էր Տրապիզոնի
զանից Նարաթ ընկած երկիրը, որ սուր պայմանարական զինքի կազմել էր Կան Փան-
տաս: Դավիթյան (այժմյան արտաստանով) լավիկան) լավերի քննություններ էրինք
է Ան ձովի Նարաթ-արևելքում, որ ճաստը ընկնում է Պարսիքի սահմանում և Փոքր
Ճասթ ճանում է Բաթնիքի գավառի մեջ: Մամուրը, որ Նաս կազմել Կեսարիա, ընկնում է
Կապադովկիայում, իսկ Փայտպան ընկնում է Կապադովկիայից զեպի արևմուտք:

91 Արտակ կամ սպան (ճից պարսիկներն և զեպիներն ճրել) — Կանական է կար
նրկակ, որ ձևորեց Քաթոլիկ եկեղեցի են թվանուց գրա: Պատանում է գործածված նրկակի
կամ նրկակի գրքի նշանակությունը:

92 Երկրայի անձեռով ընդունալու ճանաչվում են չորհրդանից (Նիբիլիան, Քաշ-
խարճիկ բառարան): Երեք տարում կին Կավկասյան լեռների արևմտյան սահմաններում
Կարան զեպի ճաս և տարածվում կին մինչև Արգուն ձովի արևելյան կողմը: Բայց
պատկ թվում է, որ Պատմաճայքի որից ազգ ունի նկատի. Կախ՝ որ Կապարյանի որ-
ջավանքները նա չի տարածում այլևս Նասու, և երկրորդ՝ որ Կապարյանի, բառ կորե-
նացու, պոստայիներին և երկրայիներին կարգավորելուց Նաս, գտանում է զիսկ նշա-
պի... Տայքի միջով, նշանակում է երկրայից քննվում կին Տայքի Նարաթ: Երկրայից
անշուշտ այժմյան արարչներին են, ինչպես ընդունում է և Արգուն (Юстиниан 26) և
ինչպես ներառվում է Երեսնապան Աշտուհարյանում:

93 Վերջուր բառը մեք ճակատում էք ոչ իբրև ճասուկ անձե, այլ իբրև Բուզար
Վանդի ճակիցը կամ պաշտի անձեք՝ (գրքի) առաջնորդ նշանակությամբ: Այս բառը
մեք ճասարում ենք ճայքին առաջադրություն մեկուկանի bayatur, պատ. behdur
բառին, որ անուրեղնում գարնիկ է ԵՐԿԱՏԱՐԻ:

94 Գ զիսում կորեկացին ճիշել էր արգան, որ Կապարյան ճամբար Բազարաթի
ցեղին իրավունք է առին կազմել Բազարաթուին կորեկացին իբրև անթին ճանտա գործ
է անում անթին ազգ և զարման ապրել կազմել... գործվածները: «Մերից ազգ Կա-
նակում է որևէ անթին և նրա սերունդը կոնստանդուպոլիս ճեպի վերածել, մեր այժմյան
բառերով՝ սահմանակ բարձր անթինականության ճեպին: Իսկ զիսական ապրել կազմել...
նշանակում է, որ այս նոր Նաստանում կոնստանդուպոլիս ցեղի ճուղորդ սերունդներին
իրավունք են ստանում կրկին իրենց սահմանակ անթինականության՝ իրենց ապրի անթին
(արանիկ է ճուղում և մեր այժմ գործածված ազգական բառը): Որիչ մասիցի, որից
կոնստանդուպոլիս ապրի (ցեղի) չլին պատկանում՝ այս արտաստանից լուծելով, անեն մեք
կազմել էր իր նոր անձեռով՝ որից արանիկ: Մերայից որից Անտար կազմել էր Անտար
Մերայիցից, Անտար որից Գարեկին՝ Գարեկին Անտարյան և այլն: Մի որից մե էր՝ մեկին
կազմել իր ընդգրավոր անձեռով՝ Կապար Փարսիցի, Երեկի Կարգան և այլն: Բայց ան-
ընդուն-անընդուն էր ազգական կրկին իրավունք պատկանել էր ճից ճանաչված միայն
սահմանակ անթինականներին՝ կոնստանդուպոլիս անթին ժողովուրդներին: Անտար զի. է) կորե-

կացին վերջինով Գ զիսում ասածը՝ անդիտում է, որ Կապարյան ճամբար Բազար-
աթից անձեռուր (իբրև, Կանակա) է նշանակում նրա ընկնել, որի անձեռով նրա ընկը
կազմել Բազարաթի:

95 Արտակ բառի ճայքուր պարզ է անթիններին, այս-պատ, ճից պարսիկներին
աստ-պալի նշանակում է Ախտար, որ պարսիկներ կանակել է aspati, որից ճայքին
տալան, «ճայքուր անթինական, ճեպուց ինչպեսպան նշանակությամբ (Չարի-Պարտա-
բառարան): Արտար թի անթին գործ է անում այս բառի նշանական ձևը՝ Անտար,
իբրև ճասուկ անձե, բայց այս ինչպեսպան ապրել ճակիցին է ախ Բազարաթ, որ Անտար,
իբրև անթին այս կազմել ստացավ Կապարյանից: Իսկ թե ինչ պաշտան կամ պատիվ էր
արտաստանում ապրել բառը՝ զիս որոշվում չէ:

Էնին (ճանթ. 137) բացատրում է ապրական իբրև ճեկալորդի պես, ինչպես
գարեթ. «sephabad»: Բայց sephabad-ը ճայքին անձեական է կամ պարսկապան:
Բայց արանիք՝ անեն մի նոսխար, որ սերվան կազմալորդի գրեթե անթին՝ կարող
էր կազմել ապրել, և ոչ մի տեղ չլին գտնում ճիշտանություն, որ ճայք գրքի մեջ
ճեկալորդը ստանին պես անթին, իսկ ճեկալորդ ստանին: Բայց գրքի մեջ
կազմում էր պարսկապան նորայն Բյուզանդացին (Գրեթե Կարգապետ, էջ 284—285)
կազմում է թե ասպես կառնի է նշանակում ինչ որ Բազարից: Սակայն կորեկացին
կազմում է արքայից-իցայն այս կրկին պաշտանով՝ ճեկել Բազարից, այլ ապրական:
Մեք Արտար սուս. Բարգամանության մեջ (էջ 140, մաս. 26) մի նոր կարծիք էք ճայք-
ուն Արտար (էջ 10 նոր ճրատար): Ճիշելով, թե Բրնակ Փոքրը (= Կապարյան) Փա-
ռապան Բազարաթին ապրել գարեթից ճայքառան երկրին՝ անթինական անդիտում է
«որ էր ինչպես և Կանակառար, անձեպի Բազարաթիկան ճրականաց գրեթե, բայց
սաթել, որ ճայքառանի ապրել անթին երկրի ինչպես, ճրականապես էր, ճրական
երևանալու, մի պաշտան, որ ճայք ճիշելում է Պարսից ձեռ ճայքապետին (= Կարյան
ճրականառար), ինչպես էր Մերայիցից, այնպես Բազարից մերայիցային իոր-
ջըրկաներ և Բազարից անձեպի երկիր կառավարող: Կատի անձեպելով, որ կորե-
կացին այս զիսում ճիշում է գտնական բարձր պաշտաններ (Բազարից, կանակաթի
և ճարեկի ճեկալորդ, պիշտանուց, թիկնապանների պես և այլն), բայց անձեպան-
վոր չի ճիշում Բազարից մերայից իորջըրկանի և երկրի ընդունար կառավարիչ՝
կազմում էք, որ ճեպ այս պաշտանային էլ այն ստույ անթին Պատմալորդ՝ ապրել
անձեպով, որ իբրև և ճանանակալիցներին ճանանակալ էր:

96 Պարսկացի ստանի անթին էլ զեկնուցանալու իր զննել ի գառակ Քանակապետը:
«Չեան» բառը ճայքուր անթին էլ ճեպուց և բառ այն Բարգամանի Քանակալորդ
այս կարծիքին կնքան, թե «Չեան կամ Չեան» ճայքուր ճասուկ անձե է, որի պաշտանն
է կելի Բազարիցի ճայքին (= պիշտանուց):

97 Որի անձեպով և այս ընկը կազմել ճայքուրում է Կարմունի. Կարմուն կորե-
կացին ուզում է սակ, թե Կարմունիցայ նոսխարաթիցայ ճաստանից Արտարյան
ճանակակ, իսկ Գառար արևելի վերականգնել նշանակելից առաջ կոնստանդուպոլիս կազման:

98 Կան — գարեթիկան ընկ, բառացի նշանակում է տեղ, որից՝ Կանակա տեղ,
բայցալ, այնպես և այլն: Իսկ բառ կորեկացին ընդունալու, ինչպես և այլն, գործ
է անում՝ անձեպելու: Ճամբար այն տեղ, բայցալոր, որ նոսխարները գրվում կին
Բազարիցի անթին ճայքուր ինչպես ընկնում կին այնպիսի ճայք սահմանված կին
պարսից Բազարիցի կազմել (անձե Կանակալ), և կորեկացի որոշվում էր նոսխար
քանակներից ճայքալուցուրդ անթինական ճայքուր: Որի մի նոսխարու որևէ ճեպուցի
պատմավոր ազգալոր էր գտնում Բազարիցը կնք զիսում էր գալից կամ նրա գալից

գր է ժամանակն յայնիկ ազգ բարբառացն աստուած կոչելին (էջ 7): Լավաւա- կն է, որ Անգլեներ մի առանկն զնց են եղել, որոց ազգայն աստվածաբնոյշը կոչելին է կել Անգլ, որի ստեղծ կոչելն է ժողովուրդը:

Կորնելացն եւ գրչն Նալոնի է կել Անգլի տառով լինելը, բայց եւ ըստ իր ստերոբիան այս աստուած եւ ճարտարել է և Անգլ ստեղծ աստարտանն արդեղ կշարտաբնոյմք: Տարբ Անգլերն վերագրում աստարտանն ուժը մի կողմանի ապա- ջույց է նրա զրոյցաւեան ծայրան:

106 Պատու Անգլիկ Թրսի Նամբալմբեր Շերտն է, որն անձանցրել է Ֆր- գուսին Սալմիկ կոչում է նա իր մեծաւայրի ստեղծ՝ Մագաուսանի—Սենտուս- նի Սենտուս այժմ Սկրտաս Քարդուսուսին լեւուար տրեկերի գրումն է Աֆրուսուս- նի ասենտիկն: Ֆրգուսան Նարան ընդ ոչ նրա մեծաւայրը, և ոչ 120 փոք ուժ անկնայը, ինչպես վկայում է Էնիք (ճամբ. 153):

107 Տարբ ճառին այս ամպագոբնոյ, որ եւ զրտան ժայռ է շարուն Քեանի կողմիկ քրա՝ շատ է Տրչիցեում Լուծերտի գրումն քրանիկ Տրչիքինն ճարն (Ռո- ճիս, էջ 6), որն Ռիւսեր կարեղեւում կարգավոր Չարքով զորս գալ նրա բարաւորն է ճամ Կանելով քնիքերն ինչ փոքրիկ Կուապան Տրչը ճով արին ճա- տեղայով մի ճար ժայռ է պոկում ընան կուարից և փոխողներն ճարն ուղղութիւնը շարուն է կրակն քրա: Ժայռն Նարանայ արեղեւը Ռիւսերն ճամբ արդեղ զնոր արն են ճարն: Այստեղ խոր չի կարող լինել քորնայն, կարցի փոխառութիւնն ճարն, ինչպես ենթարում է Նուպիսայնը: Այս աստարտը ճին է արե կաթնից միջազգայն աստարտներին, որոնք մի առ միայն անկնով՝ պիւսեան գարնի քնիքայում թա- ճատում են կրել կրիքը, գնեպան կերպարանափոխութեններով, այսպիսի աստարտ է նաև լաների մէջ շղթայում զրոյցաւոր աստարտը: Խույն կարծիրն ունի է Արչուսայը (անգ. էջ 290):

108 Պատուով՝ արիւնայ բազում: Արիւս բարբ քառարանները բացառում են իրն սուր կրպ, աճապակ, գոլ աճապակ, ցատարկապար: Մէջ էլ պա՛պաններն այս բարբ, ինչպես և կապեանում ենք էջ արտաքանն ճարն:

109 Անույաններ և Եղիպալաններ— Ս. զրբից անվում աններ են Անայաններ (Անայն, Արարիս և Միսայն), բարբառան լեզով՝ Անար, Միսար և Արիպալով) որն Տրես կրիտասարդներ էին Բարիբանով գրվում Տրաների մէջ, որոնք մերկանի կրիպայն կարգադրուողներ կանգնեցան անկ տրաներն և որս Նամար գրիչներն քր- շուով խորալորի մէջ (Պան. գլ. Գ.): Անույաններ— երբ Անկնայն Անարիտը ընտարում էր Տրաներին իրեն կրան արանայ և կուարի կրիպայն՝ Նարպար, մի Նարքի ինտուսայն մերսի, Տրամարից խաղիկն ունէ, և որս Նամար նաճա- սակից շարչարաններով, Խույնայն փորկերն յոնէ կարք և կրակ ձոր ճա, որոնք աստու փորկի անկաններով պայտն էին: Վեց որդան արաներուց Տեսու, երբ Նարբ Նամով փնթրոյրն՝ Պայպարը Նամայն Տարբ, որ Նարքի որդան Քաղաքի կամբ կատարն և փրկելը Մայրը նրան էլ իրան ամէն կարչիներն նման լաներ: Վերջ ինքն էլ նա՛ւասակից (Ք. Մանթ, գլ. 2, է. 1):

110 Այս կարեղիքն երևում է, որ Մար Արար (բառ Խորինայն) Նայն փոքրեղ- յոց պատմութեան զարգանան ճարայնի Նանկով ու Վարչարանի բերելով իրն էլ իր կողմից, իրն ճամանակիցն, գրն է ասել Վարչարանն և որս Նարքը Արար Ար գրեղներ:

111 Նայնայ Արիպան— կշարտար գրումաւորն, որ աստարտը ճարցն արիւն- նիկ ճամանակագրութեան պատմութիւնն է: Սեկայն Քարդուսինն էնճատու զարգա-

նից էր (կամ կրիպայն), արարում էր Գ գարում ՏԹ. Արչուսաներայն: Եւ յա՛նաւս էր: Գրեւորք պշտատութիւն է Pentabiblon chronologicum, որ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործութիւնից և Նաման է մինչև 221 Բ. ՏԹ: Նրա այս պշտատութիւնը պար- վն էլ նամարն և Նամանօրոյսիս Անկերիս Անարայնն իր ժամանակագրութեան մեջ:

112 Չիպիպոս— Չիպիպոս Արչուսանի ճամանակար, որ արարում էր Գ գարում, և Արչուսանի պշտան էր գարում Նաման, 235 թին պարբնից Չարիկան, որակ է լեւուով: Գրիչ է յա՛վարիկ վնարանական կրպարներն, որոնցն մի ճար միայն Նանկ է մէջ: Լուկանայն ճարն ան՝ ճառ. 16:

113 Սիկայ— յարգը և Նամանկեթան Ան ճով Նարպայն արին Չարիպայն Կա- սանիկան վերալնում:

114— Սա Միւրգաս Չ Նիպարտը է, որ կոչվում է նաև Միւրգաս Սեն, Պետուի Քաղաքը: Սենվ է 132 Բ. ՆԹ. Մեսան (ինքնագրանութիւն) 53-ին Քորը կտրեի թերեմ Քեանիկ էր, և Նաման իրան Ենդ պն կրակն: Նրա զն կոչելին կշարտար կրպարները՝ Սուլա, Մուսան, Կուկուս, Պոպուս, որն ինչպանն և զարգաւորում էր Նարքն և Նարանի Փարբ Սարիպն: Եւ զարկն շտանաճակն է աստարտում էր Սուկուկանիքի քրայով ազգայն Նամի քրա գնայ: Բայց արքն սպասանից նրա գնն, և նա ինքնագրանութեան արքն: Վարչարան գրանառութիւնն կա նրա ճամբն: Վերջին և յաճապան է անարիկերիս Մանուկայն Տրարն Նարքայն պշտատութեան, Խորնե- յնն լամ ազգարներ յաննայով՝ կրան կրիպարանակ անկ է ասին Տրարանի մասն պատմագրանիւն Նամարիքներն գնն:

115 Ալուպա և Պիլիպես— կշարտար Նայն շանգակազարներն էին կրպան կրպայ, սպարում էին վեցերորդ գարում ՆԹ. Արարան և Միլիպեսով, որակն զարգումով աշխարհ- նան Նամբանի շանգակազարութեան ստերկընելու: Խույն ստեղծներն ու շանգակն արանները Տրտատում են մի ճամբ Նայն ճամանակներն:

116 Պարիպ— Նուարն— Քուլն զնանար անան արե ըրուհիներն, որոնք Գնիքեան (Նամանայն) Փոխն զաման Քեանայ ընան սարքներն) Ապրիկ մե- յանում զարչարիքներն էին անում և իրեն արվան Նարքերն պատասխանում: Խույն Կասում էին լնում մի Լուստանի քրա, մի պատումն Նարքերն վերն, որակից արքն էին զորս վրիտ: Այլ զարկից Պարիպաներն ընկնում էին մի անակ զարգարնի մէջ և արվան Նարքերն կշարտար շանկով պատասխանում, և մի ճնտա զարմ այլ կշարտար շանկից՝ մի կապակցում խոր էր կոչվում և Նայնան Նարքեանն Պարիպայն զա- շարիքներն: Այն լեւուար ստերկից սարք Քաղաքներն Պարիպաներ զորս է լինին լամ ընտանիքներն, անարան փորկ իրն, կայս և Տրան աստեղանից անկ Նամանով: Ապրիկն Նայնայ իր Պարիպաներով ճամ 1000 արարի զարիքան զարչուան և միայն Սենն Քուրգայն խոր Տրամանով փոկից Գ գար վերում:

117 Այս շար ճամանակարներն էլ իրական անմալորութիւններ են, որոնցն մի շանիկն գրվածներն Նամարտարներն են ճուղն: Բայց Պատմանար նրանցից իրան ջիտատարն էլան այժմ:

Անուսարակ այս Արարտիս Քաղաքի պատմութեան (որ աստարտը պատմ- անիքներն չի Տրիվում) յերկայնայնում է պատմանն Շիպոլիքներն մի խոստարն մի շանիկն Քաղաքներն կշարից: Ալուպան Նամանայն Նովակուս Պարիպայն կրպան Քաղա- քի կոչն են նաև Արարտարներն— Արարտիս: (Տե՛ս Երանութիւն, էջ 20): Լեկպապ արշավող, ամբ ճամբը արքանէլ Տրչիցեան և Քուրգան արշավողնը Նու-

հաստիկ վրա, կարծր արձանները Հայաստան գոյապահը հիշեցում է Տրքան Մանի Փոքր Արաբիյն արևելք, իսկ համբավ լինել է վերջ ասորական մեկ մեծեղ գործիչ պատմաբանից պատմավեպ հիշեցում է Արեւշառ Եկգաւորի: Զարմանք է որմեն, որ հիշադրանքներն այս խառնուրդ մեկ մասն լինի նաև հիշադրանք Կրասնի ձերբակալու, մասին Բրայն բոլոր պարզաբարձրական հիշադրանքներն են:

118 Այսուհի հիշատակում են մի շարք հին անտիկագետներ և պատմական անուններ: Ալիքարանոս— այն նկարչն է, որ միջանոց է Ան իսկ Մարմարս իսկի Հեռ: Թրակիա— Հունաստանից Տրոսի ընկած երկիր, այժմ արևելք են Բուլղարիան և Ռումելիան: Ալլադոս— ընչանուր անուն էին Հունաստանի Տեադիա (սուրբարար) Թանուզի, մեծա. իսկ 31— հասնել Տրոսիական Հունաստան: Փակիա, Ակիա (Բոլորացիք), Քևոսիա— հունականից Միջին Հունաստանում մեկ մասին կիր: Ասիականիա— հասնել Հարավային Հունաստանում, Նայոսի՝ Գալարսա անունով: Երովիլոս— Եգիպտոսից Տարսոս ընկած երկիր, որակ նկարչ անուններն են, այժմ՝ Հարավային Ալիքարանոսի մերձակային միև: Տրոսի-արևմտյան Արևա: Կարթագիններ կամ ժամանակներ սկզբնական ընդհն պատերազմ ժամանակ էին, որ արքայն էին Կարթագին արևելք: Պատմական անուններ էին Պարթևաստանի Արևելեկյան Հարաստանի շարք Քաղաքների են: Կրոսոս՝ Արևելեկյան Հարաստանի Տրոսիացիք, մեծով 529-ին Ն. Կոմնենոս— կրոս Հարթք, 529—522, Գարին (Կարթագին) Կլասուսյու— կրոս Հարթք, 521—455, Քևոսիա— Գարինի Հարթք, 451—465, Այս Քաղաքների արշավանքն է կրոս անհաղթաբերները, որ հիշատակում են այսուհի ընդարձակ պատմական երգություններ են:

119 Այս Անիի Բագրատունյաց մարտադար Անի չէ Երևան ցամաքում, Արարիյան գետի վրա, որ երթնացած թուրքին Նայոն չէ, այլ մին ընդ է Գարսունի ցամաքում, բարձր Հայքում, որակ քառ Փամբուտի Քաղաքում էին Հայքը Արարիական Քաղաքների Հանրի կոչում է և Նանի, և արևի ուղ գործում, Փամբու:

120 Հայտնի անից Հայքում են է Արարիոս կամ Հարջիւսոս անի, որ պատմական և քառ ժողովրդական ասորականների կոչումով է Նայոնի (գուլերի) քաղաք:

121 Պոլիտիկոսաց Եկիքը— Հրեաստանի և Կրեպարան Եգիպտոսի Պաղատի Ալիքարանոսի անց գտարն էր, որ իր Նոր կտակի Հունաստանի սկզբ է Քաղաքների Կրեպի Տեոս, անունանումով որ փարսիական կերպ են: Արարիական կյանք ունեցող, վերջ ինչպեսպանություն գործեր: Առաջինը կրոս նկար արքայն Նայոն Արարիական Քաղաքների՝ Նիքարիական: Իսկ թե ինչ նկարչն է գործում կելի Գրեպի որակ Արարիական զեմ: Նայոն չէ, ինք Փամբուտի չէ քան չի ստան այս մասին:

122 Պաղատիցի— այսուհի անտիկորդուս Պաղատիցի Պաղատիցի ժողովրդու քաղաք է Տրոսիայի մաս 40 ին, զեմի Տարսոս Արևի կոչում է Արարի:

123 Այս Եկիպուկ Կալիկոս Հունաստանից Արարիոս գործարն էր, որ անուց պատերազմ Հայաստանից, Ասիականից Տարսոսից էր Հայաստանի վրա, որի պատճառով արևմտայն է Ներսիսի-անվանակ կոչում (Տրք. Բ. Կ. 92): Բայց թե ինչ է և Կալիկոս կոչումը՝ Նայոն չէ Արարի: Ասիականից (անի) կարծում է թե ցա կալիկոս Արարիոս անունն է, որ արևմտում մեծ պատմիչ է Նայ ժողովրդական անվանումայն մեկ Արարից արևմտում գեղար է նկարչուց: Գարն ինքն կել է և մի կարծումով անվանակ այս անունը կրակ, որի նա չիմուկ կամ նկարչուցն են Արարիոսի, այս նկարչուցից Տարսոսական է քանում Կրեպով, որ չեղր կրոս անունով շարունակել է կելի և Կալիկոսի:

124 Տրքան Մանի պատմությունը երթնացու ժող շար անհաղթարն է և զազաբար անում չի ասին քան պատմական իրականության մասին Անիականների անցիքը, որակ վնասիկ զեմ կասարկելին՝ Տրքանի պատմության և կրոս շարնի մեկ ինչպես են Հայաստանից Տրքանիցիցի մաս, այս թուրքի ասունն ու անհաղթար Արարիոսի մեծով: Արարիական Հայաստանի պարսիականների ու հունարք, Գարսունի կալիկոսից և Տրքանի Կրեպի Հայաստանի ինքնից, անցիքը, որակ անի ունեցն 69—66 թվ. Ն. Կ. թուրքին չեն հիշում երթնացու մասին Արևի քաղաքը են այն անի-կալիկոսիցից, որակ վերաբերում են Տրքանի գործարկանների Պաղատիցի, Արարիցի: Կրոս պատմական այն է, որ երթնացից Տրքանի պատմության Համար կրոս արքայն է անցիչ միայն Հոմերոսին, որի գրվածքներն պատմիչ կելին էր Պաղատիցի պատմությունը, բայց ոչ Տրքանի: Ինչը քաղաքով Նունական և շարնական արքայրներ (որակ ցանկ չեմում է Տրքան Երթար անվանություն մեկ) անհաղթ են մնացել երթնացու: Նայոնի այն հիշադրանքները, որ Նայ ժողովրդու պատմության մասին Քաղաքների կյանքի և վերաբարկան գործունեության մասին երթնացից անհաղթաբար վերաբերել է Տրքան և Երթնացիցին:

125 Սինկիպիոս— Նաև, Նայոնով, Նայով, որ գործ է անից կալիկոսիցից Համար Նունականից մերձակայք, Senatus: Կարևորակն գործ է անից Նունական քաղաք՝ Նունական իր արքայրին, Հոմերոսից:

126 Նունական— գլխավոր քաղաք Կարթին Կալիկոսիցից հասնակից, Եգիպտոսից Տրոսի: Նունական այս քաղաքի ասորական արասանությունն է, Նունական արասանությունը կոչում է Մամբուս (Տրոս: 97):

127 Արարիականից Նեոս մին է Կալար, երթար Մանի Նայոն, ասորական պատմությունները հիշում են մի շարք Նայ Քաղաքների ցանկան արևելքից, որակ մասին ոչ մի հիշատակություն չկա երթնացու և կրոս Նունականից Հայքը Նայ պատմությունների մաս: Այս ժամանակաշրջանում (24 թվ.—221 թվ.) քառ երթնացու և Հայքը Նայ պատմությունների՝ Հայաստանում տիրում են մի շարք Նայ Քաղաքների Արարիական ցեղեր, որակ Նայոն չեն ասորական լեյնականներն:

128 Արարի կամ Արարի անունով Քաղաքը և անհաղթարի մարզ չի կելի, այս անունը արքայն է մի ինչուր սխալի երթնացից Արարիոսի Արարիական պատմության մեկ կարգավոր Արարիոս գրած Քաղաք Երթարների՝ Բարի վերաբարով ցանկ է Արարի Արարիոս ինչուս անհաղթար, որի ընտանուրը Երթարներն է թե Արարիոս Նայ անունը կելի է Արարի կամ Արարի, ինչպես ինքն էլ հիշում է, թե այս Արարիոս ասորիկներին անունը կոչում են Արարիոս, որմեն որ Արարի Նայոն կոչվում է կելի Արարի, ինչպես որ ինքն կելի է Նայ Արարիոս արարիականի և ասորական սկիզբաբար (որ Կարգել է կարգավոր է կալիկոս), որ կշեռնում է Քալի, սե: Այս քաղաք մոլորի է Արարիոսի՝ Արարի Սե: Այս սխալը շարնի են Քալի անի:

129 Պաղատիցի— Պաղատիցի Նայոնի չեն կելի (Տրքան, 205): Համարում է թե ցանկ անում է Նունական Քաղաք քաղաք Արարիոսում, որ Նայոնի վանաստանց քաղաք էր Նունականիցից արթարիականի անվանակ Պաղատիցի: Այս Քաղաքն այժմ անկան է:

130 Փյունիկի— երկիր Արարիականի մոլոր արևելյան արևի Պաղատիցից Տրոսի: Կալիկոսից Տրոսի և Արարի քաղաքներով: Կարթին— երկիր Հայաստանից Տարսոս, Եգիպտոս— Տրքանիցիցից ընթացից մեկ: Արարի, Եգիպոս և ուր: քաղաքներով: Արարիական— Տրքանիցիցից ընթացից մեկ:

սինն Հոստով, որ էին մեկի վրա գնն մի բայ եստիների անտեք՝ եւ Կ երա եմնն շայ Կինի Լուսն Ժողոք Հայտնել է Խորհրդի Կուս, Է, ԲԲ:

154 Ըստ Լուսնի (ձանթ. 229) Փնչն թաղար է Ըրեստանուն Ըրեստան գետի գետի արևելք ճեկած, որակ ձագովճնի Տրեսները Երեստանի կրտսեանից Տեսու Արեստոն պարտ էր Ա գործ վերջն և Բ-ի սկզբներին: Եւ գրել է Տրեսները պատմութեան պատմութեան Բարդուղի ստախոգրաֆներ: Երանի է թաղում Եվրոպոսը Իր պատմութեան պատմութեան ձագին է Խորհրդան ստեղծ է Եվրոպոսը: Փայզ Արեստան արկնելուս Արատչա թագավորին և Կրտ մահն ու թաղում կնարարները՝ որան որի: սեպից Հայտնի չեն: Արատչան շնոր թագուն կնարարութեան շատ եմնն է Ըրեստան թագավորի թագուն կնարարութեան Հովեկոսի մաս (Խաղաղանց Յուո, Կ 210):

155 Թաղարտ -ի Մարտ, մի բանի ձևագրիներ և Հին սպաղարտյուններն ունի -ի Մարտ, որ ավելի միշտ է թվում:

156 Հայերի Հին թագուն ձևեր մէջ ձայնորդու կանայք երանք էին, որանք խորհրդով զովում էին ներքային, երբ Կուսնեղով: Երանց պարզուրովը կովում էր մայր պարտ: Եւ յայն կանայք կրկնում էին երբ խորհրդ և կրնում ու պիտարմ յայն: Հմտ, Կնիկ Հմտն կանք Փամատար մաս, Կ, մ:

157 Արատովայ պայտիսի մար— ինդուպորում, Լիոց վեր է ընկնում մի խոր փոս մէջ և պիտակ Խորատովում անճեռանով՝ Խորհրդան: Հմտարտ պատմութեան է Հայրազոց աստուղիների՝ Արատովայի՝ Կարնանով մասն Շորք գրեմու և Ընչրինի անկերին Քնչուս ետն պատմութեան քայտից, թե նա արկնում է մի բարեկամի մէջ և այն: Խորհրդան Հայտնի են եղել այս աստուղիներ, որանցի նա իբր իրականութեան գտաւ է ընդէ Արատովայի կնարական մայր վեր Տրվում կնարով:

Բայց իրողութեան այն է, որ այտակ չգիտնում են երկու անկ, մէկը պատմական Արատովայ, Արատչան որան, և մյուսը մի աստուղիական անկախորտութեան՝ լեռնի բարեկամով Տախտանայում շքտայում, որի մասին աստուղիքը աստուղիում էր բոլոր ձագովորները մէջ, պատմ Փարսիաստանի, Փար Անայում, Կովկասի լեռնային թաղում միշտ Բաղարիս և Հեռաստան, և անկ ազգի մէջ պատմում էր մի աստուղի վարեմտում (Տե՛ս «В Маллер Кавказские предания о великанах, прикованных в ГОРДАХ»: Արատչ Կ Խորհրդան իրական ու աստուղիական միջոցի է մի անի մէջ, ինչպես միջոցի է իրական Արատչն աստուղիական Արատչան Տե՛ս կամ Տրքան Ա-ի որի Կուսովին Կուսով աստու: Տե՛ս: «Տե՛ս Մ. Արեղյան Հայ ձագ վրդական աստուղիները:

158 Արատչար Հոնայ զիջարտութեան մէջ թույլոր Լի էր, որ աստչ էր Լիկ գրգռաներից մէկը՝ Մեղուայի արշախի, որն սպանել էր Պրեստու: Այս միտն բանից Քերտրոնից շար իման ժամանակ և Կրտ Հեռա շատ շարարտութիւններ կատարի: Եր նա կանկնում այս միով Արատչու թուչ՝ մին Կրտ վեր ցնչ ու իբր մեկն գնաց Արատչու և Զեռի մին կարծով, երա որտեմերն ու կայտնիները կրաղ: Եսա է՝ Տրչե՛սում Գաղթի Բուսինի Զայտինի:

159 Պայտպա մով— մի փոքր լին է Գրգռիցից Հուտն-արեմտար, Մաւարից արեմտար և արմ կովում է Փայցի գոց (ձնան լի):

160 Կուսակ— Քերտար Կին, որ Հայարտութեան աստչ կրում էր, պարտմ, եմպում, միտարտութեան անուն: Երկուսը գործ է սովմ ետն թայ բանի նշանակութեան:

161 Արեստար Տրչական պատմութեան Հրտաներից մէկն էր, Հայտնի Իր խորամանկութեան: Տրայտի աստուց Տեսա նա աստչ ասրի Քախանց ձագերի վրա, զանապա

արկաների Հեղիպից, վերջ ասն Հասով: Իր բացառապէս միջոցն սեղիները շրջապակել էին երա կնար, Պենկարանի և շանկանով Լին Կրտ մէկ անի: Ամեն որ կրտնումով արտում էին Արեստի աստղանքը Արեստ ասն վերապանումով՝ իսկուսն իր անի շարանի, այլ զանապակու պարտապանութեան անում, 2—4 մարտ Հայտնի էր ով լինի, և մի սեղան սեղիներին մի սեղանում փակելով և անտակի գործ գրովում մէկի-մէկի սպանել նետով բոլոր սեղիներին: Երա արկաները կրթմ են կարում Հոնարտ Արեստանին (Կաղթները վայրի ջեղ էին Քաւարայում Հինաստական ժամանակները, ինչպես և կնաստարաները (Տե՛ս մտն, 84): Հոնարտ (Արես, ԲԱ) և արկաները Տրչում են յաղթներին և Կրտի կոթից Պերթիտի Հարսանկում: Իր Կրտն, կնաստարաները, Տարտան, ինչուրի ժամանակ խոտարտիցի բոլոր կանայք: Քանայք և յաղթները Կրտն ձայնար գտարեցին և մասար Հայտնիցն: Այս վերջին սեղանիցիցը Հայտնում է Գրգարուս Սիկիպիցին, որի պատմած է մեկը (ձանթ. 273) մէջ է թղում: Հմտ, և մեր ձանթ. 84:

161 Թագիրն ունի՝ Միբաս, Ամրատ: Անագրիների մի խումբ Ամրատի սեղ անկն Տրքան, որ մէկը էր ընդունիցը, բան որ Ամրատ սեղանակ անկն էլ, այլ Տրեսին Համրան է՝ բա Խորհրդան: Այս ուղղուն աստիկ անգամ աստարիկ է Միբայնից իր աստմտարտութեան մէջ, Կ 48:

162 Յրատ— այտակ Համայնիները ախ կարչը չէ, որ թաղարտից 71—81 թվ., այլ Տիտուս Կրտրը Անտիոսից, Բարդուղա Կրտրը (բա Խորհրդան) Անտիոս Ազգուտան, որ թաղարտից 128—161: Իսկ պարթևները Պերսո ժողովունովա թաղարտը, որ Հոնարն կովում էր Վարկուտան, պարտներն կովում էր Վարչը Բ և թաղարտից 121—148 թվ.:

163 Կուսկանու Կուսար— Անտիոսի որդկում Վերտ որդին, որ Մարիս Արեղյանի Հե՛ս գտ՝ բարեկամով 161 թվ.: Խորհրդին, որ այտակ Հեռում է Եվրոպոսի ժամանակարարութեան Հայրեն թագմանութեան՝ այս թագմանութեան սխալը կրկնել է և իբր: Լուչիար Արեղյան ու թե մե՛յան էր լինում, այլ գտ՝ էր մաստարտում (Գուտչիար, անգ. 26):

165 Թագիրն անի, անապիցի էին Ի Կապուս: Խորհրդին ուղում է անի, թե Տրքան կրտն խոտարտական ջեղեր է Հաստատում այն շա և կրկնէ մարդիները, որանք իրեն փրկելու Համար պատկաշարկն և արեղ միջև այլ սեղանի էին (=նախարարական ջեղ էին կովում) վայտերի կնամումը (=Նեմուպարտ): Ամեն մի խոտարտական ջեղ պետք է սեղանակ Նեմուպարտ անկար, թեկուզ փոքր թվով, իսկ որան շանկին:

166 Խուրը Համ էր Գմար Հանկուսով, ոչխարապանից անկն, մաստարտ Վենից, Ի Կարթիկ Հայտնանք:

167 Այս պարտութեան իմաստը լավ Հանկուտու Համար պետք է Տրչել, որ Խորհրդին, Համտարն Մուսկ Բարդուտան, ինչոր, պատմութեան Հինական Կուստանից և զրի՝ գրէ թագմարտներին և Կարտարտական ջեղերի և տե՛մերի մասին, թե ո՞վ ումից մայց և Կրտից շարարտնչուրն ի՛նչ գործից և այն (Է, Գ): Արգ՝ բայն մեծ և Կրտի գրիմ բոլորի վերաբերմամբ Խորհրդան կատարել է իր խոտարտը, Կալին Կրտ արք շատ կրտնարտական ջեղեր, Կարնարում և Արքարտի կանգնում, որան, բա Խորհրդան վայտյական, Հաստատել է Տրչան վերջից, բայց Խորհրդան Կրտարում է անուն առ անուն Տրչուս, Կախ՝ որովհետեւ շրտն, Կրտար՝ որովհետեւ խոտարտում է անուն այնաստեղից և Կրտար՝ որ արանցի շարտի մասին սեղանութեաներն անՀամայնի են, որ կարող է բոլորի վրա էր կանամ ցնչ: Այս կրտնարտական

ցկերի ցուցակը բերում է Ազոնց (Юстинян, էջ 251), որի մէջ, բայի գտնումովի ընկերք, մեծում են և կրտսերացու ջեղի, որակից 16-ր Շարչարտուկի միտարով, 14-ր Շումանուկի միտարով: Ան այս ջեղերն է վերաբերում հորենացու խոսքը, որ կին ոչ բարդի, զան մի մասին գիտեի, բայց Հակոբն երանց յարարանւոյցոր մասին գրեցու Տրամարում էր:

105 Վեկի գուր թակէջ նշանակում է այց առեց ինձամտեսութեան գուց, այց առեց որդի ուղի: հորենացին անմշտպան մեկնում է աստուղին ասելով, արի գուր (աներ-գանդի) արքի Կարգեցոր կին անեղով շինում է այց առեցու: Տեսուց գուրու և կրտսերի բազարը այսոր Տրչում զհան:

106 Բաղիկները Սարմատարում ապրո զին ջեղերի մեկն կին, բնակում կին Կարգի արմարում, Նանտա արշավանքներ կին գործում Կովկաս Տրտուր գտակարումում է Հայաստան արշավում բարիների լեւա և քանից Բազմութի միջուկոր է անում (հոր. 11, 22): Արաշուկի Բ-ի ճանաչակ Հայաստանը քաղիկների գործակալութեան է գուցն (հոր. 11, 26): Բաղիկները (կամ խաղաբերը) քաղիկու Սարմատարում թնակեց զին ջեղ կին, բայ Աշխուհայուցի՝ խաղիկների Բազմութի էր Հրտարի խոսքեր: Կարծում է, թէ Բարգիկան ջեղի լինելի:

170 Նախ գուս կամ Նարս պահակ ախ եկց անցքի է, որ կողմում է Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան մասը և Կասպից ծովի մերձ, որակ այժմ գտնում է Գարսուց բազարը: Սա մեկն անտապարճ էր, որով Տրտարիկն ասորմասուկան ջեղերն անցնում ու արշավում կին Հարսուցի կովկաս և Պարսկաստան՝ ավարտութեան կատարելով: Երանց ավազակային արշավանքները խաղախուկ Նամար՝ Նուց այս եկն անորում շինվում էր Կար պարտի, երկուսի գոնորն և մշտական պահպան գործը, և Կասպից Բազմութիները մեծ Նոց կին անում՝ այս պահակն ասլանով և անտարի պահելու: Կոչվում է նաև գուս Արան, գուս Կասպից, Արշուկից գուսը, Գարսուց բուն է Հեկն նշանակում է փակված գուս, կամ բայ Աշխուհայուցի (Տրտա. Կարքի էջ 27): Կուս և գուսն, բազար պահակին մարտ:

171 Բարգիկան եղևուցին մեծում է Բ գարի երկրոց կնի սկզբում, անի գնատար-կական սով գրվածները: Պատմական բովանդակությամբ գրվածք չի Տրչում: Սարխու-նուս մեծում է Բ գարի սկզբին Սրխուզում, նշանակում Տերմուզի, որ բերդապետությանը, Լազարյանից և այլ կրակներից մի երբ կրտսերի սրտում ասելով, Կարենտրուսն մեծում է Երկրպետում Նարխուս Բ գարի սկզբում, Տրխուկն ծագումից, ապրել է Աղբառապրե-յում, մեկն է 160 թվ: Անկենայանի գնատարիկյան Տրչումարը:

172 Այսինքն մինչև 46 գլխի վերքը, որակ պատմել է, որ կարող արձան է կանց-կեցից Սարմատուցը երկրորդ:

173 Ապաթանկազորի Պատմութեանց կա Հայերեն, կա երա զին Նանարեն Բարգմա-նայութեան Հայերեն, վերքերը Կ. Սարս գտում է Տրտարուկից, աստիկն Բարգմա-նայութեան Հայերեն, երա արարական խոսքարարութեան, որ մագում է մի այլ Նանարեն խոսքարարութեանց: Կան վերջուկու Տաուսուտրների գրտերեն և աստիկն լեզուներով: Հեղինակն իրեն կոչում է Ապաթանկազոր և ասում է, թէ Նամ բազարից է կնի: Խոսքը գրված ժամանակ կնի է Հայոց արքաները, գարի պաշտամով և Տրտար Տրամանով գրել է Հայոց գարին պատմութեան, որմեն յարբար գորի երեսնական թվականները ոչ ուղի: Ընդարձակ շնտեսութեան կան այս պատմութեան մասին: Ընդարձակու թղտու-նու: Ընդարձակ շնտեսութեան անկեց խոսքարարութեաներից ոչ մեկը սկզբնական չէ: Այլ կրտսեր գրված էր մի Թագուհի սկզբագրի: որ Շարիվում է կնի պատմութեան և վի-արանական արքայների և ժողովրդական պոչուկների Տրման գրա, և՛ որ այժմ անկե-

կորում է, որ Ապաթանկազոր անձնով անն չի կնի, այց բայը Նանարեն է և նշան-կում է բարի ավտարի, մտածարական այժ ինչ որ Նանանում ենք Ավտարան բա-նով: Հայերեն խոսքարարութեան կատարում է Ե գարի զարթանական թվականներին: Խոսքարար իրաւ Անարիվում է Կարյանի ապրիպայան, այս աստիկն, որ շատերը կարծում են, թէ Հեկն ինքը Կարյանը լինի խոսքարար (որ ընդունելի չէ, որովհետև մեծ գտնականութեան կա Կարյանի և այս պատմութեան լեզվի և ունի մեկ): Հայերեն ընդարձակ մտ կնք բնում է Կարգապետութեան ու Գրիգորի, որ չկա ոչ Նանարենում և ոչ արաբերենում: Նամարում են, թէ ժողովրդագրութեան Մետրոպ Սալայուց գրանն է, որ Ապաթանկազորի խոսքարար Շարմա է գուցի զանկեղ իր պատմութեան մէջ, վի-րապրելով Գր. Նամարի: Ընդհանուսը, Հայերեն ընդարձակ պատմում է աստիկն մասը՝ Կրտսերի պատմութեան Նանարանկերից, որ Նանարենում կա և կնի է նաև հորենացու պատմութեան, ինչպես երևում է երա մեջ բերած անկե-կաթարներին: Պատմագրի ընտանի Տրտարականութեան մէջ (Տրտա, 1909) այս պա-կասում մասը գրվում է իրեն Նամբում Նանարենից Բարգմանում Գ. Զարթանայանի մեղով:

174 Տե՛ս Ծեղց, մէ 7 մէ 17 և 18 շ:

175 Այնպիսի է իր Պատմութեան 11, 16, 18 թվերների մտ, որակ գրել է Ար-աշուկն և երա երևի կարք և մի բբոյ մասերը, որ չբարբարութեան-ների մէջ գրվում է Կոչմ, մեկը բայ մի բանի մեղացիների ուղղչելից, Կոչմ, որ ուղիղ ձև է, Նանարեն Կրտսուց (Խոչմթ. Արմ. Արմ-16):

176 Գուսուխ (անց, էջ 17—18) բարձր է գնահատում հորենացու բերած պարթև Բազմութիների ջեղեր, որ նա ասել է Բարսուսայի: Ըստ Կուսուխի՝ հորենացու ցանկում կարճատև կամ սեղան Բազմութարթևները կզմում են երկարատև կամ փառավոր Բազմ-ութիներին: Այս ցանկում պարթև Բազմութիների մասին աստիկները Հարիվ Նամուսուտ-րուսուն են մասնանակեց կտարիկական Տերմիններն և գրաններն ավայելներին: Ան-տարակ Տուսուլուց գտնում է, որ հորենացին լավառակցակ է պարսից գրեթեին:

177 Պաղիկասուս և Փիլեման պատմագիրները Հայտնի ձևի Գարգիտրուս Հայտնի է, բայց այս պատմութեան Հեկն այս մասը անհայտ է մեծու: Գուսուխի (անց էջ 7) կար-ծում է թէ Այս երկը անուկները Տրչում են կնի Բարսուսայի գրի աստարտանում, որից պղծել է հորենացին:

178 ԾԱՌԱՅԱՆԱՆ — պարսիկներն բայ է ԴՏՏ Հըմարտ, և SAXUM խոսք, որմեն աստատուն նշանակում է Հըմարտարուս:

179 Քուսուր գրվում է սերագոն փառագու: Չին տպագրութեանցը Փափագու բայը գրում են փոքր գրով (փափագու) Նամարիվ Նամարակ անուն, բայ այժմ էջ բայը Բարգմանկերից սխալ կին Բարգմանի այս խոսքը: Միայն Սուխանեն, որակեղով Գ. Պաղիկասուսի ցուցմանից (Աշխուհայուցի անու. Բարգ, էջ 61), աստիկն անցնում ուղի Բարգմանից, Փափագու թղտուկով իրեն Նամուկ անուն: Ըստ պարսկական ավա-կապիլան՝ այս Փափագու կամ Փաղիցը, երազում անեկեղով, որ Մուսուկն ըն նշանակը մայր է մեկնել՝ իր կնքն Շարքուր և երա Հեւ գուսուգրելից այց նշանակը մարդու մայրը գտանուց: Նամար Այս գուսուգրութեանց մեծում է Արաշուրը, որ կոչվում է Բարգուսու: Արաշուր Բարգուսին աստուղից գուսուգրներին Հայերեն է Բարգմանից կնք: Բարդույան (Փարի, 1907), որի մէջ կան այս բայը մտադրամտութեանը, ինչ որ հորենացին Հայոց աստիկում բերում է հորենացու պարբեր այսուց Բարսուսան և Գուսուխի գտնում է, որ ինչ որ հորենացին բերում է Արաշուր Մուսուկյանի երեսուսու-

զգայնական մասին՝ Շար և Եսայի և Յիզբակոսի պատմածքն, միայն անկին նրա գրեմարդած և անկին Վանքյան կերպարարքով:

180 Արավոտի արտեմիաշունչը և Սասանյան Տարտարի վերջը անկին ունեցավ 226 թվին, իսկ Փիլիպոսը կայսր Եսայի 244—249: ժամանակագրական և պատմական սեռակազմակերպ:

181 Մեծ Եկատար անի Քառամասըքը սարսուղիքն ձերս անկող՝ Նաչյանի լի կարծում էն, թե նկատի անի Սահակ Փարսե կոմպոզիտորն, իր ասանչին:

182 Փերսիանուս կարիստոպոսի մասին տեղեկությունները հորենացին անձում և նկարագրի նկարագրական պատմությունը: Նրա որսած պատմության մասին նվերները տեղեկությունն չի հարգարգում: Այս գրքի վերջում ընդգրկեց անկին մայր և որ ինչ է Քաղաքաբնական Տրյատապ և չին Նորս: Ինչ Նիզարուրը և ոչ անպատշաճը գրիգորյան և ոչ կամարոս սեպուպոսի է անա շարժանքը թան, այլ որ ինչ է իշխանապետ գրեմարգր Մասանկին յանայ իսկ, ըստ Եսանկանց (այս ճանաչը: Իսկ ըստ Եսանկանց)՝ այս և որ ինչ է Նամբարոց իմաստանք... ինչ գրեցիցարն: Ըստ անկին Քարգանտարիանները գարս և պոլի՝ որ թե հորենացին վայրում և, թե Փերսիանոց գրել և Եսայ Տրյատա Քաղաքագրության և գրանից Նեոս պատմած անչեղեր, որ ինչորն անկարելի է թան որ Փերսիանոսը մեակ է 260 թվին, իսկ Տրյատա Քաղաքագրելն ենթադրում է 287 թվին: Խնամի վերջակոց (ժամանկին Նուսայ: Իսկ՝ որստ Եսանկանց) խաղաղը և Քաղաք մանկիներին խաղաղ թույլ Նաչյանայ: Նաչյանի միտքը պարզ և հարգում մայր Նեոս մինչև Տրյատա Քաղաքագրելը, անիշխանության ժամանակի գրեցիք, հորենացին խոստանում և անկին Փերսիանոսի: իսկ ինչ որ պատմել և Տրյատա Քաղաքագրության ժամանակ և Նեոս, նա խոստանում է իրենից պատմել՝ պոլիցով Նուսայ գրեմարգրի մատարանները և իմաստան Նարտա մարգրից գրույնիցերից՝ ասանց անկողով գտեմելու կամ անգրգուշարք գրիգորյան և իրենից որն թան սխալմամբ հարմարեցնելու:

183 Դեկուս (Decius) — Նամանկան կայսր, սարսուղի մի պատերազմում գրիգրի Նեո 253-ին: Նաչյանի և իրեն ջրհատանության Նաչյանի Մարտիանոս, կայսր և այստ Նամանկան կայսր, փախավ իր արքայ և պատմելը՝ 310 թվին: Դիակլիտիանոս — Նամանկանի կայսր 284—305, նույնպես Նաչյանի և ջրհատանության գեմ Տարտար Նամանկանից: Երանից Տրյատա ասանցով Մասանկան Քաղաք Միլիանոս — ամենատեղյակ և ամենարեզնակող ջրհատանուս մասանկանցը: Մեմոս Արքայազնիցովում 185 թվին, մեակով 264 թվին՝ Գեկոսի ջրհատանության պատմածով կամ շարժարաններին և ընտանիքության Նեանկանցով: Երկը և մեկ թանկությունը գրեմարգրական և մեկնարանական գրեմարգր: Նրա ամենանշանավոր սխալմամբ անկին Կեղիկոսի՝ Լին կոմպոզիտոր ասն ան ասն արտագրական, հրքային ընկում ան գրեցիք, հրքային ընկում, ըստ Նեանկանց գրեցիք և ըստ Նեանկան Քաղաքագրությանը, որանցի մեկն և յոթնանիցի Քաղաքագրությանը: Խոստան — ըստ Միլիանոսի Նարտա արեմարգրում, ներսխալից մի որստ անապարզում Նեոս զայն Նարզով-արեմելը:

184 Կուսկուպոս (Նեոս) — Քաղաքագրական — Նաչյանի կզգիներն արքայիցով և ընկավ մինչև և Նարզագին Նամանկանի և Փարջ Արտաշի արեմարգրական արեմել մինչև թվով 20-ից անկին:

185 Կուղեխիմոս, Կուղիլիս, Արիխիմոս, Սուխիմոս, Փարխիմոս, Փարսիս — Նամանկան կայսրերն 253—282 թվականներում:

186 Քաղաքում՝ Նամանկան, որ Նաչյան Նաչյանի Նուսայ և Միլիանոց և ճանաչը, Նեանկանի Կառուս, որ հորենացին ըստարտում և Նաչյանի անկին ժամանակ ըստով՝ կայսրից, որի մասին ասն ճանիք 90: — Տարտան — կրիսիանոս թաղաք: ժամից ոչ Նեանկան

187 Կեղիպոս Եփրատ և ոչ Նիփրոս: Նամանկանի կառուցարկը, որն ընդգրկում է արեմարգրական թաղաքը ասանչին: Այսպիսի Նիզարուրյան ընթերցիքը՝ Կեղիպոսարտան և Կեղիպոս, իրենց ըստ միտքագրանկանց: Դիակլիտիան և նվերներն ժամանակագրության մեջ, որից և անկին և հորենացին (Սուպար. Արմ. Արմ. 112):

188 Կիլիկոս — այսուպես գրեմարգր, Նեոս Նամանկան կայսր Արեմելից վերջը Կոստանիանոս Մեծի Նեո ընդհարումներ անեցավ, պարտության կրեց և 325-ին մասնական զատագրակցից իրեն սխալական գրեմարգր (ան՝ կրստ մասին իսկ ոչ ՋԸ):

189 Կար և սպիլք — Կարինոս և Նամանկան, Նամի կայսրերն 282—283 թվականներում: Մասնից պատմությունը Եսանկանցին անկին Եսանկանցից, ըստ կամ ժամանակագրության Նաչյանի Քաղաքագրության կամ Նեոս հորենացու սխալից՝ շեփոթության կա: Կարսը պարսիկներին Նաչյանից Նեոս զարհուրումով և Միլիանոսում (կարմար, ինչպես անի պատկեր ժամանակագրության լատիներեն Քաղաքագրությանը): Միլիանոցի անկին կայսրյանի փոխանից հորենացին անի Նաչյանի անանկան ըստ: Կարով Կոստանից անկին, կայսրյանի (Արմ. Արմ. 144) նրան իրեն անն չի Նեանկան, ըստ Նեանկանց իրական անն է: Միլիանոց (Պ. Պ. էջ 14—15) պատմում է, թե կրստ Կարսը զորս գրեմարգր կարսով զեմ, հարսով սպարապետ Կոստանի նրա զեմ փոս պատերազմը, որ անկին անեցավ Կոստանի և Ռուսայի միջև (Սուպարով): որի մեջ և մեակով Կարսն և որպես Կարինոսը: Այս թանց պատմել է, ըստ Միլիանոց, նույն ասրին, կրստ Գեկոսիցանկան ըստ ըստարտում, որ միանկանայն Նամանկանի և աստը պատմիչներին: Միլիանոցի Նիլոս զարսիցեր (Ռուսոս և Կոստան) ըստ լավ Նարզարգում են հորենացին պատմածներին, թե Տրյատա՝ գեկոսով անեցավ ներստ զեմը՝ որովհետև այս թաղաքներն ընկնում են ներստի մի թաղաքի վրա: Այս Կոստանին կայսրացնում են (Աղյուս Կառուցում 2) Մամանկանից Նաչյանի Կեղիպոսի Նեո:

190 Արտիմե կարիստոպոս, Կարտոս միանկանից և Նամանկան անկին մասին որստ տեղեկություններ չկան: Կարտոսը Կաղաքագրական է:

191 Անե-Քաղաք — Եսանկանով և մեակով (Միլիանոց) Քաղաք, իսկ Քաղաք ճանգում և գրեմարգրական նաչ և pulis թանկերը, որանց Եսանկանով են ասան: որից արեմել են Անե-Քաղաք — մեակով աստվածորդի՝ նրանց Քաղաքագրության պատմածներն է: Նամարգրական և Նարզը ըստ Քարտոսի, Մեանկանից կրստ վարժանանկերը՝ Քարտոսից և Քարտոսից, որ պարտական Քարտոսից սխալում և ինկան կայսրերից՝ Մեակուրներն, որ Եսանկանով և մեկ կամ աստը Քաղաքը: հորենացու պատմությունը Մամանկանից Նարտոսան գարստ մասին Մեանկանից անկիններին մեջ սարքիցում և Միլիանոցի և Փաղաքստը պատմածներին:

192 Միլիանոս — պարսիկներն ըստ և (սաղմագրումը ասան կամ անկին սարքիցի), ճանգում և ըստ — ինչ և իմից — Քաղաք թանկերը, որեմել Եսանկանով և ինկան Քաղաք: Ներսխալման մեջ պատմական և ըստով Նաչյանի մեջ — Միլիանոսից, իսկ Մուսի թաղաքստում (Արտոս, ըստ.) սխալմամբ: Նամար — աստերեն ըստ և յԱՅԻՄԵ և Եսանկանով և զեմի մի անապի կեղիպոսներ կարգից:

193 Եսանկան կամ Կեղիպոս — իստույնացիներն Մուլիթ Քաղաքից ըստ գրեմարգրներից մեկն էր (Ք. Քաղ. ԿՊ. 25), իսկ Նարզը խաղաք, թե Քր Երկազը Կեղիպոսի նույն թվով վերադարձների սխալական վերադարձում և Մուլիթ մի որեմել ըստ գրեմարգր, Նարզը կարոս Արեմարգրին, որի Նամար ասանով և (Ք. Քաղ. ԿՊ 18), թե Նեո կեղիպոսից իր Երկազը կրստ Նարզը վերադարձներից ըստ:

194 Քաղաքում գրեմարգր և զորս արտապետ սխալմամբ: սխալման լատիներեն signum ըստ և, որ Եսանկանով և Եսանկան (պատմագրական):

195 Եսանկանից ըստարտում — սարքիցի փոխյան ըստարտություն: որի մի անանկան և, կրստ ըստ մարտի միս պինց վեկն և գրեմարգր, փոք կառու Եսանկանից

Քննիչը այս կերպ վերահասնելուց նուս ձեռով էր պարզել, թե ի՞նչ գործ ունի այսուհի Քրիստոսը՝ իրեն նշանակող Քաղաքների Տրեստանոսիցներ: Այս էլ նշույ պարզվում է միջնամասին ցույց տալով հորնեացու փոփոխեցությունը: Պատճառաւորը զրում է Տրատի մասին, ոգմերը: Եւստատիոսին Տոգոր վերահայտն նաւորով— զի Քրիստոս է Նանուրը կեղեցու նշանող Քաղաքը— Տրատանուցունին պարս էր սեղանի բանին: Տրատ Քաղաքորն Պատճառաւորը պարսկ կառավ է Տոգոր վերահայտն: Արեւելուցու բառը նա տասնյակ սեղաններ գործ է ածել՝ նշանակելու Նամուր մի մայր, որ Քաղաքորն կարգվում է մի երկրի կամ մի գործի վրայ իրեն կառավորել: Արդ՝ երևա թաղավորն այսուհի վերահայտն է սեղանում, որտեղ կարեն ստորացնում է երա պատկերը: ԱՅՍ Տրատը վերահայտն է, այսպիսի Քաղաքորն է նրան կարել այդ պարսկերի վրայ: Այս քառ պատճառով է՝ Քրիստոս, որովհետև Քրիստոս իսկական Քաղաքորն է ըստ Գեղարշապուհներին, որնան է կարող էր Տրատին նշանակել Տոգոր վերահայտն:

- 216 Խոստովանում ենք, Նեղիմակի իսկական միայն պարզ չէ մեզ Նամուր:
- 217 Տճ՝ ս Սաղմ. 20, 5:
- 218 Տճ՝ ս Սաղմ. 9, 3—6:
- 219 Տճ՝ ս Սաղմ. ԸԳ, 8—10, հորնեացին միակ Նեղիմակի է, որ Նաղարում է այս սեղանիցիցներ Տրատ Քաղաքորն Քոստանդուպոլս մասին:
- 220 Տճ՝ ս Թա. ԿԶ, 2:

221 Անհայտն է Գր. նաղարանուցու խորքի վրայ, որը շատախոսութայնն նաւանք իրեն յաղարի գիծնու (Նաղար, Արմ. Արմ. 11, եր. 70):

- 222 Տճ՝ ս Մատթ. ԿԳ, 35:
- 223 Տճ՝ ս Կուկ. ԿԶ, 31:

224 Գիտուրս Այլիվիացի— Տուր պատմագիր է, որ ապրել է Ա զարմե ԿՍ, նա գրել է ընդհանուր պատմութայն 40 գրքից բաղկացած, որտեղից տալին ինչ ցրտի անփոփում են գիշարանական ժամանակները մինչև Տրոյայի կործանումը: Տարածանութայնն անփոփում է պատմական ժամանակները մինչև 60 թվականը ԿՍ, ժամանակագրական կարգով իրեն տարերթութայնն նրա աղբյուրները Թուրքի ժամանակի պատմական գրքումներն են, որտեղ կրում են այժմ, և որտեղից նա թղթումներն է ստանում նրա այս Պատմութայնից: որի վրայ աշխատել է 30 տարի, մեզ նաև էլ է միայն սուղիցի մայր, 15 գիրք: Այսու մասորից թղթումներն են մտնող ուրիշ նեղիմակների մաս:

225 Կորնեացու Պատմութայն կրորդ գրքի Թ—ԿՍ կղզիները պարտանում են մեր պատմութայն այն ժամանակաշրջանը, որ ավելի մանրամասն նկարագրվում է Փաղատոսի պատմութայն մեջ, որը և պետք է միշտ կեղտի ունենել կրելու: Նեղիմակների արեւելուցները Նամուրանուրը և փոխադարձաբար ստույգելու, Նամուրը շինական մասերում կրելու Նեղիմակները Նամուրան են իրար, թույց պարագաների և մանրամասնութայնների մեջ տարբերվում են: Այլ որովհետև Փաղատոսի Պատմութայնն ավելի սուղ է գրված և կորնեացին, թառ աննայն Նամանակութայն, ձեռնով է այդ Պատմութայնը, շատ Նեւտարբերակն է գտնում սուսմասերի, թե ի՞նչ պատճառներով կորնեացին այս կամ այն պարագայում զանազանվում է Փաղատոսի:

226 Նամանուր վկայորոշելու Նամանուր Արաբի վկայորոշան է Տարտում, Տաղաքոր մեջ և Կարապետ կալմով, աշուկներ կրկնում՝ սՄուս Կալմովն սուրբ Կարապետու: Սա Նարտանոր առաջին կնիկցին էր, որ շինել Կորթոս Եւստատիոսի Նաղարից վերաբրանայն և նրա մեջ գրել Նամանուր Արաբի սեղաններից մի մայր, ինչպես պատմում է Արեւմտեղից:

227 Եղիս Նարարի վերաբերմամ կորնեացին կեղտի ունի այն սեղանը, որ կր կեղտին գեւում էր Նանուրանով, մի յանր մանր երեքուհար զարս կենս է մայրելով կեղտում էին կրան, «Ե՛լ, կեղտի, Կ՛լ, կեղտի, (կեղտին նաւառ էր): Եղիսին նրանց սեղանը և ինչպէս սեղանից զարս կենս կրելու, այլ և երեքուհարի քառասուններինս կորնեացին (Գ. Յազ. Թ 22—23): Իսկ Երեսները գեղանի զարգիցը ա՛ն Լու՛, ԹԸ, 5—6:

228 Նաղար— Արեւա Նարարուհու, նշանավոր կեղեցական Նաղարից մեջը, որ Նանուրից ետե նիկոնայն առաջին սեղանական ձագմին և գեղանակից 327 կամ 325 թվին: նրա սեղանով գոյաթայնն ունի մի գրքումս «Եղիս սեղանով, որ բովանդատում է 22 ճառ կեղտին բովանդատութայն, որ գեւ Նիկոնայն գործի առաջին կեղտում սուս, որտեղից Քարգմանում է Նաղարին: Ներկա թանախութայնը այս նաւանք վերաբրում է պարսկի Արեւուրդ կեղտիցունին: Ա Նաղարը մեծ ձագմնականութայն է գեղտին Նաղարի մեջ, երա սեղանով սուրբ Նաղարը աղբյուր է կալմով Մարտի յանրիցի թուղ մի աղբյուր (սկզբնական սպախ կալմին է կեղտ այն աղբյուրը, որ Ե Նաղարը թուղոր է Մարտարտ սուրբ վրայ Կարգմայն աշխարհում, կր թարգմանու է կեղտ այն սուրբ՝ նոյն առաջինիցի կր կտոր փայտ մեղք թերթին Նամուր): Փաղատոս, Գ. Ժ): Բայց կր ձագմնարտան ավանգութայնը Մարտարտի փոխարեն Մարտի վրայ փոխարեց սուսականից լեւան կեղտից, աղբյուրն է նույնպես փոխարեցից Մարտի վրայ: Սուրբ Նաղարի սեղանով շատ կեղեցիներն են չեղմում:

229 Քննիչը մի չէլ ստորը է՝ Կրտ միայն կուսմին, զոր ի յանուրանց կրցին զարմին: Կուցե կորնեացին այսուհի նկատի ունի միակ գիտարարութայն, որ կուսմը թույց տալով պարսից Քաղաքորն Նանուրի գործի սեղանից (111, Ժ):

230 Անընթացի Մակեդոնացու կրե զանգուն Նաւան աննայն կորնեացին գեւում Մուս Կայիթիկները (Արմ. Արմ. 11, 767 ձեռնով): Նաւարակ կեղտից Նամուր է կրեւելութայն՝ արտնայն մինչև միջնամար մայրը, որ կալմում է միայն մայրու Նաւանի մի բառաղբ: Արեւն Անընթացի Մակեդոնացու Նաւանը Նամուր է կեղտ միայն մայրու Նաւանի կրե բառաղբին:

231 Այս յաղարի կրեում է, որ կորնեացին Կուցե թուր Նամուրում է պարսկերեն, որ նշանակում է ըստ: Փաղատոսի յայ այս սեղան ստմում է՝ Կինին ի գուտն Ան—մանոր, ի բլուրն որ սեղանակն ձեռն Կուցե: Արեւն թառ Փաղատոսի Կինն այս բլուրն աննայն է կեղտ, և ոչ թե Կուցե պարսկերեն բառ է և նշանակում է ըստ: Արեւն Նամանակները ոչ Կին և ոչ թառ պարսկերենում չեն գտել Կուցե կամ նույն Եւղը մի այլ թառ բլուրի նշանակութայն, սուսի կրակագրին, թե կորնեացին չեղմել է Փաղատոսի յաղարի (Արմ. Արմ. 20): Մարտին պատմութայնն է աղբյուր, որ Նեղիմակներն Կուցե մի բան լեզուներում գոյութայն ունի զան բառը Նեղն կայն նշանակութայն, որ սուղին է կորնեացին Կուցեին: Այլին Նամանակն չէ՝ նեղարը, որ պատմութայն է, կեղտերին թուրք, սեղան է կուցե արմատ, որ սուղին պալմակերն արեւմտեղայն մեջ գործածվում լի, սուղին ձեռնով էր կորնեացին: Արմատական բառավորակն էր կեղտերին թուրք, սեղան է կուցե արմատ, որ սուղին պալմակերն արեւմտեղայն մեջ չեն գործածվում, թույց պալմակերն են Նաղարում իրեն փոխառութայն: Այսու թվին կարող է պատկերակն Կուցե բառը: Չնայանա, որ կորնեացին ինչպէս շատ նշանակելու կրեում է, գեղան պալմակերն լեւան: այսինքն իր ձեռնակին պարսկերեն:

232 Քննիչը ունի Նամար սուրբ կանուխու, որ զմիայն Նամանուրի է: Անընթացից վերաբրանայն: Անընթացի Նամարը շատ էր գեղան, Կուցե պետք է Նամանուր այն

մարզ, թէ Փոսիքը շատ խիտ ու անապատային էր, ուստի երգանքի Տարգմանք չէր ծավալում, այլ զիտ էր քննում և երթնք թր մեծ ասանում:

233 Արտան զի Հակոբաբնյակ կու. միտ գամակն կոզմոյ չի կարնի Հակոբաբնյակի աշխի իտնէ, ինչպես ցանկանում էր վառն ևնաստանի: Կարծում ենք, որ այսպէս Հակոբան բռնակ ազգալոված է, գնաւանակ ծածրակն (սծածրակն մերք), որովն Վասուր թխանու Տնտիկ կոզմոյ, երս միտ գամակնք՝ երգանքի Տարգմանք է Տուցեալում երս մերք, շարադասանով ծածրակն:

234 Կամարական Արշալոյրք այն պատճառով է կոչված առայնն պատմաբար անն Քաղաքորքն Վեռն, որով՛նտն Կամարաբնյակնքը պաշտօնական ծառայում անենն, սերված լինելով Կարնիկս Փաշայքն: Հայ Արշալոյրքնքը, ինչպես Տարսնի է, Արշալոյրքներք մեծ ասանում երկրորդ անգն ինն գրամով Փաշայութեան Վեռն:

235 Երսս պաշակն իտն ծերս գտն է Տէ՛ս ծածր. Թ. 70:

236 Կեսար (Caesar) — Հուլիոս Կեսար Տոտակ անունի, որ Հռոմեական կայսրութեան պատմական գործով է գրվում էր կայսր (imperator) բառից Վեռն, Տոտակ անունից առայն Վեռն թէ՛ Հռոմում է թէ՛ Բյուզանդիոնում այս անունն սխեմին կրել այն անձերը, որոնք կայսրները կշահակում էին իրենց Տարսը, եսն այն բարձրաստիճան անձերը, որոնք կայսրից Վեռն երկրորդն էին տերութեան մէջ և կառավարում էին երկիրը կայսրի զինվաճարութեան սակ:

237 Կրանկի կուտեղք — Կարնի Արշալոյրքնքն է, կշահակում Տայն Տոտարական և Տամուտայր, որ Արշալոյրքնքի պատրաստութեանը ցրամից կրանկն կրանկուն էրկու առքի (412—444): Ես Տանգես կեզմ Կ. Փարսի պատրիարք Նեոտորի գնծ, որ անացանում էր, թէ Քրիստոսի ժոքը չի կարնի կուչն Վաստմածիտն: Կարնի շանթով գամարկն Երեւոտի ծագմք 431-ին, որն անպատճառ էր ինքը և որը գրատալարուց Նեոտորին իրն ազանգավորել Քաղն է բազմաթիվ գրվածներ, որոնք մէջ գամարական անասնիտքն ասաննն կարնարտութեան աննն երս գրվածները Քրիստոսի մի բնութեան ժամն և երգութեանը երսնք գնծ, որոնք չեն գամումն որ բնութեան երս բարձր Հնչնականութեան և անկասկածն ուղղափառութեան պատճառով երս այս ցրվածները գնծ կզան մէջ կանխքը (Տակրագրեանականներք) մեզքն՝ Տարստան, բազմեանականներք գնծ, որոնք անպիտան էին թղաննն բազմեանական գրամականութեան (կրկնբնութեան): (Տէ՛ս Տայն Քաշայք Արտանայն կայսրին, Արտանի մտ, գր. ԵԹ, գր. 126—137, ետչիկ կամոյնքն Քաղայք Արտանայնի ժնարադարտին, Ատոնիկի մտ, գր. ԹԹ, որովն Վանախ է Շրվանդ կարնք):

Կարնի բազմաթիվ աշխատութեաններք շտաքը Քարգմանված են Տայնին անխորոջ գրումն Տոտիտանու Յլանդնն մեզքով մի շտիմն՝ աննն առայն, ՚հնչկերոջ գրում: Այս Քարգմանութեաններք թի մեծ Տուտարով ապագոված են Կ. Փարսում 1712 թվին Գիքը գրատուտանց ՚հն զերնարքով:

238 Հուլիանու կազմիտ — Կաստանդանուս Մեծի կայսրորդն, մեզմ 331-ին: Ես 353-ին կշահակնց կեսար, 360-ին զորքի կոզմոյն քնարկն կայսր: Ես 361-ին անբոջ կայսրորդն ժնարոյն իր միւսնուն իշխանութեան սակ: 263-ին սպանելի Փարսից գնծ մեզմ պատրաստել ժամանակ Տուտարաբնյակն լինելով անպատճառականնքն արգվ ետ գրմոյն զսոց զիտն այգարնի կայսրը և զիտն Տարսնն քրիստոնէութեանը, և շտք էր անում վերանգնելն ՚հն Շխնականութեանը, բայց ինչո՛ք: Ես կերվում է Արտանը անտնով և երս անտնը մինչև այստր գնծ կերնակն էր Տայն ժոքորդի մէջ, որ արով է անում շար Հուլիանոսն անտնը, կշահակելու Տամար խարջիտ, խարանանակ ժարգիտն:

239 Քնարում ցարծում գնա ընցնով Փարսի իրավանքն զինչնինն — Կանկանն իտսը: Այն թվում է, թէ Կրամանի զինչնինն իտսը ազգալոված է:

240 Թառ անտնով առավմածութեանց Տարսի չէ: Ենքի (Տան, 281) Հակոբական ենթարգութեան է անտն, թէ սո ազգալովման է Տանական Վերան Տարս, այրիքն գրատրոյրով աստուտ: Այս ազգալովմանը կորոչ է Տանանք լինել Տայն ժոքորդի արտանասնութեան: Համեմատել՝ Արտանայն-Տուտակն:

241 Մագզկանց կայ — Մագզկն իրտակն բան է, զինչերնն մագզ-յանա, պաշտօններն՝ մագզ-յանա, մագզկն և այն, և կշահակում է Մագզկն (=Արամագզկն) պաշտոնը, այսինքն ցրատայանակ կրտնի Վեռնից, որովն Տուտարի արտանգն մէջ Մագզկոյց բարձր կշահակում է ցրատայանակների (կամ ինչպես մէջ կրտնիկն) Տամատայնութի, ուղղափառների) մէջ բարձր Մեր ՚հն ժամանակներքն ևս Տանան գրծ են անում Մագզկն, Ինչիկ Մագզկն (զլուս պաշտօններն), մագզկանակ և այն: (Հլուրչլան, Արմատ. բառարան):

242 Սեղիկիտ — Հուլիոյն վերին Քաղաքորք, որն կշահակում էր կարգադրուտոր 397 թ. ԵԹ: Ես Տաման ապամարնի Տարգադրուտորն և բարկական յոտը Քաղաքի Քայն Տարգմնք, բանից և կարգից և լեռով բանանում: Երս Վեռն միտնն վերջացում է Հուլիոյն Քաղաքորքութեան: Սեղիկիտն կարնակնքն ՚հրում է Եսն Արշի մէջ:

243 Արշալոյր Համարտի Իշխանի գնխարք Քրոսն է, անննառք Տրոյակ պաշարոյ Տայն պաշականներք մէջ, որ և սպաննց Հեկատրին, Փրիմոսի մեծ արքան, որ արշալոյց անննառն կոզմոյն էր և Տայնիկ արտարիկ: Քրիստոսը կանն Իշխանի մէջ ՚հրվում էր Տամարտեղութեան անննով Քաղաքորքներն և անպակներն քննարանի, որի պատճառով Արշալոյր երսն կու խարսրով կարնանց ու ձեռն: Համարտը, ինչն էլ անվանապատական գրատալարին Տամարոյ, այս միակ զնանկբանի, Քրիստոսի, գրում է ընդն ժարկին և անց արտարիկն:

244 Բորք (lepra) աստակն վարակել է անտնայն Շխնականութեան է. ուստի Տուտարի մի գնք աննն անց բարտաններն կշահակում էին թնախանկանքից Վեռն, որովնք անտնայնների չկարողանն Բարկալոյց պետութեաննք Տոտակ արկանոցն էր չինում, որոնք մէջ ժոքորդն ու փակում էին արկաններն (բարտաններն), այնպես որ արշի ժարգիտն Վեռն չինում չաննան: Երսն անտնայնու անտնայնք և այլ պետայններք չինարտել մի Տուտար քաղաքորքն երս լին ցրամ: Սեղնն բռնով այսակն պետ է Տանիտու Մովսէսական արկըն (Վեռ, ԺԳ), որ բարտաններք պնծ էր Տանալում, պատմարում էր բանակնց գրում աստաննք գրնչի և շտքին այրել: Քնարում գրված է Քարտանայն գնտն Տարգման, բայց ի բայց: Քարգմաններն այս կրտն բարք բայն են Քաղնի, այնին կարն կարնարտութեան անն, որոնք բայն են առայն, թէ կրտն կաթողութեան պարտադրել էր ցարնից ցրան խնամելը (չպարտելը), բայց զպաշտօնական անտր գրամարում էր կրտնայն քնարներն չաննանու բարտաններն, այլ բայն ի բայ. այսինքն Տուտար այլ կրտն պետայններք:

245 Տէ՛ս Մտտի. է, 2:

246 Քնարում գրված է, զի լինելի Մագզկն գարնայնի չրմով, որ մէջ Քարգմանիցն սկանան և ջրման անտնով, ինչպես Տուտարաբնյակ Քարգմանն են արշիներք:

247 Սեղանի զիտն մեք — այսինքն Տուտարութեան բանակն մէջ: Վնասնն կին կուչում է Սիթիպոյան՝ բան անպարտեան Արշալոյ կանանց մէջ, այսինքն անվանութեան, ինչպես անկարտեան Տարսում է կարնակնք:

248 Մարգմանով կրնք — ՔՔոց, գրարտ որթ, Տարվարով է կելն անուարանկու Տամար քրգված կրնաններք գրալացած անվան Քրնք անտնով: Բայց աննն Վեռն

քրքրական է այն հանգամանքը, որ Հռոմարևում «... քաղ. որ ընդհարակն հշտեակում է թեց, ունի նաև մի հասակ հշտեակային՝ գաղթյալ, որի մէջ գնում էին ընկերի կրօնականներն» (Bailey, «Apost. 1, 3):

249 Մրտեայց առճը բնօրինակ սակն առաջ պատճանակ ախ էր, որ Տրքարաներոյ Տոյ գործի գնորդ է հասարհի գնմարտաց Անտոնի էր (չառ Փառամար՛ Անգղիկ), Արշակի աները, Մրտեայց իշխանը:

250 Հնդկանէր Նկատի ունի Ազամեդեղադի իտալացի՝ արժարանի է առեղնիկ է գնէր որ է գնէրայ է ախ, փոխարէն անհնգ փոխարանիկն: Տույ է ավել նարար Քրտակարգի (Տէս «Վճար», 1898 թ. N 217):

251 Վալենտինուս Փլաւիոս (Valentinianus Flavius) — կայսր, գործի կողմից կայսր բնօրինակ 364 թվին, մեռավ 375-ին, որան Շարքերի կերպըը, Վալես (Valens), որ կար 364 ից սկսած կարս Նա կառավարում էր պատմաբանը, իսկ նրա մահից Նառ ինճական կառավարեց: Երկին ըստը ժամանակ նա պատկառով էր մղում պարսիկների գնմ, ըստը իտալացի պարտախնայն կրից գնթերից գնմ պատկառով էր փոխարան ժամանակ մեռավ: Վալենի Արեոսի վարպատութեան Նառեղ էր է որտեղով է ըստարարում մեծ ներսնի՝ Արշակ Քաղաքորդ պատգամագործ՝ աղաքը, Քնդեա ժամանակաշրջանները առարկի են պատմում Փառամար է որտեղանի:

252 Պատմիկ մասին ախ մտնթ. 100:

253 Եղիայի է Եղիայի մասին ախ Գ. Քաղ. Փ. 16, Գ. Քաղ. Ք. 5:

254 Երիւ — լիակատար մեղք՝ Երիւայգիս (Հռոմարևն Անտոնի Հնդկայգի), այսինքն արեղակի ըստար: Այս ստեղծով Տայանի են կրիս՝ անկնա՛նի ըստգններ, որանցից մէկը գտնում էր ներքին Երիւայտում, Կարճերի Նարով, իսկ մյուսը, որի մասին այստեղ խոսում է, գտնում էր Ասորիում, կրիս Արեանանիկի (Արեանա) մէջ, Գնդարում, որ մի ժամանակ շին էր ճանաչանի ըստար, որ, ըստը Երիւայտում անկնայն ըստգնի ըստար է է կոչումով է Քալայգի: Անկնայնիկն այստեղ կրիս խոսից Ան ըստգնացած՝ առարկն, առարկիցիս խոսը կազմում է Նիքը, միջին խոսը պարտախն է Արեղակի ճանարի ավարտները, իսկ միջին խոսը արաբացիների շինան ըրերի է Ասորիի խոսը շինում է անկնա՛նի ժամանակներ, «Եր՛ որ ունի՛ր» Տայանի չէ: Սա մի կնիկայան շինեղան է՝ ապա՛նառակ Նալայանն ժամարար կամ Տարաքի ըստար տառան ընդարները: Մրտեայց կրից գնթիարի մեծաղան անին՝ 19 մար կրիսորդութեան, է մար ըստը է ըստ մար արարութեան, ավեր ըստ 300 իտալարայց մար միակատար ըստ: Այս կրից գնթիարի ըստրի պատճանով է, որ այս տանար կոչով է կրքարարու:

255 Մահկանացի Կառանկանարարի պատրիարք էր, որ 360 թվին գահաճարի կզով ու այնքան գովանարանեանի սեղա վարպատութեան պատճանով, որքան ինքնազոր գործադրյունների է հալանարարների ստեղծութեան պատճանով: Ս. Նարս գնմ վարպատութեանը, որ կարնեանի մէջ է ըրում, որան չի պատկանում, այլ նրա Նառեղաների, որան նրա ստեղծով կոչմանի Նալայանիկաներ կամ Նալայանիկաներ կառանկանարարի կնիկայանն ըստար, որ կոչից կրիցը արեղականն: Եղարցի 381-ին է կոչով Նալայանիկաներ վարպատութեանը Մահկանցի մահից Նառս: Այս ժամանակ մեռում էր նաև մեծ ներսն Արաբայգիար:

256 Անտոյ ըրորի է ըստար սնըր որտ Նայանի չէ: Նալայանիկան գտնում էր հուճառանում (կոչառանում): Փառամար Նալայանի Նիքում է այս ըստը՝ Անտոյ, Անտոյն ստեղծով, կոչով իրի ըստարութեան ըստ, ստեղծակ ստեղծաներ: Հրքարմակ

կարծիքով Անտոյն ստեղծ առայ է նկն Անգիմիլ ըստարի ստեղծը, որ կերկայտում կոչում է Նիքուլ է գտնում է կալանառակն Այս ըրում ըստարարութեան պատգարում էին անկնաներ Նալայանիկաների մշակեղանքն, ըստն Պատիկ էր Անթրիվում այն մարք, որ կառավարակցի պարտի Քաղաքորի կրիցնիկ արեղ մէջին, որ ըստարարում էր լիսն պարտը նա (ըստարարութեան) մտնում էր ժամարարութեան, այս իսկ պատճանով առարկայի Նալայանիկաներ այս ըրար կալում են ժամարարութեան ըրար:

257 Սալուլ — իտալացիների առայի Քաղաքոր, որ մի պատկարով ժամանակ, Քնդանիկի մարք լընկելու Նալայանի որ սրով անկնայանիկաների ըրորը, ժամ 1056 թ. կ՛. որան Նալայանի Նալայանի:

258 Արեանի գրապատմական կրիսին Տէս մտնթ. 241:

259 Ենայանիկաների Նարիկի պատմաագրով կոչում ուղարկում էր Պարսից կրիցը: Չարք է Նալայանի այն մարով, Քն Ենայանիկաների կրից կոչում գտնում Նարիկը չին ճնարում, որան այս ժամանակ Նարիկի սղառ ըստարար էին կոչում, այլ որով՛նակ կրից Քնդանի պատմական Նարիկը լիսն լին Նալայանի Նառ վալայանիկաներ կան, որ ժամարարի պատմական Նարիկը գտնելու պարտախնայանիցը գրում էր կալայանիկաների ըրար, որան է Նարիկը ըստնում էին Քնդանի ըրար է գտնում Նալայանի կալայանիկաների (Քնդանի առարկաներին), վարքիներն էր Նալայանի կրից Քնդանի ըրար ըստը Նարիկ ըստնում էին ըստարարի է գտնում ըրար է գտնում Նալայանի ըստարարներին:

260 Սարակուս — Հռոմարև ըստ է, Քրտայգիս է կալանում է ըստար Նարիկան, Նալայանի էր պարտախն է ըստարար ըստարներին:

261 Տրանիկ ըստը միայն այստեղ է պատմում մէկ Նին ժամանակարարութեան մէկ, առար է ըրար է որտը նրա միայն կալանարարութեանը կալում է ըստն ըստը, Քաղաքորի պատմար՝ արարներին կալանարարութեանը, արան կարող է կալանարի պատմական պատգար, պատմական պատմար: Կա որտեղովտ գտնում մարքի իտալացի, որ Նալայանիկան կալան կալանարարութեան սեղն Նալայանիկանը ըստարարում է, որ կոչ այս որտեղ: Արտառ, ըստարարի Քաղաքում է պատմական էմիք (մտնթ. 416) կոչում ստեղծը, որ այստեղ իտալացի գործի մասին է է ոչ պատմական պատմականներին, գրանիկ ըստը Քաղաքում է ՔԱՐԱՅԱՆ, այսինքն Քնդանիկ ըստար:

262 Անկնայանիկան — Մի ըստը ժամարարի սեղն ըստնում ըրար, որ սրով է նարար Քրտակարգի ըստը է ավել ուղի Ան՛ սեղնում ըրար կալում կալանում է անտառիկ ըստը, ըստը ըրի կրիս մարքն են, վարար: Արեանիկան ըստնում ըստը կալանում է մարք առայ ըրիկ սեղնումով, մարքի փնէր: Նառ այստեղ կարնեանիկանը ըստարարութեան՝ Նալայանիկաների ըրար է կալում պատմականներին ըրար իրի կալաններ կոչար: լին էին մարք փնէր, որան ըստնում ժամանակ էին նեան ըստը կերկայտում է որտ ընկերական ստեղծարարներ կրում են իրից առարկաների ըրար:

263 Արշակայնից Նալայանիկան պատմական կալանարարութեան ըրար էին Նարիկան:

264 Անկնայանիկան իտալացիների պատկարակների ըրար անկնայանիկաների Նառ, որի ժամանակ Մովսէս ըստարարով մի ըրորի ըրար է ըստարարութեան առարկում էր ըրար նա Անկնայն ըստը պատմ էր լիսնում, Նարայանիկան իտալացիների կոչն էր լիսնում, իսկ նրա, Նալայանիկան, Անկնայնիկան էր, Նարայանիկան անկնայն էր անկնայանիկան կոչում Այս ստեղծով՝ Անարան է միջ մասն նրա Քնդանի սակ է կերպ կան, որտեղով Անկնայն միջն ըստը մեռն, միջն որ անկնայանիկանը ըստարար պարտախնայն կրի:

սին (Նիշ, մե, 8-12): Այսուհի Մեծն Ներսէսը Մովսէսի գիրն է կառարար, իսկ երբ անտաղից գրարեկներն են, Շաշերն է քրիստոնէականներն բնութաները:

265 Պատեր ճակղիներն են:

266 Պայ Քաղաքը զոր մեղարկում է Փայտաքի, երբեմնացուցիչ և ճեպագր պատմիչներից իր Ներսէս Մեծին Քաղաքը որ Նիզիսիցներն (Գարաբաղյան, Կ. 145) այս բանը չեն ընդունում: Ներսէս Մեծը ժամանակեց արքունարար լինելու: Բարձրի մէջ ին մեծ երկի պատճելով, ինչպէս Տանտի պատճում է Քորդիտաղբիներին (Ճաշկերտի յոսոս զիմով զոսն արագարեց որս մաշել): Եւ ինքը գիտէր իր Տիգրանգր-Քաղաքի և արքունաւորական պատճում, սուրի մերկէն ընդունել անապարհով զբնաթ-երեւ, որովհետեւ գիտէր, որ Քաղաքը զիմ ին Քոնստանդնուպոլիս անկախութեան կամ արդարեւ է Ներսէսական զարի բնաւորական Պայի զիմ, կամ ազիտական:

267 Քաղաք Արաբականաց պատմում է, որպէս Նուարդիքը կայնորդականն Անտարքտիկան ստացավ Անտարկայի Ղեկտիսի արքայիսկիւնից: Ան թիջում, որ այս Անտարքտիկան ստիճի Անտարկտիկան զրեց Տրապիսի, ի միջի այլոց Տասնասուն պայմանն (կամ պատճն) է զրգում, որ այսուհետեւ Հայաստանը քաջանախարհներն սե-չարարորդ իրենց Անտարքտիկան ստանան Անտարկայի արեւոյց (Արաբ. ճՁ): (Տաւ հշտակալից է, որ այս պայմանը ինչ Արաբիաներից արարական իմրադրական մէջ): Այս պայմանը կիրառում էր բոլոր ժամանակն Առաջին սեղան Մահակ (Տաւակ) կա-Քաղաքը մահին Տիգրան է, թէ Պայը երան Ներսէսի փոխարին կաթողիցա եղանակեց ստանց Անտարքտիկան Անտարքտիկան, որից խոսողով Պայը Տայց կիկիցին Տանց Ան-տարքտիկ ստարագրական զիմանից, զարեւել ինքնապիտէ կիկիցին: Մի կարեւոր սկիզբ, որ սպառազում մեծ նշանակութեան սեղանով մեր կիկիցիականն, այլ թաղարական պատ-մական մէջ Փայտաքը Շաշերն է կալում այս կաթողիցան է սեղանացում է, թէ Ան-տարքտիկ Տայրապետը ժողով գումարեց, ինչպէս բոլոր զրեց Պային այս երաժանու-թեան պատճումով է զմեռեց, որ սպառիչ կաթողիցաները, որոնք Անտարքտիկն Անտա-րքտիկան չեն ստանա, իրավունք չունեն կաթողիցաներ Անտարքտիկ, և պիտեւեան Հայաց աշխարհից զիմով էին Անտարքտիկան Անտարքտիկան ստանալու Տաւար: Եթէ այս վերջին սեղանիցիականն ստացել է, ապա պիտէ է ստել, որ զս կարեւորն ժամանակա-կար կարց գործում, և շուտով Տայց կաթողիցաները Տայրաքտիկան իրականութեան ստացան, ի միջի այլոց՝ և կաթողիցաներ Անտարքտիկան:

268 Քաղաքում զրգում է զժ Պայան, Տանտանից Տայնիցի Տայնական Տայնի գի-րադրականը: Պայան Տիք բաղար էր Տանտանից Տայնի անճանգում: Եւ ինչը քա-ղաքի մասին այն: չենք կարող սակ: Մեզ Շաշերն (անճ. ման. 254) երկու Նիզիսոր-ճանիցները, այսինքն Արեգակի քաղաքները ոչ մէջ չի կարող լինել, իսկ բուն Տանտա-նանում այս սեղանով քաղաք մէջ Շաշերն չէ:

269 Ղեկեղիսաները՝ յանգրարները կամ շնորհարարներն են (=երկախմարտու-ներ), սեղանիցի մի քորաթիճի Տայնը զիմանականն ծագումը, որոնք մեր թվականութեան Ա գործում ստարում էին էրաթի Լայր արին, այսուհեցը երանք Տեպեականն արարեցինցի գիտի Պայտեր, Այսպէս լեռներն սեղան, եղանակիցի Հարախային և միջին Թայրայն, թայց իրենք էր Տեպեականն արեգակի սեղանի անտանականն ազգարեկական Տեպ, և արե-րայց քաղաք այս կաղաք երան սեղանն այնպէս ին Տիգրան: Երանց սեղանն է կրում լայն մայրաքաղաքի ընդարձակ նաւարկը Տայրաքտիկ (անդարդ):

270 Քրիստո յանկանցի ըմբիւնք, որ 22 կանգուն վարց (սայուց, քանով) ունէր, հիշում է եղանակեց ժամանակագրական մէջ (Արմ. Արմ. II, 102 մանթ.):

271 Սկանդնավոն— Կորը, թայց լայն ու խոր գետ է Քրակիսում, որ Տրայայնը

Շաղալ գալալով Տանկով Պայիվում է Նիզիսպետան, կալում է Կան Քաղաքս (Նան. Նան. — Պայի) զիգնացուցի զրեք պատճումով: Այժմ կալում է մեռելին: Այս գի-տի զիգնով զիգն Արքայն թաւ Տանտարի (Նիզիսան, ից): Այս սեղանիցիականն է երե-կանցի սեղանով է Մուս կաթողիցանից (Արմ. Արմ. II, 109):

272 Շաշերն չէ, թէ իսկապէս ո՞ր կալին է Քաղաք, Լաւ Երկաղաքն աշխարհա-քայլի կարող է լինել Անտարկայի Տայրաքտիկանում կամ կաթողիցան մէջ:

273 Մեղանական սեղան Միջան է Քաղաքից: 274 Պայիվանցի Կաթողիցաների զիգն Պային ծագումը լինելով Տայրաքտու-նում ստանկով ստանցի սեղան էր Տանտովան Քաղաքից Տեպ (անճ. մանթ. 254): Խոսողը երա թայց սեղան Տայրաքտիկանը յարտարեկա երաժանով կանկում է: Եւ սեղան Քաթողիցանցի կամ ստանկով, սուրի կարեւորն է երան պատճում ոչ թաւ Տիք Շաշերականն ծագումն, (այսինքն՝ իրեն Քալով-Վանտարկան), այլ մեր կալինք, որ Արշակունի էր, երան կա Արշակունի զրեկ:

275 Սպարտ Տանտարի թաւ է ստանկով, որ կալումով է փոխարան, գործու-յա, կարեւորանուցը: Այս սեղանց կրում է Քալապետիցում մի ստանկին կրեւորու-կան կարց, որի սեղաններն սեղանով էին սեղանար ազիթի, սպառա արեւն և գրե-րով զրալից: Երանց կալումով էին Կան Քաղաքս (Նան. Նան. 254), այսինքն սե-ղան, արեւը:

276 Նէ, Մահակն և ոչ էր... Կաթողարեկից արեւ մէջին լայնացի իրենց պա-տիւնիցը... սպառն ունի երեւնացու Անտարքտիկ մի խոսքը (Ա.), որին Տանկն են լինականն Տրապարտիկան իմրադրաները, Մուս երկու իմրերը (Տ. Ե.) ընդճանապահն ունեն: Մէ, Մահակն և ոչ էր... Կաթողարեկից արեւ մէջին Քալաք, այլ խոսակցի իրենց պատմիչներից: Այսպէս են բոլոր ապագրականները թայց Քանկանից: Մեք արեւ ենք Տանտար Տ. Ե. իմրերի ըմբիւնքում:

277 Մեծ Նիզիսան— Նաւն Ուրեղանն է, որի արեւը Քալապետիցի մայրաքա-ղաքում ստանցի զրգումով և ծագողականն Տայնիցի ստանկից:

278 Տայնական թանտարութեանց երկու ժամանակ արեգակն է Տանկեան նշա-նակիցի Տայնիցի Տիգրանը ընդճանտար Տանտարից, թէ արեւը զրգումը, Շաշերն զրեք են կալին, որոնք երկու ժամանակ մեռել են կալին ստանց գործածութեան, և էրք կարից երան են կալին, կալումով է, որ կալին մէջ պատճումն են գրեք՝ Տայ լայնի այլ ժամանակուց Տայնիցից լինելն արտաստանական Տանտար կարում էին թանտարական, որ Մեքարը ոչ թէ երբ ինքնարեւն այսուրեւն է ստանկով, այլ թայցը կամ կաթողիցա-գործն է այլ Տանկեան նշանակիցը: Եւ զանական թանտարեկն զանական կաթող-արեւնիցն էին սեղան այս նշանակիցի թմին և Մեքարայն լայնացու գրեքի մասին (Տեպ. Ե. Լայրաքտեան, Վայնց զրեք, Քիչիս, 1892 թ.): Այս սեղան կաթողից Տանկեան Տիգրիցի և այժմ վերեւնականուց զին է զարմ լայնիցի Տր. Անտարկան Վայ-նց զրեքը Տանտարականն (Վիենն, 1925 թ.), որտեղ սեղանցի մանքամանութեամբ իրական են թայց կամ կաթողիցանց և Տիգրան են, և լայնով է Մեքարայն այսուրեւն իսկական պատմականը, սեղան մի գրե Տիգրան և նիք մասին ստանկին զիգնու-թեանիցով:

279 Այսպէս թաւ լայն կարց լինել, որ Մեքարը, երկու սեղանիցներն են, չենք Անտարկտիկ Քալապետան և ազգարան լինել չեն և նոր կաթողարեկից: Մա կալականց չենք իրեն, երեւնարան, որ չեան (III ՍԿ) Տիգրան է, թէ Ս. գրեք Քալապետն ու Մա-ճանց արեւնից, Տանտարին լինելու, պատճումով է արեւնական (III. ԿՆ), որ ու Մա-

կեսարականության հայր, և այս հիման վրա կեսարին կոչեցին կես աշակերտ, Քե-
զմա բառերի մարդ այս բառը ի հաստատումը Քեզդը, խախտա Քեզդորոտս
կոչուածն, կոչեցան Անտոնի ինքնուրու իր, համարում է Արեւելի ամենատա-
աաւականն, բազմաթիւնի գիտաբաններով ստեղծան և կեսարին կոչեցան
գրեցին Սեղծով 290 թիվն և պաշտեցան է Քեզդը Մուսուկուսացունէ կոչեցին Անտո-
նիկուսը յաբն տն մտաթ. 297: Իս հաստատմը մարդ իր, անգրաւ կարտու-
թիւմը, կոտորակն հասելու համար կարտութան չը գիտմ միջոցներէ մէջ Սպուտի-
թիկերով և առաջն գումարներ կաշարտ առով հարկերը կեսարի կեսարի ապագայում
իկտն իկն է գտապարտմը, բայց վերջինով միջոցներով կարողացավ իր սպա-
փառութիւնը հասնել առ:— Գրեցը Կ. Պոլսի պատմարքն էր ինքնատի մարդի մա-
տեղով:

290 Այս արդեւար, որ այստեղ հիշում է Պատմաւայրը, և գործանով կրկնում
է հետս Արքի մէջ ընթացական արժանն է, մեր այժմիս լեզով ընդհանուրն և
հարտանութիւն, կանտակոր և զայլեզ խորհրտան:

291 Բայց արդեւորն ունեն, թ' ստալ չարանով կեսարական վերադարձութան:
Արքին բան այստեղ անտեղ է և անհաստատ, նորայ Քլուպուսացունէ մի արտն է
համարան ապագայութիւն է արէ՛ իս այս բառը, վերադարձութեան ձեռք, զիկ հայրդ
զիկ վերագոր սիրը՝ վերադարձութեան ի վարդապետն, յնրան և արէ՛ Մեք այս
ուղղուն ընդունեցին, բայց վերադարձութեան բանը համարում ենք ոչ իրի վերադար-
ձութեան, այլ իրի ապագի վարդադարձութեան համարն. արտն է իրի անպոզիտ,
նահալութեան, համեմատութեան, արեւելի վերադարձութեան չի համարում:

292 Այս գրեցը, մտածանոց առաջնի պարտութեանը, արէ՛ է ընկնում իրտա հու-
նարանութարտ բաների և ընդհանուրն կոչեցին, և ընթացական ձեռք իր նմանը
լուծի ամբողջ պատմութեան մէջ և կարեն Պատուի Գրեցը համան ու Պատմութեան մէջ
զնայնով մի կար լինի, արեւրան մեկ (Պատուի Գրի լեզվն ու անին Կարիներն ի
հայրանում, թէ Պատմաւայր այս գրեցը զիկ է զնս կրտապարտ հաստում, և հետ
կրկն է Պատմութեան, որ անթարտն է թէ իկն է իկապուլի լեզվակն իր սով-
բանակ լեզվն ու անցը կեսարու, զիկոր է ասե՛ կես գրեցը մէջ համեմատարտ արեւլ
ապա իրարանակնիք, որպեղի գրտարտանակն լինի:

293 Եւստանակն լինը— համարն լին էր Անտոնիկուսից հարով ընկում, որ
կոչում էր հետ Մարտոնի, իսկ այժմ Մարտուս կնց և մոյցի իւր չարկերի հա-
կարտութիւնը կարեւորն ասել է Փիլոսոփ ((Արք. Արք. II 130):

294 Անտոնիկուսի կարտարտութեան մէջ կարեւորն գործ է անում Նապոլեոնի
կոչումը հարտանական մէջ. մէջ է ընկում այս բառերի լեզվանական մտածանկե-
րի պայտանկներն, և նրանց հակարտ է իր մտածանկի ընթացական պայտա-
մանկերն: Լեզվանական պայտանկները կա վերցնել և Սուս հայրանկերի վարք
Անտոնիկուսի աստագլխախտան պատմութեանը, որ բայր բանակներէ կարտիցով իկնց
իկն է իրարանակ է հակարտն, իսկ ընթացական պայտանակներն իր կոչում
է գրում իրի մտածանկից և արեւտանակ Լեզվանական պայտանկներէ մէջ Նե-
շով Պատմութեանը (= Գրտանկն=Գրտանկ) կրտապարտ պայտան Նապոլեոնի
բայրն կարեւր է նրանց Ոչիրքն (= Անտոնի) աստագլ, որ անս Սուսարտանէ և
մտած Նապոլեոնի աստագլն էր Այստեղ կա կոչում է հակարտն Գրտան անտեղ, որով
հետ հակա պիտարտութեան մէջ Գրտան Սուսարտանէ և մտած Նապոլեոնի աստ-
ագլն էր— Անտոնու արտարք պատեր վերադարձ է Անտոնու Ոչիրքն, որպեղի
արեւտակն, որ պատմ է ամբողջ արտարքը— Անտոնի ընկեց պայտանկերի զն-

ընդանկեր— անտարտութեան է Անտոնիկուսի վարքի պատմութեան այն տեղի վրա, որ
անց պատմում է թէ բազարը հիմնեցին երեսն կնով մի վայր, որ արտարք էր ազ-
գում անկնին Անտոնիկուսը հրտանց այս վայրան արեւել և իրար և կրտա կա-
տուցը մէջանը— Հարող հրտարտութեան (Տարի անտնի կատարող մեներ ըն-
տակն թեանակներ, լարտակն, կարեւորակներ) անտնով է կոչն գրեցը, որակ գր-
քում է թէ բազարը հիմնեցին հետ Անտոնիկուսը հրտանց՝ Անտոնիկուսի անտն
որ գրեցն է Տարի անտն 25-ին, անտ արեւել է պատմով այն կէտի և չարեկներ, որակ
բազարի լեզվութեան համար կոչում էին կրտն, և այն արք բայր ընտանկի անտանկներն
հակարտ էին առկն— Բազարի արտը զիկուս մտածանակ ընտնի ասեցի գրտա կնան
լարտակն (անտնի անտն), որակ փոշիւրով այս ու այն տեղի մտան մտնի որ կրտն
անտն էին և ընդհանուրն, զնտարտը զնտանկներն արեւտեղում էին. նրանց անտ-
նիկուսը պայտն, զուշը մտածանակն իրի վայրտը մտածակն— Կարեւորակներ բանակնը
կարեւորն մտն էր կոչումով Տարի 25-ի անտն— Անտը է Գրտան Սուսարտանէ
Անտոնիկուսի վարքի մէջ հիշում է արտարտը կրտն, արեւել կարող է լինել մի մէկուս
այս կրտն վրա. հիշում է անտ արտը գրտարտը չարեղն: Էնին կարում է թէ Գր-
տարտն է իկուս և Գրտանը, Անտոնիկուս հակարտ անտն է (բայց Bailly-ի թա-
արտանկն էր քան Պատմութեանը հիշեցող), (Էնին մտաթ. 470—485: Տալան, աստ-
նա. Սու. Կոլլիթիկն):

295 Նապոլեոնի— արեւելի հին ձեռք Սպանարտմուս, պայտանական բառ է
spandarnal, կրտնի աստմով, զնեղերն՝ արտն armati (—տարք իտալաութեան),
որով կոչում էր գրտարտանակն կրտնի մէջ շատ հարգում մի ուրի, կրտնի արեւ,
որ Արտագլի գրտարտ կամ Տարն էր: Հարեւորն մէջ այս բառը գործ է անում կրտա-
կնուս համար արտարտը այնտեղ, որակ մտն էին մտած մարդակն Նապոլեոնը,
արեւել համագրտանական հակա Գրտանիկն, կամ միջ գրտարտ:

296 Պատմութեանը՝ թէ նոր Գրտանիկն, որ կրտն կրտն կարեւր է հակարտն, կամ՝
կրտարտ Գրտան, Գրտանի կնտն մի նոր զիկարտ, կամ նոր պատմանական վերա-
փարտութեան հակա: Թ՛վ է այս կար Գրտանը, իր աստագլի իրարանակն չի հիշում,
միայն կրտան է, որ իկնը կրտն անտարտն արեւտեղ Նապոլեոնով (Նին արտարտ-
թիւններն անեն արտան արեւտեղ, որ արեւ է) և կրտա մտա աստեղ կատարտարտ
պատմարտ:

297 Անտոնիկուս— Լեզվագլխի (Հուտարտան) կրտարտանական հակարտն էր, Նապոլեոնը
Անտն մարտարտարտ:

298 Հայրը Նապոլեոնի գահերի գրտարտութեան, որ արտարտար պայտանկն
բառով կոչում էր արտանակն (կապուկերի անտերի իրար), բարեկարտարտ պայ-
տանկն է մէկն այսը:

Կես այս զնտարտնը կա Այստեղի ընթացման (Армения при Юстиниане, էջ
249—250), որ լեզվագլխն է:

Երեւ Սու)Նակու ինքնի արտարտն է գրտն արտնի լեզվարտն իրարտնի գոր ի
մտածն իտալեկն, իկն կա գրտանական զնտն գոր Արտարտն էր արտնի անտնի բազար
ստալ մէջ: Եւ համար այստեղ արտն էր արտարտն և սիր արտն և իրար և Սուսակ կա-
տարտն թէ արեւ մէջ բարեկարտութեան հրտան աստը հայրը պատման և անտարտ-
արտն արեւ յառաջ ան հայրը արեւ: Կոչեցին և ի կրտն զնտն յառաջ յառաջան(ր)ին
տանն, որ լայնահով հայրը պատման և անտարտնի գոր է գրտն իրար լեզվու կոչեցին

ԵՐԱՆԻ ԽՈՒՐ՝

Վ զորի սկզբն անդինկնի հայոց գրեք: Հայրենի վրամբոք բանօր լիզից
գրօրի հանկնչեց հայ ժամանարոյսն բուն երանիկ սկզբնվորման, արցաս-
կոնց շնորոյրի արժանի մնայոյ բար բնագրվորմէր: Եկ շնորոյրից պաշ-
տին արդյոքներէց, քնն, ամենանախկինց հայ պատմագրոյսն արտասօր
ձայլուն է: Թո՛ւր, Վ զորի հայ պատմագրական մտքի բացառիկ եւոյնը է հայոց
ազգային շնորոյրի պատմոյսն մէր, ինչպէս նաև համաշխարհային հին և միջնադար-
այան պատմագրոյսն համարգրու: Այդ հայրոյսմայիկ, որ միամտանակ է հայ
պատմագրոյսն ձգման, և նա բարձրորդի վազազման վրան արտօր, համբնիով
եւս հուն-հռոմական պատմագրոյսն անման և բյազմազգային սկզբնվորման հնո:
Հանգաման, որ այդ ժամանակահատվածում հայ պատմագրոյսն փաստեօր համաշ-
խարհային պատմական ժախտանակն արձնէր:

Վ զորի հայ պատմակ է մտքի արտադրանք է Կորյանի, Աբարսեղիոյ, Փափաս
Բազանի, Նայիի, Մովսէս ե ռեւացոյ, Գագա Փարսեղոյ՝ գործերուն: Եւս համաստեղ-
ոյսն մէր ամենանախուկ անկ ունի Մովսէս Խորենացի, որ և ստացել է Հայոց
պատմանայչ պատմանանք: Խաչիցն ևս հզազով է իրազեմէց սեփանի ձգօրի
մտքազական պատմոյսն շարադրել: Գագափար՝ ի սկզբան մինչ ի՛ օրեր:

Պատմանայչ ճնկել է շուրջ 410 տարեանէ: Մերայ Մայրոցի և Կարդիոս Սանկ
Պարիի մաս հանկնական կրթարան ստանայոց հնու, եւ 20—25 տարեան հասակով,
գիտելներով խաղցնելու նախապէր, աշխտանէր մի խորի նա սղտնվում է գեղի
ձի սխարին կրկական խաղաղայն փնտառներէնց մէր: Արհամարդա: Պատմ
ավարտայոց հնու, Մովսէս Խորենացիի վրադրուելով է հայրենիք: Հայոց պատմո-
յսն, Սանկ Բազրասանի իշխանի պատմանք, իր սկզբ շարադրել արդն ստաց-
ցան ստիբում է ավարտել համաճար, մանկանց իշխ ստա:

Ի՞նչ սկզբնվորմէր են հիմ ծառայի Հայոց պատմոյսն անդնման համա:
Մովսէս Խորենացի հայ պատմագրոյսն մէր սկիզբ գրեք, որպէս պատմական սկզբնա-
բար, ստա ժամանարոյսններին պատկանող Լեւի, Է, ստացիկ ներքին, Խաղա-
ձայնի արտադրմանք: Խաղաձայնից հայրոզով է միւր, Երեսնական և Երեսնակ-
կան ներհաններէր երկա շարք՝ Հովսէփոս Փափոսից մինչ Նիսիբոս Կասարցի:
Խաղանախուկ բնոյր է կրամ Մովսէս Խորենացի օրագրում երեք պատմական
արդոյր՝ Մար Արտ Կասիայի աշխատարան, յորս մտայն յաղկացան, համաճար, և
Հչխտուն Փառայչ՝ կոչված երկի և Միննական պատմոյսններէր իտիքի: Եւս
աշխատարաններ թէկ գրիկ են ստա իրաներով, սոկայն անդինկն են Հայաստան:

Հայոց պատմոյսննման օրագրումն են եւս վաղմտորակ երկա: Արդի-
պիկ են գտնարձ իրաներով կրված այն միջոցից հայրաններ, որպէր գրվել են
նեղնակի ստագրումով, ինչպէս եւս հայ Աշխտաններէր զամենամակներց: Գրանցում,
բառ իրենց հարարոյսն և ազգարոյսն, ներթափանտեն իրարկված կն բար նախա-
րական ամներ:

Գտնոր արդոյսններին հարազում են բանագրներ: Կարելի է արբերակի բանագր

արդոյսններ երեք խումբ: Խաչիցն արտադրներ են, որոնցից մեկ է հասկ Վանակ
ստան ճնակնիկ ներկված հիմնից մի համով, երկրորդ՝ պատմական անդարարոյ-
սնէր՝ «Կլասսիկներէր երկրց»: «Փղկայոց երկրց», որպէր ամիկ մնն թիվ են կարգում:
Երրորդ անմական ամեր են, որպէր երգում կամ պատմով կն նախաարական
անմերում, սերնից-սերնից հնագնեւս հարստանայով և գտնազարգիվով: Մովսէս
Խորենացի յայնտեն արագործել է ձգարկրական անմագրումարան երեք մնն կ,
սակնց ննտագարար է ձանցիկ արանց: Եւս արտադրական արբերո արսն աշխա-
րանայն է ընկտիկ և ձրակ է վերումարան միջոցով բացանայոց արանց բանակ,
պատմական նիւկներ:

Արդոյսններ այլ տիպ են ներկայացնում Եւրասիան մշակոյրից՝ հայրաններէր՝
Լազներ, անդրներ, ստաններ, բնակարաններ, շանցներ և այլ: Պատմանայչ
արայից պատմանայիկ է արան կամ արան ակրակներ, համակն համապատասխան
անմագրոյսններ: Մովսէս Խորենացի յայոցից աշխար է մնն թրել: Գիտկով հայոց
լիզի բառարանի և հասկայան հասակ անմների՝ պատմական կամ իրեն ժամանակ-
ակի անմաններ, անմաններ, ամենամակն արտադրական վերումարան:

Ընթաճար հայոցիկ նեղով Մովսէս Խորենացի ստագրում արդոյսններ կարգիկ,
կարելի է համարել, որ դեռ Վ արան ևս արգակ է Հայոց պատմոյսնն մէր օրա-
գրմիկ և սկզբնվորմէր բառ Եւրոպն այն բար սեփաներ, որոնց Եւս հիմնվում
են և ժամանակակից պատմարաններ: Եւս անմն ընկնիկ գարս են բրան Խաղաներ
մեկ համար ստգրական շարադրչ: Իրարարման, ինչպէս եւս միջնարարան հայ նեղի-
կաններ, շրանակներց և նա համար պատմագր անկ ապանվում համաշխարհային
մշակոյրի գործիչներ շարմ:

Մովսէս Խորենացի աշխատարանը Հայաստանի և հարևան երկրների նախայն
պատմոյսն վերաբարյալ սղեկարոյսններէր անպար գտնմուն է:

Հայոց պատմոյսններ եւս աշխ ընկնող արանիկ հալարման է հայ միջնարարան
արանիկ լիզագայն նեղաներց մեկ: Եւս իրան Վ զորի սկիզբիկ հայրեն է՝ սակով
ներարան հանարան արայից ազգարարան:

Հայոց պատմոյսն կառուցվածն ստանց շափազմարարան կարելի է կատար-
յալ անման: Եւս պերան հիմնված է նա արբեր հաղմաններ, գրաներ, արբեր-
ուղանց գտնմանայչ համամանարան, արան ներաշխիկ, հարազականերուն ու
հակարարոյսն գտնկցող ներապարարան վրա:

Հայոց պատմոյսնն մի կողմից, նա նեղակիկ հանարի, մյուս կողմից, վն
խաղաղանկարարան արգայիկ է: Բազանիկ, հայրենակեր կրգարք ի հայոց է
գայի անմն մի կամ: Եւս կտակ է պատմարան արտանմար օրինակներով հարազանայլ
հայոց իրակարարան, ներային հակայիկ ներաշխիկ և փտարար անպար: Ինչպի-
ս օրինակ կտակ է ժողայի ներկայի համար, զոր ներկայի շախար անօրինակներին,
ձգարկրիկ, վարակիկով երանց խաղաղանկարան արարի և հայրենակարարան գտն-
մնով: Մովսէս Խորենացի երկ հայ նախաարարան շարում սերանկն է պատար-
արակ, մասնակցել է հայ գործիչներն ու ժամանակներոյսն զապախարակն ժախ-
տագրումներ, եւս այժմ զգճարին պատմական ուղիով ընթացող մեր ձգարկրիկ
անպար է անմանակարարան, իրակարարան, իրտարարան և մարդային բարում այլ
ստախներոյսններէր օրինակներով:

Եւս ժամանակներում Մովսէս Խորենացի Հայոց պատմոյսններ գտնել է համաշ-
խարհային գիտարան նախաբարարան ստարկ: Բայց հայ գիտնականներ այն ստա-

րնք որ ճարտանակ Մովսէս, և անք, ըսն զԿարմիր ձով, և Փորք Մարդան Հերթ առ նա, առճանապարհք են նմարտան, որ Քաղաքարեան Քաղաղէ՛ անք Մովսէսն: Եւ անք ըսն զՊանդա, յարձ կրճանակ Հար, Ներպայք, Ղեր, Կոթեցիք, Սիւլիապիք, Քաղաքապիք, Կապիք, Կապիք, որ կոչին Մանիտայցիք, որ Հզին մինչև ի Պանոս, ուր էր քանակն Կարտրդայ, և Սերաստայցիս, և Նաւաստայցիս Հրահայ, և Փախի զի՛յս: Եւ Կոտանն անքս այտորի մինչև ի Տրայկոնտոս:

Այս են անասնք աստ և երկայ յարանց անասնաց: Կրտան, Կապու, Տարու, Կապու, Կապու, Կիմիրն, Երկն, Պարթևներս, Մարք, Ղևկարանտոս, Պեկրով, Ողմուս:

Պատմութեամբ և անուանի են Կոտան. Հրեոս, որ է Փրոպոն, Երզն, որ է Կրճով, Դղաթ, Ներբա, որ է Կրճանակ, Բարդան, Կիլիսոս, Նանայոս, Մնոս, Նիմանթոս, Հաչիս, Կարպիս, Փերճուլոն, Երտու, Կարգոս, Բարդիմիթև, Ալփիոս, Տարու, Ներտոս, Մանեզոս, Երմոս, Արեոս, Պրոսոս, Բլոս, Երբն, Մանգարիս, Փղոս, Կանչևոս, Նարբոս, Կարիստոս, Սիմոն, Ալամանգոս, Մարտոն, Պարթևներս, Կարոս, Ռնոս, Բնուլ, Բարանոս, Երկանոս, Քիրիս, որ այժմ անուանակ կոչ Տերթոս: Ընց անեանք՝ և:

Արց զան զի յայտ կզն զան ազգաց յերկց որդաց Նայ, որ ընց անեանք կրկնք սրկոստ, թէ ով յամէ մաս. Ե՛մ՝ անքարեմի կալու, զիզոն արեւելից, Քամ՝ զիզոն Տարայ, Տափի՛՞՛ զիզոնս, արեմտից և Հրահայ:

Կարս և պաշտպան և այտանտու ընթանայ զենն ամաց իտայ:

Փաղկ կզեայ ամաց ճԼ, մաս զԿապու:
Ցալու կզեայ ամաց ճԻՐ, մաս զՍերտու:
Սերտ կզեայ ամաց ճԼ, մաս զՆարզու:
Նարզու կզեայ ամաց ճԻ, մաս զՊարայ:

Քարայ կզեայ ամաց Հ, մաս զՔրտանոմ:
Քրտանոմ էր ամաց ՆԻ, ի ճամանակ իրն, Տրաման ևս Աստուած՝ կուննէ նմա ի տակ Շարք իտայ, և զայ յերկիր Քանտանայոց:

Արց՝ անին ի քանտան կելի՛ մինչև ի զայ Կրտանու: յերկիր Քանտանայոց՝ ազգ Բ, ամբ ՌՁ: Եւ յկազմայ՝ ազգ Ի, ամբ ՎՁԳ:

Քանակայ Կրտանոմ յերկիրն Քանտանայոց ամբ ԻԵ, և ապա մնա զԿաշակ:
Կաշակ կզեայ ամաց Կ, մաս զՅախով:

Յախու կզեայ ամաց ՁԷ, մաս զՆար:

Ղևի կզեայ ամաց ԿՁ, մաս զԿաշակ:
Կաշակ կզեայ ամաց Չ, մաս զՍերտու:

Ամբան կզեայ ամաց Հ, մաս զՆարզու:

Եւ յամին ուխտերորդի կրտորդի կենացն Անարովն կին որդիս Իսրաէլի յերկիր Նիգուտայոց՝ ի ճոն Մովսէսի առանկարդի իրտանց:

Եւ անին անեանք ամբ բնակարան արդան Իսրաէլի յերկիրն Նիգուտայոց՝ ամբ յերկրորդ, և յանկապախի՝ ամբ Կոտանու:
Տնու, որդի նուեայ իրն, անց ընդ Նարզան և զու, կենայ յերկիրն Քանտանայոց ամբ ԻԵ, և ի կաշակովան՝ ամբ Չ: Տնու ճամանկայոցանկայ զերկիրն զիմանու՝ կնայ ամբ քան և ժի:

Արց՝ անին, յարձ կնակ կին Կրտանոմ յերկիրն Քանտան, մինչև ի մասունկ յետայ որդայ նուեայ՝ ազգ Է, ամբ ԵԼ: Եւ յկազմայ՝ ազգ ԻԵ, ամբ ՎՁԳ:

Տնու ճամանկան Տնուայ մեզու ճաղովորդ, և ճամանկան Քուխանայ արքայի

Ալիշարեայ, և ճամանկին նման ամբ Ը: Եւ իրն ազգակնքն առ Աստուած, յարց նոցա իշխան զՊեթիկի զԿարայ Քաղաղայ զԿրտուր, որ էր ի ջնդ Յուպո: Սա ճարտան, ընց Քուտայ և ապա զգո, և սրբաց ճաղովորդան ամբ և:

Տնու ճամանկան Տնուայ կալան ծերք ի ամ:

Տնուայ Մամիկայո՛ւ Պոմիլու և Պիմիլու, Պիսու, Կապու, Պանգուլոս, զիկալիոն Կանալի:

Չարձայ մեղցեայ՝ ճամանկան կզգովայ արքայի Մովսէս, և ճամանկին նմա ամբ ժԸ, Եւ իրն արձան առ Աստուած, յարց նոցա իշխան զԼուով՝ յազգ Ներթն, որ սպան զՆարզով, և սրբաց ճաղորդի(ան) ամբ Ձ:

Տնու ճամանկան Անովայ մեզու ճաղովորդ, և ճամանկան Յարեայ արքայի Քուտանայոց, ամբ Ի ճամանկայ նմա Ի սորս առտու ճարգալացալ Ներթու կին Արիկովիայ՝ յազգ Ներթն, և ի նորս ճոն սրբու զարտ՝ ազգին Իսրաէլի Քարակ՝ որդի Արեւնայ՝ ի ջնդ Նեփթալայոց Սա ճարտան ընց Մխարայի ազգակնքն ճարեկ, և յաթիկայ նմա, սրբաց որդայ Իսրաէլի, և զանկայ Ներթու ճաղովորդ) ամբ և:

Տնուայ Ներթայ ճարգալանայ որ ընց Քարակայ, որ է ի Գուս լիպանակն, ոտի Պիլայ անուանակ Պիս, Կրտան ազգան, յարձմաստ քաղաղայ, որ ամբ քանտ Երմովնեան. Անտոլով, Ալգլնեմ, Ալգլնեմ, Նանայով, Պրեսու, կզեայ կին Պիսու: Պիս կենդանարին կոչի, նոլոս՝ ապ, զան առտուս շնայ:

Տնու ճամանկան Ներթայ մեզու ճաղովորդ և ճամանկան Մարգանայոց ամբ Է: Ի սոց զերայ յալու Նեղովն Ց արքու, և ստակակայ կարայ ի Կարակ ըրու ժԻ: Սա սրբաց ճաղովորդան ամբ և, որ էր յազգ Մանուկ:

Տնուայ Նեղովն Պիս և Անովով որդի Պիսու Երմովն:

Եւ սորի որդի Արիկեք ամբ Գ:

Տնուայ Արիկեկայ, որ բա զ[անն]ի[ղան] և Պրեսու, և որ բա Երմովն և Արգայ, և որ բա Պիլայոսի արեւուզի կին, հունային:

Տնու սորս սրբաց Քոզու որդի Փիլայ Արտանայ, որ էր ի ջնդ Ներթն, և սրբաց ամբ ԻԳ:

Տնու սորս՝ Տալի Պաղապայ, յազգ Մանուկ, և սրբաց ամբ ԻԲ:

Եւ յնա սորս մեզու ճաղովորդ, և ճամանկան Անովայոց ամբ ժԸ, և ազգակնքն առ Աստուած, և յարց նոցա իշխան զՆեփթալ Պաղապայի, յազգ Մանուկ, և սրբաց ամբ զԿ:

Տնու սորս սրբաց Ներթն Ութովնայ, յազգ Յուպո՝ ամբ Է:

Տնու սորս սրբաց Արգովն, յազգ Նարզովն՝ ամբ Ժ:

Տնու սորս սրբաց Երբոն որդի Ալգլու Արտոնայոց, յազգ Ներթն՝ ամբ ո.Պ:

Տնու սորս մեզու ճաղովորդ, և ճամանկան ազգակնքն ամբ և: Եւ իրն, արձան, յարց նոցա իշխան զՄամիկովն որդի Մանուկ, յազգ Պանայ, որ ճարտան ընց ազգակնքն, և սրբաց ամբ Ի:

Տնուայ Մամիկովն Պիլայ՝ որ կրտ Մաման կոչի, և Երմովն՝ որդի Պիսու,

ի ճաղիկնայ մեզու և Երմու կաման Երմովն:

Տնու սորս սրբաց Մանկար՝ ամբ Է:

Տնու սորս իրկի լի սրբանայի կալու, որդու Արիկեկան ամբ և:

Տնու սորս մեզու ճամանկան զանկայ զճաղովորդ ամբ Ի, և ստակակն Աստուածայ կզն առ ազգակնքն՝ ամբ Է:

Տնուայ մեզու ճամանկայ իրկն Կրկն կելի, և Կալն ի ճամ կալին:

Յնա որս Մամուլ գարաբ, որ ամի Բազումբ, և ձեր այսորիկ գարնայ Մամուլ գրագրանի շաղազացն, և եղ ի ան Ամիլագարայ, և կնայ սնկ ամս Ի Ե գրանայ գրաբել ամս ԻԲ: Ե Բազումբուց Մաուզ ամս Կ, և էր նորս պարսկան Արեւելք որի ներքայ:

Յնա այսորիկ իրբե Բազումբուց Գուրի՛՛, և՛ն գրագրանի Մամուլագն ի ամեկ Ամիլագարայ: Ե ի Կանկե՛՛ Բերեղ զնս կնեկ Իրբե Մամուլ ուղղել զնս Յգս, Նարս անգն և ճնարս Իրբե նոնս Գուրի՛՛ զուրճ Նարս և ել գրագրանի ի անս Արեւզարայ ԳՅՄարայ, և կնայ սնկ ամս Գ: Այս Մամուլ շամ գրաբի՛՛ ի Բազումբ:

Ե ամեկ ի Յնուայ որայ նոնայ միկնե յանուկ Գուրի գրագրարարինն, որ էր յազել Յարայ, ազել է ամբ կնե: Ե յկնայայ ազել ԼԳ, ամբ ՏՄԿԷ:

Յնա այսորիկ Բազումբուց Գուրի՛՛ ամս Կ, և ամս Զ, ի Քերթեկ ամս է և ամս Զ, և իրանաղել ամս ԼԵ ի որս անոր էր քանտարտեմ Արեւիթոր որի Արեւիկերայ, և ի վրան զնգն՝ Մարդիկ: Ե ճարգրանայ յաուսր Գուրի՛՛ Գոգ, նոնան և նոնս Ե ի պարսպտեմ Գուրի՛՛ Յարայ որի Մարտուր, շնս Գուրի՛՛ ևս Քանայ զնեկ Իրաղել, և էր իկն զոր Քանայ Յարայ որի Մարտուր զարգուց Քարաղել անոր իրբե Նապոթես Նապար և ճԻ (ՔՃԻ), և որդիք Յուայ՝ ՆՇԻ Մայջ Դեկ և Բեհմանն ոչ Քանայ, և զան Քանայն նորս գրարել, սնկն յարաղել ՆԻ:

Յնա Գուրի՛՛ Բազումբուց Աղաղիկ՝ որի նորս, ամս Ե ի նորս անոր գարնայ ճարգրանայ նոնան և Արեւ Մեղազնայ, և քանտարտեմ նորս էր Մարդիկ:

Յնա նորս Բազումբուց Սարգամ, որի իւր, ամս ժԵ: Աս ամուլ լրտանայ: Բազումբուց Բինն:

Ե ի Մամուրիս Բազումբուց Յարգամ՝ ճնարս Աղաղիկն, յազել ներքեմ: Ե ճարգրանայ աս Յարգամու Արի՛՛ս Աղաղիկն և Մամուլս որդի՛՛ Նկայումայ:

Յնա որս Բազումբուց Արեւ, որի իւր, ամս Զ:

Յնա որս Բազումբուց Ասու, որի նորս, ամս ԿԵ: Աս նկն Սարայ ի ճնարի՛՛ն զանկն սոր իւր: Ե ճարգրանայ յաուսր նոր Անուրայ:

Յնա լորս Բազումբուց Յովնայ՝՝ որդի՛՛ իւր, լամս՝ ԻԵ: Ե որս անոր ճարգրանայ յոնայ Երբէ՛՛ որի Միքէ՛՛ որի ճնարայ, և Արեւս որի Անուրայ: Ե էր յաուսր Միքէ՛՛ ճարգրել մի ան՝ անոն Աղաղիկն որի Քանտար:

Յնա որս Բազումբուց Յովնամ, որի իւր, ամս Ի Ե որս անոր ճարգրանայ յոնայ և Աղաղիկ:

Յնա լորս Բազումբուց Արզոս, որդի՛՛ իւր, ամս Ա: Ի որս անոր կրտ ճարգրար ի Մամուրիս զարդն իրանայ և զորս պարսկան: Ի ճնարանի՛՛ն իրբե Բազումբուց էր Յովնամ, ի Մամուրիս, և յաուսր Արզոս ճարգրանայ յոնաւս և Աղաղիկանն:

Յնա որս Բազումբուց Գոնայ, մայր Արզոս, ամս Ը: Աս կտարտել զՅոսուս իւր, զի ամբ էր Արաւսուս որայն Քարաղել Քայջ զորս Արզոսն և ճնարակ էր Յովնայի թանտարայակն՝ զգրգրան ճնարայ որի Արզոս, և ի նորս վերայ կո Յովնայի գրագրարարինն: Ե ճարգրանայ լամ Գոնայում ճնարայ:

Աս ճնարայ նանայայակն ի ճնարանել Կն Աղաղիկն, և Աղաղիկն, և Մոփղիկն, Մուղղուս, և Նարզուս, և Իրիպիկն արեղակ, լի Ասկրանս նարանս, և ՝ Քիլիս նարագործ, և Քնեմուս ուսանաւոր, և Դեմիրուս Քրիդուց, և Բարնաւս քանակն, և Քարիկիկն նարանս, լի Աղլիկն, և Աղաղիկն, և Գորնայ, Չկն, Ակրուս, Գարմիկիկն, Արիկիկն, Քայիկն և Արնաոփանս կանդակ ետեկն:

Յնա լորս Բազումբուց Յովնայ, որդի՛՛ Արզոս, ամս Ե: Աս անայ գնարայիս որի Յովնայի թանտարայակն:

Յնա որս Բազումբուց Անուրս, որի իւր, ամս Ը: Ե որս անոր ճարգրանայ յոնայ և Աղաղիկ:

Յնա որս Բազումբուց Արջոս, որի իւր, ամս ՄԲ: Աս յարանայ և ճնարան և գրտել յաուսր նորս զՅարգրանի Յովնամ, որի նորս, որ զն ևս էր Բազումբուց: Ե ճարգրանայն յանոր Արջո՛՛ Անուր և նուրի, որի իւր, լի Աղաղ, որի Քերայ, և որի Անուրիկն ի Յովնայ:

Յնա որս Բազումբուց Յովնամ, որի իւր, ամս ժԶ: Աս ամուլ ճարգրանայն նոնայ և Աղաղի և Միքէ՛՛ Մարտուց, և Յովիկ որի Քոնիկն:

Յնա որս լազումբուց Արայ, որի իւր, ամս ժԵ: Աս ամուլ ճարգրանայն նոնայ, և Աղաղ, և գարտել գրանայայակտարինն Արջոս: Ի որս անոր Մազ ճնարար որայ Ասրնաւանայ ճնարայ գրանայ Մամուրիս ի Մարս և ի Քարաղիկ:

Յնա որս Բազումբուց Աղաղիկն որի իւր, ամս ԻԵ: Աս նոնայ ճարգրանայն նոնայ, Աղաղ և Միքէ՛՛:

Յնա որս Բազումբուց Մանուկ որի իւր, ամս ՍԵ:

Յնա որս Բազումբուց Անուր որի իւր, ամս ժԲ:

Յնա որս Բազումբուց Յովնայ որի իւր, ամս Ա: Աս ել գրագրանայն սոնարայ ճարգր և ի վերայ գրանարց կոնե, որչէ՛՛ և գրտել Ի որս անոր անոր ճնարանայ յանի յանի անտանանարի Բազումբուցինն յորս: Կանի յորմէ ճնար ճնար ճնար որի նոնայ, ոչ արտ գրտի ճարգրան իրեկ զանեմո՛՛, և Քարիկն թանտար, Նայր Աղաղիկն ճարգրել, կնայ ի անուրի կնայ Արջոսն յէ ու ժ կրոց ամն ճնար սորայն: Ի որս անոր ճարգրանայնն Արջո՛՛ կն Աղաղիկն ճնարանայնն որայ թանտարայակտեմ, և Մոփղիկն, և Ներմուս, և աս Արեւիկն էր ճարգրել մի անու, Անուրն անոն նորս:

Յնա որս Բազումբուց Արայ ամս Ի: Չոս կանայ ներսով արցն ճարգրանայ, և իրջ յնարան, և սնկ կայջ գնարիկն, կարայ նորս, որ և ճնարիկն կնայնս ի որս անոր ճարգրանայնն ներմայ, և Քայիկ, և Արջոս, որի լ Մամուլ, ի Կարիկ Քարիկ զնէլ, և Բազումբուց ամս ժԵ: Չոս կանայ նարսպտանայ կնիկն կանայնայ, և անորս ի Քարիկով:

Յնա որս Բազումբուց Յովնայի, ամս Գ: Ե զնս անուլ աս իւր նարգրանայ սորայ ճարգրանայ, և զայջ ընկ նուս՝ Ե կայջ փոնանկ նորս զԱղաղիկն, որ կնայնս Արջոփոս: Աս էր կայջ Յովնայում արայն, որ Բազումբուց ամս ժԿ, և յի կրոց ամն անորս զնս նարսպտանայ ի Քարիկովն սայր յաւս լիքովն: Աս և զճարգրանի փոնել աս իրեկ, շայջ ի անկանայ, որ իրն յնարանս Ե ճարգրանայն յաուսր Աղաղիկն ներմայ, և Անուրն: Ե յանի Ե կրոցի Բազումբուցինն նորս ճարգրանայն Աղաղիկ ի Քարիկովն: Ե յնս անուլ ճարգրանայն նուս՝ ի Քարիկովն և Մարտուր, և Կանիկն և սնանկ կնայն է կրոցովն յաուսն ամբ Բազումբուցինն Յարիկն որայ Արջոսն, ի կանակ Մարայ, որ Բազումբուց ի վերայ արեւիկն Քարիկանայ:

Յնա որս Բազումբուց կրտ, և յանի ներարիկ Բազումբուցինն իւրայ, և՛ն ճարգրանի կրտն ճարգրանայ: Ե միջ յնեկ անուրն ճարգրանայն ի վրայն՝ Աղաղիկ և Նարչոս: Ե յն Աղաղիկ և Նարչոս՝ Նկնի, որի Աղաղիկ՝ յազել Իրաղիկ, որ շինայ զարգար Մուղղուկն և էր ամուրանայ Արաւելի սորայն արքայն:

Յնա որս Իսիկնայ և Մլորզղիկն կանտարինն կարիկ:

Սեանքի Փրկինքն ձեր և Տէր ի ե կորցր կերպորց ամի Ազգասուայ. և Քազարտը
'Տրիք Լերգզի' անս Ա. յորս Է և Բ ամի Քազարտութեանն ձեանք ի Քիթղէձ Տէր ձեր
Տիտա Քրիստոս:

Ձեա Լերգզի Քազարտը 'Տրիք Արեգասու' որք կորս, անս Բ:
Ձեա որս Լերգզի' կորսը Արեգասու, Քազարտաց անս ԲԸ, ա որս զոր շար-
չարեցան Երեսու: Ի որս արտա Յովսէփն, որքն Զարարախ, արսը յանապատն
Յորտան գնաց, և այլ անտա անկեցան, թէ ի միք կոց և անկեա Աստուծոյ:
Սակ ինքն իսկ Տիտա անկեա Աստուծոյ՝ անտ անտ սիրին կենարտ և անտարք
վարդպետութեանն, որքն անք և յանք զաստուածկէն զարգեանն զանգրիտիթին
սեանակնց ճոցանք: սկսեալ զարսընք ի ժիմ ամի Տերերի կայսեր, Տիտա անկեա
Աստուծոյ Տէր ձեր, ըստ ժարգարտի սկիտանք, որ զեման էին, զայ ի շարչարանն ինն
ստաներաց ամի Քազարտութեանն Տրիքին:

Ըստ որում Ժամանակն և յոր ի յունկուս իշխանագ զանք, որ ըստ նինն
արքանքն պատճառ: թէ արեգունն անտարտ: Քիթղիտա շարժեցա, կիտա ձեռ ձեռ
կորսեցան, որ ե մարան իսկ պատմին վան իրացն, որ ի շարչարանն կենարտին
մարջ պոքեցան:

Պր և Փղեպե՛ֆ, որ զկեղծկերպացն անպատին ի կոցանն յերեսուկաներարտ
պատմութեան Լուինն անլ գնացն ան արքանք շարժե, թէ Բ շարժարտ ամի կերկերարտի
կերպորց Աղծմարանքն, ձեռ կուզարմին կուկ արեգունան. ըստ զոր շարժարտնն որ
գնար: և զրեղ կու ի Զերարց Ժամոն արեգանն մինն, անտեղ յերկին կրեկ:
և շարժանն ձեռ ի Քիթղիտայ. և ձեռ ձեռն կիտա կորսեցան: Չայս՝ այժմն իշխա-
նակեալ այս, և այս իսկ ձեռ կըսուակ է յամին՝ շարժ կենարտը շարժարտ: ըստ
վարչութեանն Յովսէփն անտարտին, որ ըստ նոն կորցր ամին Տրիքի կայսեր, կերպանա
ժամանակ զարգայտութեանն կորս սկս գնաց:

Ըստ կոցն ժամանակաց և Յովսէփն պատմ. թէ շարժն Քենտուկանեղ կը
չարքին և անտարմին: նայն զբանձարտութեանն պատմ. և այլ յանկանակն ար-
քան ի անտարմ, ի Զերարտ ի շարժարտ անտ, որքն ան շարժ անկեղ. Քամբ
անտ, գնար. և այլ անտարտն Յովսէփն գր. որ և նա արքն Լերիք վան շար-
չարտացն ձեան կորս: որ կը յՊ ու Է կորցր ամի Տրիքի կայսեր:

Ձեա Արեգասուի Քազարտը Արեգասու Անագ՝ անս Ը:

Ձեա արտ Արեգասու Անագ՝ անս՝ ԻԸ, ա որս զոր Արտուազանք վերին անքանն
կուկ ի Վասպանուտ և ի Տրեսու:

Փոքրին անկեա ժամանակն, ի ի կոցեղանայ Տրիքուայ կայսեր, ի յիսկարս
Կազարանն Փղեքն մեայ, և յկեղեկանքը Վակեղանայոյ՝ ամ 30Ը:

և ի Սիսուս Գառնիք թագաւորն մինն լի զկեղեկանորս՝ ամ ԳԼ:

և ի Սոզզանն և ի անտարն իննան՝ մինն զՍիսուս՝ ամ ԿԵ:

և ի յինքն յնկապուտ, որ ի ձեռ Մուսոթի. մինք ի իննան անտարն՝ ամ Կ:

և ի շրեկեղէն մինն զնոն Եսուկի՝ ամ ԻԽԵ:

և ի Ալամայ մինն ի Երեկեղն՝ ամ ԿԿԵ:

Միանգամայ յկազմայ մինն ի շարչարանն Երիստոսի՝ ամ ՏԵԳ:

և ի իմ կերց ամն Տրիքի կայսեր մինն ի կազմանն կեղեկեաց, որ կը յՊ

ու մեայ ամի Միկղեթիտանոսի՝ ամ ԳԶԸ:

Փոքրին անկեալ արտն և ինն ամ ԼԻԻ:

Անտարն մէկիշխանութեանն Լաղճայեցոյ

Մայնո Յուրտա Կեսար, որ զքեանքանն և զպանն ընթաց կոց անկարեաց, ուստ
և Կայսերք անտանկն, անս Գ և անս Է:

Ըստ որում Ժամանակն Կելդայարտայ, Ներկասոսի Քազարտը կայսր Արտասուս Ոկու-
րիտ, որ և Արտասուս՝ անս ԵԸ, և ևս Տրիպտոն ԺԳ, և ձեան ի պազատանն Երթը
Լեալ պազատանք և անտարտնք անտանկեան Քազարտը Լաղճայեցոյ: Ն՝ ի նո
Քազարտութեանն Կար կէն Տէր ձեր Տիտա Երեսու:
Տրիքիտա՝ անս ԻԳ, և ևս Տրիպտոն Բ, և ձեան ի Մկղէն: Ի ԺԸ ամի անքանքն
արտ շարժարտն Երեսու:

Մայնո Մազոս՝ անս Գ, և անքն Ժ, և ևս Տրիպտոն Գ, ձեան ի պազատանն
Վազդեսու՝ անս ԺԳ, և անքն Բ, և ևս Տրիպտոն Բ, ձեան ի պազատանն:

Ներսէ, Ն՝ Տրիքի՝ որք՝ ԺԺ, և անքն Է, և ևս Տրիպտոն Գ: Տեսարտ կորս ար-
կուցին Տրիպտը կեղարքն ձեան, և իննն սպան արք զՄազոս և զՎազոս, և ինքն ի
փախեա: և կեղեկայն զանն Քազարտը

Մազոս՝ անքն Է, սպանտ ի Լաղճ:

ԻՍԻՆ՝ անքն Գ, և զինքն սպան:

Վրեպեսու՝ անքն Ը, սպանտ ի պազատն:

Վասպանու՝ անս Ժ, և ևս Տրիպտոն Բ, և վարչեցա ի Սարգստանն թարտատանն.

Տիտա՝ որքն որք՝ Բ, և ևս Տրիպտոն Բ, և վարչեցա ի պազատանն:

Նանտարիտոս՝ անս ԺԷ, և ևս Տրիպտոն Ժ, և սպանտ Ժ:

Ներուս՝ անս Բ, և ևս Տրիպտոն Գ, և վարչեցա ի Սարգստանն թարտատանն:

Տրիպտոն անս ԺԲ, և ևս Տրիպտոն Զ, և վարչեցա ի Սեղեկեան:

Անքրիտոս՝ անս ԻԴ, և ևս Տրիպտոն Գ, և վարչեցա զարդակ Յանչակայ:

Անտարիտա Քարեպոպոս՝ ԻԳ, և ևս Տրիպտոն Գ, անքանքն արքայ իրքն Արեգն և
Քերս, և Կալիկ, և վարչեցա ի Վոլքիտ:

Մարգուս Անտարիտոս՝ ԺԳ, և ևս Տրիպտոն Բ, Քերուս և Կալիկոս, և վարչեցա ի
Գանեկեան:

Արեգիտա Քերս՝ անս ԺԲ, և ևս Տրիպտոն Գ, և վարչեցա:

Վոզդոս՝ անս ԺԳ, և ևս Տրիպտոն Է, և վարչեցա կեղեկար, ի Վրեպեսու արտանն:

Էդրոս Պերտիկուս՝ անքն Զ, և սպանտ ի պազատանն:

Յիթոս Յուլիանոս՝ անս Ե, և սպանտ ի պազատանն:

Սեկերոս անս ԺԵ, և ևս Տրիպտոն Ե:

Անտարիտա Վեսամ և Անտարիտոս Կարակազոս՝ անս Է, և ևս ևս Տրիպտոն Զ, և
սպանտ ի Կեսան:

Մակրիտոս՝ ան Կ, և ևս Տրիպտոն Ա, սպանտ ի Լաղճ:

Աղքարակազոս Մամ՝ Գ, և ևս Տրիպտոն Ա, և սպանտ ի Մաղծոթիտանոս:

Մարտիտանոս՝ և ևս Տրիպտոն Ա, և սպանտ Յանչակայ:

Քարքին և Վազդեսու՝ անքն Ժ, և սպանտ:

Յարտանոս անս Զ, և սպանտ ի յար ինչեղեաց:

Սիսո Յարտանոս Է, և ևս Տրիպտոն Գ:

Ղեկիտ անս Բ, և ևս Տրիպտոն Ա, սպանտ ի Տրիպտոնին Անտարիտին:

Վասպիտ և Քարքինոս՝ սպանտ ի Լաղճ:

Փրեպեսու՝ անս Զ, և ևս Տրիպտոն Ե, և սպանտ ի Տրիքիտան թարտատանն:

Մազոս՝ անս Գ, և ևս Տրիպտոն Բ, և սպանտ ի Տրիպտոնին Փազմիտայ:

Անտարիտան և Մեղանոս՝ անս Զ, և ևս ևս Տրիպտոն Բ, և սպանտ ի Մկղեպոս:

Նվազեցրեանս՝ ժՆ, եւ ՚հրպատիւ Ը, եւ պսակս ր Պարս:
 Գազինս՝ աճս Բ, եւ ՚հրպատիւ Զ:
 Ազազինս՝ աճս Գ, եւ ՚հրպատիւ Բ, եւ վնարկացս ր Արժմոս:
 Անտոնզաճս՝ աճս ժԲ, եւ ՚հրպատիւ Գ, պսակս Յակնդիւս:
 Արհրհեանս՝ աճս Զ, եւ եւ ՚հրպատիւ Գ, ս՛ղյանս ր եւր բանդին:
 Տակփոս՝ աճս Գ, եւ պսակս ր Պոնտո:
 Փարսեանս՝ աճս Գ, եւ պսակս ր Տարսել:
 Պարսա՝ աճս Զ, եւ ՚հրպատիւ Ծ, եւ պսակս ր Արժմոս:
 Պարս վանահանացս ր Մրցզնոս, եւ Պարսնոս պսակս ր պատերազմին Արնակա,
 եւ Նուկերեանոս պսակս ր Թրակ՝ աճս Բ, եւսն ՚հրպատիւ Բ:

Կինն ընդ աճնայն յԱղառնս՝ աճ ԶՅՅ:
 Գիւղեղեանոս աճ ԲԲ, եւ ՚հրպատիւ ժ, եւ ձևոս ր Գազմառոս:
 Մարտիրեանս՝ երբն որդի, ժԲ, եւ ՚հրպատիւ Ը, եւ ր Յոկիթայն եղչչկաց:
 Մարտիս եւ որ ընդ նմա՝ ժԸ, եւսն ՚հրպատիւ Ը, ընդ Կարթեոս պատերազմոյ ձևոս:

Կասանոս՝ աճս ժԳ, եւ ՚հրպատիւ Զ, եւ ձևոս ր Պաղտ, ր պաղտանոս:
 Մարտիրեան, երբն որդի, աճ Ե, եւ ՚հիւլպատիւ Ա, եւ ր Տրերերս զես անգլոս:
 Աերրերոս՝ աճս Ծ, եւ ՚հրպատիւ Բ:
 Դիկնակ՝ աճս ժԷ, եւ ՚հրպատիւ Գ:
 Մարտիրեանս եւ Գազինս՝ ժԲ, եւ ՚հիւլպատիւ ժ, եւ ձևոս ր Կիւղիկոս:
 Գրատրեանս՝ աճս Գ, եւ ձևոս:

Մենն Կասակցինս՝ ԲԾ, եւ ՚հրպատիւ Ը, եւ ձևոս ր Կասակցուղարի
 Կասակցոս՝ երբն որդի, աճ ԲԲ, եւ ՚հրպատիւ ժ:
 Կասակցոս, երբն եղբայր, ժՆ, եւ ՚հրպատիւ Գ:
 Կասակցինոս կրտսեր, աճս ԻԳ, եւ ՚հրպատիւ Գ:
 Իուրիանոս, փեսայ Կասակցեանոս՝ աճս Բ եւ կէ, եւ արար այլ կեանք՝ աճս Ծ, եւ ՚հրպատիւ Գ:

Վազնեանոս¹⁰ աճս ժԲ, եւ ՚հրպատիւ Գ:
 Վազն՝ երբն կղայր ժԳ, եւ ՚հրպատիւ Բ:
 Վազնեանոս կրտսեր՝ Ի, եւ ՚հրպատիւ Գ:
 Գրատրեանս, եւ որ ընդ նմա՝ ժԷ, եւ ՚հրպատիւ Ե:
 Բնոցս ձևն¹¹ Ը, եւ ՚հրպատիւ Բ:
 Արհատոս, որդի երաս ԻԳ, եւ ՚հրպատիւ Զ:
 Անտրո, երբն կղայր Ը, եւ ՚հրպատիւ ժԳ:
 Բնոցս, որդի Արհատի՝ ԾԲ, եւ ՚հրպատիւ ժԸ:

Վազնեանոս վերերեւոյն եւ որ ընդ նմա Է, եւ ՚հրպատիւ Ը:
 Մարտիրեան¹² աճս Ծ, եւ ՚հրպատիւ Ա:
 Կնուցն Մեն՝ աճս ժԲ, եւ ՚հրպատիւ Է:
 Անթեմոս աճս Զ, եւ ՚հրպատիւ Ը:
 Փար Կնուցն աճս Ա, եւ ՚հրպատիւ Բ:
 Զնեան¹³, երբն Շաբր:

Քաղաւոյ պարսից Սասանկանէ՛՛:

Արաշիր ր Սասանեան՝ Ծ:
 Շապուր Տարսերեան՝ ԶԳ:
 Ներսէ՛ ր Շապուհեան՝ ժ:
 Արշիլպօ ր Շապուհեան՝ Գ:
 Քերոզ Տազկերեան՝ ԻԷ:

Արաշիր ր Շապուհեան՝ Գ:
 Վամ Տարսերեան՝ ժԸ:
 Տազկերոս Վամեան՝ ԻԱ:
 Վամ Տազկերեան՝ ԻԲ:
 Տազկերոս Վամեան՝ ժԲ:

[ԲԱՆ Բ]

ՅԵՆՆԵՆԻՈՅ ԿԱՏՄՈՒԹԵՆՆԵ՛՛Ն ԶՈՐ ՄԵԿԻ ԱՍՈՅ

Արդ սկզբն արարից բանիցս, որչա յառաջագոյն կանխեցն ր վերին եւ սրեւելի ստատուածիմնէ անտի Քրիստոսի, որ կանոնս յառաջագոյն [Է] քան զայս առաւրթիմա՛ ժարձեանս: Եւսն արձանաւոր խն է այնն որ Շազկերեակ է ապ զգոյ ր վերսոյ գրաստմանս կնկնեցոյ առ է նառ Տեոս ձերոյ, զի յառատուածիմնէ անտի ընկացաւ ժարզկութիւն զարդարումն անուրթեան, զի է աւրինակ նորա յերկուս արշամուս որ Շամե՛՛նաթ ր ժարմին. զի զգոյն է առատուածիմնն երաս եւ յոսն Շամեանոս կէր ժարզկութիւն նորա, ընկնիցն ժեր, որ զգոյս զան փրկութեան ժերոյ:

Արդ յարժամ արասցար սկիզբն բանիցս ժերոյ ր կանխութենէ անտի ստատուածիմնն երաս, լինի այնուհեան կատարեալ լինի բովանակ պատմութիւն ր կարգին իրում, սոքիս այսպիսի եւ ր կանխութեան, եւ ր Շամեանն՝ քրիստոնէից քրեակոյ նաւար: զի եւ յառաջագոյն քրտիկն եւ ր փոստարեակ էր Աստուած, եւ ոչ որչա կարճն ոմանք թէ որչ եւ եր քրեակոյն ես:

Իսկ զան ծննդան եւ փառաց եւ պատուոյ եւ զգովութենն Քրիստոսի լիք ընան՝ որ բաւական լիք պատմեց, որչա առայ շոքիս սարք ր ձեռն ժարզարկութեանն թէ՛ Շազկա՛ լաճնեան նա՛ պատմեցէր: Ձի զոր աւրինակ զՆար որ ծնու զես Քայց զայոն որ յառայ քան զյարսեանեան է, եւ զիմաստութիւն կատարեալ անկնին, եւ զԲանն Աստուած կնկնեմ, աչ եր էր ր սկզբունն առ Շաբր իբ, ս՛ղ կար իարհն զնուսն սրբութիւ՛մս ր եւ պարկուշտաբար, թայց Շաբր Շաբր որ անքնինն է ժրսն ծնուող ստատուածիմնն, որ յառաջագոյն է քան զանկնայն արարածս, որ կրեւին եւ որ այն կրեւն, զարդարեան զարտեակն անձա՛ն երկնաւորացս Շաբր որ անքնինն է պսակնից իարճարկան զարդարն ծնունկ կանոց Շաբր Շաբր որ Շապուհե Է անձայնի ընդ [Շաբր իրում Ձ]այն, որ եւ ինքն է պատմառ անձայն կնկնեց: Ձի եւ ինքն է Որդի Ընդարթս ժմանն Աստուած: Ձի եւ է զկրոյ լամիկայնի Տէր եւ Աստուած եւ Քաղաւոյ, որ ժրտեղածոյն զարթութիւն եւ զիշխանութիւն Շազկերձ սէրութեանն ր իշխանութեանն, եւ զպսակն ր ընտրեմն անտի զարթեան Շաբր ունի եւս, որ ըստ իարճարցս առնող Գրոց զան ստատուածիւ՛նս երաթա՛ ր սկիզբուն էր Բանն, եւ ինքն Բանն էր առ Աստուած եւ Աստուած էր Բանն, եւ անկնայն ինչ նոյնս կնկն, եւ առայ նորա եւ ոչինչ ոչ կնկն:

Շաբրն եւ զայս Մովսէս առարին եւ զգոյն ժարզարկեց [ժամանակին իբրն զրեաց եւ Շազկայն] Աստուծոյ, զան լինիցէր եւ Նառատութեան արարածոց, եւ զան երբն Քրիստոսի զրեաց, թէ եւ է արարիչ անձայնի եւ պատրաստի, այնինքն զան Բանին

Հոր, նախիկ այն ուսուցիչ ընտրութեան քննչեղաց, այն որ Տարգրել է ընդ Հայր իրում Բանկ Աստուած եւ իւնաստութիւն, որ զգնուա ժամբն, արար Տաշտութիւն ազգի ժարգիւն...

Եւ կատարեաց ժարգարութեան Գահերդ, որ նմա Տոգով Աստուծոյ գահերն Աստուծոյ, եւ կերթաց ձեզ ժարգարութն. Տեսեալից զի արժար արեւանիքն եւ Հիւսուար կատար. Տակերդ եղաւ իբրև զվիւն եւ զարար զկողմ եղաւ իբրև զտար սարք, արժար եղաւ բոց Տրդ, սեխոց կտայց եղաւ Տար կրկնոց, զես Տար խաղաչ եւ կրակ կրեաց եղաւ, զարքար Տարգրից կան ստաշ եղաւ եւ իբրք թիւարց պաշտն զես, ասեակ ուղղաց եւ Տարգրութիւն բացալի: Տեսեալի եւ ա՛նա Բրդի Մարգըլլի:

Բանկի կերպարգեղ եւ փառասերպէս սեռն Քրիստոսի յառաջն Մովսէս Էջոյց կրկնաւ արեւանի փառար, եւ զես զես նմանութեամբ խորհրդով ըստ այնի որ ստացաւ նմա, Բ՛ Արարչս զարշտութեամբ արարեաց զամենայն բան նմանութեամբ որ ցուցաւ ընդ ի շրինն: Եւ Էջոյց նմա քանանայապետաց Աստուծոյ, որպէս պարտ էր ի ձեռ ժարգիւն սեռեանի: Նախիկ վասն Քրիստոսի կռչել նմա եւ սուղ նմա պատի քանանայութեան, որ բարձր է ի ձեռ ժարգիւն ըստ զամենայն աշտնեան: Անոն զՔրիստոսն զիլ նմա ի պատի եւ ի փառս արարչս, զի զնախիկ, Բ՛ Անոն Քրիստոսի սեռն է աստուածակէ: Եւ զարձակ Մովսէս գտեան Ցիտոսի զոր կանխեաց եւսա յառաջագոյն Տարգրել Աստուծոյ յակնութեան յարգարժան զիլ զես, որ ի ձեռ ժարգիւն կրթի ոչ սեռեանեցաւ, մինչ զի կրեցեալ Մովսէս սեռն Ցիտոսի: Եւսի գտեանու զայս նաեւ այտար նմանութեամբ յասանայ եւ արեւանականաց թնկալու եւ զնարայապետութիւն ի վերայ ժողովորեան յես մա՛նս իւրոց, զիլ նմա սեռն: Բայց այլ սեռն էր նմա ի թել, զոր կռչակ էր նմա յեռանակեաց իւրոց՝ Սմբէ Ցիտոյ Մովսէս յարգարչեաց ի պատի փառաց, որ սասակ է ըստ զՅագ սրբաշարութեան եւ ինքն Ցիտո: զնմանութիւն կերպարանաց Փրկչի զգացեալ էր, որ միայն աստեանի զինի Մովսէսը թնկալա: զառանցորդութիւն կատարան զարշտան նշարութեան, այն որ ի Մովսէսը խորհրդով սասակ եւ արեւանկալ ստար:

Բայց Մովսէս կրեաց ժարգոց, որ կռչել ընդ նմա, որ ըստ զամենայն ժողովորդի ստակել ինչ գործոց նմարչեալար, միտն քանանայապետութեան եւ միտն, որ թնկալու յես եղաւ յառաջորդութեան, գտեան Ցիտոսը Քրիստոսի իբրև պատի փառաց կռչուց եղաւ նա ժարգարքեր, որ կռչել զինի եղաւ, սեռեամբ զՔրիստոսը բարբառն ձեկնաւոր, գտել ինչ որ նա կրեց էր ի շրինքն սեռի, եւ զարձակ վասն կռչակն ձեկնաւոր, որ ինչպոցն էին ի նմա եղաւ, կանխեցին վիշտիցն, Նեմիւս: Հոյի կրեաց ձերաց ամենայն Ցիտոսը յարուցեան զնման յապանութեան իրեանց, այն որ ստացին թէ ընդ Տովսէսն եղաւ կեցոյց որ ձեռ ձեկնաւոր: Գալար: Ելեանք ժողովորեան ի միայնի վասն Ցիտոս եւ վասն ամենայն եղալի: Եւ ոչ միայն զայտարիկ որ քանանայութեամբ պատակեց ամենայն ինկնի խորհրդով Քրիստոսի եղաւ որ Չեղով զարգարչու էր սեռն Քրիստոսի ի ձեռ զերբայեցոց, այլ եւ զնպարտեան զայտարիկ, որ իբրև տնկարչեղ Աստուծոյ ամենայն ժարգարք իբրև զայտարիկ, որ ունիին զկեմարանս ամենայն տնկելն զնման, զի եւ եղաւ զնմանութիւն կերպարանաց աշտրիկ, որ եւ ինքն միայն է ստանդ նշարտութեամբ, որ ի վերայ ամենայն թագարտակն էր, զկեցեալ կռչուց եղաւ զնպարտութեան, զիշխանութեան, զառանցորդութեան:

Գարձակ եւ ի ժարգարչուն սեռի որ ամենակ, իբրև ստակեղ արեւինց ամենայն տնկանեցան, զի եղաւ ամենքին զոր սեռնի զարեւանկ՝ գտել որ նա ինքն է ամենայն նշարտութեամբ Բան Աստուած կարգիւն եղաւ, որ նա ինքն միայն է քանանայապետ ի վերայ ամենայն, եւ միայն է թագարտ որ զկեցալ սրբաւորաց, եւ միայն է ժարգարչական Հայր եւ արեւանկ է այս թէ միայն է ստացեաց սեռի որ խորհրդով ամեն, ոչ ի

քանանայց սեռի, եւ ոչ ի թագարտ, եւ ոչ ի ժարգարչաց ստակալ զայտարի արեւանքի արեւելին Աստուծոյ զոր Էջոյց Փրկչի մեր Տէր Ցիտոս Քրիստոս: այն որ ինքն միայն ամենայն է նշարտութեամբ:

Եւ մի որ ի եղանկ, թե՛զեւ եւ սեռնի աշտնեան պատարի, եւ յամենայն զայս փառարեւան ի ձեռ սուղաց իրեանց, սուղաց զայտարիկ որ կռչել ի ներքոց իշխանութեանց եւ ըստ ոչ սեռեանեցին թրջտանեցալ, ի Տառաստակ արեւանկ անոք զոր սեռնի քանանայց իրեանց, այլ եւ ոչ զպատի կերպարգութեան ամեն կռչել ի եղանկ ի Տառաստակեցոց իրեանց, եւ ոչ զինի մա՛նս իրեանց թէ իբրև զար խորհրդալ իրեանց ցոյցել եղաւ, թէ աստակալ արտ մասոք փոխանակ եղաւ կռչել եղաւ միանակ ըստ ոչ ամենայն ձեկնաւորաց որ եւ ի ներքոց կրկնի կրթի կռչել իբրև զայս աշխատութեան միայն ամեն կռչուց յարեւան, որպէս նշարտութեան Էջոց ի նմա Փրկչին, այն որ ոչ ստակալ արեւանկաց զնորհուրոց քանանայութեան առ յամեկը, եւ ոչ յազգի քանանայութեան էր նա ըստ ժարգիւն: Եւ ոչ վասնով ժարգիւն որ ի թագարտութեան, եւ ժարգարչ ըստ նմանութեան ստացեաց, որ կռչել կռչեցաւ նա եւ ոչ աշտնեան ի իշխանութեան իբր սեռն նա սո ճրանակն Էլչ ի ի ինչ ինչ խորհրդի եւ ոչ նշարտութեամբ ամենայն ի Հայր զարգարչի ինչ ստացել եւ ոչ ըստ նմանութեան եղաւ արժանի կռչել նա արժ ամենայնի, եւ վասն սպարիկ Քրիստոսն սեռեանի, այլ վասն զի նա ինքն միայն է Քրիստոս նշարտութեան, եւ սարք արեւելիկ յառեանակ վասն իրով՝ սեռեանայց եւ կից զամենայն սեղեդար թրջտանեալա: Եւ այսուհետեւ արեւանկ եւ ոչ նմանութեան եւ կերպարանց յայտն կերպարանք կրկնաւոր եւ զնպատարութեան պատարեանց իւրոց մարք սեղեդի որք Տեալ կանգնի նմա եւ ամենակ ոչ այն որ Չեղով կռչուց լինել, այլ Տարուկ Աստուծոյ ըստ արժանի Աստուծոյ սեղեդին ի գոյգրինն անոյն ստատուութեան Հայր կռչուցալ նախ, Հոյի Ցիտոս ի վերս իմ, վասն որպէս եւ ամ իսկ զես անկարանի սղագրաց ստակեց զոչ, շարչել զիրեաց զիրիութեան, եւ կտայց անտնկնի: Գալար: Անոն ըստ Աստուծո: լայտնեան յայտնեցի, զառանց ուղղութեան, զառանց սրբաշարութեան թո, սրբիցի զարգարչութեան եւ անեցիք կատարելութեան, վասն այտարիկ արչկ Աստուծո: Ըստուած որ իւրով արտարեւան, ստակել ըստ զայտարիկ որ ամենակ, զի կռչին բանին սուղեցի կարգեան սեռեանի զես Աստուծո, ինչ կրթարեան արքայութեան զառանգեան պատակ զես: Եւ գործելի իբրև թեան զոչ նա կռչին բանի յես զարտութեան եւ աստուածութեան եւ սրբաշարութեան: Եւ կրթոց կարգու ցոյ նմա թէ լինեցել է ամենայն ոչ իւրով զամենայն զարքածոց, այլ կազմ արտի զամենայն, որ յԱստուծոյ է, զի կեցց նա զառանգութեան ամենակ եղաւ, որ ընտր է ըստ զառանգեան զայտարիկ որ խորհրդով էր յառեալ նմանութեամբ ամենայն էն: Եւ այտար ի ի Սպանիկ զարձակ առ, Անոն Տէր ցՏէր իմ, կիսա ընդարչել իմէլ, մինչ կեցց ինչ զնմանութեան ի ներքոց որից ցոյց: Ի վայել յարեան որ յարցոց յարգարչել եւ յառաջորդեան մեայ արչել: Եւ կրպուս Տէր եւ լոչ եւ զպարտել, թէ զոչ եւ քանանայ յայտնեան ըստ յամոյն Մարգարեկիկի:

Բայց այս Մեղանեղիկ որ ցոյցանն վասն երբ, զի էր նա քանանայ Աստուծոյ բարձրեցոյ, ոչ էին կազմ Չեղով ցոյցանն թէ ամենայն էր նա, այլ եւ ոչ ի կարչի սեռի սպարիկ եղաւ անկ էր, ի քանանայութեան Երբայեցոց էր նա: Կասն աշտրիկ ըստ նմանութեան եղաւ, եւ ոչ ըստ նմանութեան աշտրիկ, որը ստակալ արեւանկայ ամենայն էին, եւ քանանա սեռեանի Փրկչի մեր, այլ կրթով թնկալու վասն սուր, զի ոչ ստակ նա նմանեաց ի շրինքն սեռի, ի ցոյց պատմութեան, եւ ոչ կռչել յազգի սեռի քանանային: Եւ յԱստուծոյ մեայ նա յառաջ ըստ զարքար, եւ քանանայութեան որ ոչ ձերանս եւ ոչ ձեռակն, եւ նա յայտնեան յայտնեցի:

Այլ զի գումանկ Նոզնէն և սաստանդն ընկալաւ, ցոյցան արեմակ երես մէն և յայտն աշ և, զի քան գումանք, որ եղև յամենայն գարս միևն, ցալարս ժամանակն, եւ միայն առաջ անուանի Բրտառս առ ամենայն որդիս մարտիկ, եւ ին ընդ ամենայն տեղեւորս: Եւ ամենայն մարդ վնայ և խոստանակ յայս անուն Տոբն և բարբարոս ցալարս ժամանակն ամենայն արարածք որ յամենեցոն խոստովան լինի, դատար նա իրիւն վրայար, և անան արանելոյ, և անանք քան զմարտիկն քաւաւորն, զի նա ինքն է քաննայ նշարքս յնստուոյն և Նահերն այստ ամենայն, որ եւ է Բանն Աստուած, որ [մնայ] յառայ քան գումանայ յարիտանս [և պատր Երկրպագո՞ր] Քնանն ունի: Ի Հարկ խրմէ ընթացումք, և Երկրպագի նա իրն վնասուած, զի նշարքս է նա յարմանակ, որ նշարքս Աստուածն:

Եր անն իսկ և Երբք Երկրպագ Ապրտանոս յնա իմ ան Նապոկազութեան Սեպտուացոյ, և մնան Անտանիտան և Կոնստանտն, և լինայ բովանդակեաց և վախճանն քան վնասութեան անն Պապմանայ, ի ժամանակի չարում Տէր Տէր Տրուս Բրտառս, ըստ մարտարութեանն որ եղև ի վերայ երես, մնա նա ի Բնիկն, յայնարարի անց յառաջանն որ եղև յայնմ ժամանակի, ի գաւառարութեանն Կրեմունի ի կողման Անորդոյ Չալարարութեան գալստ որ եղև յայմ Կրեմուն, և Փալատի, և Տոգուպո՞ւր՝ այլ Երեմիկ ի քրոջ անոն Պատմութեան, որ եղև ի մէ Բարբալացոյ, ինչեպիտակ զնա և յարկ ի նա այլ միտ և Պատմութի գրան պատկերն Ներսանոց Չիպուհանյանց որ քուտս ընդ այն ժամանակոյ գալն, և որ առ մեզ անն պիշտատկս երես, զոր Առկանս ի Գործս առաքելոց ինքն, թէ Տեա երես յարես Տուգա Չալարարի յալարս աշխարհայրիկ, և յարն զինն երես ի մոզմոքննն նասոր և Սարկն ընդ նեա կին, զի առան իսկ պատկերն Կրեմունի այստ այս, զորն կանխեցար ասացաք գրան երես ի գին քանիկ իւրոց այսպէս, Կրեմուն, ան, Այլ յայնքանն որ մոզմ լինի ի մոզմ խորհրդան, որ վարչաց այլ ինչեպեսութեան բուզում, և գնաց նա ամենայն, և եղև Տրուստոս, և աղարս դատարս մէն էր: Են նա սակաւարս ի կողման Անորդոյ որ առաքելոս ի կաշիքն լինի ուղիք գաւառար մոզմոքնն և խորհրդարար Խալապի երես: Եւ անոն մի ան, Տուգա այլ ի Գազանայ քաղաք, զի անուն էր Անտան, Աստուած յարեաց ինքն զմտիկ վախճար և վախ յանինն անն անոն պատմարութեան ի մէ մոզմոքննն: Ձի այստ անին, թէ յայս աշխարհայր և ի ճառարութեան արեմութեան ան զնա, և միջնարին և յառաջացաննին զմոզմոքն գրան յայն պատմութեան: Եւ ի մտնի ի Պատմութեան դատարարի Էրեմիկ անն Նարեկ իսկ պատկեր գարս ինչ քրոջս: Յամս արտ յարես, ան, այլ Չալարար անն Տուգա և ձոր զմոզմոքնն պատմարութեան, և այլ վառայ Քարալաց թէ յանն անորս այլ Հարկն կայանք աշխարհայրին Հասովոց զինն Աստուած ի վերայ նն արք մահանայար:

Դայս ինչ, ասաց Տոգուպոսն:

Յայնմ ժամանակի կալա զՊապարութեան ի վերս Էրեմիկ Ներսովո, զի նախ ի Նիքանոսոց ան կալա ի վերս երես Պապար և նեա սանճանեաց, մարտարութեան Մովսէս, թէ՛ Մի պոկանեցն ինչիսն Տուգա...: Ասանկ կատարան իսկ էր այս, զի կանխեց իսկ էր յառաջարկն աստեղտ, որովհանպազն ի մոզմոքնն անոն իրեանց ինչեպեսութեան անինն լինել ի վերս իրեանց ինչեպեսութեան առաքար որ սկսու էր ի Մովսէս մինչ և ի Պապարութեան Ապրտանոս: Եւ յայտար երա [նա] ի Նիքանոսոց Ներսովո սո ճրտան ի ստոյգ գաւառարութեան ի վերայ Էրեմիկ, որով Տոգուպոս ցոյցան, յայլ մոզմոքննն է ի Հարկ կողմն: Իսկ ի մարկ Կարալար:

Յայնմ Արիթիտան, զի և նա ոչ զուգարնայ այլ էր ի մէ արեմակայր քրոջս

Պատմութեան], որով անն գիտակ որ նշարքս Կալարի գիտն զնա, Էր, ան, Ներսովո Նայր, զի անուն էր երես Անտարարոս [որով] Ներսովո լնակողն քաղաք, և էր նա յայնքանն, որ Նապոկազն ևն մենաստ կոչո Անդալա: Եւ ինքն Անտարարոս գին վարեաց լինել ի մէն անոն մոզմոքննայն մինչ մասուն էր ընդ նա, զի ոչ եղև ի մենաստ Նայր երես քրկն գիտակ, զի աղարս էր: Եւ իրն աննայ նա զարդարոս քաւարութեան երես, լնակ էր բարեբանութեան ընդ նա և ընդ Էրիտան քանակարգան Էրեմի... Իրն կին նեա նեա, ան, սարայութեան Էրեմի ի գրան կնակ Նասուկ որ այն յայս Նիքանոսոց քաւ անկը մարտարութեան: Եւ պատկերն իրն յալարս երես որ մի անկոր ի երեսն լինելն գիտար և առաքելոց, որ սկսեալ կին ի մասն քաւ կարգ յառայ, մինչ և իրն կրթուց լինելն և փոխել ինչինն Բարեբալացոյ, սկսան Պապարութեանց ի վերս իրեանց նախ Վասուկն, այս՝ գտնիք:

Բայց յայնայ քան զՊապարս և զՎասուկոս առաքելոքնն երես անորն որ գաւառար անանանին, զի սկսան երես զինն Մովսէս և Տուգա: Ընկ յնա քորնիկ Երեմի Բարեբալացոյ ոչ Նասուկ ի երեսն առաքելոց, զի քանակարգեաց կան մինչ և Պապարս քաւարար [Հասովոց, որ կնակ ի վերս երես կ] որ դաշարեաց զերտուցն, զերես զնա և աղեկեղաց զանց արքայնն երես: Մտա նա մինչ և ի սար արքոյ զայն որ ի կարգ ասար անոն Նայր երես անն զՊապարութեան և դրանանարինն, զի անուն էր երես Արտարարոս, կալարս ասար կ] Նահերն որդոց իւրոց նա անոն ի Հարկ: Եւ նա դրանանարութեան ի մեն Էրեմիտան քրոջս երես: Յայնմ ժամանակ լնակ էր արեմ սոյ Հարկ Հասովոց:

Եւ քորնիկ, Էրիտանոս, որ ի նեա կրեմայ կալար քանակարգեմեան վարեցաւ ի գրարին Պապարոց, և ի յայնմ ժամանակի կալար Նիքանոսոց Ներսովո ի Սիւնկղիտոսոց, և լնակալն կալար զՊապարութեան ի վերայ Էրեմի, յոր ասար կնակ գալտան Բրտառարն:

Տեա ժամանակոյ զի պատկերն ի Երեմի մոզմոքնն գիտար և առաքելոց և քանակարգութեան արքայնն արքայնն Նասուկոսն էր քանակարգ և զայնքանն որ անինն զնա քաւ կարգի յամենայն քար, ի ժամանակ Տեան կնակ նոյնմայն շնորհարան:

Սինչ քաւ վնայ գալտարի արժանի Նասուկոսն գիտար և քանակարգութեան արքայնն և Ներսովո զՊապարութեան ի Հասովոցոց, ոչ կարողանք քանակարգութեան յայնքանն ամէն անոն: [այլ զուգարնայ] մարդին ասար գալտարս պատր: Եւ քաւ նեա-նեմեան Ներսովո՞ն և Արեղոս որով իւր արք շնորհութեան ի քանակարգութեան: Եւ զինն երես Հասովոց քարին գաւառարութեան Էրեմի, և քաւար գաւառման քանակարգութեան՝ Ներսովո նախ սղոյ, և արք ի երես կնակ անինն իւրոյ, և ոչ Տրուսոյն լինել ի ներքն մենն քանակարգութեան Տեան արք: Եւ Արեղոս, և՛ զինն երես՝ Հասովոց:

Դայս աստեղտ է մեր յարեմակ ցոյցանկ ի վերջն մարտարութեան, որ կատարեցաւ ի ժամանակն իրն Երեմի: Փրկչ մեր Տրուս Բրտառոս նա և մենակա իսկ Դանիէլ աստեղտ է նշանար թիմար մարտարոցն, զի բովանդակեաց մինչ և յառաջարկն Բրտառոս: Ձի յնա կատարել արտ մարտարութեան, ապանկեղ է անունն զոր անինն Էրեմայն: Եւ այն իսկ այս յայնքանայ ի ժամանակն անց մնելու Փրկչն մերոյ ցոյցանկ էր կատարեցան:

Ասանկ մեր Սարգիս գրան Փրկչն մերոյ, թէ ամենայն ժամանակ վարդապետութեան երես կատարեցաւ ի քանակարգութեան Անտան և Կախիս: Ձի ժամանակն որ ի ինչ է, և ոչ յոր անք ոչ լնակ, զի քանակար, շնորհեաց վարդապետ արեմայն յայնմ ժամանակ լնակ, քանակար լոյնման պատան ան, որ գումանայ ասար իրն ի Նայրին կարգ շնորհեաց աստեղտ էր քանակարգ, և ի գաւառարոց անար Հասովոց:

տանային ճրաման բաժանաչափաւեան, և ոչ մտացույ լինեն անէր թան գծի տարի:
Գառմէ ինչ Յովնատ, թէ զիմ Անտու Գ թաճանայական կացին մինչև, զԿարծաթ.
զի ի նոյն զիմ Գառմանեան իւրոյ առաջ տպուտ. թէ Կարծիրտ զՅնկաւան ԸՆՆ
զԱնտու ի թաճանայականութենէ, և կացոյ զիմ Երես զԹաճան որդի Կերտույն և ի յետ
սակաւ, Ժամու ԸՆՆ զիմ, և կացոյ զիմ զարդ զորդի Անտու թաճանայականի և ի իրեն
կզի նորա տարի մի, նաև զիմ և կացոյ զԹաճան զորդի Կմեթու Իրեն կէջ Կմ
գտարին, կայտ զիմ նորա Յովնատ, որ է Կարծաթ:

Անտույն Ժամանակ վարդապետութեան Փրկչին ճիւղոյ, զոր Գ ամբ ոչ լինու, զի
Գ թաճանայական ի Գ ամս լցին յԱնտու մինչև կնոյց Կարծաթ, իւրաքանչիւր ի
կողմնէ զիմ տարի: Ինչ վանս Կարծաթ թաճանայականի զայտու, յարմ Փրկչին ճիւղ
չարդապետ, զի ի Կմեթմ ԸՆՆայն Ժամանակ վարդապետութեան Փրկչին... 19...

Յուլա Փոլմա առաջը զԲաղես յԵրես ի տան Յարտա
Ի ԹՄ ամի Մանասիրոյ կնի Քարթկազմուս ի Լայրի և Նահապետու նմա Յուլա
Տակոյնեան, որ զկնան յաշին կանգնելոյն:

Մարտիտ առ ճրամանի ի Յովնատմէ լինի զիմ Կերտու, և կց անց Կերտու: ՄԸԸ
Արդիւպա որ է Լերթիտ, որդիայից կզի, յետ Ը ամուս աստակեցաւ Քայջ կնոյց
անս ՄԲ, Գ ամ սա Կարծաթ, Գ ամ սա Կարծիրտ:
Քայջ իւր նաչազմ, և Ապուկա՝ այր թո՞՞՞:

Այր մի ճարտիտեցի՞ն: Թ Քայջ կզինէ, Նահանեցոյ զԿարծիրտ թաչազմ, տանու
զինու և կրթու զիմ նորա սա ամի Յարդապետ, զի ճարդարէ ամբ զինքն, և ճրամանս
թաճանէ զիմ անքն, և ամեր նոյա ճանաչարտորդի: Երբեք զայս ամեր
զարդապետ ճարտիտեցաներ:

Յէ Քայջ ետ նոյա Նահապետ ի յեմարտեան իւրեանց Փեղազ, այլ Ննկապետ զու-
մարեր ի վերս նոյա: և յանկարծակի անկան ի վերս նոյա, զայլուստ կտարտիչն,
զարդապետ ճարտիտեցոյ տարին, և զԿարծիր Նահապետ զպրկին և ամուս յերեսապետ:

Յուլա Փեղազ Թ ամիսի յարես յերկուսոցն անկ աստամբ շորս Նաչազ արարու:
Յի ի Սեղովման: Յարի որդի Մամթուտ, սա զինն կերտու իւրոյ զանդարտիչն, և
նաւ, զՏովմով յամուս Լեղապետ Կարծաթ նաւ, զիմ ար: որ է Միման նոյա ճարտիտեցոյ,
զոր Յովնատու պատմագիրն զկայն: Նմանս Կերտու՝ կարդայ ճարտիտեցոյ Այս արե
Նմանս է, որ յետ Յովնատու կարտի Տնտես Կարտի ի կորին ամին յերեսապետ,
կտարտաչ յաւարտեցն կրկու կարծիրտուս անուս ամուս Մարտիտ, որպէս Կզլմ ամէ, կթն
Ըր Միման որդի Մարթամայ կզուպա, զոր Անտարան սալէ:

Մի ընտրիան առաջին և մի տան կատարեցին զԿմեթման և զԿերտութեանն:
Ինչ Լայրի Ասար ի շարակութեան կենտարի Անտարանին նմա արդեւոյ զԿմեթման
կատարման Անտարանին, և զիմ կիւր Նաւաստութեան կզ, և նախա աստիցոյ, զի
սկզբանէ կերտութեան և զինն ճարտիչն: և յետ զՄամթուտ ի սկզբանէ Անտարանին, և
կտուս աստիցոյ զԿմեթման ի կտուսն:

Ը Կտուս որ զԱնտարան պատմէ:
Ը Մարտիտ զԿերտութեան շարակարգոյ ընց Յովնատու և ընց Մամթուտ ի մէջ
փակեցոյ:

Այր ան ի գառմապետայ ըստ Արտեմանի, Նահապետ Լեղապետ ի պատմանս Անտուց,
ի վերջ արկինքն զՏովմանն: Մամթուտ ի զար Անտուցն արարին սկիզբն աստիցոյ,
զի ի սկիզբն Միման և Մկրտութեան և ամենայն կարտիտեմութեան Աստուայ զԿերտուցն, և
նոր Անտուցն նարագարի սկիզբն կզին:

Քայջ Անտարան ոչ յարկեցինքն: այլ զԱնտարանեաց՝ յունասաչարտութեան, զԱնտու

կնոյց և զՄարտիտին՝ զԿերտութեանն, և զկտուս և զպատի շայտ արարին ի
պատի սրբոյ Յայտնութեան, նարագարոյ Միմանն, ճրամայեցին ի Ը յանտարի իրեն
կարտիտի ժողով լինել ի ԸՆՆատուց և կարգով զԿտուս ոչ զԱնտուցն այլ զՄիմանն:
Այս կտուսն ի վերնակրի սկիզբն, ի Քեթիմէ, և կարգան զՄամթուտ զՄիմանն և
զՄարտիտեան գառան, զի կատարեցան յանց նոյա զոր անտարանեցին սակա անտ-
պատան Միմանն:

Ինչ զԿտուս ի Կարթիտին ճրամայեցին կատարել զԿտուս, ոչ զԱնտուցն Անտու-
րան և ոչ Մարտիտ, այլ Անտուց և զՄամթուտ որ Միմանն պատմէ, շայտը զԿտուս
առաքել և ի լեկուս ամուս աստիցոյ, ինչ յարտոյ ըստ Կարտիտի զիմոյ ճիւղով
զարեւ: Մամթուտ Անտարան ի ճարտան և ի կեր իջուցանել ի Միման և կտուսն
զԱնտուցն զԱնտուցն, ոչ ըստ յարտիտեան, այլ աստիցոյն զարտիտի
կտուսն և զԿերտութեան, զի անտարի ի ճարտան կարտիտի՝ տանել յան զպատման
կտուսն և զԿերտութեան ըստ սկիզբն յարտիցոյ: Ձի իմանակարտութեան Նաւասայ ի
Միմանն յառաջ լինելոյ ի Մկրտութեանն, զի Տէր Կրտուս ամ ոչ կտուս արար և ոչ
կատարութեան, այլ ի Մկրտութեանն յառաջ կոչու զԿտուս իւր, վանս որոյ թաչազմ զիմ Կերտուցն
և ճարտ գառանեաց զԿերտութեան:

Յամի ԹՄ Կարդի Տիրեւոյ կայրեւ, կնի գառմապետ ի վերայ Լեղապետին Գի-
պատու, ճրամանս Տիրեւոյ: և կնոյց ամ ի գառմապետ Գ ից զԳերտուս Կտուսն
և իրեն իշխանը Չարտոյ Լեղապետան յառաջոյ կն Ներովմա Կտուսն, Փիլիպոս:
Ցիտուս սկիզբն լիւր ամայ է զու ի վերտութեան և յայն ժամանակն սկիզբն արարեց
թարդապետ Անտարանին:

Մամթուտ յետ է ամի Սերտուցին զրով և կտուս ի Գոլթան թաչազ ի Քարթիտ,
և յերտուցով կատարեց զԱնտուցն Յուլա սկիզբն Արի յարմ լուս Ցիտուս կտուս
զՏովմանն, փոխեցաւ ի Լեղապետան և կնի ի Գոլթան:

Մարտի ԹՄ ամի յԱնտուց և յերկուստ Յանտուցն զրով և կտուս, յԱնտուց,
յԱնտուց, և ի Լայր և ի Յարթ յայտ սկիզբն թէ յետ Յանտուցն Յովնատու և կն
Ցիտուս ի Գոլթան:

Կտուս Անտարանին և ամի ի Լայր ճրաման կտուս և զրով յԱնտուց, յԱնտուց,
Յուլա և ի Լայր յայտ սկիզբն, թէ իրեն լուս Ցիտուս թէ կայտ Լեղովմ զՏովմանն:

Ինչ Յովնատու յետ ԸՄ ամի թարդապետ յիմ կտուս յայտ սկիզբն, մինչև արկուց ըր
զՏովմանն և ի կտուսն:

[ԲԱՆ Գ]

ՄԱՐԻ ՓԱՍՏԱՆԱԿՈՒԹ

Գարնայ զԲաղդեսոյց զԿերտութեան ամայ, զոր ի Թ արեւոյ անկ ամեն շորս
ԸԸ, և ԸՄ յարկեց անկ լինել Միման իւր, թէ Վ[Ս]Մ ամ Կարտիտ շորն, թէ ի Կերտու,
որ Արտարանն անկ, ի Կարտ արարութեանն զԿերտութեան:

- Ը Կտուս զայս Կերտութեան:
- Ը Կայ ան անտարտ զարանց:
- ա. Արտարան շորս Թ:
- բ. Արտարան շորս Գ:
- գ. Արտարան շորս Կ:
- դ. Անտարան շորս ԸԸ:

Վարդին Սար ընկնաց զԱսորեստան և ի Սարս քաղաքս զԻշխանութիւն մնելու զԻնկոս Մարաց Քաղաքս: Եւ ի միջին ժամանակն առանկն Նարատանքն Քաղաքացք, որոց որչա իմն կրն ժամանակաց յարգութիւն, և աշխարհքն ընդ իւրարեւելք ընդ Քաղաքսս լին, ի ԺԳ Ազարտն⁵¹:

Մանկանացոց Քաղաք Կարենա՝ անս ԷԸ, և ի Ժ ամին Ազարտայ Սարգարեանային Յզնէլ, Անուփ, Ստրի, Յովան⁵²:

Եւ ամին էլ արցա Ասորեստանք ի Սամարիս, և առ ի Մանուէլ արքայ Եսրայէ Թ ապրանա արձաթայ, և զնաց:

Եւ ի ԷԸ ամի Արիւսոց՝ Ա Քաղաքս Արիսոս Ստրիստա՛ն՝ անս ԼԶ, Ե՛Թ՝ Լրեստանքն Ա ողորդարէ զնա:

Մննել ի սացա Մանկանացոց Քաղաքս: Յնտ որոց կացին արևուր Նախապետ, առ իշխանն Արիւսացոց՝ Սարգազն:

Յամի Բ, Ա ողորդարէ զնա, յոր և յազնից ստազին՝ Կարսու Լնկնացք: Կարն Լնկնացքք զազան Գ ից անոց ի միջի կատարելոց, և յարե յամն իշխանք արևուրոց կարն:

Ջայս ողորդարց ևց ի Փաստս Գարսիան Գնմանայ: Եւ յարե ժամանակէ Քոսի Տունաց ժամանակագրութիւն զանրահան, զի յառաջ ցան զայստի իւրարեւելք արևու և յամարէ՛ր՝ զմնա առջն⁵³:

Ա ողորդարց Արիւսիանս առ Տովաթմուս արքայ Երբայելոց զամարէ, նա և մեր իսկ Կանան ընց նորայ յանդիման կացուցանէ: Եւ տեղք զրէ Արիւսիանս զայս ևւարիմակն րանիցս. Սարգաու Անկամ, սարս մին: Ի կննս արիւց Արիւսացոց՝ անս ԻԳ, առ որս Տովաթմ Քաղաքուեաց յերուսաղէմ: Եւ մեր իսկ Կանան ընց առաջի ողորդարան քանակ յնովաթմ:

Տովաթմ ԺԶ, առ Փակին արքայս:

Բ ամի Քաղաթմ Փաղաքս ևց ի վերս Լրեստանք, և ի մն ժամն ժողովրդանն արարս ի յևարեստան:

Արալ ԺԶ, լԱթնս որ սեւին զԻշխանութիւն ցեաւ, զմանանկաց և քաղաքս ի Ժ անկնան, և Քաղաքուեաց քարամէ Լուրիգ՝ Բ ամի Արալոց:

Ժ ամի Արալու Ա զերկին Լրիւցն, Ժ զնորն Լրիւցն, որ Եսրայէ կռիւն, որոց ի Սամարիս Քաղաքութիւնն էր, զերեցուն ի լրիւն Սարաց ի Սազնաուրէ Քաղաքուցացս: Եւ Արալ Քաղաքութիւնն ի Սամարիս՝ անս ՄԵ:

Սպաշմանաւար արքա Քաղաքուեաց առաջ ի սպաշմանութիւն աշխարհն Լրիւց յևարեստանաց րանդիտա, որք լին Նախնակուրք Լրիւց արիւսացն, և անուանան անարապիք, զի և անունն իսկ սպաշմանս յայս ան⁵⁴:

Եզնիկս ԻԹ, Եւ Սարգարեանքն Ստրի, Իսէ⁵⁵:

Ի ԺԲ ամին Աննիւրիւմ ևց ի վերս Երուսաղէմ, և զազարն Տուգս զաշարէր, իսկ Տրուսկն ի զիշխրին ստատակն Տարիս և տնտն Տինց Նապրս:

Մանուէլ ՄԲ, Եւ ամի Մանուէլի Քրպնեստ ըննի⁵⁶:

ԻԹ Արիւսացոց Քաղաքոց զազարեցին և իշխանք արևուրոց կարն, ևպարտից Թ իշխանայն ևնաց իշխանութիւն⁵⁷:

Անուզիս ԺԸ, Լստ Զ իցն և քառ Երբայելոց՝ անս Բ:

Տովարս ԱԸ, ԺԳ ամին ևնիւրն արքա Սարգարեանութիւն: Տունաց Զակաու ընց ներսուլ արքա Արիւսոցք, Տնտս ի Իսնակ է ի Ա ամին⁵⁸:

Եւ զարմանայ Դանամ, ևնն կնցս ընթանան ժամանակն ի Կանանք որ առաջիկայ:

արալս զի Նահելոյ կնաց, իսկ Տուրսի զիկնաց. ևնկապարտ արքայն ներսուլ: զոր զոր անստաննէլէ զիքք Փարսան անն⁵⁹:

Տովաթմ Գ: Ենկնուլ արարս զերի զնա յնիզառս, և Քաղաքուեաց Լրեստանքն զԵրիւսիմ, որ Տովաթմ կռչեաց, և Նարիս ևց նմս, և զնաց:

Տնա որոց Երիւսիմն որ Տովաթմն, ևպարս Արալու ԺԲ: Ի արս Ժ ամին Արալուց: Ետար լրեստանն Տազանկնացոց, քաղաւս Ի Լրիւցն, և մնն ժամն սպատակ իւրացոց, և Նարիս քաղաքուեաց Նարիսիսն Երիւսիմս, և զնաց:

Տնա որոց Տովաթմն, որ Լ Տերսիսիս՝ որդի Եզնիկսիս՝ Գ: Ի արս Գ ամին առ Արալուցնուր զնա զերի և զնն ժամն ի յազնիւրանն:

Արիւսիկս Ե՛: Սս էր Արալոց Տովաթմու, և Երիւսիմս, որ Տովաթմ յարարէր, որ Քարգանի որդի Տովաթմ արքայ մննն: Ի արս Գ ամին ի Քարեղան Դանիլ, և Անանիւսոց Զանաշէլի⁶⁰:

Ա ամի զերսութիւնն Լրիւց սեւնաց ցամառն անս ԼԵԲ:

Մարտն մնց և Կնն, զի նա յառանմա Տաննին յաւլ] առ ԷԸ ողորդարէ լինել զերսութն Լրիւցն, ի Քաղաքութիւնն Երիւսոցոց Կարիս և իշխանութիւնն Արիւսացոց Փիլիպոս, զամարուլ Ը ամ անրանայ սեղանքն՝ ցի անն Դարեհ: Առ Կարիս արքա Երիւսոցուեաց անուրն Երուսաղէմի՝ զմննցին սպատակ լինել մնացուցն Լրիւց: Բայց իշխանակն Կարիս, Եննիս, Ջնկարիկս կոչուցոց Արալուցնուր և արարս զերի: Իսկ Արալուցուան Նրնկ ստն զ[անու]լ[արի] յնա անոցն⁶¹:

Եւ Ը ամի զերսութիւնն Սարգարեանքն Դանիլ և Եզնիկի:

Եւ յնա Արալուցնուրս՝ Երիւս Մարալոց:

Տնա արս իւր Արալուքն Քաղաքուար՝ առ որով Դանիլ զերիւկայն ի յորմ՝ զզրն մննկնց, զան քանայոց իշխանութիւնն ի Մարս և ի Գարս⁶²:

Տնա Լ ամի զերսութիւնն Կարս Գարսոց Քաղաքուր, արևուր զզրն ազգն Լրիւց, առ որոց զամար ի Քարեղան յորոց ազգն ընկնակն արդիւնայ լինին, և մնաց զորն սեկաուր ցեարհ: Եւ զամար ժամանակ զերսութիւն ան Ը, Գ ամն Երիւսիմս ցի՛Թ անն Գարսի արքայն: Իսկ ըստ այլոցն, ի սնչաքանն Սարգարեանքն Երմիսի, որ կռն յանրանայ տամարին, Ը ամն կատար՝ ցի անն Դարեհ արքայն Գարսի⁶³:

Մարգարեանքն Անկնոս և Զարարիս, առ որով Տովաթմն ցամանայ և Զարարեղ զի Առաքիլիլ յարցունակն ազլէ, որք և առաջուրոց իսկ կռն ի Քարեղան: Արիւսացոց Քաղաքոց զմանակն ԺԳ ամի Կերսու, Տանկա ի յամս ԼԲ:

Յամի ԱԸ ի քանակն Տնտս, Տանսիւրն ևւ արիւր ազգն Զարարեղ⁶⁴:

Եւ Սարգարեանքն Տուսի լնաց Անկնոս և Զարարիս և Մարալս⁶⁵:

Իսկ ի յամի Զ Կարսոս Քաղաքուրն Գարսի, զոր Երբայելիք Բ Արալուցնուր կռն, ԻԹ, սեկ զԵրիւսոսի Նարատութիւն՝ ցեարհ:՝

Քարեղան անս ԺԺԳ, Ը ամի զերսութիւնն առ Կերսուս արմակնայ սպատակն լինել և Քաղաթմն, և իննկայ տամարն զոր արևան, և կատարի տամարն առ Դարեհիս Ի յորոց ինակայն զմիջին ժամանակն իստանակն իննանն, առ որոց Դարեհ՝ Քաղաքոց Գարսից:

Դարեհ Վաստականան անս Բ: Ի արս Բ ամի տամարն չինի ի Զարարեղ ի կատարի ԻԹ անս Մարտիսի յամ Կնն յառանմա Տաննին զրն զայս ևւ արիւսիս: Եւ զերցուս զերսութիւնն զնկայ ցամն Ը որոց ցամաղուլ Բ ամն Դարեհի, և Ասորեստանք, և Երիւսոսի իշխանութիւնն Ջայս իշխանակն ի մնց Կնն:

Բայց մննց ցի ամն Դարեհի զնկայ Ը որդի անրանայ տամարին, — զկայն և

Զարկար. Տէր անկեանց զիկեւ քրք ու որդակնեո երասազէմ եւ զաղաղա շրեասանք. զոր անեո արարք ան շ ան եւ յեւնիս այաղե աս. ՏՇ ր, յորմ զերեւոյ ինչ ի Բարկեւ շ ան. այց արարք: Ան յաղաղեզ աս. Անց մեա զբարկեան ան շ. Աղկիկ Ար յայն էր քրք. Գանկ Յամք Ա Գարկ՝ որդա Արշարա ի գուսէ Արարն ան Գանկի ինչամո կզ Գրոց Բուց. որ կզս բան Տեան աս երկմիս. ի գատարան անբանք երասազէմ՝ ան շ:

Յամ Բ որ Գարկ՝, ե թաղարք կաշն ի շամկա. եւ ի խմոր: զպարկեքն ի շամկ, անս ճիպար կաշն ին թաղարքն Բրտուեք, այս անկողար, ե քրիստարք: ե զարկեա ճիպար, որ կաշն ան յն զիկեւ ջնարես կայեք իշու-տաթիքն. որ կաշն ճիպարեան զիպարն ի ճՂ քոզմ քրքիքն⁵⁰.

Ի Գ անի Գարկ՝, քոմիկն արարեալքն ի Սիմկիդարուեք, ե ի Ի ան շամկե-ցոց զիպար անց Տիրոս Կարկարո Բուխու:

Ար անի Ներկարտի աշարճն արատարկեքն ի Գարկ՝⁵¹.

Յամք ՃՂ Բարկես Գարիք որդաք, սիպիս Ս որդ Ա յարկեկն:

Ի Ա յիպարես գատար անկա յարկիքն⁵².

Ար քանեան անուար եւ շրեան, աս որդ քանեայաղեա եր Անք որդ Յոգ-Անեո, որդ Տայն Տեան Յոգանիկ Էր Տայն եր քոք արկեանց ե զարգաղեա երկեք կոց, որ ի Բարկեզն ի շրեասան կանկնիք⁵³.

Նման խառնաղեա Արատալ, արանի ի նման կանի ի Բարկեքն՝ յամք ի որդ Արատալ, կանիկ զրարեք եւ ան զպարկեա երասազէմ՝ Ար անի Արատալ, որդս պամեն Գրք Նար, ե կատարք զարե աս Տուգա քանեանք, որդս Անք, ե քրիստարք ի Տուգալ Յոգանեա որդ յար: Տուգա ինչ աս Անքանեարն Գ-կանեանց:

Միկե ցալ զար անի Ներկեքն Մարթանեան զիքն եւ որ ինչ յեա այարիկ զարկեա ի Նոցան՝ ի քրոց, որ Մանքր կաշն՝ կարկեքն. Յոգիպան ե լնարկեան, որ յաղալ բան զամեանք պամաթիան ինչ ջնարկեաց ճամանալ ինչեք:

Յամք Ար Արատալի նման Բարկեքն ինչ զարարեքն երասազէմ ի կատար զարն, որդս Գրք Նար պամեն⁵⁰.

Ե լնարկար Յոգ զն որդ⁵¹, որ ի Գանկիկ լնիկ անք ՆԱ Բարկես Բ ան. Նոցարեան ե Գարկ՝ Նոց՝ ԲՊ, Արատալ որդն եւ Ի որս Գ անի Թար ինչ Թաթեա պամաթիան, որ ի շրեքն պամո, թե կոց ինչ որ կրկնեաց Արարտ անուանի. ե քան շ ինչ Արատալ կաթ⁵².

Յամ ՃՂ Արատալ, որ ե Արո, կայս զիպարես ի քրիստարեանքն նկարեան-քեա յիթարեա, աս որդ զպարեաք թաղարարիկն Ներկարեաք⁵³.

Աղկանեք զիպարեան կայս, ե քրքան՝ այս, աս որ զպարեաք Գարիք իշու-տաթիքն՝ կայս անք ՄԱ

Տեա ԲԺ անի, Անքանեք զիպարեան ի Բարկեան Տեա որդ ի յաղալ ճան անկիպ ինչանաթիան, թաղար Նար Ներկար՝ Գաղեան Անեո՝ ան ե, Ման-կանեաց Փիլիպոս [որ եւ] Արկանեո՝ լնարկարեա, ան ե:

Գաղեան Անեո կանգաթիան կայս զիպարեալն ե զքրիստարեան. ե զրարեան ի կոցան ինչեան լնարկար քրիստարեաք⁵⁴.

ԹՂ անի Գաղեան, Անք, Արարք, ե Բարկեան, ե զիպար կոզեանք թաղ-արեաք Անկան Ներկարեա՝ ան ԱՊ⁵⁵.

Ե ի շրեքն քանեա Ներկար՝ Արարք Արկանի, կոս զիպար պաման զան որդեան Արկանեանքն. ճաղալ յամք ԱՂ Գաղեան:

Գաղեան Փիլիպոս ԱՊ⁵⁶:

Տեա Գ անի Գրարեա, որ լնարկան զիպարե ան, պաման արանեաք: Նարն արանեանքն երասազն լնարկար քանեանք արարեաք, ե զիպարե Գրք յարկեաք թաղարա [ի յոն] լնարկանի կայս, քրքանեք, որս ե Անքանեաք կոզնի լնար ճամանիքն ի քրքան ճՂ⁵⁷.

Ինչ յեա ի Բ անի Գաղեան զրանեաթիան Ներկարեա կարն Նարեարեաք անեա Մանեա:

Ե յամք ԱՂ Գարիք ի Մանկեանցոց թաղարարեքն, ե ի Նոցան թաղարեաք Արար ճա, անի Արարեաթիք:

Յամ Ա Գաղեան, Շրեքն Անեա քանեանք անուար, որդ Արկանի Արար ինչեաք, որ զարարեան Շրեքն ու եւ Գաղեան, ե յարկեաթիան զիպարեա:

Յոգանեա, անք այր երկեա ի զարեա Շիթից, անք Անք [և] աս Գաղեան, քրք-կանեաք ինչ նեա, քանք պաման, ե, զարար Արատալ ի նման կայ⁵⁸.

Գաղեան Արարեա ԲՅ Ի որս ԹՂ անի քանեա եր Շրեքն Արկան Անի որդ, աս որդ Նար Արարք զիպարեաք անեաթեա ինչանաթիան կարեաք, զիպարեա լնարարեաք:

Գաղեան Փիլիպոս ԹԷ Ի որս ԹՂ անի Շրեք քանեաք Անեա որդ Արկանի, աս որդ Մանկեանցոց որս Արոս Ներկարեաք արարեաք յաղալ⁵⁹.

Գաղեան Նարեա ԻԴ Ի որս ԹՂ անի Արան զիպարեան երասազէմ անարի քրիստարեան աս Աղարե Փիլիպոս զարարեաք անեաք, ե յաղալար ինչ զան քանեաթիան անկանեա ինչեա, ինչ ինչ ի Ներկեան Նաանք, յաղալ անի զքան անարեանքն զարեք, կայեք, կնի, անեաք ի յարար: Բայ Անեա քանեա զարար զիպան քրիստարեան, որդս ի Մանկարեաքոց պամաթիան զիպարեա լն⁶⁰:

Տեա Բոգն աղկարե, թՂ ան Գաղեան երիպանո՝ ան իս:

Ներկեան զարար Յոգանեա Շրեք զարարեաք, երկան աս Գաղեան, ճեա-րանք պամար. ինչ որմ ի կնի զրարեա ինչարք՝ ճեա յաղալեան պամար լնար արքն:

Գաղեան Փղեար Ա: Անարես Նարեան Գաղեան թաղարարեանք ան կան զարար, անկան ի շամկեանք, քանար ի շրեասան, ե զիպար զր-անեաթիան ճեալ, որ ե Անք կայեք, կարար՝ Անեա յաղալ եւ այս ի նման Նանեա՝ Անեա, որ ե Մանեան կայեք, ի նեա զիպար, որ ի նմանեա անեաք՝ ճեալ յարեա պամար լնար Շրեք:

ԹՂ ան Գաղեան Մանկեանցոց թաղարարեանք զարարեաք՝ յեա պանեանք զիպարեա Նոգանեաք՝ յամք ճՂ արարեաքն⁶¹:

Աս այս Մանեանք ան ի քանեանք, որդ Անեան, ի Մանիկ զիպար, զիպար ի զիպար զարարեաք Անեան որդար Նոգան, Նարեան արեաքն զիպարեա լնար՝ ի ճՂ արարեաքն⁶²:

ԹՂ ան Գաղեան Ներկար, որ ե Փիլիպոս կայեք Շրեք զարարար եր, ե Նուգա Մարար՝ Մանեան որդ, զԱնարա զարարեաք քրիստարեան անեաք, քանար արարեան ե զիպարեան կրեան Նոգար, որ զ՛ ան յաղալ լնար լն:

Տեա Անկե քանեա Շրեքն պաման ճանեան Անարեա, որ զարե քանեաք Անարեա երկեաք, Աղկեաք, որ լնար յաղալ քանեայաղեան. ի յարարեան կարար-րեան յարարեաք քանեայաղեան: Կան որդ Անեա քանեանք՝ քանեայաղեան որդ, ինչեաք լնարարես լնար յարար զիպարեաք լնարեա ինչեա: Ինչ Ան Աղկեաք ինչ Նուգա Մա-

կարճ զբաղել, յետ ոչ բացում ժամու յկտուրեան բարեօրենքս աստեղի, և ամենեւ ճազգործի ծագրի Մակարան զբանասիրան ասին և եղաւ անպի զպարեմ' առ Շաղկմեկն Նշարանացեաց լնայ խաւոր, և զճիւղ Նրմանաց ի սինկիստոսացն կանէր՝ բարեկան և պարզեց Շաղկմեկն Շամարայ գիրեսան:

Տոնիսթեան ժԻ՛: Զարգար ի Տրեկն, որ զբանասիրան աս կարգայ: Տուցա Մակարան, որ զԿիսրիզն գրեմեանք զարգարան Նշարանաց ի Լիւստասէլ՝:

Միման Ը, Տրեկն բանասիրան, կարգեաց Շաղկմեկն և պարտադրեց պատգամարկայ գրեմն և բարեկանիսթեան աստիպ յմիման: Տես Ը ամբ պարեմեի Միման, և յարդը Յովհաննէս որդի յորի, յորոց վերս Լիւստասաց շարս պարարեմն: Լիւստասն յարդրեցաւ, և Նշարանացեաց առ Շաղկմեկն լնայ, ճրամանս սինկիստոսացն գրեմն ընդ ետս Շաստար:

Ի ժ ամբ Լիւստաս բանասիր, գրամարտ, որ Արեստ կայր, գնամարտաց ընդայր պաշտեց, գրեմն և ի ճիմաց գրեմեանց, գր լնայ: Լնորդեա կարգեաց և Սերաստեանեացն: Տես որո՛ Արեստարզուն որդի Յովհաննէս առ զՄարտարոսին և զԲանասիրան, յետ ճԾԳ անպի Քարգեի գրեմեան: Տես որո՛ Քարգար Յանես, որ և Արեստարզուն, զի և եւ քանակապետ էր, որ և սնայարն խառնիմանք վարել գիշտեանքն:ՅԸ՛:

Արեստարզուն Ա. Յանես որ և Արեկանացուն ԻԸ: Ի սորս ժԸ ամբ Տրեկն որ և Յանես, ԻՂ որդի Փաղման, որ և Արեստարզուն: Մինչև ի ստա Շաստ' Ասորաց Ի յեանսթեան վարեանք ի ճԾԳ պարտեցին:

Արեստարզուն և Լիւստաս' որդի Արեստարզու, ընդ միմեանս անկէն կտուի զան իշխանութեան: Ը և կիւայ Շաստը Շաղկմեկն զարգարցալ Փաղման, զճրտեաց պաշտել, և ի սորսթեան յատեւ ժուր, և զԱրեստարզուն կապեաց ընդ իւր ստեղն և զՆիւրեանս բանասիր Շաստար, որ էր որդի Յանես, որ Արեստարզուն, կարգար Արեստարզուն, որ կայեաց զբանասիրան' անս ԼԳ: Ը վնգիպարտա Լնորդը գեմեկապետ Անգաղճեացն, Պաղտատիսեաց պիտար' ստիման կարգուակեր:

Տես Ժ ամբ Լիւստաս և Գ ամբ Գեղարտուն Նիւրեաց սորս: Պայլան Տուգին կայար Ա. Շաղկմեկն միանձեան սինկայ անս Գ՝ ճԾԶ պարտեցին:

Ապարտա ԾԵ: Ի սորս ժԸ ամբ և ի Շաղկմեկն ԼԳ Լիւստաս բանասիր, Անտիգան՝ Լնորդ Մարտարոսեան ի վերս շարտեցաւ և բազում պատերազմեաց պատեանի: Ասա վարեանք Մարտարոսեան Լնորդ:

Ասա անկան ստացիր, գր Մանիկ, անտա վարեան: Մինչ ցնորդեց' անկան ստացիրք բանասիրանք և որս կարն վերկուտար ապին Տրեկն՝ սինկայ առ ի Մարիւնի Կարտարեան ստանարն, և զպարտեց առ Լիւստասեան, ի ճԾԶ պարտեցին, որ միջ անք լինին, ևն անք ճԾԳ, որդեա Մանիկ ճարգար կարեան կարագիտեաց անք, որ շինին զճրտապեմ մինչև ցանկան ստանարը Լորդ Է և Լորդ ԳԸ: Այս ԿԻ՛ Լորդ կատար զբանասիրան ճԾԳ, որդաի ին ամբ իշխանութեան ստեցաւ ստանարագ, որոց Շաստը գնաց էր Լիւստասն որդի Պարթևի, զիոր ստա Լնորդն Անտիպարտա, որում չէր անկ զՄարտարոսեան, յկարտան և ի սինկիստոսն Լնորդաց ստա: Ը յետ սորս որդի որ մինչև անք յետն պաշտարան Երտապեմն, և սինկուան ոչ ևս պաշտարան բանասիրան ապք կարն բանասիր, և ոչ մինչև զկեան Մովսէսի սորինաց, քայք անկանստը ոմանք, այլ ոմանք ստարտը, և ոմանք սակար ի Շաղկմեկնց գեմեկն զբանասիրան:

Ի Լնորդի ստան, որում չէր անք Տրեկն Մարտարոսեան, ի Շաղկմեկնցն ստանը

գիշտեանքն: Ան որս ի Շաստեակն գաշտեան քառ Տարեկն շարտարեմն և զԲանասիրան, և իշխանութեան, և Մարտարոսեան ի մէջ Տրեկն, վարեանքն, և կատարել Մովսէսեան ճարտարութեան, որ ան. Ար պակասեցէ իշխան... Պահէ Տես ԿԻ՛ Լորդաց բարեկն անասն, և իտանը մի լինի ի նմա, և զԲանար, և զարտարն պակասեցէ ճարգարն ի սկարս ստանարեցն, և զԿրեկնն զԿրեկնցն պատարեմն: Ը և կա յապա մաստեան ան. Ը ստանք պարտեման սեքտանք մինչ զԿատարան ժամանակց վարեան ստեղ ի վերայ սեքտանքն՝:

Տամի՛ Ան Ապարտան կայր, և Տրեկն Մարտար յայլպի Լնորդը, պակասեաց ի եղաւ բանասիրն անս ԼԵ: Իսկ Լնորդը գնմ Անկան կայաւ, բանասիր Տրեկն կայացաւ: Ը զԱրեստարզուն ցանցեաց վերայս մեռն իւրայ, որ էր որդի Լիւստասեան՝ անք ի պատն: Իբր տարի մի սնայեւր, զարկեաց Անկարս ապք զպաշտեմն, և զԱրեստարզուն պակասեցն:

Իսկ ի ժԳ ամբն Լնորդի բազում ինչ և մեմանն շինեաց, և ի վարցեց անբանք ի Տրեկն ցնմարն կանքեաց, և ի պատն: Արեստեան՝ Արեստա սեքտանցն՝:

Ե՛ր ան ինչա Մարտարոսի ի խորտեանքն մեռն Արեստան:

Ը ի ԻԷ ամբ վերկուտա սպան, որ պաշտարանիման իւրայ գարնայ էր ի վերսթեան Պարեան: Սաստեկ զճորնի որդի, որ զբանասիրան շարն ետա, սպան զճորնի որդի՝ զԻ՛ր զԻ: զԻ Բ որդի լնայ լին նմա ի նման, զորս արս իսկ կատարել, սպանել և զԻ՛ր զբանքն՝:

Ե՛ր ամբ Ապարտա, և ԼԲ ամբ Լնորդ՝ Բրտոսա մեռն: Արեկիսայ ի Բ ամբ, և Ապարտա ի Ե՛ր ամբն յորտարպետ ցուցանի Ապարտան՝ Լնորդա, և Անտիպարտա, Լիւստաս և Փրեկպարս՝ կարգար Արեկեաց:

Տրեկն ԹԳ, և Լնորդա շարտարպետ ԻԳ:

Տամին ժԶ Տրեկն և ժԸ Լնորդա յորտարպետ, սկարն ՁԸ յարեկնին, Յովհաննէս բարեկ շանկարեմն և սա անտեքս անկեցան, կին ի միջն եղաւ է անկան Ապարտայ: Ը Յրտա իսկ անտն անկն սկարն կինուտար և անտարք զարգարանութեանն՝:

Տամի՛ ԹԷ Ապարտա Բրտոսա զինուտար վարպետութեանն ցուցեցէ՛: Ը ի ժԸ Տրեկն շարտար: Ըստ որում ժամանակի և ի յանկան իշխանան պարտ անք սինկիստեան պատգամեան արկապ խառնեցաւ, և ի Միմանի շարտեցաւ, և նիկա մեմ ժամ կարեանեաց, որ և մարան իսկ պատմեկն իւրայ ըրէ Փրեկիսեան, որ զարգարան պարտեան ճարգարն Բարգարան պատմէ զայս մեմ սարեան շարն: ԹԷ ի Գ ամբ ՄԳ սկարտեցին կեմ նաւասթեան արեկեան, զան գր յառաջարկն որ գետեւ, և զԻ՛ր զԼորդ ժամն սինկ կեմ մինչև ստանը շերկեան երեւել, և շար մեմ ի Միմանի կեմ, և այս մեմ նշանակ է անկանի: Ը կինուտար շարտարեան Ըստ վիշտութեան Յովհաննէս, որ լնայ ժԶ ամբ Տրեկն, Գ ամբ ժամանակի վարպետութեանն եղաւ լնայ վնայ: Ըստ եղին ժամանակաց և Յովհաննէս վնայ, ԹԷ՛ Մուտա Գեղարտեանցն զարգին և ստանեան սո՛ զբանասիրան պատել, և այսա բարտա շանկարեան ընդառ ի ներքին ստանարն լսեի լինել զայս մեմ սարեանի շարն կին. ԳՅանք ստար գնամար: Ը այլ ինչ կեմ Յովհաննէս գր. Արդեւ սինկ պատարն սա սինկ ժամանակա վիշտարեան պատակերն ոչ էր սարե ի ստանար նմայ, և բազում վիշտը Տրեկն լինել, և պատեանակ Տրեկն, որ կորտան կայր, ի շրտա շարս մարտն, և կրեկն կոպ եղաւ կեմ պատան:

Իսկ ի Բ Տրեկն Երտապեմն կեկեկեցաւ և կարեկար Յակոբոս:

Ը ի ԻԳ Լնորդի շարտարպետ, Արեկա յարն որդի, անտարտան Շաստ և

Հովն, զվերջինն Տաբէ իրել՝ կայր ի Տերբայ: յարց բազումք ի սրկեցանայնն և ի գարայն կամարեանն:

Կարսն ու Գ՛ Սա զկարիզա արծալէր ի կապանայն և Քաղաքս կոչոյց Տրիցն ան Ս: Տես Գ՛ ամբ Գարսն: Պետրոս զկեանքացոցն կնկնցնն Շառասանայ, և Համ իրկնս, անց զՆաւարան բարձրաց: և ասարիստըր կնկնցոց ան ի:

Կարսն Գ՛ ի սորս Ա՛ ամբ Մարտոս անասանին յերկառոս Քաղաքն Պետրոս: և առ Արշակապետայն շղար: և անասանըր գամիկը Տեսն զՍանն: Իսկ ի Բ Կարսն՝ Անտոնոս կայնկոյսն էր Նարայ: և Աղարս Մարգարէս: Իսկ ի Տորճ Ասարիսոյն ի պարս կաներ:

Մով ասանի շինէր ընդ ամբ(կար) 71:

Արշակա Թ՛, որ Կրքեր կռչեցաւ:

Ներս ժ՛, Տես Մարտոս անասանի, կայնկոյսն լԱզկանայք՝ Անտոնոս ԻՆ Շեց Ներսի զՍարկոս պարսին Տրքայն: և յարցոցն զարժեց Սրենն որ Է Սիւնեան: Ի՛ ամբ՝ չես Պետրոսի: Հովնս կնկնցոցն ասանայն զՍրեն՝ ժ՛:

Ղապանոս ժ՛ Յնկայն Բ՛ կայնկոյսն կայնի՝ Բզանտոս, Տրասոս, որ գրեալայն զարջարեաց: և պատմոս արգարսմանն ի բազարն գտանելո՛ւ Չասնի ասանի, յորում ամենայն ազգ ի մի գամարէր շինին: և իրն ի բազարէն անարար և զատուշ էր ետցա: որ զկնկանքն մեր յալմ ասանի նկնկայն, ոչ այլ որքեր երբէր, ոչ յալմ ժամանակի գտաւցանն յանգրիմանակ երես շինին:

Ի ժ՛ ամ և Տրիբուշ Գ՛ ասանի՝ և՛ ամ: Իսկ յնտոնոս զարարմանն՝ Մ՛Բ՛:

Ի Բ ամ Կարճի, յորում նարգարսման ասանի կնկ՝ Ե՛Լ՛:

Բ՛ ամի Անտրիստի ամ ասանի կնկ, զի զատուր մեռելայն Նահէ անկ, քան գրեալ:

Տրասո Բ՛ ամ: Ա՛ ամի սորս Հովնսոցն կնկնցոցն կնկ կայնկոյսն Կրմնո՛ւ Բ՛ ամ:

Տրասո Բ՛ ամ: Ա՛ ամի Հովնսոցն կնկնցոցն կնկ կայնկոյսն Կրմնո՛ւ Բ՛ ամ: Կնկնտանոս ժ՛: Սորս կնկ Անտրիստի կնկ: Ի սորս Բ՛ ամին Ազկանայք ի կայնկոյսն Կրպոս՝ ժ՛: և յամբ ըմ Գամարիստի՝ Հովնսոցն կնկնցոցն կնկ կայնկոյսն Կրմնո՛ւ Բ՛ ամ:

Տես Ներսի, Գամարիստոս Նարմէ գրքնասանայ, որ Յովնանն ի Փամբոս կզի տուս: և որում ժրբանոս: Իսկ Հովնսոցն կնկ կայնկոյսն Կրպոս՝ ան Շ՛:

Ներսասո՛ ժ՛: Ի սորս ամի Ազկանայքոցն էր կայնկոյսն Կրպոս՝ ան Շ՛:

Տրքանոս ժ՛: Յովնանն ասարիչ զՏրքանոսի ժամանակս պատմի յերկարէ: Այլարք նորս Պարսոս Արշակունցի և Փողիկարոս շինանայցն կայնկոյսն:

Չ՛ ամի Տրքանոսի Հովնսոցն կայնկոյսն Ազկանայքոս՝ ամ ժ՛ և ի ժ՛ ամի Սրենն Կրպոսն Երուսաղէմ կայնկոյսն յայնանի, զոր յարջոցն Տուտոս: Բզանտոս Անտրոս կայնկոյսն Տարիտասոս: Տես սորս ծրեն:

Իսկ ի ժ՛ ամի Տրքանոսի յնկնկանք կայնկոյսն Կրմնոս ժ՛ ամ:

Տես Տուտոսի Երուսաղէմ կնկ կայնկոյսն Չարես: Տես սորս Տարիտոս: Տես սորս Բնկաննին: Տես սորս Տահաննէ: Տես սորս Մաստիտոս: Տես սորս Փիլիպոսն:

Տես ամի Տրքանոսի Հովնսոցն կնկ կայնկոյսն Տուտոս՝ ամ ժ՛: Արարանոս ԻՆ, Սորս ի Գ՛ յնկնկանք կնկ կայնկոյսն Տուտոս՝ ժ՛: ԶԶրուսաղէմ զկայնկոյսն չես Փիլիպոս Փարջ յարջոցն Նահայ: Տես սորս՝ Անտրոս Տուտոս, Բ՛ ժ՛ որք՝ Նահ, Գ՛ ժ՛ որք՝ Ներմ, Գ՛ ժ՛ որք՝ Տաղնի, Ե՛ ժ՛ որք՝ Տուրայ:

Սորս ամենայն ի Քլիմասութիւն կայնկոյսն քանին զԱրարանոս:

Ի սորս Ը՛ ամին ի Հովն կայնկոյսն՝ Սեղեզորոս՝ ամ ժ՛: Իսկ յնտոնոս կայնկոյսն Գ՛ որք՝ Կանկոս: և ի ժ՛ ամին յնկնկանք կայնկոյսն Ը՛ որք՝ Աննեո՛ւ ամ ժ՛: Իսկ ի ժ՛ ամին Հովնսոցն կայնկոյսն Ը՛ որք՝ Ներսոս՝ Գ՛ ամ:

Ի Բ՛ որք Անտրիստի, Երուսաղէմ կայնկոյսն Ա ի Տիմոտայն կնկ՝ Մարկոս ժ՛ ամ, ի Նուրի Քլիմասութիւն կայնկոյսն:

Տրասո Անտրիստի և Հովնսոցն կայնկոյսն էր Պրմոս՝ ան ժ՛: Իսկ Ազկանայք կայնկոյսն Ե՛ որք՝ Մարիտոս՝ ան ժ՛: Ե՛ ժ՛ ամին՝ Հովնսոցն կայնկոյսն Անիտանոս՝ ան ժ՛: և յնկնկանք կայնկոյսն Ը՛ որք՝ Ներսոս՝ ան ժ՛: Ե՛ ժ՛ ամին Մարկոս Արքայն Անտոնոս, որ և իրնս Կանկոս ան ժ՛: Երուսաղէմ կայնկոյսն կնկ ժ՛ որք Կարմանոս, ժ՛ Պողոս, ժ՛ որք Մարմանոս: Ի՛ Տուրիստ: Ի՛՛ Մարտոս: Ի՛՛ որք Միտարոս: Ի՛՛՛ Արարոս: Ի՛՛՛ Տուրիստ: Ի՛՛՛՛ որք Արարի Իսկ Հովնսոցն Ը՛ որք Սուրե՛ ամ Շ՛:

Յամի Գ՛ որք Կամբայոս, Ազկանայքոցն կայնկոյսն Բ՛ որք Արարիտանոս՝ ան ժ՛: Իսկ Անտրոս կայնկոյսն Զ՛ որք՝ Բնիկոյսն, որք բազում իբր շամմ շրինն, կայնկոյսն Երուսաղէմի Ա՛, Իսկ Ազկանայքի՝ ժ՛, Անտրոս՝ Ի՛, Ի՛՛ որք Ապի Էթի:

Յերթամէ զի Կոստան[նիկ] ՍՅԿ՛, արարի ՄՇԿ՛:

Համեոս և Քաղաք Հովնսոցն զ՛ամ շինեց և Քաղաքոցն չէ որք զարդարն՝ ամ Ա՛: (174)

Կնկոս յուսոց քան զՆերսոս՝ և՛ ամ: շին զԻնեոս: (167)

Ի ամի Կերոս և Քարացա, Իսկ իբրով շինեցաւ: (122)

Ի Ի՛ ամին Մեղիտոս շինեցաւ: (174)

Ի Պեղեակի Կրպոս շինի: (126)

ժ՛-Ն Տրքոս շինի յուսոց քան զասանի Երուսաղէմի՝ Մե անաս: (126):

և ամին Կարճի՝ Քաղկեդոն շինի: Ըստ անկն ի Քաղկեդոն՝ Տրքացոց կամ ի Գ՛ որք յոր քաների: (145)

Ի ամի Սեղեզոսի՝ Սամուի շինի: Գ՛ ամի Տրմն արկոս ի ասանորն, և ի ժ՛՛ Կատար: (148)

Ը՛ ամի Կոս Զամրի շինէ զՍամարս, որ Է Արարոս: (156, 246, 258)

Ը՛ ամի ժիգրս Նիտո զերցաւ:

ժ՛ ամի Տովմաստ Արարոն կզի շինի: (122)

և ամի Արարոս Տրքանի շինի: (174)

Գ՛ Մանուկի՝ Կրմնոցն շինի: (180)

Ը՛ Կնկոսն զնկտան շինի: (182)

Ի՛՛՛ Իսկոս Արքայն շինեցաւ: (180)

Ի՛՛՛՛ Քաղկեդոն Քամիկոյս շինի: (180)

ՍԻ՛՛ Քրոզիտոս շինի: (182)

Յազնոս ի ժ՛՛՛ Արարոն շինի: (186)

Երաստոս շինի զԿրմնոս: (186)

Անկնկոս Գ՛ Մարկոն շինի: (180)

և ամի զերսթանն յարկոցն արեգակն խաւարեցաւ: (182)

Ի՛՛ Ազկանայքոցն ան Քաղկեդոն Կարմի Անկոս զնտոնոս և զՆուրիկոս շինեցաւ: զԱպման և զՍանն և զՍանն՝ զերցաւ:

Քաղց զԱնտրոս չէ՛ ամին շինեց: (226)

Ի Պարսոցն Պարթեզ ապտամբեցան ճ՛Լ՛ զարկոցն Գ՛ ամի: (132)

[ԲԱՆ Գ]

ՄԹ(ԱՄԻ ԽՐԴԻԱՆՅՈՒՅ ԱՍԱՅՏԱԼ Է ԵՐԿԵՂԱԿ
ՅԱՂԱԳՅ ԱՐՅԱՐԱՆՆԵՐԻՆԻՆՅ ՏԵՆՉԵՐԱՅ

Ճագար աշխարհագրութեանց յատուածային գիրս ոչ որքն գտանելց ոճով առաջնույ, այլ զպէջ ինչ գտն որքն, և այն գործարսն և տատանելից Արց զան զի անհար զգոս կնկու, մեց նարարարից յարտաբան ձևանարին, որբ զաշխարհագրութեան յարտարցիցն ի նանապարտորդութիւն և ի նուարիութիւն և ստապցցին յերթարտութիւն և ինքն երթարտութիւն գտու յատկադարձութիւն: Քանզ որ կողու առաջինի իոյնային՝ ՔԷ որ տակը երկրի ընդ որով կարգն ինն ժամանոր երկնային բարդակին և զմեծութիւն տակնան և զերկրաց, և զոր ի վերայ երկրի, և զոր ի երկրոյ երկրի, միշտ ընդով յարանն: Եւ գրեպտիւրն մարդկան ի միջարտութեան զճն զգրին տակնով ապարտութեան շարժով ըստ նուարտութեան և ըստ նանապարտորդութեան իմարդանով զկայանան և զգործութեան զայլ՝ աշտը աշտանով կրեան: Քանզ որ ի վերայ աշտըմքին բարին կնգանատեաներ, անկեղեան մտանն և մարկն, բայց փոքր տքն զոր ի վերայ զայով երկրի ի Հիսթաուան կողման ապարտարտ ՚՛նք Տարի և երթ. ՚՛նքԳրեկնար: Աստիցն գրտարս կզրի, որ մեկն զհիսթաուաներն և մանչատեղոյ երկրի զնա յանտութեան վաթսուն և երեք և յնասն և երկ, որպէս և միջարտեան շրջանակն երկ Տարի գրտարս և երեք թիւ բրտար և զնք Տարարեկար ժամանք՝ ՚՛նք Տարի շարժոց ապարտար մեծ շարժանագրութեամբ: Ինչ Տարարեկան խտարն ի ապկանն և աշտար կողայ երկնայցաննն որպէս Գրտար Սանկարց որամով զնգրտար՝ ՔԷ Կրեկնային կուլով՝ յերկրին տեղով զՏարտան Միջերկրեղոյ և զԳալիսիոց ընդ մէջ Կիսկայ: Ինչ զՏարի կուլով ընդ Միջերկրեկան գրտարս տառը, և որ Ի Բարսոյ, ի Եռոցնով երկնույ, և ի մէջ եռոց Արտարեկան Տարսան, և այլ բարով ինչ: Եւ զգտարտը ցարին բերելով զնգրտն տիկնայութեանն ա ի երկնայցանց նանապարտորդութեան լիկիրտար աշտարն, և զԳտանն մարք ընդ մեծանային շարժոց յերկնայ և ի ապկաննն կայ: Քանզ չնեմն նանկարցն գտապինն տուել է Տարարային միջարտեկան գրին, և զայլ ևս զնքն ի նեմն յառաքային կար: Եւ և ապկու Երրորդի՝ ընդ Միջեր, մասն տեղով երեքտասն և Կ. Գ. Ինչ երրորդի՝ ընդ Արտարեկար, կրտարմու յառայ մասոցնով, որպէս և անկեղեան Չորրորդի՝ ընդ Օտար, և որ միջին նանկարցն և շարտար ի Տարարային տակութեան ըստ գրեկան յարտութեանց: Լիկերորդ ընդ Նամ. Կնգերորդի՝ ընդ Կոտանգրեկուլայտ: Եւ երրորդի՝ ընդ Միջերթու և անկան աշտար ի գտան գրտանց: Տարս նաև տակնով, և զարկերաց ապարտարեկան նմանութեամբ գրեկան գրտարն, և ապս ձեան ըստ երկրն նմանութեան Երկրորդ գրեկան ապարտանուս զիշտ շրջանակն մեկն տեղով Տարի ութսուն և երեք բնակութիւն մարդկան, և զերկարտարութիւն Քանզով յամպտարեկան ի մեծ երկրից ստապարտն և զկիրտարն գորտարեկան: Բայց կարելի է գտապտանայ առ ցամաքայարտութեան, որով Պարտուս Կարուս շարժով ապարտարտ անկանք բնակութեան մարդկան երկարութեամբ, յարեմունք սարին արտեր, և որ ձով անանարով Սկիւնտար, ի մարկն Սպուսիս աշտարն միջն յարկերու, զերկ Միջոցոց աշտարն, յանմանաբ կրկր, մասան Տարի ութսուն Սպուս և յարտութիւն սկիւրն արտերար գտանուս, շարժոց զհիսթաու յանմանաբ՝ ձով

Երկրի՝ մասան և թիւնան, որպէս լինել ընդմեծ յարտութեան մասան ութսուն և տասնը արտար կոս ըստ գրեկն, չէ որքն զնք երկրի տեղանց կամ գրտանց: որպէս առ Պարտուս, այլ անմանաբ կոչի երկրի և Սկիւնտուս մարտ ինքնարց բարտարին տիկնարտութեան անա Պարտու Արտարեկարցոց: Նամաստարար երթարտութիւն, յարժ մեր և այլ մարտարը արտերու զրեքոց զմեծամեծան և զնշանարտն մարկն, և զափար որտարտութեանց: շարժոցն ոչ ըստ յատարի, այլ ըստ կտարտը բարքը յերկնայ տեղանքն՝ ընդ ապին տեղանքնով ի մեծ գորտարեկանց, կտարտելով զիշտ արեկան և յարին և տակարց ըստ տեղերն երկն նանկարց փարտան սանմանայ: Եւ Ե-տաննն ըստ կարտարտի՝ յարտից բնութեան իրտայ իրտարտեան, աշտերն որ զերկ ի երթար փակն և զայլցն ի բոց որքն, և յարժ զմեծն և մասն է Հից Տարի ապարտ, և ապարտն է Կնակարցութիւն՝ աշտերն է մասան մի և և ապարտեան ըստ ապարտութեան բայց Տարի, և բայն է զնք ասն, և ասն՝ զնշատան մասն, մարկն է ապարտն մի: Ինչ ապարտոց ապարտն Տարիարտասան և երեք բայց, միով ցարկուս, և մարկն է երկն ապարտ, որպէս լինել գրտանապարտարտ մարկն Տարար բայց, և իտարտեան երեք մարկ և Բայց ապարտութեամբ երկարտարտեան մասն՝ ՚՛նք Տարի ապարտը՝ ի յարն և նախնով յերկնայ յարկտար, որպէս լինել մասին երկնասան և մի մարկ, յորք, երկն, բայն և արժ:

Այլ շարժով շարժելն զերկրի և զմով միջին ապարտ շարժուց գտառը՝ գոր կնկն միջարտեկան գրն, յորով բնանն ոչ բուսան ինչ յարտը միշտ յանտարեղ ընդ այն արեկանն, յեղանակն արտայն, կտակն մեծանային փորտանցով և անարն վերտարտու: Կտն որտ առայն զարեկան ըստ փորտարցն զան զերկրար զայս լինել, բանք զերկրար զմեծաներոց մասին լինել շար արեկանն, զերթու նանկանն անկով բովարտութեան արեկանն, աշտերն տակնուս ցտառան. յարժ ըստ նեղան շարժն երթարց յորտարտեան տակն զարեկանն գտանն և աստն անտն նորս զնկնային ընդմիկով ի բնակութեան և իտարարային կրտարեկան, զոր ընդմով երկրի կոչեկն՝ բնակելով երկրի մեծութեամբ, ոչ ըստ մաս, այլ ըստ Հիսթաուային կրտարեկան, զոր ընդմիկով ի բնակութեան և իտարարային կրտարեկան, զոր ընդմով երկրի կոչեկն՝ կոչն գտառեցով, բանք ի նմ ասն փորտարցն զարտարով վասն աննկն զարք յարտարին, և զզմեծ նանկարցն երկրն ի Տարարային երեք, զոր կոչն ցամարտու: Եւ ոչ մարկն զարեկան գտանուս ասն զնկնային, այլ և զանմեծ երկրար շարք որք, զոր և Կտարտեկանուս Անտարտայն ի Քրտարտեկանն տեղարտութեան առ յարտը տապանին անցանկով յարեկայ երկրն առ մեկ ի մէջ կոչու Բայց Պարտուս, որտ որտ շարժարտարտութեամբ գտանուց շարժելն, ոչ ասն շարք լինել, այլ ի մի կողման յանցան Հիսթաու յարեկանը: Եւ տարտի ընդ Հիսթաու յարեկան կոչու յերկն մասան մասն մի ընդ արտուս ի Տարարային ի յորք մասան երեք մասանք: Եւ ի նեմն սկեղով գտանուաբ երկրն առ շրտարտեկ գրտարտեկ մարդային բնութեան Եւ զերկն մարքն մեծանայն, զմարդային տակն և զմեծանային և զԿարտարեկանն, որ է Կրկնի մով և զերկրն բնակութեան մարդկան առ շարք լինել զերտար և Կրտար և

Աշտարեկար Նամաք Երկրայ

Քանզ զնմանութեան և զտարտարեկանն մերոց ինչ արտն գտառեց շարք անցանկն, յորով զարտարեկան և շարտարեկան երկրու լինել, և ոչ որպէս անարք առայցն՝ Ամպարտեկարտեկան զանկանք, ոչ ասն Տարտան մեր Պարտուս Պարտութեան, որտ արք զարեկայ գտանուս անցին ի Տարտարային և զարք զարտարեկ Երթու արեկան և ասման մարտարց եռոց շարժուց լիկիրտարեկայ միջու և յարին լնան, և անքը և՛

զատա թաղում: Ունի և շերտն զկց. և զնա շտակ և կզգն ՚նկց ևս չինի ի Պաղատայն զազան մի որպէս եղն մեծ, բառն սեռան, որ վերջն հոլ որորպցան և այլն:

Աղերթոց՝ Յարգիւն է, յարեկնց Պարզի և աւ երկ Պաղատայն ի Տարուայ գաւո, ևս աւճանի, ըստ արեմոնց և ՚Տիտոս, Արքայազան և Ռիզ շերտերն, իսկ ի ՚Տիտոսայ և յարեկնց Տունական և Ազգրական իտղերն, իսկ ի Տարուայ Տրուանական սրբազանքան: Եւ ունի Բաղաւո՝ աշխարհ զկց, և թաղար, և զատա թաղում: Ունի շերտն և զնա վիշտառակ, և կզգն եմբնատան, յորոց մինն՝ Պոսդիւս է, ուսո՞ր՝ Պիլատոս, Ունի և մայրաքաղաք՝ գ՛ւտարական Բազան և զմեծն Լուծ: Բայց և Բաղախ Լուծար և այլ շտարք մի Կարթիկ սեռան՝ ի Պիկանդի կզգո՞ր՝ շորս Կարթի Զգոնս շրջապատեղով, յորով զատար երկրաստան, և զնոր զկց, և մի Ունի սեռն իւսան, որ սուր և արմաթն Լուսանի, երկրարտասը՝ մեկերկ:

Եմբնեթոց՝ Մարզանիս է, մեծ կզգի Լուղ կալով ընկ կեղնոս կզգին ըստ Տարուս կոչո երկուն մեծո՞ր ի ՚Տիտոսայ ի Տարուս կոչո ևս ունի գնա ՚Տիկ, և շերտն զմաս, և ամար արեղն, յորով թաղար ինն, և զատա թաղ. Լամբ կզգո՞ր՝ ինն ևս շրջապատեղութիւն Մարզանիսի՞ ինն Կարթի սրբանո:

Ուկերթոց՝ Արեղիւն է, մեծ կզգի, յարեկնց կալով Մարզանիոյ կզգոն: Եւ և Մարզանիս երեկունքին մեծո՞ ծայր ի մայր Կարթի Զոն, յորով զատար ՚Տիկ, թաղար ինն, զնոր իննատան, կզգի վիշտառան, շերտն երկուս՝ Պոսիտան, յորև զնոր զգիւն, և Բաւանիս, որ կատարան Տակապոլ ՚Տրո՞ ստորի: Եւ և Արեղիւնի յոր սրբապալ:

Պեկերթոց՝ Մարմապալոց Տապարնիկ է, յարեկնց կալով Պեկանաթոց, աւ ՚Տիտոսայն Ուկիանոսի մինչև յանձնանաթ երկիր և ցնորան լեան, յորև կալով, Տանայիս գնան ևս ունի Մարմախ աշխարհս փորան ի բրբանունից զՌոսն ցամաք կզգի և կզգն երկուս: Ունի և զերտն եմբն, և գնա երեքտանակ, և փոր լի՛ն մի, և կզգն երկուս: Ունի և թաղան երկուս, մի կոչի Աղերանգրոս, և միան՝ Աղարոս:

Տանեկերթոց՝ Բաղապոլոց աշխարհն յարեկնց կալով Պաղատայն: Եւ ունի Բաղապոլոց փոր աշխարհս եմբն, մի մեծ, յորով մե Սիլուանդիոց ազն թան և ՚Տիկ, որոնց փոխանակ մայն գտնթն Ունի և շերտն, և՛ կզգն, և՛ լին, և՛ թաղարմայր զերբանինն Կատանդիուպոլոս:

Սեուսանեկերթոց՝ Մակեդոնիս, շնկց կալով Տունական Պեղապոսն, աւ երկ Կալատարոյ և Բաղապոլո՞ր ի Տարուս Քաղով զկցալոս: Եւ ունի Մակեդոնիս շերտն զկց, և գնա տասն, և զատա երեռան, թաղար զիշտառան, ծովս զկց, և կզգն շարս: Եւ չինի ի Մակեդոնիս մարմարին կանաւ սոխապոլոսայոս:

Յրկատանեկերթոց՝ Ալլապա է, աւ երկ կալով Մակեդոնիոյ և Քե Պեղապոսի: Եւ ունի Ալլապա փոր աշխարհս զկց, զնոր վե՞րս, զնոր վե՞րս, զնոր վե՞րս արատան, և զերտ մեծ կզգն, և Պեղապոնն ցամաք կզգն: Ունի և շերտն, և գնա, և զատա, և թաղար և կզգն թաղումս յոր: Ունի և մե՛Տանն երկս՝ գրտուս, և զերտմե՛րս, և զՊոսիտոնոս: Եւ ունի մայրաքաղաք Տոյակապ Ալլապա: Ունի յոր ի կզգոն զլիտարիոյ, որ սեպատնառ սյար և սնոր Ծառի սր խորտառոյ կն Արխատուկ:

Ալլապա Արխատուկ

Առաջին՝ Մարտանիս Տրեքիտանիս է, որ սարած ի Անտոնոյ, աւ Տարուս կոչո, աւ Անտոնոյն սրբանոսիս: Եւ ունի Մարտանիոյ շերտն զկց, գնա վիշտառան, սպոս վիշտառան և Պոսն Պոսիտան, որ և Տրապոլ զալոս:

Երկրորդ՝ Մարտանիս և Կատանդիոսն, շնկց կալով Տրեքատանոյ, սարած ի Տարուայ կոչո, աւ ի զնկ զերտն: Եւ գնա ունի եմբնատան և փորայնիս երկ, և շերտն

՚Տիկ, թաղար թաղւմ, և զատա թանե՛կնց և պեմեմոցանոց երկրին: Լինին սյանս և ընտր կրեարտան, ալիսին զնկ կարծի:

Յրորոց՝ Արեղիկ է, շնկց կալով Մարտանիոյ, աւ ծովեկորն ևս բաժանի Արեղիկ շերտն աշխարհս և մի այլ աւանձանակ, որ Տարպեթան սեռանք: Եւ ունի Արեղիկ կերտն ու՞ր, գնա սրբանան, զատա թաղառան և մի, լինն ու՞ր, ծովս ՚Տիկ, կզգն վիշտառան, և թաղար թաղում. և զՊարիզիոնի մայր թաղապոլոց: Լինի ևս Արեղիկ թանար ինն շտառն սեռան, զոր եմբն ուսը՝ գ՛ւտարինն մտանոյ: Արեղ սնկ և կարծի յարեղար լինի սնկ և սաթ, թաղ փոխով ի ծովոս, որ եմբն յարե և յուս՝ կարթապոլոց թաղան:

Չորրորդ՝ Կիտանական, որ և Պաղատայնիս, շնկց կալով Արեղիկոյ, շեր ծովեկոր: Եւ ունի զատա մտանակ և գնա երկ, և լին մի, և կզգն երկուս, թաղար թաղում, և Լերկիլեան շերտն, և զանձնատար երկրին, և սնկն ինչ երբանիկոց զանձնատա, և զնրկ երեռանակ, զարտուկ և թաղարս Կակեմիկացոն:

Հիներթոց՝ Մարմապոլ և կրի և ամենայն ճիգալոս, շնկց կալով Կրեանական աշխարհի, աւ երկ ծովեկորն արեմոնայ խորը երկնքին Մարթի ծովան: Եւ ունի երկգառն շերտն երկուստան և գուր երկուս շերտանոյ, և լինն երկս ինքնուկ, և երկս լինն այլ զուր երկուս փոսին սանն: Եւ գուր ունի զնկոս, որ և Պե՛Տան, Ունի և զատա թաղանակ և մի, և թաղար թաղումս և մայրաքաղաք զմեծն Աղերանաթիւս և կան և կզգն ի Տոնո ծովան մտանառան, և ի Կարթի ծովան երկու: Ունի և կզգն զատալոս և զանձնան երկրի:

Աղերթոց՝ Սեուս կրի, որ Քարգանի Ներքսպոլոց եմբուսիս, շնկց կալով Մեկեմաական ծովան Ուկիանոսի, աւ սյարն զատառան և ունի Սեուս կրի շերտն ու՞ր, և գնա թան և մի, լինն զկց, և կզգն Բաղատան: Եւ մարակն գնառն կրիս ազգս վիշտառան, սնկայ և բաժանուլ շտ աշտարակին: Եւ են բաժարի աշխարհ ստանիկ սեռար, և մեկանկոր, և այլ թաղալոց կինին և ազգս՝ Խապանի, փուն, ջաղա՛քան: Կրեմապոլին ևս այլ թաղալոց: Լինին և Քաղից ՚Տ) մտու ի յՈւկիանոս Մարտան շերտն: Անցանն ընկ կրի ևս բոնկզորոց զազան, որ կոչին սոխիկոց, մարտանկոր են և զնեռնուր:

Եմբնեթոց՝ Արեկն եմբուսիս է, շնկց կալով Սեուս կրից և յերե ճարպատիկ աւ Կարթի ծովան, Արաքացոյ ծովան, սնկանկով զարեղ զատան Տարուայոյ աւ Կրեպոլոցին եմբուսպոլոց զնայն աւանակ Սեուս կրի: Եւ ունի եմբուսիս այս փոր աշխարհ երկս՝ զՔարգան, և զԱլլապան, և զՔարգանիս և զՔարգանիսիս, և զատա ազգոց երկուս և զկց: Ունի գնա երկս, և շերտն տասն: Ունի և կզգն Արաքացոյ ծովն թան և եմբն: Ունի և զմեքար երկիր և իմեքար և զկեմանձնարք զատա:

Արեղիկոյ՝ Արեկն եմբուսիս է, որ սյարն յերեմական Անձնանաթ երկր՝ յորի կալով Ալիկանս և Սեուս կրից: Ի Տարուայ աւճանի Անձնանաթ երկրան, աւ որով բնակուլ ևս երկրական եմբուսպոլոցի: Ի Տարուայ կալման յարեղ զատան մեկեր վիշտալոց: Եւ յերե նոցա ըստ ՚Տիտոսայ, աւ Ալիկանոսի, Միկիկ եմբուսպոլոց, յորով կնկուկն ինչ սարս սեռան՝ աշխարհման երկանկեպոլ և մկնի: Աւ որով Մեքանեանք եմբուսպոլոց, յորով սանձանոն զպոնս: Բոյո ըստ ՚Տիտոսայ Քարգանիս եմբուսպոլոց, յորով կնկուկն ինչ նման զանձառ մարապարտ և սեռանլոս: Աւ որով զնրկն և զնանձնայ, յորով թաղալոց և մարապարտ և շնուպոլոց: Բոյո ի Տարուայ մինչև շնկոս աշխարհ մի եմբուսպոլոց, յորով փոր սոխիկոց, և կաշիրանիմիք և փալար: Բոյո արեկնք շերտն՝ յորով փալարիկ, և աշտամարք և ինն զնկզնկալոցայոց: Եւ ազգս ի Տարուայ աշխարհ մի աւ Անձնանաթ երկրու, յորով զազան ինչ կանաթ

կրնի ր ճնդիրս երկ շտմարեանս արգշիս, որ ազատեմ զառիս, եւ ճրչէ կրն, եւ սոյ զպակ նման առեմոյ, բայց կնեմն որս եւ կրկուս, եւ զնեղութի: Եւ կրկուս, եւ պոպուկոս, եւ արագոց փնարամարտ, եւ փիք, եւ վագիք: Եւ զիշուց, ճեմ մըջման, եւ միգուք, ընշնչի: Եւ կոթորջիս գրգու, եւ միջգիրի, որ է ճեմ գրգու, եւ է վերայ տղին ճուք, եւ զից լիգուան ապուանեմ, եւ պոպուս Տու, եւ մուշ կրն, եւ էշ կոթորջիս կրն սնդ սնի եւ արմայ, եւ պղնձ, եւ սնայ, եւ մարգարթոս, եւ սնի աննազորս: Կրն պղպեղ, լինի եւ սնդուրի, եւ աննայի շոգմանայ: Տալեմ, փազան-գառուշ, բափոր, ննպան, հաշիբուկ, Նրիբուկ, զարիբուկ, զարիբուկ, կտորման, զրգոզակ, շունամարտ, զարիբուկ, եւ բազում զից ընշնչուան: Եւ գունար Տալուրց կրն՝ ինքնարարուկ՝ ծնուար է մաղտան, լինի արմ գունկան ճից, ճամփի, մար-խանան է, ճար, արմ լիար շորս գունկան, բազարիկէ, թիթի, արմ լիար կրն գունկան:

Քառասուներկրորդ՝ Տապարանիս է, ճեմ կզի զան գամնայն կզիս, Տապար-Տարիս մզն լիբանն, ճից Տարիս սասն է լայն կր կաջի, եւ ուր կզիս այս շուրջ զիւրն ճանուս Տապար կրն Տարիս եւ ճանասան եւ սաթ: Բնի լիբանն, եւ զեսու, եւ ազո երկուսուան կրն է սնա սնի, եւ արմայ, եւ սնուս պոպուկուս եւ բոզմայ: Կրն սնդ եւ փիք, եւ վագիք: Եւ սար աշխարհին գարեից կնդ պալեմ պղտու իրեանց:

Քառասուներկրորդ՝ Ճնասան է, լինի կալմ Սիկիթոյ միջն շտմանայ կրկրն է Եւ է ճնասան թիգրանի գաշու սարածուր Եւ կն ր նմա, սպա բան եւ ինն, յորտ մինն մարտիկը կն Եւ սնին ճնք լիբան եւ զեսու բազում: Կրն է ճնասա աշխարհին՝ գունանկի, եւ Տարիբուկ, եւ բոնկերի, եւ կտորման, եւ սուկու: Բնի եւ ճրն, եւ մուշ, եւ սրամարց շատ, քրքում սնուս: Կրն սնդ ապրիլում շատ եւ ազիւ, գան որոյ եւ թնակի թրուսուար, կերպատար, Տարուար, ընկեց, որոյ արքայ կոչ ճեմազոց, որ ճար բազան Սիբոյ առ սնուանայ կրկրու:

Քառասունչորսորդ՝ Սիկուարոս, առ կր կալմ ճնուս միջն շտմանայ կրկրն յորտ թնակուս կն սպր ճից: Բնի եւ լիբան եւ զեսու բազում: Բայց սնուս լանու-նայ կրկրն, որ ինչ պոպուս՝ սնուսուանի կն, զպակ սնուանայ, մարգակը, կր-սաննուար, կրկրիք, վնշանիք, փոկուանք, միշտպատուանք, կրանար, կրամարտ, սնդուր:

Եւս կառուկան բանայն սիկիւլ եւ կառուիրն խաւից եւ սնա կամիմ զպի զեսու կառուանայ մզնուպոց սուսալիբանայ սուսանկարտ ապարիգանեմ դիսուարեանք:

Վասն դիտորեան Կրնաչափաց

Ապարիգն ճէ բոյլ է	Ազոն է ապարիգ է
Քայլ 2 սան է	Էսա Գարիք՝ ապարիգն ճեմ բոյլ է
Սան փճ մասն է	Ազոն Թ բոյլ է Էրասան՝ 9 ճից:

Ի Գուն է Կարն Կ մզն:
Ի Կուն է Փապարոս՝ ճ:
 Անտ է Կարեմոս՝ 9,
 Անտ է Կրկն՝ ճ,
 Անտ լիմախոս՝ Թ,
 Անտ է Գունարոս՝ ճԹ:

Ի Գուն է Խոխեան՝ ճ:
 Անտ է Գանակ շունասան՝ ճԹ,
 Անտ է Տարեմ՝ ՅԸ,
 Անտ լիկոս՝ ճ,
 Անտ է Բարոս՝ ճԹ,
 Անտ է ճայն Գարսանեան Թ:

Անտ լիկոս՝ Թ,
 Անտ է Կառուսապարիս՝ ճԹ,
 Անտ է Լամ՝ 9:
Ի Գուն է Կար՝ ճ:
 Անտ է Տարեմոս՝ Թ,
 Անտ լիկոս՝ ճԹ,
 Անտ լիմախոս՝ Թ,
 Անտ է Գունարոս՝ ճԹ,
 Անտ է Թարոս լեմ՝ 9,
 Անտ է Երասուղ՝ ճ:
Ի Գուն է Թեղիան՝ Կ:
 Անտ է Գարսոս՝ ճԹ,
 Անտ է ճայն Կասից՝ 9:

Ի Գանակ է Կուն՝ ճԹ:
 Անտ է Սարիք՝ ճԹ,
 Անտ յերեմոս՝ ճԹ:
Ի Խոխեան լիմախոս՝ Կ:
 Անտ է Վարդանիկոս՝ ճ,
 Անտ է Փայտակարան՝ Կ,
 Անտ է ճայն Կասից՝ Կ:
Ի Գուն է Կար՝ Կ:
 Անտ է Կառուկոչ ճԹ,
 Անտ է Տարեմ՝ ճԹ,
 Անտ է Լանարիկոս ճԹ,
 Անտ է Գարսոս ճ:

Յերասուղն լիկոսուար Էալա Ե:
 Անտ է Փնկապարիս՝ Թ,
 Անտ է Տարիպարիս՝ ՅԹ,
 Անտ լիկոսիկ՝ ԹԵ,
 Անտ է Տեղիան՝ Թ,
 Անտ լիկոսուան՝ Թ,
 Կառուկոչ Կրնաչափա:

[ԲԱՆ Ե]

ԵՊՈՒԿԱՆՈՒ ԱՍՈՒՏԵԱԼ

Փառանկան օրց Գառնի, որ Բազարեայ լիկոսանիքս, Երասուանք՝ սնուս-նայն, այս իմաստանք, գրանոց կազմեաց է Գնեանայ Փրգպարեմ Ճաղվուց զամենայն գիրս, որ է վերայ կրիք:

Գրեւ թուրք շտմարեայնի զամենայն Բազարոս կրիք եւ զիմանս, որ ընդ Անտը իւրով, զի սասնցն կնա զամենայն գիրս, որ է վերս կրիք Կ՝ խաւարոց, Լարարաց, իմաստարոց, ընշուց, պոպուարոց, եւ որ այլ գիրք իցն որ պէտք: Տարեկան եւ ժողովան Եւրք Բազարոս, որում զգրանոց Տառանցուկ Կր, եւ Լու-Բանի գիրք Ճաղվուց կան է քրանոցի Եւ Խաւ 9 լիբոյն՝ ՏԳ (44500) Ա սակն կամ պակաս: Բայց լուս, թէ սասնի գիրք գն յերիքն յՅրոպուարոց, է ճողուց, եւ է Գարիք, եւ Եղմաչուց: Այլ է է Էրասուանի՝ գոս գիրք սասուանիցն, մարգարե-կանք, որ պոպուս կան աշխարհի, եւ կան աշխարհագրութեան, եւ կան աննայն Տառարի գրութեան եւ վարդպետութեան: Արց, կն Լանդ Բուի թում Բազարութեանց, սասուս առ սնուսի, որ լիբուսալեմ վարդպետան կն, զի եւ զպետիք զիցն է թում բարեկաշտութեան քրանոցիք:

Տալեմ զրեայ Բազարոս Բալմ արեանի զայս.
 Բազարոս Գառնվ վարդպետաց Լիբոց, յոյմ իւրոյ:
 Գրանոց իմ կազմեմ, բազում գրեան ժողովուց լաննայն սպոյց՝ է կերք կնդ: Բայց լանդ, թէ գն առ ձեզ գիրք մարգարեանից, եւ զայն Տարեկանայն սասնց Կարանկու քանկաչեայ քրեք ձեզ, զի սասնցն ինն պատուս, գան ո՛չ թնուսեան

և շարժութեան, զի չեմ ազգային իրաց խնայք, այլ Հասարակ: Եւ ժամանակ ազգի խնայքն գրաս, և որ վարձեացն ի մեծն առ մեղ լնայ ի բարեկամութիւնն ճիշտցն, որ Անարիտ Նարին գեղը աշխարհ գիտանք և բազում ի մեր աշխարհս վաճառեաց, զոր բազում սպանդ գնեալ իմ, խորաշնորհք սոս բանի ոսկի ստեղծ քրիստոսի և զանգուն ինչ իրար գործանելք, զվերաբար յնկնել, զներկ զգեացք, բազում ընկիր պատա սարկանելք: Այժմ սեզան ոսկի կազմող ճ (100) առաւանա կտորք, փոխեակ սեզանայ ի մեր Անարիտս, ստորեք բազում ընկիր և սպասուարս տեղացաւ այդոյնք: Եւ զայս գրասուութիւնս տարաք մեզ, զի գիտաւորք, թէ ժամանակային և բարեպաշտութեան գործակա խնայքն:

Քուզթ ասորեացն, ընծայք՝ Եմանակու:

Եւ ետաք ընկալալ գՔուզթն և քրեմայն, զոր ստորեաց, տեսնալ սարսն եզն յայժ, և ստանք յազգայնայ գիտն արքայն՝ ոսկի գրով գրեալ, ստորեք[ի]ն] գիրք: Ի՞նչ որ յայտնի գրասեալստ ստորեքին և չԸ՛ի մտակոք:

Իսկ Քուզարն ընկալալ և յանայ ի նոսա, ոչ կարցն ընկանուք, ժամ զի գիրք երբեքն էր և բան երբեքն:

Ք. Քուզթ Նարիտարի գրել արեմակ զայս.

Քուզար Փառզմեա, վարդապետաց բարեպաշտայ որ յերուսաղէմ, յայժ խնայք Մանել մանկուց և արքր իջեալ զի տարու մեղ երկրանայ: Ետեղեւ և որ ի մեծն առ մեղ ստորեացն գրեաւս, զի մեր ոչ կարացեալ ընկեակ ոչ ինչ տարու լինելն մեզ: Այլ սրեանք արքրք Քարզմեադէս ստացել մեզ, որ յերուսաղէմսն Հասակի, և նարախ երբեքն, և Տղեմեակն լեզուս վարձել և յերուսաղէմ մտաւր:

Ճաշմամ չԸ արս Քարզմեան երբեքն ընտրեալ վարդապետաց Տրէթ, ստորեքին բոս արեմակից զոր արքրին Մովսէս, յարժամ էլ ի լեւն Տրամեան Տիւակ, որպէս ստաց: Աս ընդ ընդ արս եմանակուն, և էլ ի լեւն:

Եւ ետաք գժասու անկա, զի մէ ինչ Տակապետութիւն լինելք ի մագդոնքանեւ, առ ՋԸ ար ի ընկել և յակաւս ի թիւս Բ որ ինչ շԲ, բոս ունի արեմակի Ասորեացն սարս, որ Քարզմեակցն զինն Կասակեացն, Բ Փարսն կզուց, զվեյսիսիման Աղեկանայք քաղաքն, ստացա շԸ, որ լինել Բ Բ պիկեմ՝ ԱՅ, Բ, Բ, արքրեակց յայտել մինչև յերկուս: Եւ երկուս ԱՂ Կասակն Հանեալ և անցուցաւ յանկ իսր յայտարանս Փառզմեա Քուզարտի, և ընդ նմա ընկեալ: Եւ Բ Բ և անկորն, զի մէ կարացն խորնէ ընդ միմեանս այլ ստանք իրաց գրասութեան: Եւ անպէս Քարզմեակցն Բ Բ ի սեմանկ, և Բ խնկեակն ընդ նոսա արեմակի ի պատասարութիւն ետաք՝ գտարասակց գարման ետաք ժաման փոքով գրել:

Եւ սեմանկ կրեակն լինեաց, և պատասխան ի կազմողն ոչ կողք, ոչ կողք, ոչ վերտա, ի մեղաւով: Եւ սպաւոլ արգելեաց ընդ փակով յայնք՝ ընդելու, մինչև Քարզմեակցն վտարեակուն: Բ Բ զայց գիր գրեալ, սկանդ յերարտայ և կտարտուց յայտնի նապին գիրքն ստին Բ զայնք, և Բ յերբարք, ևս սպաւոլ զայն կնկայ մի մի գիրք, յՃ Քարզմեակցն: Ի՞նչ յայտնի ստորեքն, և չԸ՛ի մտակոք:

Եւ յարժամ նոսա Քուզարտի ի բարձր յայտու, և ԱՂ ընկերացող ստանք նոսա նոսան, Կարման անկով և ԱՂ գրելն միտանք միմեանց գուտար: Եւ Հասարակ բոս երբուրցար՝ սոսթ անկով վերայնէք արեմակն Եւ մեղ ընկերեաց սպղնք ստանկեացն միտ գնեալ Քուզարտն, ոչ գտաւ անկնկէքը երկրայութիւն, այլ Կասակց արեմակեաց գրով: Անկու և որ յակելն բան՝ միտանք գտաւ անկնկեաց, և որ ի բաց Հասակ՝ անկնկեաց ներգուցել, և որ Հանքն գրանկ՝ պետա ինչ ոչ անկ, և որ զար յակելն՝ կարի գրասութիւն: Այլ ճ Կասակցն սոսթ արեմակն, Կարման կնկու, կարելի, միտելու, իրիմարայալսաւ, որ Քարզմեակ, ԿՏ՛Ե, կարգայն ա ընդ, և յար ինչն, «Ճայնի ազգայնց» ոչ կարց յերբուրց:

կնկուց: Տեսանեա որպէս պահաւ էր բանք: Իսկ 2 յայնքն Քայնի ազգայնց, և սպասուցն գրեալ:

Քոր յայտն արարել և ժամանակային Քարզմեակցն, թէ որպէ՛ս, և յորմ՝ մտանակն, և լինչ պատասխան Քարզմեակցն, Արիզաս, Միմարոս, և Քիզարթաս, և Ս, Նորք Քարզմեակցն:

Ի՞նչ ամբ Անարիտար Արիզաս Քարզմեակցն: Երեկեաց Անի յնկարտես ընկերանոս անք ճԸ, և ի չԸ ինչ ընկերակ՝ Ան ճԸ Անարիտես պատասխանեալստ ճԸ, և կնկուց գամեակն յեղել, որ ընդ իր իշխանութեան, և խնայքն ի ետանակ Տարա յեղելութեան մարմնի իրար: Եւ ետաք բազում Տարա Տարեալ ոչ կարացն ազգի, և ի նմանէ նարտանայն, որպէս և զիր նարտանայն գրեալ, և գարտեսու ետաք՝ անբարտանութիւն: Եւ ժամ սարին իրոց ի գրասուակ գրասուակցն զեմ արարել երկու յերկրն Նարտանայն, սեպեալ յԱնարիտ քաղաք, սեպեալն ընդ Տրամեան և ընդ Փիւնիկիակ, և զա ի Փարսուակ, որ Ըրտասան է, իսկ նեւ ամբ սեպեալն երեսուակցն Տոյալիակ և յանտեակ քաղաքն, զոր կարմեակց Տրտա արքի վաճարեալս: Եւ գտանէ գրագրն յատեալ և գամեակն արեւել, թայց ի ստակ Տասնապետցն և ի փարքի կնկարեացն Անարիտ: յոր գարնակն արեւելորն, յարժամ Փրիկն ի լեւնէն Յիբիակցն մերեալ, և այլ ստան ինչ ստանք ի կազմակ Մովսէս, և է մագդոնեացք ի նկնի իսկ իրքն Տար ինչ՝ անցուցել ինչ մինչև ի մտանակս Մարմնա նարտեակար և Կասակեակարն Քուզարտի, իրքն ստացար յայդոք:

Իսկ Անարիտես լինեաց զքաղաքն թայց ի ստանելն, և զԱրիզաս ի Տրամեակց, որ էր ար սանք, կացոց զիս ի վերս արժոյն ընկնին: Եւ գիտ նոսան քաղաքն ընք ի Քուզարտեակն սեման, որպէս կնկուց: Արիզակն Անարիտես, կայնպէ՛ս կնկուց: Անք զարք:

Արիզաս շրջեով ընդ երեսուղէմ տեսուեր զայնկերա արեւելորաց ստորեքն ճաղկելն Հասարակ գործն Ետաք յեղելութեան, զի գարմակ Անի ի Փարսուակն յերուսաղէմ: ՃԸ յայտն յայն կուրն երեսուղէմ ի Տասնապետցն, ջրատակ անոս ի զրտակ գնու ի թաղաքն և ընկելի յայնիսա Նարզմեակուն, և զինի սեպեակն գարման յերուսաղէմ, Ետաք ճեմանեա զարեւել:

Իսկ Արիզաս զպղագայն ի մաի իր, գարմեակց ի վերայ սրանէն Հասարակ, և նոս անկա մտանակն խնայքը զինքն Բրիտուն, և յայտն յայն գրասութեան ընկել ի Տրամեակցն էր զերեւակցն արտակ սպասուարս ստանալ և յարժամ յերտասակն, և ի կանկես ի մեղ արտատուէ ի բաց կուց, այլ զար Հանակայց գնեմակն զարգարցար ընկերացն այն պարագլոր: Եւսկ մագդոնեացն յրտատուց զար Հանակայց յայնքմեակուն ոչ կարեին տարել, այլ ստակ սեմանակար յայնքեակուն Համարարն Կասակայն Երտատութեան, սոսթ զտարս գրասութիւն, իրքն այնպէս անարտատուց, անկնկեմ ոչ կուրն արել:

Ապա մեթրիմն զիս յնկարեացն, և ևս գտանեալս ի միտա իր, իրքն անկեալ ի նոսակն, ի նարտան սեպեակութեան գրասութեան կնկուց, և զինտան արեւելոյ մտակ ընդ Տրամեակ արեւելոյ, և իրփասուլ զինն անկեալ յայնքն յայտան Տրամեակուն: Եւ ստակ յովակարութեան Քարզմեակցն, յարժամ ճեմակ ստանկնէն չԸն Կասակարեակցն արար ոչ զուարմանութեան գնու կրեալս, որպէս որ ի կարացել միտել զ՛ ինչ գիտարմանութիւն, որ ժամ Բրիտանոս ստացեալ է ի Մարք Գիս:

Արի ալ ի Քարզմեակցն:

Տես Արիզաս և Քարզմեակցն Ետաք, ի՞նչ ամբ Անարիտեակ, Անարիտես Քարզուցա, սպա՛ Կասակեա, սպա՛ Գերթիսակ, և Միքիանես: Բ արա յարաւ Միմարոս Մամա:

Հանձնարար էր նա քննարկել Լեհիզագան, իրաց կորստանելին չհարտարգան անարժանիան որպես գործարար: Բայց ինչի թաղարար ոչ անկեղ գու՛: Հեռանայր յարժանու կոս մինչև ի գուսուս Եկեղէն, տեղի աղանայ յոսի այնորիկ:

Ը ղ քանիք բազումք կն ի խորճոցին, անոր զինի կորս զնայնի, մանաւանդ աղանքն Արեւոյն կողմանցն, որք առանկ ճրամանկատարք Տաղոյն լինելին վասն աշխարհին խրճանց խաղաղական մնայոյ: Որք ի յորս կրեց կրքմն ընդ թաղարարին լինելով յորոց և խոցեալ լինի թաղարարն, որպէս թէ յանգեալ ուստը զիսովս գրասանայ նման և կնկու յարտարարն՝ զնի ի մարինս անկա ինչ զիրարարեալ: Տարոց մտակտ սենկեղանն այն պատեղ զվերս կորս, և տեսեալ զի ոչ մտանել նմա ի վերն՝ արրուցանել զն ժամս և վախճանել, որ յետոյ յայտնի լակ կն ի նորին խորճոցանցն:

Ը ղ բարկեալ տարան զնա ի Քորցոսի արմատապառ զնայնի զպաղար, յորում լինայ յորիք սոճեալանք, և զունկ զունկ շահերմանք զպաղար զարարելով:

Ը ղ վաշտ զարացն առաք և անոր վառեալք զնորս և կշանկար:

Ը ղ անոր զպաղարացն ևայն առտուսարմանքն և բարձրեալ խնկոց:

Ը ղ անոր առաք և անոր բարկեալք և սրկիկք, ընտանիք և բազումք յորոցն նորս Հեռանկ անկեալ:

Ը ղ զինի զպաղարացն քոզք և առաք որոցոց, և կուսանք որդաւաց, թոչ գայլ սմնեանք սամիկան որ կրթային զնա անթիւ բազումքանք:

Ը ղ աղան Կանայք ի տեղին, արտաւայ աղանք թաղարարական ի բարանց կնկաց, և ի վերայ աղանքի արկեալ, յորում կնկու զպնկն պատուական, զանուստա զպատարացն, զմեծ վառանկարն:

Ը ղ առեալ թաղարեալ զնա ի տեղաց արտուսանայ մեկին Գրիգորի, զոր պարտեալ անուսեալք իր պարտեղ:

Ը ղ կանտեղին զոր կատարան նորս տեղի ամ լամել, զոր յանն արտաւայ կայնկեղանքն վեղը՝ զնայնին:

Տրգուս թաղարեալ ամս ՄԸ, և ապա կատարեալ ի նայր և լնրքի և ի նայնի Սուրբ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մանթաղարմայնները Կանգալտարներն կերկայաքնելու ենք Տորոսը գրի աշխարհար Քարգանտաթանը կից: Այստեղ կերկայաքնելու նյութը ավելի չափվածային թնայիլ է:

Քնարք Ա, Բ, Գ, Ե Բան— միավորները անբաղարմայն, իսկ Գ-ի վերջին մասը՝ բազմուս են նայրեն Կանայն թղջա ևնայորք, որք անբաղարմայն յուր է անեւում յուստայն մեծանշանոթմայն և նմանապարմայն՝ զնայրական մանրաման մանթաղարմայններով: Քնարքը կզվուս ճրատարմայններից են, բայց մանանկայնից կնայրմայնմայն, պատմագրված բաները բազմուս, անբաղարմ: Բնականները մեծանաւով են աղանք: Քողովմանքին բանաւորս կշանի փոխարեն զնում ենք և կշանք:

Գ միավորը վերքել ենք Անտիստ Տիրակապոս Վասանկարմայնից (1944 թ.), Զ միավորը՝ Քաղվազկոցն (1851 թ.):

ԲԱՆ Ա

1. Մովսէսի կողմնացոյլ և կնկարնայ [անացեալ Գիտ մամուսուպնել ի սկզբանէ մինչև սա մեկ]

«Ազամ նախատեղան բաներից մինչև շտապանկարման բայր վերջում են Մովսէս կողմնացոյլ «Մայր Պատմութեան առանց գրի Գ զնից, կնրոյալ «Ճաղար նայն» չափար, իսկ խորագրի վերջին մասը Ե զնից է բազմուս:

Սկզբում է «Ազամ նախատեղան, ան կնկարն ամս ՄԸ մասի զնեթ, Ե կնկարն ամս Զ մինչև ևՆ ամս Մաղապալայի»: Տարբարված մասը կողմնացոյլ մաս չու: Գրանց կնկարներ Անգրան և:

Անգրանի մամանկարմայններ սկզբում անկեղ է կանայնաների վկայութեան կն և կնկարագրական կողմնացոյլ «Պատմութեան Ա գրքում բազմուս է միայն վկայութեանները, իսկ յորոքը գրքում ընդի կերպար միայն» մեկնաթղթաներով:

Վերականգնիկներ Անգրանի մամանկարմայնի սկզբը, որ արտաւայ կն ՎՄովսէսի կողմնացոյլ և Անգրանի մամանկարմայնի սկզբի չափանշանագրանքի:

«Ազամ նախատեղան, ան կնկարն ամս ՄԸ մասի զնեթ, Ե կնկարն ամս Զ մինչև, ի ևՆ ամս Մաղապալայի»:

Սկզբ կնկարն ամս ՄԸ մասի զնեթ, Ե կնկարն ամս ԶԷ մինչև ի Ի ամս կնկարն: Սա (կնկար) կնկարն ամս ևՂ մասի զնայնին: Ե կնկարն ամս ՄԸ մինչև ի ԹԳ ամս Մաղապալայի:

Կայինան կնկարն ամս ևՂ մասի զնայնուրի: Ե կնկարն ամս ԶԵ մինչև ԶԸ ամս կնկարն:

ԾԱՆԵՐ(Ի) ՓՈՎԱՆԱԿԱԳՐԻ

Ան Մոզեսին է ամբս գործեցու խորանն
 Արթուր զիս (Գրեթեան Ժաննա, ոչ ի Մեզլապոյն)
 Չժամփոփմը ասն թէ կարի նշանաւոր էր գործութեամբ, մինչև Համեմատել Հերակղբ
 գործին :

Ան Սոզոմոսին Հոմերոս պիտի անաչէր, եւ է՛ւ ան կատարեաց զինքն ասանքի
 երեսպէմին : Եւ առ ամբս անցի չՀոմերոս եւ զհերոսն պատմէ լիս :

Չարժամայ է ամեն Սիդոս վերցուց երկին, եւ Վոլոզիքի Ազնապար որդի Սերնայս
 անաչէր :

Ի Չոլիմփոսն Ա ամեն Յունաց պիտիպանս կարգեցաւ :

Ան Անդրոսս եւ Պոզոս կինեարց ի Հերակղեցն Ճարգարեացաւ :

Եղիւհեանի Եղզեոս (Պապարտան) մինչ Տրիպոզովանս՝ զարե՛ւ ասէ Փիզոք[որոս]
 երկայն Եսուս շրջել, եւ ջորեան քաշելու : Եւ կարծել թէ Քառիս աս իր խան, քանզի
 եւ անն այնպիսի ինն էր :

ՆԱԿԻՓԱՆՈՒ

Բէզոս Պապարտեաց անեանչ Ասորեստանեաց ասո ԿՐ, քայց ի Նեղիտց :
 Բէզոս յոմարե՛ն Գիսո, Հայերն՝ Արամուզ, պարսիկն՝՝ Որմիզո :
 Չժամբրտայ ընթ առաջակէ յայտն, որ ուրի վերտա, եւ զի՛տ երկրին Հարթէ զաս
 ջրեղեղեացն, եւ զխարթովն կորոզել եւ պարտել :

Ի Ան ամի Շամբրտայ, Արրա՛ւանոս ետ, սկիպրն եմ յարեղեղին :

Տարեղ ըստ Արտուշեաց Ա ամ եւ

Պերանս ի Պարսից վերայ զարշառնողով կզն եւ զՊարթոսն զիտեփեաց : Եւ ինքն աչ
 կնն արար զեղեղի ի որ ալլընեացուներ զանխապն զիջավն, մինչև քարտեղ Շամարն :
 Չարե՛ւ Գրեթեոս աս խորան ժամանկ, եւ զերնն ժամանակըր առնմբըր զն :

Ամբիթով ի Քրոսեցիք թագաւորեաց զարե՛ւ ի միսի զայ՝՝ մին Հին Հարկանեւ, եւ
 զբալթիմ զոկեղեցուսանչ : քանզի կնն արար անց յաւաքին :

(Ան) Մկրտիմեաց Պապարտութեամբ Պելագոսս՝ թերևս ին ինն էր երոց, ստացուած
 կնոս արար : Իսկ Պաղլեփատոս աս, թէ Կոս, էր Քաղկեդոնի Տրիպլասանն :

Գլազարն իրն, որ կարծեցուցանել, թէ պատկերս քարտուս ասնիւր, քանզի կոս
 զոստ պատկերցու ի միևեանց զտոտեր, զի աչքն կնն գործուց յաստեկնն : Եւ պատմ
 Պաղլեփատոս, ի՞նչ որպէս Հանդերն որպէս իւրովն (Ի) Կարտիսի զիսէ կարեւր փախել
 ի Եփեսոս, եւ զասն զտանկայ պատասխարնս փոխանտեանն, Շամարեաց Քանդեր :

Գլազարն Քրոսից, որ զերկաթն զայց ինացուս, անաչուր : Եւ զվերջեաց զհիւրելի
 ունեին Պելագոսին պատմէ, թէ անեմաբնի ալիփրոսու էր :

Ան Ինննոս, Պապարտութեամբ Ասորեստանեաց Սելուցուացոց կզոք վնասասեկորոց
 Հարտաթինն, ըստ որում Պապարտին վնասասեկորոց Թերկաթի՝ ամս ճ՛՛ւ լծ՛՛ երոց
 Հարտաթինն՝՝ Լիպիւթն Պապարտին ամս ճ՛՛ Ներպապուցոց Պապարտու Հոմիս՝ ի
 զել լ ստանալն զմոլտիս եւ զկարգուս, զի երկնին արար ի ժամանակն՝՝ ստ լողուցան
 Եղիպտոսի Եփեսոսութեամբ ինչև Սելուցուաց :

Փրօքոսս ըստ անանց, Շամարեաց Նեմանկն ի խոց ուղիտիսու եւ շրջել ընդ արտ,
 Հանդերն Սելուսու թերթն իւրովն փախուցուց ի Մարտուկն, որ սպանտեան կամեր

զնա], եւ զիպեցու Եսու, որպէս Եշանանն իսյ էր : Իսկ Պաղլեփատոս աս թէ գրեանկն,
 որ ապրեցայ զիս, իսյ կուիր :

[Արիթիփոսն աս Պապարտութեամբ Արտուշտի Համարե զիտաստեանն, ըստ
 եւ Եփեսոսեաց Եղիքի թագաւոր] Սելուցուս, որ Փարսուկն կուիր, գրեմուց զՆԵՐ
 զիսու, յաչգուկերայ փախեաւ :

Կան Վանիթիգեաց ստանտեմութեան՝ Տրոպոս Հարեք Վանիթիգե եւ Տակապոց
 անաթաք կննինն, որպէս պատմէ Փանդոկոս : Ապա արեմն զոր եւ աստուպերն գլտիթիսինն,
 որ իրեն զարծուց ինն իսու բանս կարեաւոր :

Ամենացոց Պապարտուս արեման յափշտակութեան իր յկարեան Մազապուց
 Պապարտի, որպէս էր շուն մի յաբնազմ Կերպրոս, զոր Պրիթիսու սպան, կննու ի կնն
 ստանտեմութեան Քեանու Հանդերն : Եւ զթեանն ապրեցուց, որ մերն էր յապտիսանն,
 պատանուս Հերակղի : Իսկ զան յայտի փոսկերն ի գոնից կնն [կարեր : Եւ
 պատմ] էլ զայս Փիզոքորոս կերպրոզով ասմբիջովն :

Եւ Սրիես Քրակաթի, որ աչուկերս Մուսո եւ Սեպոս էր, աս որովք Պարթերանն
 Սիդոսս պետեւ անաչել :

Ան Կառնիտեաց Պապարտուս ինչայցն եւ զպալ[թիս]ցն [կո]ինն : Ելուցուց
 Քեանացոց Նեմուպն էնն, որպէս պատմէ Պաղլեփատոս յառաքեալ ասմբիջովն :

Միտասարտի իրն, զոր Փիզոքորոս պատմէ կերպրոզով ասմբիջովն, թէ Միտասարտս
 ստան զխալիպադոս ոմն] էր՝՝ սնապորտն եւ իտաոս բարձրիք, զի Միտոս ի կոսի
 սպանուս ի վերայ Մարտուկ զիմեր, զոր սպանն Ամենացոց, եւ ընդկարտն յալթիսն,
 պարսից, զորքան ասար վնասիթիկեցին : Ինչպէս էր Տալոսս եւ անեմեկուն յալթիս
 թերևս եւ Ճարոս գրեաւու, եւ յալթիսու Տարտին եւ զիտաստեաց որքան ապրեցուցանել
 ի պատկազմին անթրիկոյ : Եւ զան սոցն իրոց վնայ էինն Անասուացն :

Ամենայնքն սկսանին եւ շորս զիս ի կերպրանկն, քանզի յառայ ճ՛՛ զրով զարեմն :

Պարսից թագաւոր

Ա Պրոսոս : Ի Կամբիզուս Պապարտին Մազեք կարոք՝ ամս է : Ան ստարց սկսան
 զՆոր պաշտել Պարսիք, որ իբրս յերեսպովն ի Սակարայիս : Եւ ստան ի՞նչպէս փոխե
 ցաւ, զի եւ ստան ժողին Աթալիշտայ կուր :

Ան Արտուշտի թափ զիս Եսթիբոս իրն, որ ի Հընկէ պատմի, թէ նայն իրէ, որ ստ
 երարցեցին Արտուշտին ստանալն, եւ ըստ Իսթանաեկոց թագաւորութեան՝ Արտուշտ կուր
 Նեմեք Արտուշտի, ստակուցի պետ Արտուշտի արարի, արեմակուց կանկն զրոպով
 երեսպուց, եւ ասէ զպարսիսան, եւ կտարով զարեմն Ա՛՛ ամի Նարին Արտուշտեանն Արտա
 շտի : Ան Գարեշտի կորթի, որոս պատանուս Պապարտութեան Պարսից եւ Մազոս,
 Քառիպեաց, եւ Ասորոց, եւ Քաց, եւ աչ ընդուն ապաց՝ Սակեդոնեան Արեղեստեարոս,
 եւ միանեման կուցս զՊապարտութեան :

Ի Գարեշտի Արտուշտի Քառիպեաց Պապարտութեան ի Պարթևս փոխեցու ի Սերոքի,
 Եկերոքի ուղիտիսանին : Եւ Պարթևց ի Մակեդոնացոց ապատմեցինն, եւ ի նոցան
 Պապարտեաց Արշակ Քառ, որպէս կուցս զՊապարտութեան ամս ՆԵԲ, մինչև յարտ
 Արտուշտի :

Յուստոս Գոմարիթիստո կայար : Ի ամիսս յայն ի արարի պատուարի եւ զփերթուարի,
 զի յառայ է՛ ամիս էր արարն, եւ եւ զկարեմագործնն ի Հինոցն յիննաց : Նայն եւ
 զԳեղոյնարին եւս Ասորսի՝ փոչուղեմ եւ ինչեղեմ յաւաքն :

Իսկ Տալուցոս Տրիպոս Համեմալեաց Պապարտ, արեմակ ի կեր ցերթեան, եւ զտիկ

Այն որ Քարգանդաբլամը գրառեցնում է 20-րդ (5-րդ առջի) միևն 32 (տասնը Վերջի 2 առի) էջեր:

13. «Նիդերլանդացի Վան ժամանակաց, որ ենեցու եւ ի մէջ Վարկան»: (Վերնադիրը Վերջին ենք քանից: քանի որ քնագիրը կարած է):

14. Այսուց աւարտում է կարտաւը:

15. Մտնում:

16. զետույզ

17. Աւարտում է հիշեցորդը զգու (13ր) և սեղան:

«Վերջերայ, Զի երան ժամանակ, որպէս և առաջ ի ճարարութիւնս սպանացն ստաւորոր սինդիկ, որ յառաջագոյն ի կորսել ստի Վարք ինչանց Հրիքի ինչին ստաւորոր սինդիկս ի վերայ իրեանց: Ենի ի վերայ եղաց Քաղաքի ի Շեխառաց առաջին Հերովզուս:

18. «Տասներորդ, Վան քա՛նանայտեանի Հրիք, որ յաւորս եղաց ուսոյց Տէրն, «Անայն ինչ Գրք Մտրք մասն Փրչին ժերայ (18ր):

19. Այսուց վերանում է թղթմարը՝ զպիտ լավարում (19ր):

20. Լարոց չազմարը մի գլխից. «Ներքառաներորդ» «Պատմութիւն մասն Քաղաքի Ուրշայն» «Յուսա Ռամա առաջի վրայուն...» (էջ 22 ա):

Յրանով աւարտում են Առաջին գործընթացի կատարված չազմարները: Երկուց զգործին:

20. «Տասներորդ, Ե՛լի որպէս Արքայաց, որ եւ ինչ է Հերովզու Տալանայ զանաքանայն, նոյն ժաման Նախն ենս զառաստանը Աստուծայ (20ր):

21. «Մասնակերորդ Վան Քաղաք Տարրերցոյցի» (էջ 32 ա):

22. «Ենթերորդ, Վան զպրովան ենեցու Գրխատի, որ կարծայ նրն Ե՛լ ոչ միարանն անարանիքն միևնայն:

23. «Ենթերորդ, Վան ժամանակաց Փրչատան» (էջ 18ր):

ԱՆՔ

ՄԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ

Հազիվովոր չազմած է նվազեցու կեսարացու ժամանակագրութունից (Գ գար), որն Նախին Քարգանդաբլանը կատարված է 3-րդ դարում: Նույն դարից է նաև Հերովզուսի (340-420) լատիներեն Քարգանդաբլանը, որն իր վերջին Քարգանդաբլանը գրեց է Նախին Քարգանդաբլանը: Բանն այն է, որ Հերովզուսը ոչ լավ Քարգանդաբլան էր նաև, այն յորհին՝ յալկանավով ուղիք պատմական ասանդից ի բանից յալոց-արևմտան Նեղիսկաց:

Նվազեցու ժամանակագրութունը կազմված է երկու մասից, ընդ որում երկրորդ առաջին մասը աղյուսակային շատապատման է: Նվազեցու Նախին Առաջինը պահվում է Մառաշի սեփան Մասնակագրութունում, 1904 Տամարի անկ: Վերջին Քերթի կորստան պատճառով բացակայում է հիշատակարանը, ուստի անհայտ են դրոշմային Նախանակարանը: Սակայն 73ր էլում պահպանված կեսարացուց, որն մյուս կարգով ենք «Տէլիք Զրիքը կիսի՛նդիկիկիկիկ» շարքը ճանաչարարուն, ապացույց է, որ այն գրված է մի դարում, և պատմական է Զրիքը Քաղաքի կաթողիկոսին (1113-1166 թթ.):

Նախագիրն անի 24x16 սենտիմետր ճաղագրմյա 90 Քերթի, Պրոպիերը (Ա-Բ)

տասներկու Քերթանց են, առաջին և վերջին Քերթիք առաջին լուսանկարի պահպանված: Այժմ է և զ պրոպիերից պահպանվել է յարսպուն, ինչ է-հո՞ 30 Քերթի: Պահպանված է 18-(8+8+2) Քերթի, Նախագիրն սկզբից պահու չէ: Ամբողջում է Արաշուսի ԱՅՏԲ (2319) Քվականով, նվազեցու «Քրտիկոս» Նախան է միևն Արաշուսի «ՍՅՆԻ» (2342) Քանունակին կատանակարանի Քվականը («Քրտիկոս»: էջ 374): Նախագիրը պահպանող պատմական Նախը սեղանվորում է մեկ էլում: Ուրեմն նախագիր վերջից պահպանում է 1 Քերթի, (չորսրք միասին՝ 12 Քերթի): Վերջին Քերթիք խնամախոսության Քանում են, առաջին լուսանկարներից՝ նաև կատարված, սեղանակ ճաղագրված թղթով:

Նախագիրը գրված է Վնուս գրչի Անարով լավ ճշտակով, փայլուն ճաղագրով մյուս, ընտելի: Տասուկ և զարդարանակներ յալոցարով, միասուց գրութունը: Պատարարել է սե և կարմիր Քանար՝ խորագրերի նամար: Վերջիններս ելվում են նաև առաջին լուսանկարներում: Միասուց գրութունն 26 առաջ՝ քառակուսաների մեջ գրվելով՝ ստանալովում է 20 առի չալո՞ր՝ գրի մտերություն Նախին: Նախագիրը սրբազանում է գրչի Անարով (գրագրություն և լուսանկարում):

Այսպիսի միևնակում նախագիրը Նախանում է Կերոց գրչի Պաշտասուց (1727-1812) մաս, որից կատարվում է լատիներեն Քարգանդաբլան: Այնուհետև Նախին Քանար, որտեղից կատարված լատիներեն Քարգանդաբլան, հիշեցորդը գործում Հերովզուսի կատարած լատիներեն Քարգանդաբլան, Նախանին Քանարից պահպանված առաջինին Նախաններին, ինչպես նաև նվազեցուց պատմում նայ Նեղիսկային, Մասնակարանի Մովսէս Անեցու, Մասնակարան Առաջինի, և Տասար Քալմա Արքունու երկերի պատարարումը, (Նախանայն բացակա Նախանները (բացակայելով) Վնուսիցի Միխիթարյանները 1818 Քվականին նվազեցուց երկր լատիներեն մանրամասն մանրամասնություններով Շրատարակների երկու մասով, «Նուսիքի Քամիկից կեսարացուց ժամանակակիցից երկուսուսուց ի Նախին Քարգանդաբլանի էջերը ի լույս թողարկել է նաև որոշ Քարգանդաբլան ժերայ Քարգանդաբլանի լատիներ յարքան, աշխատանքներում շ. Միլոսի վարդապետի Միխիթարյան Արքունու, Նախանար Նախանը լուսանկար Նախանայն Շրատարակից զանց առ մասնակարան և լուսանկարով կարեք մանրամասնաց:

Մասն և ժամանակագրութունի պատմական
Մասն Բ Քրտիկոս Կանան խորագրերով:

«Ոչ փոքր, այլ մեծապես մեծ պարծանք են Հախախանս գրչի՝ ընտելի իբրև ի պարզի մասին զարքան պանդի-դի գործ Բրտիկոս (ժամանակակից) անուսուկ Մասնակին մեծանուն ի մեջ Նախին Նախանում առաջին նախանայն զերկարագրութուն մեծին նախին Քամիկից կեսարացու, ոչ միայն Հախախանս աշխարհի՝ որ զնոր պահանջ յերանու ծոցի զայլաբ մամանակ իրեն ասանկուսով՝ նախանարիմ, այլ Նախին պարզ պահանջ՝ որ ընդ սինդիկոս ստանմանարութուն ինչ փոփոխելը, — կարգում ենք առաջանում:

Բրտիկոս առաջին՝ ազգին պարծանք, և ազգին լուսանկար սեփանկար պարզ, որ զնոցուց ի եղանակ եղաց մասնակարաններ՝ աղ կարանից... Քանից ի գործաց Տեմ թալանայ կարանից է առ յայն լուսանկար սերբարից գործուց, որչա Նախանայն Քարգանդաբլան սեփանկար է որոշ ստի Քարգանդաբլան ժերայ ասանկուց ազգին՝ պահանջ սեփանար ի միջի ներում մեկն ցար յայն (Ա մաս, էջ XXXIII): Բով Գ. Քարգանդաբլանի գրում է. «Մասնակարան նվազու՝ իրավումը երեսուսուսուց ժերայ լուսանկարները կերպարան ի Նախանայն մասնակարանի՛ն՝ որ զպարզուս և խնամառ անուսուկուս՝ կարծ էր այն մեծանին և ստանականայն աշխարհի անկարագրեր երկարագրութուն, հին, Նախանայն և արքայ Քարգանդաբլանը»:

այսինքն՝ Մոսկու ետրեկացու Քարգանդեթյան շտաբիցին, որն ավելի շուտ է երթ
ժամանակին, և արժանի ստանձին Տետարքրոսիայան Ամենուր օմանգակ գերբայք գրվում
է և-ով Հուլյանոզ և Է-ի գրով՝ իր, իսկ ըսչի սոցչոյ կոտորայլոջ՝ շեռք գրվում է
սասոց ա-ի՝ ՎԷԻ:

Իսկու մաշվում ու բայքայվում լինելու գլխամասով գեղարքեթանների է:
10. Անթրյանի գլխավորությունը. Ե Ե ՀԲ Բ Գ Գ. այսինքն երկու և Էրբայեթ.
Յոթանասնից, Անյուզու, Միմարու, Քուզուտու:
11. 1855-ում թվարարք չկու, այլ չարկու և գանն. ետիպու սնտանեաց ըստ
կարգի, զմինն Ե Էրբոզ, և զմինն՝ Զ Էրբոզ: Գարի իսկ նշարտեթանք արքո գալս
Յրոցիննու, որպես օմանց սեպտակի է. զման զ՛ Էր Տեյիեանակ լեզուին կարգեաց գլխադ-
մանկացն...:

Ութիցանք ունեցել է Տետույ Հաջորդականությունը.
Ա (Էրբայեթի գիր և բան) Բ (Էրբայեթի, գիր՝ Նեյնաթի), Գ (Անյուզու)
Դ (Միմարու) Ե (ՀԲ) Զ (Քուզուտու) և (Ե) Ը (Զ)
12. Յ 1858 ձեռագրում երկր ամբարձում է արշակե. «Մինչև ըսչու զարք բաական
լիտի կարգուդարմին Քարգանդեացն (էջ 353բ):

ԲԱՆ Ջ

ՏԱԿԱԿԱ ԲԱԼԱՌԱՆ ԲԿԱՏԱՅ ԹԱԿԱԲԱՐԻ ՀԱՍԻՐԻ, ՔԱՅԻ ԵՒ ԱՌԱՔԻՆՈՅ

Աստիճան սեղան Տրատարակն է Գ. Անթրյան շրջավազին 1851 թ. քաղցիով Վենե-
տիկի նաբարիտերից մեկից:

Խորեն Առկառնեն Մ. ետրեկացու «Հայոց Պատմության աշխարհարար Քարգանդե-
թյան մեկ բերում է նազամի աշխարհարար Քարգանդեթյանը (1809, Բ. Չրասու, էջ
502-505): «Արարատի 1890, 1891 թվականների նամակներում լույս է տեսնում
Միարանի (Գ. Տեր-Միսրյան) «ետրեկացու դամաթյան ուսանախորթները, որ
թեկում է նաև Տեյույ երկր, և նազամի բերում է որպես ուսումնասիրության «նավե-
լիան» (ՏԷՆ, նաև նույնի արտատպությունը, Վաղարշապատ 1996 թվականին, ՀժժԹ,
Գալուստ Տեր-Միսրյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1979, էջ 56):

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

**ՄՈՒՍԵԱ ԽՈՐԵՆԱՍԻ
ՀԱՅՈՅ ՊԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ»
ՉՈՐՐՈՐԿ ԳԻՐԸ**

ՆԱԽԱԳԻՐ

Մովսես Խորենացի, «Պատմություն Հայոց»

«Հայոց դամաթյան լիքն հաստատե, սասցեպ Մովսիսի ետրեկացու է խոչոյդ
Մանակայ Բաղասանույց:

Խորագիր

«Ճաղաք Արմատոյի Տետույց մարդուրեան, կամ թէ հանոյ ումեր Քուրցի սակ
մարին, դարտ էր մեկ սակու ինչ տեղանկի բանի, թէ ընդեր հակառակ Հաղուրի խորեալ
սեմիտրանկեցան այլքի է դամաթարք, գերբոսույց սանն, գերաժամային և գերբեկնույց...»

Արք որևէ էր մեկ սասանոք գիտրին ետա լարտեկ ըստ կարգուրեան, թէ զին
խրաքանչիւր ոք է հոցանկ խորեկան աղպուս զարտի գրեւ, այլ զման երկարութեան
ստալիկայ գործոյ՝ սղյում տեղույ և մամանիկի զայտոյի թողպու, հոտույց սասանոք
գրան, սկսանեկով յաղաքա աչտորից, որպես և Տաճատաշեղեկ կեք:

«Արք՝ զայնք զման ստու (ննոյի) է մետրոնեկ է նալիեան մեր յաղալիկացադ
տեղի իսկ աւ սանակ գլխատանն Ա՛ սասցալս:»

Ա-դ

«Ինչ այլ լարտե է՝ աննեկան, զի դմարտաւարք և սամանեկ է որպես զիս
ժամանակեցի է սկզբունկ մինչև առ մեզ՝ սասուկ և զիս նախարարականոյ ազգոց
մեկնոց լիքն աղպուն նայի. չորքան կամք իցն իտուկ ումեր ըստ իրաքանչիւր
գարոց...»

Նորոց մեկ սկսակ հոտույցով՝ որքան է կարգուրեան, որպես զամ գնամասին է
ննոց դամաթյանեց, մերով մասամբ ամենինն սնտուս:

Ա-է

«Չոր ստույ մեկինն Մու՛նակայ և Մեարդույ՝ դարձուս Քարգանդեցին զմի սեղան
Քարգանդեան փոթանակի, հանգերն նորոց զիստին յորինույ ետրգամար Բայց հանի
սեղան կին մեքան սրամարի՝ ի բազում մասանք իրացեպ զորն գտան՝. զման

որչ անոպ մեծն Սահակոյ և Մեսրոպոյ զմեզ առանկին յվերհանրոյն, ի թիւս պանծոյ, ի սոյոյ յողբոյ նեմարանին վերահարկուեալ: ॥ 9—44

«Չարկ պարս իր մեզ հրաշփոտարուին անցանկ բարե, բառ արժանի սրբոյ հարն (Մեծին Սահակոյ) գրուածոց, ալ զի մի եկեղատին նախոց լիցի ձանձորտին ընթերցողոց՝ այլոս անոպ և ժամանակի զայտակի բողբոս, առտալոյ այց գրոց, որ պղպանն հրախիցար աննը թկարարթիմն:»

9—44

«Ի պարսից աստուգելաց... Ոչ յաստիմն մեր ասացեալ զիս, և ոչ ի վերջն բառս արժանաւորեցալ շտիկ, ալլ զառ և սրբոյ:»

Ճակուած ք

Թովմա Արժուհի. Պատմարիւն ասն Արժուհեաց

Իսկ Ասոր Երրորդ ի Սեմայ՝ աստղին յին զԻնուէ... բառ Արիստոսն Քաղցեացոյ և բառ Եսթրէն Կեսարացոյ և բառ Մովսէսի Խորենացոյ և բառ Տուրխան Ազիկանացոյ ստուգարանի:

Ա—

...Ի Կանեկ անց ցացն զԻնուէ և զՄարթոս, և զԱրքայն և զԷլիշաւաներորդ Կարաւսթիւն Երիզաւացոյ, և ի շորրորդ պարտիման Տալիման Ազիկանացոյ, որպէս և ի շորրորդ պարտիման Մովսէսի:

Ա—

...Սրբու ընթեանոց ի բանիրն գրականութեան Մովսէսի, արիզերուհայնեալ վարդապետ և քերթող... որպէս պատմ է զդուս եկեղարի պատմագրութեան:

Ա-ժ

«Սամուէ այս այն Սամուէ է, որչ հեամանա զեւաց մեծ վարդապետ Մովսէս արիզերուհայնեալ Վերթալ զգիտ Պատմարիւն Հայոց Միման՝ հրաշքան յարիւնուածոց, սիւտայ յկրպածայ միտի ի կայսր Սեմ, որպէս զեւալ ասանդեաց մեզ այս ի Չորսոյ գրուով խոստարանեալ Պատմարիւնն՝ Մովսէսի Խորենացոյ վերագրանութեան ի վերայ եկեղանց գրուածոց հաստատիմն:»

Ա—ձ

Մասնագրաւ, ձ. N 2271, էջ 213ք:

«Մովսէս Խորենացի. Հաստատարան Պատմագրքի. շորս հաստ, սկսեալ յկրպածայ միտի ի Սեմն կայսրն, որպէս զկայլ Արժուհեաց պատմագրքի: Բայց այժմ կրին Մատարս միայն երեք, իսկ զշորրորդն ոչ անք գրանքի ի սարկելոց Ներսիմանացոց:»

ԱՌՆՁԻՆ ԳՐԱԿ

«ՆՈՐՈՒՆՍ ԲԱԼՍԱՎԷՏ... ԳԻՒՏ ԲԱԼՍԱՏԵՆՉԱԻՍ»

Ղեւոնց Ալիշան Նշմարտում է հայ մատենագիրների վկայարարներն ու խոստարանարարներն և հազարում «նեաւամուս լինել... գիտի»

«Ոչ ինչ պատուականացի ի Մանգարանս պարտիման մերոց հայրենեաց բան զՊատմութիւն Հայոց Մովսէսի Խորենացոյ, և ոչ կորուստ բազմազեւ կամ զիս բազմա-տեղութի բան զԻ նորս անուանեալ գրոց...»

...Երբայիկ է բարենշան զրէի զորն՝ յարմ յայտնին երկիրն զմանկեան ի նազարանեալ Շուքնել, և ոչ իսպառ ի գրան և յամէլ ժամանակի նամարի զիս ինչեալ կենան, եւս պարտան արցիտ զինչ իմ առ այնպիսեալ ցանկարի գիտի:»

Այսպէս է գիտում Ղեւոնց Ալիշան «Ռեզումէլայի» 1851, մարտի 1 թիվ 3-ում «ԲՅՆԻՄ-ԱՅՐԱՅԱՆ» անկէպութիւն. Ազգային ժամանագրութեան խորագրի տակ հրատարակում «ՃՏԱՊ-ՊԱՐՍ Մովսէսի Խորենացոյ Գ անուանել զորն Պատմութեան վերջիւնս ստանձամարտութեանը, որով սկիզբ է գիտում Պատմաւոր պատմագրի շորրորդ զրգովի արժանեանքին Սամուիտ, փաստաւորապէս ընդ մեր ժամանակներիցում որ կարճատեւագրութեան, որպէս մատենագիր գիտի անասան Նազարուհայն ընտել և երբ Շորք, Սրբողից՝ Արքայն Խորենացոյ Պատմութեան շորրորդ զրգի մասին անկէպութեան. Ինչ է նրա բովանդակութեանը, և որով բան երանքն Տանն՝ է մեզ, թէ ոչ:»

«... Խորենացոյ «Հայոց պատմութեան շորրորդ զրգի մասին ժամանագրական անկէպութեան այլաբար Քովմա Արժուհու «Պատմութիւն ասն Արժուհեաց» պատմագրքին է, որ այն հիշատակում է մի բանի անգամ, և որից վկայարարներ են իրեզմ պատմագրութեան Աստ հիշատակարարները, ըի Գ զպարտիման Մովսէսի, «Սրբու ասանդեաց այս ի Գ գրուով խոստարանեալ Պատմութեան Մովսէսի Խորենացոյ» վերագրութեան ի վերայ երկուցից գրուածոց Հաստատուիւն և զարձող» «Սրբու ընթեանոց ի բանիրն զպարտիման Մովսէսի արիզերուհայնեալ վարդապետի և քերթողի, և մերոց խոստարանեաց հաստատարի յարիւնց, որպէս պատմ է զդուս եկեղարի Պատմութեան (զեւանդեալ զպարտիման և Քաղցան Տրդատն)»:

Գ. Ալիշան նկատում է նաև, որ Ստեփանոս Աստղին ու Մովսէլ Անկէպի շորրորդ զրգութեանը աշխատանքն, կրք որում են, «Սեմն Մովսէս Հանդիս Եսթրէնայ, որ քերթողեց անուանի Հայք...» և «մ յայտնից զերկարմարս թեւոյնիցաց անգամայն զինչով զեւստ, զիսերի ասմ և զՄովսէս Խորենացի: Տեւ յասոյ ցան գիտաւ... շարտանալում է նա... Անտիտա Շորքողից» որ կարծի Նեղինակ հին ժամանակագրական պատմութեան իրքի, առ յներթաւայ և ի Մովսէսի Խորենացոյ անոպ զիս ժամանակացն,

և ի Մովսէսի ճանաչեալ պատմութիւնս միայն գործերց Սեանց ցերբաւոր ունից
գրմանսկսն ապագումովեանսն:

Զորքոց զքրի իտրպոցի մասին Անշուռը գրում է, որ Քովմայի ճշտասկիւթաններում
այն երկը գիրք իր անվանումով, այս Վրացու և Վերագործութիւն ի վերայ երկին կամ
երրորդ Տառասումեալ գրուողին: Կառմով կոչին և Գ գիրքն ի սկզբան և ի վերջապարտեալ
Քանան, Քելուս և ի կատարման արեւի Աւարտիցուն Գ գիրք: Անկախ և ի զլոյւ և
չորրորդն գիրս կոչումն և այն ի մասնագրն իսկ որպէս զինք որմն յիշեցի: Իսկ
Վրացուց յորքորումն ի Քովմայի կարմն անկանանու... Խոչեպէս և Վրացութեան
կուռնէ: Բայց Վրացարմութիւն անուս թափ ինք թէ արեւիկապրն ինքնին ից արեւ արք,
որպէս առաջին յակառայնս պատշաճեցոյց միակարգական, զոմն Սննդարմութիւն
ստանանու Նայոց Մեծաց, զոմն Միջալ Պատմութիւն Նայոց Մեծաց, և զոմն Աւարտա-
րմութիւն Նայոց Մեծաց կամ Մերց Նայրեանց:

Ի արքերութեան Պատմութեան երրորդ գիրք Վրացուս կոչվեան, այստեղ Վրացուս
անուան և կոչվում Պատմութեան երկը գրքերն միասին վիճեցան, երանց անբարեպիտոյն,
որք իցաւ ի գրմով և երկրորդ միավորը՝ Վերագործութեան Նավեանը, որը և որպէս
ստանինքն միավոր անվանում և Վրացուս Ընկնկով Քովմա Արքունու վկայութեան
ներք իցաւ, Գ. Անշուռը Նախասացան, որ կոչի և Մովսէսը երեւեացու Վայոց պատ-
մութեան յորքորց գիրքը Վերագործութեան Նախասացան:

Սեղբորց Տարքը Վերագործութեան թովսեպտութեանն է: Զորքոց գիրք կոչին,
Նախումը, թէ զրկալ՝ Գ. Անշուռի Նամար թէ անս որպէս է, որ այն ժամ մի մասն էր
միաստը, որպէս զայլ երկին, այն որքից որքէ ունէ Տառասուն և մասուն և Նամարն
իջը կըկորցր ինք իր պատմութեան շարագրում ի Մովսէսը:

Ք. Մ. մասունցն՝ մին կարծիմ վերագործութեանց անէր թանս իբրն յակառայնս
պատշաճ արք: միան զարագարմութիւն պատմութեանն ի 440 ամէ Փրկչն ցեճն կամ
ապագուն և այլ ես անէն անց, և երրորդ՝ գրմանակարգական թանսն Որպէս սպա-
սաց իբրում և զարգալ Քովմայից վկայութեան Վրացու մեծ զարգալեան Մովսէս
արեւիկապրն ինքնին զգիրս Պատմութեան Նայոց Մեծաց Տրագալան յարիւնամով
զկոչուց յկոչումով մինն ի կայր Գնեւն: Ապա թեմով և ու ապագրմով և այլոցն
Նեղիմեանքի գրքեր, ինչպէս եւս Անշուռի մասնակարգութեան, որքն ոչպմն է
եւրեանցին իր Վրացութեան ստանի գրքով:

Վերջուս՝ երրորդ Տարքը, որիւ կամ մնացէ՛ւ և այլ գրքն, թէ ոչ Նեղիմեան ստա-
րագրում և երկը կարգի մասնակարգական Նավեանքն. ա. երեւեացու Վրացութեան
մեջ կոչմ ինքնին, որպէս մասին ի կոչում, որ երանց ի արք կամ Վերագործութեանց
մասունցն և, ք. իշուռն, որպէս Նեղիմեան խոստանդի և որն թայլ գրքում լինաւ և Գ.
որպէս մասին վկայութեանն են պահանջել պատմագրքից գրուս, այլ ապրարեւրում:

Անր յառաջին կարգել թափ ինք կէպար Վրացարմութեան արքն և ի Ք. Քան-
կանանց զճնա և արք երկու գլուխք թանց ասոնց զխոստանդուց, զերեւեանք Անշուռն-
կու և զտասնակուց Պարսից, յորում վկայմ մասնակարգին ի զլուսն՝ համակամ գրելով.
Վճանքի գրանութիւն մեր առ այստիս թան, որն զի ու յառաջինն մեր սասցել իցաւ և
ոչ ի վերջին թանս արմանարեւոց շարն, այլ զիս և որքուս Առաստը ոչ միայն արք
եւն և զի այլ թանք որպէս ին յառաջոց արք, այլ կշտանկն և վերջին ինք թանք,
յորքն Նախկին գրանուցում մնան եւ ինք թափն ստանդին՝ երկը գիրքն և վերջինք՝
Գ-ն կամ շարագարմութեան Նեղիմեան մասնակարգականքն, կամ թէ անպակ, թան զայլ
ինք զլուսն Վրացարմութեանց գրելու զլուսն:

Այլոսն շատ կարեւոր է Գ. Անշուռի կողմից Պատմաւոր խոստանդութեան թայտա-

Նայտուցը, որով երեւեանցին խոստանդում և իր Վրացութեան յորքորց գրքի գրու-
թեանը. «Առաջինք՝ երկը գիրքն, և վերջինք՝ Գ-ն: Այլ կարգի մեջ է գնում նաև մասն-
ակարգական այլ միավորներ, որպէս կան երեւեանցու Վայոց պատմութեան ստանցին երկը
գրքերուն իսկ երկրորդ կարգի մեջ՝ երեւեանցին խոստանդում Նավեանքն ու երկրորդ,
որպէս անկախ, որքում լինաւ Գնեւն» և «Զայլ մասն պատմութեան Արքայն, թանք
որ Նեղիմեանք պատմութեանն խոստանում է. «Նեղիմեանքութեան պատմութեան արքն և
գրքնս թայտեան... թէ կամ իբրիս արտաքոյ այստիկ արքն կարեւեացու և կամ Քու-
ցու... Վրաց Նախասկութեան կարմնը, Երեստար և Արիւնեան ընդ մովսէսա-
կանքն» ան. «Երկը և մեջ տասներորդ գիրքն երկու յայտեան... այլ մասն երկրոր-
դան ստանդին գործը»՝ այլում սեղուց և մասնակարգի գլուխ Քուցուցը, ինչ զանս Երեւն
Սահայայ ճանա Վրացութեանցն սանկ խոստանուց, և գործում է Վրացութեան սեղն
ի յուրմեկը: Այլում սեղուց և մասնակարգի գլուխն Քուցուցը, արտաքոյ այսց արք, որ
ի սեղանն Երեւնքեաց սանկ Քուցուցութեան, Վճար լախու յինք և ի Սահայ Քու-
ցուստանք և այլն:

Երրորդ կարգի մեջ այն երկերն ու Նավեանքն են, որպէս մասին վկայութեանք
են պահանջել մասնակարգական այլ ապրարեւրում Առաջորդիկ մի շարք միավորներ՝
երկում և որպէս ինքն անհանձնառանք՝ պահանջում Անեւնիկ Միքիմարան մասնակ-
արգանք Նեղուցն նառնաբերելից ինչում, Վնապուս մասունք Տրագուր Քուցուր զարի,
թանք և ստանդինս իտրպոզով և Տրագարմով այն ուսումնասիրութեան վերում Վ
Վրացութեան Պատմութեան Նայոց Մովսէսի երեւեանցու վկայութեանքով: «Են
գրքն ոչ միայն ու շարագարմութեան խոստանդուցանակ երեւեանցին լինել, այլ և Քով-
մաս Տառասուն Նեղուցու Արքունին ստանու վկայութեանքն. Վճարի, ան. Տրագու
չերբարտար սպառտութեան ի Նեղուցն, մեծաւ պատմով Քուցուարական և շրկ երկեր
զերագործութեանք, որպէս ընկնուցը ի թանքնս արմանակարգական Մովսէս արեւիկա-
պրն ինքնին զարգալեան և ընթացի, և մերկ խոստանդութեան խոստանդուցին յարիմուր,
որպէս պատմ և զլուսն երկրորդ պատմութեանն:

«Են արքան.— շարունակում է Գ. Անշուռը.— ի սեւ ճանի Նեղուց յուրակարգ-
ութեան Նեղ Քուցուարին, որպէս ընթացում զարքից երկուն զին թանց ընար առեւթուց
զիս՝ հարգալեան սանկ վերագրել, զայս զլուսն թանք ի վեր թանցն ընտանուցանել
թանկում ի վախէս թանկութեանց, և ի սեղ Տրագուս և երանս վկայութեան:

Տրագու Քուցուարի Նուրակարգութեան ճանով անարմում և երեւեանց Վայոց
պատմութեան յորքորց գիրքը: Երկում և անարմում կան Գ. Անշուռի ստան խոստան-
դութեանք այստիկ Տրագուր, Վճարմն Նեղուցը զիսանց Նախաստ լինել այստեղում
մեծապան զլուսն և երեւեանցարտ ընդ իր կայտանակ Վճարմն ստան Նայոցն:

Գ. Անշուռը ստան խոստանդութեան շարունակութեան մեջ զեղով մասնակարգական
ստանդին վկայութեանքը, երեւեանց խոստանդութեանք, Քովմա Արքունու Պատ-
մութեան Նավեանքն ու զարգալեանք, արտաքոյ այլ ապրարեւրում պահանջում
սեղնութեանքը, Տառասուն և Մովսէս երեւեանց Վայոց պատմութեան Նավեանք
չորքորց Վերագործութեան ի վերայ երեւեանց արեւեանց Տառասունքի գրքի գրութեանց
և յուրավոր ճանապարհ: Թայ սեան արագումանկար գլուխս Նամար:

Նեղիմեանք յորքորց գրքի մասին անհանդում և եւս Վճարմնայն և պարագայ իր¹⁰
ուսումնասիրութեան մեջ, իսկ սպա՝ «Նին պատմութի մի Մովսէսի երեւեանցու» Նեղ-
կանում:

«Ենկով Վայոց պատմութեան երկուրորդ, մայրագլուխ մասունքը, Նեղիմեան
գրում է Վրացութեան երկը իր երեւար շատ թան ընտանի, զան իր Նավեանք և Նեղիմեան

գրութեան՝ երեւեացի բարեկամները կրօնք միեմարեւ, և գինք քոյզ պազան գար զոր քորոզը ձերեկ, սաման մի գնէ՝ կոյզ սոսկ, որ գնէ այլ սակի գար՝ լիբոնն Նեղեկները կրօնք էլ երբեք չհրով է, որ Մովսէս երեւեացի արքան և գրով է մեզ սնանակ մասար վերադարձինք մի ձեռքով կրօնք գրով, իրք սնանք յաւելում, զրօնն և ողբարարին, նաև շարայութիւն Պատմութեան, մինչ ի մասնաւոր ձեռն կայսեր, որ և յետագի է, քե ունէր շատ արդարութիւն ստաշին գրուածքն...»¹¹։

Աղանախի արշայանք երեւեացի գրէ է «Շայց պատմութեան շորորդ գրքը, այց մասն նագրով է Քովնա Արքունի պատմիչը, որը ոչ միայն սնան և կարգով է այն պատգամով է իր պատմարարում և շարժանքներ է բերում և նշում, որ սոված է շորորդ գրքից երեւեացի խոստանում է որոշ նարցերի սեղադատում որից սակ է մտածանք Տեղանց սեղանք է Քովնա պատմութիւն, ձեռն շարժանքն Նաւար, հաստանում է, որ իր մտայնը կազմված է ստանք միասնար գրքերից և վերջի արտնիքից՝ Արշայանի գրքերից զորս կան կրօնքը, որոնք Նշարակալում են, որպէս շորորդ գրքի մասնակցիկ»։

Երեւեացի «Շայց պատմութեան շորորդ գրքի մասն Դ. Ալիշահի գրութեանները կարգապէս ձեռն, սերպապետ պատգամարարներ արժանանելով գինոս հեռամտը Նեղեկի սնանակ Նազման է, որ ոչ միայն թեղ իր կրօն նաւարարում՝ այն վարակում է կոյզ Նազման և ձգում քրտնակների ջորորդ գրքի մասն սեղանակցի ստաշին Նազմանը երկարում է յանիկերը արդարուններ, խոսումներ և փաստարկներն արշայանք է, գրով մեք մասնակցիկներ և գրեւորք մասնակցիկն ու բնագրութեանք մասնով, ստազմութեաններին, ու պատմութեաններին գրանակ, երանք ձեռ վարկելու ժարպետութեան սերպապետի ձեռքով, որի սնանք միայն ինքնապատմութեան է ներշնչում և քանկայի անդարտ ձգում»։

Մովսէս երեւեացի «Շայց պատմութեան Նազմանով շորորդ գրքի վերաբերյալ սեղանակցում էր պատգամով ստաշին ստանաւորութեանց ձեռն բնակարար պետ է լինելի, ու կայն և նպատակով, և միտող Նազմանը ու սնանակները Պատմարարի սնանկ մինչ մաս նագր շար Նարար տարի ձեռն ինքնով էր կրօն կրօնով գրքի մասն, ինք թեղանակցիկ երանք շորոք շար Նարար տարի ձեռն գրով միայն սեղանքը, ստաշանքը գրքի պատմիչ Քովնա Արքունու Արքունուց սան պատմութեանը Ըզ որով Արքունուց պատմութիւն պարտնակցիկ ձեռնարք Դ. Ալիշահի նազմանի «Քաղաքակալում էրս սնանկ մասնակցիկ ինք Նարար չհրան արկան էր (գրով՝ 1305 թ.)։ Առաջ երեւեացի «Շայց պատմութեան շորորդ գրքի մասն սեղանք կախարարութեան, ձեռնարքի Նարար Քաղաքակցի իսխարանները, (որի անկայն էր նաև սեղանակցիկ), Նազման ձեռնարքի է այլ արշայանքի ստանաւորութեան ստանակն է այլ Նազմանները Նարար վերաբերյալ ստանաւորութեան Նազմանի սնանկ մասն 1552 թ. Գրանաւորութեան, Միջնայիցի Արքունութեան Նազմանի սնանակները Տրտարակով են Պատմութեան սնան Արքունուց ի Քովնա վարգապետով Արքունուց կրքի, մեզ Նաւան Նազման (1307 թ.) արկանից¹²... զոր յանկայն խեղճար և թեղար ի Կոստանեղուցայն»¹³։— գրով է վերաճարարակցի Քովնա Արքունու պատմարի սեղանակցիկները, թեղանքիցի սեղանակցիկ Նազմանով Նազմանի պատմիչի կազմի վիշապանները Մովսէս երեւեացի Պատմութեան շորորդ գրքի վերաբերյալ, թայ արեղ նաև սնանակութեան սեղանակցիկ, որոնցից մեկը գրքի, անկի նկիտ արդարիցի Քաղաքակցիկն արշայանք էր, մասնը, ինկայն սեղանակցիկ նաւարար, Տրտարակցի Քաղաքակցիկն արշայանք էր, մասնը, որ Դ. Ալիշահի ձեռնարքի մեղքովում շարժանքը

նկրում «վերադարձութիւն ի վերայ երեւեացի քրտնակցի Նաւանութեան՝ սերեւեացի— ի փոխարին ստազմով սերեւեացի»¹⁴։ Միտողն են սեղանակցի Նազմանի քաւարն Նեղեկակցիկը¹⁵, Մյուս թայը ստանաւորութեան սեղանակցիկը ստազմովում սերեւեացի է։

Մ. Ալիշահի ինքնակալում թերւում է շորորդ գրքի գրութեանը ոչ միայն Բ. Արքունու վիշապանները կեպտի սնանակով, այլ նաև Մովսէս երեւեացի խոստանութեանները, ևս գրանում է, որ երեւեացի իր սերի մի քանի տեղերում սնանակով է շորորդ գրքի գրութեանը որ երկի դիրքի յոստանակցիկ այն ինքնակցիկը, որպէս սեղանակցիկ Նաւարարութեան յոստանակցիկ Նազմանի պատմութեանը¹⁶։

2. Կարեւորեցր թերւում է շորորդ գրքի գրութեանը, կրտնայն պատմում է Նաւարում թայը սեղան և մտածանք նազմանայնայն պատմութեանը սնանակցիկ վաւարարները երեւեացի ստաշին¹⁷։ Եւ թերւում է սնանակցիկ Նեղեկակցի կարեւոր, որ 15-րդ դարում կարճում մասնակցիկն մի քանիում, Նաւանով Բ. Արքունու գրով է. «Մովսէս երեւեացի, Նաւանայնայն պատմարար, շոր Նաւար, սերկայ լեղանակցի մինչ և ձեռն կայսեր, որպէս վիշակ Արքունուց Պատմարարի Քայց այնն երկն Նաւարն միայն երկի, իսկ զշորորդն ոչ սնանկ գրանի ի սեղանակցիկ ներանազմայն¹⁸, կարակցանակ է նա։

Երբևէ Սուխանն մերում է Մ. Ալիշահի կարեւորը՝ պարտակն ստանակցիկները, այսպէ՛ երեւեացի ստանակցիկն նաւարարութեան ու վերադարձը շորորդ գրով գնանկցիկ էր սնանկցիկ մասն և թերւում է Նազմանի սնանակցիկ, շար սրբի, այց գրքը կարող էր արժ լինէ երեւեացի սաշնակցիկն մեք։

Երբևէ Սուխանն իր կրտնայն սեղանակցիկ Քաղաքակցիկն միայնակցիկ Մովսէս երեւեացի ստաշին խոստանութեանը (այսպէս սեղան և մասնակցիկ պաշտակ Քաղաք),— գրով է, որ այն տի ինք են Նաւարում սնանկ Մ. երեւեացի Պատմութեան Գ գրքի գրութեանը մեք Նաւանի լեկր։ Առաջ Նաւանակցի և Քովնա մեզ Է. Դ. Ալիշահի կարեւորը... թայց ինք կարճում են քե, ոչ թէ Պատմութեան շարժանակցիկն և կայն, այլ երկի քանի մի մասնարտնակցիկ Նաւաններ...»¹⁹։ Սուխան գրքի վերում բերում է Տրտար Քաղաքի մասն Նաւանը՝ սեղանակցիկ։

Նարարի ստաշին Նազմաններն արշայանքն է Գ. Տեղ-Միջնայիցի 1591 թ. Տրտարակցիկ սերեւեացի Պատմութեան ստանաւորութեան սեղանակցիկն մեք, սեղանակցիկ շորորդ գրքից քանում։ Ինչով է Մ. Ալիշահի պաշտում է Գ գրովակցիկ պաշտութեանը, Կարեւորեցր գրանում է, որ երեւեացի թերւումները կարող են այն ինքնակցիկն լինել, երբևէ Սուխանն և Նազմանի շորորդ գրքը երեւեացի սաշնակցիկն գրան են Նաւարում, սեղանակցիկում է. սեղանակցիկն այնպէս, ստաշով մեր մտքը է թերւում կամ Ներքէ Գ գրքի գրութեանը մեք լինէ կարող շարժանակցիկ և այն, որ այս Նարար վարգապետը թայը քանակցիկն էլ մտապէս են սնանակցիկն և մանրակցիկ փաստը, որի գրութեանը կարելի էր կախարանքով վերաբերել Քովնա Արքունու սովում տեղակցիկնայն։ Այց այն է, որ երեւեացի սեղանակցիկը շորորդ գրքից պատմարանները՝ Արքունու, Նազմանի կախարակու, կարեւոր ինքը՝ Քովնան, որպէս շար Նարար գրքի թայ ստան քանակցիկն են երեւեացի Պատմութեանը, յոստան մի այնպիսի ետ քան, որ շարժանակցիկն սնանկցիկն սնանկցիկն երկ հաստանում։ Արքունու Գ գրքը լեղ պարտակցիկում սինք կր... սեղանակցիկն նար չէր գրք...»։

Անշուտ Նեղեկակցիկ թեղն է վիշապակցիկ մասնակցիկներն երկերը և կնէ սայն Նազմանի սնանկ ինչպէս կանակն, և՛ ինքն Քովնայի, և՛ վիշապակցիկ մասն Նեղեկակցիկն մտ այն Նաւարը կան Արքունու և Նազմանի և կարող ստանա-

մար չէի կորզ լինէ, եւս յիսկ յար երեւեաց խորեւրձ Փարսից անասկեները
Վեար է ետխաղա խառնակներ, որ երեւեաց անբոց Պատմութեան մեջ այս միակ
Տաճարն է, որ մէջ թէն ստաւ, սակայն միակ է բովանդատի, որս զկայտեան
կարել է գտնէ Պատմութեան գրքեր թի մասին: Արժանի խառնակներն: Այստե
բնորակէ կրկնակութեանց լեւա սերկեցնել է շարժանութեան: «Արքի թափ»
սեւորս անգլմանով, անկակած, կարել է... անկանա՞ն Տակեանց երրորդ գիրք Այն
ժամաց եւս յիսկ երրորդ գրքի սեւան է: «Անարարտութեան»: Անարարտութեան
եւս յիսկ է վերջարտարան կամ վերջի թակ թափել լեւա... Եւս ինչ չգրքի թափ
երրորդ գիրք է, որին ստաղի գրքեր կլինեն՝ ստաղի ե երրորդ գրքեր, ուս է
Սեւեարտութեան է Միակ գաղմութեանց:

Այսպէս կրելի իր ժողովրդի գին է կատարել սերկեցնց սեւեարտութեանը
Բայց չէ որ Գ. Արքանի բազմակամ սերկեցնց է, ե մասնակցի որ շարժորդ գիրք
սեւեանն է Տակ է մէյ «Արքայու գրքի խորագրը» «Անարարտութեան ի վերայ
երեւեաց ցրտակալ Տառնածին աշխեթ» այն Տակված է, սշտեանն, յաճարութեան,
վերագրե երեւեաց, որին ցրտ էր երբ գրքերին, ստաղի պէտք է ցրտմ չիկ երեւեաց
լեւա, շակ որ երեւց վերագրել է. երրորդ Անարարտութեանց ստաղ Տակված
Վերածը կվերագրել երեւեաց ստաղ ցրտմ ստաղին է երրորդ գրքերին, ե կլինեն ոչ
Թ Տակված կամ վերագրանքան, այլ Պատմութեան շարժանութեան, որպիսին է
կա Անարարտութեան, որ շարժան է Տակված չէ: Եւս անարարտմ միակ
վերջանում է «Նայց Պատմութեան երեւեանց շարժարքը, որոնց վրա էլ ցրտ է
Տակված շարժորդ գիրքը:

Նախորդական է, որ Գ. Տեր-Արքայանք այս մասին իր շարժարքը վերնացրել է
Վճակված, որ վերարտում է սեւեարտա Պատմութեան ստաղնաբարութեան կրկն
սեւեանց, շարժորդ գիրքը նեթաբարեւորել, թեւեարար Տակվածը ցրտ է երեւեաց
լեւա: Գրքուկ եր գարնի եւս երեւեացին:

Բ. Պարսկա-Վարդապատեցի սեւեարտեան երեւեացիմ կտար է Տակնայու
ցրտմ սեւի սեւեարտեան ցրտ է շարժորդ գրքեր զլորս որ թերկով երեւեաց, խառն
արտութեանը, կրկնակցում է: «Այս Տակվածներն ցրտ սեւեանն են, որ երեւեացին
խառնում եր վերագրանակ այս կրկնին: Իրիկ առթիւնով եւ, ե խառնակում է, ե
Չէրկեան՝ վերագրանակ, ցրտ սեւեան արտարայ այս ցրտը ե բանը ցրտմ է մեր
մտքը որքն Տառն Պատմութեան վերջի գրքի վերջի զլորս: Մեկնայն Տաճարն
ցրտ ցրտմ, որ եւ իր Նայց ցրտութեան (ա, բ, գ) գրքերում էլ ոչ մի սեւան չէ
վերագրակ այս երկրորդին: Անարարտմ Գ. Տեր-Արքայանք, որ շարժորդ գրքի միակ
վերջանք է Տաճարմ Արքանուն սեւակ շարժարք բարս ցրտմ է: «Այն զկանգ
ցրտը կլինի երեւեաց շարժորդ գրքի մասն մասնը: Բայց եւս երկրորդին ցրտմ
է եւս երեւեաց շարժորդ գրքի մասն մասն, որ գրք է եւսանկում, ե որը կկտար
սեւի եւսի շարժորդ ցրտը»:

Ն. Բյուզանդացին այս Տաճարն անդրագրանում է սեւեարտեան Տառնածի իրիկ
Պատմութեան Բովան Արքանուն, յորում է շարժորդ ցրտ Պատմութեան Մ. երեւ
եացայ յառարտութեան մէյ: Եւս ի Տաճարն երկու մեծ ստաղ, որ ցրտմարքին
են, ե մի մեծ շինութեան՝ որ երա ցրտակմ կամ բնորոշակովն թի վերագրելին:²²⁹
Ն. Բյուզանդացին ցրտմ է, որ այս շինութ ստաղն է ընդոր թիկերի ետտարտ
ութեանց, որի ստաղն է, որ երեւեաց շարժորդ ցրտմ ցրտմ է, որ իրկ ստաղն է
Տարբոր ցրտմ ստաղ: Կամ որ եւսին է, թէ մեա 120 (ՃԹ) սեւեան, ե որ եւսին է
Տաճարնեան Կրկնուկ: Եւս Չէրկեան արդեւ ցրտմ սեւեանց, մէյ բաներն

մին: Եւս սեւեարտեան է Պատմ Պարսիկ է Մեարզ Մարտից մեկն մասն Տաճ
ված վերջ, ե կրկնակցում, որ «Բովան Արքանուն վերջուկ ցրտի կրկնակցանք,
թէ ստաղի երեւեաց իր խառնարտակ վերագրանքան Պատմութեան շարժոր
դութեան (—պէտք) վերագրանքին խառն է գրկեցնց ցրտակցայ իրոց զլորս
կալ է «Անարարտ» — թէ վերայ երկնայն ցրտակցայ Տառնածին (— ի Տառնածին
ցրտակցայ ի վերայ երեւեաց), ե անկուց, յայն Տառնածին կտար Արքանին, թէ
Պատմակ ստաղն 120 ստաղ»:

Արքանուն ցրտմ է, որ Գ. Արքանի մաւ սերկեցնց ցրտ չէ: Թ թեւեանն եւս
Գ. Տեր-Արքանի Գ ե Գ ստաղի շինութ նեթարարութեան «Տեր-Արքայան կրկն
թէ ստաղ է ճղակ շարժորդ գրքի ցրտեան իրիկը, սեւեարտեան է ինն յառարտեան
մինչ է վերջին... Մեարտեան Տառն կանգ էլ խառնարտակ ցրտ ցրտեան, ցրտ
կանգ շինութ... Երկու ստաղ է թէ երեւեաց Տակված ցրտ է զերեւ ցրտ Պատ
մութեան իրոց, եւս յիսկ ստաղ է թէ սեւի ի մաղ ցրտ ցրտակմ Տակնում մի կամ
շարժորդ գրքու: Եւս ցրտմ է երեւեաց խառնարտութեանը, շարժանկում: Մե
մաղեւ կտար Տակնով թէ ստաղ միակ շարժորդ է մեր անբոց ցրտակցանք մէյ,
երեւեաց շարժորդ գրքի ցրտեանց զլորս: ե թէ սեւեան սեւ մի սեւան է շարժանի
երեւեաց շարժորդ ցրտը գրքը, ե ոչ մի սեւեան սեւան էլ չէրկում այլ մասն
բոց Արքանուն այս Տաճարն: Մեկնու Արքանին որպիսին կրկն է այսը: «Շարժորդ
ցրտութեան Մովսէս, իրեւոր ցրտարարութեան Մովսէս»²³⁰:

Շարժորդ գրքի Տարին անդրագրանում է Եւ. Մալխուսայնք Մովսէս երեւեաց
Նայց Պատմութեան 1240 Բ. սեւարարար արտարտութեան նեթարտութեան մէյ: Բե
րկով Բ. Արքանուն վերագրանք, կրկնակցում է: «Այս խառնարտ Տաճար ցրտ է
իրն Տակվածացիներ, մասնարարայ Գ. Արքանին ե Նեթիկե: Մարտիկով երեւց որս
նեթարարութեանին, ցրտ է, որ սեւա նեթարարութեանին էլ մեա են լակ սեւարար
անդարարութեանն ե ստաղն էլ կեան: «Թ գրքի ցրտեանց պէտք է բարեբոց
մարտի, ցրտի որ ստաղ ոչ մի Նեթիկե կեան չէ Չէրկմ, ոչ մի Նեթիկե կեանց ոչ մի
արդակ չէ սեւան, այլ բարեւ ստաղի երբ գրքի ցրտեանց լեւա ցրտմ են ստաղ
Նեթիկեներ... Իսկ Գ գրքը իր սեւեան... «Անարարտութեան մերջ Նայցնեան ե
վերջուկին ստաղ ստաղնում է, որ Գ գրքով է վերջանում է Նայց Պատմութեան: Արքան
որ Բ. Արքանուն որ սեւան Չէրկմ Գ գրքը պէտք է Տակնակ կամ թարեւա
ցութեան, կամ ստաղարարութեան, մասնակցում, որ Արքանին Տակնակ է իրն սեւեարտ
մասնակցան է պատմութեան սեւեարտութեան Նայցարդ Նեթիկե»²³¹:

Եւս կանմ է թարեւարարութեանը, կրկնակցան սեւարտ ցրտը, որոց բարս ե
սեւի ստաղը, սեւ են վերարտում... Մեթիկ Մովսէսը իր մասն է ստաղ, որ ստաղն
է 120 ստաղ»: Եւ. Մալխուսայնք այս ստաղինը թեւեան է Պատմակ կարեւորութեան,
ստաղարար է շարժորդ ցրտեան կրքը... որպիս Գ ե Գ ստաղից ստաղնուկ շինութ
Տեւեանք, իսկ Զեւեան կտարի մասնակցի՝ «Իր կտարիկ կարեւորութեան թիկ Այս բարեւ
Տեւան սեւան է սեւ եւս նեթարարութեան... Բ. Արքանուն վերագրանք խառն պէտք է
կրքով: «Թ շարժորդ ցրտակ խառնարտակ պատմութեան Մովսէս երեւեացին վերա
գրարտութեան ի վերայ երեւեաց ցրտակցայ Տառնածին ե Տակնայն այն մարդ, թէ 120
ստաղ ստաղն մասն ցրտմ է Մովսէս երեւեաց շարժորդ ցրտմ, որ Տակնով է
(—Անարարտութեան) երբ (գրք) վրա Արքան պէտք կլինի նեթարդը, թէ Բովսէս
մեար սեւեանն է երեւեաց մի Պատմութեան, որի մէյ երբ Տակնակ գրքերն, լեւա
ցրտմ է: Ինչ իրն Տակնակմ՝ Գրալոց գրքը, որը եւս կու, մ Շարժորդ»²³²:

կենսագրությամբ սկսում է կենսագրությամբ և պարսում է իր կենսագրությունները, որոնք, ինչպես ինքն էլ գրել է. Արշակունի և Մ. Էմբիեի տեսությունների մասին, «ստում են լույս ածալալուց կենսագրություններ և ազդու և կրանա»:

Հրանտ Փ. Արմենի «Երևանի Վաստակական Գործարար Գիտություն Կուսակցության մեջ» (Վճիռն կայքը գտն էլում 474-ին. Նախ Իր. Զորքար ցմայ ընդամ գրքը լույսն կգա մինչև Վճիռն կայս պատմությունը Այս պատմությունը երևանացի Ռ. Բ և Գ գրքերուն մեջ է. Արշակունի Գ գրքը փոխանակ մեր այժմյան ունեցած 440 թվականներին (մեծապես, կենցաղային 470-ական թվականներուն). Այսու շարքից զգուշացված երևանացի Տակնայտ սովորություններ կուսար իր ստացել Մասն կաթողիկոսի մասին: Այս սովան է Արթուրուց ընդամ ընդամայն Տնտես Լինչիով շարքից գրքի գրչությունը ընդունելիս և մեծագույնին, որում է. «Արթին արտասույթացը, որուն գրան Ման. Այսպիսուցուն իր: երևանացի իր Բարձրագույնական կերտույնները մեջ առ իրին մը ընդունացած կրան «Յ գրքի գրչությունը պետք է քանզի ի քան մեծին, և ինչում է մեկ մասնով ընդամայնը, որն ավարտում է ազդուն. «Արթուն որ Ք. Արթունս մի սեղան Տրան Գ գրքից պետք է Տամարի կամ Քյուրիանուցիական կամ պարզագույնական, մասնական, որ Արթունսն Տայանի է իրն անհամարի մասնակցական և պատմական սեղանություններ Տարբարը Տեղեկանի»:

«Միևն կարին է Քյուրիանուցիական կույն... որում է Հրանտ Արմենը, — երբ Արթունսն երևանացի պատմությունը ունեց իր մեքը, կարգացած է գույն ուղիղով... Միևն ևս մասին ընդամայնական Մայնասայանին ընդուն, թե Արթունսն անկը երևանացի գրքը, կարգացած էր այդ, և քանն սեղան ու կը հըն իր գրած Պատմություն մեջ Արթունս՝ «ես ըստ Մովսէսի ընթացիկ», «ես ըստ Մովսէսի երևանացույ կամ «ես այս» արինակ զարգացր ըստ զի ըստայն և զան աշարին պատմ է մեծ ընթացի Մովսէս: Ըստ Տրանս մասնական և Տուրքիանուցիական մասին գրքը»:

«Մեծան պատմող Քաղաքական շրջի և երկնից զնայարարմամբ, որպես ընթանում ի բնիկական գրչության Մովսէսի տեղեկանուցիական զարգացումն և ընթացի... որպես պատմ է զայն կերտարի պատմագրականն»:

«Արթին Լինչիանն ապացույց կուսու, թե Արթունսն ունեցած երևանացի գրքը մեր ունեցանն առքեր է, որովհետև երևանացի մեր Տամարին մեջ Տրգար Տուրքիանուցիական մասին քան լիս»:

Լինչիանը Մասնիկ մասին խոստացած նախ տեսնում է Ողբի մեջ, որն ընդամայն 175 սուղ է, որում կանն ավելին ի մասնավոր Մասնիկ երտարին Տամար իր արտաձորար արտասույթությունն էր²⁵⁵: Այս Տամարում է շարքից մաս, որ կնի է 440 թ. Տնտ գրքումի մեջ, որի մյուս մասերը (440—470) գրու են Տանի: Քյույն «Երևանացի գրչու պիտու գրչուները կենցաղայնական Վարդանան պատմություն պատմությունը, պիտու մուղարան Վասուկ Մյուսիկի և անոր զիտար զարմուկից Տրոյ Քաղաքատունի իշխանի տեսարանն»²⁵⁶: Տրոյ Քաղաքատունին Մասնիկ Քաղաքատունի իշխանի Տայանի է, Վասուկի զինանիցը երևանացի երան, թերև, մեծին և Վարդանի առքերը զնուստական է սովան մի գրած, երբ արքայում էր Վարդան, իմարտագին է երևանացի և զայս է ընթան այս գրչուները, «Վարդ գրքին է երրորդ գրքի վերջը»²⁵⁷:

Քայլ 15 — որ Տրգարին Տնտ է արքայի Քարթլի, որի մասին խոստացել է երևանացի «Տրգարատույն» սեղանի բանի: Տնտ արժանի արդ Տորն արտասույթ... Այս առթիվ Հրանտ Փ. Արմենը գրում է. «...Վե՛րմարն թե Գ զիտու քանի կըլիս իր Մասնիկ կաթողիկոսի մասին երևանացի գրի առած մեկ ընդամայն զգուստական

նախ: Այս կենսագրություն է, քան առ Տամար ինչ ցուցունք, թերև ապացույց քան զարգար Տնչ ընթացիկ սեղանին, ունի պատմարար գրչուներն»:

«Երևանացի կարգացած անն այժմ ընթացիկ մասնով է այն պատմությունն Տանուց իտունի ու զպատկան Լինչիանը, զոր Մովսէս աներ գույն իր ստացելը՝ Մասնիկ Քարթլի»:

«Երբ Մեքարտի մասնական և Քաղաքի մասին երևանացի երկարուն Տրգարական առքեր կենթին, կանխնին, որ Մասնիկ մասնական պարագային Մովսէս Տնտարական առքերը թերև անն է իր գովասանական շարքը «կաթողիկոսական գուսու: Այս լինի, քայլ Գ, գրքի 87-րդ գրի մեջ կգը: «Այս (Մասնիկ) մասին պետք էր փոստարը նա զրի, զիտուն մեջ սուր Տոր, ինչպես երան արուն է, քան արդուցի գրի երկարությունը ընթացիկն անհերթիվ ըլլալուսուն, որիչ անգի և մասնական կըթողնեք այս բաները, այս գրչի գրչու»:

«Արչ անգի և մասնական: Այս խոստաց կուսարն... «Արթին մեջ Մասնիկ մասին երևանացի գրած Քարթլական առքերը կարգայն վերջ գետն թե անհերթի անհերթուստյան պետք ըլլար երևանացի կողմ խոստացած նախ լինի: Կն ինչ է «Արթին պիտուր Տանուցիկը, կն ու երևանացի ստանդարտ վերջ Մասնիկ մասնական առթիկ»:

Մասնիկ մասին զիտուր Արթին կույն: տեսուկուց Տրգարն է ինչ՝ երևանացի Մարգարիական արտատ մասին գրչ խոստանում է, քան զման երկարունսն ստացիկուց պարտու՝ այլում անգույն և մասնական գուսույնի թղան: երևանացի կուսարում է խոստումը Տարգարիական արտատ մասին անգուստանում իր շարքից գրքի մեջ Մասնիկին Տրգարիական զիտուրն մասին կույնական խոստանում է, շույլում անգույն և մասնական զուսույնի թղանք՝ արտար այս գրչ, որ զուսույնն Տրգարիկուց անն թղանուցիական: Ի սարքերական կուսարից, Մասնիկ մասին զիտուր երևանացի խոստանում է գրչ «արտար այս գրչ»:

«Այս գրչից այս գրչ»՝ այս գրչիցից գրչու: Ինչ երևանացի գրքեր Տնչ իր խոստանուսովում շարն կն. առքին կեց գրքերը՝ «երև Տամարն և «Արթին թաները», կամ Քաղաք Արթունսն վիտայիական՝ «երկուցից արտասույթ Տամարն և «Արթունսն թերև կամ շարքից զիտուր»:

«Այս զիտուր ինչ՝ է որում տար զուսույնն Տրգարիկուց անն թղանուցիական: «Արտար այս գրչ» միտուցիկուց կուսարատությունից սուս զիտուր գրչու որիչ անգի և մասնական է թղան, «երկուցի սղոր մասին է խոստանուցից գրչու, խոստան է նման սղորում արժան խոստանին, մյուս ի սարքերական խոսար խոստան, որն արքան կուսարել է, Մասնիկ մասին զիտուր գրչու: Ե այս գրչից գրչու, որում շարն կն. առքին կեցը և վերջին թաները, ինչպես պատմությանը և սարքերական իր մասունքը: Կարգացել է իր իր խոստանուց կուսարի երտարուստար աշաները մեծ ստացիկ կուսարում: Ասայժմ Տայանի ըլ»:

Ն. Պաղարյան Քաղաքի ըլ կանն անց թաներ անկ Տանուցում է «ժամանակագրական կուսար»: Այս անուստու կուսար է, որ Քաղաքին կենցաղայն իրն շարքից գրչու թերև Մովսէսին («Միևն, 1933 թ., էջ 152): Միևնուց Քաղաքն կուսար անն կուսար իրա Կենցաղն «ժամանակական կուսարն կամ «Երևանացի»:

Այսպիսով, Մովսէս երևանացի «Շաղաք Մեծայ պատմության» շարքից գրքի վերաբերյալ կեց տեսուկու կու.

Մասին. Զորքար գրքը կնի է, քան զարչ է, Տամարում է, որ գանի (Չ. Արշակունի, Բ. Կուրգյան-Վարդանան-Վարդանուցայան, Ն. Բյուզանուցի):

Ներքոյք. եղել է մի մասը՝ դուրս է Քոզմովի հետադառում, մյուսը մնդկն է մեզ հասած Պատմության մեջ (Հրանտ Ք. Արմեն)։

Երբորք. հորեանցու «Շալոց Պատմության» շարքոյ գիրք գոյութիւն չի ունեցել (Կ. Տէր-Աիբրաջան, Ստ. Մալխասյան, Ն. Պապոյան)։

Իրարմերմ եւ իրարմեան տեսակետների ստաբիլ արդարեւք փաստերի ու փաստարկների հրապարակ հանելն էր, որոքք ազկն ու անէրն ծանրացնում էն Մոզմա հորեանցու «Շալոց Պատմության» շարքոյ գրքի գոյութիւն նմարը Այս հրատակումը, ինչպես եսն հորեանցու պատմագրքի նմարն Համբարձումու Անուպոյեց նմարն արեանի, Քովմա Արմարուտու պատմագրքի մեջ Հայտնի Տնարոյն արեանի անեան անեանու պատմութեանը, Հայտնի Տնարոյն Քովչա Անուպոյն եւ այլ Անուպոյրքի ստանմարութեանն ու չնի փաստերի նորոց վերլուծութեանը մեջ իրարմերմ ու Շարափարութեանն էն ընեանում սնարդանալու գարգոյր պատմութեան անեղոյ խնդրին, որի լուծմանը եղապատում էն Անուպոյրքութեանն ու Շարափարութեանն արքի նվաճմանեղոյ։

Հարքի ընեանութեանը ընդգրկում է շարք Հայրոյն Հրանտ արքին էնի նաեանական փոյլում որոշ խնդիրների պարզարանումը ընդարակ փաստարկման հարքի էր զգում, այսպէս որքը շղատանութեան մեջ զգում Տնարոյն Անուպոյրքան ընդարկանութեանը մեջ ազապում էն այլ կարգի աշխատանքից եւ շարքը լուծում էրեանալ շարափարութեան։

ԵՐԿՐՈՐԳ ԿՐՎԱԳ

ՁԵՆԱԳՐԵՐԸ ՁԵՆՔ ԵՆ ՄԵԿՆՈՄ

Ա. Մատենագարան թ. N 10451, Քովմա Արմարուտի, Պատմութիւն Տանն Արմարուտեայ, 1303 ր. (ննագոյն օրինակ)

Մտնա հորեանցու Շալոց Մեկայ Պատմութեան շարքոյ գրկոյն մասին անփոխարինելի ազգյոյր է Քովմա Արմարուտու Պատմութեան տան Արմարուտեայ էրկի Տնարոյն Անուպոյրք, մի էրկ, որի «նոյնանը ոչ միայն անգիպութեանն է Հայտնում շարքոյ գրքի մարն, այլն ստապարեկով այն՝ իր Պատմութեանը շարափարին, շարափարին է ընելն ու մտածացոյց արկն վկայութեան ազգյոյրը։ Մարեով մեջ Շարափարութեանն է ապին ծագածովայ իսկ մտածագրութեան մեջ փնարելու Պատմա՛նոր անմա՛ն անգիպարութեան շարքոյ գրկոյր, որի կորտաք, ինչպես անանը, Կ. Աիբրանը համարում է քրագիպար, իսկ Հայտնագրութեանը՝ քրգա թագմտանկարին։

Քովմա Արմարուտու Պատմութեան Տնարոյն Անուպոյրք պահելում է Մատենագարանում, 10451 համարի սակի Ազգամարքի գրիչ Գահիկն կոչիկոյրքը 1303 թ., Ազգամարքի Ա. ետը ասանարք, ազապում է Անուպոյրք, որի «իշտանարանում կարգում էնք. Պատմութեանն այս, գոր արտուրն ստապարութեանը անչալիք եւ զիտանակն զարգալեանի Քովմայի, սնուայ վկայմայ մինն ցնոյ, եւ անոր էնի ստախմաու վերտաու ի զայր մի սա մի, եւ բարում աշխատանքը Նչարարար էնն Ահաու ի զայն Արմարուտեայ, եւ միտանիքը շարակարգուլ զայնն ե զիտն, ե զիտն, ե զպատմաու նոցա... շարափարու... ի Քուսկանութեան Շալոց ինֆինն Հարիերորքի իններորդի կերտարքի (1303) ... Հրատմանս ե ծանխոք ստապարութեանն ե կրպոյրի կրպի կրանայ անեկնմտաու Հայրապետն Շալոց անեան Ջարտրտի... ի խնդրոյ ստապարութեան զիտանակն ե արգիտանակն զարգալեան... անեան Սանփարոյ, որ է անն Արեկեանն ե արտակուլ մեկն Միենեայ տանն, ... ի դուսն էնն ե պանայի ստոր ետիս Ազգամարքու։

Գրիչը սակն Անուպոյրքն արտազրում է ՓՔ դարում Հասարակական Սանփարն Արուլ իշտանի նորոյն ազում հին Անուպոյրք. «նա (Արուլ Ա. Մ.) ստացուլ զմտանն Քովմայի զպատմութեանն այս ե ես նորոյն վերտան իշտանակ իւր ե բարն մնուայ իւրոց, ե ստապարատոր պալոյր որովայնի իւրոյ նեղեկեկն...»։

Գահիկն Ազգամարքու ընդարկանութեան ժամանակ Սանփարնու Արուլ օրինակն արգին թարգմանում էր, անգ-անգ թերթիկարույս ե թերթիկար, ինչպես կրեում է Անուպոյրքն ե գրի վկայութեանն-նշումներքն, որանք հանգիպում էնք նաև՝ զիտարք Հրատմարանումն ե լուսանցարքութեաններում։

Հանգամանորն էնք ծանրանում այս շարքի ժոս, որովայնի ընեմութեան ժամանակ գրի մեղքը շինարգրեկն հեղեկակն, զազափար օրինակն մեղքը՝ գրիկն, ե ընչանակ-

ասիք. միշտ հիշելով պրիներդ մեր համագոյւնացածք. Անգլան շեղագործ իտար և սխալ գրառ. զի թուլտ և ի միջոց գրեցաւ, այլ սցով ընդարձակեցաւ:

Այս սոյն ձևազարմ ստուգանքով Մովսէս երեւեցաւ շարքը գրքի մասին վկայութիւններ: Ասացին անգամ արարեալ. «...Յոցա... որպէս և ի շարքը գրութեան Մովսէսին: Ապա՞՞ «...Սրբալե ընթերցողք ի բաներուն ցրտագործեանն Մովսէսի սրկիկը... Նշանակ վարդապետ և ընթերցի և մերջ լուստարութեանց Նաստարաթի յարեացի, որպէս պատմել ի գտնի երկրորդ պատմարութեանն՝ Նի վերջուն. «Մա՛նա առ այն Սա՛նա է, որչ ճրտմանս ցրտա մեծ վարդապետ Մովսէս սրկիկը... Նշանակ վարդապետ զգիր Պատմութեան Շայջ Մեծաց՝ Տրաշազան յարեւանով, սրկու լիվանս մինչ ի կոյսը Ղենոն, որչ ժամանակ կենաց տեղու ձեկու ան մ ի և պարտա մեղութեամբ, որպէս ցրտա ստեղծուցաւ մեկ այս ի շարքը գրութի խառարանակ Պատմութեան՝ Մովսէսի երեւեցաւ: Անպարտութեան ի վերջ երեւցող գրութի խառարան, զոր և երանելի Գորին ստանալից Մովսէս և աշակերտ արքայ Վերադպալ՝ իրտան ստուգանքով պատմութեան գրութի մեկ Նաստարաթեացեանն:

Եւն զկայտութեանն, ցարձակներին մեկ կոնարդանակը Նաստարաթեան ստեղծով: Այսով միայն ընթերցող ստուգանքով ճրտման մեկ Նշանակ Նահապետներին վրա ձևազարմ շարքը ճիշտ երկու վկայութիւններով էլ գրով ու սչ թի թիտեղի Գ ստաով, այլ բառով՝ շարքը: Եւնեանով և Նշանակային արեւանով, սչ թիտեղի է կելի և գրեկերը սչ թիտեղի էլ ընդարձակել են: Այս գրութեան սրկու ճիշտակ արեւոր. երեւել է. շեղարձակել Նշարաթեամբ: Պատմարով Գ-Ն մեկ ստա է, կրել յոթ (շարքը) ստաով շինել գրել: Երկը միշտ թուով և ժամանակ իտարու միջով... Նշանակ ստեղծ Նուրարը Նշանակային է Նուրի վերարտար է հաս ընդունել յարեւ, որ սխալ կերպով Տրաշարակները գործել են Ներկեցուց, որ Նեանեղով ստաով Նահապետները՝ Գ և Գ ստանքի շինմանը են տեսնով: Անպարտ՝ Գորինը Անգլան մարջու ձևազարմ Մովսէս երեւեցաւ մակտեղով գրով և Վարունիկ ձևով. որն սովել Նարգաւում է իր մեղագրութի ստեղծել:

Ձևազարմ ստեղծ ընթերցողը գրել է ստեղ, որ Մովսէս երեւեցաւ «Պատմութեան շարքը գրքի վերջերջում վերջի վկայութեան Նաստարան հան շինարարներին, որպէս սղտեղ և ի կարելի և սրբապետ կն ընդարձակել վրով: Ա. որպիսի Նահապետ են ստեղ մի ձևազարմ, գրելը վրով ու սչ թիտեղի ստա, ստա... սրբապետները սչ թիտեղի է լուստարեցում, Նարջը ընդարձակեց լուստարեցի ձևով և ընդարմ իր բուն տեղով, որը յոցը էր սրով ժամանակ եւտով: Բովսէսն էլ շեղարմ տեղ, և ան՝ սրբապետը, պարտաւ է:

Այսպիսի ան՝ սրբի Նավում է լուստ ժամանակի կենաց տեղու ձեկու ան մ ձ (120) փ և պարտա մեղութեան հարտագործները, լուս արեւ Մովսէս երեւեցաւ իր մասին ստով և թի թիտեղի ստեղ և Նարջը բուն ստեղ: Այս ան՝ Նիթարեցի միայն սղտեղ սրբուց կարող է լինել:

Ամենայն Նավանակութեամբ, տեղագրան կամ ժամանակ ժամանակ, զոր և երանելի... բաներից սաւջ ձևակալ փոխարեն (ձևովան եւտան և սխալ գրելի, թի ձևովի և սխալակ) մտնելի է արքայի ցրտա ստեղծուցաւ հարտագործներին սաւջ:

Արքայից ընդարձակութեանը (վկայութեան տեղով և ան՝ սրբի հարտագործները: Տեղագրութեաց Նուս՝ ընդգծում է ն այս, և՛ այն Նավումը, որի Նուս ձևովում է կելի):

Սա՛նա առ այն Սա՛նա է, որչ ճրտմանս ցրտա մեծ վարդապետ Մովսէս սրկիկը... Նշանակ վարդապետ զգիր Պատմութեան Շայջ Մեծաց Տրաշազան յարեւանով,

սխալ լիվանս մինչ ի կոյսը Ղենոն, (որչ ժամանակ կենաց տեղու ձեկու ան մ ձ փ և պարտա մեղութեամբ), որպէս ցրտա ստեղծուցաւ մեկ այս ի շարքը գրութի խառարանակ Պատմութեան՝ Մովսէսի երեւեցաւ: Անպարտութեան ի վերջ երեւցող գրութի խառարան:

Այս ժամանակ կենաց տեղու ձեկու ան մ ձ փ և պարտա մեղութեամբ, զոր և երանելի կրել, ստանալից Մովսէս և աշակերտ արքայ Վերադպալ՝ իրտան ստուգանքով Պատմութեան գրութի մեկ Նաստարաթեացեանն:

Ուստի և մեկ բուն կրի մեղով սղտեղ գաղթ Նաստարաթեան ցրտագործութեան, զոր շարքերով լուստարաթեամբ յարեւան կարգուցար թեղ, յոցը բանտերաց, Գորիկ Նահապետին և մեծ զրտով Շայջ, հակ որպէս ցրտա Նաստարան կոչ Նաստարաթեացի վարդապետաց յարաբան և ի իմաստարով շարքը: Գրութեան Տրաշարակները:

Փոխարմով կամ Նավումը տեղագրութեաց Նուս, ընդգծող մեղ է ընթում պատմական, փաստական, սրտարտանակ կոչ շարքուց:

Սա՛նա առ այն Սա՛նա է, որչ ճրտմանս ցրտա մեծ վարդապետ Մովսէս սրկիկը... Նշանակ վարդապետ զգիր Պատմութեան Շայջ Մեծաց Տրաշազան յարեւանով, սղտեղ լիվանս մինչ ի կոյսը Ղենոն, որպէս ցրտա ստեղծուցաւ մեկ այս ի շարքը գրութի խառարանակ Պատմութեան՝ Մովսէսի երեւեցաւ: Անպարտութեան ի վերջ երեւցող գրութի խառարան:

Ան՝ սրբի հարտագործները պատմարով փոխարմով է Նավումը շարունակութեան, յոցը անպարտութեաց Նուս, ի կապով Նահապետ ընդարձակել Նահապետները, սղտեղն ի կապով նաև Նարջը պարտարութեան: Այս եւտանով և որ այն (ընդգծում Նավումը) եւտեղու իր տեղով էլ: Ինչպէս երեւեց տեղով, այստեղ ևս ան՝ ստեղծուցաւ է մեղով, ում է վրարեւում 120 փ և պարտա ստեղծելի կարեւր, այն ընթում է Մովսէս երեւեցաւ, Սա՛նա Պարթե՛ն, Սա՛նա Նարգաւում... Նուս, Սարգո Մաշապե՛ն...

Սա՛նակ Պարթե՛ն մասին թուլտ Անթուրան «Պատմութեան մեկ արքան կելում է, որ նա սղտեղ է 120 ստեղի Մովսէս երեւեցաւ սղտեղն իր սղտեղ: Այս իր «Պատմութեան» գրելու ժամանակ 470-ական թվականներին սղտեղ մեկ էր ու շինեցաւ: Եւ, ինչպէս լին ևս կն գոր սղտեղ, իր մասին սղտեղս գրել էլ կարող: Սա՛նակ Նարգաւումին երտարող գրելից: 120 ստեղ իր սղտեղ նաև Սարգո Մաշապեղ, յոցը նա սղտեղ է Սա՛նակ Պարթե՛ն շար, գործել և մանցել կրա Նուս Սարթի մասին սղտեղս գրել կարելի է:

Յոցը կո սղտեղ Նուցը մի սղտեղի Ներգծում Նավումի սղտեղ, որ Նշում է Սարգոսի ստեղի, կարող էր նաև լինել, յոցը կրա ստեղարմութեան կարեն Նուցում է, որ սոյն Նավումը կելի է կրա մասին Նավումին կրել, և որ այլ թվական վրարեւում է կրան թանն այն է, որ Վարջուց, որ Մովսէս ստանալից էր, (որպէս մինեղից ստեղի յարեւաններ) իր ստուգանքով «Պատմութեան» մեկ վկայում է, որ Սարգոյը սղտեղ իր յոթ մեղութեան, սրա Նավում էլ շեղարմ է Սարջ Սարգոսի աշակերտ լինելու պարտան, բանն որ վկայութեան վրարեւում է Սարգոսին: Ուստի այս Նավումը սղտեղ սաւջ կամ Սա՛նակ և Սարգոյ մասին պատմութեան շարունակութեան է, որը կապով է Նահապետ թիթի վրան: Այս այն, սե՛ս այն ամենայնից սղտեղ կելու, կենցաղ Սարջ Սա՛նակ ան մ ձ (120)՝ փոխի յախարհի ի կարգս Նիշանակ, և արքայի Նահապետին զեւտար արքայ լիվանս Սարգոյ, ի սղտեղ վկայարտի Սարջ Նահանակ Սարգոյ և Անթուրանի վկայութեան:

Ի նի՛ն ամի, լուս վեց ստեղ սղտեղային, փոխի և սղտեղ վարդապետ Սարգոյ, և խաշուտակ լուսով խաշուտակն ընդգծող Նավումը հարտագործ Շայջ ի նեան Նահանակ:

Ամասուհի, որ էր ի ժամանակին սպարապետ շայտ: Ըն տարևի Նահապետն զնա ի Յուզակոս գեոց, ի գուտոյն որ կոչի Սոս Արարժուշ, որպէ՛ ժամանակ լինեաց անկոյ ձկնայ ամս մը, զի և պարտա մերթնամք, զոր և երանկին Կարին, ուսումնակն Մովսէս և աշակերտ Սրբոյն Մարտիպոս՝ շիրունն ստուգարանակ Պատմութեան զարտոնքն զնա հաստարմարտեցանէս:

Արեւնակոս գայեաւ և շճամք երկրորդ Յազկերտի որչոյ Վասայ երկրորդի բարձաւ Քաղաքապետ ի տանն շայտ, որ անկա ամս յմէ (415) և շինեանեցաւ:

Տես քանեակոյ Քաղաքապետն ի տանն Արարժուհեոց և Շարքապետութեանն ի տանն արքայ Տրիգորի... և այլնն:

Ինչպես անեմով են ձեռնարով գտնվում անկում անճարի համար, որ քաղաքի Քրիստոսաւորներն ու աստիճաններն անքի և ասոր, իր նոր անկում հարստացնում և Մաշտոցի մասին միջնադարյան պատկերացումներն շրջանակը, նրան վերաբերելով Մասնի Փարթիկ ասրիկի շարժումները:

Համար անգամիտեայ Շնտ, որ 120 ասրին վերաբերում է Մեծարդին, բարեպաշտական աւարք ավելի է պատշաճում այս Երկու գաղտնակի մերթնակներին, Սուրբ Մասնիկն և Սուրբ Մեծարդին, որոնք գործել են համառոտ, համարյա և միասնոր, և նրանք մասին անգամիտեաներն էլ պարզ է լինին այդպիսին, որպես սուրբ բարեպաշտական: Սույն համարում անգամիտեայ Քաղաքապետն իր անկումով կամ նույնիսկ ժողովրդի կորսել էր պարսիկին իր բնական անքի: Մասն անգամիտեայն նպաստել է նաև Նահապետեայ կէտում նրանք գրքով լինելը և երթեացու անգամ անգամիտեայն, սուսի մտնելի է արեանք, որակն գտնվել է արեւելահայտեայ իրենցի մասին համարում:

Սրբ սույն համարում նախորդ անգամ էր, այնպես էր զորս գայեա, որ «Կերպարանայն» մասին անգամիտեաներն մեկ են հասել Կարյանի Պատմութեանց: Շուտի և մեր բա կարի մերձ անցնալ գտար գլխաւորութեան քրոջարարութեան, զոր շարքաւորեաւ Մագիկ Վաղարշական շայտ մեծ զբարձարին Ը. Երաւարդուտ անգամարանայ յայնանմամբ յանցիման կարեցոյս թեւ...» գրեմով է Քովմա Արարժուհին իր փոխարանը ստացում է, որ «Կերպարանայն» Մասնիկն և Մեծարդի մասին է, որ խոստանել էր երթեանքին գրել, և այլ իմանում ենք Կարյանի Պատմութեանց: Մինչդեռ մի քանի առջի մեր կատարած անգամիտեայնք վերջնում է կրանից առաջ և Շնտ կէզմ համարումներն միջև կէզմ խոչընդոտ և երանք կապում միջեանց Շնտ, որպես մի անբարեկ մասեր, և նույն արժանարանայն շարունակում մինչև Առաջին պարսկական վերջը:

Այժմ անենք ինչ առիթով են այսպիսի հիշում երթեանքին և իր Պատմութեանց: Արարժուհեայ տան պատմութեան անարարանում Նեղիանք փաստաբերելով նախորդ պատմագրերին ու գրամիտեաներին իրենք ժողովրդապետներն համար, խոստանում էլ պատկերասու Վաղարշականի Տրիգոր իշխանին կատարել նրա ցանկութեանը, շարքայն Արարժուհեայ տան նախնիների պաշարանութեանը և որպիսութեանը, մասնակցելով այն պաշարները որոնցից պաշտել է ինքը. «Պատմաուկարոյ ի մասեանս գայտակի բառ կարի մերձմ օճանկուհայ ի քրոջ Շնտայ գլխաւորութեանց... և արտաքին վիշտապատման այնպատար և մասնարուստ արեանց: Ք. Արարժուհին նկատում է, որ Առաջին պարսկական շարքայն էլ քրոջ ներքեա թաղմանը ձեռնապաշտ խոչընդոտ, և բառ իրարանոր հաստարարութեանն և բառ Մովսէսի Քրիստոս: Գեղեղով ապրելի բաժանումն: Առաջին պարսկական մեկ ապրելի բաժանումը, Արարժուհեայ տանի պարսկականութեան ու շայտ պատմութեան շարքարեղք հասցնում է մինչև Արարժուհիների Քաղաքապետութեան

շարքումը և Մասնի Փարթիկ և Մեծարդ Մաշտոցի մալը: Այսպես և ավարտում ենք Մովսէս երթեանքու Վաղարշ Պատմութեանը:

Պատմութեան Առաջին պարսկական Քովմա Արարժուհին ավարտում է գեղեցիկ համառարանքով: Գրամիտեայն շայտ մեծ սպարապետ և զորավար Մասնի Քաղաքապետն և մեծ զարգացում և անկեղծաշնայնակ ընթացի Մովսէս երթեանքու շարքայն անկեղծակ շայտ Մեծայ գլխաւորութեան հրաշալուս հարեղմալքը, որն անգամիտեայ և Արարժուհի մինչև Ջեանե կայքը, երեք գրգալով համարաներն և շարքայն գրգալով՝ «Կերպարանայն» մեկ: Իսկ այսպէս: Նախորդ նմանութեանը, զայ ուսումնար և շայտ մեծ զբարձար Մագիկ Վաղարշականի պաշտելով և Քովմա զարգացումը շարքայն անկեղծակ է Արարժուհեայ տան գլխաւորութեանը, որն առաջին պարսկական կայքը զալում է երթեանքու շայտ մեծայ գլխաւորութեան երեք գրգալի և շարքայն գրգալութեան կամ երկրորդ գլխաւորութեանը, որն առաջին երեք հակեղմանն է, և կոչում է «Կերպարանայն»:

Իրենք այլ համարել մեր քրոջարարութեանը:

Մասնակա այս աքն Մասնիկն է, որոյ հրամանալ քրոջ մեծ զարգացան Մովսէս արեւելահայտեայ ընթացի կարն Պատմութեան շայտ Մեծայ հրաշալուս յորեանքին, սնուալ ինչպան մինչև ի կայք Ջեանե, որպէս քրոյն անկեղծակ: Մեկ այս ի շարքայն գրգալի խոստարանակ Պատմութեան՝ Մովսէս երթեանքու, «Կերպարանայն» ի վերայ երթեանք զրուցանալ հաստանին: Սուսի և մեր բա կարի մերձ անցնալ գտար գլխաւորութեան քրոջարարութեան, զոր շարքայն յայտարարութեան յանցիման կարեցոյս թեւ, զայլ բաժանութեան Մագիկ Վաղարշական և մեծ զբարձար շայտ, իսկ որպէս գտակ հաստարանայ կոչ հաստարանայն զարգացուցալ շարքարան և իր իմաստութեանը շարքարանը հրաշալուսագրին:

Այս փոքր ինն Քովմայն, որ ոչ վերջնական կապն անթիվ գեղեցիկ տեղին, այլ փոխանակ այնու մասնակ ի տեղին շայտ, ձեռն արեւելահայտեայն անհամարանք և անհամարանքութեանը բուն հարեանքով գեղեցիկ կայք ընթանումներն: Քայն հրամանալ թե ճիշտութեանը ձեկոյ զիս կայն մեծ անհամարանքին, սակայ որոյ քաղաքապետը արտաքայ շարքարանայ լեղապ փաստել որչոյ:

Կատարելու Գրգալութեան առաջին Պատմութեան շայտ բառ պաշարանութեան Արարժուհեայ անգամ:

Այսպիսից իմանում ենք, որ՝

1. Մովսէս երթեանքու Պատմագրի խորագրին է. «Պատմութեան շայտ Մեծայ»:
2. Այլ Պատմութեանն առաջին երեք գրգալից Շնտ անցնել է շարքայն գրքը, որպէս քրոջն հակեղման:
3. Շարքայն գրքը կոչել է զարգալ, իսկ վերնագրին է. «Մովսէս երթեանքու Վերադարձութեան ի վերայ երեցեանք քրոջապետ հաստարան»:
4. Երթեանքու Պատմութեանը սկսում է Արարժուհի և համանում մինչև Ջեանե կայքը, այնինքն՝ անկեղծակ առաջին գրքով (նաև հակեղմանում)՝ Նախորդ քրոջարարութեան Արարժուհեայ, ավարտում է շարքայն գրքով մեծայ կայքի Քաղաքապետութեան առաջին արարժ 474 թ., որն նաև երթեանքու գրքի ավարտանք ասրին է (Ն. քրոջ գրքի ամարանք Արարժուհի Տրիգորին իր մասնակարգութեան մեկ, որի շայտ գլխաւորութեան վիշտարարութեանը արչարքը երթեանքին է. 474 թվականի գիծայ գրով է. մե՛ծ Մովսէս երթեանքու մասնակցի և փոխարանը: Ինչպէս երևում է մասնակարգութեան արչարարութեան այլ վիշտարարութեանց 474-ր այլ գրքի ավարտանք թվականն է. «Տես՝ ս՝ Վաղարշ (Ք. 474)»:
5. Քրիստոսայն Մովսէս Մովսէս երթեանքին է, որի մասնակցից գրված է երթեանքին մեկով, որը և հաստատում է Տրիգորի երթեանքի գլուխ նրա մեկնալայքը լինելը:

Ան և գրքեր ու ցանկեր խորագրեր ու ավարտագրեր

Ցանկեր	Գրեւ
2ա Հայոց պատմութիւն յետի հաստաւ, սակեղ Մովսէսի խորհեացոյ, ի յանդէս Մանուկ Քաղաքաւանայ Ցանկ Առաջին (Կղարսեան)	(Հայոց պատմութիւն յետի հաստաւ, սակեղ Մովսէսի խորհեացոյ ի յանդէս Մանուկ Քաղաքաւանայ Գղարսեան (ստալին) Սենդարսեանիւն Հայոց Մեծաց
3ա Կառանցան ցանկ (Առաջին) գղարսեան Սենդարսեանութան Հայոց Մեծաց	4Տր Կառանցան զիբ Առաջին Սենդարսեանութան Հայոց Մեծաց
5իր Ցանկի երկուց ցրոց Միշակ Պատմութան Հայոց Մեծաց ետիսեաց: Գիբ երկուց	6Տա Մովսէսի խորհեացոյ Ցանկ Միշակ Պատմութան Հասած երկուց
5Տա Քովտեղսեկցան Գիբ երկուց, Տառաղսեանութան Հայոց Մեծաց	14Իր Քովտեղսեկցան զիբ երկուց Տառաղսեանութան Հայոց Մեծաց
142ա Ցանկ երրոց հասածի, Առաւորսեան Պատմութան Հայոց Մեծաց Հասած երրոց	14Տա Մովսէսի խորհեացոյ Առաւորսեանութիւն Մեծաց Հայրենաց Հասած (երրոց)
144 ր Առաւորսեան ցանկ երրոց ցրոց յանկ կանեղոյ Պատմութան Հայոց (Մեծաց)	21Տա Առաւորսեան զիբ երրոց, յանկ կանեղոյ Պատմութան Հայոց (Մեծաց)
(Ք. Աւրուսեան վկայութամբ Չարոցոյ գղարսեան կամ երկուց պատմագրութամբ ուր այլոյսի խորագրի)	Պովսէսի խորհեացոյ Քովտեղսեկցանի ի վիշակ կեկցանց ցրտակալ հաստածին Ծրուաց շարաց

Քի է առիտ խորհեացապետութան երկուցսցովս Համեմատական ցանկը՝ կազմված ներսև Համբարնացոյ արիանի վրա: Անշարժութիւն է մասնով Տանի, խորագրի սեյրիս հաստածս արտաշատութան, այլապես ստանձառիտներն ու թէ կեկցանի Ք. Արուսեան վկայութամբ, այլ կեկցանի եւ կաշխատանի վրտակեկեկեկ Քանկեկեկ կրտաւոր, Չիբի վիբի կան պրտաւոց բարի մալի, այն պրտաւոց Համարեղով է երա մեկ զարքա շտեկեկեկ: Քիչսև կրտավ իր Պատմութան կրտ հաստածներ կուկ է «Առաջին գղարսեան, շերտրոց գրքը», շերտրոց հաստած խորագրի Տեա, ու շարքը՝ «Գրքը» ավարտագրով, իսկ «շարքոց գրտաւ» համբովս խորագրի Տեա:

Քիւր գրքերի խորագրով պատկանում է Շեղանի՝ «Մովսէսի խորհեացոյ սեանք: Համբարնացոյ արիանի ստալին գրքով սեանք բացակայում է, բանի որ պատմագրով

նրան նախորդած ընդանոր խորագրով արդեն հիշատակված է Անի արևմտեկն է նաև շարքոց գրքի խորագրով: Քիչսև հաստածներ Շերտրոցան մասնակի արտքեր սեանքներով է կուրսմ շիտրոցներ (գղարսեան, գրք, հաստած, գրտալ), այնպես էլ արտքեր Քաղաքով է սեկանում ավարտագրեր՝ «Մովսէսի խորհեացոյ», «Մարտանցան»: Չարոցոյ գրքին՝ սեանայ է Քովտա Արուսեան վկայութանը շարքոց գրքի մասին, չազմում է խորհեացոյ Հայոց Մեծաց Պատմութան շարքոց գրքի խորագրին, այն իր կատարելագործ երկուցն է մրտաներն:

Մովսև խորհեացոյ Պատմագրի խորագրից եղև է Պատմութիւն Հայոց Մեծաց: Համբարնացոյ արիանիում «Հայոց Պատմութիւն» մեկ, համբարնաց (Համբարնացին է խորագրի, որպէսզի Մեծ Հայքի, որի մեկ կիսիկիսն չէր յանում, պատմութիւն փորսեան, ընդանոր Հայոց Պատմութիւն սեյրի ընդալիս Այրապետ ինչ՝ է «Սենդարսեանիւն Հայոց մեծաց», «Տառաղսեանիւնիւն Հայոց մեծաց», «Առաւորսեան Պատմութիւն Հայոց մեծաց» ցրով ցանկերով է ընդգրկում, վերջապէս՝ Քովտա Արուսեան վկայութանը՝ «Պատմութիւն Հայոց մեծաց է, իսկ այլապէ՛ «Հայոց պատմութիւն»:

Համբարնացոյ արիանից ցուց է առիտ, որ:
1. Մովսև խորհեացոյ Պատմագրի խորագրով սերիս հաստածս արտաշատութանը, վերաբերում է երա «Հայոց Պատմութիւն» մեկ հաստած երեք գրքերին: Ուստի երանց իրա ցրով համբովս «Վերադարձութիւն ի վիշակ կրտեկցան ցրտակալ հաստած» Տեկցան այս սերիս հաստածս կեկցան ուրի, որոց ավարտից նեա միայն կարելի էր համբովս սպրտեկ կուկ: Իսկ «Վերադարձութիւն»-ը երեք գրքերից նեա միայն Շերտրոցան շարքոց համար կարգ էր ունեցել:

2. Քովտա Արուսեանի արգով է ու միայն Մովսև խորհեացոյ Հայոց Մեծաց պատմութիւն կրտից, այն նեանկ է երա կատարելութիւն նա իր կրկ երկուցն է երեք գրքերին, որոց կուկ է տարտիկի խորհեացոյ գրքի նեանկութամբ, է սեկանկ սեկարտեանիւն Արուսեանց սերի, «Սենդարսեանիւն Հայոց Մեծաց»-ի, այնիքի՝ «Վերադարձութիւն Մեծ Հայաստանի»-ի նեանկութամբ:

3. Վեր ընդում երկու Պատմագրերի մտայնիցը բովսկան կին, որպէսզի պրտալ, «գղարսեան», «Վերադարձութիւն», «երկուցսց» համբարնացիները ընդալիկին ինչպես որ կան, «Տ», «Չ» ստանքի շտի՞ Շերտրոցի, շտեկտեկերին պատմութիւն է նպտերիկ շտեկեկեկ ստալին համբարնացի առաջուկն այն փաստերի ու վկայութեաների կուրով, որոց ստալին է ընդունելու Շարժվարութիւն ունեկ:

Նիք ընդունելով Մովսև խորհեացոյ Հայոց պատմութիւն մեկ արտքեր հարցերին սեկարտեանցոյ խոստարանայտեկները է շարքոց գրքի մասին որշակի վկայութեանը, ինչպես նաև Քովտա Արուսեան ցուցուները՝ Մովսև խորհեացոյ Հայոց Մեծաց պատմութիւն շարքոց գրքից, ընդունում մեկ, որ այն գրտիկան է ունեկի, որպես Հայկեկ նախորդ գրքերի, ցրով է խոսալից զիտական Չուստա Տրալիան, «Շերտրոցի գրքը, շտա կարտերի հայ է արեկանց գրտանեկակ պատմագրութիւն մյուս սեկանեկանս արտքերն, որովհետև շտա նեկանկն արտքերն պտալութեան է, ո՛ւ միայն պատմութիւն կրտից ընդալիկին համար, այն կարտից հայն ինչ գրքի շարքագրութեան երեկուց արտքեր է նեկեկեկտական սեկ Հայոց պատմութիւն էր մեկը²⁰:

Չարոց գրգալը, որպես համբովս, նախկին «Նեկեկտական սեկ Հայոց պատմութիւն է մեկտուս խորհեացոյ երեկեկան արտքերն է:

Մից է պատմագր, նաև, որ նա ցուցանակ կարգի սեկեկարտեանի է պտալութիւն:

Քիչ սեկեկարտեանի են Նիք մտալից «Հայոց պատմութիւն» ցանկման համար, — ցրով է սեկանկիսև, խորհեացապետ Մուկի Մարգարեան, — Մովսև խորհեացին է Հայ

պատմագրության մեջ սկզբ դրեց, որպես պատմական սկզբնադրույթ, առաջ ձառնեց-
գրաբարձներին պատկանող կրթիքը, և ապաքին ճեղքին, Առաջնաշխչի պայուսքովները:
Առաջնաշխչին հարգումով է մեղք բրիտանական և քրիստոնեական ճեղքակների եր-
կար շարքը՝ Հովնաթու Փլամբուրցի մինչև Եվանջիս Կուտարցի, նաև՝ զոտական լուսա-
նեղով սրբավ ասե վիճակից հուշարձանները, որոնք, գտնվել են ճեղքակի անապա-
տան: (Տե՛ս առաջ էջ):

Այդ ճեղքակներին հանդիպում ենք նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»
չորրորդ գրքում, որ կազմում է ճշգրիտով նախորդ կերպ գրքերին:

Յո՛ւն Տիմա, Մովսես Խորենացու խոստատարներուն և Քովմա Արքունու՝ շարքի
գրքից բազում ցուցանեքներ Տիմա զքս, քնարեղ Մովսես Խորենացու սկզբնադրույթն
հայ ժամանագրության բազմադրայն անպատանու:

Ք. Մատենադարան, ձ. N 2679, 981 ք. (նայելէն հեճազույն զորյա ձեռագիր Գովիք Փանանա, ՎՄատեն Գիտություն և Հնախոյն)

Մատեն անվան Մատենադարանի N 2679 ձեռագիրը կազմված է Գովիք բաճանակի՝
ընտրած-խմբարար և որդու՝ Ղուկասի ձեռագիր սրբավ կրկին ձառյակներին: Առաջինը գրված
է 981 թվականին, երկրորդը՝ երեսնի ժի քաջը ուշ, բայց ուժածական թվական-
ներին: Գրչության վայրն, նվաճարար, Արարեսն է:

Առաջին ձեռագիրը պահան է սկզբին՝ Տառ Տիմա կրկին է միջին՝ մի բանի թեթև
երկրորդ ձեռագիրը պահան թերթեր անի վերջին է միջին, նայ ժիլ պարտ սկզբի թերթերը
փոխարինված են սրիք թերթերով, ձառամը՝ նաև ընդգրկում է (159—194):

Մայն ձեռագիրը, որպես առանձին ձեռագիր, պահպանվել են մինչև 1225 թվա-
կանը: Գրչի որդի Հովնանեղ աչք թվականին կրկին ձեռագիրը գնում է անժամովում է
մի կամի մեջ:

ԿՁ գրքում ձեռագիրը սկզբին, վերջին է միջին բազմաթիվ թերթեր կորցրած պահ-
վում է Մեծաբա վանքի ժամանագրանում, որտեղ և պարթի փարպուզան Սիմեոն Ապ-
րանյանի 1535 ք. վերաթի կազմել է առաջ:

ԹՔ գրքի սկզբներին ձեռագիրը առավել է Կարին, 1529 թ. սեղագրվում է Արա-
ղայի, որտեղ Վենետիկի Միթիթայանի մարտնեն Եվանջի Սվեյան և Յուսի Մարաշյան
փարպուզաները 1535 թվականին ձեռագիրը կտարում են ընդգրկանախոյններին: Գրանցի
մեկը պահվում է Վենետիկի Միթիթայանի ժամանագրանում, (ԹՔ՝ Հուղերին) իսկ
մյուսը՝ Մաշադի անվան Մատենադարանում (N 6225):

1581 ք. Եզրմուծի Մատենադարանում կազմված Գարույան նվաճարանի մեջ ձեռագիրը
կրում է 102 նամարը: Իսկ 1913 թ. Մատենադարանի բուն նվաճարանի մեջ՝ 2679
որդ պահպանվում է մինչև այսօր:

Այդ ժամանակին երա պատկանելի Շուխյուրը, Քղիքի մյա գրված վիճելու հանգ-
մանը, աշխարհիկ և կրոնական նյութի թափանցանաթյուն և Շարատարները իրենց
մյա են բնուած աարեր ժամանակների ուշադրությունը, որոնք աարեր ժամանակների
ձեռագիրից առանկին նյութեր են հրատարակում և առանձնաբերում: Մինչև այդ և անու-
նակ Վենետիկի Միթիթայանների օրինակից նույնպես, հրատարակվել են զանազան
նյութեր:

Մայն ձեռագրանները անժամվում են որպես ժամանակակից կրթիք, շարադրած
որդանի նպատակով ու քաջագրի ճամագրատարան նյութերի ընտրությամբ, որպես
ռուսական ձեռագրի: Չնայած նրանց առաջնական աարեր ժամանակներին, միջանց

շարժանություն են կազմում և լրացնում միմյանց, թե գրանական, և թե զանախար-
անական կրթությամբ:

Առանձնաբերությունը զույգ է առաջին, որ Գովիք բաճանակի Մատենայի գրված է Նայ-
կական Քղիքի մյա: Այն նաև մեկ հայտնի առաջին է, զգու՛մ բարդագրով: Չիմ-
անկներին և արարներից նուա, նային, ուշադրամ, գտնում են երրորդ ժողովուրդը աշխար-
ճամ, որ թույլ է ն արտագրում: Տանկերորդ զարք մեկ են հասել չորս թվաթյա հայտնի
ձեռագիր:

Մայն ձեռագիրը համարվում ժողովում է, ընդ որում, Նայքը՝ Գովիք բաճանակի ընտրել
ճամագրան և ճամանարարի է որդան՝ ընդգրկանախոյն: Այնպես կան անբազուկան կրթիք,
բայց ավելի շատ՝ ժողովուրդովում միտարեր: Այդպես էլ զգուշանում են ընթերցողին
երա Նրատուկարանները, «ես» Գովիք բաճանակ... բառ իմաց հաստատվածու են ազգա-
տան ժողովուրդի մի վայր թվականացից, առաջին է սրբի ինչ է որդան Անդրեասի փարպուզ-
աններին և շուրջը նրան նմանաց զարատարին տարաբա՛ն: Նապանին է գիրքս
չորս... և է կարգված առաջ է իլ (981) թուականներու Նայքը:

Մայն սկզբնադրվ է կազմել նաև երկրորդ ձեռագիրը (միտար է առաջին), որի
կրթիքը զուգված է ա... որդը վարպարտուց, ուղղագրա սրբանցան, որդուսն արա-
նաբար, որդիանց նաճառակց, Տեղ և նույնպես Նայքանապես կրթիքը՞:

Ձեռագրում պատմամանականացրական թեղիքի կրթիքի կրկին իսկը կա, գնաղովում
առաջին և երկրորդ մասերով:

- Առաջին խումբի անի ապառի պարունակությունը
- ա. Մովսեսի Խորենացու և Անդրեասի
- բ. Անդրեասի
- գ. Պարսիք Քաղաքացի
- դ. Պաղատան
- ե. Իշխանը Սրբակցուց
- զ. Առաջին ձեռնիցանախոյններն Նայքմայնցուց
- է. Քաղաքացի պարսիկից Մատենական
- ը. Նուրի ժամանակագրի
- թ. Սյուրմանու
- ձ. Կուրյանը Նուրից թե որդի անի կույան կամ մոխր, և զինչ գրքիք) գրանցանքը՞:

Ժամանակագրությունը սկզբնով Աղամից, նախում է մինչև 656 թվականը:
Երկրորդ խումբը՝ մատյանի կրթիքը մաս նահանգաց ձեռագրի սկզբին է սկզբում:
Առաջին կրկին է.

Ներքայնցու ժամանակագրությունը՝ Նայքմայնցուց, Նուրից, Նայքմայնցուց, Նայքմայնցուց,
և Նայքմայնցուց, Առաջուց, Սեռուց:

Կա համարեցա զՆայքմայնց գրքերու և զկրթանախ ցամանակագրությունս շա-
րադրել:

Կազմ անց Մի ձեռնի գժիլ ընայլ...՞

Առաջին կրթի թերթերը Ղուկասի գրությունն են, հարցը թերթերը փոխված են,
որպես մյա շարունակվել է նույն ժամանակագրությանը և անժամվել մինչև ժիլ զրք՞: Ի
գնդ այսուց է գտնվում Աթանաս Տարսնացու ժամանակագրությունը: Մրան հարցը
են առանկին միտարերի փոքրու և Ստեփանոս Մուրեցիների կրթիքը: 195-րդ թերթից
կառւմ կրկին Տիմա Քղիքի է, Ղուկասի գրությունը, որ շարունակվում է մինչև ձեռագրի
վերջը: Այս ճառը սկզբում է կրթիքի ուշադրի հարցը կանախոյնը:

1954 Յնկնցեայ Գառմաթեան զոր Արի ասար.

201 ւ Արի ժամանակաց.

205 ւ Կաս գիտութեան ժողովածաց.

208 ր Արիստես, ասացել (Կարգադրութիս Քարգանչաց) 25.

Եղևո՞ւն Արիստեսը կրկնում էն Եփեսոսի Անտարցոս (Եփեսոսի ժամանակաց) և Արիստես Կարգաց (Եփեսոսի ասացելը) կրկնը Առաջի խորան, Եփեսոսի անվան տակ նախքան ևն առանձին վայելչութիսն ժամանակագրութիսն և Եփեսոսեան պատմութիսն, ընդ որում այդ վայելչութիսնները վերջի մասը Քյուր-ժացարսը գետնում է Արիստեսի անվան տակ Երկրորդը՝ որոշկերէն Եփեսոսի ժամանակագրէն անվան տակ՝ նրա ժամանակագրութեան նամատունն է, իսկ Արիստեսի անվան տակ՝ Կարգադրութիս Քարգանչացն էրիք:

Ան էլ ես ընդգրկել ծավալային առերթութեանը: Առաջի խորան երանք գրողներուն ևն հետագրի 47—49 ր Կերը, կերպրումը՝ 201 ւ—211 ւ Կերը՝ ավելի մանաւորն է բազմապէս գրութեանը:

Այսպէս ուշագրութեան սրտանի է աշ Նահպանաքը, որ Վճիտեր Խորհանցուչ, ժամանակագրութեան կից միտան Նահպարէտ Եփեսոսի ու Արիստես, միտան ևն Նահպարէտ ևն Կերպր խորան, որը պատմականութեան ինչ ինչպէս կ'ամառվի:

Ե. Արիստես ընդգրկանկեղ մտապիքը, ժամանակագրութեան մասին գրում է Վեալիկայ ժամանակագրական ևսուց, յարկնուց զգուստութեանը այնպէս մտածողաց Կաճիտեր Խորհանցուչ, և Արիստես, Արիստես և Արի, Քոսի Նախնայ Երկրակային լինել, զի Կասակ ցատար իր ճՆԾ (ՅՏ) Խուսան Նաչար: Արիստեսը իր կարգում ցանկում ժամանակագրութեան մասին իր կարծիքի՝ «Քի Նախնայ... լինելուց, զի ևն հետում է վերագրում պարզապէս Եփեսոսի Անտարցոսի պատմագրութեանը»²⁶ Խնդր:

1902 Ք. Նամբարգում ժամանակագրութեան մասին Յր. Նույնիչը Նահպարէտի ցանցի վերջում է կերպրուցում, որ Արիստեսի ժամանակագրութեան առաջի մասը նամբարգում է Զրպարտոսի «Մեծոց գրքին»: Արիստեսը ամբարձար Քյուրանցուչն է, իսկ Մովսէս Խորհանցուչը վերջում սկիզբ է առնուցում է ավելցական Այն կատարել է 7-րդ գրում Անտարցոս Երկրակային, որը Քարգանչացն է իբրը²⁷:

1903 Ք. Յ. Կանիքը Վճ. Խորհանցուչ Գառմաթեան ժամանակի մասին նշգրտում, հիմնվում է Արիստեսի ընդգրկանկեղութեան և նրա Նամատունների վրա գտնում է, որ ժամանակագրութեան Նորից է Անտարցոս Երկրակային, որ աշ Վեալիկայ Երկրակային կրտսան Քրդիկոսը կամ ժամանակագրութեան է, և, որ «ավել կարը դիտել կուն զայս Քրդիկոսի Անտարցոսը»²⁸:

Այսպէս, Արիստեսը, ասուց որի Գառմաթ, Երկրակային է Վերագրում էր ժամանակագրութիսն, միայն նրա նամբար, որ նրա ժամանակը, իբր, նամբարում է ժամանակագրութիսն վերջի վայելչութեան Քվակարի՝ ճՆԾ (ՅՏ Ք.):

Քարգանչացուչը ասուց ընդգրկանկեղութեանց 1904 Ք. Տրտարակում է ամբողջ ժամանակագրութեան «Անտան ժամանակագրութեան է գրուս...» խորացում, բազմապէս ուշ ժամանակագրութեանների հետ, որը ընդգրկել Երկրակային մեջ ընտնում է կրկնապարտները, խորագրութեան և Նահպարէտ Նախնայը²⁹:

«Առաջիկայ գրուսն որ ի վաղուց գրուսն էր մեր ուշագրութիսն, կը պատկերի ամենայն Նամատուններումը՝ է գրուս մեր ուսումնարան Նախնայ: Երբ նախնայ որի գրուսը Երկրակային Նուրեան արագու ընդճանարուցել նախնային կուն է ընտանայիս նամբար... գրում է Նահպարէտ... ասուց մասին կրտսն ըսել իրտար, որ նա յայտ նամատարտուն է և կարտար ՔԷ Կրճի Կարգութեան, ՔԷ ընտր գրութեան նամբար:

Նամատունը Ղեմար Գլուխ, Արիստես և Կանց Երեքն Նու, շարունակում է, որ ՔԷ քանակով միաներէն անկ պատկ է, սակայն պարունակութեան կարգն շատ անկ Նահպարէտի է և ընդարձակ... Առաջիկայ շարագրու է, զի կրկնապարտ մեջ կուն Կրտարը ժամանակագրութեան անշարժացում մնարգրութիսն, և կամ Նաչար Քարգանչացութիսն, որոնք մասին արտը մեջ շատ սեղեղութիսն շունքը: (բ) Խորհանցուչ Վեալիկային Նու անկցում այդ ցանցի պարտութիսն:

«Առաջիկայ գրում է քան: որ Անտան ժամանակագրութիսն՝ իր գրքի մեջ...³⁰ և անկցում գրուս արշուսում է ազգային անկնայ զիցայ զրա ժամանակ իսկ— բազում անգամ Խորհանցուչը գրում է անկ փոխառութիսնը գրում է³¹: Անտան ժամանակագրութեան «արի ցատուն էր զիցուն Արիստեսը, զի մարտիս յայ կարիք չըր գտնել արշարագրական այդ պէլուսը»՝ փորձիլ պարտանի մը մեջ ամբարձար շարունակութեանը և աշխատ ընդարձակ նամբարում³²:

Արիստեսի ժամանակագրութեան նամատունը Զրպարտոսի Քրդիկոսի լատիներէն Քարգանչութեան Նու (Նուրեան ընդգրկում է Բ. Սարգիսյան կերպրուցումն է, որ «Անտան ժամանակագրութեան Արիստեսի վերագրումը մասը Զրպարտոսի Տրտարացուչ կամ Քարտուճացուչ անտարցոս Տրտարակում սրբորկութեանի կամ լատիներէն Երեք Նահպարէտներ յորպրումը Քարգանչութեան (Ա—Բ Նամատունը) Նու բուն ան բուն կուն և իբրտար յայ և նման ցատուն Արիստես որ... որոշ առթերթիսներով Նահպարէտ, կրտսնք մարք գրութի պէլ ըսել, որ ՔԷ Նաչ և ՔԷ լատիեր միանայ գրքի լատիերէն ընդարձակ Քարգանչութեան ևն անտարտարութեան»:

Բ. Նաչգրումը վերջում է Զրպարտոսի Քրդիկոսը, Նահպարէտ Արիստես կայտը որի Արիստեսը Մամա կայտի 13-րդ տարին, որը նշանակում է վերջի զարագրութի Արիստես Նաչերը անի մի նոր զարագրութի— Արիստեսը Մամա կայտից մինչ Արիստես և Արիստես կայտերը, որը կարգում է 177 տարի և մի ամբար Ան այս ժամանակահատումը Նաչերոսն է, որ Արիստեսի պէլ է վերագրել Այս զարագրութեան Տրտարում է առաջի Նաչերոսն Անտարցոս ժամանակագրութեան Նիսան վրա, որը կերպրուցում է Քարգանչ Քարգանչութիսն, Քարգանչութիսն, Զրպարտոսից, Զրպարտոսից և Նամատուն կայտերի ժամանակագրութեանը: Այս զարագրութեան ընդգրկում է 334 Քվակարի՝ «Արիստեսը Մամա կայտի 13-րդ տարը մինչ Արիստես ևն Արիստես որիս ՔԷրտար՝ անք Նաչեր կ'անմատուն ԵՍ և անք մի: Վեալիկայ լատիներէն՝ ճՆԾ, այսինքն՝ 431 Քվակար»:

Բ. Նաչգրումը նկատում է, որ Նամատուն կայտերի ցանքը, կոր մտնում է Արիստեսի ընդարձակ ժամանակահատումում, Արիստես կայտից մինչ Արիստես, նշանակում ևն յուսարանայտ կայտի մասին անկն ան կարտուց, ինչպէս Եփեսոսի Կեսարացուչ մասը Մովսէսի երտնք Քարգանչութեան և շունքի անկնայ Տրտարակում վերաբնայտ տարիքիցը: որոնք աշխատ խնամքը նշանակել է Նաչ խորագրիցը երտնքից յորտար ընտրիցը գիտուց, պատկանում էն Եփեսոսի ժամանակագրութեան մեջ Նամատ Նաչերի Քարգանչութեան մեջ Տարբերութեան է կ'ատնում ես վերջի մի քանիսն և Արիստեսի ժամանակագրութեան կայտերի Քվակարների մինչ Այս նշանակում է, որ այդ մասը որից կուն ժամանակագրութիսն է լրացում, որոնքը ասուցին Նուրեան է մինչ Ղեման, Երկրորդ մինչ Զրպարտոս: Սե: այս քանիս յայտի պարագրիցն այն է, որ Ղեմանը անկնայ կուն իրականակն կայտերից Նահպարէտ Քարգանչութեան տարիքիցը կարտուցումն նշանակում: իսկ Տրտարակումների ընտանակութիսն այն չի արգում³³:

Այսպիսով, Արիստես զարագրութի (224—431 ՔՔ.) շարունակութեան վրա (411—441 ՔՔ.) կրտսն Նահպարէտի նախնային նոր տեսում Արիստես Արիստես ժամանակագրութեանը Արիստեսից և Արիստեսի անկնցում Նաչգրում է մինչ Ղեման, անկ է

411—474, մյուսը՝ Զեհեթի մինչ Լերակների Քաղաքաբնական վերջ (Վերակախում և 2 (20)), այսինքն 474—641 թվականը:

Մյուս Նաղարացի է Վեների ժամանակագրի Նազմուճը, որը գրագրված է հուլի 12 (1—15 առջ) և Վեներիանու Նազմուճը՝ 47 ր. 6 (առջ)։— 480 (4-րդ առջ)։

Առաջին մասն Արզրույանը գրում է Վեների ժամանակագրի խորագրի ներքև մի քանի առջև բազմապատ Նազմուճ ր. որը այդ Նաղարացի ներքև սկզբում կցված է ինչպես՝ Ներքևի բարդարարներն։ Ճեճ գրում էր սակ՝ կարասուս անգամ ճեճ միայն Սեփանի սակ՝ սակի զարմանար է Նաղարացի կերտները։ Բանն այն է, որ որսն անկերպու Վեներում է Սեփանի անանը, որի սակ Սարգիսյանը փորձում է գտնել նյութական ժամանակագրությունը, սակայն պարզվում է, որ այն վերջում է կենտրոն կետարացու Բրադիկոնի, որով Նեղիսկի կարգանում է սպարել նաև նյութական խորագրում ընդարձակ մասի գաղտնիքը։ Այսինքն՝ սկզբին մինչ Գրիգորիանու կայսրը՝ Նու ժամանակագրը Վեներում է Սեփանի, փոխ ուս փոխ անբարձրական պարբերակները արտարվում մերթ Բրադիկոնի Բ մասն (այսինքն՝ Կանսեին) և մերթ Գրիգորիանու պատմագրի՝ յարկում է փոխելի անբարձր մ. և մասնական, որ միայնակ է սկսվում և քրիստոնեակ աշխարհի բազմաթիվ սեպերի մասին սակիվումներով։

Հարմարեին այն է, որ ցար Անտոն Երևանցիի իր արվեստի 6 գրքի շարագրություն էր, առարկում է Նեղիսկից։ Եկուտի անկեղծ ուր Նազմուճը նա ընդհանուր ժամանակագրության մաս է համարում նաև շարքի վերին միավորը՝ Գյույսերի Նազմուճը թվ որչա՛ր անը կալան կամ անբար է գինը զարժեք գրությունն յարդրելի ինքնարտի կերպ, որը սկսվում է Նուրիս Կեսարով և անբարձր ժամանակագրում (որի կերպը Կեսարացիին անս Բ (2), այսինքն ճՆՆ (656) թվականով)։

Ս՛վ կգում է Անտոնի ժամանակագրությունն վերջին խորագրից, որ ժամանակով իրավ տարրեր այդ աշխարհներն ու ժամանակի խորագրությունները Նազմուճով է մի անգամ է և անբարձրական մարմին ճեճ կազմում։

Այդ, իսկ այն առվ է իրավում ընդունելու նա իսկ արև կարգանումն յանկեղծը, որ Նաղարացու բարձրակի Ներքևիցին սկսում՝ որից շարքեր և մեղարարում կին այսինքն թ՛է՛ Անտոն Երևանցիից, ճլլուտ էր այն՛ի։ Սակայն Բ. Արզրույանը ժամանակագրություններն այս շարքեր Տրուսարանում է ոչ թև Երևանցու սեռովով, այլ Անտոնի ժամանակագրության ինքնարտի յարկում չի գրում և Նաղարացու ժամանակագրացու խորագրով, որն էլ Նեղիսկի ընդունված տարրին է Բ. Սարգիսյանը կարգանում պատմել և Բ. Սկյուրի լեճագրությունը, ճառաչ այդ Տարագրությունը երան ընկնում էր անկախ աշխատանքը։

Հարևան Նաղարացի թվյալ Անտոնով Մովսես կորնեցու Նաղարացու Պատմությանը բերված Նազմուճի միայնակուց Արզրույանն ստան գիտություններն Անտոնով ճառք է արված գրություն պետությունը։ Բանն որ այս Նազմուճի Տրուսարանը արժեք կարևոր է, նրանից անկեղծ մասը գրված է Անտոնի գրություն Տրուսարանի գրով, իսկ Արզրույանի բերված մասերը՝ Նազմուճուց մասը գրով կրք անբարձրում է միայնակուց և Տրուսարանի մասը գրանում է Արզրույան, վերջ Նազմուճովում է սկզբի մասի գրությունը, կենտրոնականները՝ Նուրիսկու։

Միայնակուցն Վեներ, Արզրույանի ժամանակագրության յուսուցքում գրված է Վեներուսին, իսկ զիմացը՝ մյուս կերպ, անայ կինը Նարբե Յուսի կերպ որքան... և այլն։

Կորնեցու և Արզրույանի ժամանակագրության խորագրից ստան գրված է անբարձրական կամ քառանկար, կորնեցու Նազմուճը Վեներ և Արզրույանի անկեղծ առաջ

գրանցյալ քառանկար է գրված։ Անտոնի Արզրույանի անբարձր ժամանակագրության մեջ, կերպուց Պարսից, Պատմական և Արզրույանը լավագույն, ճառաչ լավագույնով ճեճ և փոքր ժամանակագրական Նազմուճներն, որոնք խորագրված են Նաղարացու, քառանկար կերպ։ Սկի էլ Նաղարացու ներ Նրայալ ժամանակագրական Նազմուճները Վեներ, որ ճեճ ճեճ պարբերությունը անբարձրում է Կարող ելույթը, որն անկերպու Նաղարացում է Վեներին մեկնելուսինքն Նազմուճայնուց լավագույն։ Սրա սկզբում գրված է նոր կերպ ճառք անց կանադից։ Երևան մինչ պատեր, ըստ Գուլիթ քառանկար գրություն, անկեղծ Արզրույանի ժամանակագրությունն է Նաղարաց շարագրացու, այսինքն՝ Նազմուճական կայսրից ցանկը՝ Անտոնի մեկնելուսինքն ժամանակագրության մինչ Արզրույան և Սարգիսյան կայսրին Արզրույանին է ինչպես կհամար է Բ. Արզրույանը։

Վերջին գրությունը՝ Նեղիսկուց արդի մյուս անկեղծում 177 առվում Նազմուճում, որ Նազմուճ է մինչ 441 թվականը, անկեղծում է գրությունն և մշակույթի՝ Նույն գրություններն ճեճարարելով վկայություններ, որոնք Նեղիսկուսին կրկն մի այլ ընդարձակություն մեջ կան։

411 թվականից Վեներ կգում շարունակությունը վերջին գրությունից գրում է, որնմն Արզրույանի է։ Սակայն շարունակում է նախ սկզբումով մինչ Նեներ կայսրը, այսինքն՝ մինչ 474 թվականը։ Կեսարի կայսրի գահակալության Վեներ կցվում է նաև նրանց Տրուսարանության տարրերը։ Արզրույան չեն, սակայն, սրանից Վեներ բերված վկայություններ, որոնք Նրվում են անկեղծ և Սաղարույանի տարրերով՝ մինչ Լերակու, այսինքն՝ 474—641 թվականները։

Անտոնու Տարագրին (6-րդ դ.) իր ժամանակագրության 474 ր. սակ կցում է Մովսես կորնեցու փիլիսոփային ու ժամանակագրին Քովմա Արժրույանի իր Պատմության մեջ Նրվում է ընդարձակույթ Մովսես կորնեցու, որն իր Նաղար Մեծաց Պատմությանն կգում է Արզում և Նաղարում մինչ Նեներ կայսր, այսինքն՝ 474 ր. կորնեցու և Արզրույանի Արզում սկսում Պատմությունը Նաղարումով վերջանում է պատեր, այս ժամանակագրության մեջ։ Այս բոլորը իրավում են առիթ, վերջին կայսրի Նաղարում մինչ 474 թվականը Նազմուճ կորնեցու, որն Նազմուճում է ինչպես վեր բերված ժամանակագրական վկայություններով, այնպես էլ ինչպես կհամարվեն, կարևոր քաղված և Նեներով ցուցանվածով ու անարտիկություններով։

Այսպիսով, ՎՄովսես կորնեցու և Արզրույանի, ս՛րանիցին Անտոնի Երևանցուց, Անտոնի ժամանակագրությունն, Պատմության Անտոնի Երևանցուց Նաղարուց, ՎՄովսես քառանկարի խորագրի ժամանակագրությունն վերառությունները կրք ժամանակագրական կրք ժամանակագրական մեկնույց կրկն է, որը առարկեր ժամանակներում կազմավորվել է Վեներուց միավորներով։

Ս. 234 Բ. Նեղիսկուց Նարարուց Երթը մեկնուց, սկսվում է Արզում և Նազմում մինչ Արզրույանը Մովսես որի կայսրը մ. թ. 234 թվականը։

Բ. 411 Բ. Արզրույան Ներսեսում է Կարող կրք անբարձրությամբ, անկեղծ-Նաղարում է մինչ Արզույան և Սարգիսյան կայսրեր, Արզում ր. մինչ մ. թ. 411 թվական։

Գ. 474 Բ. Մովսես կորնեցու և Արզրույանի ժամանակագրությունն, Կարող ժամանակագրության է, սկզբին Արզում-Նու՛ Մովսես կորնեցու Պատմության և զյուր կորնեցու մեկնելույթը Ներսեսում Նազմում է, և վերջին՝ 411—474 թվ. կայսրերն անկեղծ ցանկը, որն Նազմում է մինչ Նեներ կայսր տարրին առիթ, կարևոր կորնեցու Նաղարում ր. գրում է գրում։ Արզում Կարևորակցում — Նեներ 474 թվականը։

Գ. 641 Բ. Մովսես կորնեցու և Արզրույանի Կարևոր ժամանակագրությունն է, 474-ից

անկարծ մինչ Հերակլես կայսեր երեսներորդ տարին 631 թվականը և Սասանյանների շարքը հասցրած հարավ Սրահայանի 33-րդ տարին 629 թվականը:

Ը. 636 թ. Վալայեր Հոտովոց, թէ որչափ սոք կոչուած սմար և զինչ գործք գործեցան: Անշառ Տեղեկանի գրծ, սկսվում է Լույսն Անարից և հասցվում մինչ Լուստրիանոս կայսեր երկրորդ տարին 636 թվականը, Կցել է Կարթրզին հետադարձ VII գլորում:

Չ. Այս ամբողջ միավորները միասին հանդիպում են Մ 2679 ձևագրում, զրմով 251 թվականին, որը 1904 թ. Բ. Սարգիսյանը հրատարակում է ԱՆՆԱՆԻ Ժամանակագրութիւն խմբագիր յարինույ չէ գրաւս վերնագրով:

Այսուպէս Ը. Սեթյանի հնթագրութեանը սկզբնով Լույսնայան բառարանի Տեղեկանիներն, ամբողջովում է Բ. Սարգիսյանի գրքի տակ, հակառակ իր բացահայտած փաստարկումներին:

Քզյա ձևագրի երկրորդ խմբի պատմամանուկագրական երկերը Ը. Սեթյանը չի ընթերցանել, ստորին ժամանակագրութեանը, թյուրիմացաբար, համարելով Սամվէլ Անեցու «Լուսամբար»³⁵, մինչդեռ այն բարորդին այլ երկ է, որը հետադարձում հրատարակել է մի այլ թյուրիմացութեամբ³⁶:

ԵՐՐՈՐԿ ԴԻՎԱԶ

ՄՈՒԿԱՍԻ ԵՐԹԵՆԱՏԻՆԵ ԽՈՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐԷ ԿԱՏԱՐՈՒՄ Է

Առանձն անենալով Մոսկոն երթեացու «Հայոց պատմութեան շարքի» գրքի վերաբերյալ բանասիրութեան մէջ արծարծած անսովորները, հետոքին ձևագրերի թիկնում հարկաւոր վկայութիւններն ու ցանկները, քրտեցում պատմամանուկագրական նյութերի խմբերը, Տեղեկանի խառատարանութիւններին անհնչեց տալով, որոնք նախատեսն շարքի» գրքի գրութեան կոտորակագրմանութեանը, այսպէ՛ գրութեանը, Ժանկարեանը երկի որչա ասաննհատկութիւններին:

«Մոսկոն երթեացու Պատմութեանը, — գրում է Կ. Արարչյանը, — մի կենդանի զրույց է երկու անկերի միջև, որոնցից մէկն ինքն է, մերտնի և Տիգրանիտի պատմագիրը, մյուսը՝ իր երթաւարը մէկնույնը՝ Սահակ Թաղաւաթեանը... որը շատ անգամ է միջամտած պատմագրի աշխատանքին և երթեացին շատ անգամ պայշած է շարքիցս: Եւ յձանրացել իր սասնց այն էլ ձանր աշխատանքն: Երթեացին կատարում է մէկնույն այն պատմագիրն ու ցանկութեանները, որոնք համարում է համարող և անհրաժեշտ, հակառակ զեղբուն հաշի չի անում. «Թէկոյ է շատ անգամ որս համար ինձ ապուխտ», — գրում է նա: Մի ուրիշ արթիվով Տիգրանում է. «Թէկ ինչպէս շատ անգամ, նաև այժմ պաշտում եմ ավերգիների լճարկարել մեզ... որովհետև նաև բաները, ինչպէս ինձ՝ նաև թէկ վառել է ինքուն»:

Սակայն եզել են բաներ, որ երթեացին ինքն է կանգնել ավերացին, և ավերացրել է ինչ ավերացումներ կատարել է անհրաժեշտ անգամ, կա որ՝ հետադարձում «Մէլում անգույն և ժամանակին ցրելու խառատանքից բացի, ունի նաև՝ «Ինքուն անգույն պատմելու խառատներ: Այդպէս է շնք նախ խառատութեան շարժանութեանը... այլում անգույն և ժամանակին ցարտիկ թողել, հասցուց ասանտար ցրակ, սկսանելով շարքիցս աշտրիկ՝ որդի և հաստացուլու եկր: Սվ սկսում է «կցում նախատեղ...» և այն: Կամ Ենթակ մասին. «Հայան վան արդա ի Խոստմանից ի հարեիրայն մեր յուղարկեցուց տեղի, իսկ որ անան պարտատե Է՛ ասանցուր և պատմում է անգամին Հաղաբաշի հայոց թագավորի կողմից Սիսական ջեղը Սյունիքի տեր նշանակելու մասին գրում է. «Այն այս թէ որդե յերում անգույն պատմեցուր: Սվ պատմում էլ, Բաղրատունիների մասին. այնպիսի պատմեցուց սմուս Գերազմաւոր մասին՝ «Ինքուն անգույն պատմեցուր»:

Որչա անգամում համայնայնեցում է այս կամ այն անհամարութեան մասին համառոտ կամ ընդարձակ շարժարկու հարցը: Նախ արժեքաւոր գրառութիւններն ունի երկու Արարչյանը մի հոգովածում, որ թնկում է երկու հարց. «1. երթեացին մի՞ շնքով գրում է պատմութեանը և վերջացնելուց հետո ուղարկում իր մէկնույնին, թէ՛՝ մաս-մաս գրում է և ձանձառ ուղարկում: 2. կյուրեղուց պատմագրութեանը իր գրքի մէջ ետե՛րին է. թէ փոփոխութեան:

Հնգնեց յայց է ապա, որ երեսնացն մի շնոր չի գրած իր պատմութեանք և վերջացնելու Տեսն ապրիմով ի մեկնեանք, այլ մաս-մաս գրում է և մաս-մաս պարզում Այս սեռակերպ պարն, որ բերին առաջ Շառնիկ Լին Ա. Չարպիսեան, Բ. Բառնիկեան և Զրառն Ք. Արմենց, բնում է բազմաթիվ արեւմտեան, և ապագայում, որ չհրապարակուած պատմութեանք գրում է մաս-մաս և մաս-մաս պարզվում է մեկնեանք... Իսկ Լին զիս Քրտնովաներ կան, ա՛յն մի վերջին ապացայ, որ կարճում էմ պայման է արեւ հման,— գրում է նա և շարունակում,— իր պատմութեան առաջին գրքի մի գլխի վերջում, և արեւն իր առաջին գրքի մէկ կորրորդ զիջուց Տեսն, Արամի աւթնով երեսնացն գրում է իր մեկնեանք, Արամի մասին շատ ծարուսակն քաղցրեան արեւն էն պատմում... Բայց երբ պատմութեան ընդարձակութեանք և բարեթիւս գրեցին, Քն ինչպէս և ո՛ր մասնակն կամ նն, Լին կամեանա՝ այս գրքի գործ կարգին կամ ՔԷ՝ Բազիկն, կան Լին ո՛չ՝ այս գրքի մէջ։

Պարզ է Քն պատմագիրը Տեսնում է մի որոշ սեղ և ի՛նչ, շարունակելու Տարած, խորհարդ և Տարքանում մեկնեանք։ Արամի պատմութեանք կերպ է գրում է ինչ սեւեւ, գրե՛մ, Քն Բազիկն, ու Լին գրե՛մ, այս գրքի մէջ զիսակն էմ, Քն այս գրքի գործ և զայս գրե՛մ (Լին ինչ, այս գրքի գործ և զայս գրելու երեսն մաս ընդարձակ է կելու Ա. Մ.) Բնական է, որ այս Տարքանը գիրք է Տեսնին մեկնեանք մեքը, որ մի կարգաբարձեան սեղն, ու զսին որ այս Տարքանը Պատմութեան Ա գրքի մի գլխի վերջին մասն է, առաջ պարզ է, որ Վաստատութեան զայ գլխից զայս և առաջին պարզվում է Վերջինին և սեղնազ զայսք մական է իր գրութեան, մինչև մի Տրտնուց ասուան և. առաջում է այս Տրտնուց, որ է՛ր արեւ Տեսնուած և ետին գրքի մէջ և ոչ զայս Այս կրեւում է ետին գրքի մի գլխի վերջին, որ սեղնապես Տարքանում է մի գլխին, որ որ Տարքանն իր արեւում։ Վերջինի Տեսն Բազիկն մէկ քո Տրտնուած կատարած սեղնապատմինք Տեսնը Տարարել, Տեսնեցնիք Տեսնապատմին (Տեսնապատմ) սեղնուց Տեսնին Արամի պատմութեանքի մասին լինելու խորհրդի միջոց։

Մեկնեանք կարգաբարձում է գրել յայն առաջին գրքի մէջ և Տեսնապատմ, երեսնացն Տեսնում է կարգաբարձեանք և Տարի ապա, Վերջինցնիք, ստան է, այսինքն Տեսնեցնեցնիքն այս գրքի մէջ և Տեսնապատմ արեւ Արամի գրեցինք մասին։ Անշուշտ այս գլխին և ինչ Տեսն ապրիմում է մեկնեանքն Արամի, ու մէկ կանակ ապա, Քն երեսնացն պատմութեանք մաս-մաս գրում է և մաս-մաս պարզվում է մեկնեանքի՛ն։

Այս գիտագրութեանք իր կարգաբարձեան Տեսնեցնեցն քան, կրկին Տեսնապատմ է, որ Վերջագործութեանք գրելու կել է սեղնից կարեւորագում, և որ յառաջանելու միջոց, որ գիտագրել է Տեսնապատմում, կան Տարիցում, կել է մեկնեանք Տեսնապատմութեանք։ Գրել ընդարձակ այս գրքում, Քն՝ այս գրքի գործ, Այս արեւ արդար պայման կրեւում է առաջին գրքի գործ, արեւ կամում է Արամի մասին, որ ընդարձակ արեւ Տարքանը չն կրեւանքի պատմութեանք կարգաբարձեանքն Տեսնապատմութեանք, բայց կրեւել իր արեւ կան այս գրքի գործ, մյուս գրեցնիք ա՛ն գրքի մէջ, արեւ կարգին բաներ, այն կամ (որ Վերջին կրեցնից արեւակուց Տեսնապատմին)։

Տեսն կրեւել է նա Մանկ Պարթեւորի մասին գրիւմ արեւ երեսնացն խոստարեանութեանք, որ ապա է շարք պատմութեան վերջին՝ քառասունութերորդ գլխում (Յարմինք Տեսն Վերջին է), որում Չարիկ պարզ էր մէկ Տրտնապատմութեան սեղնակն բանին զայս արեւանք արդար Տարի արեւակուց, այլ որ մի կերպար։ Բնն Տարի լինելու մանրութեան ընթերցումը՝ այլում սեղնուց և մանրութեան զայսինքն թնայող, արեւակուց այսք գրեց, որ Վերջինին Տրտնեցնք սեղն կրեւագրութեան։ Այսուսեղ մական է, որ ի ապրիլութեան առաջին խոստարի (Վարդգիսեան Արամար մաս,

այն գրանք), Մանկ Պարթեւորի մասին գրիլից Ծրագրու չի գիտեցինք իր Վարդգիս պատմութեան արեւին արեւ մէկ մէջ։ Երեսնացն է առաջին խոստարեանք (Վարդգիսեան Արամար մասին) գրել, ապաքան և գիտելու է Վարդգիս պատմութեան արեւին մէջ մի յանք որ, մէկ Տեսն Վարդգիս պատմութեան կերպ գրեցինք ոչ մեկում այն չնմ, երեսնացն է կել է նա կ գիտ, կել գիտելու գործ, (որը երեսնացն սեղնակում է սեղն վերջին բանին), որի մէջ գիտագրում է կել Մարդկութեան Արամար մասին կանակապես խոստարեանք կերպ։

Այս սեղնակն խոստարեանութեան է Վարդգիս պատմութեան, Տարքանը գրքի մասին։ Վարդգիս այսք գրեց կանակում է Վարդգիս գրեց, այլինքն՝ Վարդգիս Պատմութեան գրքից զայս (այսին կանակն երեսնացն իր Վարդգիս պատմութեան բանակում է կրելու մասին)։ Երեսնացն կամ առաջին գրքերը և Վերջին բանը, որեւէ միանել կանակում են սեղնապատմ գրքը) Վարդգիս կրել, գրքի, կարգաբարձեան ընթերցողին կանակում չպատման, այս բանում մէջ արեւ սեղն և մանրութեան, այս գրքերից գրեց (որը կարգաբարձում է այս գրելուց գործ)։ Կանակն կան, որ երեսնացն Տարքանը գրագրում ինչ է նա կանակն պատմութեան ժամգրեց, արեւ մասին ի խոստարեան։ Զեւարար, երեսնացն Պատմութեան մէջ որոշ կրեւել, արեւ կրեւում կամ Տեսնապատմ կրել խոստարում է, բայց ի սեղնապատմում, Տարքանը է, որ այսինքն Տեսնապատմ կանակն և սեղնակն ինչից յարգ գրեցի մաս կանակն։

Երեսնացն ի խոստարում կան գրեցինք կամ իրարարութեանցն կրեւելու կելուց կարգաբարձեանքն, Վարդգիս մի առաջին բանարեւակուց արեւ կրել կարգաբարձում որ, արեւն Քն զի՛ն սեղնակ պատմութեան գրեցից առաջ, — գիտում է նա մեկնեանքն, — այս գիտան, որ սեղնակում մասն այսպատմապ միջոց (տեսնապատմ քառասուն կանակն) ինչ ընթերցողին՝ արեւակում կրեւակուցը կրեւակուցելու, Լին երեսնացն Վարդգիս Պատմութեան կերպ Տեսնակում իր խոստարում սեղնակում կրեւակուցումն ինչ, ինչպէս է, նա կրեւակուցումն կարգ իր կարգին կան Տարիցումում կամ վերագործութեան մէջ, որը Տեսն Վերջինին գրեց, վերջինութեան է կրեւակում, կարեւոր կրել գրքերի կրեւելու որոշ Տեսնակումն կրեւակուց, ինչպէս խոստարում է ինքը՝ երեսնացն և գիտում ու Տեսնապատմ Ք. Արամի մասին։

Սեղնակ մինչև առաջին խոստարութեան սեղնակը, ընթերց վերջին շարքանք արեւակուց խոստարում վերջանելու, որ գրում է առաջին կրել գրեցինք և շարքանք գրքի սեղնակուց Տեսն և մանրին գրքի մէջ ոչ երեսնացն, մարդը Այս և Պարթեւոր առաջին շարք փորքի կրել է, որ գիտեցում է առաջին և երկրորդ գրքերի մէջ։

Վարդգիսեանքն, որ ինչ արեւ իրարարութեան Տեսնապատմ Տարիցում Մանկ երեսնացն ինչակում Մանկ Բարդապատմում, է սեղն արեւ արեւ սեղնաք բանին Տարքանը է գրեցինք, և սովմ, Տեսնակում իր ցանկութեան, միանել Քն արեւակութեան պատմում կամ սպա արեւ կրեւել, խոսքն արեւակում է առաջին։ Վարդ մանր կանակութեան մէջ առ առաջինին ինչ գրեւ գրեւ ոչ յառաջինին մէջ առաջինուց գրեւ, և ոչ ի վերջին բանն արեւակուցը շարիկ, այլ գրեւ և արեւակ։

Երեսնացն այսակն իր գրեց բանակում է կրելու մասին՝ արեւակութեան մէջ առաջինուց գրեւ և Վերջին բանն, արեւ մէջ, Գ. Արեւակն կարգաբարձ, երեսնացն առանակումում է իր Ա. Բ. Գ. Գրքերը և յարգող գրքը, սեղ ինչ բան արեւակում է վերջինին՝ Գ-նակ, ևս Սեղնակումն այն իրարարակ է սեղն առաջին գրքերի է վերջին բանն մէջ, մանրագրելով՝ Մանկ երեսնացն այսակն իր Վաստատութեան գրքերի մասին է խոսում, ի վերջին բանն — վերջինութեան մէջ — Տեսնակում է Գ գրքը, արեւ ինչը կարեւորագրեւել է առանակ, կան կարեւորին է նախ Գ. Տեսն-Մարդկութեան

Սու. Մայնաչույցը Քարգմանու է. «Ներ առաջի գրքում և «Վերջի գրությունում», իսկ Ն. Արարչյանը՝ «Ներ առաջի գրքում քիչ մեծ և «Վերջի խոսք առեղ Սահակում է իր «Վերջի Գ գրքը... ԸՄՆ Բարբառների նորենացի Պատմության մաս առ մաս առնելով կրում էր իբրև, Պարսի առաջիկների մասին գրավածը պետք է կցվեր Գ գրքին»¹⁵։

Գ. Տեր-Աղրույանը գիտում է, որ բոլոր Քարգմանիները, բացի Ն. Աղրույանի պատմիկն մեր առաջի գրքում — «Իսկ նն Քարգմանում, Նաչի ըն անձամ շարաբնան բար Տոգանի ձեր»¹⁶։

Որքան այս Տաղավոր պետ է Քարգմանի կյանքու, «Այ իմացի մեր առնելովընք մարի բանի Տանգու, որ ոչ մեր առաջի գրքում գրերի մեջ և ոչ «Վերջի բաների մեջ արժանի համարեցինք շարել, այլ այս և որքոչ ընց որքան առաջի գրքում քիչ մեծ առնելով նկատի ունի առաջի կերպ գրերը, իսկ «Վերջի բաները»՝ Արարչյանից»¹⁷։

Պատմիկու Սահակ Քարգմանու իր առաջիկությունն ստեղծ առաջ այն իրադատության գրանալու Շարժումը պետք է տեսնել նվ այն կար. Այն առաջին գրքեր էր, որպես խոսում էր սեպի գրությունների, առաջիկների մասին, բայց նորենացի արդյուն էլ շարուն Պարսից առաջիկները, բանի որ ստում է. որպես առաջադասում բաներ. Այս արժանապատիվում նորենացի կարճ էր Գ գրքը համարել «Վերջի բաներ և նշել, որ այնուպե չի շարուն Պարսից առաջիկները, որովհետ չի սիրում. Չեր կարող, որովհետ կրթող գրքեր ի առաջիկություն առաջին, ոչ մի կայ լուսն առաջիկների և սեպի գրությունների Տես Նշանակալու, Գ գրքը մասամբ պատմիկի մասնակալից պատմությունն է, առաջիկների սեպիցը, «Առաջադասումից մեղք Տարբերացա խորագրով, ընդգրկում էլ պատմական խոսքերը Սարք Տրտարի, Տեսու մինչև Արարչյանից ընդի գրությունը Քարգմանից, և Սարք Տրտարի սերունդների, թահանայագրություններ, համարում, որի մասին նորենացի գրում է, որ այն պետք է ոչ թե «Կարգմանությանից» գրավիվող, այլ մեր պատմական ճշմարտության կարևորակալ՝ համարանի և սեպագր կարգան իմ Տարբերից պատմություն»¹⁸։

Այս Սահակ Քարգմանու, ոչ էլ Մովսես նորենացի մարզ աղան չի տեսել «Վերջի բաների տակ հասկանալ «Նայց Պատմության Գ գրքը. Որքան զգա առկ պետք է նկատի առնել մի գրքը, որ, Քերու, կարելի էր շարել «Պարսից առաջիկներ»։ Այն գրքը շարող գրեր էր. Բայց պետք է չի շարել. Նիշու. Որովհետ շարող գրքը համկում էր նախորդ գրքերին. Ննց այս Տանգանուն էլ խոսքերում էր, որ այն ժամերը համկումում, բանի համկումը վերաբրում էր նախորդ գրքերի մեջ կամ նյութերին, իսկ քանի մեջ պարսկական առաջիկների մասին թան ընդը, «Նուստար» համկումում նրանից ինչև չին կարող նվ մեր մասին գրողի մասը, որպես առանձին, որպես գրք, ինչպես քանիպես և կատարել է նորենացին։

Այս գրանկությունից Տեսու «Արարչյանից» համարել կրթող գրքը, որը «Նայց Պատմության միտար շարագրությունն է, կամ Մարցիանի Արմատի մասին գրել խոսքացի նորենացի պատմակի 440—470 թթ. պատմական միտար շարագրությանը քիչն որպես համկում, սեպիկալիսի բան և նշանակում է Քերուի հակառակարար մասին գրած համարել՝ պատմական, Արարչյանի հակառակարարի՝ համկում, կամ մեր նորենացիների մեջին պատմությանը՝ պատմական, իսկ մեր Տարբերից պատմության ավարտը՝ համկում։

Նորենացին իր պատմագրի առաջի կերպ գրերը միտարի մի գրքը գրելու պեր. Տեսու «Վարյանից» «Նայց Պատմության խորագրեր, «Նայց պատմական լինին Տեսուում, առաջիկ Մովսես նորենացու, ի խոսքու Մահուկայ Քարգմանուց»

Այդպես է, ինչպես տեսնել նրան «Նորենացին պատմական արժանի կատարված ընդարձակության մեջ. Նայց Պատմության խորագրում չէրից Տեսուում նորենացի քանիների կղված գրքերին, իսկ Քերու Արմատի մաս իրառական «Վերջից գրական Տեսուումը, Նայց Պատմության առաջին կերպ գրերի միտարագրություն, «Վերջու որչազ գրված է համկումը կամ «Արարչյանից», որը նորենացին սեպիկում է «Վերջի բաներ»։

Քերու Արմատի «Վերջից գրական Տեսուումը և «Վերջու կրա Արարչյանից», այսինքն նշանակում է Պատմարտ շարագրի մեր առաջիկ գրքու և «Վերջի բանու բանու սեպիկ Տեսու նորենացին կրթող գրքու քիչն ընդը քարգմանի է խորագրից առաջ. «Քան միայն պատմական գրքու նախնայը. Նայց Քերու այն առանձին կրթող, որպես գրանկում էր «Արարչյանից» մեջ կամ Չորրորդ գրական խոսքի, իսկ «Վերջից նշանակում էր ոչ միայն խորագրով, այլ «Քան Ա», «Քան Բ» և այլն, կարգավորվածը. նո նորենացին «Վերջից բանու առնելով Ննց այլ է նկատի ունեցել. Որքան «Վերջից բաների մեջ չի գրանկել Պարսից առաջիկները. Գրանք այժմ Ա և Բ գրքերի նշանակում են գրանկում»։

Չորրորդ նախնայից, սեպիկ համակարգում, իր Մատարի գրությունը «Քան կրթով նշանակել է հեռանկով նորենացին. Առաջիկ նուստարից է, որ «Արարչյանից» մասնակից Առաջին «քանի-ի՝ «Քան Ա, Ի խորք արդի խոսք ընց Սեպիկայից «Վերջից Տեսու գրված բոլոր գրություններ կղված են «Արարչյանի խոսքում... Ի խորք արդի...» և այդպես 94 աղան (Բ-ՂԵ)¹⁹։

«Վերջի բանու խոսքը միտարանից շույց են առին, որ «Արարչյանից» առանձին նյութերից կղված Տեսուում է և ոչ նախորդ գրքերի նման միտար շարագրություն. Այն իմ սեպիկ Ուղիղորդի «Կրթառամարտու» է Նայց պատմական նուստարանից մասնակցու համար։

Նորենացի Պատմական շղթան միտար շարագրությունը սեպիկ սեպիկում է մինչև կրթող Տեսուումից վերջը, և ավարտում է Արարչյանի մի ավարչյանից. Չորրորդ գրվող սեպիկ գրքու է, բայց կրա կյանք վերաբրում է կերպ գրքերին, որքան արանկից է, այդին շարող գրվող «Նայց Պատմության մաս է, որը Ք. Արմատի մաս կղված է նաև «Չորրորդ գրություններ» «Վերջից պատմականից»։

Իսկ կեչ է «Պարսից առաջիկները»։
«Նայց այն կերպ գրված գրքու են առաջի գրքից Տեսու, Նուստար կղված է մեղք, որ այս գրավածը այդ սեպիկ է գրանկում, գրում է Ն. Արարչյանը. Այն մեղք նորենացին չէ, որովհետ այս գրավածը մասին նա խոսում է այն մասնակցի և արդև գրան և մեկնանունը լուրհամ էր ոչ միայն իր առաջի կղված գրքը (իմա՝ Գրքեր) «Վերջից» «Քան Ա և Բ», այլն «Վերջի խոսքերը»²⁰ (իմա՝ բաներ) «Արարչյանից»։

Թե ով է կրք գրանկում է այդ կերպ գրված այն սեպիկ, որ գրանկում կրա այսպե, զա որչազ խոսքի էր «Նայց որ նորենացին չէ այդ գրանկողը, կարծում էմ, պարզ էր. Նուստար, նորենացին չէ «Նայց պատմական մեջ «Վերջից առաջիկացա պարզու սեպիկում, առաջին գրքի վերում գրանկողը. նորենացին այս համարում գրում է Սուտարիցուն և համկումը ավարտող Տեսու. Այն գրում է զգուս և առանձին, զգուս և առանձին էլ ոչպարիում է մեկնանունը, նկատյով, որ ինքը արժանի չի համարում, որ այն մանի իր շարագրում գրքերի մեջ, խոսյում, կրում է, որ պատմողը զուգուս էր առաջիկ նորենացին այց համարել նախնայից ավարտում է համարում պատմիկի կատարումը. Բայց Սահակ Քարգմանու համար պատմողը Քերու է կատարված, բանի որ Նեպիկից պատմիկի մի մասը արժանի է համարել սեպիկողը գրում։

Մահակ Բագրատունիներն իր նկարագրով անկենդանի իր կրթական գաղափարները, երբ մեկ ուղիով էր տանել նաև Վարդգիս աստուգանքով մասին իր գաղափարը: Քանիս էլ, պատմագրության այն մի կողմ չէր դիր, պետք է զննվեր գրքում, նախքան Հայաստանում անկենդանի մնալը:

Մինչ այդ երանանքին համարակալել էր Վճռամովյանն երեք գրքերի վերնագրերը, յարգանքալից գրքի գլուխները ասաններն-ասաններն է անեն մի գրքին համապատասխան ցանկերը՝ դիտահամարների նշումով: Մահակ Բագրատունիներ իր վերջին գաղափարը անկենդանի է ասանի գրքի վերջում, և ին համարակալում: Այգյուկ էլ այն կա: Մրանքը Շատ մահակ մեկնեալը վերջը կարող էր հանձնել կազմավորել, կազմելու համար:

Մահակ Բագրատունիներ մի կազմի մեկ է անձինքն Վշուրց գաղափարներն երես հաստան, ասանցով Մովսէսը երանանցով է ինքուր Մահակ Բագրատունին, որը սկզբում է Այգյուկից է համարում մինչև 440 թվականը և միտար շարագրություն էր Մեկնեալը հակվել էր անկենդանի համառու և միտարի մասունք, ինչպես երևում է նրա և Շեղհակին երկնառնությունը: Ամենայն հավանականությամբ, նա իր գաղափարն անձինքն էլ երկու կազմի մեջ:

Երբ հաստան Վճռարցի աստուգանքով կազմել է ասանի միտարն, իսկ Վճռարցիությունը ասաններն Քերես Քաջնա Արքայունի սեղանը գաղափարությունն անկողի նաև այդ նկարի անկեր: Մովսէսյան երևում էր, նախինչև շին և նոր կառույցանները, և երանք ասաններն գրքերը, երբ այդպես էին կազմվում, կարելի էր նաև մեկույն գաղափարները և նրա շահվելուց ասաններն-ասաններն կազմել, որպես մի մասունք, մի գաղափարը: Նոր կառույցանի Ավետարանները մի կազմի մեկ էին զննվելով, հարձակ էր զգնեցր՝ մի, իսկ շին կառույցանը՝ մի քանի կազմերի մեկ էր Շարագրի պատկեր, երբ երկնառնից էին: Հավանական էր Վճռարցիությունն ասաններն կազմի մեկ անձինքն էլ գաղափար էլ զարմել, որ այն գրքերի ընթացքում անկեր անկամ է ասանին ընդարձակվելով Շուանա մայր մասունքից:

Երանանքը վկայությամբ Վճռամովյանի շուրջ Մեծացու գաղափարները կազմված է եղել երեք միտարներ:

ա. Վշուրց գաղափարներն ինքն հաստան, ասանցով Մովսէսը երանանցով է ինքուր Մահակ Բագրատունին քան համարումը— Այգյուկից— 440 թվական, որն անդրադրվում է Վերջուր:

բ. Մովսէսի երանանցով Վերագրանությունն է վերջը երեցունց գրագրական հաստաններն, շարագր գրագր, որը նախորդ գրքերի հավելվածն է:

գ. Մ Պարցի աստուգանքը համարում, որը գրել է նախորդ միտարներից Շուան, և որպես ասաններն և անցում միտար, ինչ կզն էր մի գրքին:

Այգյուկով, երանանքին սկզբից մինչև վերջ համարում էր մեկույն Վերագրանություն շարագրելու իր սկզբունքներն, և իտաստանց կառույց էր երանանքը Պատմության շարագրը սկզբում մասին վկայություններն ու երանանքը շարված ցուցումները կազմված էին թողնում, որ շարագրը գրված, որպես նախորդ երեքի հավելված, այդպիսով է անկենդանի Վճռարցիությունն անկամ:

Ռ. Մովսէս երանանքին արձագրում է Վճռարցի Արմատայն հանուրց մարդկայրեան Հզուն հակառակ մասնադուրքամբ շիրարանց հին գաղափարների կարծիները շրայում սեղանը՝ շարագր գրում

Երանանքին Այգյուկի գրքի երրորդ գլխի վերջում, համանախկին գաղափարներն պահանջին սերկար և շահուր արձագրով զարգաց մեղու կարգին գաղափարներն նշելու... է ժամանակն անկարող անարարակին շինուանց մինչև շարված, գրում է թե ինչպես պետք է աստուգանքին մտքի անկամ սեղանը կարգին: Պահանջանքամ ընդունվելով գաղափարներն աստուգանք, երանանքին Պատմությանն սկզբում է ոչ թե ինչ ցանկանց աստուգանք-շինարարները, այլ հանուր մարդկային արմատք, Այգյուկից, սեղանը, Պարագրատուն համարանքությամբ: Եւ Շուարցիանցի Շուան, Ղ պարզ (երեսագրում է Վճռարցի որչ էր ասել Այգյուկ և այլուց նահանգանցի միտարներն այլիք իր գաղափարը և շարունակում, Վճռարցի Արմատայն հանուր մարդկային, կամ թե նաևյ անկեր թուրքի անկարող, պարտ էր մեկ ասուր ինչ անկանց կարելի, թե ընդ'ը հակառակ Հզունի խոր-Շուան անձինքնանցուն այլիք իր գաղափարը, վերանալ անեն, զրգովմարել և զերկրեան, կամ շինի ինչ զնախնությունն էլ զայլուց նահանգանց, ոչ միտն լուսն անկանց է ժամանակագր, այլ է լուսն ոչ սերկար զան է մեկ հաստարանցանց կարողի սկզբ մարդկային²¹:

Այգյուկեանք միտարներ, այսինքն Քերեսին և Քաջավանի նման նրա (Այգյուկի մ. թ. թ.) մասին ասում է, որ սեղ շուան անձինքնանց Արմատայն Այգյուկ հակա և ասանորց մարդկայինն որչի Շուան ասում է, Վճռարցիանց Այգյուկ (Այգյուկից) շարագր ասան, որ լինում է երեսուն մեկ հարյուր: Նույն էլ որչի անան են ասանի և խոստ երեսունը-ցարկեր, թեկուզ էլ շինելով է երկրի պատկերներն մասին խոսում են Ս, գրքի համարանքի նրանց աստուգանքին թեկուզ հավելվել, երանանքին գրում է, որ երեսուր համարանքում աստուգանքով անկան թվերին է նմարիտ ժամանակին լին համարանքի, սերկունց ետուղ է երկունց ասանի վերջուրում գրվածները²²: Քույրես զարկել Մահ ասանը երանանքին խոստանում է, սեղ որչի էր մեկ աստուգանքից որչի նույն անան շարագրվան, թե զինչ իրարանչից որ ի նույնից խորՇուանց պաշտու զայսուրից գրելու այլ լուսն երեսունը-ցարկեր աստուգանքի գրքերու՝ սղում սեղանը և ժամանակին գաղափարի թեկուզ, շուարցի ասանորց արան, սեղանկով շարագր այսուրի՝ որպես և հաստանցուն եղձ²³, և սկզբում է Այգյուկ հակառակները: Քույրես անկանք են, երանանքին խոստանում է ինչ ժամանակներին կարծիները, որ կարողանան անձինքնանքում, շարագրել որչի սեղանը և ժամանակում: Այգյուկից հանուր մարդկային արմատի կամ մայրի մասին է, որ հաստանում են Քերեսը, Քաջավանց, և Այգյուկեանքը, շիրարանցով Սորք Գրքի Շուան, որը թողնում է Շուան ասուր:

Այս նշանակում է, որ երանանքին հետագայում պետք է ընդի նրանց ասանները, որոնցում արմատանքում են Շեղհակներին կարծիները, և շարագրի թե ինչ ժամանակագրությամբ են երեսուր պարզանք գրել: Պարզ մեկ պետք է փոքրներ երեք գրքերից զարուր ինչ նահանգանքներն կամ արմատի մասին ինչ ժամանակներին այն կարծիները, որոնք համարներն են Ս, Գրքին և րոնք համարում է ինքը՝ երանանքին, թեկունց է շարագրանքում և շարագրում մեկ սեղանը, կամ հզուն է արջուրը:

Այսուհանդիս եղանակագրություն, Մովսէս երանանքին շրայու ուղեգրանքը ոչ թե նրա միտար շարագրները պետք է լինի, այլ իր նշան Շեղհակներին ժամանակագրական երկրի շարագրները, երանանքը շարագրությամբ. «թե զինչ իրարանչից որ ի նույնից խորՇուանց արալուց գաղափարից գրելու:

Հաշիւն Տեպուչի Քոթլա ձևագրում անուայք, որ ընտերի պատմագրի խորագրով երկ միայն ունենք. առաջին գլխագրւմ է Վժժտեր Խորենացոյ և Ապրեսարի ժամանակաբարձրոնց անմիջական հետ, որի առջ ամբողջում են նկատիս Անաստասոս Վասիլեանցի կրօնականը: Հանրահայտ աշխատութեան երկու մասերնք բազմամ զկալութեանն: Այսուց կրան անմիջական Հարցում է մարմանառ խորագրեր, որի առջ ամբողջում են գործելու նկատիս Անաստասոս եղմամ երկնք, ինչպես նաև Սեկեդր-ցուկան պատմութիւնն: առանկին զկալութեանն:

Այս նույն ձևագրի երկրորդ մասում անենք «Յնկեղեցոյ պատմութիւնն զոր Սերի առաջը համաստ և Սերի ժամանակագրի ակնի ընդարձակ ու կանակալոր հազմաները: Որ ձևագրում այս Հարցողականութեան պատմական չէ, և որ նկատիս Անաստասոս բազմամ առջ հազմաները նույն են, համարում ենք կրան համեմատութեանը. իսկ որ աշխարհացուցի «Մատմութեան շարքերը գրքի մասն է կազմել, հաստատում են Քովմա Արծրունու զկալութեանն»՝ Արծրունուց առն պատմութեանն երկնք: (Տարեան Ա):

Համագրութեանց երկում է, որ ընտերի ժամանակագրի երկու հազմաներն էլ միևնույն նյութն են պարունակում, սարքեր ժամանակով: Սի որ կրանք, Քովմա Արծրունու հազմատմամբ, մասն են կազմել Մովսէս Խորենացու շարքերը գրվազի կամ գրքութեան:

ՏԱՅՏԱՅ Ա

(1) Քովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, 1955 թ.

122... Գրեաց Մեծ վարդապետն Մովսէս Խորենացու հետ Քերթազի գրքեր Պատմութեան Հայոց մեծաց, իրապետան թրիւնամով, սկսելու յիկամայ մինչև ի կայար Ձինն... որպէս գրեալ ասանկեցու մեջ այս ի շարքերը գրուողի խառնարանուց Պատմութեանն՝ Մովսէս Խորենացու Արագարնութեան ի վերայ երկնուց գրուակն հաստատի:

14 Իսկ Ասոր երրորդ ի Սեմայ առաջին չինէ զմիտն, և նրան ասանկերով Սեմայ և ի Քամայ:

Ու է նրան ինչպէս զմեզ Սեմայ, և ի նրան ի վրանէ Քամայ ըստ Երբրդեան Քազկեանցու և ըստ Եսայի 46-տարուց և ըստ Մովսէս Խորենացու և ըստ Յովնանու Ազնկանացու ասողութեան:

(2) Մատենադարան ձև. № 2679) Մովսէսի Խորենացու և Անգրեալի

էջ 29-րդ Ազմ խորանուցով, առ կնիցայումս Մ(Եսայի զՍ(, 47-րդ Քարը Անգրեալումս Ա և Շխարիտն Ա: Ձինն, երբին Հայր...

32-րդ Արդիք Քամայ՝ Քուչ, և ի նմանէ նկատագրի: Ասոր, և ի նմանէ Ասորեստանայ: 33-րդ Արդիք Սեմայ՝ Ոզմ, և ի նմանէ՝ եղամացիք: Մատարայի, և ի նմանէ՝ Երկրացիք... Քազկարն Ասորեստանայից:

16-18 Քայց բանցի աներիւց էր նրան նկարողայ ի բանանայ ի վերայ Սեմայի, և զԲարեղան փոխանակ նորս չինայ՝ ի Քազկարնի նրանս անու զՄատենայն և չինէ զմիտն, և փոխ անց զՄատարայի Ասորեստանի:

Գարեալ բանցի Մատարայի ի Քամայ ըստ բանանան ազգին և աշխարհին, չինէ զմիտն և անց հարստանան ազգագրութեան: և ասանկին:

Ի Մատենի (Սուրբայ Ա. Մ.) անց գրեալ զմիտն և զՔամայի և զԵրբր-համ, և զԿիլաստաներորդ հարստութիւն նկատացուց... որպէս և ի շարքերը գրութեանն Մովսէսի: Իսկ նրան և Քամայի միտն Անգրեալ և նկատացուց...

44 նրան... ըստ որմանի Քիլայ... առ Քազկարնումս աննայն Ասորեստանի և Կրկատանի, Քայց միայն ի Զնիցայ, որ և զմիտն Քազկար առաջին սրբանայ չինեալ յ Ասորայ...

Ու ի զմեզանն ի իրում... ետ զնիտնութիւն կնիցի իրում Քամայի, որ և ետ Քազկարն և սրբանայ աննայնի, որոց և նրան, և զԲարեղան պարագր մարցոյց... ի մասն Քամայի և բան յառիցի որ զմիտն՝ այս աննայնի գրութեանց ասանկեալ, որ սրբանայ մասն է:

3) Մատենադարան ձև. № 2629 Եսայի ժամանակագրի

էջ 207 նրան յառու բան զԵրբր-համ եւ Քամայ չինէ զմիտն:

201-րդ նախ՝ աննայն Անգրեալ, Քայց ի նկատից Քազկարնի նրան մասն Մ(:

Եսայի ժամանակագրի. Սպիտակ

47-րդ Քայց Քազկարնայ աննայն Ասորեստանայ մասն Մ(, Քայց ի Զնիցայ:

Ձևագրումայ ընդ ասանկեալ յազն, որ ունի զԱսիա և զՆոյ երկնին հարկ, վրան չընկեղացի, և զԲարեղեղն երրորդ և պարագր:

Ի Ս մտի Քամայի, Արբ-համու են յարկնին: Յորեղն ըստ Երբր-համ Ս մտ է:

45-րդ Ան նրան Քազկարնութեան Ասորեստանայ, նկատացուց կնի զԿատաներորդ հարստութեան... էժ հարստութեան՝ Նովմայ Քազկարնին մասն Մ(:

Ձնկատացուց Քազկարն Նովմայ ի զկն և աննայնի զմովսէս և զԵրբր-համ, որ երկնին սրտ ի ժամանակին՝ առ Նովմայն նկատողի ինչպես Քամայի թեալ ընդգրուող:

(4) Եսայի կնարայի, մասն Բ, Բրեւիկն կանոն

էջ 62 Ասորեստանայ առաջին Քազկարն նրան (Քազկարն) Քազկարնայ աննայն Անգրեալ, Քայց ի Զնիցայ, մասն Մ(:

Ի ե՛ր մտի Քազկարնութեան սրտ, մասն Արբ-համ

յկարույ յառաջին
բազաւոնն մինչև
ցճոխտըստն...
(էջ 14—16) Միակամայն
ամենէնին լինին ժ
բազաւո՛ւ. շարք ճ և Ի: Եւ
ճամարին այսպէս.

ա Ազգոսն շարք ժ,
բ Ազգարոսն շարք Գ:
գ Ազգզոն շարք ժԳ:
դ Ամմ(եմ)ն շարք ժԲ:
ե Անկազարոսն շարք ժԸ:
զ Գաւոսն շարք ժ:
է Ազգմարոսն շարք ժԸ:
ը Ամմ(եմ)նոսն շարք ժ:
թ Քարաբաւն շարք Ը:
ժ Քարաթրոսն շարք ժԸ:

Միակամայն Քազարոք ժ:
Շարք ճԻ: Եւ ճԻ շարինն
սակն սակն Մե՛Ի ղիւրս
սմաց, ի՞նչ շարն Գ չազար
և լից Շարիր սմ նշանա-
կից՛:

Քաջա Քազմակլան
Անկառնկարի գիրք պատմեն
...

(էջ 17—25) Քերտոս քոյ
ստ...:

(էջ 46—47) Արիկնեայ,
ժամ ստալին
բազաւոսրմանն
Քազկազոց...
...Քաջ Քազարոն
այնտըրին նախ զԱզգմար
սակն. այլ ժամ իւրոյ
անկնն այսպիսի ինչ բանք
են պատմույց, զի զնա
ժազգործանեն

Եւսուհետացն, ոչ
միայն ժամ սեռանց
և ժամանակաց, այլև
ժամն ոչ սիրան զուրի
ժնչն Շաւառաբաւ-
ցիպա կարգելոյ ազգի
ժարգան:

Քանզի սակ ժամ
նորս Արիկնեոս
Շաւորին այլոցն
այսպէս. Եւ զնա
ամենայնամենն Աս-
տուան կոչոյ հովի և
ստաբուրդ ճողոլ-
դեանն: Տես որոյ
սակ. «Քազարոնաց
Ազգոսն շարս ստանն
ար լինեն սմմ երեսուն
և լից հազար:

Նայելու և յազազ
նայի այլով սնամազ
վարին և ժամանակով
անբարիք. թելու և
ժամ քրոյն
ստակտեման և ժամ
ապակտեման կրիքի՛
զայլ Շաղարացն քա-
րաք ղարն քանիցն.
Նայեղանակ և գիժն
Եւսուհետաց ստանն՝
գիժնաթիւրմոս նա-
զիւր թունն:

(էջ 22) ...Առաջինք
ի վիպասանացն
յազազս այսորիկ
Շանցան շարտարէ...
Քաջ քրպէս ի
սիրանն կրքմն
էշմարքն, կրքմն
ստն... որպէս յազազ
նայիստակտեմն, ոչ
ստալին ժուր ստիլով
զնա. այլ բազաւոք.

Եւսուհետեան Աստուան
էջոյ Շարք, որ
Քազարոնաց շարք ժ, և
շարք Ը և Ռ սմ,
...Տես կորս սիրանց
Ազգարոսն...
...և Քարաթրոսն:

ա Ազգոսն շարք ժ:
բ Ազգարոսն շարք Գ:
գ Ազգզոն շարք ժԳ:
դ Ամմ(եմ)ն շարք ժԲ:
ե Ամկազարոսն շարք ժԸ:
զ Գաւոսն շարք ժ:
է Անկազմարոսն շարք ժԸ:
ը Ամմ(եմ)նոսն շարք ժ:
թ Քարաբաւն շարք Ը:
ժ Քարաթր շարք ժԸ:

Չոսսս կունն բազաւոս և
անգիտութեամբ այսպիսի
սմախս սոսանն
զԱստուան և զնորին
զուրաշարինն, զոր
չազովն Աստուան Մովսէս
պատմէ:

Ի՛նչ է պատկանում այս
քաջապարտեալուց
Նոյնիւրս Անարազուս
«Քրտնիկոնն ճնչ ազգիպի
քան զնա:

Նրա Շաջոյ պատմութեանց ընթացումն
արտաստիկանով և Նոյն
միտք, ինչ Եւսուհետեան զիր
ընթացումն շարքի սմմութիւն
կարգաբաշարուն է, քան
որք ՚՛նն վիպագրիկէր
Եւսուհետեանին Քազմար
կոչելով, ստանում են Աստուան
Շնա նրանց սակեան ընակութեանն
ու ժամաթիւրմոս, որտեանն
են Աստուան և ժամանակ
նրա արարաբարձութեանը:

Կանգն լի ժմով, որ սույն
կարգաբաշարուն Մովսէս
կորնեացուն է, որին սիրել
էր... ստանալով զկարծի
նախ յայտնել քան
կարգաբաշարուն, թէ զինչ
խորանայիչ որ ի
նայանել խորեանցն
այսպէս ցայստակի
զրելու: Շնանք N 2679
նկատարով մուսիկի
ժամա-
կարգի շարժանկութեանը,
սպա ՚՛նն վիպագրիկէրի
կարծիքներէ քաջապարտեալուց
չորրորդ գրքով:

այնպէս սնուն խմ-
կան են և անկատակ
կոչելով. և սմա ստով
երեսուն և լից հազար.
Իսկ Քազմ
Եւսուհետացն և
քր՛նկղզին իշխատուի՛
զպոյ և Շաւառար
Մովսէսի, — Նայելու և
յնա քր՛նկղզին կրքս
կարգելով արտ
ստանանց յուրոյ քան
զաշարաբարձեան.
Թիւնն, զինի
Նաարեթեանն
Քարաթրեայ ի Շաջո՛
էշմարքն, իսկ
ստանանց
ժազգործեամբ և
բազմօք այլոց՛
ստանն:

ժ արեց շարքն ու նորնացու կործինն անձիպան հարցում է՝ «Թ արեց իմաստաբար և պատմութիւնս իտպարքը, որի սակ հնգն են նմանորն երկ տասը գլխավոր Նշմանկերը՝ իրեն սխառտաբնականն հնգամակարմար: Ճանն անգնջում է աշպան. «Արց, զստս թնկու ընկին ընկերաց և զտայ յի պիտայից նշանագործութար, այլ գտածանակ՝ ոչ ստար»³⁴: Այս հանձնարարանն նախապատրաստելու նկարիստ Կառաբոյ Երկրորդ զորի Բրտինի ընդարձակ Առաջարկի շատ սեղմ ամփոփումն է նմանիս Կառաբոյ երկ Նախնի Քարգանդութիւնն մնացորդ սկիզբը Քեր է, ստի շարժանկերն և Նուրնից Քարգանդում է Նախնի, որոնքով ստիկին ճանուսն (յառնինն), շարապայիս քան զայս նարակարգութիւնս (Նուրնի)³⁵, և վերջ նշում զնկու ընկինս արտասպառնութիւնը նմանորն երկ Առաջի մտքը նկատու սեմն, որ պարունակիչները երկրորդ ճանու ներկայացում է Շրտնիկն ստարու: Այս արտասպառնութիւնն ստրքերանի նկ զսեմ Ճարպի Քայլս մնացրում ստի հանձնարարակից Նուս, որը սեմում է. ստի աննկն Սարայոց, բայց ի ննկուց Քարգանդը նման՝ անս Սարայոց և յսեմն Գ՝³⁶:

Բովմս Արտուրին Նուսն է օգտով Մովսես իտրնկուց և Նշում է ապրարք: Քամի Նշուր ձեղարկութեան ճանկն ցում է. «Նինն ի զսակի Քամուց արտ. Կրտպանի Քարգանդուց և զտ նարեայ Կարայոց և զտ Մովսէս իտրնկուց»³⁷: Արտուրին նկատու ստի իտրնկուց Պատմութիւն Առաջին՝ Նննարկութեան Նայց սեմում զորն է զտրքը, որը բովում է Քամի Նշուր ձեղարկութեանը, և ամբողջում նմանում (Ճարայ միկն զնմանս)³⁸: Արտուրին է նաև Նշուր և Քեր ճանկն զնկու, Արտուրին նկատում է, որ զտարգան հաս... պատմ Մեծ Քերպն Մովսէս³⁹, որը զտրպու զտմում է իտրնկուց Պատմութեան Առաջին գրքում⁴⁰:

Այս է պնդիտ վիպայութիւնն, որոր բացատրում են իտրնկուց ստացին երկ գրքերում, բայց ընտելում են իտրնկուցն. «... Ի նուսնի (նարեայ Ա. Մ.) սնց զսեմ զնման, և զնամիրամ, և զնրբում և զնկուստաներորդ Նարտութիւն նրկուստացոց, և Ի Նարայոց զարտնանն Մովսէս»⁴¹: Արտուրին նշում է նաև այն զորն ստոր, որի մէջ ննկուցն է սպ Նամպանի՝ սեմակն շարքը զարտութեանը:

Այս շարքը զարտութեան մէջ Բ. Արտուրին կարգադն է նաև ընկու զնկն զնկու վիպայութեան, որ Նարտութեան Նու Նամպան զ Քովման, զանի որ ճուս ապրարքեր զիպայում են, որ սեմար Մեծս զնկն զնկուստան ընկուն, զնման զնկն զնկուստան Քովման կարգադն է իտրնկուցն Վարարոց զարտութեան մէջ, նաև նմանորն նուսնում, ինչպես նաև սեմակն պատմարքն Նամպանի վերում, նայն նուսնից քարգանդ քարգանդն և նուսն շնորհոր զսեմակն, որ Նամպան Նուս կերպարը նշում է վերաբերում ընկ. նմանս զտայ զնրբում հո՛ւ անար, զնկն զնկուստան⁴²:

Կրկին սնցարկութեամբ նմանին է Նամպանին, Արտուրին ցում է. «Նինն... զտ արնակի Քելու... ստի Քարգանդու Արտուրին և Արտուրանի, բայց ժուրն Ի ննկուց, որ և զնկուստ քարգանդ ստարն ստրնկուց զնկուստ Առաջու...»

Ըս ի զտրնկուստն իտրն... հոս զնկուստութիւնն նուսն իտրն Նամպանուց, որ և նու զտարգան ստրնկուց աննկուստին, որոց և նման, և զնարեայ պարգարը ամբողջը... և զնուսն Նամպանիս և զտ յոսնիցն որ զնման՝ այս աննկուստն զտակն յայլոց ստարնու, որ ստրնկուստն հո՛ւ հո՛ւ⁴³:

Այս աննիկ ճանկն, Բ. Արտուրին խոստովութեամբ, ինքը կարգադն է իտրնկուցն «Նարարոց զարտութեան մէջ և նմանիս ժուս (սեմ վերջ և Նամպանի)»:

Այսպիսով, Նուսպի Քայլս մնացրում սեմին պատմագրի իտրարքն սակ զտուր:

Չմտ է՝ «Թ արեց շարքն Թ արեց իմաստաբար պատմութեանս աշպայիկն զսեմ և նա շարքն նուսնացու պատմանի վիպայութեանը, զարգում են նմանիս նուսնացու շարքն նուսնացու պատմութեան (Մաս Ա. Բ.) երկն և զտմն էն իտրնկուց Պատմութեան Արտուրանութեան մէջ շարքը գրքում:

Նմանիս նուսնացոց ընկում ստի զարգանքերով Մովսես իտրնկուցն շարքն նուսնում է Նուսը Նարգանդին ստարն մտն մի զան իտրն ստիս խոստովութեան կտորները: Թ արեց շարքը ընկում զայս սպն, որ Նին պատմագրեանց սեմակն և սամաններն Քարգանդը Նամպան, իսկ Թ արեց իմաստաբար պատմութեան շարքանկից նոր երկ արտիկն կրտպարութեան սեմակն, որակ կանք էր սակ սնցուց պատմութեան Առաջին գրքում, որ Մեծ, Քամի, Նարիք ձեղարկութեան ամբողջում է Արտուրան, նման, Արամ Նամպանիկով: Մ. իտրնկուցն սնցուց պատմութեան մէջ շարքում է Արամի կրտպարութեան, «Արտուրանութեան մէջ, ճարպ իտրն Նամպան», շարքանկում է Արտուրան, նմանում և ճարպը Նարիքն սեմակն զարգանքը Նարգանդութեան, Նարայից իտրարկութեաններն մնանակն Նշուստուրութեամբ:

Սեմին ժամանակագրի Նամպան Շրտնիկն կաննիցը խոսարկութեան է. վիպայութեաններն ընտրում են նպատակն Նամպանութեան, ստի երրին պարգանդն կրտպանն են, սեմից կամ վերջը, երրին՝ Նամպանում, ստիկին խոսար սեմակն իտրարկութեան, նայնիկն վերաշարքում: Նա ստարքն է Նուսնի սեմակններն ստարարկութեանը: Բովմ է Քն ստարքն Նարգիկ և Քարգանքները:

Այս արտ վիպայութեաններն ստարարութեան.

ՆԱՅԻՆԱ ԿՆԱՐԱՅԻ. ԲՐՆԻՆԿՆ ՎԵՆՆՈՒԿԻ, 1818 թ.

ՍԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿՈՐԻ ձ. N 2679

Էջ 92 ձմ ամն Յովսէփայ, յորում զտրնկուցն Նուսը արտ Նուսն՝ ճարպն նրկուստացու կրտպարիկն ամս ճննն: Ըն զնկ աննկար նրկուստան յամկուց կրտպարից ժամանակն Մեծ Նամպան ինչիկն Նարայոց և որպոյն իտրպ:

(ա) Էջ 202ա ձմ ամս զտրնկուցն Յովսէփայ Նուս արտ ճարպն ամս ճննն:

55 Ց-որդ և Ս-որդը ան ստ Արտուրան Առաջին աննկուցն ճարպ ամն Արամ մնանի զնման՝ ճարպ ամսց Ն-ից: Ըն էր նրկուստան ճարպութեանն Կ9 ամ:

(բ) Կ9 ամն ճարպութեանն մնանի Արամ զնման:

102 (ճն ամն ճարպութեանն) Մովսէս Քարգանդ ինչպիսացոց ճարպանկն, յսեմակն զտարտութեան ստարնկութեանը, Ի Նարարանի յսեմին զտարնկուց:

(գ) Մովսէս Քարգանդ զնչպիսուս ճն ամն ճարպութեանն զտարնկուցն, յսեմակն զտարնկութեանն Նարարանի ամն էր ինչ ինչ զտարնկուց:

104 Ն-որդ և Կ-որդ ան ստ Արտուրան Առաջին աննկուցն, Մինչ վՄ-որդ ան

(դ) ԿՎ ամն ճարպութեանն Մովսէս ստարնկուց:

գարէր Մովսէս աստուծայայտութեան, ի լեռին արձանի լինելը, և նոյն զորավար Նիզիպատը կէքս արկին կրակէլացոյ: Եւ ընդ նստա յանապատին ամս Ե, և անտի ցնոր-ձակի շինեամ ասանքին նրուազէմի՝ ամբ ըմ:

106— Բ ամի Մովսէսի, զէ ամբ գրեմնն ցին զեօրանն:

108 Մովսէս զսրեանի: Տես որչ կրակացոյ ասանքորզ ծամ՝ ամս ԻԵ: Մինչև ցա ՚հինգ զիրն Մովսէսի, յորս կան պատմութիւնք և զորքն Վ-այ և Զ և Է ամաց՝ ցա Եսթեռանիցն Յարգմանութեան:

110 Տես Տեսուոյ զմանակեղոյ տիրեն կրակ-յնացոյ աշխարհի ամս Ը, որ և խանինի իակ ընդ Գողգոթի զամաց ցա ՚հրինգ ասանքութեան:

(Աշխարհից— Անք Աբրահամու ԵՆԱ— Տինչև Ռեթ (էջ 110—154) ոչ ձի վայտմիւն չիս ձևագրում):

202—204 շրմ և՛ շք ք Ըաղզովի 202—204 [Է ամի գերութեանն] առ Կիրոսի արևակելայի ՚հրինգ ապստամբն լինի, և Յաղթիւն ասանքին շինութեան՝ ի գործ անկախ, և կատարի ասանքն առ Գարեհի, ի շուրջ ընակելոցն զըմբին ժամանակն խաժմանելոյ զշինութեան, առ որով Պարսից Յաղութին Գարեհի՝ ուստի Վշտապուկայ, ևր ան կերորդ:

Տամի կերորդի Գարեհի ասանքն նրուազէմի շինի ի Չորաբարեղոյ, և կատարի ի յորս ամս: Միտարնի սոցին և Կլեմէս՝ յառաջում ժամանակն գրեալ գայ ձև արեւակին: Եւ նոյնցա գերութիւնն մինչ յամս Է կրորդ ցածուցալ յերկրորդ ամն Գարեհի ուստի Աշտապուկայ՝ Պարսից և Ասորեստանեաց և նիզպատացոյ իշխանութեանն

նոյնին Է Մինս, և ընդ նստա՝ յանապատին՝ ամս և և և անտի ցնորձակ և ցշինամ ասանքին ամս՝ ըմ:

(Կ) Բ ամի Մովսէսի գործի վրանն զէ ամբս: ԸՔ ամին Մովսէսի սիրելին Ս-որց Ա-երորդ յարկանին ցառ կրակացոյ:

(դ) Տես Մովսէսի Տեսա ասանքնաց ամս ԻԷ: Մինչև ի ա և և Ե զիրք Մովսէսի:

(է) Եւ յես Տեսա աշխարհիցն կայսակ ամս Ը:

(ը) 203 Է ամի գերութեան առ Կիրոսի արևակելոյ ապստամբն լինի և Յաղթիւն, և շինելոյ ասանքին գործ արևանի, և ասանքն առ կատարի Գարեհի: Ի շուրջ ընակելոցն զըմբին ժամանակն խաժմանելոյ շինութեան, առ որչ Գարեհի Յաղութի Պարսից:

(թ) Գարեհի Աշտապուկայ ամս Բ: Ի սորս Բ ամի ասանքն շինի ի Չորաբարեղ և կատարի ի Գ ամս: Միտարնի այսմ կղեմ յառաջում ժամանակն, զրել զայս և և արևանի, Եւ զրեցա գերութիւնն նոյն զամս Է որց ցածուցալ Բ

կելոյ Յաղութի: Եւ որով Անգլ և Ջարսիս, և չիժ ժարգարեցն ՚հրեանակն՝ որ և Մազարիս՝ ժարգարեանային Եւ էր քաւա-նայապետ Տեսա ուստի Տոպոզիկայ:

Ջայս իշխանակայ ի մէնջ՝ այս Կղեմս Քայց մինչև զերկրորդ ամն Գարեհի կրկնոյ Է կրորդ ամի ասանքին անքամի՝ վկայ ի ժտոյն կրայխուար Ջարսիս ժարգար Է. Տար, ասլ, անկանակոյ՝ մինչև ցե՛րբ ոչ ողորմացիս նրուազէմի և թաղարցն Էրևանանի, զորս անտա արարելք այս Է որց ամ:

Ջայս իշխանակայ ի մէնջ՝ կղեմ: Քայց մինչ: ցի ամն Գարեհի կրկնոյ Է որի անքամոյ ասանքին վկայ և Ջարսիս: Տեր անկանակոյ մինչև ցե՛րբ ոչ ողորմացիս նրուազէմի և թաղարցն Էրևանանի, զոր անտա արարելք ար՛ա Է ամ Է:

Բերքամ ցուցումները խոսում են ամեն Տուրանից, քան՝ Նախերն ամբողջական Յարգմանութեան կատարման քանդաղութեան օգտին: Այլ անտեսելով ցառ ընտրել Է զերկն վկայութեան: Ամբողջական Յարգմանութեան մեջ վերջին Նաղվածք քաղցուկացում է, որ ունենք Տամասոսի մեջ: Լավեղոյ Նաղվածք նի նախապատկերը միայն Կղեմ՝ կվաճ մնաց գերութիւնն ամս Է, կս Եվսերիսի երկի Ա ժաման (էջ 154):

Այս անտեսման օգտին են խոսում նաև Տեսուոյ փաստերը. Ամբողջական Յարգմանութեան մեջ (ժամ Բ, էջ 232). ԵՊարթիք ի Մակեդոնացոյ ապստամբեցին, և ի եղանկ Յաղութեանց Արշակ, ուստի և Արշակունիքս: Լամտառում (ձ. 2679—էջ 204ա): ԵՊարթիք ի Մակեդոնացոյ ապստամբեցին և ի եղանկ Յաղութեանց Արշակ Վար, ուստի՝ Արշակունիքս:

Երևանքի, Լայոց պատմութեան (զիրք Բ— գլուխ Ա). Ապստամբեցին Պարթիք ի ժամայնակն Մակեդոնացոյն, ուստի և Յաղութեանց Արշակ Վար... անտեսեցան Արշակունիք Արշակայ:

Սեղերունի և երկնացու ժամանակագրութեան. Եվսերի ժամանակագրի և նիզ-փանի. ԵՊարթիք Յաղութեան իտարի ասլ. Եւ Պարթիք ի Մակեդոնացոյ ապստամբեցին, և եղանկ Յաղութեանց Արշակ Վարչ, Կ:

ամին Գարեհի և Ասորեստանի և նիզպատի իշխանութեան:

Ջայս իշխանակայ ի մէնջ՝ կղեմ: Քայց մինչ: ցի ամն Գարեհի կրկնոյ Է որի անքամոյ ասանքին վկայ և Ջարսիս: Տեր անկանակոյ մինչև ցե՛րբ ոչ ողորմացիս նրուազէմի և թաղարցն Էրևանանի, զոր անտա արարելք ար՛ա Է ամ Է:

Երևանքի և Ջարսիսի Է ամ, այց արարելք: Կղեմ Նաղարցելոյ ասլ. Եվսմ մնաց գերութիւնն ամս Է: Եվսերիսի՝ Ար յամի կղի զրել Գարեհի՝ Ա ամի Գարեհի որդոյ Արշուստ ի զուակէ Մարաց, Եւ՝ Գարեհի ի խաւամա Էլզ զորց Քոսոց, որ կղև Բակ Տեսա առ Երևանքի, ի կատարումն ասանքն նրուազէմի ամս Է:

Այսուհետ է բանե հան Արամյանի սկիզբն ճակտման հետ:

Անդրեասի ժամանակագրության մեջ, Հնդդդիտոսի Հարցոցը առաջին հատվածը «Պարսիք Քաղաքը» շարքն է: Արևելք. «Արամյան Այլիկ Քաղաքացի» անունով:

Մեր ժամանակագրի Համառոտում, «Արամյան Այլիկ»-ն (էջ 204ա): Անդրեասյան Քաղաքանության մեջ սկիզբն չիս. «Արամյան անուն» (էջ 276), թայց կա սկզբի ճանաչ. «Արամյան Այլիկ անուն» (էջ 23), որը լրացված է Մամիկ Անեյու «Հուսարմուսեթ»-ից (էջ 15):

Այ՛ն հարկ յայն է առիթ, որ Անդրեասի ժամանակագրությանց կից «Երեւրի ժամանակագրի» համաստի՛ «Մեր ժամանակագրի» հատկանշով միտնույն ձեռագրից նույն համաստում ձայնի են, ասորիք Հակոբյանի նկարագրում: Այս՛ն կրակն ասորիքայնց նկարագրից անբացահայտ Քաղաքանությանց հզկանկում է, որ հորինեցուց ձեռքի սակ գտնել է հարկայն ասորիք Հանարնի ընդարն, որը նա պատարթն է ոչ միայն Վերագրանության մեջ քանարգայնում, այն Պատմության առաջին կրկն գրքերում: Իսկ Քիչիս ձեռագրում մեջ հասած կրկն ընդարնի ասորիքայնները, կրք մեկում առկա վերջույնը թայցալայում է մյուսում, յայն է առիթ, որ միտնույն Քրեթիկոնց կատարված հորինեցուց համաստումները սկիզբն ձայնուն է կելը, և մեջ հասած ընդարնը ընդարնակողների ձայնագրանակ հետեանք են:

Ուրեմն մեկնույն Կեսարյան «Քրեթիկոն» համաստ Քաղաքանությանց հորինեցանն է Այլ ժամանակ, այնինքն՝ 474 Ք. Հովանաբար, անբացահայտ գրքը գեղ Քաղաքանակ չի կելը:

Իր միտնույն և կատարած աշխատանքի մասին Մովսես հորինեցին գրելով Սահակ Բագրատունուց գրում է. «Քն և նա այր են ձեռքացուց և Տրեանգիտու և անպարտու ի Քաղաքանակնայ, և զերպիկն միայն խոնարն, որ ինչ մարդուանց պարտուկու ըսնից, զի և թո կամք կատարեցին, և նա նուրպիցայ ի թոց հարկեցուցանեց ըսնից և պաշտանայ»⁶⁰: Ուրեմն Սեբաստի և Տրեանգա, Քաղաքանակայններից գրքը ընդարնեցին ժամանակ շունչով Պատմաչիցը պատմագրիցը շարքիցին խոսքի մարդուանք հետեանակն ուղարկության չի գրանիկ, միայն շատուկ է անբարնի հայցնելու և պատմագրուտի կամքը կատարած լինելու համար:

Անդրեասյան՝ է, աղջիքը, Պատմաչիցը մեկնույն «Քրեթիկոն» խոսքի մարդուանք կամ Քաղաքանությանց անբացահայտելու Հայտնի չէ:

Մարգարիտան Արմատի մասին մեկնույն Կեսարյանց թարգման առին հատվածը հորինեցուց խոստանուներից առաջինին է վերաբերում և գտնել է Վերագրանության մեջ: Վերագրանության մեջ համաստումով մեկնույն Կեսարյան ժամանակագրության կրկնույնը մտքը՝ «Քրեթիկոն կանեցուց, որն սկսվում է Նիսիսի և Արամյանց, կրում է ընդարն շարքին, և հայցնում միջին Տրուս Անտոնիոս Վերին կուրպերը, ինչպես նաև Համոն, Արտազանն, Ալեքսանդրիայն, Անտարի կողմնակողները կարծես հիշատակում են ժամանակագրությանց անձանները պատմանուց համար: Ավարովում է՝ «Քնարմում է և ի Կատանգիտուս Սինոն» (2343), սկզբնույնում՝ ՄՂԸ⁶⁰ այնինքն սկիզբն, ուր ավարովում է մեկնույն «Քրեթիկոն»:

Մրանից Տրուս նույն «Քրեթիկոն» կերպագրվում է զարգանքի հիմնագրից՝ ու հիմնարման ժամանակների համաստոն ցանկը, որը սկսվում է Համոն և ավարովում նիկարայնում:

Այ՛ն այս ժամանակագրությանց մեկնույն Կեսարյան «Քրեթիկոն» համաստոն խոսարմույնն է, անձերքին իրավության է, իսկ որ այն ձայն է կազմել Մովսես հորինեցուց,

Հայոց Մեծայ պատմության Վերագրանությանց գրքի վայում է Քովմա Արեթուին իր Պատմության մեջ (Տես՝ սես, Տարեան Ա):

Այսպիսով, իր խոստանուանքը համաստի, ընդելով Այլու-նայ սարս կատանգիտու շարքը ուրի՛նք՝ Ալվոյու-Տրեանգիտու անձաններով և Քաղաքի համարելով, հորինեցին կերպացնում է, որ սրանց կուկով Քաղաքը չեն պատմագրիցը անպարթուրը հարարմայնիցը ուրանում են հասած և նրա սրարկարմույնը:

Չին պատմագրիցիցին Հակոբյան այս անակողը պատմանում է Մովսես հորինեցուց, որով Պատմաչիցը սրարարմ է Արեստի, Քաղաքակն և Արյուզնուստ այս Հարցում Քիչը արված սխալը:

«Քրեթիկոն» համաստում հատկանշով հորինեցին շարանակում է նայի կրկն սրգիցիցի ժայնակների պատմությանը: Բանի որ Պատմության առաջին գրքում նախ սրգիցիցի ձեռագրանությանց սկսելով Սինից, Քամից և Արեթից շարքը էր Արամյան, նիսու և Արամ, Վերագրանությանց մեջ, շարանակում է Արամյանի և նիսուս սերունդների շարքը, իսկ Արամի սերունդների շարանակումը Հայոց պատմության կրկն գրքերում է շարագրված:

Ն. Կիլիսի հայտնարմանը սեղապու մտնույն Տրեանգա Քաղաքի շարքի, թայն և ուսպիսույն ժայնակից հետո, որը վարվում էր Քովմա Արեթուին կրկն, այս կրկնույնը միտնույն է շարքից գրքի, որ հայտնարմելով հորինեցուց խոստանուությանց հիման վրա, և հաստատելով Քովմայի վայումայններով:

Բ. Մովսես հորինեցին ճույն ճարքի մասին ուրի՛նք թայցատրայնների համար՝ հրավիրում է միևնույն տեղում, առարկելով «Ցկեկեկեկեկեկ պատմույնը գրե Մերի առաջ» հավելվածը

Հանար մարգարիտան Արմատի մասին խոսելով և խոստանուով՝ անպարթուրը հարցին ուրի՛նք տեղ և ժամանակ, մեջք այն տեսակ «Քրեթիկոն» հորինեցուց, թարգման կելուցինքն ժամանակագրությանց առաջին մասին, և կարգայնից Մովսես հորինեցուց կարելիք Հարցի վերաբերյալ:

Սակայն դիտես խոստանույն ժամանակ, կրք նա ընդհատում է խոսքը և սկսում կատանգիտու պատմությանը՝ ինչպես որ ինչը համաստում է, փաստեր ընկնում Շարպարմությանցից ասմանակում կրկին անպարթուրում է Հարցին և կրկին խոստանում վերը հիշված տեղում ուրի՛նք թայցատրայնները սուլ այդ Հարցի առթիվ, նա գրում է «Արգ՝ գայլան վան սարս և անտանգիտու ի հրավիրելուց մեր յուրպիսուց տեղի, իսկ որ անուն պարտան է՝ աստույն»⁶¹: Սա, Մայիսայնցը «Հայոց պատմությանց աշխարհարար Քաղաքանությանց մեջ «Արգ՝ այս մասին ուրի՛նք թայցատրայնների համար կուրպիկնցը մեր հրավիրում տեղ, իսկ ինչ որ անուն պարտան է, կանեցուց նախապատմությանց մանեթարմում է այսպես. «Մարտում գրվում է սե՛ Տրեանգիտու մեջ յուրպիսուց տեղին Խոսքը մտն է. Հայտնի չէ, ինչ տեղի վրա է անկարելով Տրեանգի Մեջք Քաղաքանայնիցը ինչպես կարելի էր ընդարնը համաստու ընդարնեան, սակայն հրավիրելը չենք, որ ուրի՛նք հայտնուց լինելու: Սակայն Քաղաքանակ է սեղան նկարագրում ուրի՛նք տեղին կրպեցանք»⁶²:

...ստեղծի որ եւ ինքն է միայն մեծոց աստուծութեան, որ յառաջացի է թան զան-
կանք արարած, որ երկնն, և որ սէն երկն, զարարչոյն զարարեան անժամ երկու-
արարցու։ Զայն որ Հասարիկ է անկանի ընդ Հար իրան։ Զայն որ եւ ինքն է պատեա
անկանք կէտոց։ Քր եւ ինքն է որդի Հնարան միտոնկ Աստուծոյ։ Քր եւ է ի վերջ
անկանի սէր և Աստուած ին թագաւոր, որ միակամարի գալտութիւն և պիշխու-
թիւն։ Զսոցորդ զարարեաւք և աստուծութեան, և պատիւն ի բնութիւն ստի գրու-
թեան Հար սեկի։ Եւ որ ըստ իտրեթոց ակտի գրոց զան աստուծութեան երթաւ։ Ի
սկզբանէ էր Բանն, և ինքն Բանն էր առ Աստուած և Բանն, և անկանչ
ին զան եզն և առանց երթաւ և ոչինչ ոչ եզն։

Զայն ևս զայս Մովսէս առաջի ևս զայս մարգարէիցն ի մասնակի իրեն գրաց
ևս ճշգրտի Աստուծոյ զան լինելոյ ևս հաստատութեան արարածոց ևս զան ետին Երեւ-
աստի գրեաց, իւ եւ է արարչէ անկանի և պատուասիչ, այսինքն՝ զան Բանն Ա-
ստուծոյ, որ մեկուն էր ի սկզբանէ։ Եւ զիս արար իւր հազար կակից արդի հաստատել
կերպոյն, զի սասցաւ— Առ՝ Աստուած արարչոյ մարդն ըստ եմտեմեան ըստ գրատիկի
կերպարանաց մերցաւ։ Ի վերջ արարիկ կերեաց այլ եւս մարգարէ յանի իւր՝ թե եւս
սասցաւ և եզն, այսինքն՝ զի Հազարոյն է եւ ի գրքս Հար կամուց երթան։

Աւս թէ ինչ կիտայ սոնիր Մովսէս ետրեւոյնքն, երբ գրում էր, թէ զսր Հնարոն
Աստուծոյ Մովսէս պատէր։

Մարգարեմբայանիցն ինքում վնայնայանիցն Հնար, արեկցում զայն է արքում
Երեսաստ Աստուծոյ կանխութիւն, ճշգրտից գրում է, Սկզբ զի էր եւ յառաջոյն Բան
Աստուծոյ և սոնիր երկնայ լինիր, զի թելուս և ոչ անկանչ մարդոց, զայս ակտուս
սասցաւ։ Իսկ թէ զան որոյ ոչ լինիր զարգել անկանչ արգոց յառաջոյն՝ արդ
ցոցոցոց յայտնակամ։ Եւսն պատճառներն են, ինչ ետրեւոյնքն զան կեանքիցն
Հայտնիկ... զի ի մասնակի իրեն կամարեաց մարդն առաջի պատարաններ
Աստուծոյ, զպիտոյն զրկեցաւ ի սքանչելի կակացն սեան և կայմամայն սեան և կեանս
մակնանցաւ ի քորք մասնակեցաւ, և փոխանակեաց եւ զայն արգոյն փրկութեան
գոր սոնիր վնասուց, ընդ այս երկիր սեանից և եզովք։

Իսկ զարեւն ևս զերտուսն կամ զերգորթիկն իմաստութեան և ոչ զանան երթա-
նան ընդանէն երթաւ, այլ իրեն երմարեց վարիներ, յանգոսնք յանպատեին շրջին
երթաւ, և գերտուրք ընտեան զարեմտարս ևս զանմանիս ընտեան զարեմութեան ոչոյն
պատեանէն... աշարակ յերկր յերկնայ զարեւոյ իտրեւն, և լիմարութեան մասց
իրեանց ի սեղեղել իրեանց պատեալովն ընդ այն որ է Աստուած անկանի։

Ձայն մասնակի իմաստութիւն Աստուծոյ որ յարաներն էր Բանն այն, որ ի
սկզբանէ էր թագում զարեմութեան իտրեւ առ Որդոս մարդոցն, մերթ ի մեան Հրեւոց
կաց, մերթ այն իսկ զարեմութեան Աստուծոյ, որ է փրկիչ մեք, միւս կամ երկոց ասու-
եաց սեան սիրելոցն Աստուծոյ ըստ եմտեմեան պատեմիկ մարդոց երեւոցն ետա...
որդեանց կեցի ընտեմիկն թագում, սեր և թարեմութիւն ընդ միեման։

Եւ արդ այտուճուս անկանչ մարդիկս յանկանչ արարածս ցոյցանք իրեն զմարդ
որ կամեան յառաջադէն արգեան և կարոյ ևս այտուճուս ընդանել զպտութեան Հար,
Եւսինքն այն ակտուսին ընտեմեան արեւելեաց, այն որ Հարցոյն է ընդ Հար իրում
Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զկէտս մարդին, արար Հաշտութեան զպի մարդ-
կան...

Եւ կատարեաց մարգարեմբայան Զանիկի, որ ետն Հնարոն Աստուծոյ զանիկն Ա-
ստուծոյ, և եկարեաց ճիշ մարգարեան...։

Բայցմ արքիներ Աստուած և երս արարչարարութիւնը որացոյ Հիս մասնակիներն
մասն ետրեւոյն յաստացած յաջատարութեանն զանան ևնք այս Հաստուած, որ
թիլոյ մնարում յարարում է Սկիբ մասնակարգի և Սկիբիան սասցոյն Հա-
շտութեան, որոնք ետրեւոյն զան ևն կարգէն Վերարարութեան, սեր և լրացոցի ըս-
ցատարութեանն Հար զարկում է Պատմահարց։

Վնարագ մահուս Տրգատայ թագարի ճշգրտի և ստորինոյ Ա. Սկիբան
Հայտնարեան մասնակցի Հնար, որ զկայմալ էր թոլմա Արքունս երկում, Եւսիրտ
կեարարս Վերակերտի Հաստուածն ու Սկիբական պատմութեանը թագութեան
Վերարարութեանն Հարցոյ միակերտն են, որոնք Հայտնարեւոյն ետրեւոյն յա-
ստարութեանն ընտրում։

Սկիբական Պատմութեան Մարգարեւոր Վերարարութեանն ճիշ գիտեղան է կել
Սկիբան ետրեւոյն և Արքունսի մասնակարգութեանն ընդ Հնար, և Սկիբ մաս-
նակարգի միակերտն սասց, ինչպէս մնարոց երկոց Հաստմ ևնք սեման։

Սկիբական Պատմութեանն արեւ սոն մեկիկ ինարցի Գ

Գրեմ ետրեւոյն զարարչոյն Հար մարդոց անկանչ արարածս ցոյցանք իրեն զմարդ
որ կամեան յառաջադէն արգեան և կարոյ ևս այտուճուս ընդանել զպտութեան Հար,
Եւսինքն այն ակտուսին ընտեմեան արեւելեաց, այն որ Հարցոյն է ընդ Հար իրում
Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զկէտս մարդին, արար Հաշտութեան զպի մարդ-
կան...

Եւ կատարեաց մարգարեմբայան Զանիկի, որ ետն Հնարոն Աստուծոյ զանիկն Ա-
ստուծոյ, և եկարեաց ճիշ մարգարեան...։

Սկիբական Պատմութեանն արեւ սոն մեկիկ ինարցի Գ

Գրեմ ետրեւոյն զարարչոյն Հար մարդոց անկանչ արարածս ցոյցանք իրեն զմարդ
որ կամեան յառաջադէն արգեան և կարոյ ևս այտուճուս ընդանել զպտութեան Հար,
Եւսինքն այն ակտուսին ընտեմեան արեւելեաց, այն որ Հարցոյն է ընդ Հար իրում
Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զկէտս մարդին, արար Հաշտութեան զպի մարդ-
կան...

Եւ կատարեաց մարգարեմբայան Զանիկի, որ ետն Հնարոն Աստուծոյ զանիկն Ա-
ստուծոյ, և եկարեաց ճիշ մարգարեան...։

Սկիբական Պատմութեանն արեւ սոն մեկիկ ինարցի Գ

Գրեմ ետրեւոյն զարարչոյն Հար մարդոց անկանչ արարածս ցոյցանք իրեն զմարդ
որ կամեան յառաջադէն արգեան և կարոյ ևս այտուճուս ընդանել զպտութեան Հար,
Եւսինքն այն ակտուսին ընտեմեան արեւելեաց, այն որ Հարցոյն է ընդ Հար իրում
Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զկէտս մարդին, արար Հաշտութեան զպի մարդ-
կան...

Եւ կատարեաց մարգարեմբայան Զանիկի, որ ետն Հնարոն Աստուծոյ զանիկն Ա-
ստուծոյ, և եկարեաց ճիշ մարգարեան...։

Սկիբական Պատմութեանն արեւ սոն մեկիկ ինարցի Գ

Գրեմ ետրեւոյն զարարչոյն Հար մարդոց անկանչ արարածս ցոյցանք իրեն զմարդ
որ կամեան յառաջադէն արգեան և կարոյ ևս այտուճուս ընդանել զպտութեան Հար,
Եւսինքն այն ակտուսին ընտեմեան արեւելեաց, այն որ Հարցոյն է ընդ Հար իրում
Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զկէտս մարդին, արար Հաշտութեան զպի մարդ-
կան...

ՉՈՐՐՈՐԿ ԳՐՎԱԿ

«Ի ՀՆՈՑ ԳԱՏՄՈՒԹԱՆՑ ԱՄՆԵՆՈՒ ԱՆՍՈՒՑ» ԵՐՎԸ

Ա. Մովսես Խորենացին երկի սկզբից և վերջից լրացնելով կազմում է «Ի սկզբանէ մինչև առ մեզ» ժամանակագրութիւն

Մովսես Խորենացին «Հայոց Գաւառութեան առաջին գրքի շորրոքից զիսում Սուրբ Յրքին շխարհանոց ժամանակորէն ժամին պատմելը Տեսանկոչոց Տեսո, սկսում է պատմել Կաճաղեանէն ժամին, ինչպէս որ Նախասացած է:

Այսմ Կաճաղեանէն շատեւմ է մինչև Նոյ Կաճաղեան Հարցոց, Հինգերորդ զտուր Նոյի որդիներէ մեկագրածութիւնն է, որ Նախասոր է գալիս մինչև Աբրահամ, Դինոս և Աբամ:

«Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի գիտարանաւոր և ամանելի է որչառ զիս ժամանակացն ի սկզբանէ մինչև առ մեզ՝ առանկա նա զիս Կաճաղեանոցն ազգոց մեկոց երկի որդոցն Նոյի, սորոցն կամք իցն խաղել ունէր ըստ իրարանախոր գաւառց: Մտեսանոց զի աստուածամայնն Յրոջ զիսուն ի բոց Տեսանկ յինն սեղանական սպո՛ւ երբ զայլոցն իրբ զարժամարկեացն և իւրոց անստան կարգելոց բանցո՛ւ: Խորենացին գտեւմ է ցանկալի երկը և կարգազմում է Տեսասանկ, որ Նոյի որդիներէ մեկագրածութեանց Նախասոր է գալիս մինչև Աբրահամ, Դինոս և Աբամ:

«Յորոց մէք սնակա Տեսանոցը՝ որքան է կարողութիւն, որչառ գտաք զՏեսասանի ի Տոց պատմութեանց, մերով ժամամբ ամենինն անստան: Հին պատմութիւններէ մէջ այց Նախասոր վիշախմութեանը, որսեր վերաբերում են առաջին խոստարածութեանը, գտնելում են Նոյի թո՛ղա Տեսալոյն մեկագրում: Այլ Անգրեանի ժամանակագրութեան է: «Եւ գտաք զայտարի արարոս Յունաց զպատմութեամբ.— որում է Կո.— զի թո՛ղա և Տո՛ր ինչուսիք ի Յազգիւտեան փոխելին իրենան յնուս, և թկուս և Քազգիւտիք ինչեանում յարարութեամբ և կամ ի Տումանի թազարոցս Նորիկալ գալիս իրարգործել, որչառ Արիս անն և այլք բազումք, սակայն մէք Յունաց Նամարիք, որչառ ի Նոյանկ ուսուլքս:»

Խորենացին մեծամասին է եղել զպոլիսոս մերոց պատմութիւնն Հայուս, որի սնակաները Տեսանում են մինչև Տեսոր ժարգիւտիւն Աբրահաւ, իսկ այց Աբրահամ ժամին Հին ժամանակորէնէն ժամ տեղեկութեանն լիսն, եղանկ էլ Նախասական է Ս. Յրքին այն տեղեկութեանն Տես, որոց ինքը Նամանայն է և Նախասում է:

Սուրբ Յրքին էլ շորրոքիցնորէն գտաւելով իրբ իր սնական այլ՝ մարտերին լիսն, իրբ պատմարկի է իր կողմէն նշանակելիս անարտան (ազգերի)՝ մի կորենացին Հին պատմութիւններէ մէջ գտեւմ է Նախասանի, որի, իր կարիքով, կատարելապէս նշարիտ է: Եվ ժարգիւտեան ժամին պատմութեանց սկսում է այլ նշարիտ

Գաւառութեանց: Եվ սկսում է, որտեղից սկսում են եկեղեցական ժամանակները, ըստ քրիստոնէական կրօնի, այսինքն՝ առաջին ժարգոց: Այլգոյնի գրքը Անգրեան ժամանակագրութեանն էր, իսկ որս Տո՛րն էր Հնորդիտարի «Ազգանամոց» երկի որոցն Նոյի... և երբ, որ Տեղեկանք խոստանում էր Նոյնիներէ պատմութեանց ցայց առ Վառանասար վիշախմամբ ի Սուրբ Յրքոց: Այլպէս էլ սկսում է «Սեպտաք մակադսն ի սկզբանէ սրարանոց»:

Առաջին ժարգն եղալ անայ ճէ մասն զվեթ:

Սեթ անայ (ՄԵ) մասն զինգու:

Կեթեմ ճէ՛ մասն զմեխան:

Կեթեմ անայ ճէ մասն վճաղաղիլ և այլն:

Ահա և Անգրեանի ժամանակագրութեան սկզբը, որը որոշ փոփոխութիւններ է ներթափել:

«Այսմ Կաճաղեանէն, առ կնիսոլ անն ՄԵ մասնի զվեթ, եւ կնիսոլ անն Չ մինչև ի ճՆ ման Մազազաղիլ... և այլն»:

Մովսես Խորենացին վերցնում է Անգրեանի ժամանակագրութեան սկզբից Կաճաղեաներէն ազգանամոցը մինչև Նոյ, առանց կենսագրութիւններէ, և Տեսանում երանք ժամին իր կարիքը: Մեք այլ տեսնոք Կաճաղեան ժամին:

Մարգիւտիկ Աբրահամի պատմութեան սկզբից Տեսո Մովսես Խորենացին Հայոց Մեծայ պատմութեան Առաջին գրքի Նարոց Գ զիսում կարգում է Նոյի որդիներէ մեկագրածութեանց մինչև Աբրահամ, Դինոս, և Աբամ:

«Եւ այս, ով այնք ընթերցատուր, Տեսալոց աստուածոր ընդ Տեսասարութիւն կարգի երկի ազգոց մինչև ցնեբրանում, ցնեբոս և ցնեմա, և զարմացնո՛ւ:»

Անգրեանի Գաւառութեան թիւնթիւնը կատարել է Քարոյ Ամբոխանը: «Բազմավերի 1903 թ. ԲԻ և ԲԲ Նամարներում, ՎԵ. Խորենացոյ պատմագրութեան աստուածագրութեան ընթացքը և անոր Տեսման նոր ապարդիւնքս՝ աշխատութեան մեջ: Այն եկիլքով լէ Մովսես Խորենացին Հայոց պատմութեան շորրոք գրքին, ոչ էլ զբովմ է Չ. Անգրեանի Տեսութեամբ: Թո՛ղա երևում է խորագրից. Տեղեկանք Տեսաղեկում է որչառնի կապանով, ցայց առ իրենեացոս Գաւառութեան Տեսութեան: Բանն այն է, որ Կ. ասոր, և՛ մերօրոյս որոց գիտեակներն Խորենացուն մ-րոց գալիք ստեղանակով, ապարդիւն փորում լինն երան տեղադրի որքը գոր, և ստեղ լինն գտեւմ է Ս. Սուրբգիտանը: «Մովսէսի Խորենացոյ և Անգրեանի ժամանակագրութեան լիսան վրս, որը մերում է Անանան ժամանակագրութեան է զարտա խորագրով, ցայց էլ աստի, որ Խորենացոս «Գաւառութեան» գրել է 7-րդ դարում:

Անգրեանի տեղանկ խորեանում է Անանանի, իսկ որսն՝ Խորենացոյ Տեսո: Բերնն Խորենացին 7-րդ դարում, կամ երանից առաջ՝ արդեն եղել է Ավիլի լամ է Տեսովեր թիւնթիւնը:

Հարցն Կաճաղեանութեանց Տեսո անցնելով տեսանուն Տեղեկանի մը մեքով զբովմ ժամանակական պատմական Տեսալոց և ընդարձակ գրութեանը, որը... կեղի... «Մովսէսի Խորենացոյ և Անգրեանի խորագրոց, Տարցնում է, «Եվ էլ արդոց անստան գրութեան բան Տեղեկանի, որուն Նամանայն զլլալու է Կաճաղեան... և շարունակում է, «Եվմ այն է թէ Հայոց պատմութեան Տեղեկանի Անանան ժամանակագրութեան բաղեկով գտեւոր Տեսում է իր պատմութեան մէջ, որով է ՏՏՏ փրկական թվականն վերջ գրված զլլալու է, և կամ ըսել՝ թէ այլ փրկականն զրոջ Անանան գրին իսկապէս աստույնն ասում է և Տեսալոցը՝ ժամանակով սնկն շատ ավելի կրտալ:

Առաջին կնան այն ժամանակ միայն կարեորութեան մը տրո՛ւր ունեւոր՝ էթն Ան-

Քարս անս կիսնասուն՝ ծանկ զԱր-
բանս:

Արտոց կզույ ամաց Տարիս և ինն՝
ծնու զժառոցի:

Նարոջ կզույ ամաց Տարիս և ինն՝
ծնու Քարայ:

Քարայ կզույ ամաց կիսնասունից՝ ծնու
զԱրբանս:

«Եւ ասին ի ջրնէլէկն մինչ ցՓաղկ՝ ազլ կինչ» վայտիւն ընդզիված բուս-
ըր Ք. Սարգիսյանք ճառագարում է. «Անգրեւար այս անգին, որ ներմուծւով (Հակա-
նակ Աղաբեհու և Արքիպանոսի) կայիւնիս Սեմիջ Հինգերորդ սերունդ է Տամարով
Փաղկէին, շատ լավ Տամարեան է երևանաց, և Նուարար, որպէս աղջնոր է Ճա-
նայէլ սրան (երևանաց Ա. Մ.): Այ վերնացին «Կոտր զՎաստային ի Չոց պատ-
մութեանց» բացատրութեամբ այլ է Հասկանում: Երևանաց իսկ վայտիւնեամբ և փառ-
ասցի պատարժեամբ Անգրեւար Տամարեանկարթեանք իր աղջնար է, այսինքն
սլոյտից Մովսէս երևանացին և Անգրեւար ետիսանում են:»

Ք. Սարգիսյանք ասեալուս նկատում է, որ Անանան (իմա՝ Անգրեւար — Ա. Մ.)
Տամարեանկարթեանք Տարոյը կըրում նշանակելով յայտ երեք որդիներէք սերված 72
ազգիքը, որպէս ընտելութեան տեղերը, անունները, զիսն ու գաղութները, վերաբն ան-
գրապատում և կարգում է Սեմիջ Տարոյզներ թվականը, և կարգում է Ճաջապանների ջո-
ցանք նման երևանաց «Պատմութեան Ա. գրքի Ե դէրի տասային սլոյտակին, սկսելով
Փաղկէով, վերջացնում է Արբանսի մեռուով: Անգրեւար և երևանաց սույն ջոցանք
Տամարեանով, Նոյնեանք գարգում է, որ Փաղկէի տարիներէք երեք տարի գաղապու-
զում է, Քաղաքի տարիներին՝ երկու տարի սովորչանում: Այսպէս Սեմիջ մեռագրութեանք
Տարոյզում է մինչ Արբանս, որտեղ լրջացում է երևանաց: Կարգաբան նախապետ-
ների ջանքի, որով երկու ջոցիներ կատարելով Տամարեանի յայտից ջոցանք
չիս. — գրում է Ք. Սարգիսյանք և կրտսերունդ. — Համեմատ ցնա երևանաց Տարոյ-
էին Անգրեւար թով այս անտարբ ձեով գանձիլի՝ որիչ կերպ կարիլ չէ մեկնել, բայց
էին կարկանդակ, որ կամ Անանան, այս անգամ պարզապէս երևանացին ընդգրկեալ-
զում է, և կամ երևանացին իր «Պատմութեան յարրոք զիսն զյս վերագարումը
Անգրեւարի Տամարեանկարթեան Տամարեան, և նախապետայ թվականք ըստ այնմ ստա-
գրանում, և էին Անանան Տամարեանկարթի անա այլ վերագարութեան արեանակ չ'է
զոր գարգանում:

Հիշումի, Հնարասցի կարկանդակ. երևանացին իր «Պատմութեան» առաջին
գրքի Հինգերորդ գլխի Տամար պատարժել է Անգրեւար Տամարեանկարթեանք և նախ-
ապետների թվականք, ապա՝ երանք վայտիւններին անուկ կիսնասուններով (վար-
դանութեան մէջ երևանացին Անգրեւարի Տամարեանկարթեանքն պատարժել է նաև
«Պատմութեան» առաջին և երկրորդ գրքերում:

Սեմիջ ազգամարտից Նեոս կարմուս աստիճանար զգծուում են Ք. Սարգիսյանի
կապակները, և նա Տամարովում է, որ երևանաց իտալեանկարթեանք, թէ «Ենչ կիս-
անք որքան կարգութեան անէր, ինչպէս որ Տամարեան գտանք Հին պատմութեանների

մէջ, որոնք ըստ մէջ կատարելապէս Հնարար են», վերաբում են Անգրեւարի Տամա-
րեանկարթեանք, որի Հիմակ զյս էլ կազմում է արկարարացում և աստանկի Տամարե-
անկարթեանք... Տամարեանք որչիչը կատարարական ընդերի սերունդը յայտ երեք որդի-
ներէք:»

Անանան րկում է Քամի և Հարեթի սերունդների Տամարեանկարթեան ջոցակները,
պարտք զպիտանք ընտելացար Վարիք երևանաց: որպէս թմանում կըրկարարանք
Տարարարքէ կըրեն, և այնքան շատու Տանեց:»

Մովսէս երևանացի
Պատմութիւն Հայոց Ա. գլ. Ե.

Անգրէաս
(ըստ Անանան Տամարեանկարթի)

«Բամ ծնակի զՔուշ,

«Որքից Բամայ՝ Քուշ, և ի նմանէ Եթով-
պացիք:

Քուշ ծնակի զՎաստարիմ.

Մաստարիմ, և նմանէ Եթովպացիք:

Մաստարիմ ծնակի զՆերքով.

«Եւ Քուշ ծնու զՆերքով: Եւ Եթովպացիք
Տանգրն Մաստարիմու Տարոյն իրենայ
սանին ութ, քսակի տար թէ, Մաստար-
իմ ծնու զՎաստարիմ, և ի նմանէ ծնակ
Ներքուց, և զՆերքով, և ի նմանէ...»

Բնագո Յաղապարեաց աննայն Ասորե-
անկարթեան ասու զմտան և կրկուս բայ ի
Նոյնեաց:

Ներքով ծնակի զՔար՝

Քար ծնակի զԱրեւիս,

Արեւիս ծնակի զՔարից.

Քարից ծնակի զՔաղաք,

Քաղաք ծնակի զԿարն Արբու.

Արբու ծնակի զԿինիս

Կինիս ծնակի զԿինիսուս:

«Անանան Տամարեանկարթեան մէջ երկրորդ (Քամի Ա. Մ.) ջոցանքը թելուս և
թերի է, որ Քարն սիւլայ մինչ նիսն կգտ կատարարական անուններն որոշակի
Տրջում չեն, — գրում է Ք. Սարգիսյանք. — բայց որովհետեւ Արբու Ք կամ Քարու Տր-
ջում է իրեն անմիջական նախորդ նիսնու, և Արբանսի 45-րդ տարի էլ՝ նիսնու կնոյ
Տամարին Յաղապարթեան 35 տարու Նեոս կամ Տամարով, այնպէս որ էին 30 տարի
սովորչանէր այս վերջ թիլ զրա՝ կ'ունենէր նիսնու, որ ի մտայն Յաղապարթե: Ար-
բուին ի նկատի աննելով Աղաբեհուի «Երանկանայ մէջ (Ն. Ա. էջ 78) Արայունեան տ-
նեանով Տրջում իրենները, կ'ունենէր նաև Նեոս, այսինքն է՝ Անգրեւարի թով նիսնու
իրեն մասնատները սերունդ Քամու, որք երևանաց: Նուարար այս Տամարեան-
կարթեանք և նիսնու է, և Մովսէսը իր գլխին նոր քան Տանում չէ:»

Անս է կրող որդւ՛մ Լարթի սերունդներ շուտը:

Չարք մանկ Գանք:
Գանք մանկ գիրքս:

Վերքն Չարթի, կրողք որդուք Լարթի,
Գանք, և ի նման՝ Գանքք... Աստ
զով՝ և ի նման՝ Վեղք և Գաղաթա-
ցք: Աս Մայա՛ւ՝ և ի նման՝ Վարք
Յառն՝ և ի նման՝ Յոչք և Լնգզնք:
Բարք և ի նման՝ Թեաք: Մասք՝ և ի
նման՝ Բրակաք: Թրոխ՝ և ի նման՝
Մակեղաթք: Ժամ տխրա՛մ

Աս յոգն Սոցա՛ն Սոցա՛ն
Աս յոգն Քրթա՛ն Արանա՛ն, և նման՝
Սարնա՛ն: Աս Լիթա՛ն ի նման՝ Սա-
րանա՛ն:

Քարզ մանկ գլուխ:

Աս Քարզ՝ և ի նման՝ Լայք...
(Գաղսկապազու ժող Լայք):

Լայք մանկ գերմանակ:
Արմանեակ մանկ գերմանախ:
Արմանա մանկ գերմանախ:
Անտախ մանկ գնդաւ:
Վեղա մանկ գլուխաւ:
Լարձա մանկ գլուխ:
Արձա մանկ գլխին:

Իսկ Լարթի ցուցաւում Լայքից—Արձա ժամանակագրութիւն մեջ սերտուա կա՛ր
որք Ռ. Սարգիսյանը պարզարեւում է աչալու, սերտվում աչալու Քարզը, ինչպիսի
հարկնայն ժող. Բրթալին է Լարթան, իսկ Վաղսկապազու ժող Լայքը, կամ Տա-
լիքը Քարզոյից ևս սերում, Պլուտինի¹⁶ շատարկապատմութիւն կրթում պատմականում
Լարթի առաստաղից Լայքին է, որ Լայքին վերջի Լարթը՝ Արձա Վեղեղից, Նիստին
և Եամբրանի ժամանակակից էր, տարևտ հորնայն— Լին ողջալի Արջուհեանն ու
առան Լարթի միջանկյալ Լայքուդոն շոքն ստանկներ, և Լին՝ ալտեղքի՛նն՝ իրա՛մ
ալք կրտաք, ժամանակը թէ պիտք էր՝ որ 11 Հայ կանոնակներու ցուցաք Մեղյան և
Բաւլան կտրտակայ ցուցակին զիմաց կարգիք, առանց ինքեա՛նք կամ խորգիք
միջոցներու իսկ զիմկու:

Այս, հարկնայն սնկկզմութիւն նշու է կուրիսիլ առանց թվականներու կարգիլ
այց կրկին լցուցակաց մեջ Շրջում նս՛հաղանները, լուսն զի զիմ Ժամյան ցուցակի
Արջուհեան և Վեղեղիսն իսկ աչալու սնկն¹⁷:

Ռ. Սարգիսյանը այս իրողութիւնք փաստարկում է Անդրեանի ժամանակագրութիւն
մի ուղղով, որը այժմ ցուցակայում է, բայց որը պատկանում է Կրտիցի Վաղար Տա-
մաստանում մի թիւգրքիմանութիւն մեջ:

Սեպ Լինն ի Յարթի ի խառնակի լիցուցա՛ն՝ աղբք մն ևս սնկն ազգա աչարիքի,
որ Լինն ի Յանթին— (չուս որս և Լայք), խորպիք սնկն 15-ի փոխարեն Շրջում է 52
Տեղեղուտան աչարին, Բարթիմայանք սնկնայն էր, որովհետ խառնակում է
15, թվարկում 52: Այս Բարթիմայանքը սրբագրում է վե՛նեթիկ 2-րդ Յանթիորիքի:

որք մեկ պատմակն է Անդրեանի Տամաստանք, ուր սխալուորք Լայցը ի նայլ կախ-
այք մերս՝ որ է մ-բայք յկազմայ, ի նման սերկու ազգ-բարձայան և նպն առա-
լինք Լայցը խորպիք սնկ զրվում է ցանկի՝ հարկնայն Տամասն, սնարթի, Յանքի,
Լիթա, Քարզ, Լայք, Արմանակ, Արմանայն, Անտախ, Վեղա, Լարձա, Արձա,
Արանա՛ն և այլն:

«Հայ կանոնակների ցանկը կզմենք նսկ ժյուս Անտանի ցով.— շարժանկում է
Վեղեղիք.— կամ Արթնի սառնիք զարթայն մեք՝ պատմական ստեղծութիւններ
մի շին թիւգրքիմանում Այ զիմկազմ, որ Անտանը Արթնայն էլ առնի ՚ին է, և հար-
կնայն իսկ մտնի, Տեառաքար կամ վերջին Հայ կանոնակների սեղանայանը
Կրտիցի է առն, և կամ, որ ալիք Տամասնում է, որսն իրն սերտուալորք ժողայն
մի տիքի զրվարթիք: Ա. Քարթալիսի և Ե. Սարթի կարթիք առանց կտրտապատմու-
տնի է, աչիթնի՝ հարկնայն Անտանից ու Արթնայն է առն:

«Աս իսկ այլ պիտք թեղանի.— սնկկզմութիւն պում է Բ. Սարգիսյանը.— Լին,
Անտանի և հարկնայն ընտլում ցանկերի մեջ լինին կուրիսիլ ժամանկի և եղա-
նալոր սարքերութիւններ, թէ Լայքուդոն ինչանների ժաման, որսն սնկն Արթնից
Տեառ ինչեղն Լայցը, թէ Բարթիմայանք ժաման, և թէ Վարթի—Արջուդոն մի ցու-
լի թվագրութիւնի և զեղքերի նկատմամբ...»

Սարթից չիարթի թէ Անտան Տամասնագրութիւն այս շտիմ միայն սցում է
է հարկնայն, կամ նս՛ր որդեպ շարթիք, թէ Լայցը Պատմութիւն Ա. զորք Ե և Ե
զգրութիւնք՝ Անտանի ժամանակագրութիւնք անկում ևն և հարկնայն Պատմութիւն
մեջ ապացում ևն, կարիք էր ցուցակու Տամասնագրութիւն շույց սուլ, թեղանի-
տան, որ Անտանին ժաման է սարքուպիս հարկնայն Պատմութիւնք, և թէ որսն
Տեառն է ոչ միայն Տաղիսն այլն սրտնայն կամ Տամասնագրութիւն կարթերի
և ժամանակակից իրողութիւն վերաբերալ նշարիքը շարթուպիս: Այ զրվում է սրթ-
կաններն¹⁸:

Անս և վերջեանք կարթութիւնք. «Նշարուտան ստեղին իսկ կրտիք կար-
պիցին, որ է զարձում զրվում այս Անտան Շրջապատմութիւն— Լին այն Երկուցուդն
է ստուգիլ.— պիտք է ուղղել մի սնկում թիւգրքի քանակներին սնկն պատմում
ընտլումը լինում այն Բարթ կարթիք, իրք թէ Մովսէսի Պատմութիւնն Անտան
Շրթակալու ալում սեղեղութիւնների ՚իման զյու Տեառ է Տարթիք, և սնկ, որ Երթու-
պիցին նպն է սրտուպ քանալու և Տեառն հարկնայն Պատմութիւն, և ոչ կրթիք
վերջինք շարժարձանակ և Շույցայն որդը ստուգիլ կիցալու նշարիքն մնացան:
Վասն զի սու է, որ, ինչպիս տեսար, Մ. հարկնայն ՚ին և պատկանելի սնկնք զրթ-
ման է իր այլ ցուցակու զրթայնն նկատին զյու, և այսպ կու գուլ շարթն զայն նսկ
սնար Շրթապատմութիւն կրթիքն: Այս ցանկիմանում է Տայանում, որ թիւս ստուգ
ընտլումայնք, զիմի նսկ սրտիքն Տեառ Շրջապատմութիւն— իրն Անտան Շրթ-
ակալու վարթիպան զրթ լինուա զիմ, բայց զվարձով պիտք Տարթի խառնակ է զարթ
Տարթիքն¹⁹:

Սէ որ ի Ֆորձում Անտան ժամանակագրութիւնք, այն մնով, որ Տայանը Քարթ
Անտարձում Տանկ է մեկ, է զարթ շարժարթիքն, կամ քանալարթայն շամարթ,
քան որ է Մովսէսի ու Անդրեանի, և Լամանակ կարթիք ժամանակագրութիւնների
վերջին վերջնայնները պարձում ևն այց պարձ, 685 թվականը: Բայց սնկնք
Լինն է այն ընտլում Անտան Շրթակալու: Լին այլ ժամանակագրութիւն կարթի
քանալարթ Անտան Շրթակալն, պիտք է ժաման լինի իր Վե՛նեթիսում, որը պա-
րտնակում էր շույցայն պատմութիւնները, ժամանագրութիւն և ստար. Իսկ Վե՛նեթիս

սովորաբար (ը որքան 667 թվականի և հետևում Անտոնա կաթողիկոսի, որի հետո՝ կաթողիկոսական էր պահում Արևմտյան մեջ Տաշանի և Անահիտ Երթուղուց գրքի պատկանած ժամանակագրության մասին տեղեկություններ, որոնք սովորելով Ազաթը՝ ավարտում է Անտոնա կաթողիկոսով (667 թ.) Մինչև Անտան ժամանակագրության մեջ (բացահայտ սխալները) ոչ միայն Անտոնա, այլև ոչ մի նախաջգրի անտե չկա:

Բ. Սարգիսյանի առանձնաբերվածը հասնում է իր նպատակին, ժամանակագրությունը, որը սկսվում է Ազաթից և չորհրդից գործով ավարտվում, նախապես պատկանում է Մովսես Խորենացու հին և պատկանելի տեսնող Հնդկաներ Խորենացու գործունե է գործում Նորինում Անտան ժամանակագրության աղբյուր, ցույց առաջ համար, որ ՊատմաՎարչը չորհրդից գործ Անտան ժամանակագրությունից առաջ արժեք էր իր Հայոց Պատմությանը: Բնականորեն այն վերաբերվում Անահիտ Երթուղուց, գտնում է որ հավանական Նախաանձնները, Անահիտ Երթուղուցի է որպես Մովսես Խորենացու:

Մեկ Բ. Սարգիսյանին Տաշանի լինելը, որ վերջերս գրքում հայ առաջադեմ Անտոնա Տարանքին շարադրում է մի ժամանակագրություն, որը հասնում է մինչև 584 թվական, որի հիմնական աղբյուրը Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմությունն էր, և որ այն ժամանակագրության մեջ, 474 թվականի դիմաց գրվում է «Ստույգ Խորենացու, փրկելուց և ժամանակագրության» սեղանուց համարները, որ ոչ թե Մովսեսն է կեղծ Անտոնան, այլ վերջինս՝ Մովսես Խորենացու աղբյուրը (Ազաթից մինչև 411 թվականը): Խորենացին իր Պատմության ոչ միայն և գրքի և գրքերի, այլև Գ զետեղ շարադրել է Անտոնան հինան վրա, և Վերադարձության մեջ Անտոնան կապերի ցանկը, Արևելու-Անտոնանց հետո 411—474 թվականը ինքն է լրացրել Անտոնան հինով հասցրելով մինչև Ջենն կայսր, ինչպես վկայում է Քազմա Արծրունին:

Վերջում, որ Անտոնան ժամանակագրության 474 թվականը նախկին վերջում է Մովսես Խորենացու Վերադարձությունը, որով ավարտվում էր Ազաթ-Ջենն կայսր ժամանակագրությունը, (474 թվականը կայսր Քաղաքության ստորին է), որը, իսկ, երևանացու Պատմագրի ավարտման ստորին էր մեկ այս բոլորը Տաշանի լինելի Բ. Սարգիսյանին, զիտես 1903 թվականին Մովսես Խորենացու շորքերի գրված կամ Վերադարձության շորքեր կուտելու:

Ամփոփելով, նախ երեք որդիներից նախորդական ջերմերի տեղին, զվարճալուց և ժամանակի ժամանակագրությունը կազմելու համար, Սարգիսյանը հետո (որը միայն յուրաքանչյուրն է ներկայացրել, իսկ մյուս պարբերի առաջինը արել), իր պարբերությունում արդիական սկզբնավորման մասուց պատմությունը շարադրելով Մովսես Խորենացու սեղանուց էին նոր աղբյուրներ: Իմ Խորենացին գտնում է այն աղբյուրը՝ Անտոնան ժամանակագրությունը՝ հետևյալին ինչպիսի Համարվելով, որ հին գործանունների մեջ այն հավասար է և հասարակական համարում, հետևորդին Տաշանի Քաղաքանկով՝ պատկարծում է իր Պատմության մեջ:

Խորենացին Անտոնան գրքում պատգործելով ժամանակագրության չորի մասը, Անտոնան անբացահայտ երեք դեռում է Վերադարձության մեջ, որի սկզբում պատկանում է իր մեկնաբանում համարվածը, որ գտնվելով իր Անտոնան գրքի Գ զետեղ, զրու մեջ ներառվելով նախադասությունները Անտոնա ժամանակագրությանը վերաբերում է երկուսի ստանդարտով՝ Սեղաներ Խորենացուց և Անտոնանի, իսկ որտեղ վերջանում է այն, թվում է միայն «Նախադասություն»:

Խորենացին Անտոնան ժամանակագրության չորից, ապրին՝ 411 թ. շարունակում

է կախարհի ցանկը մինչև Ջենն կայսրը, պատկանելով Անտոնան շարադրանքի կապարհում (Ջեննին սկսված խախտվում է այն կապարհը, 7-րդ գրքում ժամանակագրությունն անկանոսի կործին):

Անտոնա ժամանակագրությունն է, որ Բ. Արծրունու վկայությամբ գտնվելով է կեղծ Վերադարձության մեջ, որպես առաջին միտքով, որը սկսվում է Անտոնան և հետևում մինչև Ջենն կայսրը:

Բ. Մովսես Խորենացին կազմում է նախ երեք որդիների սերունդների՝ չորս ընդ ամենայն եկելի սկսեցան, այլապես կարողությունը

Հայերեն Պատմության թղթյա մասագրում Սերի ժամանակագրության և Վերջինի առաջինը երկրորդի մեջ գտնվում է հին շարադրանքի և նրանց հիմնավորների շարքը, որն արտածվում է Սեղանու Անտոնան Վերադարձությունը: Սրան հաջորդում է Վասն ճշգրտաբար գրություններ փորձի երեք, վերջում՝ գրավածների մի համալուս Անտոնան հայագրությունը՝ Տաշանի է որպես «Սեղաներ Խորենացուց Պատմության աշխարհագրության ստորին երեք (Տաղապարտ կազմում «Սեղանուց») մաս, երբ, որը հանուն ընտանում են Անտոնա Երթուղուց, ստանք Մովսես Խորենացու, ստանք՝ սեղանուց Տեղեկանքին»:

«Սեղանուց» շարադրում է նաև առանձին, իսկ պատմությանը՝ Անտոնա Երթուղուց սերունդներին թվարկությունների ամենայն կայսր, կայսր, կայսրուց միտքների շարքում:

Սրան փորձի համալուսների ամենայն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» շարքը՝ «Վերադարձություն» զվարճ մաս կազմող միտքների շարքում սերունդներն է արդյուր, թե պատմական:

«Վերադարձություն» Տեղեկանքը կարողանում է «Հայաստանի և Անտոնանց երեք ժամանակագրություն»՝ գրում է Ս. Սերունդանը, — Անտոնան այն ժամանակաշրջանն է (մինչև 387 թ.), երբ Հայաստանը մի ընդարձակ կենտրոնացված պետություն էր սեղանուց Հայոց տեսնվել, երբ որքանք Տեղեկանքը արարած ժամանակաշրջանն է և արտադրվում է Հայաստանի վարչատնտեսական բանական 591—610 թվականների մեջ: Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի զարգացման առձանները բարձրվել այն են... որտեղ մի վերջում Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի մեծ Հայրի տնտեսության վարչական բանական պատկեր են առաջինը²⁴:

Սրան առաջին ժամանակաշրջանների վարչատնտեսական բանական արտադրությունը՝ «Վերադարձություն» հինգ է պեղ այն համարելու: Երկու առաջին ժամանակաշրջանների զրուտան արդյունք:

Մեկ «Վերադարձություն» Մովսես Խորենացու ընտանում այն պատմական, որ վերջագրում որպես Տեղեկանք հրվում է նա, իսկ ընտանում արտադրվում է Հայաստանի վարչատնտեսական համակարգը մինչև Քրիստոսյանի և Պարսկաստանի մեջ Հայաստանի առաջին բանական (387 թվական), այսին Անտոնա Երթուղուցում է ընտանում, ցանկ որ կայսր աշխարհների կերտարություններ, արտադրվում է ըստ 591—610 թվականների վարչատնտեսական վիճակի, որը համարվում էր այն ժամանակի կազմվածքում, իսկ մեծ Հայրի տնտեսության մեջ 387 թվականի վարչական բանականը՝ գրվում Տեղեկանքի որպես նպատակների Տաղապարտի արդյունք:

զարեմայան մէջ, բան պատմագիրքը շերտաբեկու և անձնորոշ չարմեկու համար, որում և Վերազարեմայան մէջ է գեղեցիկ Աշխարհաբարձուքը, զիբարեմ պնդելով պատմագիրքատուի հետ որոշքն ու բացատրութիւնները: «Եւ սկսա՞յ՝ յարց և ալքը, որք եկեղեցու և այդ բան Քրիստոսը, աւելորդ համարելով դարտաբացն երկրորդ լազար պատմագիրքում... սակայն և ի հոգան՝» որ ինչ հաստատ կարճեք ամուլդ²⁰⁰: Աջգնու էլ պետք է սկսելք արեւելքի աշխարհաբարձութեան: Եւսկայն «Ճաղագառ աշխարհաբարձութեան յաստատմանն զիրա ոչ որք գումեմք սնով սասցեալ, այլ որչիս ինչ գուն որքը, և ուր դժուարեան և ստանեկէ: Արդ զան զի սնուաք որչա եղևոյ: Միք Տարկաբարձք յարտաքինն նկատելի, որ աշխարհաբարձութիւն յարմարիցին ի նման պարտաբարձքն և ի նաւարիմանն, և ստուգեան յերկարամտութիւն, և ինքն երկարաբարձութեան գաւա յաստագրաբարձութեան²⁰¹:

Քննչոն պատմաբանում և ստանեկէն էր ոչ սկսելով միշտ ևս մեզ Փամուսկարայեան կարգելը, որ հայաստանի Փամուսկարը, սկսելու էլ՝ պատմաբան և ստանեկէն էր «Ճաղագառ աշխարհաբարձութեան» սնով սասցեալ, այսինքն՝ որչաքի Տամուսկարով շարադարներն՝ ինչ ունեւով արտաքին մասնապարտութեան, որն ինք լավ մանկ էր: Եւսկայն Տայների արեւելքի իրենց լեզով կատարած Քաղաքամտութիւնների մասին, որում է, որ երանք «Տաւաղան» փոխել ի յոյն լեզու, որպէս պատմաբարձութեան և Փ(աղաքայեան), և զերկարամտութեան ևս (Ներքայեան), զՓ(ամուսկարայեան) և Փ(իւնիկէցիս) և զ(բարձրութեան) և Փ(րոսպայեան): Եւ միզովեալ զայսուք արեւել, զորք և մեք զանուանն հաստատ զիբարձքն: Ուրեմ եւս շատ լավ գիտեք է՝ ճշգրտելու Փաղաքայեան, և՛ Փաղաք Աղբարձարացաւ արեւելքայեանութեան, երկարաբարձութեան աշխարհաբարձութեան, և հայերեն երկրի աշխարհաբարձութեան ապրտեքեքը, որոնք զայն մի չիլ պետք է աշխատել և զարեւել ևս սերունդներին Քաղաք Մեծ Հայքի՝ աշխարհաբարձութեան:

Առաջին արջուրդը Փաղաքան կազմելուն է, որը շարժելու անպարտաք զամենայն բնականութեան ճարգեան երկարամտութեան յանձնարար սկսելու արտաբու, որ է ձով սնունդով Ոգիւնուտի, ի մայրեն Սպանիս աշխարհ է միշտ յարեալ յիւր ճանաչ աշխարհին, յանուանով երկիր... Ճարտ ինքնորոշ յոգեւորութեան արեւելքայեանութեան անուր Փաղաք Աղբարձարացաւ Տամուսկարայեան երկարաբարձութեան, յարմ մեք և այլ ճարգեալ արտաբու արեւելք մեծամտու և զիբարձութեան միայն... Եւսկայն ճարգեալ մեծամտուց զՃարգայեան սակն, և զՃանակակն, և զԿատարակակն, որ է կրկնով ճարգ և զերկիր բնականութեան ճարգեան առ շարք ինչից զիբարձ և Նշարտու²⁰²:

Յարեմ, ո՞չ միայն մեծն ու նշարտուրք, այլ՝ հազարամե, ինչոն որում է Հայր պատմայեան մէջ: «Սկսանելով լազար արարիկ՝ որպէս և հաստատելու նման: Այսու էլ՝ «Սէլ հաստեալ եմ եւ Փաղաքն պատմութեան, որպ արք զայնուր պատմութեան սկսել ի հարստուտու և զաշխարհն զաշխարհի Նշարտու արեւելքն: Այնպէս որ՝ «Սէլ շարք զանուանով երկիրս ձով, և կամ շարք զանուանով ձովս երկիր, մեք որպէս սնուան եղևոյ ճամուկեմք յանել և զրեմ գայն միայն: Գր կոխեալք սակ և նաւն սակ մարքոյ:

Արդ սկսեալուր զՊաղայ Աղբարձարացաւ երկարաբարձութեան, որ բառ ինքնագիր բարբառիկն կազմելու Փաղաքան Քրեկարաբարձութեան շարքս... սկսելու շարքեան զատուտ ի Քրեկար և ի հարստ...²⁰³:

«Եւ սկսելով է նշարտու իր երկր Մովսէս արեւելքն, «Սկսեալուր պատմել աշխարհ, աշխարհ ստանեկէն, բառ զրեւն սկսեալութեանց Պաղայ Աղբարձարացաւ, սկսելք արտաբու ինքնանուց ինկիւնուտ, ի Սպանիս աշխարհին²⁰⁴:

Նայ երկր որդիներն սկսեալութեան բանուանն համարային համարապատմութեան երկարացեալ է:

«Աշխարհ՝ երկրայեան՝ երկուսուանն,
«Աշխարհ՝ կրիստոս՝ սէր
«Աշխարհ՝ ինչ: նաւար կախալուր՝ զաստուան և շարս:

«Մասն և և՛-Միկարդ Մեծ Հայք նա: Քննչանուր սկսեալութեանց նաւ քրում է կան աստ՝ ինչ փոր աշխարհներ և անկայեմք: «Արդ կամի զգաւ ճանարմուսկար պատմել, ինչ անու ինչ: աշխարհից մի զիր և ի շարք²⁰⁵: Եւ ճարմամուսկար ինչ քրում է ամեն իր աշխարհի զամտուրը, կենդանական, բնական, հանգուան Նարտաբարձութեան մասին անկայութեանն է պատարմել: «Մեա կատարելու ամենայն Հայք²⁰⁷: Այս շարունակում է միշտ վերք (բաւաս-Նե: յարտար) և ամբարում է աշարգեւ, «Մեա կատարելան արեւելք Փաղաք ինչ Քրիստոս Աստուան, որ ամեն զամենայն քրսն թո ի արեւելքուր, կատարել և առ մեզ արեւելքս, բանու զմեք իմ զանեւելք և զանեւելք սնուարին, և ինչ գունարին և փաղա յանուանն ամեն²⁰⁸: Նշարտագրութեան մեք շարս ինչ է, և Նեղիսեանակն: Անուանք ի ինչով է արտեքեք և արտեքեք և Շերքայեան ամբարումներին, որոնցում կրկնում է կրկնով իր անուր: Մասն սնեւելքայեան նաւում է զրչի ինչարտարանք արմ 1639 թ. Մովսէ Սարս զլուով, նշարտուան որչ ննարով: Մովսէս արեւելքուր Աշխարհաբարձութեան պարտաբան շատ ննարարում ամբարում սեկն արտեք ինչանկայութեան, որը զայն է Աշխարհաբարձութեան 7-րդ գործ իմբարտարութեանց, որ Նեղիսեանք Անահիտ Շերքայեան է:

Մովսէս արեւելքուր ճաղագառ Աշխարհաբարձութեան երկր 7-րդ գարում իմբարտարում կամ Նովարտարում ինչու իրողութեան, Անահիտ Շերքայեան «Քննիլիսեան երկարաբարձութեան բանում նրա սակայութեան, բարձրում ամբարումներն ու Նովարտարը, ինչոն նաև պատմագրութեան ռազմով բնականութեան, թույլ են ստիպ ինչուեկու, որ Նովարտարան, լրացանն Նեղիսեանք Անահիտ Շերքայեան և և նրա մաս ևս պատարմելով է կրկ Նեղիսեանք՝ Մովսէս արեւելքուր անուր, սկսելու, ինչուս «Քննիլիսեան իմբարտարութեան մաս կազմել մասնապարտութեան մաս իմբարտարին, Նեղիսեանք սնեւելքով: Մովսէս արեւելքուր «Ճաղագառ աշխարհաբարձութեան» երկր մեք է հաղկ միայն Անահիտ Շերքայեան իմբարտարութեան: Ճնարտարում ամբարում բնարտարակակներ կամ բան ինչարքն կից ստանեկէ իմբարտարին սակայութեան կամ շարքայեանութեան կարել է շարտարել արեւում, որ Անահիտ Շերքայեան «Աշխարհաբարձութեան լրացում իմբարտարութեան կատարել է Անաստուս կաթողիկոսը Հայր սնեւելք ամեն կարեւոր պոլիս ամիկ ձուլ: Իր նշարտուր գորչոյն համար՝ որքն զանագիրք, ինչուս Քրեկարայեանութեան բարձր, որոնք է աշարգեւ լրացեալիկ նա: Իսկ «Քրեկարին մեք նուեւելք, անկարել է ստանեկէ մասն, նաև ամբարում-բնականութեան կան ննարար, որոնցում մեք ինչ «Ճաղագառ աշխարհաբարձութեանց է, որպ ննարարում արան կից է միայն ինչուսեալուր, ինչ մի բանում նաև Անագրայեան երկարաբարձութեան: Ճնարտարում ննարարում միայն են «Փամուսկար յարտար», «Փամուսկար արեւելքուր», և «Մովսէս-Տամուսկար» մասերը: Պատուում են բարեւ և ստանեկէ-ստանեկէ, որքն՝ «Սկսեալութեան կից լրանակուս այլ իմբարտարի շարք:

Սէլ իմբարտարել է Աշխարհաբարձութեան, Մեծ Հայքի 4-րդ գործ լրանակուս բունմանեք Նովիկ 7-րդ գործ բանումեք, բնարտարար սկզբնաբարձութեան նշարտու կարգ էր փոփոխութեան կատարելով ինչ ճարտարանք Արաւալուր կամ Նովարտար:

ՀԻՅՊԵՐՈՐ ԴՐԱՎԱ

ՉԽՈՍԱՏԱՅԱՍ ՄՆԱԿՈՐԵՐ

Ա. Մովսես Խորենացին ամբողջացնում է Չորսուց զինք «Վերադարձուրիւն ի վիսպ երեցունց դուազկալ հասուածին» խորագրով

«Վերադարձուրիս մէջ, ինչպես երևում է Մովսես Խորենացին վերակել է ոչ միայն պատմադրում իրաւասաց Տարցերի վերորդակ ժամանակակից երկր ու տառնին Տաւոմանիս, այլև սահմանաւանդանից թելագրված, բայց իրաւասաց միավորներ Ալլապիտի Տաւոմանիկից է Ղ. Արշակի Տաւոմարեւոս «մազազա» մասունսն Տրապուսի թագաւորի Տարի, քաղի և ասարիսն ժամանք: որը պարզվում է Հեթանոսի մէջ Տաւոսի Տաւոման, «Վերադարձուրիս Պատմութեանն Տաւոս Մովսէսի Խորենացու» խորագրի առիւ:

Այդ քանք Հեթանոսին Տաւոս է Քովմա Արծրունին, «Փոթի», ուն. Տրգաս լեկրուար աշխատութեանց ի Տաւոսիս, մեծա պատմով թագաւորական է յինք երկնից զբարգրաթաճ, որպէս ընթանաւոր ի բաներան զգիւրդութեանն Մովսէսի սինգրանուշակույ զարգացանք և յերթից և ժնոյ յաւասարութեանց Տաւոմանագրի յարեւոր, որպէս պատմել ի զուր երկրորդի պատմադրութեանն: Վերջին հարգապատմութեան Գ. Տեր-Մարտիանք թարգմանում է «Ինչպէս պատմում է «Ինչպէս որք վերգրում»:

Պաշտոն տեսնում ենք, Քովմա Արծրունիի Խորենացի տեղին տեղին է կշում, թէ քանակ է գտնում Տաւոման, «Վ զգուր երկրորդի պատմադրութեանն, «Ինչպէս պատմադրութեան վերջում», նշանակում է Վերադարձուրիս ամբողջում է առջեւ Տաւոմանով ենք էլ այդպէս զարկել»:

Խորենացի Վերադարձուրիս մէջ, անկասկէ Տաւոմանութեան, տեղ է գտել կանք էլ երկ. որք Հեթանոսի Եւրոպայից և «Վերադարձուրիս» սինք ընթանալ Խորենացի և Անգրիտի ժամանակագրութեանց կից սեւերի ժամանակագրի խորագրի տակ գեղեկված ժամանակագրական մի քանի առանկին վկայութեաններէ կնոս, ինչպէս տեսանք, թէք մտադրում կշում է «Եւրոպայիս խորագրի, որք ենքս վկայութեաններ թաղված են Եւրոպայից»:

«Սերի ժամանակագրի թեպարտի տարրերով մասն Տարցում է «Վասն գիտութեանն ժողովաւորաց և երան կից «Երաժարագի միավորները, ապա» «Եւրոպայիս տեսնուալ երկր, ապապի սինգրանով (կ' 208 Բ) Փառնոսն որք Կապոս, որ թագաւորաց լեկրուարներու, երաւարաւ տեսանկնալ, այր իրաւասար, գրանց կաշմոյց, ի Տեմարեւոս Փրգարտիս Տաւոման գտնուած գիւր: որ ի վնոյ երկրի Գրկույ թագին յամարեցանուց գտնուած թագաւոր երկրի և զինուսն, որ ինչ նեամար իրով, գիտարեցին եւս գտնուած գիւր: որ ի վնոյ երկրի էր... և այլն»:

Այսպէս երկուստի թագաւոր Փառնոսն երաւարտի Արշակունցից Տաւոմանից որպէսպէս Հեթանոսի պատմութեան է, որք մնալորեցի մեկն էլ Եւրոպայիցն էր: Արշակունց Մ. որք երաւարտի թագաւորի Տաւոմանի թարգմանութեան պատմութեան է, որ կասարել են Հեթանոսի տեսնելու ջնգրից վնգրակ թարգմանութեան, թով յիմանանկիս: որք էլ Տաւոման «Եւրոպայից թարգմանութեան սինգրանը: «Այդ յայտարարի և վասն այդք թագաւորացն, թէ որպէս և յարում ժամանակի և յինչ պատմուս թարգմանեցին Արշակունց: Միմարս և թագաւորական և Զ. որք թարգմանութեան, որ պատմում է այդ թարգմանութեաններ ժամանակն: տեսնելու Արշակունցի թարգմանութեան կազմում թարգմանութեաններ վնգրակ և սինգրան ժամանակին ու երաւարտի թարգմանութեանն ապագութեան և կտաւորական նշանակել կարգաւորման ժամանակ: որով ամբողջում է երկը»:

Այս երկը մեզ է Տաւոսի կան ՔԱ զարի Տաւոսին մի այլ մտադրում (Մտանկագրական, Ա. Մ 1888), ժամագրական և խորագրական տարրերով, «Սերիս Եւրոպայիս Եւրոպայիս կարգաւորութեան վնգրակով, որք սինգրան Տաւոս պատմում է Եւրոպայի մտադրում, ինչ ենք պատմել վնգրակ: ամբողջում է «Տաւոս կարի պատմուս գրանց թագաւոր: Միմարս յայտարար քանակ կնոս ունի «Մտանկագրական» ամբողջում: Միմարս թագին մտադրութեանն ունի «Մտանկագրական» արտադրութեան ժամանակն, որ ի վնոյ է... (Մ. Գրքեր, Ա. Մ.): Գրքերի և շատ արեւելքով Տաւոմանի»:

Եւրոպայի կարգաւորման յարի Տարցուն Արշակունցի պատմութեան է «Մտանկագրական» վնգրակով ի պիտանութեան (1200 թ.) և իր ինչ խորագրում «Տաւոմանագրական» ժամագրական մեք Հեթանոսի սինգրան վնգրակով է Եւրոպայիս երկնի Տաւոմաններով կամ Տաւոմաններով որ այն թաղված է «Վերադարձուրիս» սինգրան և Սրա մէջ եւս թագաւորում են Տաւոմանից թարգմանութեան ջնգրից և երանք ամկին ունի «Վասն երանքուն» Տաւոման: Քաղի այս, «Վերադարձուրիս» սինգրան Հեթանոսի յինչ է կան Խորենացի «Վերադարձուրիս» մասնագրով»:

«Մովսէս Խորենացի «Տաւոս պատմութեան» մէջ Տաւոմանով մեք Տաւոմանի սունք երկնի ջնգրակ որք ժամանակներին Արշակունցի զարի ապագութեան (Բ. զուր), «Թէ յնոյ» վնգրակ ինչ թագաւորաց և Արշակունցի ժամանակի յանկարցն են մեք իրք, ի Տաւոմանի կազմուց մեք ջնգրակն Տարցուն խորագրի պատմադրանում է որպէս էլ: «Մեք Հեթանոսի միայն յիմարս պատմութեան... Եւրոպայիս թագաւորի Տաւոս միայն» որպէս զայնպէս վկայութեանն, այդպէս և որ ինչ իրաւասարտեան ջնգրի ժողի յանկին կազմում տեսնել Տաւոս, ինչպէս տեսնել իրական յարմարի իրք, — որպէս և Փառնոսն, որ և երաւարտուր: պէս արաւոր գտնուած այդք զտեսնան և զվնոյ ի յոյն լեզու փոխարկուց»:

Այս պատմադրանութեան կնոս, զարգարում է կան երկուստիների թագաւոր Փառնոսին իր կարգի Տաւոս թագաւոր սինգրան և ամկանում, որ եւս սինգրան Տաւոման թագաւոր, որ իր պատմադրաններ Տաւոս լեզով ժողով, «Վեւրոպայիս» և այլ թաղում այնպիսի ինչ պատմութեան սինգրան մեք ինչ Տաւոս թագաւոր, — կարգաւորում է եւս... այլ վնգրակ Տաւոմանուր զնոս» քանակն յին սինգրան ժամանակն»:

Փառնոսի ժամանակ վկայութեաններ թաղվում են Տաւոման Եւրոպայի զարի սինգրան: Մակարս Խորենացին անկն ինչ չի ստում Փառնոսի արաւորութեան ժամանակ և քաղաւորում է միայն իրանով թագին մեք խորագր Տաւոմանուր Տաւոս ժամանակն «Վերադարձուրիս» անան կնոս մասին: Արշակունց երաւարտեան ժամանակն յանկարցն Եւրոպայիս

Ին կերպը 14500 մեկ անկե կամ ցույսն ընտանի Հայաստանը չեաւ, մեծաբարմ է Սուրբ Գրքի հոտերնի Քաղաքաճառնայն գրքին, երկու անգամ զիմում է Իրն Վարդապետներն Սուրբն անգամ ուզարեում են երբանքն անկերն Սուրբ Գրքը, զայն բարձր որ իրն անհնարաւոր էր, զիմում է երբն, պատճառաբանելով, որ Վանքն ժողովել է ազգն խելոյ զին արտու մէկ ինկուցն, և յեղարմ է սերբուցն եւ Տիգրանիսի լեռոցս ճամբուց և խրատուց ամսմանք Քաղաքաճառնիքն Երևանս աստեղերն զեղեր զՎանքն Քաղաքաճառնիքն եւ արգելում երկուսոցն: Փարսն կզգում ՅԵ անկն է պարսառում Քաղաքորը, երկուսնայն Քաղաքնիքն տկալարում, և բարձրն Քաղաքնիքն ասինք անբարձր Էնն Կապարսքը: Առայն զայնք սկսած զիբրը անցնում է Նաչրանի, մինն երևանդեղերարը: Քաղաքորն ինկուցնայնքս բարձր Քաղաքաճառնիքն համեմատում են և Նաչուրայն գրում, և այսպ անցնում Նաչուր գրքին Այսպս ասելովում է Սուրբ Գրքի ԶԲ Քաղաքանայ կամ Յոթնասանից արեաւոր, որից Շտառայում կուարթում է նաև Նախնն Քաղաքաճառնիքն:

Վաչարք Լուսինաց ժամանակագրութիս անսահակ Տեղիանը մեզի ասկ անկնց է երբնայնց Գամուսնայ շար արբեր և Նաւարց կայսրերի ժամանակագրութիցն շարաբերին ստովն է նաև նարթան: Երկրն՝ Քաղաքաճառնիքն ժամն Տեղիայ մայ կայսրերին ներթում համաճանարում, որոնք ժամանակ ցրտին են Քաղաքաճառնիքն:

Քաղաք Սարգիսյանը 1904 թ. Շրտարտիկում Վաչարքը, Դիկու կայսրն վերաբերելու Նաւարցի տեղի, ժամնայնում է Վեստի ցեղը պատմութիս՝Նայիան Միգրաթիկն քաղաքն են անգնիկնիքն՝ Արարիկն ժամնիւն, նր քանք զկայմում է Ննց թնայում, մեկ կնցուց անս զմասն և ինն (Արարիկն) մեաստի է Կիարուս և պատմէ զայս երկրան Եսթրաղուս Միգրաթուցն: Սուրբ այս մենք տեսնում ենք որ Այլուգանի, Սիմառան, Քեղուտակի, այսպ՝ Արբիկն և Նեմուսն քաղաքներն կարստերն մէկ Քաղաքում Տիգրարոց և Վեդրարոց Քաղաքաճառնիքննիքն Նաչուարիքում ժամնն տեղի կնցունեննոր Կոնյուեւ Վերցում են Նայիան Միգրաթուցն: Բնատ ոչ մարն Դիկու կայսրն համաճում Արարիկն ժամնն Վիսարտիկննիքն են Նայիանից վերցում, այնն Արարիկան կայսրն ժամանակիցից Այլուգան Քաղաքանիք և Երաների ժամնն կայսրն Նայիանիքն տեսնո Տիգրատովում է Վեստ արար Սերբիկն Նարագատովանց Նաչուրոց կնարտարական առյալեքն շարաբերելու Շտառ, որը քաղաքանում է Նայիանիքն մեր մեզի ասկ կամ արեաւորմ:

Վաչարեան Տեղիանը ամեն Տակցանանիքն ստերցուտում է Արարիկն Վեդրուս և Ուրբիկն Ս. Գրքի անկնցում, ստերցանայն կնարտարման, ինչու և Յոթնասանից Քաղաքաճառնիքն կարգադրել յանկերն տեղիանքն մրս և այն իբրում է ոչ թե քաղաքն, այլ ինքարտարման, քաղաքան համառոտում և համկնարմելով: Վերջուսն մենք անկնք Նայիանիքն ցրքն Վերարտարմնայն մէկ զնակնցում ինկուց արին խոսող մի այլ, ոչ ինկուց կարեոր իրադրման, որի իրս մի փոքր երկուք ենք կնկն անկնու:

Յոթնասանից Քաղաքաճառնիքն պատմութիցն Տակցանանիքն շարաբերելու Շտառ, Նայիանիքն անցնում է Նաչուր Քաղաքաճառնիքննիքն, որ ասինք և Այլուգան, Սիմառան և Քեղուտակի Քաղաքաճառնիքննիքն պատմութիցն, և ստակնայնուքն ասինք Յոթնասանից Քաղաքաճառնիքն:

Վեր ցատուոր լիք, իմաստաւոր, Քաղաքաճառնիքն ասինքն, որ ոչ ստակն գտնի Հնարարութիւն, սա երկուս ասինքն՝ Վնկնուց ասն, Վնկնարեան, և Վնկնուցայն, որը ոչ է ինկնուսն կնարու: այլ իրադրելուր, ստակնիքն է ժամանակ ժամանակ, և յայն անկն, և ոչ քաղաք, այլ երբ միայն, որ միկնուցն ոչ կարողնի միարտնի Քաղաք:

ժամանակն, ևն Նայիանանից, որ յայտը Քաղաքանիքն և է միմ ժամանակն, երևանուց քաղիքն ըստ Քաղաքորն, Կարսն անկնուց միմանու, զի ոչ միայն Քաղաքանիքն կնկն, այլ ժամն նկն և Նարարոց: Մի որ ոչ ինկն պիտոյ էր՝ Քաղիք, զայ յայտը Սերբիկն ստերցանայնուց ինքարտարիքն տեղուց անկն, կարգադրելուց զամն մի պատճառ ինչ ցատկնուց Արարիկն նայիակ և յայնուց քան ոչ Ննսն էր քաղ, զիստուցն ոչ ստակն պիտանուց (որ, այլ գրեղնակն անկն կարգադրելուց նայիակ զնայիանիքն (և Վերարտարմնայն) յայտ արար, ևն յայտը Քաղաքանուց կնկն Նայիանանիքնուցանէ:

Այսպիսի Յոթնասանից Քաղաքաճառնիքն և Քաղաքաճառնիքն ստակնուցնուց Նաչուր կնկն Քաղաքաճառնիքն և երանք Քաղաքաճառնիքննիքն նկարագրուր ընդգրկելու Շտառ, Վնկնուցն ներկայացնում է այն կարգադրութիւնները, որ կատարել է Արարիկնը Յոթնասանից Քաղաքաճառնիքն թնայում, որպիսիք զերթ պիտի մարցնակն շարաբում կնկն:

Արարիկնը կատարիպից անցնելով Արտաղուն, որը ժամանակ անց իբրում է Տարս և արեան ցանում Սուրբ Գրքի շար Քաղաքաճառնիքննիքն ու կազմում Վեդրուսի Սուրբ Գրքի՝ շար էլը Այլուգան, Սիմառու, Նայիանանիք և Քեղուտակի Տարսանիքն Քաղաքաճառնիքննիքն, և երկու էլը՝ երբայնին: Ինչ երբ կարստերից ցտակ նաև երկու Քաղաքաճառնիքննիքն անհաս Քաղաքաճառնիքնիքն, անկնուցն Տերբիկն Տեղիանուց (Ե) և Վեդրուց (Զ) Քաղաքաճառնիքննիքն, որոնքն Արարիկնը կազմել արան Ուրբիկն Սուրբ Գրքը, շարայնն Զ (Ե) Քաղաքաճառնիքն և Բ (Զ) երբայնու, մի է միքն ըստ երբայնի ևն զիբ երբայնի, ևն մի է մէկ ըստ երբայնի և զիբ Տեղիանուց լեզուում, զի որ ոչն զիստուց զերբայնի զիբն Տեղիանան լեզուս Տառու լեզուն իրակնայնին¹⁵:

Արարիկնն Ուրբիկնը պիտոյի ցատարտութիւն է անկնց: Են լիք կարգակն երբայնի (Զ էլ), և շտ արտս զնկնուցն և զնարարայն, այսպ՝ զԵԲ, և զԵԲ և զԵԲ արտս զնարարայնի և Ե և Զ Քաղաքաճառնիքն...: Նայիանուց շարանկում է, որ անկնք տեսնելով այս Տերբիկանայնիքն կարում ևն, որ Այլուգան և Սիմառուց Յոթնասանից Քաղաքաճառնիքննիքն ստակն ևն կատարել իրանք Քաղաքաճառնիքննիքն: Են այսպէս, — պատմաբանում է նա, — այլ Արարիկն թնայուց զնայիանանից Քաղաքաճառնիքննիքն Հնարարու և է միքն կարգակն զիստուցն, զի ստակն և ստակ Քաղաքաճառնիքն կամ զայն Քաղաքաճառնիքնն Տակցանանիքն¹⁶:

Այսպիսի կարի պիտանուց ցրտնուց Արարիկնը: Քաղաք Վնկնը զայս զայս քաղաքն լեզի կարգադրութիւն Քաղաքանուցն ստեղծարտում անարտում է ընդգրկը թիվ 1558 ձևարում²⁰: Թիվ 2679-ում շարանկում է, Վնկնուցն յայտ արտուցն և զամն նայիան, որ է զիբն և ն՝ շարեք, և՛ Քոսոց աստն ևն. — շարանկում է Նայիանը. — Ռի մեզն զիբն Սուրբ ասինքննիքն ևն անկնք ստակնայնայնիքննիքն կարգակն ևն ևն այս՝ շնչու, ըսմ, պարտի, երկուք, սուց, սուկ, թու, առկապմանիք, Սիմառու, ստարու: Են զամն ստակնայնայն, և յարիկն, և զիմնիկն, և Տիգրայնիկնուսն:

Ասող որ կա էր զիբն՝ նայիանի, որ զրան երկուցն է, և Քաղաքանուցն Վնկնուց, և է Սիմառու, և է Քեղուտակ: Ինչ Յոթնասանիքն Քաղի և ոչ Քաղաքանիքն զամն կրեմարտակնուց քաղաքն: Իբրում է մի արեւու. Վա է սերցան երբայնուց, Վնկն Վնկնուց թեմս, որպէս Այլուգան ստակ թե՛ անկնուց Արարու անս ԶԷ ան: Յոթնասանիքն Քաղաքանիքն են Վնկնուց Արարու անս ԶԷ: Բայ ևն Քաղաքն Վնկնուց անս քաղաքն՝ Արարիկնը կարգադրում է այս, ինչպիս անկնք Վնկնում, շարարտնայն տեղում ստակ նայիանիքն: Թիչ՝ ստակն Առաջը թնայում է համառոտում երբայնում, երբ ժամկում

զմ զնացին մեր ազգի բոլոր Բջվատաբյուզնների պատճառ անաստվածությունն ու ան-
օրենսբյուզն, խառատությունն ու անբարոյականությունը: Խորհեացին փրկութիւնք
անեանք է ազգի բոլոր Բջվատաբյուզնների պատճառների վերացման մէջ, որը մեր ձեռ-
քին է Պատճառների վերացումով կրկնական երեսը Տեւտաներէրք:

Ազգին ու նախնային ծառայող Բագաճորի կամքին Տոկատիկոզ կամուրը, մեծամոր,
խրեց բոլոր կամ պաշտոնայն նամարոզ, օտար շարունակի Տրամանակատար զուգաբը-
ներին Տոկատիկոզ է մեծագործ Բագաճոր ու մեծ նահապետի անմահ գործի փառա-
բանութիւնքն է շրեղ Տոկատիկոզութիւնքը, որին մասնակցում էր ամբողջ ժողովուրդը:
Պատմութիւն սկզբում Մովսէս Խորենացին պատմութեամբ Մասեկ Բագաբանուն
խառանում է Վերաբնութիւնքը ընդունելով թո խեղբոր՝ սիրով կայնասուն այն կուսա-
բոյ, անմահ՝ Նիշասակ Բագեղով այս շրեղ է թեղ Տոկատիկոզ սերունդներին: Արք աշ-
խարհում գործած թագաճովով թագազուտութիւնները թոյլ տալոյց Տեւտ, Խորենացին
նշաճկումով է մեր ազգի Բջվատաբյուզնները մեղ պատճառները, որոնք ուղեկցել են մեզ
սկզբից անտր, և երես մեծ նահապետների շարք ազգի շահերի նամար միասնարար
գործելու օրինակով, շատագումով և զապայն միասնութիւն զագաճորը: Խորենացին
փակում է Մասայեք այդ զագաճորի իրականացման տեղով, և շարունակում է Տեւտեկ
Շարք պատմութիւն ընթացքը, Պեղակոս ու Կասակատար անեկուրով Շարք Մեծաց
Պատմութիւն Մայր Մասայեք:

ՎԵՏԵՐՈՐԳ ԳՐՎԱԳ

ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՐՂ ՎԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Զ.—ՓԻ ԳԳ. ՏԱՅ ՄԱՌՆԵԱԳԻՐՆԵՐ ՕԳԱՊՈՐԾԱՄ ԵՆ ԶՈՐՈՂ ՓԻՐԻ ԵՒ ՏԱՌԱՊԱՌԱՄ ՆՐԱ ԳՅՈՒՅՐԱՆԵՐ

Մովսէս Խորենացու «Շարք պատմութիւն» յարբոյց գիրքը մէջ ին Տեւտ ու յառ-
քին երեք գրքերի Տեւ միասին, ու էլ առանկին: Մովսէս Խորենացու համոճայնի վեր-
ին միտմոր՝ Ուրք, պատմաբանքն առանկին արտաբրում և զեռեղում մեք անանով
զտեակտե ժողովածաներում (Մասեկապոսի, Ա. ՄՄ 2320, 2049, 10208), մեծախա-
տարածա (Ա. Մ 7355 և Մ 7360), ինչպէս նաև Տեւտանեան (Ա. Մ 993, 1324, 3787)
և այլն: Բացի գրակից «Շարք պատմութիւն» մէջ «Ուրք» ին պակտեկ: Պատմութիւնք
զտեակտե Տաճարանի կամ նաև այլ ձևագրերում (Ա. Մ 3693, 6632, 7182, 8258 և
այլորդ): Նշանակում է, «Ներազարտութիւնք» միջև փակեղվել, սեղաճումով և կզի
համաճայն Տաճարանի, և անբաճումը կզի է Ներկեակտեին օրինակից: Քանի որ նրա-
նից արտաբրող գրքը, կնի նուրիտի անբաճ արտաբրել այլ ձևոր, այդպէս միասին
կագում Ներկեակտեին օրինակը կմեք որչիք Տեւտար որպէս զագաճոր օրինակ և
շարեղով կտեւտակիք թատմայայնը՝ միասին, մի կազմի մեք: Նշանակում է առանկին
երեք գրքերի կազմելն են միասին, նազեղումը՝ ասանկին:

«Ներազարտութիւնք» փակեղումը նպատակ է գրքի նյութի մարտնոյով լինելու իր-
զութիւնք: Պատմամասնակագրական միտմորին Տեւտարում մեք խառն ժողովածու-
ներում, ուսանեական զասագրերում, ամաբանական ու ամաբարգիտական ձևագրերում,
Տաճարանում, անեկզմով, կամ կզմով Ներկեակտեի մասնագրական միտմորներին Տեւտ
մեկեղեցական պատմութիւնն ու նյութիտեի «Վարդապետութիւնք»՝ նուրիտեկ կտեւտ-
ական և կերկեցական ժողովածաներում: Եւ քանի որ Խորենացին այդ կրկնոր քերի էր
Ներկեակտեի անեկով, այդպէս էլ Տեւտարում մեք տարբեր ձևագրերում:

Առանկին առանկին արտաբրութիւնը է գրքի է Տեւտարում, որից է արտաբրել է
Տեւտարի իջիլայն ձևագրում, որ մասնակագրութիւնք Տեւտարի լրացումով է միջև Տե-
րակեան Բագաճորութիւնքի վերքը: Այս օրինակից Վեպարտիտեանից միջև Տեւտ՝ Տրու-
թիտեան, Գի-սո, Մ-զրեան, Գեկեո, Գեկեղեղեան, Մեծ Կասակտեան, Կազե-
տեան, Քեպոս Մեծ, Մարիտեան կայարերի անանկերի օրմայ, լրատեղներում ան-
եկզմով ու լրացումով վերաբնութիւնքն կամ, որ Տեւտար գրքի պաշտակել է զագաճոր
օրինակից և ին մանկ ընդարձակ: Մասեկապոսի Մ 3254 ձևագրում (զրմով 1250
Քեպեկեան) այդ վերաբնութիւնքն արգին Տաճարան են ընդգրկել Տաճարատարական սեղ-
բում: Այդպէս մասնակագրութիւնքն ամաբանում է Տեւտարիտի որդու Կասակտեանիտեի
665 Քեպեկեանով: Երբեմն այդ մասնակ է կասարգել ու միասին այն Տաճարաններ, այն
Տաճարաններն ու Տաճարատար:

կարգով է մեա պահու է ներսու, և Տրպիանու, և Արքիանո, որ թէ ընդարին-
կը, և գետս գրեան Համառոտ արհեստով այդ սանեները լրացված են արեղով ու-
նեք. Վերջուս ՔՆ. առ ուզուս եղև Անդառս Քարգանակը, ՆՐ (72) այն Քարգանա-
րենն մինչ զնկրգաս զին՝ ամբ ՆՆ (430) ևս. Նարինի մաս սենք. ու թՎ. ամբ
Արքիանոս Անդառ Քարգանակը քրեպուս կինն ի չՆ (72) ինչ զնկրգաս ՆՆ (430) ևս.
Համառոտ կու եսև Արքիանոս Համարայն Քարգանակի վերաբերյալ վրայովայնոր
Կան եսև այլի վրայովայնեները:

Ե գործ ճանեանայն-ամարպետ Անանի Երեւոյացին իր Վճիռնիսն սերնդ-
ւորովայնս բաժնով պատարանն է Մովսէս Երեւոյացի սնապար այնորմարտիկն
եղի. ետջինի լրացրել ըստ այն ինչպէս տեսու, գտնելն է Վճար պատմութեանս
չորրորդ գրքով. Երեւոյացին արեւոյացն Տեղեկն է կան կոթմերի զպատկորթմանը,
այնպէս՝ արքայնայնի սուղ զնկով ընդգրգողով Վարդապետը երկն որդոց նոյնի
եղի սկզբը. մինչ Երեւոյ այնորմարտով արածելը երեւոյաց ըստ այն ժամանա-
կապարթեան սկզբն է ընդգրգողով զերեւել կարելն է բացատրել կրա երկն մեար
կող սենեանս Տակումսեթով, որ կարող էր լինել և Տրպիանոսով, որ ես ուրբ արտ
ստորում էր, և Երեւոյով, որտեղ այնատուս էր:

Մտածեալովսն զտեկերը վրայով ինչ. Անանի Երեւոյացին սկիզբ տակոյ
յկանուց. Համառոտ գտաւանով զտեկ մինչ ի ժամանակ Անտոնոսոյ կաթողիկո-
սին ժամանակագրութեան գտալովսն ժամին: Խառնվածով է կան ինքն Տեղեկուքը, իր
Վճարն Հատուս. Վրայն և ի ժամանակսն գտեմեկ կարգապատմով Տակոյն միջոց
ճանեպարն:

Ստեփանոս Տարեւոյացին ոչ միայն տեսի, այլև պատգարակն է այդ ժամանակագրու-
թեանը. ինչ երկն ընդգրգողով մինչ քչնուսով Տակոյն, բառ իրազեկուս և Անանիոսի
Երեւոյացու ժողովն ամբ ՆՆ (430) ևս. Նրանն է շարգված կան Աղանդ մինչ Երբ
(99) արտ զնկրգայնեք. որն քրեւոսով է Տարեւոյացին, Տակոսով մինչ Երեւոյ-
վայնովայնեք, և այնն է գործ լուս գրեանայն չե կարող Աղանդը—Անտոնոս կաթողի-
կոս եղև տակովն շնակեղով իր կրեւոր Արքիանոսին և կրա ճակոցը՝ Մովսէս կար-
նայն կայն պատմութեան շար սերտը:

Բ. Սարգիստը Տեղեկուս անգլիկոսներն է սենեակով Մովսէսի երեւոյացն և Ան-
դրեանի ժամանակագրութեան և Երեւոյացուի ճանախն, ամանքնայն և պատմական
ճշտա գրեւներն ճեա. գլխավոր պարագայները— Աղանդ մինչ Երբնեղը, և անոր
մինչ Երեւոյն ճեապը, որոն զնեսուի պարտն, ետջովայնը կարեմեկ ճան իր
ամարտին մէջ. Աղանդս նաև 72 սարգիս Երեւոյացուսն և ի ժամն-գործ 72 սարգի-
սոս անգլիկոսներով, որոնք պարտեւն և գրե կարծածովն ի Տեղեկ. ետյն է երկու
զովանց մէջ ես Հովանդանն ամեթով մէկ տեղին... Ենեթով ամբ, գլխավոր. այնոր
Տակոյն մէջ ընթած է բառ սա բա՝ Անանի Երեւոյացուս. ու Տարգաս ճանախեմեան և
մեթան ճանին. կան զարդով կրեւոսու, որչի շատ ճեախարտովայնեներն:

Մովսէս երեւոյաց Վճար Քառամովայնուս— գրում է Մ. Արքիանոսը— ինչպէս
երևում է Անանիոսի սրբուս գրքին Լեզեր Քիմով և Ք. երեւոյացուս. սարգիստեանն է
երևում կրա զանգատներն մէջ... և քրեւով է անարգայնեները, որոնք կարելի է շո-
քանակել:

Բ. Սարգիստը Մովսէսի երեւոյացն և Անդրեանի ժամանակագրութեան ժամին
գրում է, որ իր Համառոտ, բայց մտածանկարտեան կարգապետ պատմութեան և
կարեւոր իրազեկուսութեան Տակոյն իրն ինչ ճեապարն է և կարող վերին զանա-
կեկ ճեապը մինչ թՎ. գարս ան՝ Երեւոյն որչի ժամանակագրաց և պատմութեանուս. Մ.

յնուս թով. Բ. Սարգիստեան Անանիոս Տեղեկուքը, որ Յա. Արքիանոսի արքայն մինչ ըլլալու
Հարցաբար կարեւոր կուսու, ինչպէս Հարցապետն ճանաչեալուս և Քարթն և Հայ Արքա-
յանիկներու ճարն անգլիկոսներն մէջ ինչ-ինչ արքայութեանն որով Տեղեկը կրե-
ւոյաց ճեա սերն այնորմարտը, որուն Տակոյն և սենեկ տուտ զարկովն, այնպէս ոչ
այնպէս և Մովսէսեան Քառամովայնուս գրա գտնեմք... ժամանակագրութեան շարան է
Տակոյնեան Մովսէսեան Քառամովայնուս արտիկները. բայն կրեւ-երեւոյ, որ կարող են ընդ-
արեւոյնեկոր սարգս ըլլալ, լով կուսուսանին կրեւոսուքը. նկատով Արքիանոս
ճեա Անանիոսի Անտոնոսներն Քարթնուց: որ եղև ի շար ժամանակն պիտի, որ
ճանեմանով է Մովսէսեան արեւոյն և Անդրեանը ճեա:

Շարքի պարն սարկն երեւոյացու Քառամովայնուս երեւոյց պրիկ է, և ուրն այն-
պիսի վերապր. Վերջ թ. պիտի է չեղ. ով ընթերցուքը, կրեւորներն ի պատմագրու-
ցան Մովսէսի երեւոյացու և Անդրեանի Տարեւոյացու, Տակոսով և Երեւոյն ճանա-
խարցը գրքի ի Տարեւոյացուին: Վճարը ստամեկ սրբոյ գտնեմաններ, — գրում է
Բ. Արքիանոսը— վերջուսով ինչպէսով Տարեւոյացու սեպուսի և Արքիանոսի
և Տակոյնի Արքիանոսի սուղ արած Տեղեկուս Քառամովայնուս Յա. Տարեւոյացու Տակոյնով է
Մ. երեւոյացու ժամանակակցը. որնք գրած Շարք Քառամովայնուք ճանեթ էր յոթ-
նորոց գարսով Յա. Մովսէսեանը գտնում է, որ շար տեսնով մի սենեկ ժամանակու-
սութեան Տեղեկուս կրեւոյնով է տեղեկուս:

Երբ սարկն Տարեւոյն է, որ Նար գրքում սարկն է ամարտեւան և ժամանակագրու-
թի և Տեղեկուս Արքիանոսի, որն ժամանակագրութեան սարգը Մովսէս Երեւոյ-
ացուս. Վճար Քառամովայնուս է, կարելի է վերանայն Անդրեանու Տարեւոյացու Ան-
անիոսի կրպոյց 11-րդ գրքում պատգարակն շարք, այնպիսի կզված վերապետով Վճար
կրեւոյնայն և Անդրեանի Տարեւոյացու փոխարեն վերանայնով Վճարի եր-
եւոյնայն և Արքիանոսի Տարեւոյացու Տակոսով և Երեւոյն ճանախարց... և այնն Ար-
քիանոսի Արքիանոսի պատմութեան լրացված կուսուսով ոչ թէ 11-րդ գրքում, և ոչ 11-րդ
գրքում Ղեկն երկն պատմութի արտով գտնում, ինչ 8-րդ շարք կինն լրացված ժամա-
նակն:

Մովսէս Կազմակազմացին իր պատմութեան մէջ շատ բան բացայն փոխ կանել
կրեւոյնայն— գրում է Հ. Անայանը Քրեւոյն անտարածով, սակայնում է, Վա-
րդանուսացին իր պատմութեան մէջ սակ չը կան կինն երեւոյնայն. Մովսէս Քրեւոյ-
ացուս ճանեթ սենեակով Տարք է, որնեթ, որ կարեւորագուցին կուսարեւոյնայն կանչա-
կրեւոյնայնն է:

Ինչ մինչ այդ Բ. Սարգիստը գրում է Մովսէս Կազմակազմացու Քառամովայն
Ե. գրքի Ե. գլխին սենեակով է Անանիոսի ժամանակագրութեան (թմ.՝ Մովսէսի երեւ-
ոյացու և Արքիանոսի Թ. Գ.):

Մտածեալովսն ճարքն սարգն— Շարքն մեր Աղանդ եղևայ ամբ ՄԷ և մեա Վճար
ՍԷԷ կինայ ամբ ՔՆ և մեա զնեթով...
Ե լինին Աղանդ մինչ Երբնեղով ամբ ՄՄԵԷ և սարգը Թ. Գ.:

Բ. Սարգիս անգլիկոսու, որ խորագրում է Երբ պարտանութեան Տարեթի մեթոյն
և Գ. գլխին կար Վճար, որ այց են որ գտնել պարտեւն շարգված է կանն սարգին:

Այնն ուսումնասիրութեան մէջ շարանակով է Անտոնոսն իր Քառամովայն Ե.
գրք Բ. գլխով, Քրեւոյն և Վճարուս նոյնի կանակովն մէջ որչումն որպէս սարգը Ե.
կրեւոյնայն, բայով Վճարի ինչ ճարգով գրեան Մովսէս անտարեւոյն Անայն Հա-
մառամովայնուս շարք կուսու, որ կուսու միայն այն գլխով, այն կարեւոր և Շարք
զտեմեկը Երեւոյացու (թմ.՝ Մովսէսի երեւոյնայն և Արքիանոսի, Ե. Մ.) ժամանա-

կարգաբան առջին կերպն ընտանիք — որնք նախկին հորեացուն արժամ են, կարգաբան է՝ նային Տարբերող ծանայող կամ եղբայնանի նախնականներն ընտանիքայիններն¹⁶։

Բազմակ է Շրվախուց անոնք փոխել հորեացյալ իսկ «հորեացուն արժամք ընտանի կրս «Պատմության բնական ծար սղորրոց սրբոր, անն են կրեմի իր անգու՛ն (Ք. Սարգիսյանք մինն զիսկ Վերջապառ պատգով և. Սեփյանի մեթոդաբանիցն)։

Ան ընտանուտի այս դրուեկերը. «Գրու Ք. Այսմ նախնականը կեցնու անս երկրեր է կրեան» մե. զՍԻ... Գրու Գ. Ծագուս նոյն... Գրու Գ. Ծագուս Սեմու... Գրու Ե. Ծագուս Արթամ... Գրու Զ. Ծագուս Քամու... Գրու Է. Ծագուս Մարթ... Գրու Ը. Ծագուս Գամ ընան աշխարհը կրք արդուս նոյն... Գրու Թ. Ը. սլ անանք Քամու... Գրու Թ. Սահման բարեթի... Գրու Թ. Ծագուս Վրաց... Գրու Թ. Ծագուս Նոյու... Գրու Թ. Ծագուս Վասու... Գրու Թ. Ը. որ այլ ինչ զին բանանան... Գ. Ծագուս Կանուարան, դատարանք՝ որ կարն առաջորդ Բարչային... Բ. Ծագուս Բաղարանք Բարչային... Թ. Բաղարանք Հայոց ի Հայկազնանք... Բաղարանք մեզ առաջին Բաղարան Գարար... Արուս առ առաջարանկով Մովսէս ի «Պատմությանն իրում»¹⁷։

Այդպիսով, Սեփյաններ խոստովանում է, որ այն վերջին է Մովսէս հորեացուն «Պատմությունը»։ Իսկ մեկը գրեում, որ բնիկով վախճանվածներ, վախճված են Մովսէս հորեացուն «Հայոց Պատմության շարքը գրվածով, «Կերպարանությանն մեկ»։

Սեփյաններ «Ստուգարանին չարուց Տրցատու Բաղարանքին» գրեում գրում է, որ ժամանակի շարքում այլ միտաններն ընդ միմեան ձևեր է Մովսէս գրան նոր... զի ձևեր է Գուպուս առ Բաղարանի Տրցատու... իսկ Մովսէս ի Գրիկոսիանուս՝ առ Բաղարանք... զիսկ այսմ Գրք Կայանացուն։ Բայց Մովսէս առաջարանկու առ այսպիս. Բանի որ է պատմությանն Հմարտի՝ առն, առաջն ժամանակագրությանն Կան որս է մեծարկու ընկնել՝ գտոր գիպարանի Տրցատու լիբրարու ամի Գրիկոսիանուսի է գու այսր հանգին մեծու գրու¹⁸։

Հնարի, «Վայսերը Հոսովոց...» ի մեկ կու. «Գրիկոսիանուս՝ անս բան։ Սա Բաղարանուց զՏրցատու Քու՝ Հայոց Մեծուց...»¹⁹։

Այս կրեանկում է Սեփյանները պատգով է հորեացուն Կերպարանությունը, կրանից «Մովսէսի է Անդրեանի ժամանակագրությունը «Վասուարաց սրբոր իրեն կիս աննուցուց ընտ, որ անի է աննկն է գրում։ Սեփյանները Տրցում է նաև Անտոնուսիցի Բարսեղյանի կերպն է Սրբոնեանի Քնչյան Մովսէս Կապանավազանի, այնպես էլ Սեփյանները պատգով են ոչ միայն հորեացուն «Ստուգարանը», այն «Արքայի բաներից»։

Քովսն Արքայուն գերնախու ու Նաճատի վախճանությունը մեկ ոչ միայն արքայի մանկն են, այլ՝ առաջորդող իսկ պատմիչը՝ առաջարկիչը։

Նովսանեն Գրախանակերտուց մասին Ք. Սարգիսյան գրում է. «Յովսէս կաթողիկոսի Պատմագրությանն Ա. գրքի Ա. գլխում Նախի որոշ հետեր կիսուներն ժամանակագրությանն, առից կրես գուղպիկի՝ որ որչից պարագաներն մեկ են պատգով ըլլու Սահյան Ընտանուկուց գովարան կերպը պատմությանն ոչնչան տարրով է հորեացյալ, որ կը գովարանի որոշի ժամանակագրությանն անոր մեկ Բազում Տրցում բարեթի»²⁰։

Վերջին Գրախարանկում «Նովսանեն Գրախանակերտուց «Հայոց Պատմություն է Մովսէս հորեացունու ստանուարությանն մեկ Ա. Սարգիսյանը՝ «Սեփյանի ժամանակագրությանն մասին գրում է. «Գրեանկաններն մեկ ծար թերես ոչ հանիրամի, այն Տուարանից վերագրում են նային, այնինքն՝ է գրքի հայտեր գրեանուկան Անանիս Շրվախու-

ցուն, է արևնուարում, որ «Նյա Մամանակագրությանն է Գրախանակերտուց «Պատմությանն անուս վրաններն մասին շատ Բանիցի խոսել է Ք. Սարգիսյանք։ Բերելով վերք ճշգրտավազ արժանուկում է. «Գրեանկանը իրավոր է Գրախանակերտուց է այն, է այլ արչարաները՝ Նարեք ընկնելու, պետք է միշտ կրուտ աննուկ, որ արանիցք բաղվում կուսվերը վերահանգի է Տրցատուցով է հորեացուն սովյախելով²¹։

Գրախանակերտից Անանիս ժամանակագրությանը (իսկ՝ «Մովսէսի հորեացուն է Անդրեանի Ա. Մ.) զնկն է իր գրքի Նկն սկզբում՝ առավոտանային նախնականից Թնայանությանն (Նայի Հարիմ որոս Երտար) աղիթուն։ Լեզվանից բերելով «Ստանուարանից», «Մամանակագրությանն», «Գրախանակերտից առաջարկությանը, կերպարանկում է, որ «Մամանակագրությանն ու Գրախանակերտից շեղվում են Անտոնուսիցից, է «հորեացունի միտանը՝ նու առաջին կրեանի, որը է նրանք հինքն է շ գրքի՝ Նայ մասնուարից։ Կրպոսիանի Նաճատուարանու Նաճատից Բարսեղյանի՝ այսր առաջ է աննկն հորեացուն «Պատմությանն է նրա թիպարանով ու նրա հինան գրս փորքի խնայարանից՝ կատարելը՝ շեղվելով Նաճատից ընտանիցն թիպարանի անտան մեկ իսկ, այս ժամանակագիր-Բարսեղյանից ինքը հորեացուն էր, է ճար, գրաբում էր շարահանի Հարեթի Երպարանությունը՝ «Նաճատիցի՝ ու շարահանով է Ա. Սարգիսյան, որ նախնականից Թնայանությանն Նկն այս՝ Անանիս ժամանակագրությանն անտանք ենն է Նեոստուգյում բարձրարժեքայինն առաջին ու աննկն Նեոստուց Նայ գրանկերից, այլ իրում նաև՝ Գրախանակերտուցն։ Թ. Բարսեղյան է «Նեոստուց Նայ գրանկերից... Անտոնուս (էջ 22), Մովսէս Կապանավազար (էջ 4), Մամուկ Աննից (էջ 10), Միթիար Աննից (էջ 65)»²²։

Նեոստուգիցի լինելուց նուս, Նաճատուցի է գրանում որպարանիցությանն ստացածն կրեանից, բանի որ փաստը գրեվում է Մովսէս հորեացուն Բարսեղյանում ու շարահանայ ժամանակագրությանն մեկ, է Նայ գրանկերինքն է աննկն Մովսէս հորեացուն «Հայոց Պատմությանն շարքը գրել միջոցով²³։

Սեփյանն Սարգիսյան մասին Ք. Սարգիսյան գրում է. «Սեփյանուս Առաջին կրքի կրքի կրեանից է Երազմանից ժամանակագրությանն, նայն որ բազմուկան Ֆեոստուսիցներն ըրում է՝ անի, է այն փոխանությունները անդ-անի այնչան բանական են, է Տրցատուրանին արտաբանում, որ Պատմությանն անոնքը ուղղաբանու մեկին է արտ-Քրիկոսան մեկ մինչև անպամ իր արքի գրեանկերը իսկ զուղչալում լի...»

Բազմակն է այս մը սուս Ս. Գրքի Ա. գլխում՝ Ներքի բանականություններն մասին անտանկերան, Նաճատուցի Ա. Մ.) ժամանակագրությանը։ Որչի կերպ անտարել է այդպիսի բուսական անտանություն²⁴։

Մովսէկ Աննից, որը ներածության մեկ նախնակ ընտանում է Սեփյանուս Առաջինին, իրեն հանկան «ժամանակագրությանը որչալից շինելի շարս իր գրեանում սղորյաներն, առիցին ինտանու բաղաճառությանն մը ըլլուց կուտու Նաճատուց, որ Նաճատում էր գրին, այլ է ընտանուարանը պատգով անի²⁵։ Ինչպես ժլալում է ինքը՝ «Նեոստուս աննկն զնոս»՝ գրեանից անմ է զՄովսէս հորեացունից։

Մովսէկ Աննից Բարեկ Սարգիսյան ինտանու բաղաճառությանը ընկնելով նաև Անանիս Անտանուց, Նովսանեն Բարսեղյանի, Կարանի Կարպանու, Կերպան Մանուկուց, Միթիար Կարպանուց, Միթիար Կիրթնուց ու որչից անորից Ներնուկությանն կերան գրում է, որ սրբորն անի կամ գրուսա՝ աղերս անին՝ ժամանակագրությանն Նեոս

Անուկ է կելի նայն, որ Տրցում ժամանակագրությունը անտեր պատգով են ոչ միայն «Մով-

Նարսիսյանը շարադրանք՝ ավերարած կենդանուհիներով, իսկ վերջը անձեղն է Արեգիստ— Զեննի կայսերայարած. միայն կարեկցարած և Անարատի փերկարգով:

Քովմա Արքայուն փայտաբլանը, սույն ժամանակագրությանը և սկզբում «Վերադարձվելու», որը Նաստասում է թղթյա մեղսագիրը, որակ ապ նորոգում է «մերթ ժամանակադր...» երկրից կատարված Նամուրամներին:

Սույն ժամանակագրության մեջ կան Նուրյի սեղիկաբլանները Հայաստանի և Շուշիի մասին. «եւ որ խոսանկցան լիզուց ինչ շրճեղիքն էին նխանուսն ու երկուն, որոնց մեջ էին տարզի Գարնի...» և Քարզը և ի մեմեմ Հայք...» Տասնինյ ազգերի մեջ, որոնք «եղին ի խոսանկի լիզուց...» որ էլին ի Ցարիք... Հայք, Վիրք և այլք: Մրանց մեջ կնչ ազգ կա տր գրեմն... պորթուգալ, լատինացի և Շուշիեր կոչոյն իրջվում է նաև՝ Հայք. «եւ այս ազգն և երկրի նոցա՝ Հայք մեմ և Հայք՝ Փորոնչը: Շրխասաններն ազգերի մեջ ազգց որոց շուտն ի միմեմն լիզուց են այտարկն...» ևս՝ Հայք: Այնպիսի շոտասան սեմանի և մեմանն զուտերի մեջ Հայոց Պիլատ, Նեբուզ, որ և Արտանի և Նրատն զանրն են իրջում, իսկ սասաներկու սեմանի լիաների մեջ՝ Հայոց Մուսքը:

«Վարդից մինչև առ մեզ ժամանակագրության Նամուրամստիան, որ իրջվում են սույն ժամանակից այնպիսի ազգերն ու ջնդիրը, երկրներն ու գիտությունները սերտ: Ճշտ էր նաև այնպիսիություն, որը Շարադրանկան կուսո շարագրույն նաև Հայոց մեծաց պատմության մանրամասն այնպիսիությունը: Եվ երբևիցայն պատգարհեղով Նույն այնպիսիությունը կազմեցա Պարզեմուտի և Պապու Աղվանուրացու սեղիկագրության և երկրագրական երկրորդ, կազմում է Նույն սեղանիկների թնկումից, այնպիսիներն ու վարդերի այնպիսիությունը, և շուտագիր այնպիսիության մանրամասնար՝ մեմ Հայաստանի այնպիսիությունը, արժանացնելով իր սիրելի թագավոր Տրդատ Սեփ թագավորության ժամանակաշրջանի սահմանները, այնպիսիները, սովորականը, կրթամբար թագաբնիկը, նաև՝ լիաները, գեմերը, լնրը, Նահապետի Նարասիկաները, բուսական և կենդանական այնպիսի: Եվ այսպես «Տեղեկանալուսն մեմ վարդայաները Նարզով այն կենդանուց պատմության կոչոյն կազմում է «Վերադարձվելու» սեղիկագրույն: «Արտագրվածներն առաջին շարք միավորները, փաստորեն սակզվում են Մովսես երբեմնացու առաջին խոսարարության հետ:

Նախինս Սիդրացու Վարդաբարության թարգմանչայն կնիք կարեմքում է ոչ միայն Սուրբ Գրքի թարգմանության պատմության ինչպիսիան «մերթնակաբլանը», այլև գրելության արվեստի (որ մասն է կազմում Նեխարական արվեստի) գործնական կիրառությունը: Նախ՝ Սուրբ Գրքի Նախինս թարգմանության և այլա՝ թեմաներույն այդ արվեստի ծավալման և զարգացման Նամուր: Մեմանուց, որ այն կազմում է իր երբեմնացու հետ: Մեմանի և Մարտիսի սույն Արեմուտը ուղարկվեց Նեխարական արվեստի մեջ խորանկար Նամուր: Այդ գիտությունը նա Հայաստան ընդե ու Գրքի թարգմանությունը արտադրելու Նամուր, որին իմաստը մասնակցության սեղանը պետք է լինի ինքը՝ ընթացակարգը: Մովսես երբեմնացին Եվ նրան կա պետք է սեղանի «Մարտիսի թարգմանականաց այնպիսիությանը Նայագիր Նուրյաները կերտաների մեջ:

Վերջին Բանով Մովսես երբեմնացին իր ծագողին կոչ է սեման աղայոյն մրտանություն:

Այնմ կարգավորները միավորները, սամարիտական Քովմա Արքայուն փայտաբլանի և նրան և Շարայոց թղթյա մեղսագրերում սույն պատմագրությանը:

Մովսես երբեմնացու վերագրումին ի վերայ երկունց գրուակի Նաստասին. գրուակ շարքը

- ՔաՆ Ա
- Մովսես երբեմնացու և Անգրեանի [առաջին]
- ՔաՆ Բ
- Տեղեկացու պատմութենն զոր Սեփի սուսը
- ՔաՆ Գ
- Սեփի ժամանակագրի [առաջին]
- ՔաՆ Դ
- Մովսես երբեմնացու առաջին և երկուցուր յուրուց այնպիսիությունների սեղիկաց
- ՔաՆ Ե
- Նուրյանուց առաջին
- ՔաՆ Զ

[Մովսես երբեմնացու առաջին] Նայագու մասնի Տրդատայ թագավորի Նուրյան, շարք և ստորինը:

Քեչուն սեմանում կնչ, երկվարգյում ժամանակագրական միավորները Նեխանում սուր պարտերն են, որոնք երբեմնացին պատգարհել է «Հայոց պատմության» կնիք գրեթե շարագրույն, այսպիսի սեղանից գամ Նավուաները, որակն Նավեղում, թեկն «Վերագրվածներն մեջ Գրանով մի կոչոյն Նարասիկան և Հայոց պատմության» կնիք գրեթե, մյուս կոչոյն՝ ընթացողին փաստորեն Նամուրամից մեջ Նամուրայն Շարադրություն է ստիտ:

Այդ ժամանակ Հայոց գրությունը սեղանագրում յոթ սասանայն էր սեղեչ ընչ այնպիսիներ էին թարգմանում, որոնցից շուտեր սեման սեման Նարարտը լը: Քեչուց սեման «Ներկայական պատմության» Մուսքայի Տրամանով կատարված թարգմանական միակ որոնուց Նուրյաներում էր գտնվում: Եվ այս Հայոց պատմությանը պատմական ընթացքին, թեկնայն և թեկնայն շրջանակների մեջ ամփոփելու կատարելով, երբեմնացին սակզվում է «Վերագրվածներն շուտ պատար կզանուր» ընթացողին որսանարկելով ավելի շուտ փաստական նյութի Նուստի, «Վերագրվածներն» թույն պատմագրին ծառայելուց շարք, Նարասիկան է նորասեղն Հայ ժամանակագրությունը կոչ երկրորդ:

Մովսես երբեմնացին շարքը կազմում ամփոփված թարգմանին սեղանայ միավորների թարգմանին է, և Նեղիանն ու խորագիրը՝ սեղանայ մյուս միավորների մրտանով Նաստասում է Գամանուր թարգմանական, ժամանակագրական ժառանգությունը, յարեանում նրա սակզագրությունը շրջանակները, իսկ սեղանայ, սեղանայ ժամանակագրական միավորները գտնվում իրենց Նեղիանին կամ թարգմանչայն, սեղանագրվում են որսանկի ժամանակահատվածում:

Որն մինչև այսօր Մովսես երբեմնացու վերագրումին ի վերայ երկունց գրուակու Նաստասին, շարքը գրուակը զանկն ծածկուց էր և սույնպիսիացու, այսպիսիան այն սույնից թույնուց է, և Նեղանով Գամանուր «Հայոց մեծաց պատմության» կնիք գրեթե, որակն նրանց Նավեղում, Գամուրիցը վերածվում է Ներկայական պատմության, իսկ Նեղիանը փաստագրում «Ներկայականաց Քերթուրի և մեմ վարագրույն», և մերայ լուսարարականաց Նաստասայն յարեմուց, թեչուն սեղանում է Քովմա Արքայունին:

Մյուս՝ «Վերայ լուսարարականաց Նաստասայն յարեմուց»:

Մովսես Խորենացիի Գրիգոր Նուստարին՝ Տաճարում է անհրաչ լուսաորսման հարցը վերակայուս, «Մերոյ Խորագրիսի և լուսաորսմանց կանոնացուս, Տրգուս Բարսեղի՝ Երես պարտակից և Տաճարաց Տեղացուս, Կարախաչի Կանապարտ և լուսաորսման մերոյ Տար կերթորոց (Գ, Պ)։ Բովսես Արժարտի Մովսես Խորենացու Տաճարում է անհրաչ լուսա րսմանցա Տառասապղև լարիկնուս կերթորոց գրքը Տրգուս կիցս։

Ընդ պատճառները Տաճարաբար արքաներ արևմտ ևն Աստուած և Երս պարզագործութունը։ Տայ ժողովուրդը, որ սերմ էր նայն սերակցներից, անդրեկոմում էր Աստուած և Երս արարչագործութունից անզգիված սուպին մարդ-տիտաստեղծից։ Այստայ շարից։ Այս արարչութունը Մովսես Խորենացի յի Տաճարում։ Ընկալվածուս զնակում է նվերիսա Անարարուս սերկերտիս Տաճարովորքը, որի մէջ ընդված է ՚նի պատճառներին թլուր կարիքը, և սնկիզնական պատմութեան Տաճարովորքը, որի մէջ այլ կարիքի ՚նքրում է։

Տայց պատմութեան շարքը գրքում նայն զնակում է Բրիտանոս կակետման մարի կրից, ապա՝ արարչութեան մասին Տաճարը և կազմվածով վերջինի սրայը։ Ընդ պատմութուններին մէջ անհնամումար կրից, ինչուս նոս արիչ Նշարիս պատմութուններին ՚նման վրս շարագրում է «Տայց Մեծոց պատմութունը» Այսմ-Չննկ կայր ժամեկանամովածով և նայն կրից արիքին կրից վրս արարչքնում արարչագործութունը, Տայ սպք կայում է աստվածաստեղծ, կախաստեղծ Այսմ-Նայն սերունդներին Տեո, Տայցնկում սնկին առ մէջ և գտնում սերկը լուսաորսմանցա Տառասապղև լարիկուս։ Սի իրավիսի է Կրտկուս Գոնեկեկից, կրց գրում է «Անհնահարսանիս գիտութեանը և մեծ իմաստովմանը՝ բոս յարզն արքր այն Աստուածայ Մովսես Խորենացի շայց պատմութեան շարագրեաց բազմանհնար և յոնկարտաս բարից, Տաճարուս պատմութեանը և ինչարկն մարքուս Այցուս է ընկալվել և մեծով Մովսես Խորենացի շայց Գաճարուսը։

1991 թ. Մովսես Խորենացու Գաճարացիի ստեղծման Տաճար Տեղեկարարութեանին նկրված Տարեկանուսին Տակեաններին ժամեկուց զարմով նոս «Տարեկարար» Վերսարսմանից, որիս շարքը գրուս, անդրայցնկում սերկերտայնկուց վարդպետի «Տայց մեծոց պատմութեան շարաստարար։

Ձեյսի ի Կայցը, Ուց մասուգանմով։

Նարչայանուս հանդեր զարագրից Տայց սպային միտանութեան և արևանկան սնկախոսման վերսանկնմանը Կատարից Գաճարուս սնկանքը։ Տարեկանում է սնկանով գործ արքանց գրեմուց և ի մերում արարչութեան պատմութեանը։

Մատենադարան
1994 թ., մայիսի 26

ՄԱՆԱԹԱԿՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌՏԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆ

1. «Քաղաձվուց, Վենետիկ, 1851, էջ 69;
2. Անդ, էջ 70;
3. Անդ, էջ 71;
4. Անդ, էջ 70;
5. Անդ;
6. Անդ, էջ 72;
7. Անդ, էջ 74—75;
8. Անդ, էջ 74: Անպահ անի սն մաս Տրգուսայ անկապար արքային Տայց ընթմար (Վաղարշապատ, 1848, էջ 75);
9. Անդ, էջ 75;
10. Է. Արքան, «Ներսէսի և դարագայ իսն, Վենետիկ, 1878, էջ 121—122: Սամվել Անկուս մասին գրում է. «Սեփարարք կարմար թէ Գրիգորիս յոնեկնի արքր (Մատենի Անկուց— Ա. Ա.) ստայ ընտնութեանը սպային և դրացի պատմութեան ժամեկարսմանի մը յարինէ։ Մինչև այց ստան շատ Տայ պատմիչը կզան էին և շատին գրումս ալ գտնուր։ Սակայն զնս ոչ որ այնպիսի յնով գրան էր, որ ներկերտի Բրանկիային այնքին ժամեկակարք պատմութեան նոսն ըլլայ, ստուղելով զիցայց և թուարարց ու քուսնայցուսաց թուսակները, և զիսակներով ալ զանոսը շարելով և իրարու Տեո Տանեկանկուց։ Մեր թագվորտան պատմութեան Մովսես Խորենացի՝ սուպին Տեոնկու նուերիս, անչայս սպային բոս մ՝արտ էր իր Գաճարագործեան կակը, ինչպիս որ կարի իտարով մէ կիմարել, սակայն մեյն Տաճար զլ ստայ բոս մը, և ոչ ին Աստուծ կը ինչ զայս, ալլ միտին թէ իրեն ստուիցը կուտն զանոսը, սնկնտու սնկելով զնոսու, զնկերին սակն և զվճուսն Խորենացի։
11. «Քաղաձվուց, 1899, էջ 172:
12. Գաճարութեան սակն Արժարտեաց ի Բովսէյ վարդապետն Արժարտուց, ի Կոստանկուպղևն, յնթապիս, 1852:
13. Բովսէյի վարդապետի Արժարտուց, Գաճարութեան սակն Արժարտեաց, Ա. Պետրոսից, 1857:
14. Գաճարութեան սակն Արժարտեաց... 1857, էջ 52: Բովսէյի վարդապետի Արժարտուց, Գաճարութեան..., 1857, էջ 76:
15. Նոր Բապարք Տայագանն լեզուի, Վենետիկ, 1836, Ը. Թ, էջ 84:
16. История Армян Мовсеса Хоренского, С. Петербург, 1858, էջ 17:
17. Է. Կարենյան, Բազմաստեղծի Գաճարութեան Մովսէս Խորենացու, Տեղիս, 1869, էջ 3:
18. Մայրոցի սնկ Մատենադարան, մա. N 2271, էջ 218 ք (1766 թ.):
19. Մովսես Խորենացի, Տայիտանի պատմութեան, Ա. Պետրոսից, 1859, էջ 282—283, թԹ. 779: Գրից կրիքը Տրասարսութեան մէջ սայն կարիքին կրիքը մայր

Հանել է Համաժողովը, Գ. Տեր-Սիբուլյանի ուսումնասիրության արդյունքն առի (Մոսկվա կորենացի, Հայոց պատմիկն, Ս. Գևորգյան, 1897, Առաջաբան, էջ 497—498):

20. Գ. Տեր-Սիբուլյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Հ. Ա. Երևան, 1979, էջ 44—45:

21. Անդ, էջ 47:

22. Անդ, էջ 48—49:

23. Անդ, էջ 49:

24. Անդ, էջ 51—54:

25. «Քաղաժողով», 1851, էջ 72:

26. Գ. Տեր-Սիբուլյան, Եզվ. աշխ., էջ 56—56:

27. Բ. Գևորգյան (Ռուզուրյանց) Վազարշապուղիի, կորենացուն կորենացիոյ պատր է Համաժողով Վազարշապուղ, 1859, էջ 19—20: Հնգնանից սերուն է կորենացու խոսակցականները և ստացարժեղ կորենացու խոսակցականները Հիշատակարարները Բովմա Արժարուն Գառնուրյան էչերք' (1887 թ. Ս. Գևորգյան):

28. Անդ, էջ 22:

29. Ն. Բրուզուլյանցի, Կորնի վարդապետ և Կորնի Բարգանուրիներ, Գիրք Մականյանցոց, Եմբալ Ազնախանյանցի, Ազնախանյանցի և Փաստառ Բազանց, Տեղան, 1890, էջ 390—396: Կորնուրի սրտն աչե է, որ Նա Մահակ Բաղդասարի պատվիրատուներ չիտրում է Կարաժ Գ-ի պարտապահ Նա և կորենացուն Համարժ Կարդուի ուսումնականը (ՍՔ. 10):

30. Անկերպի Համարելով վարտաբուհն երկրորդը յաղաք և սկզբանն առաջակու, բայց ի՞նչ գնիտես Ա. Գ.— 18 «Ջառ» ոչ կարևոր Համարեցաք այժմ աճաճաք Քունը, բայց գնիտես Բ. ծ. 276— «Նիշնէ վանս աչեք ազգս... Եսանցուր... այլ միայն զորս Եսասար գնանոց գնիտես Բ-կը. 206: «Վանս երկարութեան առաջիկա գործոն» սլալում սեղալ է ժամանակի զայտարի Բարձուր: Ա. գ. 20: «Նալիչ վանս աչաք (Սեղաճուր) ի սեղաճուր ի Հրայրեանց մեր յազարիկացուր սեղիս աչգ, էջ 22: Տես և գրանա իր Արդոն գիտանալ, Գ. կն, էջ 576:

31. Մ. Կորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 18—19: Մի առիթով գրում է. «Երկարում սկսում սեղալ է ժամանակի Բարձուր արտառոյ այսց գրոց, որ (չ)պղպղան Հրայրեանց անկն թեւազարմիտ: Այս Խոսքի առաջի մասի երևում է, որ կորենացին խոստանում է կերթազարմիտ ճառ զրել Ս. Մահակի մասի՝ «այս գրքի գրառ: Արժարեց և ուրիշ մի քանի սեղիտք անոց կազակալըն էն, թե կորենացին զրել է և շորթոյ գիրք, որ մեր ձեռք չի Հասել: Խոսքի երկրորդ մասը ժամ է... Մենք Բարձուրեանցից Վրդապետ սկզբի մասն էլ խոստանոց զրել, որով սեղաճում է Ա. գ. զայլուց վանս աչաք ի սեղաճուր ի Հրայրեանց մեր յազարիկացուր սեղիս: Երկու սեղան էլ խոստան կա, բայց զրվանց չկա (Անդ, իՄ, 1881 թ., էջ 532, «Ք. 242): Ինչուս սեղանն ենք գրածը այս գրքիցից գրառ է (Ա. Մ.):

32. Անդ, էջ 51:

33. Հրանտ Բ. Արմեն, Գառնուրյան ընտանիքներ, Քննություն, 1966, էջ 70—71:

34. Անդ, էջ 74:

35. Անդ, էջ 78:

36. Անդ, էջ 80:

37. Անդ, էջ 86:

38. Ն. Գուրջյան, Շորթոյ գիրք Մոսկվա կորենացոց, «Միտն», Երևան, 1953, է. Ը., Բ., էջ 152:

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳՐԱԿԱ

1. Բովմա Արժարնի, Գառնուրյան անն Արժարնուց, Երևան, 1955, էջ 494—496:

2. Անդ, էջ 498: Անկնանի Համանականութարք Անուղիցը Բովմայի ինքնագրից կատարված ընդգրկանակալան էր, Անկնանի շրջանում, որ ժամանակ էր Մահակի Աչալը, Այժմ էլ Նա լրացնել տալով՝ Հասցրում է մինչև իր ժամանակը և Կիրթալ որդի՝ Կնգնիկին: Ուստի ընդարձակ քառի սույ պատր է Համանան Կակ Վանս սեղիցի սեղիտք ընդ Հայոց և վանս առաժարումը Իշխանի Արժարնի՝ և որոշոց Խոսքոց Հովմալ վանք, որն իր ամեն պատմությունն էր (էջ 474—492): Ուսումնասիր Մանիտան Անուղը 1161 թ. առաջն է մի ձեռագիր կա՝ Ամուտարան, զգրված 909 թ. Կաստանյանցազում, Բովմայի գրքի ձեռագր (Մասնակարան, Ան. Ն. 6202, «Տժժ», Մ. Մախիտյան, Հայերն ձեռագրերի Տիշտատիկարաններ, Ե—ժժ գր., Երևան, 1988, էջ 153):

3. Անկնանցարմիտ ինգրն, զի յարեմանս այնց էր գրանա (34 ա լա.), «Յույս սեղա յայլ տարեմանի մի սուրհանդի (35 ա լա.) սեղա, աճնն պակաս է (36 ր լա.), «Այս Կուր ձերքոց յարեմանս պակաս է լաւս, և այլ իսկ գրանա: Ե՛վ ապր ընթերցող, պատրաստ կարեք սպա՛մ վայրի (37 ր): Անկնն շաւ է Կակ Բիւրնի խոսակցականները, «Միշեկ ջոյա սեղի՝ Հասանիտ, ժժ Բուղի ի մէջ սեղալ, մինչ է զնեղալին, և զնեղալին կարգա, մինչ է ՍՔ Բուղի սեղի: Կուր ձերքոց պակաս է, ապա զայս ժժ Բուղա ընդ այն միտարան և կարգոց: Հայոց արեմանի կառն շիտեղ է և մի ընդ միով սեղանց: Ողջ լաւ: Բժ Բուղի է և ոչ աճնն կառն պակասա Կարգում ենք 35 ա լաւս: Երկարական այս կարգի շիտեմանի տեսակողոց շաւս ընթարջ արեման է ընթարջ Գրքոյր Գրքոց: Ը՛վ ընթերցողք և չտողք, յարժան ընթերանոք, միս զիք իմոյ քանե՛ս՝ վանս արեմանի գրքիս:

4. Անկնանցարմիտ (զի սեղանականությունն Ա. Մ.) ի Բղնիկն է. պարմիտն արեմանն է... (Մասնակարան, Ան. 6196, էջ 222 ր—223 ա, «Տժժ», Ա. Հակարյան, Հայերն ձեռագրերի Տիշտատիկարաններ, ժժ գրք, Ե. Ս., Երևան, 1978, էջ 682):

5. «Մերն սեղանալ առաջին գրքոյր ընթերցողը և սեղանագրութիտ ինգրն վանս սեղանալոց գրոց, ի՞նչ սեղն կամ պակաս գրանիքի ի սմա, ի՞նչ սուն, և ի՞նչ սարք, և ի՞նչ շալլ ինչ թառ, և ի՞նչ կամ ի Շոյ, զի գրանալանքն զուլ գրանն, որ ի ՚նի գրանքն սեղանականոց ոչ ինչ քաղի է սարթան, և իս սեղանալ առաջ սոցո՛ւր ինչ ինչ (այս ինկնանցական գրոց ի քաղից յայտանն՝ ընչն զընթաց, և զոր սրտարք սոցո՛ւր ոչ գրանիւով, թի սրտն էր (Բովմա Արժարնի, Գառնուրյան, էջ 496):

5. Ի. Մաթևոսյան, Ե—ՓՊ զգ., Նշխարադարաններ, էջ 212:

Շատ շնորհակալ եմ և ունիմ շատ ուսուցողական, որ այս երկուսի մասին գրողները է ինքը Մովսես Խորենացին Գինգի Մարկոսի Բարսաղանան, ապա՛մ է հայտնի եմ զու շնորհակալ լինու մեր նկարագրողների և բաների Շամբո, ով առա՛մ հասեր, և մեզ այս Շարքերում աշխատեցնող: Համառոտ խոսքերով կ՛հիշատակեմ, թե ՛հն վիպագիրների ինչպիսի գրեցին մեր վերջ նշանակած սաների մասին, Քնդուս ներկայումս լին կարող առկ, որչա՞ղք Քաղաքապետների ծառայություններում պնդուս գրողներով, թե սանն մեկն ըստ իր ճանրի կամեղով փոփոխել սանները: զրայնները է ժամանակները, կամ թե մեր ուրիշ որևէ պատճառներ: (Մ. Խորենացի, Պատմության, էջ 27): Արևմտ ըստով՛ով խոսքեր կան ձևագրի սակզման և մեզ ճանկու ընթացքում:

6. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 15:

7. Անդ, էջ 96:

8. Անդ, էջ 122:

9. Մատուցում, որ երկնացող պետ է գրել ԵՄ Անուսի, կրեցու՛ք՝ Գ Անուսի, և Բ-ն ու Գ-ն կամ Բ-ն ու Գ-ն իրար չես լին շոթի՛ն Ազգային ժողովում են ունեցել նաև Արթուրյան Կարգ Մաշտոցի երկում Հասարակ Քաղաքի Երկրորդ ամրո նշխարները: Այն երկու սնգամ Նշխարադարան է եղել Երկրորդը մեզ, բայց բաներ որ Նշխարադարանների արձանում երկու սարգուս գործունեության կար, աշխատում լին առ թաղապետը կար պատմագրության սնգու վերածությունը, իրը թե իրերգուս կարգուս փոխարեն կարգուս են Երկրորդը (Տն՝ Մ. Մաթևոսյան, Երկրորդ Մարտո Մաշտոցի պատմական ձևագրի մեր Քնդի տեղագրություններ, Վնտակի, 1920, Կարյան, Կարգ Ե. Մարտո Մաշտոցի, երևան 1934):

10. Ստ. Մաթևոսյանը գրում է. «Խորենացի սաներ, որով կոչվում է Պատմա՛սյացը, ըստ է առիթ որ ես մեկում պետ է լինի նորին կամ նորին սանում վայրում: Այս սանում թաղար կամ զյուս Նալուսի լը ժինն վերջին ժամանակներու: Ես երբեմն կոչվում է նաև Տարեանցի Տարեան զավառում եղել է նորին կամ նորին սանում մի զյուս: Բայց կին Մովսեսը այսպես մեկում լինի, պետ է կոչվել նորենին կամ Նորենին (ինչպես մեր ժամանակ Մաթևոսյանների ոմոսը գրում էին: Նկատի ունի Նալուսի նշանը Տարեանցի Ս. Մ.): Ավելի ճակատական է կարելու: թե ես մեկում է Մյունիքում Հարյան զավոր նորեն սանում փառ զյուսում: (Մովսես Խորենացի, Պատմության, Լալոց, երևան, 1908, էջ 8): Քովմա Արթուրյանի սրբագրում է Ստ. Մաթևոսյանի ոմոս ճակատագրություններ և նորենացի երկն զյուսում է Տարեանցի Տարեան զավառ նորեն զյուսում, որ մեկ է և որից ստացել է նորենացի մականունը: Վնտակա՛սյանց զյուս (նորենացու, Ս. Մ.) Տարեանցի կ՛ամար, որ նորեն սանում զյուս մի կար մինն վերջեր, բայց այն ժամանակ սն պետի կոչվել նորենացի կամ նորենացի: (Ն. Արթուրյան, Պատմություն Լալոց գրականության, Քլոնոթ, 1970, էջ 398):

11. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 122:

12. Ն. Քաղաքապետն ոչ թե մեր նշան ճակատ, այլ ստորագրական ճակատը տեղափոխում է Մարտոյի մասին պատմությունից Շեստ, սեղանը տարվա որևէ սանգուս մեզ այս Ի շորքուց գրուտի խոստանակուս պատմական՝ Մովսեսի նորենացուց Վերադարձիկն Ի վերջ երկնացող գրուտուս Շատուսանի պարբերականը (էջ 392), որը վերաբերում է Վերադարձիկներ, և ոչ Մարտոյի մականուն, և շարունակում մինն վերջ Քնդուս սաներ, Ն. Բյուրաղյանի զգրկությունից մեր Մականուն և Մարտոյի է սանում (էջ 394) (Նորայր Բյուրաղյան, Նշխ. աշխ. էջ 394): Բայց այս Բյուրաղյանություն է, քան որ շերկեցունց Նա Արթուրյան ժամ, այլ շերկեցունց է, և

այն վերաբերում է ոչ թե երկու վարդապետներին՝ Մանակին ու Մարտոյին, այլ նորենացու Պատմության երկ գրքերին:

13. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 120:

14. Գ. Տեր-Միքայել, Նշխ. աշխ. էջ 52:

15. 120 սարգուս մասին վկայություն տեղադրում Մանակի և Մարտոյի մասին ճակատիկն կից, սրբագրություն է նաև արածով:

16. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 122:

17. Մատենադարան, ձ. Ն 10000, էջ 213 ր:

18. Անդ, 214 ու Մովսեսից Շեստ ձևագրի սանում է նրա պատմագր Մարտոյի, որ Նշխարադարանից պարզվում է գրքերից վայր՝ Քովմա ստա՛ղիկ վանք Ե... Ջինի մականուն սարին ստա՛ղիկ ստա՛ղիկ, բազում փոփոխություն ստացուս զես Ի նալուս արհեստ ինց, և լես սուղ ինչ ժամանակաց Խոստ կամար և շարունակություն սարին, ինչտակ Նալուս ինց, Ի զյուն սրայ Աստուղիկ Քովմայի, և Ի մեկն սանան թաղապետուս և քրտանուս ժունանուս թաղապետար թորանց պետի զոր և ներառալիկի վերադարձ ժամանակ: Ինչպիսի փոփոխուս զանգամանակն Շամբոյի, որ և զանկանայն սեղանց սանանայն որ ընծայարերը լինին նորայն կեղեցիկացուս որ և ես նուստա և պիտանուս Մարտոյ լուսնայն սանինց, սալաներ սանան ժունանուս Շանկարպետ թորանուս... սարին զես Ի զանկանայն Շեստ ստ Ի ինչտակ Նալուս ինց, և իրեն ընծայ նորենացու կեղեցիկացուս...

Ն. այս եղ է թուրանադարանուս Լալոց Ռե՛նի (1694) (Անդ, էջ 214 ա): Մի ուրիշ Մովսես 1776 թ. գրում է. «Շիրազակ է զյուս Մովսես Խորենացին սար Քովմայի ստա՛ղիկ վանքի մարտան, սարին նորենացու սար Մովսես արևալուսին, որուս ինչտակ (ինչվում թուրան) թունանայն, Ի Նոկաներին սանանն ը (27)-ին, Քինն ՌՄՄ (1776): 1802 թ. սանում է Գրգոր զայնը: Վերջին ստա՛ղիկների ժամանակերը այն Շեստերը սեղափոխում են Քնդիկ: Պատկան է Մ. Կարանանի սնգու թունանուս կալա՛սար Տեր-Նալուսյանի, սպա սեղել է զյուս Ե. Ազգայնացի: Սա՛ղիկ է Մարտոյի Քովմա՛սյանի, որը մնացել է նրա ժամանակների ժամ: Ձևագրերը Մատենադարան է Շանկին Մարտոյ Տեր-Մովսեսյանի կարայր, թերի չով՛նտանուս Կարանի Մեկը-նորարարը: 20. 11. 1960 թ.:

19. Ճակատը, սնգուս, բայց ես Քաղե կախարհների ստա՛ղիկների գրկուս Շամբո, բայց ինչ որ Շանկանայնի խոսքերն են: Այս բանի վկայությունն է նաև վերջին երկու Քնդիկների սպա լինելը: Բայց Քովման ճակատը նախապես գրված է եղել Քնդի մյուս, մյուս գրքերի նմանությամբ: Ստա՛ղիկ Մովսեսի ճակատագրական Քնդիկն է մեկ, ճակատագրա կախարհուն ոմոսուս զայնպեղանակ է Քովմայի Շեստ Մաշտոցի, և զինն սնճարմար վնտակի մեր, քանի որ Աստուղիկ գրի խոսքերն ու ընտանի մեր ժամը զնկան էր զանկան և կախարհների ստա՛ղի

Կուս Մովսեսի պահանջով է կրողը գրի ստա՛ղիկները ի գրվել, որպեսզի գրի վերջում տեղափոխեր իր սրբագրը:

Շերկել Շատար այն ժամանակ վիպագրություն.

է Մովսեսի նորենացուց գերայնական:

Ճարս և պատմել զգործի թաղար մեր նախնական:

ստ Ի նալ սեղանուց զարժից Արթուրյան:

Որք տրուկեմար թշնանին ճակուց զայնպեղանուս կայան,

մինն զնրայն սրբայ չոր Պարթևական:

Իրք զ՛սար փոխանակուս Շեստական:

- բարեխառնակ թղթի գանձի յայթուցանելու մասին եղև առաջադրանք փոփոխման արժանանալու մովսէս ի դաս ուսուցչական: Առ ի գրասենյակ մասը ինքն պարզանակ, և իսկ մերձ որք զայն վախճան անկողնային (213 ա):
20. Տառաա Տրաքիան, Մովսէս Խորենացիի գրական ավանդությունը Հայոց պատմության Ա գրքի 5-րդ գլխին մեջ, ՊՂԸ Երևան, 1992, է 1, էջ 28:
21. Մասնագրան, Ա. N 2629, էջ 154 ա, 165 ք:
22. Անդ, էջ 29 ա—71 ք:
23. Անդ, էջ 136 ա:
24. Անդ, էջ 159 ա—194 ք:
25. Անդ, էջ 195 ա—211 ք:
26. Մասնագրան, Ա. N 6728, էջ 79: Հմմտ. Բ. Մարգարեան, Մարց ցուցակ Հայերի ձևագրաց Մասնագրանի Միջնորդակ, ի Վենետիկ, Տ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 279:
27. «Հանդես անասրայն», Վրեննա, 1904, էջ 46—48:
28. «Հանդես անասրայն», Վրեննա, 1905, էջ 30—36:
29. «Մեծանի ժամանակագրության իմաստը յայնչեղ չէ գարն ի Չագրեի ժամանակագրաց և ճրատորակը ներմանքման և բարդառնմանք», Վենետիկ, 1904: Արտահատ՝ Անտոն ժամանակագրութիւն:
30. Հինգերեկ աղբյուրներ են սրբազան Խորենացի, Անգրեան, Օսերիսու, Լորփանց, արևել՝ նկատի անի Խորենոսի և Եղիփանի:
31. Անդ, էջ Ե, Զ:
32. Անդ, էջ Է:
33. Անդ, էջ Ը:
34. Անդ, էջ Թ:
35. Անդ, էջ ՃԱ:
36. Անդ, էջ ԺԳ:
37. Անդ, էջ ԺԶ: Կրտս Շեռնց Ան, Արքայական Ան, ինչ աշխարհ աշխարհանք Շեռն չի ճամբարեղան անել Բ. Մարգարեան, Ա. Գ. Արքայական կառարում է Հնչուտային: 1944 Բ. Տրատարական Անտոն Երրուտաց Մասնագրութան Տարաչակը նարանակում է Վատմութիւն Անտոնի Երրուտային Տարաչակը եղիվ, որք ասի գրում է որք ժամանակագրութիւնը (Անտոն Երրուտաց Մասնագրութիւնը աշխարհաբարձար Ա. Գ. Արքայականի, Երևան, 1944, էջ 357—399): Սուրբ 1929 Բ. Անտոն Երրուտաց Մասնագրութան աշխարհաբար ճրատարութիւն մեջ Ա. Արքայականը Վատմութիւն Անտոնի ճրատարը ճրատարը եղի չի բերում, միայն որք ներմանք մեջ ճրատարում է թերս (Երրուտաց Ա. Մ.) Հնչուտային մեջ ճրատմ Վատմութիւնը, որպէս վերագրել իր նախնի անակնոր: Անտոն Երրուտացի, Մասնագրութիւն, Բարգմանութիւնը, առաջարկը և թանկագրութիւնները Ա. Գ. Արքայականի և Գ. Բ. Փարսաչակի, Երևան, 1979, էջ 12: Այս առակնոր պատուարում է Հ. Անտոնցի (Հ. Անտոն, Հայկական ժամանակագրութիւն, Տ. Բ. Երևան, 1959, էջ 731): Ե. Անտոնցի 1957 Բ. գրում է Վախճան թանկային իմաստը ժամանակագրութիւնը ճրութիւն, և անորք ժամանակագրութիւնը ճամբարում է ձևագրող ճամբար-կարող Յովնի թանկային աշխարհաբար, որին էլ իրավամբ պետք է պատկանի այն Արտոնցի նա գրում է. «Բ. Մարգարեանը միայն է վերագրել ժամանակագրութիւնը

Անտոն Երրուտացի, Ա. Արքայական անկորս ճամբարն Անտոնի ճրութիւնը («Հանդես անասրայն», Վենետիկ, 1957, էջ 182, 183):

2. Բարգիւնդը Անտոն Երրուտացի վերագրող Վատմանակագրութան և նրա բանագրի ճարտը յուրքը ճողմանով: Հանգանանորին չենելով նախորդ, ժամագրութիւն Բ. Մարգարեանի և Ա. Արքայականի անակնորները այլ ճարտը վերաբերող, գրչի է աշխարհագրութիւն, որ թափանիվ աղբյուրները ճողմարողով ժամանակագրութիւն Հնչուտային Անտոն Երրուտացի չէ: Արտահատ փաստը է թրսում Փիլոն Տրուտային գրչին և գրումով, որ այլ անորք աշխարհագրութիւն անձնագրութիւնային թանկայ Քարգմանին ու ինչուորք չէրի Հնչուտային Անտոն Երրուտացի կրտս ժամանակագր Փիլոն Տրուտացի է («Մարց Գրանագրութիւն, N 8, Երևան, 1969, էջ 76): Սուրբ ժամանակագրութիւնը մեր անպարտելի ներ 1974 Բ. Անտոն Երրուտացի «Երրուտացի ճողմանով, և 1981 Բ. ճրատարութիւնային Հանձնում ճարտիւն Չագրեի Քարգմանը ճողմարել ճողմարմանին ներթում նմանակութիւն և նմանագրութիւն աւթիվ մեր պատարածում ուսումնարարութիւն մեջ, նա՞ն՝ Անտոնուս Անգրիւր և Անտոն Երրուտացի «Երրուտացի ճողմանով Երրուտացի Զատիկ Զատիկ վաղում ճողմանով ճողմարմանը ճողմարմանով ճողմարմանով Անգրիւր Պատմութիւն մեջ պատմութիւն Երրուտացի ճողմարմանով և Անգրեան ժամանակագրութիւն (որ վերագրում են Անտոն Երրուտացի) ճամբարատարութիւն ճողմարմանով Շեռն (Շեռնիվ նաև այլ ժամանակագրութիւն ուսումնարարութիւն ճողմարմանով), գրարք, որ ու՞մ Մ. Արտահատ և Անգրեան ժամանակագրութիւնը Անտոն Երրուտացի չի պատկանում, ք) Անգրեան ժամանակագրութիւնը ոչ մի կար չունի նրան կից ընդորինակով Շեռնի կայարի ճողմարմանով ժամանակագրութիւն Շեռն և գ) որ Անտոն ժամանակագրութիւն և Զմմար N 204 ձևագրում գնակովում աշխարհագրութիւն ճողմարմանով ժամանակագրութիւն ճողմարմանով Քարգմանի ճողմարմանով Ա. Մարգարեան, Անտոն Երրուտացի «Երրուտացի, Լրագրի Տառ գրում, Երևան, 1974, N 7, 8: Վատման գրութիւն և Տառարք Վախճան թանկային ճողմարմանով Անտոն Երրուտացի, ճամբարարութիւն և գրակը Ա. Ա. Մարգարեանի, Երևան, 1955, նմանագրութիւն Անտոն Երրուտացի ճողմարմանով Մասնագրութիւն Քի Փ Տարաչակը կարագրութիւն մեջ այլ երկրի թանկային ճողմարմանով վերագրել պատմութիւնը ճողմարմանով, որք գրարքին ի փոքր թանկային ճողմարմանով գրչի ի Քիսի Ն՝ (981) և չեն արիտարում, այդին են՝ Մատուկ Քրտիկի, Մովսէսի Միլեղուց, Քարգմ առ Քրտմանու, որ գրող Կանտան ճողմարմանով թրսում արիտար կամ ըլլալ: Անտոնցի կից պատմութիւն Վնչ անտոն արքային թանկային են, Վնչեղային ժամանակագրութիւն՝ Վարդան Վնչեղուցուց են, նախնուս Վատմ. յաղագր Քարգմ. ճողմարմանով: (Բ. Մարգարեան, Մարց ցուցակ Հայերի ձևագրաց Տ. Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 291):

39. Գրչի ճողմարմանով, որ 1225 թվականին Յովնի թանկային կարգում և Լուկարի գրարք երես ճողմարմանով ճողմարմանով է մի կարգի մեջ, ճողմարմանով է ժամանակագրութիւն Հնչուտային իսկ թանկային ճրատարում է առանց սղորի երկը Քարգմարմանով, միայն 11-րդ գրարում փոխում Քարգմ ճողմարմանով մասը: Հովնանու անտոնցի ժամանակագրութիւնը (13-րդ գ.), Վնչար ժամանակագրութիւններ, 13—18-րդ գր.) Տ. Բ. Երևան, կարգի Վ. Ա. Հարգարեան, Երևան, 1956, էջ 1—32: Հմմտ. Ա. Մարգարեան, Մովսէս Խորենացի և Արտահատ ճրատար ժամանակագրութիւնը, ՊՂԸ, 1959, N 1, Տե՛ս՝ սուր՝ «Հովնիվ Քարգմարմանով»

3. Ն. Արշալույսան, Պատմության Հայոց գրականական, Ամբոջյանի երկեր, Կ. 4, Քերթթ, 1970, էջ 485-486.

2. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, էջ 14.

3. Անյ, էջ 16.

4. Անյ, էջ 41, պատմում է, էջ 117.

5. Անյ, էջ 69, պատմում է, էջ 196.

6. Անյ, էջ 210, պատմում է, էջ 223 և այլն.

7. Ն. Արշալույսան, Կել. աշխ., էջ 492.

8. Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 236.

9. Անյ, էջ 205.

10. Անյ, էջ 90.

11. Դ. Աբրահան, Կել. աշխ., էջ 72.

12. Մովսես Խորենացու Հայկական Պատմության, Ս. Փոստերթուր, 1889, էջ 74, 399, 40, 187.

13. Գ. Տեր-Սիրադյան, Կել. աշխ., էջ 55-56.

14. Սու. Մալխոսյանց, Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 1981, էջ 109.

15. Ն. Արշալույսան, Կել. աշխ., էջ 494.

16. Անյ, էջ 495.

17. Գ. Տեր-Սիրադյան, Կել. աշխ., էջ 55-56.

18. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 307.

19. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա-Սարգսյանական, Երևան, 1985.

20. Ն. Արշալույսան, Կել. աշխ., էջ 494, 495.

21. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, էջ 13.

22. Անյ, էջ 14.

23. Անյ, էջ 14.

24. Անյ, էջ 14.

25. Եվսեբիոս Վեսալացու երկն նախին ժամոց կյանքով է սեմանանկարողի մի պատմական, Երկրորդը՝ Բրեթենի կանան, Մառչի ժամի վերաբերյալ՝ Հայկերացի պատմ. է. Օնյ պեղելու Մատենա առաջին պատմության սեղի, զոր Քաղզվեսի և Ասորեստանու իշխանակն, զոր պեղն ժր քառ ինքն և Եղիսայեցի, զոր և Տայն վեպն Նաառառու, որպես թե ժամի իրել: Տարածանկար է Նաա ճյուս աղբյուրների ժամին և երկն շարացրում է քառ այլ աղբյուրներն Երկրորդ ժամի վերաբերյալ՝ զրամ է՝ սեղ ներքի է նազանկ աննկնացած ինքնով աննիկ է Բրեթենի ժամանակակից Կանան փոխեցուցը և անայն սեղանու է սեղանի է նազանկ որը Երկրորդից ազգի Քաղզվեսից, զամանակու շարչերի որդին որդին բամբին բամանկեցի, և Նանկզ իմնանց կարգեցին Բիսու անայ Երկրորդից որպես ի նազանկ, զի պերսու և դարստականությունից վերայ Նաառիցեցի, թե որ չոր ժամանակու Եղևեկ, (Եվսեբիոս Վեսալացի, ժամանակակից երկնանկար, ի Նաառիցի Քաղզվեսական) կեցուց ի Տայն թնագրե, ի ձեռն Երրորդ Քաղզվեսուց ձեռնը է որպեսնայ է բամբն բարբառ, սեղանուսեղանից բամբն է Մարտի: Վարդանան Միջնաբերական Անդրեանց, Մատեն. ժամանակագրության գրամական, Մատեն. Բրեթենի կանան (այսուհետև՝ Ս. ժամ, Բ. ժամ), Վենետիկ, 1818, Ս. ժամ, էջ 1, 9):

26. Եվսեբիոս Վեսալացի, Ս. ժամ, էջ 10-11:

- 27. Անյ, էջ 14-16.
  - 28. Անյ, էջ 77-25.
  - 29. Անյ, էջ 46-47.
  - 30. Չեռագրում՝ Սեդի: Բարբեթյանցար Ս. Ս. ի փոխարեն
  - 31. Գրիգոր Նարեկացի Ս. Ն ի պրկ:
  - 32. Մատենագրան, ձև. N 2679, էջ 201 և Սուրբ Շահնազարականի իմրանցար՝ Վազ 4 Վեսալացու զրի առերթի ժամերը: սեղում է դարձնելու-ով, որովհետև ժին: այս սեղ արանք ժամի արան իսպ կեղ իր: Տարբի ժամի վերաբերյալ չարգան է Վեսալացու Ս. ժամի էջ 16: իր: Վարդից Երևանագրություն էջ 25-րդ՝ սեղ զեղանի աննիկ՝ որ յանարեն Բիսու Քաղզվեսի և Նաառիցի կրամանց: Վարդի կանապատմական 14-րդ էջն:
  - 33. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, 1981 թ., էջ 27-29.
  - 34. Մատենագրան, ձև: N 2679, էջ 201 ա:
  - 35. Եվսեբիոս Վեսալացի, Բ. Բ, էջ 42-47.
  - 36. Չժամ. Ասորեստանեայց առաջին Քաղզուր Երևան (Բեզեկ) Քաղզուրից ա-մենայն Երկրորդը՝ քաղ ի Չեղից, սեղ ՍԲ, Բ. ԿՆ անի Քաղզուրիցական առա-ման Արաստան Եղ չեղ-պա կերթուր Քաղզուր Երկրորդից արեթուց Երբուս ան իսե ի որ ՍԲ անի Քաղզուրիցական Զնա Արաստան: Եւ այս Երկրորդուց ԺՅ Երրորդից Կանան-բնիկ իր, զոր և Շարստանի կանան Եւ ի ժամանակէ աստի Քաղզուրիցի նազա Բեր-ցից անն ՃԷ:
- Ան Երևան Քաղզուրիցական Ասորեստանեայց՝ ի վերջին ասորեստան Զնանկ Արաստան... ՅՅ Երրորդու Բերցիցի Քաղզուրիցի:
- Երևան իննեայց զերեսու քաղաք յերկրի Ասորեստանեայց, զոր Երրորդից Երևան կուլն ևս Երևան Քաղզուրիցական Ասորեստանեայց՝ առաջին Քաղզուր Եղուց Երկրորդուց կեր զեղ՝ սեղ ՍԲ, իրավ Երևանի կանապա՝ որ այս Գեղարանիստ անանկի, Տես որը կերթուր՝ Երբուս, որ է ի Կանանի կեղ զանապա:
- Ի ժ անի Արաստան Ասորեստանեայց Քաղզուրից կն Երևան Շահնագր, զորով սեղու իր պատմակ, որ և զեղան կալու և ինքնով յարգական քաղաք Քամի կանանկուց, և զրամով քաղաքս աշխարհիկ Բարկիցայուց իննեայց վերանի (Եվսեբիոս, Բ. Բ, էջ 62-64):
- 37. Քովմա Արծրունի, Պատմություն, էջ 12, 153.
  - 38. Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 22, 24.
  - 39. Քովմա Արծրունի, Պատմություն, էջ 15.
  - 40. Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 42.
  - 41. Քովմա Արծրունի, Պատմություն, էջ 18.
  - 42. Մատենագրան, ձև. N 2679, էջ 207 ր.
  - 43. Անյ, էջ 49.
  - 44. Անյ, էջ 42 ա:
  - 45. Անյ, էջ 41 ր:
  - 46. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, էջ 353.
  - 47. Անյ, էջ 15:
  - 48. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, 1981, էջ 461.
  - 49. Անյ, էջ 17.
  - 50. Անյ, էջ 187: Խորենացիի Երբուսից ժամի վերջին սեղան պատմում է կէ և չեղ զամանկուց:

Ան Նվերիտա Անտարցու Նեկեղեցակի Գառմաթիան Համալսարանին Հաս-
կածերը, շրջանաձևերը՝ Գառմաթիան զան թալապահի Ուրման, Հոյ գառմա-
թիան որ կնի զան Բազմաթ, զան սյնի արման էր... Արդար արդու Հեթանոսաց
որ շարժերն կոչմանի ներքառս սեռաներն զարթնեալ, ազգակեցաց ժարմն ետս
չարարչը զուսուր, որ ի ժարգանի չի ետս թշուրթնի և ի բրն լուս և սուս գա-
ռանի Տրտար...

Բայց իբր Տիտու շարեա ի ձեռնաց և զերացս ընդ կրկին, Բովնու առարկու
մի յերկարասանց սեռի՝ գնալուս սնի որ ի Համարչ յոթնասուն աշակերաց Ըրի-
տան էր, բրն ի դրոթնի Հաստուրչ առարկու գնա զերհույ, լինի շարչ և սե-
տարակնի Բրիտանի գորդակառուին, և իտասան Բրիտան ի Ան ետս լինու
կատարցու...

Անի զու ընդ զրով զկայսթիան սոցա՝ որ ասուով լինի ի ժամանի սեռի յիշատա-
կա՝ որ նի կրնույ թաղարի, զի յայն ժամանակի զայն զայս կայս արքայութիան ետ-
ս սնի ի շարեան որ կայնի սնի Ջի էր գրեալ ի ետս անկույն ինչ... որ միակզով
գործեաց շարեանց սեռի մինչ զկարս իսն արս ինչ շարչ ժամանակի պո-
նույ գառանի սնի: Բայց չի ինչ՝ որպէ յայն զիսի Բուլթ՝ զոր ասուով է մեր ի տան
սեռի գրեանի, որ սնիս արման զայս բանի, որ ձեկնուս նի յառարց լիզու յայ
սնի պատման Տրոպարտակնի, որ գրեալ էր յերգար արքայ յա Տիտու...

Ու առարկու ետս ի Ան Անտիոս արտնագրի յերասուով:
Ու էր գրեալ Տրոպարտակն արման զայս (Բուլթ՝ սնի երկնացի, Գառմաթիան
Բ...): (Նվերիտա Անտարցի, Գառմաթիան Նեկեղեցու, Վենետիկ, 1877, էջ 59-61):

- 51. Գ. Տի-Սիւրշյան, Հայ Համեմատութեան Փնտրուի Բնականները, Շագակութի,
1913, էջ 162:
- 52. Մ. Երմանյան, Ազգայնագետ, Կ. Պոլս, 1912, էջ 12:
- 53. Նվերիտա Անտարցի, Գառմաթիան Նեկեղեցու, էջ 6-12:
- 54. Անց, էջ 12:
- 55. Անց, էջ 13-16:

ՉՈՐՈՐՈՎ ԳՐԱԿԱ

- 1. Մովսէս երեկնացի, Գառմաթիան, էջ 17:
- 2. Անց, էջ 21:
- 3. Անց, էջ 21:
- 4. Անց, էջ 17:
- 5. Մ. Քիչիշյան, Յուդ-կ Հայրեն Անուգրաց Զմեար, Վենետ, 1666, էջ 487:
- 6. Որ այս աշակու է կնի, արեւմ է Անցիտար ժամանակագրութեան շարանակա-
րչուց, ինչպիս կ'ամուզանք ինչ Հնուս (Սիլբեր ընդարերի ժամանակագրութեան
բանի (1):
- 7. Մ. երեկնացի, Գառմաթիան, էջ 14:
- 8. Վ. Գալմազովս, Վենետիկ, 1903, էջ 509, 517, 541, 547:
- 9. Անց, էջ 512:
- 10. Անց, էջ 514:
- 11. Անց, էջ 515:
- 12. Անց, մթ. 3:
- 13. Անց, էջ 515-516: Լեգիանը արեւտեար է Հայտնու, զոր Կարեկը թաղ

չուկնու այս շուկան աղբիւրն շայտուիչ տեսնու, զոր խարտարեով կր-
նէր (516):

14. «Այս և յաջորդ սեռաները երեկնացի Արշակունիս մէջ ընդ, արմն կը դե-
տանակն նիւս մինչոյն կարգով ետս ներերիս զով (Տեա. Բրնեկիս, 5. Ա., էջ 78).
Երեւմ է Բ. Սարգիսյանը (էջ 516, մթ. 3):

- 15. Անց, էջ 516:
- 16. Անց, մթ. 2:
- 17. Անց, էջ 516:
- 18. Նեանեան ժամանակագրութեան Տրտարակութեան մէջ 49՝ Երեկնացիս
աղբիւրն էր Նիլոս, Բիլլա Անտարցի (Մամեմարս, 2679, էջ 31 թ): 52: Երե
սեան զիւրով է Ե. Սիլբեր:

19. Անց, էջ 516: Լճմ. Բ. Սարգիսյան, Յուգով Հայրեն Անուգրաց, Մամեմար-
սակնի Միթիսթիան ի Վենետիկ, 5. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 659:

20. «Նախ և առաջ Անտար ժամանակագրութեան երեկնացի Հնա կանուկաց Փնտրուի
գրութիւր պատմութիւնը և սեռն մԳ գրեն Հաստան մը նա մէջ կրերէ: Բրիտանի ժա-
նուս ժամանակ, «Երբ զրգով ամի երկրերուրդի երկրորդ Ազգայնագրութեան» ար-
կանս յասարման, բնութեան զրգովսն և այնի Արամամբ: Կը ինչ Գալմազուս
Իրն ՚՛նի պատմագիր, և սնի Հաստաներ մէջ կրեր Քիզանտի և Պիլոստար, կրեա
և Քրիսթոսի Ժամի:

Համանայ երեկնացի կը ինչ Անտար կայսր արգոն Անտարիս պատերազմը
Միջուկուս և ձեռնիչ ի ետսն:

Տակնուսի յարս սնի և Փարսիսուի ունեան և ուր որ ըստ երեկնացի միւս
Բուլթարսմ ըլլար կանուկ և առայնն ի Պետաս, իսկ երկրորդ՝ Տարսն Կիլիկիաց
պատնուս:

Կը Հեկնայ, Կարտի պատերազմն և ժամը Միջուկուս, աշակու և Կարեկի ժամը
«Ի պատերազմն Կանակայ ըստ ըստարարման երեկնացու և երեկնացի ժամը՝
Բրտիսի մէջ»:

Որչ նեանաթյակներ է թերմ ետս նույնուց գրից, որպէս Անտարի ժամ-
նակագրութեան ժամի, ազգայնեկով, որ հնուս Համեմատութեան արիչ աղբիւրն էր (Բ.
Սարգիսյան, Անց, էջ 517):

21. Անց, էջ 517:
22. Ա. Մամեմարս, Մովսէս երեկնացի և Արմեա Տարեանց ժամանակագր-
ութեան, ՊՐԸ, Երեւն, 1959, Մ 1: Տեա՛ սուս «Հմեմութեան Բ»:

23. Բ. Փակունյան, Армянская география, СПб, 1877: 2. Մանանյան, Կիլի-
կիայի և Կարտի շին Հնայնաման, Երեւն, 1930: Ա. Բրայճամյան, Անտարի Երեկնացի
Գառմաթիանցութեան, Երեւն, 1944: Մ. Երման, «Աշխարհացոյց», Երեւն, 1961:
Ա. Մամեմարս, Անտարի Երեկնացու Միջուկագրութեան Հնա կազմում մի շարի
Հարցեր, «Երտեր (Հնուս բան), Երեւն, 1979, Մ 9:

24. Մ. Երման, «Աշխարհացոյցի սերունդան ընտրի (Երեկնացիս զորն
ՊՐԸ, 1972, Մ 4, 1973, Մ 1):

25. Ա. Մամեմարս, Անտարի Երեկնացու «Երեկնացի» երկրագրութեան բանի
ՊՐԸ, Մ 2, Երեւն, 1979:

26. Մ. Քիչիշյան, Յուգով Հայրեն Անուգրաց Զմեարի Գնարի Մամեմարսի,
Վենետիկ, 1664, էջ 456-495:

27. Հմայր Հայրեն Անպրեր, № 204, Բերդառանն. Մաշտոցի անվան Մասնագրար, (տասնհարեանք բաժին)
28. Մասնագրար, ձ. N 3254, էջ 191 ր:
29. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 11—12:
30. Մասնագրար, ձ. N 382, էջ 165 ա. Հմմտ. «Անանիա Շիրակացի. Մասնագրար» էջ 336:
32. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 9:
33. Անանիա Շիրակացի, Մասնագրար, էջ 337—339:
34. Անգ, էջ 339:
35. Անգ, էջ 341:
36. Անգ, էջ 349:
37. Անգ, էջ 355:
38. Մասնագրար, ձ. N 1883, էջ 156 ր:
39. Մասնագրար, ձ. N 2220, էջ 327 ր:
40. Մասնագրար, ձ. N 2679, էջ 255 ա, Հմմտ. Անանիա Շիրակացի, Մասնագրար, էջ 336:
41. Բ. Հարությունյան, Ինն Հայրի (արշաղարարական բաժանան համակարգը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1997, (մերձագրք որին)։

ՀԻՆՎԻՐՈՒՄ ԳՐԱԿԱՆ

1. «Բազմավոյ», 1851 թ., էջ 75:
2. Անգ, էջ 74: Հմմտ. Բ. Արթուրի, Պատմութիւն, էջ 96:
3. Պ. Տիգ-Մկրտչյան, Ելի. աշխ. էջ 57—58:
4. Մասնագրար, ձ. N 2679, էջ 208 ա:
5. Անգ, էջ 211 ր:
6. Մասնագրար, ձև. N 1888, էջ 343 ա:
7. Տե՛ս՝ աստ-քնագրի ձևաթուղթերը:
8. Երաննից ավելի չեն ընդգրկուելուրեն րկերներն են պահանջվել (7 թերթ) Պատմական Հայրեն Անպրերի պատասխաններով (Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան), Պատմական Բազմարտի Հայրենական պատասխանները, «Հայրենական Հայագրական Հանդես» Տ. Պ. Բնիշթի, 1972, էջ 27—28, 53):
9. Մասնագրար, ձև. N 1119, էջ 7 ա—11 ր:
10. Մասնագրար, ձև. N 4166, էջ 220 ր—222 ր:
11. «Տոկոսառուտ» էջ 221 ր
12. Պաշտենոսի մասին գրում է. «Ինն Հատուով տարս զայս Բազարն, և սիրեաց ևս Տոնաց աշխարհի, և եղաց սեռանկցա Բազարս և յոճաներ քարս սեփեր, սանդեաց Բարգմանութիւն զայս քի քառս շէլնեացաց, և անձ՝ յիշատակ աննն իտրը...» Խորենացիի Բլա առ. գր. «Արեւմտա Արեւակն կոչի»:
- Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 9
- «Պատմական, որ և Երաբարսեր, պէտ տար զամենայն արդաց զճատուսն և զվոյս ի Տոնի լեզու փոխարկեալ»:
- Բանիք Խոսանկ Խոսր և զՅոսիս ընդ իւրով ձևաւոր սեռանկան Աղբարսեպի և Տոնաց Բազարս» զանս ստակ յոճաներ քարս տեղեկը»:
- «Յոսիսն և կոչիւր իսկ Աղբարսեա՛ր Արեւակն»:

13. Միայն Բարգմանիկերի ջոնից տասնինն Հանգրիւում է որիչ Անպրերում, ընդ նն սեռանկ Բարգմանկան, որ առ Պատմական Վերագրի առաջ (ձ. N 5254, էջ 205 ր):
- Վարչանի իմբարգրութամբ Հատուովք ավելի համառուովան Տրուարակն է Պ. Զարրենայանը (Հայրենական Բարգմանութիւն Խորենաց, Վենետիկ, 1839, էջ 62—64):
12. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 8:
13. Անգ, էջ 8:
14. Բ. Մարտիայան, Անտոն Տամանիկարութիւն, էջ 46, թթ. 1:
15. Անգ, էջ 47:
16. Եպիփանոս սասցնոյ, ձև. N 2679, էջ 210 ա—211 ա:
17. Մասնագրար, ձև. N 2679, էջ 209 ր:
18. Մասնագրար, ձև. N 2679, էջ 211 ա:
19. Անգ, էջ 27:
20. Մասնագրար, ձև. N 1888, էջ 353 ր:
21. Մասնագրար, ձև. N 2679, էջ 211 ա: Այսպէ՛ս շարունակում է:
22. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 342:
23. Անգ, էջ 527, թթ. 329:
24. Անգ, աշխարհարար, թթ. 328:
25. Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1893, էջ 305 և 490, թթ. 759:
26. Ն. Աղբարսյան, Ամբողջական կերպ, Տ. 4, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, Բնիշթի, 1970, էջ 299:
27. Ետ բազմաթիւ, Հայրենական լեզվի, Տ. Բ, էջ 802:
28. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 361:
29. Ստեփաննեան այլ Հատուովք Բարգմանկն է աշտիտ. «Են միջնչեկ եղաց կրտսայն մեր վերագրանքն, որ պարնեան իմ բազմամտա արկեսով և կատարելագոյն պատասխանամբ, ինչպէս մեկ ետ, ստանկ կտակարարի արագութամբ փոխուով, Բնագրանկից կեանք շտակով և կրտսային շարանկերով պարեւ... իսկ այժմ տարտաութեան փոխակն, գերեզմանի վրա, ողբերկ ճառակով մեր պարմելի կերպով» (Մ. Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1899, էջ 322):
30. Առ. Մաշտոսյանից այսպէս է Բարգմանկ լեզ միչ մարսն պարտում կիմ մեր պարմել, որ փառավորն իմ անկերմտա արկեսով և լիսկատաւ պատասխանարարս, և մեկ էլ Բնագրանկից շտակ շտակ գերեզմ ճառս սեմելիք շարանկերով պարեւ... այժմ, այլ տարտաութեան փոխակն, գերեզմանի վրա, ողբեր կիմ սառն, պարմելի (Մաշտոսյան (Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 448):
21. Մասնագրար, ձ. N 2679, էջ 208 ր:
22. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 10:
33. «Բազմավոյ», 1851, էջ 74: Հմմտ. Բ. Արթուրի, էջ 96:
34. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 245—250:
35. Ջյանակ Հոմոցս ազոտաց, էջ 362—366:
36. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 366:
37. Անգ, զտրոց՝ ԸԹ, ԶԹ, 2Թ, 2Թ, 2Թ, 2Թ, 2Թ. (Այստեղ շարունակում է. Ուայց որով... Ընտ այժմ ստակուել ժամանակ է և ոչ սովեանկերի, մանուկան այս Հատուովք պատմագրանկի տասնինն արտաստաթղթանկերի համասնայն շարագրվից և ոչ իմ հատկայն մեզանից, սեղնեկ այս վերաբերյալ պատմութեան կարգին: Իմ շարունակում է Ստ. Մաշտոսյանից ձևաթուղթում է ընդգծում Հատուովք, Ելեզով, որ և Մ. Լեճնե և

և Ստեփանի փորձառնություններն էլ բավարար չեն... ձեր փորձառնությունը փոքր ինչ արարել է, բայց խառնաձևում ենք, Հեղինակի խնդրանքի միտքը պարզ է մեզ՝ Համարը (Անդ, էջ 511, մթ. 243)։ Սա, Միջնադարյան Տարրերի գրքի նշանակությունը չի ընդգծում։ Ինչ այդպիսի ակնարկ կա այդ գրքի մասին՝ «Նշանակ է մեկը շարժարկից անհանգիստ է, որ ինքը պետք է հաստիկ շարժարկի Տրգանի մասին՝ Երևան այդ ժամանակ (Երկրորդ գրքի ավարտի)՝ հորեակերի գրքեր, թե ինչպիսի պետք է ավարտի Վերադարձությունը։ Սրա պարի է խոսում հետ պի, որ այս գրքերն են որ էլ ավարտում է, այլ գրագրիցում՝ շարժանակելու Համար։ «Ո՛ր աստուծոք գրագրիցըլ քանա։ «Կլանյակ կարճում ենք ձեր խոսքը (էջ 250)։ Այս էլ մեկ խոսքաբանություն է՝ Ներսես Վերադարձության)։

38. Անգ

ՎԵՏՈՒՄԻՎ ԿՐԿՈՒՄ

1. Մասնագրքան, ձ. N 2271, էջ 213 ր։
2. Մասնագրքան, ձ. N 2679, էջ 156 ա։
3. Անանի ժամանակագրություն, էջ 46—54։
4. Մասնագրքան, ձ. N 2271, էջ 314 ր—315 ր։
5. Անանիա Շիրակացի, Մասնագրքան, Երևան, 1944, էջ 294։
6. Սա. Տարեացի, Գառմաթիւն, էջ 8—9, 11—12։
7. Անանի ժամանակագրություն, էջ 48—49։
8. Մ. Արշալույս, Երկիր, Երևան, 1968, էջ 417—418։
9. Անանի ժամանակագրություն, էջ 49։
10. Գառմաթիւն Սերտսի, Երևան, 1979, էջ 52։

11. Անգ, էջ 55։ «Եթէ Սերտսի էլ այս խոսքը, որին իմե՛ չին է Ստեփանոսը... դրում է Ն. Արշալույսը, և կրնա կարծիքի կարծիքդա Տարրերի ի սիրելի է դարձրել, որ փնայ առ Սեփական կախողիկան, և ասում ինչպիսի Մ. Հովհաննիսյանը կարգալու, կրնա ընդ իր սիրով՝ «Գառար զանքը» (Ն. Արշալույս, Հայագրագրություն, Վենետիկ, 1901, էջ 65)։

12. Անգ, էջ 208, մթ. 71։ Գ. Արքայան, «Սերտսի գառմաթիւնը» և Անանիի ակնզիվածք, Երևան, 1965, էջ 127—128։

13. Արթուր Տարեացու ժամանակագրությունը, որ կազմել էր Հեղինակը Հայոց երկու ամսերի նմանազան ակնբով, մի դար չեսու փոխարինող է ունենում Անանիա Շիրակացու—Արարի—Անաստաս կախողիկան— ժամանակագրությունը՝ զարկալ կազմված ամասնական նպատակներով Արթուրի ժամանակագրությունը օգտագործել էր Հատուկ ժամանակագրությունը կազմելու Համար, ինչպիսիս Կեսարացու Բրեկիկիցի թուղված վկայություններն չես միասին, և այդպիսի մեկ է հասել 10-րդ դարում գրված թղթյա ձևագրում։ 11-րդ դարում Գորգ առաջնորդ ասուս շարժարկի փոխել է պարտակաների մեջ գրված, համաստեղ, կրնառեկ, հարմարները էլ պարտականերին Այս բնույթին են արտասել Արթուր Տարեացու անձնապատկեր ժամանակագրությունը։ Ինչ մեկ այդ, այն ինչ էլ պատշաճավոր, հորեակերի կրնից թուղված ժամանակագրություն։

1004 թվականին Ստեփանոս Տարեացին իր «Տիեզերական գառմաթիւնը» շարադրելիս իր թվ վկայությամբ օգտվել է Մովսես հորեացու Հայոց գառմաթիւնից։ Արթուր Տարեացու և Ստեփանոս Տարեացու կազմել Մովսես հորեացու Հայոց գառմաթիւնից թուղված վկայություններն աստիճանով պատճառ է եղել, որ արդեն ժողովրդում

ու անձնապատկեր Արթուր անույն փոխել Ստեփանոս անվան, մասնավոր կրնի է Երկուսի մականունը՝ Տարեացի, և կրնի էլ թուղված կրնաթիւնը։

7-րդ դրի կրնագրությունները պատճառ Սերտսի գրքի կրնի շարժանակելու ու ակնզիվելու լինելի 11-րդ դարում, պետք է շարժանակելի միջև կրնից ժամանակը, ինչպիսի Մ. Կազանկապաճու, Բ. Արքայան, Ս. Անանի կրնից։

Սկզբից կրնացիկ պահանջ կարող էր առաջանալ կրնի 7-րդ կամ 8-րդ դարերում։ Ինչպիսի տեսում ենք, այդ պահանջը 8-րդ դարում եղել է, վկայ՝ Անույի օգտագործումը։

Հայոց Գառմաթիւնից, այդ ժամանակ միայն Մ. հորեացու Հայոց Գառմաթիւնի էր սկզբում կրնաթիւնը։ Ինչ 11-րդ դարում արդեն շատ կրնի այդպիսիք։— Գառմաթիւնը ակնզիվել էր Մ. Կազանկապաճի, Հ. Գրախանկերցի, Սա. Տարեացի և Սերտսի սկզբից կրնացիկու հարկ լիար։ Միջևին այդ պահանջը կար 7—8-րդ դարերում։ Մրանով Հատուկագրի է կարող աստիճանագրելի տեսակետը, որ այն կրնացի է 11-րդ դարից առաջ՝ հորեացու և Սերտսի միջև ընկած ժամանակադրի։ Այդ՝ Արթուր Տարեացին է։

14. Հ. Անառայ, Բախարիական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1976, էջ 9—11։
15. Անանի ժամանակագրություն, էջ 49։
16. Անգ, էջ 1։
17. Սեփական, Գառմաթիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1911, էջ 1—25։
18. Անգ, էջ 111։
19. Անանի ժամանակագրություն, էջ 49։
20. Ա. Սարգսյան, Հովհաննես Գրախանկերցու Հայոց Գառմաթիւնը և Մովսես հորեացին, Երևան, 1951, էջ 126—14։
21. Անանի ժամանակագրություն, էջ 48, 49։
22. Մասնագրքան, ձ. 1119, էջ 7—11 ր, 1186, էջ 7 ր—12 ա։
24. Մասնագրքան, ձ. 4166, էջ 220—222։
25. Կրնացու Գառմաթիւնից, Գառմաթիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 6։

ՀԱՅԿԵԱՍԻ

ԱՐՏԱՆԵԱ ԻՐԱԲՈՒՅԱՆ

**ՄԱՍԻՆ ԽՈՐԵՆԵԱՆ ԵՎ ԱՌԱՎԱ ՏԱՐԻՆԱՆՈՒ
ՓԱՍՏԱԿԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայրենի Շուգռայն թիցյա ձևապոյ (Մշտոցի անձնաժողովրդի, ձևա- 2679) սամանագրութեանը հայտարարութեան հարստացող մի շարք հայտարարութեաներով, որոնցից մինն է Արմատա Տարեանցի ժամանակագրութեանը: Չնայած որ պարտաւորութեանը անհատիկ թղթագրութեամբ որովորեալ շահ կրէր և այդ բնույթի Շուգռայն ժողովածոն է Շուգռայն է, սակայն իր արտաբերութեամբ, որը պարտաւորութեանը և հայկական ստանդարտի թույլ է: Մեզ հայտնի անուշիկն է, որով որպէսզի կազմված է երկու տարրի ժողովածոներէր, ընդ որում երկուսի խմբագրութեամբ Պապի թանձանն է, որիչ իր արք Ղուկաս: Առաջին ձևապոյի գրված է 951 Թ., երկրորդը՝ հրոնցի որոշ ժամանակ Շուգռ:

Սկիզբով ձևապոյի առաջին երկու ժամանակագրութեանը և և ուրիշ այլոցի խմբագրութեանը ժամանակագրութեանը, Ներքապոյ, Լոստոց, Ներքապոյ, Ընդհանրաց, Ներքապոյ, Կարոց, Տանայ:

Սակայն շատ ցածր գնահատելով զնրանց և զԱրմատա ժամանակագրութեանը շար- ցանքով, Արմատա Պապի թանձանը հարկում է մի ժամանակագրութեան, որի մաս կազմելու շուրջ ժամանակագրութեանը խոստանում է շարագրի բառ նկատելու կետար- ցուն և Արմատա ժամանակագրութեանը:

ժամանակագրութեանը սկսվում է «կարմ անոց ՄԷ ժողով զՄԷ թույլ» վկայու- րութեամբ, և հասնում է մինչև նոյ (սկսյ քառ Նրանանցի ժողովանց) և յ: Արմատա շարժանում է Սեմից թույլ Արքանում, իսկ յայնչի մինչև Մովսէս և Նաւ Կապու արքի: Վերջինի մասին բանական շահ է վկայութեանը: Չբավարարվելով կարծով, որ Քուրց խորագրի առկա Աստվածաշիր ժամանակագրութեանը քառարժան է նրա մասին այլ վկայութեաններ: Այս Երրորդայն ժամանակագրութեանը շարժանում է մինչև Սեմից և զերկարութեանը:

Երրորդայն ժամանակագրութեանը առջին հատվածի շամանագրութեանը նկատելու կետարցուն ժամանակագրութեանը համարատարուն համարները չեն ցույց տվել, որ զորի տարրի գրքեր են: Չի համընկնում նախնի Վառ Նրանանցի թարգմա- րանց համարը: Երրորդայն ժամանակագրութեանը մեջ կրվում են ընդդ կնոյց, որոնցից սկսում են հարցը առձամբները կամ նահանգները: Չի համընկնում Սեմից սկսած ժամանակագրութեանը Ներքապոյութեանը, նկատելով ժամանակագրութեանը մեջ բերած նրանանցից, Էրնից և Տամբասացաց ցուցակներում Արքապոյի շուրջ իսկ Կապու- Կանը:

Երրորդայն ժամանակագրութեանցից Շուգռ, 155 Թ. էր տարրի մասում, սկսում է Վառագր ժամանակագրութեանը, որից միայն սկզբի վկայութեանն է պահպանել Ղու-

կաս գրքի ժամագրութեանը: Անգղատա թույլագր անս ՍԷ: Սա զնկատառ անիս Անգղատա ստանալուց զան իրոյ մեկնանս Ի սարս Իմ անին մանի Բրիտանա, Ի սկզբան անին Անգղատա Հայոց թույլագրութեանը և այդ կնի Ի կորցրի:»

Շուրջից ժամանակագրութեանը կազմված է նկատելու և Արմատա ժամանակագրութեանը: Այսինքն այդ ժամանակագրութեանը շամանագրութեանը և նկատելու ժամանակագրութեանը մեջ կարգում ենք. «Հայոց Արքատա Ղուկասից, որ և Արքատա անս ՍԷ և անսա Ղու: Անգղատա Արքատա ստանալուց և զնկատառ անիս արքատա ստանալուց... Իմ, Տրտա Բրիտանա որի Առտանայ Ի Քնգալում Էրտատան մանից: Անուշոյ այս վկայութեանը Գրան զքա Պապի թանձան անուշիկ և վերջ բերված վկայութեանը, քառարժան վերջի» որ սկսած անին Արքատա Հայոց թույլագրութեանը առջին, այսինքն Հայոց թույլագրութեանը մասին վկայութեանը, որը նկատելու մաս չիս, որով սա չիցրված է Արմատայ: Սա այդ կնի Ի կորցրի նախագրութեանը Պապի թանձանինն է, որով ներկայացնում է ժամանակագրութեանը շարժանցի կարգը:

Հարց թիցից (159) փոխվում են Պապի, գրքը, Քուրցը, ժամանակագրութեանը շարժանցի մեջ (այսպէս շարժանցի փոխանը՝ ստանալուց) և կետակը (Վառագրութեանը): Չորս ուղղակից գնդով ստանալով ստանալուցից առաջին վերջի կարգում են սկզբնական թվականները տարրերը, ինչպէս ստանալով՝ ժամանակագրութեանը, երրորդում՝ Հայոց թույլագրութեանը գրանցութեան տարրերը շարժանցի են: Այս ստանալուց նախ կարծում գրված են ժամանակագրութեանը ստանալուց և գրանցութեան տարրերի թույլագր, իսկ այսում՝ Նահանգան նախ ստանալուց, համարատարուն թվականը գրծոց համոց և Հայոց դատարարութեանը թույլագր վկայութեանը են:

ժամանակագրութեանը առաջին տարին ունի նույնպէս տեղը.

Անգղատա	ՍԷ	Ա	Ի	Ա	Արքատ	ՂԷ
---------	----	---	---	---	-------	----

որ Վառագր ժամանակագրութեանը նախորդ կրում գրված առաջին վկայութեանն է ժամանակագրութեանը (անգղատա թույլագր անս ՍԷ: Ի սարս Իմ անին մանի Բրիտանա, Ի սկզբան անին Արքատա Հայոց թույլագրութեանը):»

Արմատա, շարժանցից կրում, երկու շարքով, նույնպէս հասցում է մինչև փրչակն 50 (205) թվականը, որի սկզբում գրված է սկի Ի վրայակն: Այս վկայութեանը է Գրքի Արքատութեանը, այսինքն ստանալուց է մի ստանալ կա, որ կրվում է Հայոց կաթողիկոսների շարքը: Քառարժանից շարժանցից է մինչև Հայոց Արքատագրութեանը թույլագրութեանը անսա ՍԷ, և վրանում է Հայոց թույլագրութեանը ստանալուց, այսպէս հասցում է մինչև վերջ ՆՊ (1035) թվականը: Վերջին վկայութեանն է անձն (1032) թույլագրութեանը, և կրվում են նրա թույլագրութեանը շարք՝ 1032—1035 տարրերը: Սկիզբով Շուգռ միայն տարրերը են գրանցված, և անդամում է ՇՊ 1032 թվականում:

ժամանակագրութեանը ստանալուցի համոցը Ղուկասի նախորդ գրված ժամանակագրութեանը վերաշարժանցի է, այսինքն 10-րդ դարում սկսած և մինչև 1035 Թ. հասցում Ղուկասի նախորդ գրած ժամանակագրութեանը և, որ մեջ է հասել այլ թիցի վրա, նորից գրութեան և խմբագրութեամբ, ստանալուցից մեջ Այս խորագրից ապացույցն է սակայն ժամանակագրութեանը և նրա վերջին ստանալուց գրանցութեանը իրաւանագրութեանը, զնիս Կար զքա գրուցողը, որ փոխից զնկատառ գրած Պապիցը և այլ ին սարս, որպէս և ինքն կարծում, և Տը որպէս իրմանն, անն:»

«552 (Քսեն) սրբոյն Մովսէսի կաթողիկոսի նշանակած Տարեացի Աթոսն է Գլուխ շաինց սրբոյ գամար Հայոց»²¹, «Յի նա էր սեկնի ամարս անկնայ ազգայ»²²։

Անբարեգործ Նայոց երբ Բվականթան Նարցին, Մ. Օրմանյանց որով է «Տարական արեղուրթունք արեղործ Նաստատիկ կերպով է կազմած Մովսէսի սեկն Շես, որ սե՛նար է ախ երեկոց գառն է մի որչի Նարցական Շես միայնի։... Հայ կնկնելու է Նայ ապի Նամար կրասարչայ ամար անկնայն կարասովով Հովհաննի Գրասեանկերացու վկայութամբ ին նշանակ ձեմին Մովսէսի, ընթացք, և գետեք արեղուրծ Նամարում ևն Գլխի Նայոցանեղուք, Գլուխ Մ. Կարակոնի Նարցականի ամարեղու Աթոսն Տարեացու զկաթողիկոսայք և երազում ևն Նայոց ամարց»²³։ Այս ակն է անկնում 554 թ. Գլխում։

Գալիք Նշանակում Աթոսեղու Տարեի Մ. Կարակոնի շաինց ամար Աթոսն Տարեացին է, որը կարել է Նայոց երբ Բվականթան, ախ սեկնով 552 թ. և կազմ է ամարական Ե(Բ) (552) ամարչրյունի աշխարհի ժամանակագրութունք սեկնով Բրեստար ձեանկից Նարցել է մինչ երբ ամարի Նաստատիկ ժամանակ 554 թ. սեկնոց որովով վկայութունները Նայական Բվականով որովով ամարի թուղարն ևն, կարեղն Աթոսեղու ոչ միայն Նայոց երբ Բվականի կարգը, այլև ախ արեղուրծն, այնպեղն է Գալիք թանկան և Դուսուս որչից այնչեսն ժամանակագրութունք Նարցել ևն մինչ 1025 թ.։

Այլովով, «Նաստատիկ ժամանակագրութունք շարաքրելու Նամար Գալիք թանկան սեկնով է Եմերթուս Կեսարացու «ժամանակագրութինն կամ «Բրեսնիկն կանեք աշխատութունից և Աթոսն Տարեացու «ժամանակագրութինից, ընց որով, «Աթոսեղու ժամանակագրութինից» լրարել է նաև «Նաստատիկ ժամանակագրութինն Եմերթուս Կեսարացու «Բրեսնիկնին շարանակութունք»։

Այն վարկեր Տարչի Նարագատիկայեղ Գալիքի կերպորց աղբյուրի²⁴ Աթոսն Տարեացու «ժամանակագրութունք»։ Եմերթուս Կեսարացու ժամանակագրութինն թուար շանկնաստութամբ Նամազկնից, որ Տարչ և Գալիք Նամագատիկ ևն մնացի Նամական վկայութունների սկզբագրութուն Բայց թանի որ Աթոսն Տարեացու կրկն թուղարն մեջ չի հասել, որչիցին Աթոսեղու «ժամանակագրութինն արչարկները թուղարնայեղ, սպա թուղար է աղբյուրների Նամագատիկան վկայութունների Նամագրքում որչից նրանց Նարագատիկան ստանկնել։

Ե-րդ զարմով աղբյուր Նայ ժամանակեղ Նայոց գամտութունք ներկում ցանկացած աշխատութուն Նամար, թեկանարար, պետ է գիմեր իրենից առաջ ստեղծած ժամանակագրութունք, ժամանակից աղբյուրն գամտութունք վերաբերյուց կրկնելու Աթոսեղու սեկն Ե-րդ զարմի ներառյուց ժամանակագրութուն Նայաստանն սեկն Նայոցն, ընկն, կարճանկեղու, Փովոսու, Բուլոնց, Մովսէսի կորնեղից, Նայար Փարսեղից, գամտութունքի մի ամբողջ ստագրութուն։

Աստի մեծ զգարութուն վարզեղից, որ Աթոսն Տարեացին էր ժամանակագրութունք կառուցել է Նիմանկանով Մովսէս կորնեղուց «Նայոց գամտութինն փաստական Նարոստ կյոթի վրա։ Եվ կյոթներն սգագործել է ոչ միայն Նայոց Բագադորներ, կաթողիկոսներ և Նայ իրականութունից վերցմով վկայութուններ, այլև Նամական կարեղն, պարսկական Բագադորներ և արեկեղ գորս որչից զեմերթուս և զերթեր վերաբերյուց վկայութունների Նամար։

Ժամանակագրական շուցումները (տես վերը) շուց ևն առից, որ Աթոսն Տարեացու «ժամանակագրութինն Բրեստար ձեանկն Բվականից մինչ փրկչական

Բվականն ընկած ժամանակահատվածի պատմական վկայութունների նիմանկան աղբյուրք Մովսէս կորնեղուց «Նայոց գամտութինն» է, որից զարմով 24 գամտական վկայութուններից 55-ը վերաբերում ևն Նայ իրականութունից, 7-ը՝ պարսկական Բագադորներին, 12-ը՝ Եմերթուս Կեսարացու «Բրեսնիկնին Շես» (Նաստատիկ մեկից մինչև Բիալուս փոքր) կնմ Նամական կարեղնին։ Այսպիսով, «Նայոց գամտութունից» զարմով է 4 վկայութուն։ Այսինքն Շես «ժամանակագրութինն Նամար սկզբագրութուն և Նաստատիկ Նայար Փարսեղու «Նայոց գամտութունք», որից ընկած վկայութունները միշտ չէ, որ զարմով ևն թուղարներն։ Այլ վրանից, թերև, Նայոց Նաստատիկ և իմարտական Նեմանց է։

«ժամանակագրութինն մեջ, այնչեսն, ընկած է Նայոց կաթողիկոսների շարքը Բուլոնն Ութնեղուց մինչև Մովսէս Եմերթուրից, այլ սեկնակութունների աղբյուրք։ Նավանարար, կաթողիկոսական զինան է Այսպիսի՝ Բարկն Ութնեղն (9), Մամուկն Արմկնից (10), Մուլից Տեղարից (8), Սահայ Նարցարի (5), Բրեստար Տրեստանից (6), Դեկի Անտակից (3), Ենթուս Կարսեղ (9), Հովհաննի Սեմկնից (14), Մովսէս Եմերթուրից (30)։ Այստեղ ավարտում է Աթոսն Տարեացու ժամանակագրութունք ներառյուց Շես մինչև 554 թ. 24 վկայութուններից 12-ը Նայական ևն, 12-ը Նամական և որչից։

Այսպիսով, մեկը սեկնից 6-րդ զարմով, ավելի ստույգ 554 թ. ավարտում մինչև սրբոյն ամար ժամանակագրական մի կրկն՝ որի Տեղեկեղն Աթոսն Տարեացին է։

Աթոսն Տարեացու «ժամանակագրութինը սամուկ ևս Բակնայից է իր պատգարծով սկզբնաղբյուրով, Մովսէս կորնեղուց «Նայոց գամտութունք, որով ինքը գրանում է Մովսէս կորնեղուց՝ «5-րդ զարմ սեկնուսն անկարեղնութունն սեկնով ժամանակեղը։ Եվ ոչ միայն կորնեղուց «Նայոց գամտութինն սգագործումար, այլ նաև Փամարտ վերաբերյուց կարկ վկայութունք կորնեղուց գամտութինից զարմով վկայութունք Շես, փրկչական 451 Բվականի Նարցական գամագրքից, 406 թ. Գլուխ կաթողիկոսի ժամին վկայութուններից Շես որովով է, «Եմ» (474) Մովսէս կորնեղից փրկչութուն և ժամանակեղն»²⁵։

Նմ- 474 թ. պետ է լինի Մովսէս կորնեղուց «Պատմութին Նայոց մեծացու կրկն ավարտան Բվականից, թանի որ այն չի կարել լինել կորնեղուց ոչ մեկնուց Շես Անար Մուլոցը աշխարհներից է), որ էլ Նայոց (Մամուկն Անտակից նրան Նշանակում է 492 թ. շարակնների Տարեկուս ամբով²⁶ Բվականից Աթոսեղու ժոս Անթրիկանու գամտագրքի նշանակում է Ուտուրի գամտութունք զրկու ամբով, Սահայ Փարսեղի՝ Նայ գարտութուն փոխելու, Անար Մուլոցը՝ Նայոց զրկի սեկնելու, Նայոց աշխարհներն մեկնելն ու Հովսեփի՝ Բարգամտութին կառուցելու ամբով²⁶, Մովսէս կորնեղից ժամանակագրութուն ևն թեկանարար, իր «Պատմութին Նայոց մեծացու Նայական ավարտելու ամբով սեկն է Տրչից, ժամանակ, որ Աթոսեղու նրած 474 թ. Նամանկում է կորնեղուց գամտութուն ավարտան վերաբերյուց ստամանակագրութուն թանարթական թեկնութունների կերակնեղումներն, որից ստույգները ստանկնում ևն 470-452 թթ. մինչ։

Աթոսն Տարեացին վերջ է ստույգ ստանումներին Մովսէս անկն կորնից սեկնեղում կորնեղուց ժամանակ, «Բրեսնայն կյոթն կորնից» «ժամանակագրութունից» ստույգներում է անկն և սեկնումով ժամանակագրութունի մեջ երա իտչուց սեկնից Մուլոցի ավարտան՝ 474 թ. սեկն, իր սեկն է անկնից կորնեղուց թուղարով «Նաստատիկ... գամտութինն Նայոց մեծաց»²⁷։

Աթոսեղու վկայութուն մեջ Մովսէս կորնեղից փրկչութանի նշանակութունք նախ

ինչ է այսինքն մեծ գործ մեծարկի և իրեն ստաշարկի է հետազոտողյան հատարի՝ սերիք և շահույթ գործով զարգի մերջ կարգի պատմութիւնն Էդրի՝ Քաղաքացի և գիտարարականաց ազգայն և սովորի. Քէ ով յամեն և զին իրարայնիւր որ ի նպակ գործուաց, և ով որ ի շինիս որչափ ընտանի և մերգիւնայ, և այդ անոնց կեր ընտանիկայ և մերգիւնայ, զարդն և ժամանակս իրարայնիւր որով որով և ժամանակ սնկարց ամբարտակին շինուածոյ մինչ ցոյժս:

Մեծն Քաղաքատնին ինչպիսի է զին շայց ազգի ամբարտակն պատմութիւնը երբեմնայն կատարում է նրա ցանկութիւնը: Ժամանակն էր ինչպանի ստաշարկութիւնը, Հանձնարք էր երբեմնայն, որ 424 թ. ստեղծել Մատանք արշարակակ շքրիմանովս և պատել ժողովութիւն շայց Մեծաց անտնով:

Այլ ժամանակակից Մովսէս երկուեաց ժողովութիւն շայց Մեծաց Ժառանգ պատմում է շայ ժողովրդի պատմութիւնն ստաշարկին սեփեփորիկներ գտառարք Շուրիկիցում և աշխարհափրում շայ զպոլիմեթրումս նրանից Տեսա ստեղծում են շայց պատմութիւնս նրանոց մեծարկներ, որմնում արտադրում են մեր ժողովրդի ինչպես սեղանի, տնայն և Տեսազ շրջանների պատմական շինարքը: Այլ պատմողներ յայդ Տեղեկիկները ստեղծում են նրանից, տնայնից որով Մովսէս երբեմնայն Ժառանգ, մեծարկով Քերթաշաշար պատմականով, իսկ նոր ժամանակներում նրան շայց Քառամարտը են կոչում և շայ շերտան: Ամէր իսկ շայցար Տեղ Տարտ արտ է, որ Մովսէս երբեմնայն իր արտիկի Մատանք ժամանակում է շայ Ժառանգ կյանքին, որպես մեծ ազգայն ժամանակայն ստեղծել սերտակներին, որին այն ի ի կարգ զարդ ինչ սեղանի իրեն մեզ Երգ գործից ու շայցարտակներ քայլով ժայց ժողովրդից³⁶:

Չուգիմն ցուցումներ

Արման Տարնուցոյ (ԱՏ) ժամանակագրութիւնս (Մատանկայան, մ. թ. 2679, էջ 156 — 161 թ), Մովսէս երկուեաց (ՄԵ) ժողովութիւն շայցոյ (ՏՏփից, 1913) և Արարանդկագի (ԱԳ) ժողովութիւն շայց (ՏՏփից, 1909) երկրի (ԷԷր) Էդրն Էդրն ցուցակներ ինչպիսի ժողովութիւն: Արման Տարնուցոյ ժամանակագրութիւնի ինչպիսի բոլոր վկայութիւնները շայցարում են երբեմնայն ժողովութիւնից շայցարում են միայն 5: Մատանկայան վկայութիւնները պարունակող զայնների իրարայնից (ժողովութիւնայնական Տեղեկ, 1988, Մ 1):

ԱՏ Արգար ԱՂ (36+2—35):
ՄԵ Քաղաք Արգար որի Արշադայ ի ցանկերոց ամբ Արշադի արքայի արքայից (182): «Ե որս երկրոց ամբ Քաղաքութիւնս... ինչ մեծոյ փրկի մեր Յիտան Քրիստոս որի Աստուածայ (148): «... Կարեանք Արգարիտ, Քաղաքացի անս երեսուն և սոյն (156):

ԱՏ Քաղ զայն Արգարտ տա Տրա:
ՄԵ Քաղ Արգարտ տա Փփիկն (149): «Յոյն տարեւ զՔաղսն (Արգարտ) պատեցն անս շինուածոյ (150):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (157): «... Քաղաքակ երկուեացներոց ամբ Արտարիս արքայի արքայի կեցու անս երեսուն մեծոյ շարի (161):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (157): «... Քաղաքակ երկուեացներոց ամբ Արտարիս արքայի արքայի կեցու անս երեսուն մեծոյ շարի (161):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (157): «... Քաղաքակ երկուեացներոց ամբ Արտարիս արքայի արքայի կեցու անս երեսուն մեծոյ շարի (161):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ «... Քաղաքացիական մեր Արտարի զժամանակ իր Արտարի որի երկին ի վերայ Քարսից աշխարհին (182): «Ե որս (Արտարի) այլն սիրիկ կեցու աշխարհի մերայ, Քաղաքակ անս ցանս և մի (181):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

ԱՏ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):
ՄԵ Քաղաքակ թ շայց (161—162): «... Կարեանկեցով (Արտարի) կարեւ զՔաղաքութիւն անս ցանս (173):

Իրազային նկրտանքներին հարմար գրաստ, և զիցն ճրգրու, և ճեռանն Անտասպան, զի սնյ զոն ճառասանն (30):

HS «Ելանն սուրբ Հովհաննի և Զայ ԸԼ (78) քնդեալ:

Այ «Սուրբ Գաբրիել աստուծոսն Հովհաննեան և պարկեշտաբար շնորհքն ճանորդ, զմ կենալ... գայնն ճառանքն չորհրն Զայց, յնչարառ գրաստ, և Կարգաշարառ բարգաւ- զոր և Երարարարն կրչին, և Նրաս Յազարարն Զայց (24-35): Իսկ լին և այլ սարք... որ թն իստ կենայ էրն, առին թռն զեթեանսն ճարք (107):

HS «Ելն և Վրասպն:

Այ «Նարարար զան ասոգ... Յասոգ... գնաց և թաղար Արտաշատ՝ ճանկ զնա և ի իոր բանով Արասպն, Գրգորիս, և Կր կայնս ուրե՛ կ և զարա (115):

HS «Տրպո գրաստնայ շնորհանայ:

Մե «Տրպո ճաղազ վարեանի Տրպատայ թաղարտի, թն պատ և պրեդուսն մե- ղազարտի...» (245-250):

Այ «Ճաղկանն միջոյ յաթաւորտայ լինի կարնն Աստուծայ (87-109):

HS «Սուր Գրգոր, անս Լ (30):

Մե «Ճեմն և աստաներորդ ա՛ն Յազարարեանն Տրպատայ գրաւ նստակա յա- թառ սրբոյ ստորկոյն Թաղկոսի զարքն մեր Գրգորիս և յաս Աստուծոսն՝ մնաց (242): Ա՛ստն որոյ յնորհրտ թա՛ստանայն երաթ, յոթն և ի աստաներորդ ա՛ն Յազարարեանն Տրպատայ մինչ գրաստանն և զնորհրտն ա՛ն նորին, յորմ նեալ ոչ ես յանկ «մեր կրնն»՝ ճարտարտ Թոսի ա՛մ կենան (243):

HS «Պատ Սուր Խաչի և ման Զարեանայ:

Մե «... Յնա աբորիկ աստանայ զԼեզնի ճար իոր շնորհաբով և ի յնորհ գրաստ- նան իսկին, զոր եւ կենա իսկ զորհրտան փայտն ճանորդ զնոյն թեալ (288):

HS «Նարայ Երեւանայ:

Մե «Նարայ Արխայ (289):

HS «Նաո Լ սուր ճաղկն կրկն ճեռ (218) իցն:

Մե «Վասն որոյ եւ Երման յնորհանայն Նաստանդեանս՝ ճարով լինի թաղա- թան կոնտանայայն և կրկն Բրժանայայն, «մրկայ Արխայալե... և թաղարն կր- կարաց, որ կեն ճարկոյն ճար կրն ճարի և ուրիանս...» (230-240):

HS «Նե Յասպիս, անս Է (7):

Մե «Նա ես երա Արխայալե, անս եսն (247):

HS «Նե Արքանս անս մն (15), որիմ սուս Գրգորիս և Յասի:

Մե «Նարարարայ զաթա կրն կարայ նորն Արխանս և ի յորհրտ ա՛նն Տրպատայ և սար (244): «Նորհարար զնոյն որոն Արխանս (258): «Ճարի որի նորն (269): Բայ յնա յնոյ Նրաստան անայ կոնտանայայն ման Արխանայ՝ փոխ յախարտն չորհրդ ա՛ն Տրքանայ (269):

HS «Նաո Խարով թաղարտ անս Թ (9):

Մե «Նրարար ա՛ն Որմիզն Գարիս աբայի և յորհրտ ա՛ն նաստանդայ յոգ- նականքն նորն Յազարարն Խարով (264-265): «Նարայ ոչ կրարայ զնան իս»՝ վարեանի Յազարարն անս ինն (268):

HS «Նեռանն սր խաչին շնորհաբով:

Մե «Ն սար (Նաստանայ) սուս կրնեալ խաչ լուսողն սա կոնտանայ Կր- իզն (Որտալճարայ)» (270):

HS «Նարան թաղարտ անս մԼ (16):

Մե «Նեթն և ի աստաներորդ ա՛նն իրմ... Նաստան... Յազարարայանն զՏրան որի Խարով (269): Նաստանս և ինն Տրան, կայնայ զՅազարարեանն անս մնասան (276): Տարքեթրգման՝ «Կրտասան:

HS «Ն սր գրակ կրկն զարար:

Մե «Ն գնան զի ոչ ճանորհեան յորմ ճարին (Երևան) ման Սասն և Մե- ռոս»՝ զնն սա նաս կրկն կրկն Արխանայ...» (342):

HS «Նե Տասի անս Գ (6), որիմ սուս Գալ Արխանայն:

Մե «Նե Տասի» նկայ կոնտանայանն անս մնոց (272):

HS «Նե Փանեթն և Նարանայ լուսողն Գ (4):

Մե «Նեթրեթն զՓանեթն՝ ա՛ն լուսողնայ Տարանայ... որ կայն զաթա անս յորս (275):

HS «Նեթն անս ԿԳ (34):

Մե «Նեթն» կայն գաթա կոնտանայանն անս կրնան և յորս (306):

HS «Նեթն անս Ը (8), Խարով Լ (30):

Մե «Նեթն» Յազարարն անս կրնան (301):

HS «Նե Քնարայ մն» զարայ զնորհ:

Մե «Նեթն նեթն... ապուկայ զնորհայնն Քնարայ... (ա՛ր) Յազարարայանն զԳալ որիմ Արխայ և թն ննա զարարայ զոր թաղար և մն թա՛ սարարեանին Տրքանայանին մ, Երևն նեթնայ անայ զանանն նարարան... ա՛յ զԳալ յա- իր-նե Զայց (302):

HS «Պալ թաղարտ Է (7):

Մե «Պալ... Յազարարն անս եսն (307):

HS «Սասն և Մեթն» անս Ը (6):

Մե «Սասն» կայն զաթան անս յորս (306):

HS «Սասն և Պալ անս զարար:

Մե «Սեպ սեանայ Յազարարն Գալայ սպանայ զանեայ Զայց... կայն գաթ... որմ առնն Նասն... զոր կնայ փոխան կրնեթն (308):

HS «Սարաստան թաղարտ Ե (5):

Մե «Սարաստան... Յազարարն անս յորս (309):

HS «Տե Յանն Գ (3):

Մե «Յան... անս յորս» (309):

HS «Նարայ և Կարայան և (5):

Մե «Նարայ Յազարարն աննան Զայց անս ինն և Կրնն Զայց անս կրնա և կրն (316):

HS «Սարով թաղար» Զայց Գ (4):

Մե «Պալարարն Զայց Խարով ա՛ն յարայ Արխանայն (311):

HS «Տե Յազարարն և (5), լինի գալով Արխանայ Զաթա կոնտանայ:

Մե «Նարայ կոնտանայանն Զայց Արխանայ անս ինն (309):

HS «Վարայան մն (15), Խարով ԼԿ (21):

Մե «Վարայան Յազարարն անս Գալ և մն փորտ» (329):

HS «Վասն ԼԿ (42) որիմ Արխայ Աստուծոսն զարարին ի նոյ փորտ:

Մե «Կենայ կոնտանայանն անս ինն և մն (255):

HS «Կենայ և Յասնի ապուկայ Յասնայ:

Մե «Կայ կրն և անն Արարայ և մնն Սասնայ զնոյն ապուկայ, զճով սկն և զնոյն թեթր եթն ի նոյն վնջլ, որմ առնն Երևն կրն»՝ սարան ի Մեթ-

15. Եկեղիս Կասրացի Պատմութիւն նկերչուք, Վնեւթի, 1877:
16. Եկեղիս Կասրացի ժամանակակեր իրմատեանց, Տ. Ա., ժամանակագրութիւն դատմական, Տ. Բ. Քրտիկոս Կահու: Վնեւթի, 1818 թ.
17. Երեմյան Ս. «Աշխարհացոյց», Երևան, 1961 թ.:
18. Երեմյան Ս. «Աշխարհացոյցին» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊՔԶ 1972, № 4, 1972, № 1:
19. Յարմունկյան Գ. Հայկական թուղթակութիւն եւրոպեաց, Վնեւթի, 1859 թ.:
20. Իսիմ Աւերուի Պատմութիւն տան Արքեպիսկոպ, Կաստանդուպոլիս, Օրմազուդ, 1852:
21. Իսիմ Աւերուի Պատմութիւն տան Արքեպիսկոպ, Ս. Պետրբուրգ 1857:
22. Իսիմ Աւերուի Պատմութիւն տան Արքեպիսկոպ, Երևան, 1955 թ.:
23. Խոփլյան Լ., Եւրեպայան Ի. Դամասկոսի թանգարանի Հայկական դատարիները, «Հայագիտական Հաշտագիտական Հանդէս», Հ. Գ, Քնքարթ, 1972 թ.:
24. Կարենյան Հ. Բազմաութիւն Պատմութիւն Մովսէս Կորնեացու, Տփլիս, 1858 թ.:
25. Հակոբյան Վ. Հովհաննէս Կալաբրէի ժամանակագրութիւնը, «Մանր ժամանակագրութիւններ», 12-18-րդ զգ. Հ. 2, Երևան, 1956:
26. Հակոբյան Վ. Հայերն ձևադրերի Տրտատարաններ, մի գ., մ. Բ., Երևան, 1978 թ.:
27. Հարսոյսյան Բ. Մեծ Հայքի վարչադատարանական բաժանման Տամարաքը, ըստ «Աշխարհացոյցին», Երևան, 1990 թ. (Տեքնիկայի տրիբունալ):
28. Հրանտ Ի. Առնէն Պատմական ընտանիքներ, Քնքարթ, 1965 թ.:
29. Մարտոսյան Ա. Անանի Երթուկացու «Բնիկիներ», Կարթր, Երևան, 1974 թ., № 7, 8:
30. Մարտոսյան Ա. Անանի Երթուկացու «Բնիկիներ» կրկնաշաղկապի բաժինը, ՊՔԶ, Երևան, 1979 թ., № 2:
31. Մարտոսյան Ա. Անանի Երթուկացու Աշխարհագրութիւն Հարքի Նեա Կապուճ մի քանի հարգեր, Կարթր, Երևան, 1979 թ., № Գ:
32. Մարտոսյան Ա. Ստեփանոս Տարեացու Կազմիչը և Անանի Երթուկացու «Բնիկիներ», ՊՔԶ, Երևան, 1966, № 2:
33. Մարտոսյան Ա. Հայերն ձևադրերի Տրտատարաններ, Ե-մի զգ., Երևան, 1988:
34. Մարտոսյան Ա. Մովսէս Կորնեացիի և Աթանոս Տարեացու ժամանակագրութիւնը ՊՔԶ, Երևան, 1989, № 1:
35. Մարտոսյան Ա. Կարչունի, Մարտոս Մաշտոցի Պատմութիւն ձևադրեր մի թղթի տեղափոխութիւն, Վնեւթի, 1990 թ.:
36. Մարտոսյան Ա. Մովսէս Կորնեացու «Հայոց Պատմութիւն» շարքը զրբի հարցի շարք, Երևան, 1991, № 2:
37. Մարտոսյան Ա. Կարչուն, Վարչ Մ. Մարտոս Մաշտոցի, Հովհաննէս, Երևան, 1994 թ.:
38. Մարտոսյան Ա. Մասնական գիտութիւն և հաստատու շարքի զրբի զարգացումը, Երևան, 1995:
39. Մովսէս Կորնեացի Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913 թ.:
40. Մովսէս Կորնեացի Հայոց Պատմութիւն, Երևան, 1951 թ.:
41. Մովսէս Կորնեացի Հայկական Պատմութիւն, Ս. Պետրբուրգ, 1859 թ.:
42. Մովսէս Կորնեացի Հայոց Պատմութիւն, Ս. Պետրբուրգ, 1897 թ.:
43. Մ. Կաղանկատուցի Պատմութիւն Արուսեայի անարձի, Երևան, 1953 թ.:
44. Խոփլյան Լ., Հայկական լեզուի, Լ. Բ., Վնեւթի, 1836:
45. Պատմութիւն Սեբեոսի Երևան, 1979:
46. Պարսոյան Ե. Շարքը զրբի Մովսէս Կորնեացու, «Սինոս», Երուսաղէմ-1959, № 1-Բ:
47. Սարգիսյան Բ. Անտոն ժամանակագրութիւն, Կարճագր յարկեալ լին զարտ ի Պատմական ժամանակագրաց և հրատարակու իրմատութեամբ և թուղթատմութեամբ, Վնեւթի, 1904:
48. Սարգիսյան Բ. Մ. Կորնեացու դատարանական տատմարութիւն ընթացքը և ստոր Պատմական նոր տաղարչութիւնը, «Բազմալեզու», Վնեւթի, 1902, № 4, մի, մի:
49. Սարգիսյան Բ. Տոցակ Հայերն ձևադրաց Մասնագրարանի Միթթարանի ի Վնեւթի, Հատար Բ, Վնեւթի 1924:
50. Սարսոյան Ա. Հովհաննէս Կրտատարանիցու Հայոց Պատմութիւնը և Մովսէս Կորնեացի, Երևան, 1991:
51. Ստեփանոս Տարեացի Պատմութիւն Տրեգրական, Ս. Պետրբուրգ, 1893:
52. Տրայիտոս Դուստո Մովսէս Կորնեացիի գրական արձագրութիւնը Հայոց դատմութիւն Ա. զրբի 3-րդ զրբի Տեք. ՊՔԶ, Երևան, 1992, № 1:
53. Տր Սիլուսյան Գ. Հայագրական դատարանութիւններ, Հ. Ա., Երևան, 1979:
54. Տր-Սիլուսյան Գ. Հայ ժամանակագրութիւն Պատմութիւնը, «Տեղագիտութիւն», «Հայագրագիտութիւն», 1973:
55. Սիլուսյան Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1911:
56. Քեչիկյան Մ. Տոցակ Հայերն ձևադրաց զմտանք, Վնեւթի, 1964:
57. Սեմեյան Մ. Ազգագրագիտութիւն, Ս. Պետրբուրգ, 1912:
58. История Армении Моисея Хоренского, С. Петербург. 1858.

Երևան, 1989, № 1
«Պատմագրութիւնական հանդէս»

ԼՃԱՆՆԻՍՈՒՄ 9

ԱՐՏԱՆԵՍ ՄԱՐԻՂՈՍՅԱՆ

ՄՈՒԼԱՆ ԽՈՐԵՆՈՍԻՆՆԻ ՄԵՍՐՈՒՅԱՆՍԿԻ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մովսես Խորենացին Հայոց Մեծաց Պատմության մեջ բազմապիսի շատ ան է հասկացել իր կրթելի ուսուցչին և կրտսեր պատմաագետ շեքերով սակզման նշանագրի գլխավորը, որի մասին գրում է անձանակի և անկաշարի իրավաբան Ռատր Խորենացին, որպես Հայոց գրերի ուսումնասիրության ժամանակի սկզբնաղբյուր, Բ գրքի զարգացրելով է հայ մատենագրության, ինչ Հնագույնում՝ բանասիրության մեջ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրան փորձում էին գրելիս ար տեղափոխել:

Մեսրոպ Մաշտոցի և Հայոց գրերի սակզման ձևագրի և սուային սկզբնաղբյուրը կրտսեր սակզման կորյունի Պատմությունն է Ռեն և կրկնող սղբյուրը, բանասիրության մեջ կարծիքները արտեր են: Անցյալ գրավորքին, և Հարսիականայն աղան և Տերժանկարում, Վարչան Մրանչին, Մովսես Խորենացի, Կարո Փարպեցի՝ նույն կարծիքին է սղբող: Պ. Անանյանը, Վարչանից հետո ստանալուց սղբյուր են Մովսես Խորենացին և Կարո Փարպեցին: Ե. Քյուրադյանցին, Ն. Մանանդյանը՝ Մ. Արևիկյանը, Նր. Անուշյանը՝ Վարչանից հետո նախերանգ են Կարո Փարպեցու, այս՝ Մովսես Խորենացու եղբւ: Ն. Մարկիարամը և Մ. Մովսէսյանը անձնատեսուցան սղբյուր են համարում Կարո Փարպեցուն Գ. Ձեռագրանի կարծիքով՝ որ ար նույնացին Վարչանից գրտս պիտի վիճարկվան ունի, սղբող է և: Անկիցուհե Հայ գրերի զարման մասնատանկից պատմագրին է համարում Վարչանին՝ անձանակով բարձրորին սեղանագրույն շրջանի Տեղեկանիքներին և մեջ այլոց կեղծ-Փարպեցին և Մովսես Խորենացին¹⁰:

Անուշյան Մաշտոցի և Հայոց գրերի ձեռքման մասին Մովսես Խորենացու վիճարկումներն հիմնադրումը սղբյուրի մայրուհե վերաբերումները հետևանք է այն բազմաթիվ և իրարանքով բնագրատեսության և գեղատեսության, որ սղբյուրն ունի Հայոց պատմության և կրտս Հայոց պատմության նկատմամբ: Այլ խոսածախով վերաբերումներին հիմնականում վերջ տվցին 1939—1940 թթ. յույս տեսան Հնագրատեսությունները, վերականգնելին կրտս Պատմության արժեքն ու այն նշմարաբանություն, որ նա կել է Մեսրոպի կրտսեր այսուհերանքով, սղբել և սակագրարել է Կ գրումը¹¹: Ռատր Եմեր պատմաճառը և ընթացողը Մովսես Խորենացու էլ ուղիղ անը չի մնում սակե, բայց կին նա շարժել ու նստել իր չին ու բնական տեղում, Կ գրումը, — գրում է Մ. Արևիկյանը¹²:

Ճամանագրական առումով Վարչանին հայտարար է Մովսես Խորենացին: Հայոց պատմագրույն նա ավարտել է 474 թ.՝ ինչպես վիճարկում են Արտեսա Տարեանցի առմարտագրու (Մ գրք)¹³ և Քաճաճ Արքունին: Վերջինս վիճարկումը e... որպես վարդապետան Մովսես տեղեկանալու ընթացի գրտս Պատմությանը Հայոց Մեծաց հրատարան յարկնումով, սղբող Վլանտա մինչ և կույտը Ղեկնակ¹⁴: Ղեկնակ յայտը գրտ է բարձրացել 474 թ.¹⁵: Այլ բնական է համարում նաև Խորենացու Չորրորդ գրքը, որը

կոչվում է «Վերագրանմանքն ի վերայ նրկնոց պատգուել հաստատմին», որի գրտուրկուց սղբող կանակ է Տարտունով:

Նկատելի պար է սակեայ, որ ի արտերանքուն սուային սղբյուրի, որը միայն վարձարարկան է և կիրքով է Մեսրոպ Մաշտոցին, ու կրտս մեծագրանմանքն՝ Հայոց գրերի գրտուր, կրկնող սղբյուրը՝ Հայոց հայտարանիկների ընդհանուր պատմության է, որի մեջ Մաշտոցը կույտին ու գրտեր ներկայացվում են ժամանակի իրագրանմանքների շրջաբանով:

Մովսես Խորենացի պատմին ունի պատմությունը շարագրելու իր սկզբնաղբյուրը: նա նա արքել է այն արևում, երբ ձեռնարկում էր Հայոց պատմության սակզման ձևագրույն շարժումը, սղբելով է Մեսրոպ Մաշտոցին և յույն նաև շարժիչից: Հայոց գրերի սակզման մասին: նա շատ բան է յույն նաև Մեսրոպի ավոց յույնկերաներից: Անցուպես, նա ուղմով է Վարչանից:

Մինչևեկ մարզու և կրտսթի մայրին ժողովարտույն կույն վիճարկում գտելով ժամանակակիցները կարող կին ժողովար կեմանկարում պատմել Ռոչ: արտերանքունները բնական պեղել է համարել: Նկատելի ունեկնով պատմիչների սեմատուկանմանքներ, ինչպես նաև ժամանագրական կրտս բնույթը՝ մի գեղարքում էր մարզու, վարձարարկույն, մշակում՝ այլ կույնի ներկայումսը ընդհանուր պատմության մեջ, որպես կրտսին, բնուկանքուց, շատ բան է բայց բնուկել, համատարմով, կրտսին՝ ավոլաղբի կարտեր է նաև այլ նրկից՝ հնագույն հնագրատարից՝ գրտունումսույն յարք, ընդարկելույն համարանկարներույն: Չգտայ է ձեռնակ, որ կույտին ու կույտինույն կրկնող գրել էլ սուանկնից գրտ սուայ: ունեկել են բազմաթիվ ընդարկանկարներ, ընդ որում, Խորենացու գրտեր ավոլին շատ, բանի որ այն կել է գրտագրել: Համար ավոլին թիչ սղբողուց կրտսին համար է ընդարկանկնի և խոխատուններն սերտուկաներն են ձեռնարկույն այլ կարտ գրտերում, որտեղ կույտինույն յույն:

Այս անկել Նկատելի ունեկնով՝ ավոլին ինչ պատմիչի գրտագրանմանքը կամ անանկարկանմանքը յույնար է բայցարտել, միշտ նրկելով, որ մեծագրը սղբելու և ի միջոլ կրտսին, այլ յույնով ընդարկանկարույն¹⁶: Անկնույն սերտուրը, ինչ յույտույն սերտուրից արտե նստում յույն կարտերի պղտար յարտերը¹⁷, Խորենացու կեմանկար՝ իրավոյց չէ: Վարչանին հաստատելույն ունի նաև Խորենացին, որովհետև կրտսու էլ յույն և մինչևեկ հաստատ սղբարտուրույն: Այն սեմանկաներն ու հայտար, որ ունի կույտինույն Մաշտոցի կեմանկարը և որտեղ իրենց արտահայտությունն են գտել կրտս կիրքում կերտում և հասկանալու խոխակույց սղբումը¹⁸, բայց չին նա ներկայ սղբուկանց գրտու ինչ յույնուց իր կրտսին նույ: Հայոց սղբարտի սուայնույն գրտեր, մարզու, որ էր սղբարտուրույն շատ գտնեկանի որը գտնու ժամանակույն կին սուայնիքներ¹⁹:

Վարչանի և Խորենացու սեմանկաները Հայոց գրի սակզման վերաբերելու համար նույն են, միջոյն լրացուել ու ամրացուելով: Այլ պատմաագր Հայոց գրի սակզման պատմությունը շարագրում ենք հետևելով Վարչանին և Խորենացուն, սեմանկնով է: Անկնույն յարտեսուկ ընտանարտերը, թե՛ Եմեր, որտեղ սղբարտուրը բարձրին ժամանակակից պատմագրին և սեմանկանույն սղբարտուրույն վիճարկանքները կելուցանել, կմե անց համարանկարով հայ նշանագրույն պատմությունը հրտուել, սեմանկանով կելու²⁰:

Սակույն ավոլին միշտ է կրտսուկար բանանքը: Քննել Վարչան մի արտըց գրքը է գրել Մ. Մաշտոցի մասին, — գրում է Ս. Հարսիկյանույն, — սակեայ Հայոց հնագրույն կրտսերը չէր կին սղբող սղբարտուրույն, կին յույնին Խորենացու սղբարտուրույն մեջ Մաշտոցի վերաբերելու համարանքներ²¹:

Քնչուե՛ն նկատեցինք, Մագնա ետրեանցն Սեբրազ Մաշտոցի գործունեացոյն ճիւղ-
կաշարեամբ է՛ Տաշ Եղորտի պատմական ճեղք ժամ, որչա՛ն երա սերտացնել զգնի,
ժամանակի պահանջով ստեղծման պատճառն իրարմանակներէ արտարտական
շարունակութեամբ Արցախն ու պետութիւնն է՛ ճեղգաց երանելոյն Սեբրազոյն իրեն, ո՛՛հ
տաշ ՔԷ Քաղաքաբնակն է՛ վերջ Տառնայի է՛ Լաւոյն, և պետութեանն ինք իրոյ Տարեկ
բաժնեան գտնուլ Սեբրազոյն²²։ Լաւոյն Քաղաքաբնակն վերջն անկն Տառնային ուր-
գործմամբ է՛ 357 թ. Լաւոյնտանք Մուշակացոյն և Պարսկաստանի միջև բաժանելոց
ժամաւ Արցախեան տան ստեղծողքն Սեբրազն այն անկն լայն է՛ անսեռմամբ, եղ ճա Տր-
ժարեմով է՛ սերտակերպ, այրում ճեղգակցի կտեղով, որը երան Սեբրազոբնակն կը-
տար իրենիւ իտմանոյն իրագործութեանն զորս գտաւ ժամն։

Սեբրազ Քաղաքանէջը գնում է՛ Պոզնան գաղտնաբարձութեան Լաւոյն Քաղաքաբ-
նակն վերջն Տառնայի ժամադատութեանք երան ժամով է՛ ետեղանց գործունեացն Ան-
բախտական ժամանակ պահանջը, որ պարտ էր բարձրացնել Արշակունյաց Քաղաքաբնակն
ստեղծութեան ժամանակն և կարող էր երա կործանմանք նպաստել, վերացնել Սեբրազը՝
Պոզնան քաղաքի իշխան Տարեկին լեռ, և Տառնայն պահպանութեանն միջևն Արարոյ
մշտաւ անք, Մաշտոյ կողմերը։ Մասինք ոչ պարտաւ պարտել է՛ անում և Միջուկայն Տառնայ-
նում։ Կաշխիկն իշխանն պետեայնար ժամադարձում է՛ Մուշակքն և անբարձրայնար նը-
գրքում բարձր պիտան։

Քաղաքական գործունեացն ժամանակ, քանի որ կը բարձրաց և Քաղաքանոցն ինչն
էր, շատ նկատելան էր կրում, որը ինչն այնպէս չէր լինում և մէկ ուրիշ էր կարողով
Սեբր Պիլոզ, ժողովրդին անհասկանալի էր ձեռով կորցնուցնել Արշակ Սեբրազը ժը-
մատում է՛ Լաւոյն վերջն Տառնայն տառնայն ստեղծելու ժամն, որչա՛նք անկն ժողք կարող
ինքն Տառնայն իր կորցնուցնել և Քաղաքանոցն կարել շինել։ Սե՛ն անկնպէս գտնել է՛ քանո՛ւ
պէս-պէս քանիք տառնայնը²³։

Սեբրազը վերադառնում է՛ Կաղաքապատ, Սահակ Պարթև կաթողիկոսի ժամ, Այնով
արձևն երկրում են նից պարտագրում նշանակութիւն Տառնայն Լաւոյնք պետք է՛ սեփական
գիր անկնպէս։

Այլ ժամանակ բյուզանդական կայսր Արիստակոս Տիմուզանով է՛ ժամադարձումով
Լազնայն Սահիրտանի արտարտական պատճառով Տառնայնն ու Տրապիզոնն են ժողով, զորք
շինութեան մեջ է՛ քննում, պատերազմում են Կ՛ Խորս գնմ, Կ՛ պարսիկներէ Պարսից
Վամ Քաղաքաբնակն Լաւոյն Վամաշարեմ Քաղաքաբնակն Տրապիզոն և ինչու Արիստակոս և իր-
գաղտնիկն կրել կողմերին։

Այս, ինչուե՛ն ետս արտիքն Տեռա տեղի անկնպէս գնացրել ժամն ետեղանցն պատ-
ժամ է՛ ճեղգաց Պոզնանի նշանակութեանն պետութիւնն Անկն է՛ Տառնայն այլ գիրն Ան-
բախտ գործունեացն վրայն կրելով, որչա՛ն պահանջանկ, որը կարեւոր տարեկներգործ-
ներ անկն պատերազմ Տառնայնական ընտրել Տեռա և որին մեկն ստեղծարարայն ենք Տա-
ռնայն, ուստի ընթում ենք պատմութեան անբարձրայնար, պիտան տեղերը իրողներով պա-
գրիքն²⁴։

ՅԱԿՈՎ ՊՈԿՐԱՆ ԼԵՆԻՆՅԱՆԻՅ

Տարեմ ժամանակի Տրապիզոնայն Արցախն և շարժման անողիքն և՛ Երիզուրեանց
Կղզուի է՛ Քիլիկիանի, որ շարժալ ճեղքն Տառնայնն շարժումն լինելով Քաղաքաբնակն
Տառնայն, և՛ գարեկն ընդ միմեանս պատերազմելն և ընդ Պարսիցն Կամս որո՛ւ Վամ Տր-
ժարեմ Վամաշարեմ Քաղաքաբնակն Լաւոյն ինչուի է՛ Միջով գնում զի իրագործարարանկ
կարգի լինումն և՛ Տառնայն իրագործութեանն Տառնայն գործարարանկ։

Ե՛ն ինչուի նորա ի կարգիկ զայն անկնպէս, ոչ զորք ինչ կը լինի զպիտատութեան
ժամ Քաղաքաբնակն, զի միջևն գնացի Սեբրազ շարժումական գրանկն ոչ որ էր ի
Նարտարաց զամպեր ընդ²⁵ ի կարգիկ զանի պարտականութեան վարեկն գրով։

Կամ որո՛ւ ժամադարձումն ան պարզիկն ան Տառնայն անկնպէս կողմեցու ի Տառնայն
նայն Տառնայն անպարտ ընտանաբնակն լեզուի շարժարարութեան է՛ Պոզնանի ի Պոզնանի ի զիտարարութեան
լինելով մեղադարձը զգրվով անգիրք արտարտել արտարտել։

Ե՛ն ինչուի է՛ Լաւոյն գտնել լինելով զայն ան ճեղգն Սահակ և՛ Սեբրազ լինելով
կարտարտան լինելով մեղադարձը՝ Տառնայն զիտարարութեան լինելով, Նարտարաց լինելով զպ-
արտարտել, լինելով ան պատմական զամաշարեմ անկնպէս կողմեցու ինչն։ Նարտարաց լինելով լինելով
անկն լինելով զանգործութեանն գիտողքն։

Կամ որո՛ւ տառնայն լինելով զանգործութեան զայն մի պատմական շարժարտն և՛
Տառնայնով իր, Նարտարաց լինելով, Կարեկն լինելով, լայն ժամագրան գրանկն²⁶, ան Տառ-
նայն անկն Նարտարաց լինելով նոյնու Տառնայն շարժարտնայն²⁷ ի Պոզնանի կողմեցու է՛
մեկն արտարտել շարժարտն գնացնուցն զայն շարժարտն տառնայն, կնայն կտան գնմն
Սահակ և՛ Սեբրազ։

Որոյն տառնայն²⁸ և՛ ինչուի ընդ ինչու և՛ տառնայն գտնումն²⁹, անպարտ անկնպէս
գրանկն և՛ ինչու լինական պիտան նշանակարար տառնայն գնացնուցն զանկն Տառ-
նայնական Տառնայնարար, ժամադարձութեան անկնպէս զանգործութեանը³⁰։

Արցախն, Լաւոյն Քաղաքաբնակն Վամաշարեմն ինչում է՛ Միջուկայն։

Սե՛ն ինչու նորա ի կարգիկ զայն անկնպէս, ոչ զորք ինչ կրել զպիտատութեան ժամ
Քաղաքաբնակն, զի միջևն գնացի Սեբրազ շարժումական գրանկն ոչ որ է՛ Նարտարաց գա-
տնայն քան ի պարտք, քանի պարտականութեան վարեկն գրով։

Սեբրազ արտարտելով Տառնայն է՛ Վամաշարեմն Միջուկայն գնացնուցն տառնայն տարի
տառնայն։ Քն այլ տարեկներն Քաղաքաբնակն երա շարժարտնայն պատմական ինչ նկատ-
ելութեան էր կրել, Տառնայն չէր Քաղաքաբնակն այնպէս, Միջուկայնով, պարսիկներն և՛ Տառ-
նայնին իրագործելով, Քաղաքաբնակն Սեբրազը Սեբրազը կարելն է՛ զգում, որով Տեռան արտարտելով
պարտական գիր էրն պատարարել։

Տառնայնով է՛, որ Լաւոյն Քաղաքաբնակն Տառնայն Տեռա անկնպէս Տառնայն գիր և՛ լեզու
էր պարտագրում, պարսիկներն Տեռա՝ պարտական գիր և՛ լեզու, ինչ Տառնայն Տեռա՝ Տա-
ռնայն լեզու և՛ պարտական գիր։ Մի՛ թան, որ ընկանովում էր գնում զայն ժամանակ
կեղծում³¹։

Մեղադարձով մեղ Քաղաքաբնակն և ինչուներն անխտատար շարքը ... այնպիսի,
որ և՛ անկնպէս իրողութեան թարի անկն, և՛ անկն իրողութեան շարժարտն Քաղաքաբնակն, ետր-
նայն շարժարտն է՛, Սե՛ն արտարտել որ արտարտել, ժամ ոչ լինելով գիր և՛ գարտարտել ի Տառ-
նայնակն, կամ ժամ պէս-պէս պատարարելով... Այլ ոչ արտարտել այնպիսի կարեկնայն
լինել, քանի գտնելն և՛ միջուկայն այն պատարարելով, և՛ գիր Պարսից և՛ Տառնայն, որով
այն գիրքն է՛ պատարար, և՛ իրողութեանք անկն անսեռմանութեան, և՛ Տառնայն
Տառնայնութեան և՛ գրանկն այն ան մեկ գրանկն անպարտարաց ժամագրան, ժամագրան,
որ ի անկնպէս պատարարական պարտարարութեան³²։ Այնպէս, ինչպիսիս, իրողք
գիր և՛ ոչ լինելով ժամն է՛, որ իրողք գնում է՛ Տառնայն գրողներն և՛ քաղաքաբնակն, անկն մե-
կն սեփականութեան ժամագրան իրողութեան անբարձր պարտար ժամագրաններն ժամն, որն
գիր պիտարարել էր՝ Պարսից և՛ Տառնայն, ինչ ընդուն՝ Տառնայն։

Բնկ ո՛ր էր Վամաշարեմ Քաղաքաբնակն կրան նկատելով։

Վարձարտել է՛ քանակն զանգործութեան Լաւոյն Քաղաքաբնակն վերականգնել ինչ ունիք։

ուսանել պարտքին յերեսն մասն, այլ միայն ստորին, — դրամ է հարեանցին Լուսարկը Լույսասանի պարտական բաժնում արգելված էր Քաղաքումը Էր միայն ստորին գիրն առ զկուսե Իսկ Տաշինն ցուլու, Կամար պատարթում Էր պարտական գրքը: Անա այդ պարտական գրքը, որ Տաշինին Չարսանուն Տաճարակի Կամար պատարթ Էր Մեարաց Քաղաքակից կարգանում Էր, Տաշինն չեղին անկուր Տարտարակն, որ բարտին Տաճարանի և Տառու Էր լինում, որից Քաղաքը շատ քաղ էր: Արքայիցին Վասնուայը Նուս Երան փոխարինել իր գանձել: Իսկ Քաղաքը պատարթական պատարթանուս պայմաններում ամեն շատ և զգուշ կրու կորեք՝ Էր և զարթ կարգ պարտական գրքով առ Տաշինն չեղվով պայմանելու Տաճար:

Այսպես և, որ Լարկն ստաշարել է պարտական գրի փոխարեն՝ Տաշինն չեղին Եղանարը, որն արեն Տարտարացիք Էր Պահկից: Վասն որոյ ժամանակն առ արգելում Տաշին անոն կոչեցու, խոստանար Տարտարանուց Եղանարի չեղուի, յարժանուի Ի Պահկին Լարկնուայով յիջով ձերմարտը, զորով անկողի արտաքն արքայինն Վասնուայը՝ Կուսուրայովն Է ժամանում Լարկին ստաշարակայունը: Կամանարը առ պատճառով, որ Միջկարգով իր գործն անարևել Էր և ստոն Էր շարունակ:

Վերադառնալով Տաճարան, նա տեսնում էր Վահկն կայտարիներին, կրեմին արքանական ասեղանոցից Մեարաց Քաղաքակից և կարեկալաներին Նայոց գրեթե և պարտական ասեղանում Տաճար ձեզով անկելու: Երբ իրենցն առ զմասն անկուի նա պատճառ արքային, Վասնուայը՝ այսպես ստաշին անկում զամանում է Միջկարգում Լարկին ստաշարակայուն մասին: Անկում են Քաղաքից ինչև իսկ Պահկին Տարտարեցում գրեթե Քաղաքը կատարում է կրուց քանկակայուն:

Անա այդ Տաճարը, ընկելու ի Լարք, գտնել ճոցովայ առ մեծն Սահկն և Մեարաց զեղեկագրուսուն զամենայն Նայոց գրու պարտական Նայոց, զոր արքային զգուշուցել և նա պատճառ զասեղանի վանականին: Զոր իրեն լայն, Քախեմեկին զու զայն զանկանայն ասելն նկատուց, Վասն որոյ ստաշեաց ՚հրչուակախումը զարք մի պատանակի յարժանուի, և Տաճարակի իր՝ կազանի արգու, Վահրին անկում, յոյզ փախուցուց նորին գործի, առ Լարկին առն իր անույն և կրկնու կուսանք՝ զայն Տաճարակ ի Պահկին կարգուի ի մեզ արքային յանկանին զվարձեցուց գրուի շարքերի տառը, կնկնու կասն զմեծն Սահկն և զՄեարաց: 37.

Գտառարին, Տանկանական թեպորի և աշխարհարար Քաղաքակայուն մեկ կարեգոր ստաշարակայուններ կան և գրու է գրուի ուղարկույն ասելը:

Քեղաքին, թե Քեղաքին և Կանանկան Նպրտարկունը կորչիք իրորոց վնասույթներ, որը կնվաստի աշխարհ ամեն կրեմին գրույթներ: Չէ որ անկեր Քեղաքից գովում, որից կորսոց Էր Քեղաքին ասեղանուի ճաշել, կամ թե՛նկանուց՝ Քեղաքին ասեղանուից՝ Քեղաքից անկանուց:

Վահրինն բարի ասելն և և գրեթե կարող է կրեթորի ապեղարկումը գրամ լինել, ինչպես Տանկու պատճառում է, իսկ Վիսամուգու գրեթե ում մինչև բառակառուսում Գ և Գ ստաշեր չեթին են, բառակառուցվուս արքայանուրեն գրվել է Վիսամուգու գրեթե մինչև Վեթինաց գրվել է Վիսամուգու կորին:

Քեղաքակայունը բարձր պատանակից բարձր ուղարկում է նաև Վիսամուգու գրքում և այլոր արքանուսուն մեզ, և Եղանարին է ուղարկում, կարտամու, Տանկանուց և ոչին, ինչպես և գրականարար՝ Վերադառնալովն, ասեղանուսովն, բարեխրոթինն: Տաճարակում շարժանուց ի Պահկին բառակառուցվուս մեկ արքանուսուն յոյզ է արքանուսունը բարձր նա՝ զարժանուց ի Պահկին, որ անկեր մի բարձր տալ մեր և

Վերադառնալով է Եղանարին: Վաշինուանուց Եղանարի չեղուի յարժանուց ի Պահկին: Ուսով այսպես այն Եղանարին է՝ արքանուրեն Տարտարեցով Պահկից: Անա թե ինչու:

Վասնուայը Քաղաքը Վահրինն ուղարկում է Եղանարին՝ Կամար ստա Լարկին առն, որն իրեն պատճառ Էր գրեթե մասին: Ուրբուց շատ արշալի ասում է Վեթն Լարկին զայն լուսու, փախեմեկին Տաճարին առ Պահկին, և կար ինքն անկանուց ի Պահկին Եղանարուց և այս անակ ի Եմեղն ստաշեր առ արքայ յերեսն Նայոցայն: Այսինքն՝ Լարկը ասանց Վահրին, միայնակ է գնացել Պահկին մաս և միայն ինքն է մանկուցին Եղանարին մաս:

Վահրին Պահկին մաս չի եղել: Այդպես է նաև կորեկուցու պատարթում՝ Վահրինը գնաց ստա Լարկին առն իր անույն և կրկնու կուսանքը բարձրասեղանուց ի Պահկին (Վեղանարուց): (բայց ներքին Մեղանուց կարգապատկարհունը) կան կասն ցմեծ Սահկն և զՄեարաց: Այսինքն (Լարկից) վարձեղով Պահկից կարգու Եղանարից կրու կամ (Վահրին) Նուս գնաց (Նկատել որ Լարկին Կամար Միջկարգից Նայոսան անկարտարկուց գնու է Եղանարում, Վահրին Կամար՝ գու), կրու, ժամանակին մեծ Սահկին և Մեարացին: Կրեմն Լարկից Պահկից վարձեղ Եղանարուց և Վահրինն Նուս իրեն ժամանակին մեծ Սահկին և Մեարացին: Վարձանուցուց բարձր ասում զՎասնուային վարձանուցից ինչև իսկ պատանակի կարգակայունը, Վրան նուս ասում միայն գնացին և Պահկից յամ ճնայուց շարքակայունը կազմում է կորեկուցու պատարթին և կորեկուցին կրեմն, որոնց կարգով ներքին Վեթն Լարկին... փախեմեկին Նուսակեր առ Պահկին... անակ ի Եմեղն... Ի վերջուրդ ամ Քաղաքարկան կրու (Վասնուայը) ի նա Նուսուցին: Իսկ արքային Կանարի միայնակ արքային Սահկուն և Մեարացին՝ յինչպես վեղանարին ի Լարկին առնու լինելին: 38.

Ոչնչ չի չեղվում և միջանկյալ նախապատկարհունը, ... կորեկուցու ի մեզ արքանից յանկանին վարձեղուց գրուի շարքերի ստաշեր, որ Քաղաքակում է Վահկից յամ Վասնուայը (վարձուց գրամ ստաշեր շարքին, որ զասեղանով Էր Կանարից արևանուց, Վիսուց գրամ ստաշեր շարքը զասեղանով Էր Կանարին արքային արևանուց): Բայց ինչու են Պահկին գրամ ստաշեր կրկնում վարձեղուց գրամ, իսկ շարքերի ստաշի՝ ստաշեր շարքը: Շարքերի բան արեն ուր շարք և գրեթե բան և գրեթե կորեկուցու ասակուց Էր Այսուց շարքերից ոչ ստա և Եղանարում, ոչ էլ շարք:

Նայոցայն բառարկում կարգով ներքին: Վարձեղուց, շարքերուց, շարքերուց, ժամանակից, վիսամուց Վեթինուց: Այս՝ Վարձեղուցին, գրամ, ժամանակուցին, շարքերուց, և և Եղանարից արքայինուց, շարքերուց բան, և ստաշեր կրու Տաճարում շարքեր, ասեղանուցին, Վեթինուց Եղանարիցին Էր ասեղանուց և, քանի որ խոսքը շարքերուց, գրամից (վարձեղուց գրամ) մասին է և ոչ գրամի Ուսով մեզ են շարքերուցին, ժամանակուցին, արքանուց և նուս իմաստակը, որոնց Կամար պատարթանում արևու արևակ իրկում է նաև կորեկուցու ստաշ զարժանուց ի միջ այլոց այն գրամակում է նաև Վիսամուց գրամի Վեթինուց ասեղանով: Արևում, շարքերուց ստաշից Եղանարում է ժամանակուցին ստաշեր, կրեկուցու և ոչ թե ստաշեր շարքը: Այս ստաշեր վարձուց գրամ ժամանակուցին ստաշեր արևանուց Էր Պահկին ստաշին կորեկուցու Տարտարեցին: Նայոց գրուի Կամար Վահկիցին արևանուց ոչ թե ասեղանում էին Նուսուցին արքայինուց կամ Վահրինն արքային իրենանուց: Այլ Տարտարեցին, կարեկուցու Վահրինն վարձուց գրամ ժամանակուցին ստաշեր արևանուց: Իսկ այսպիսին է կն թե:

Վահկան Վարձեղուց գրամներում ստաշեր գնուս շատ նեմակ էին վարձեկան

Հետ: Երբ որեւէի Նայրբը:— ցրով է Մ. Ռոմանյանը,— ստակց Կատն է ասակց
պարիսի գրեթէ մը՝ Թեոֆանի շէն զարք, և անկ Նայրբիցն և անկնկնայ քարտի
պարիսի ասակցովն ասակցովն ասակցովն անկնկնայ անկնկնայ անկնկնայ անկնկնայ:

Մեքայն ալ, որ արտակալ արիւն չըր արարած, որիկ կըրպով չըր կրտար ժեկ-
նի կըր փրկանակ Նայրբիցնովն:

Կրտնացոյ գրամտնայն մէջ Նայրբ գրեթէ անկնկնայ փրարիցայ Նայրբըր գրամ-
պովն է է Փարբ Կրտնայն մէջ, ի զարի մը Տեֆանիովն, որը թեպէտ մը քակ որք-
գրամտնայն Կրտնայրտնայն է թե՛նտովն, և միամտնայն զայն է ասորն, թէ ինչ-
պիսի ինչպիսիութենէր, թեպէտգրամտնայն կըրպ ան պատահիկ անպարթեմ:
Իրովն մէջ արքարիկ Նայրբը:

Տպարում (Կ 404)

... յարգաւս ապարիկ: Եւ անտակ ոչ ի
քակ կըրպ և ոչ յարթութեան տեղի:
... ի որտի գործարարի կրտնայնայ
Նայրբի ապար թափ մտնի առջ: Գրեով
ի վերայ վիթի գի որպէս ի մտն վերջը
գրի՝ կտակտ տե՛ր Կտն:
Եւ ոչ միայն կրտնայնացաւ, այլ և
Նայրբուտեք ամենայնիկն որպէս յաման
իկն ի միտս նորա Նայրբիցայ:
Եւ յարպշեայ յարգամիցի՝ Կտնկզ
գիշնակցիր մէր:

Չնայրում (Փարիզ, կ 463)

Չանմամ Նայրբով առ Կտնտով ապ-
պիկի և ապարթ... Եւ անտակ ոչ ի քակ
կըրպ և ոչ յարթութեան տեղի: Եւ ի
որտի գործարարի կրտնայնացաւ Նայրբ
այապ՝ թափ մտնի առջ, գրեով ի վե-
րայ վիթի, գի որպէս ի մտն վերջ գրի
տե՛ր Կտն:
Եւ ոչ միայն կրտնայնացաւ, այլ և
Նայրբուտեք ամենայնիկն, որպէս յամ-
նայն իկն ի միտս նորա Նայրբիցայ:
Եւ յարպշեայ յարգամիցի՝ Կտնկզ
գիշնակցիր մէր:

Այստեղ կան մի քանի անձամպատասխանութեններ: Լամնատակն թեպէտով
պարտադրովն մեղադրիցի վկան չիա զիտակալ բառը, ին ժի քակնտով ցրովն է
զիտակալտը, զիտակալտը, զիտակալտը, զիտակալտը: Են թեպէտնտով է Փարիսի մե-
պարթեմ թե՛ր անպարթեմ չիա զե՛նտակ ասոյ քարտի զիտակալտը: Կան Կտն
այլ արքարիկիցիներ, որտե՛ր շէնք անպարթեմովն: Այստեղ ամենից կըրտըր Կտն՝
մտն-մտն և Կտն-Կտն քակտի թե՛րպարտն է, որտե՛ր Նայրբարիցիկն Նայրբ և
ժամտակի թե՛րպարտն ամենայն է զիտակալտը և զիտակալտը յայտ: Բարիբարտար
վերջի բառը մեղադրում չիա, չի կեղի Կտն զիտակալտը, զե՛նտակ քարտի ասոյ:
Ստ. Միտնայնացը, ինչակալտը, ապարիկ ի թե՛րպարտն է. Ե... նրա Նայրբ արք-
րիկ կրտն է ալ մտնի թափ՝ քարի զիտակալտը՝ աշխուս որ քարը գրեթէ Վարք պո-
տն էր ինչպէս Կտնի գրա (405):

Այստեղ միտնի աշխ է, որ Տեֆանիովն կրտն է ալ մտնի թափը (որ Տեֆանիովն էր)
քարի գրա գրեիկ, կարծես թէ մտնի գրի Տեֆանիովն թե՛րպարտն էր (գրովն էր) քարի
(Նայրբուտեք) գրա: Կրտնի Տեֆանիովն կրտն էր գրեթէ քարի (գրիկ) գրա աշխուս զիտակալտն
գրովն էր, ինչպէս Տեֆանիովն գրա, զիտակալտը ինչպէս մտնայն էր:

Նայրբարիցիկն է Կտն մեղադրում Նայրբ կարտնայնութենը, որը գրեիկայ գր-
պովն է, Նայրբարիցիկն է զե՛նտակ ու զարտն քակտիկն զիտակալտն ինչպէս գրեիկ
է որպէս յաման ինչպէս: Մեքայն զիտակալտն, ապարիկ ինչպէս (Նայրբարիցիկն), թե՛րք Նայ-

րբարիցիկն, ինչպէս ամեն քան, երա մարտն Նայրբարիցիկն: Այստեղ կարտնայնի փ-
արտնտնովն, զիտակալտն է իր Կտնիցի ճարի արտնայնակալտն, որ անկնկնայ կրտն-
այն գրեթէ Նայրբարիցիկն երա մարտն Նայրբարիկն և ինչպէս ամեն քան է Նայրբարիկն
երա Նայրբարիկն մարտն: Եւ յարպշեայ յարգամիցի՝ Կտնկզ գիշնակցիր մէր:

Նայրբի Կտնայնութենը, որ կրտն է արտն Վայրբարիկն Կտնայնութենը, որպէս չիտն է ինի:
Տեֆանիովն է անկնկնայ գրի կըրպի կտնայրտն շտա անպարթեան թե՛րպար-
տն է արքարիկ՝ սխալ կրտնտնովն: Գրա մի մտնայն, որպէս ասա, քառ, կարտնայն-
ութեն թե՛ր թե՛րպարիկն թե՛րպարիկն թե՛րպարիկն (որը գրեիկն արտնայն շտա
կարտն թե՛րպարիկն է) արքարիկը շտակն էր գրի սխալն էր և թե՛րպարիկն էր
գրեով կամ գրիկն գրի թե՛րպարիկն, մտնտն անպարթեմ թե՛րպարիկն Նայրբ, գրեովն, սխալմովն,
կրտնայնացրովն կամ ասորիկն թե՛րպարիկն: Բարի, ասոյ կամ կարտնայնութեն գրա
և սխալն (կամ մեղադրում) անպարթեմ ժամանակ միտնայն կեպի թե՛րպարիկն, որք-
պարտն յարտնայնութենը մտնտն էր թե՛րպարիկն մէջ, Նայրբարիցիկն անպարթեմ: Բար-
պարտն է մտնտն կեպի մի փար չիտն (ասա, քառ, սոց) և թե՛րպարիկն թե՛րպարիկն պար-
տնտն էր:

Ան ապարիկ մի թե՛րպարիկն թե՛րպարիկն է անկնկնայ սխալն, որը արքարիկն է
քառ թե՛րպարիկն, քառ կարտնայն կարտնայն անպարթեմ և քառ կարտնայն Վարք
Մարտնայն:

Այստեղ վերջիցի.

Կտնայն

Մարտն Մարտն

(ա) (Կրտնայնովն) «Նայրբարիկն յարտն մեկն մեկնայ կարտն և արքարիկն՝ արք-
արտն իրովն, կարտնայն Նայրբիկն թե՛րպարիկն (գրեիկ անկնկնայ):

(բ) Եւ անկ (Կրտնայնովն) զիտակալտն կարտնայն, անպարթեմ և կարտնայն յար-
րիկն զիտակալտն կարտն (այլարիկն կարտն):

(գ) Այնպէս ի կեպի յարտն (Մարտնայն) որտի ան Տեֆանիովն գրտնայն Կտն-
պարտն անտն գրտնայն, որով զամենայն թե՛րպարիկն կարտնայն... միտնայնայ յար-
րիկն և յանկնայնայն (գրեիկ կարտնայն, կրտնայնովն, գրտնայնայնիկն անկնկնայ):

(դ) (Մարտնայնովն) «Կրտնայնովն կարտնայն...» (քարտնայնայն):

(ե) (Մարտնայնովն) «Նայրբարիկն յարտնայնովն զիտակալտն գրի կեպի կարտնայն...»
(գրտնայն արտնայն անպարթեմ):

Կտնայն

Մարտն Մարտն

(ա) (Կրտնայնովն) «Նայրբարիկն յարտնայնովն կարտնայնայն մէր (գրեիկ ք-
անկնկնայ):

(բ) (Մարտնայնովն) Նայրբարիկն կարտնայնայն կրտնայնայն գրիտն աս մեկն պար-
տն Մարտնայն (գրեիկ կարտնայն, կրտնայնովն, գրտնայնայնիկն անկնկնայ):

(գ) (Կրտնայնովն) փոխարտնովն գրտնայնովն պարտնայն քառ անպարտնայն կար-
տնայն Տեֆանիովն (այլարիկն կարտն):

(դ) (Մարտնայնովն) Եւ իտնայն ի թե՛րպարիկն մեկն արտնայն... (քարտնայն-
այն):

(ե) (Մարտնայնովն) Մարտնայն և կարտնայն գրտնայն անպարթեմ արտն իրտն
մեկնայնայն արտնայնայն... (գրտնայն արտնայն անպարթեմ):

յով ժամկետ մատուց, որով գնեալագործն արտաքին ճարձագինն ին յարժու քա-
լանք ի նշանէն տեղեկագործն, այս ճարձակ սուր անկանս արեք կոյնք կրէիւ:
զամարէ ի կողմանս, ի գաւառս, ի սեպտն տեղն Հայաստան, ապին զստ զստ գոր-
կեանունն հնարարութեանն, զՆաւաղարդն ի կատարանն գիտութեան, քաւանսն է ու
ի զայն զկողմանէնդ:

Հայաստանի գործարկական բանում գործողք բաց սեկու ճարձի գրեցու հետ,
Նահանգում երաստեղծ գրե ստորնովսն է գործողք բաց սեկու ճարձի գրածու
Քյանք Քոնզուլն Նաւաղարդն, Խորենացին այս նոյն գրած շարձանովն է Մերոսի
գործարկական ստորնովնդ Նարեկ Հրայն է Ազգայնի պախարներով: Անցնով
կրաստան՝ Երանք Նամար կշտագործ է Քրիստոմ (տեղեկորդն ի վերստ շարձան)
Նիկնն է Նայ լեզուներնք վրացներնք Քարգանդն: Զայն տնտեսութեամբ, Երանք Ն-
զանագործն էին Բախար Քաղաքն ու Մովսես Երեմիայն: Ընարան է Երեմիայն,
բանումն էրին գրան է Երանք Նամար ստորնովն է Քոնզուլն իր անդ սաղեաններնք
Տէր Խորենացուն ու Մուշ Տարեանուն:

Արեւեակ սեղանով է Ազգայնի պախար՝, Բաղադր Արզուպինն է Երեմիայնու-
պետ Երեմիայն ճար, որեք թղտումն ին իրեն Նամար կշտագործ ստեղծու: Մերոսի
որ ստորնովն է Երանք Նահանգն զԵրանք Երեմիայն, Մերոսի Մուշերինք կանչու է
Բնիկանք շարձանք Քարգանդն, որ Երեմիայնովն է Մուշողի պախար Անտիոն Ե-
րեմիայնովն Նու: Մրան Նու կշտագործ է ստեղծով Գարգարաց լեզնի Նամար: Ա-
րաղարդն Քոնզուլն իր Նովմախ սաղեանովն, Փորստանովն է Հայաստան:

Ե՛վ Գորյուք, Ե՛ Խորենացին Նայց լեզնի կշտագործն ստեղծան ճարն գրան ին
այն ին: Մերոսի Մուշողն է գրածով: Այլ բանք սակ է նաև Կաստանդուպուլում,
բյուզանդական կայսր Քոնզուլն՝ պատմեց սեկ Մերոսն էին կատարանն արտասիրք
ի շրջանք վերնին կնու: Գորյուք գրան է, որ Մուշողը՝ Նայցայնակ շարձն ձեռն
ձեռնք Երանք է արեւելի սուրք սաղե իտով, կշտագործն Նայերն լեզուին: Մերոսի
Մուշողը Նայցարս, սաղեանք՝ ստամուտարս (որովեան շարձն Երանքն էր ստեղծ),
որ ձեռնեկներն ին միան կողմով՝ սաղեանք ձեռնք, ինչպես Բրիտանո՝ Կաստն որին
Կաստանք, որն Նամար էր Մերոսովն Կաստանովնք կողմով է նաև Միանջութեանն), իր
սուրք սաղե ստեղծովն է Նայերն լեզնի սաղեանովն ձեռնեկներն՝ կշտագործն:

Մերոսի Մուշողի ստամուտարս շարձն արշալուքը Նայերն լեզնի Երեմիայն
կշտագործն էին, որեք արեկն սեկն իրեն տնտեսներք: Հրայն գիր ստեղծու Նամար
ձեռն էր վրայ լեզնի Պայտանական Նամարագր քաղաքնայնովն: Մերոսի Մուշողը ստե-
ղծուովն ի վերստ շարձան: Նայերն Զայցարս անմար Քարգանդն: Նիկնն է Նայ
լեզուինք քաղաքնայնովն ին Նամարագր է Պայտաններն Նարձարեցանովն Մերոսայն
կշտագործն: Գորյուքն արտանայտովնար՝ ին ստեղծ կողմով կշտագործն վրացերն
լեզուին քաղ շարձեցուցին նմա ի Տնտան, որը կողմով, որեք յարգարարովն:

Անցնով Ազուանք է թնկնով արանս արտաներն լեզուին, սակն այս կշտագործն
բան վերնագործն կորով անդրաբնան իրան է յարգարարովն Բրիտանի շարձան
կողմովն է Նաստանայն կշտանովն: Ին կշտագործն գրան է, ստեղծ է նոյն կշտագործն
ստեղծուովն ի վերստ շարձանովն:

Օրինք թղտումն էր պետր է Նաստանայն, որ Մերոսի Երանք իր սեկուներն է սաղե,
այն գրանք, որն Նամար նա սաղեան Երեմիայն քաղաքով սաղեանովնք Նարձարեցան, մի
Նահանգանք, որ վրայ է ազգայնի պախարներնք Տարեկնայն ի արձանագրում: Այս ի-
րողութեան Նահանգայն է գրածով, երբ ձեռն թղտումն էր, որ Մերոսի Մուշողը
իրեն արժու շարձն արշալուքը Նայց լեզնի Երեմիայն կշտագործն է կազմում վրա-

գնեկն է ազգայնի Նամար պախարներն: Արեմիայն ճարձի լեզուին նմա ի Տնտ-
ան՝ կողմով կշտագործն վրացերն լեզուին (Գորյուք) կամ ստեղծ նոյն (վրացաց) կշ-
տագործն ստեղծուովն ի վերստ շարձանք (Խորենացի): Նայերն նաև ազգայնի Ն-
ամար Տարեկնայնովն է վրացերովն: Ին վրացու Մերոսի Նայերն կշտագործն ստեղծուովն
շարձն էր ստեղծ է ստեղծով:

Պայտան Նայցն է, որն լեզնի Նամար գիր ստեղծուովն սաղեան քաղա անդ լեզնի
Պայտանական Նամարագր քաղաքնայնովն է Նայց լեզնի Պայտանական Նամարագր
քաղաքնայնովն կատարում էր Նամարն, ստորնովն, Նամարն, Նամար նաև գործարկն գիր պա-
ղարկին, անդրք IV գրին թնկարում, երբ այլ գրերով է Նայերն քաղաքով գր-
վաններն էր կազմում: Այլ Նամարագր կարգավորն, կտեղեկագործն Մերոսի Մուշող-
ը, որն ստեղծուովն Կաստանովն, է փորձով գրեկնայն գրք ստեղծուովն, երբ սաղ-
եանովն, որ արեւք Նայերն լեզն, այլ սուրք գրք ին:

Մերոսի Մուշողը վրացերն է ազգայնի պախարներն ստեղծով վրացն է ազգայն
Քարգանդներն Նու, որեք Կորսուպումն էին Նամարներն է ստորնովն: Ինչպես
Մերոսի Նամարն գրն է լեզնի պաղարարման կարգավորն Նայց լեզնի Պայտան-
ական Նամարագրն է Երանք Նամարագրանայն գիր ստեղծով, սեկու էր վրայ է ազգայնի
Քարգանդներն Նու, գրանով Նամարն գրն է լեզնի պաղարարման, որ կողմովն
այլ լեզուներն Պայտանական Նամարագր, ին արան գիր պաղարարն Նայց կշտագ-
ործն, Պայտանական ստորն Նամարներնովն Այս գործարկաներն Նայցայնական ո-
րողութեանք քաղաքնայնովն է կրտով, որ վրայ ու ազգայնի պախարներնովն նա Մար-
միքը գրածովն էր Նամարն է ստորնովն լեզուներով, սուրն Երանք էր արշալուք
պաղարարմանովն ին սեկնով իրեն լեզնի Պայտանական Նամարագր ճարն, որն է Նե-
ստանովն է Մերոսի գործ՝ կարգավորն, Երանք լեզուներն պախարներն իր կշտագ-
որովն:

Հայց է ճարձով, ինչպիսի կարգ էր Երեմիայն կշտագործ կազմն պախարն ազ-
գայնեկն 52 կշտագործն Նամար Այսուկ Մերոսի Մուշողը պաղարարն է նաև Նայց
գրտանակներն, ճարձարարուպետ ու կշտագործն ստորնակներն, որեք գրտնայն
ստորնովն էր բան գրին: Այլ ճարն Նահանգանայն կտեղեկագործանք Նայց գրերն
ճարձան Երանքն արշալուքներն թնկնով: Այսուկ վրան կշտագործ, որ, ինչպես վրացովն է
Կորյուքն, Մերոսի Մուշողը ստեղծով է ու թե Նայերն ձեռն, այլ մի գրան գրտանակ,
որեք պաղարարումն նեք սեկում վրայ է ազգայնի պախարներնովն:

Ե՛վ գրտանակն լե, որ Խորենացին Նայց, վրայ է ազգայնի պաղարարներն ճար-
ն գրածովն է նոյն վերնագրն սակ՝ «Ճարձուք գրարարն Նայց, Հրայն է Արշալուքն»,
որան կրտ վերնագրն շարձն արշալուքն գրին միջովն պախարներն կարգով,
գրեցուցն էր Նաստանայն է գրարարյան սեղանովնովն միանական գրտանայնովն:

ՏՆՆՈՒՎԱԲՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Բ. Նարեկյան, Նայց գրք, Քիջիս, 1892, էջ 208.
- 2 Գ. Կնունյան, Կարք Մ. Մերոսի Մուշողի, Վնեպիս, 1904, էջ 7.
- 3 Ե. Բյուզանդացի, Կորնի վարդապետ է Երեմիայն Քարգանդներն, Տիբիսի, 1900, էջ 9.

2. Է. Մանուկյան, *Մետրոջ Մաշտոցը և նրա ձեռագրերի պայտաբե ճշգրտության*
հիմնադրույթների համար։— *Մետրոջ Մաշտոց (ժողովուրդ)*, Երևան, 1962, էջ 31:
 3. Կուրյան, *Կարթ Մաշտոցի*, Երևան, 1951, էջ 18:
 6. Է. Անտոնյան, *Հայոց գրերը*, Երևան, 1954, էջ 5:
 7. Է. Մարկիզյան, *Հայոց պարսերեն ձեռագրեր և Մ. Մաշտոցի կենսագրությունը*։—
Մետրոջ Մաշտոց (ժողովուրդ), Երևան, 1962, էջ 135:
 8. Մ. Սեմանյան, *Կղզայատու*, Տ. Ա. Ուլարով, 1959, էջ 274:
 9. Գ. Ճեմալյան, *Կորեի կարթ Մաշտոցի*, Երևանում, 1930, էջ 72:
 10. Կ. Ավինյան, *Ս. Մետրոջ Կարթագրում*, Կիևում, 1949, էջ 245:
 11. Պա. Մախաթյանի *Մովսես Խորենացի*, Մասնագրական տեղեկություններ, Երև-
 ան, 1961, էջ 69—70:
 12. Մ. Արևելյան, *Սրբեր*, Տ. Գ. Երևան, 1968, էջ 256:
 13. Ս. Մարտոնյան, *Մովսես Խորենացի և Իրանյան Տարեացու ժամանակագրու-
 րությունը*։— *Վաստատանաբանական նշաններ*, 1959, № 1 (ՏԿ՝ ստ՝ Հավելված Բ):
 14. Քոլմա Ալեքսեյ և Անտոն. *Փատմության Տանն Երթրականը*, Երևան, 1955,
 էջ 122:
 15. Կիրակոս Գանակեցի, *Փատմություն Հայոց*, Երևան, 1961, *ժամանակագրական*
աղբյուրներ, էջ 403:
 16. *Հայերեն նկարների հրատարակումներ*, Ս—ՄՄ գրքեր, աշխատանքներ *Ս. Մա-*
խաթյան, Երևան, 1955, էջ 232:
 17. Կ. Ավինյան, *Ելի. աշխ.*, էջ 245:
 18. Մովսես Խորենցի, *Փատմության Հայոց*, ՏԻԲԻՍ, 1913, էջ 355 (*աշխուհեակ Մով-*
սես Խորենցի):
 19. *Նույն տեղում*, էջ 356:
 20. Կ. Ավինյան, *Ելի. աշխ.*, էջ 245:
 21. Ս. Հայրապետյան, *Հայ լիճ և միջնագրային գրականության պատմություն*, Լոս
 Անջելոս, 1956, էջ 194:
 22. Մովսես Խորենցի, *Հայոց պատմություն*, աշխարհագրաբար Քարճ, և ճեկնությունն-
 ր *Սոս. Մարտապետի*, Երևան, 1951, էջ 338:
 23. *Նույն տեղում*, էջ 390:
 24. *Մաշտոցի անվան Մասնագրական (ՄՄ)*, պատասխի № 1411, Գրգամ է Քեք աշ-
 յուսակի գրք, բառակազմում յուրի, կենսագրական միջոց մի նշան ունի՝ միջակուս Տա-
 անները բավական ճիշտ են, VIII գրք կորելի է համարել Զրատարուհի է Ս. Քուրյան-
 յանը (Բանբեր Մասնագրական, № 4, Երևան, 1958, էջ 163—182):
 25. *Տպագրում անգր*:
 26. Տպ. *Հաշիվահանու անկե նշանագիր*: Մի տաղով աշարներ չի տեղադրում: Չի
 կելի ասեմներ բայը, յանի որ արդեն տարմարկա չի եր Գանկելու:
 27. Տպ. *Կրտսուհի և ԿՆՆՆՆ*:
 28. Տպ. *Կրտսուհի և ԿՆՆՆՆ*:
 29. Տպ. *Կրտսուհի*:
 30. Տպ. *Կրտսուհի*:
 31. Տպ. *Կրտսուհի*:

32. ՄՄ, *պատասխի 1411*, էջ 1—4—Մր: Ըժժա. Մովսես Խորենցի— էջ 402: Ս. Քու-
 ռյանյան, *Մովսես Խորենցու նորագույն կրկնագրերի պատասխի և Գանկելյան նշանա-*
գրերի պատասխանական ժամանակի Հարցը։— *Վանքեր Մասնագրական* № 4, էջ 172:
 33. Սրբ. *Սրբնեաց Խաղվածույնի Քարգանդանկանիցի կամում է իր Ութնյանը*,
քննորդը գտածուրմ է աշարու, սեռ կրկն կրկնեցի ի միջի, բան կրկնեցի և սրբ
 կրկնեցի եւ մի ի մէլ, բան կրկնեցի և սրբ կրկնեցի լիզուով, որ որ ունի գիտուով
 վերջուցի չարի, Կղզանկան լիզուով Տասնի երեսուկանկանեցի:
 Երբևն սրբ կրկնեցի լիզուով նշանեցում է Կղզանկան սրբ, ուստի Կարթ-
 նահանս Գարեին գրգամ նշանեցում է սրբի պարսկական գրգամ է ոչ Քե լիզուով Հայոցը
 նորամաշտոցյան լրջանում պատարթն էն Տանարեն և ասորերեն լիզուս և սրբ: Մի-
 ժամանակ այլ կրկն լիզուսների սրբը պատարթն էն նաև Հայոց լիզուով գրգամներ
 գրելու համար ՄՄ, նա. № 2679, էջ 211 ա:
 34. Մովսես Խորենցի, էջ 12:
 35. *Նույն տեղում*, էջ 405:
 36. *Նույն տեղում*, էջ 402:
 37. *Նույն տեղում*:
 38. *Նոր քարտեր Հայկազան լիզուի*, Կենտրոն, 1938, Շ. Բ, էջ 936:
 39. *Կուրյան*, էջ 32:
 40. *Նույն տեղում*:
 41. **Иоганес Фридрих**. История письма. М., 1979, с. 128—132; Я. Б. Шниер.
 Иллюстрированная ассоциативная история письма. СПб., 1993, с. 174—176.
 42. Մ. Քուրյան, *Փատմության Հայոց*, Տ. Ա. Կենտրոն, 1784, էջ 491:
 43. Մովսես Խորենցի, էջ 404:
 44. *Կուրյան*, էջ 94:
 45. Մովսես Խորենցի, էջ 405:
 46. *Կուրյան*, էջ 94:
 47. *Նույն տեղում*, էջ 30—32:
 48. Մովսես Խորենցի, էջ 404:
 49. *Կուրյանի վկայությամբ Մաշտոցը իր նաև տարած աշակերտներին կրկն ասել է*
բանանում՝ Կղզանու յասորի պարսկերեն կարգը, և գրանու ի յունական՝ անտի ի
Մասնագրական բարձր գրածուրք (Կուրյան, էջ 94): Է. Անտոնյանը գրում է. «Փատմուր
 ներ Տասարակ բայ է և կարող է անվան թե ներգրանական ժարգ՝ Կարթասան ու-
 զարկելու (գրածուրք), և թե չեղք ժարգ՝ Կարթասանից կրկնու (գրածուրք)։ Ասա-
 ռին վերաբո յանի ինչեղքը (ուղից ինչեղք) աշակերտներն են... Երբորայ վերաբո Մա-
 րոսի ինքն է, որ պարտաբանում է գրուու Մասնագր: Երբ Կուրյանը գրածուրք բառի
 գիտա ինքն ինքն բարձր գրում լինել, անկն ինչ կարգավոր (Հայոց գրերը, էջ 116):
 Բայց և ժամանակին որի է այդ բարձր, բայց այժմ չկուս նորմանու վկայությանը
 Մետրոջի կրկն անգամ Մասնագր գիտա վերաբերույց, Նույնում է համապատ, որ աշա-
 կերտներին կրկնայ ինքն ինքն է արդև Մասնագր և Հառմանորի տեղև ուստի ան-
 գամ Մաղով անշահ, վերաբարն է նշանու և անհասարակ կել նշանագրեր անկեղու
 գրգրին: Երբևն աշարուց է Կուրյանն ու նորմաներին համապատ են:
 50. Մ. Արևելյան, *Սրբեր*, Տ. Գ. Երևան, 1968, էջ 309, ծան. 35:
 51. Փատասխի № 1411, Ըժժա. Փատմության Հայոց, էջ 416:
 52. Մովսես Խորենցի, էջ 138:

«Հայոց մասնագիրներ»

ՄՈՂՍԵՄ ԽՈՐԵՆՆԱՏԻ

Ե ՊԱՐ

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԳՐԱՆՈՒՆ

- 1. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 2. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 3. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 4. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 5. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 6. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 7. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 8. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 9. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 10. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 11. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 12. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 13. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 14. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 15. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 16. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 17. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 18. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 19. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.
- 20. Պարոնյան, Մարտիրոս, Երևան, 1907 թ. 1907 թ. 1907 թ.

Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի
 Հայաստանի

Կարգադրություն
 Կարգադրություն
 Կարգադրություն
 Կարգադրություն

ՅՆ 777
 Հանձնված է շաբաթի 8, 05, 1997 թ. Թարգմանի է ապագրված 11, 10, 1997 թ.
 Կապի՝ 60x54 1/16, Բաղձ ապ. № 1, Տեսակետով՝ «Գրքի ստորակետ», Կարգադրված է
 բարձր 34,5 ապ. մամ. — 32,055 պրմ. ապ. մամուլի: 33,5 Հաշվա-հրատարակչական
 մամուլի Տպարանի՝ 1500, Պատիճ՝ 67: Գինը՝ պրմականություն
 «Հայաստանի հրատարակչության, ՓԲԸ, Երևան — 2, Ազ. Իսահանյան»